KULTÚRÁK KERESZTÚTJÁN

NAGY ZOLTÁN

Egy folyó több élete

Hantik és oroszok a nyugat-szibériai Vaszjugán mentén

L'Harmattan

Egy folyó több élete. Hantik és oroszok a nyugat-szibériai Vaszjugán mentén

Several Lives of a River. Khanty and Russians along the Vasyugan in Western Siberia

Nagy Zoltán

https://orcid.org/0009-0006-0522-4371

Kulturális antropológia / Cultural anthropology (12862)

etnicitás, alkohol-tanulmányok, Szibéria, hantik

ethnicity, alcohol studies, Siberia, Khanty

DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-414-814-2

Nagy Zoltán

EGY FOLYÓ TÖBB ÉLETE

KULTÚRÁK KERESZTÚTJÁN 27.

Az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet, az MTA kiváló kutatóhelye
a PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék
és a L'Harmattan Kiadó közös sorozata

Sorozatszerkesztő:

Vargyas Gábor

• Nagy Zoltán

Egy folyó több élete

Hantik és oroszok
a nyugat-szibériai Vaszjugán mentén

ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Néprajztudományi Intézet, az MTA kiváló kutatóhelye
PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék
L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2021

A kötet a PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék és a Néprajzi Múzeum közötti együttműködés keretében, a Néprajzi Múzeum támogatásával jelent meg.

NÉPRAJZI MÚZEUM

MUSEUM OF ETHNOGRAPHY

ISBN 978-963-414-814-2
ISSN 1586-1953

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó igazgatója.
A sorozat kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel
megvásárolhatók: L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979
harmattan.hu

L'Harmattan France
5-7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
Email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SLR
Via Degli Artisti 15
10124 TORINO
Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email: harmattan.italia@agora.it

Olvasószerkesztő: Tiszóczi Tamás
Borítóterv: Gembela Zsolt
Borítófotó: *Rév a Vaszjugánon, Novüj Vaszjugán mellett.* Nagy Zoltán felvétele, 1999
Tördelte: Csernák Krisztina
A nyomdai munkák: Prime Rate Kft., felelős vezető: Tomcsányi Péter

„Bármiről lehet könyvet írni. Csak mindent szépen össze kell rakni benne. Hogyan, hol, mikor, kicsoda?
Így.
És ha összeraksz mindent, akkor valamiért nagyon kevés jó dolog lesz benne.
Érdekes sok lesz, de jó, az kevés.
Hát így, Zoltán professzor.”

(egy Novüj Vaszjugán-i beszélgetőtársam)

Családomnak

• TARTALOM

• ELŐSZÓ

„Egy történetet sem lehet többé úgy elmondani,
mintha az egyetlen volna.”[1]

„Gyermekként úgy képzeltem, hogy két Oroszország létezik – az első az, ahol édesanyám élt gyermekkorában, és a második – a szovjet. Mert any-nyira különbözött egymástól az édesanyám visszaemlékezéseiben létező két Oroszország. És csak amikor egy kicsit nagyobb lettem, akkor értettem meg, hogy valójában ugyanarról az országról van szó – a szüleim hazájáról, és az én hazámról is.”[2] Vagyim Maksejev írta ezt az *Esküvői gyertyák* című novellájában. Maksejev ebben a művében (is) családjának állít emléket, akik az oroszországi polgárháború után menekültek végső állomásként Észtországba, majd onnan hurcolták őket Szibériába. Ezt a novellát 2008-ban olvastam Szibériában, Novüj Vaszjugánban – ahol Maksejev maga is élt egy ideig –, hanti[3] házigazdám házában, és azonnal arra gondoltam, hogy új tapasztalataimra gyönyörűen alkalmazható ez a szöveg. Ráismertem arra, amit addig még magamnak sem tudtam plasztikusan megfogalmazni.

Szibériai antropológiai terepmunkáim során ekkor kezdtem intenzíven foglalkozni a hantik mellett a Vaszjugán mellett élő többségi társadalommal is. Ez a társadalom egyáltalán nem tekinthető homogénnek, hiszen az ott él őslakos hantik mellett a polgárháború előtt önkéntesen betelepülő szabad oroszok, a sztálini terror idején kényszerlakhelyre idehurcolt kitelepítettek, valamint az olajbányászat konjunktúráját meglovagoló olajbányászok leszármazottai együttesen alkotják. A hantikkal, a kitelepítettekkel és az olajosokkal beszélgetve úgy tűnt, mintha nem is ugyanabban a világban élnének, ahogyan Maksejev is írja, saját élményeit ütköztetve szülei fiatalkori élményeivel. Mintha több Vaszjugán is lenne, attól függően, hogy kiknek a történetein keresztül próbálom megérteni ennek a gyönyörű folyónak

[1] Arundhati Roy idézi John Bergert (Arundhati 2017: 9) (Balogh Dániel fordítása). Amikor külön nem jelölöm a forrásokat, akkor a fordítások minden esetben a sajátjaim. Nem irodalmi fordításokat készítettem, még szépirodalmi szövegek esetében sem, hanem a tartalom minél pontosabb visszaadására törekedtem.

[2] Maksejev 2000: 161.

[3] A hanti Magyarországon az egyik legismertebbnek számító szibériai nép. Ismertségét elsősorban annak köszönheti, hogy nyelve, mint a magyarral igen közeli rokonságban álló nyelv, bekerült a közoktatás tananyagaiba, ahol az úgynevezett „külső nevükkel” gyakran osztjákoknak nevezik őket. A 2010-es összoroszországi népszámlálás adatai szerinti mindössze 31 ezer hanti ma három közigazgatási területen él: a Hanti-Manysi Autonóm Területen (Jugria) él kétharmaduk, a Jamal-Nyenyec Autonóm Területen harmaduk, míg a Tomszki megye területén mindössze 3%-uk.

a történetét, életét: mintha létezne egy fájdalommal átitatott folyó, amelyet a kulákosítás és a kollektív bűnösségen alapuló sztálini megtorlások hoztak létre; egy nyers, ám romantikus folyó, melyet az olajbányászat haszonéhsége és heroizmusa határoz meg; egy, a többségi társadalom sztereotípiái, előítéletei által megrajzolt, múltorientált Vaszjugán, amely az itt élő kisebbségé; illetve egy olyan folyó, amely bár ugyancsak a kisebbségeké, ám a köznapi sztereotípiák helyett a politikai és kulturális közélet hívja életre. Mindegyik folyót más-más tapasztalatok festik más-más színekkel, bár a pasztell sötét árnyalatai mindegyiket egyformán jellemzik, hisz mindegyiket a Szovjetunió/Oroszország 20–21. századának élményanyaga, keretrendszere határozza, határozta meg. Ennek ellenére ezek a különböző folyók nem mindig és nem egyforma mértékben érintik, fedik át egymást. Néha úgy tűnik, valójában semmit nem tudnak egymásról, máskor kiderül, hogy a mélyrétegekben számtalan kapcsolódási pont van közöttük.

És bizony létezik egy olyan Vaszjugán is, amely az enyém: amely mellett és amelynek segítségével kibontakozhatott tudományos pályafutásom, és olyanná alakulhatott szakmai életem mellett személyiségem is, amilyen az ma. Az én Vaszjugánom leginkább a terület őslakosságának a folyója felé kanyarodik, amennyiben valójában mindegyiket ennek a prizmának a fénytörésében figyeltem meg. Vagyis nem teljesen különböző világokat mutatok be, hanem az őslakosok szemszögén keresztül figyelem a többit is,[4] ami egyértelműen saját terepmunkám elfogultságára vezethető vissza. Először ezzel a világgal lett kapcsolatom, mindegyik másik párhuzamos világot elsősorban ebből a nézőpontból láttam, és végső soron mindegyik világot arra használom fel írásomban, hogy a vaszjugáni hantik életét ismerjem meg általuk minél jobban, hogy meg tudjam érteni azt, hogy mire, hogyan és miért úgy válaszoltak, ahogyan tették, és hogyan alakították a 20–21. század eseményei, körülményei éppen olyanokká őket, amilyenek.

Nyilvánvaló, hogy ezek a folyóknak nevezett életvilágok nem homogének, nem lehet velük szépen, elvágólagosan osztályozni a helyi lakosságot. Ezek a folyók az én absztrakcióim, amelyeket megfigyeléseim, beszélgetéseim, interjúim és nem utolsósorban a szakirodalom alapján határoztam meg. És bár sem nem szigorúak, sem nem kompaktak az általam használt kategóriák, meggyőződésem szerint mégis jellemzőek, kifejezők, és talán betöltik azt a szerepet, amely a feladatuk: segítenek megérteni a Vaszjugán medencéjében élő emberek életét.

[4] Szemben Julie Cruikshank könyvével (Cruikshank 2005).

• AZ ÉN FOLYÓM

„Kezdetben egyikünk sem értette, hogy a másik mit magyaráz, de lassanként egyre jobban »éreztük«, hogy a másik miről beszél. Ő saját magáról mesél, én pedig magamról…”[5]

Ma tulajdonképpen közhely az, hogy a kulturális antropológusnak, a néprajzosnak a kutatásai legalább annyira szólnak magáról az antropológusról, mint a kutatás terepéről, az elemzett témakörről. Nyilvánvalóan nincsen objektív megfigyelő,[6] a terepmunka, a megismerés minden esetben szükségszerűen szubjektív folyamat, hiszen benne van az antropológus személyisége is. Ám ezenfelül a kutatásokat mélyen meghatározza „nemcsak a kutató származása, a társadalmi térben elfoglalt helye és pályája, a társadalmi és vallási hovatartozásai és hiedelmei, neme, kora, nemzetisége stb., de legfőképpen az antropológusok mikrokozmoszán belül betöltött sajátos pozíciója. Valójában az is tudományosan igazolt, hogy az antropológus meghatározó tudományos választásai (a témáról, metódusról, elméletről stb.) nagyban függenek a szakmai univerzumban betöltött helyzetétől, amit »antropológiai terepnek« is neveznek, annak a saját nemzeti tradícióival, jellegzetességeivel, habitusaival, kötelező problémáival, közös hiedelmeivel és közhelyeivel, a rituáléival, értékeivel, az eredmények publikációs kötelezettségeivel, sajátos ellenőrzési rendszerével, továbbá a tudományág szervezeti felépítésébe beágyazott előítéletekkel, torzításokkal; azaz a szakterület kollektív történelmétől és minden tudattalan előfeltételezéstől, amik be vannak épülve a tudományos megismerés (nemzeti) kategóriáiba.”[7] Vagyis aszerint, amit Bourdieu a „résztvevő objektivációnak” nevez, a terepmunka tárgya nemcsak a kutató mint személy, hanem a kutató mint kutató is, aki egy oktatási rendszer és folyamat terméke is, aki része egy „szakmai univerzumnak”.[8]

Ráadásul a terepen töltött időt és azt is, hogy mit van lehetőségünk megtapasztalni, megérteni, és mi az, amihez nincsen hozzáférésünk, elemien meghatározza az, hogy milyen helyzetünk, szerepünk alakul ki a kutatott társadalomban. Vagyis a kutató terepi és terepen kívüli tapasztalatai, kapcsolatrendszerei együttesen határozzák meg tudományos munkájának folyamatát, eredményét, termékét.[9]

Ebben a helyzetben az antropológia, mint reflexív tudomány, nem tehet mást, mint hogy az elmondani tervezett történet mellett, helyesebben inkább

[5] Wu Ming-yi 2018: 219 (fordította Major Kornélia).

[6] Jenkins 1994.

[7] Bourdieu 2003: 283.

[8] Bourdieu 2003.

[9] Ochs – Capps 1996.

annak részeként, elmondja az antropológus történetét is. Vagyis az elemzés bemutatásának részévé teszi saját meghatározottságait, lehetőségeit és korlátait. Ezt kell tennem nekem is ahhoz, hogy mások számára is sokkal pontosabban legyenek interpretálhatók a saját interpretációim, hogy értelmezni tudják, mivel miért és miért úgy foglalkoztam, és vajon mik vezettek oda, hogy ilyen következtetéseket vontam le. Szükségesnek látom tehát azt, hogy saját kutatói utamat ne kizárólag az elemzések részeként láttassam, hanem önálló fejezetben, mintegy bevezetésként leírjam azt, hogy mik azok az általam felismert meghatározottságok, amelyek megteremtették annak lehetőségét és szükségszerűségét, hogy ezt a művet megírjam, és így írjam meg.

Nincsenek illúzióim, a felrajzolt kép nem teljes. Csak azt írhattam le, amit – általában utólag, de sokszor már a kutatás során – tudatosítottam, amit felismertem magamban. Ráadásul, valljuk be, ebből sem mindent. Vannak olyan részei a terepmunkának, amik nem kerülnek be semmilyen formában egy tudományos elemzésbe, mert egyrészt zavart okoznának az értelmezésben,[10] másrészt az antropológus feltárulkozásának is megvannak a maga korlátai. Nem véletlen, hogy az antropológusi munka egyik metaforájaként Hermészről szokás beszélni,[11] hiszen Hermész megígéri ugyan Zeusznak azt, hogy nem fog hazudni, de azt már nem, hogy a teljes igazságot elmondja. Ugyan nyilvánvaló, hogy az antropológusnak meggyőzőnek kell lennie, igazolnia kell értelmezéseinek érvényességét, „igazat kell mondania" legjobb meggyőződése szerint, de be kell látnia azt is, hogy a munkája céljának eléréséhez és a – mind a vizsgált közösséget, mind az őt érő – nem várt hatások elkerüléséhez tudnia kell hallgatni is. Ahogyan Ottlik Géza szerint a regényírás az elhallgatás művészete,[12] úgy igaz ez az antropológiai szövegek írására is.

Mit lehet tenni ebben a helyzetben? A lehetőségek szerint őszintének kell lenni. Crapanzano metaforáját tovább idézve, az antropológus abban az értelemben is Hermész párhuzama, hogy ő a hírnök, aki bemutatja a maga bonyolultságában és homályosságában az adott kultúrát, majd értelmezi is azt, „tisztázza a homályost, ismerőssé teszi az idegent, és értelmet ad az értelmetlennek. Megfejti az üzenetet. Interpretál."[13] És ebben az őszinteségnek az a szerepe, hogy bemutassa azt is, hogy minden törekvésünk ellenére, amit a tökéletes terepmunka végzésére fordítottunk, munkánk szükségszerűen soha nem válhatott tökéletessé. Az ideáloktól időnként eltértünk, időnként megbotlottunk, időnként alkalmatlanoknak bizonyultunk, a legkülönbözőbb szemellenzők befolyásolták látásunkat, de mégis őszintén igyekeztünk az

[10] Meggyőződésem szerint erről (is) szól Bronislaw Malinowski magánnaplójának története (Malinowski 1989).

[11] Magyarul lásd: Crapanzano é. n.

[12] Vö. Ottlik 1980: 184.

[13] Crapanzano é. n. 11.

adott körülmények között, a lehetőségekhez képest „elég jó terepmunkát"[14] végezni, és „elég jól" bemutatni azt.

A továbbiakban tehát megpróbálom minél pontosabban, minél érthetőbben elmesélni azt, ahogyan – mai álláspontom szerint – a terepmunkám alakult. Ezzel nem a terep – többek között Barley által lebontani szándékozott, ám utolsó mondatával gyakorlatilag visszaépített[15] – mítoszát kívánom építeni, de lebontani sem kívánom azt. Nem a mítoszgyártás vezérel, így értelemszerűen saját mítoszomat sem próbálom meg felépíteni. És nem is legitimálni szeretném az általam elmondottakat azzal, hogy részletesen, kétségbevonhatatlanul bizonyítsam azt, hogy én valóban „ott voltam" a terepen. Nem egyszerűen „az antropológusi önreprenzentáció egyik eszközeként"[16] tekintek a terepmunka leírására. Meggyőződésem szerint ugyanis terepmunkám – és ezáltal az ottani tapasztalataimról, élményeimről írt jelen szöveg – megértéséhez mindenképpen fel kell fejtenem azt, hogy hogyan alakultak ki szakmai ismereteim, vagyis mikor milyen tudományos ismeretek határozták meg azt, hogy mit tekintettem tudományos témának, mit és hogyan értelmeztem.[17]

Mindenképpen ki kell térnem arra is, hogy a terepemen mik voltak azok a körülmények, események,[18] amelyek befolyásolták az ottani szerepemnek az alakulását, vagy még konkrétabban a munkám közvetlen körülményeit. Hangsúlyosan a terepmunkám alakulásáról és nem alakításáról szeretnék beszélni, mert meggyőződésem szerint nem mindig magunk irányítjuk a terepmunkát, igen gyakran a terepmunka egyszerűen csak alakul valamilyen irányba, amit az antropológusok többsége nem szívesen ismer el. Ugyanis bár a (szerencsés) véletlen szerepét esetleg el is ismerik (mert a nem szerencsésekről alig-alig tudunk meg bármit is), mégis rendszerint végig tudatos, kézben tartott, uralt folyamatként beszélnek a terepmunkáról. Pedig ez csak korlátozottan igaz: nem csak mi vagyunk ágensei a terepünknek, nem passzív személyekkel sakkozunk a terepmunkánk során, sőt maga a terep is – még fizikai értelemben is – folyamatosan meghatározza azt, hogy mi történik ott velünk.

Bevezetőmben – hiába az ottliki hivatkozás és Wu Ming-yi regényrészlete mint fejezetmottó – nem szépirodalmat szeretnék írni, még akkor sem, ha az antropológia sok szempontból közel is áll ehhez.[19] De nem is részletes – és szükségszerűen utólagos – terepmunka-naplót készítek.[20] Sőt nem is módszerekről, technikákról, technológiákról kívánok elmondani valamit,

[14] Mars – Mars 2004: 76.
[15] Barley 2006.
[16] Mészáros 2010: 188.
[17] Hasonló törekvésekhez lásd: Mészáros 2016: 35–37.
[18] A véletlen események („spontán szituációk") szerepét hangsúlyozza írásában Balogh Balázs (2017) és Szabó Á. Töhötöm (2020) is.
[19] Még akkor is, ha az antropológus „rossz regényíró" (Leach 1996: 46).
[20] Bár erre kiváló példa is akad: Condominas é. n. [1957].

mert a terepmunka lényege aligha ebben ismerhető fel, és a túltechnicizálás rengeteg buktatót rejt. Ahogy Sárkány Mihály idézi Peter Berger gondolatát, „a tudományban, miként a szerelemben, az, ha túl nagy súlyt fektetünk a technikára, nagy valószínűséggel impotenciához vezet".[21] Mindezek helyett azt szeretném nyomon követni, pontosabban fogalmazva megérteni és megérthetővé tenni, hogy hogyan és miért alakult éppen úgy a terepmunkám, ahogyan alakult. Ez a bevezetés helyenként tudományos szövegként fog hatni, máshol egyáltalán nem emlékeztet majd a tudományos szövegekre. Ez talán szükségszerű. Talán a tereptapasztalatok feldolgozásának, a terepmunka-folyamat bemutatásának nem is a tudományos szöveg a legkézenfekvőbb műfaja, ahogyan ezt a terepmunka-tapasztalataikat megfogalmazó, az utóbbi években örvendetesen megszaporodó magyar nyelvű szövegek is igen gyakran hangsúlyozzák.[22]

Először a Vaszjugánon

1992. június 6-án, egy többórás, eleinte esővel, majd hóeséssel tarkított repülőút után megérkeztem a szibériai Novüj Vaszjugán faluba, a Vaszjugán mellé (lásd IV. és V. kép). Amikor az AN-2-es repülőgép, helyi becenevén a „kukoricaszállító", letett a repülőtéren, csapatunk hanti tagjának szülei vártak bennünket. Csomagjainkat a házukba cipeltük, ahol a gyomorpróbáló út után bőségesen terített asztallal fogadtak, aminek köszönhetően életemben először ettem különböző módokon szárított halat. Minden új volt: a táj, az emberek, az ételek, a nyelv, amit itt néhányan beszéltek. A család távolabbi rokonai, például házigazdám öccse is felkeresett minket. Szinte folyamatos „teázás" közben rengeteget beszélgettünk, rengeteg jegyzetet írtunk, intenzíven elkezdtük tanulni a hanti nyelv vaszjugáni dialektusát. Éjszaka a végletekig fáradtan, de szinte boldogan írtam jegyzetfüzetembe, hogy „a nap mérlege: SZUPER". Pedig ekkor még nem is jutottunk el a tajgában megbúvó, idillinek tűnő Ozernojéba, ahol a család korábbi lakóhelye volt, és amit akkoriban vadászatra, halászatra használtak (lásd VI. és VII. kép).

Novüj Vaszjugán a megérkezésemkor több mint háromezer fős település volt, mai lélekszáma alig haladja meg a kétezer-ötszázat. A települést 1933-ban alapították erőszakkal idehurcolt, kulákká nyilvánított kitelepítettek számára. 1939-ben önálló járásközponttá vált, amely húsz évig, egészen 1959-ig működött, mígnem a kitelepítettek számának csökkenése és a korábbi aprótelepüléses településszerkezet központosítása szükségtelenné nem tette.

[21] Sárkány 2017: 338. Itt idézi Berreman könyvéből Peter Berger gondolatát.

[22] Szabó Á. Töhötöm szerint írása „inkább egy módszertani esszé, mintsem igazi néprajzi tanulmány" (Szabó 2020: 363); Régi Tamás pedig egyenesen azt írja, hogy „antitudományos akarok lenni" (Régi 2016: 304).

Nagy valószínűséggel a falu sorsa is a megszűnés lett volna, ha a területen az 1950–1960-as évek fordulóján meginduló olajbányászat regionális központjává nem ez a település vált volna. Ma a faluban együtt laknak a közben ide betelepített vagy önszántukból betelepedett őslakos hantik is, valamint a különböző időszakokban ideköltözött vagy -költöztetett oroszok és egyéb nemzetiségek is, egymással elkeveredve, vegyes házasságokban élve.[23] A hantik száma mindössze 100 körülre becsülhető, vagyis alig éri el a lakosság 4%-át.[24]

Ozernoje Novüj Vaszjugántól 39 kilométerre, a Tuh Emtor tó[25] mellett fekszik, és 1992-ben a gyaloglás mellett még helikopteren is megközelíthető volt (lásd III. kép). Apró, akkor négy házból álló hanti szállás, amely a kitelepítések idején ugyancsak nagyobbra duzzadt, hiszen 1942-ben 23 ház állt a területén. A betelepítések előtt gyakorlatilag ugyanannyi ház állt, mint most, azonban jóval többen (1911-ben például 31-en) lakták, hiszen az ott élő hantik rendes lakóhelye volt, míg a 20. század végén már csak a gazdasági tevékenységeik miatt kijáró férfiak lakták (egy kivétellel) a vadászháznak túl nagy, korábban egész családoknak épített házaikat. 1992-ben rendszeresen öt hanti járt ki a szállásra, akik napjaiknak hozzávetőlegesen a felét töltötték itt, de időnként családtagjaik, ismerőseik is fel-felbukkantak benne. A vadászatból élő férfiak élete kétlaki volt: családjuk Novüj Vaszjugánban élt, gazdasági tevékenységük azonban Ozernojéban zajlott. Akkor családjaik fő – esetenként egyetlen – megélhetési forrása az itt megszerzett zsákmány volt. Ma, 2020-ban három ház áll épen, használható állapotban, kettő pedig roskadozik, de még az ép házak közül is az egyik üres, hiszen csak két férfi jár ide alkalmilag, hosszabb-rövidebb halászatra, vadászatra. Ők az 1992-ben itt élő hanti férfiak nem hanti vejei. Közülük az egyik állandó munkával bír, a másik pedig alkalmanként dolgozik, máskor vadászattal tarja el magát és családját.[26]

Novüj Vaszjugán és Ozernoje tehát a Vaszjugán mellett fekszenek, amely a Tomszki megye Kargaszoki járásához tartozik. A Tomszki megye Nyugat-Szibéria egyik kis területű közigazgatási egysége, szűk három és fél magyarországnyi területet tesz ki, az Ob folyó gyakorlatilag kettészeli. A 2010-es népszámlálás szerint a megye lakosságnak 92,05%-a orosznak vallja magát, és emellett mindössze még két etnikum van, a tatár és az ukrán, amely meghaladja az 1-1%-ot. Ezek az arányok még beszédesebbek a tényleges lélekszámadatok ismeretében: az oroszok száma a megye területén meghaladja a 920 ezret, míg a következő két legnagyobb etnikum összlélekszáma nem éri el a harmincezret, a nem orosz lakosságé pedig a 125 ezret. Ez utóbbi adat annak fényében még jelentőségteljesebbnek tűnhet, hogy 48

[23] A falu történetéről részletesebben lásd kötetünk 219–221. oldalát.

[24] http://www.novvas.tomsk.ru/content/obshhie_svedenija (utolsó letöltés: 2018.07.31.).

[25] A tó neve hantiul *Tuχ ämtər* tó (pontos fordítása 'Fertő tó'), és a szállás is innen kapta hanti nevét (*Tuχ puγol*, 'Fertőfalva'). Orosz neve is arra utal, hogy tó mellett fekszik. A település nevét következetesen oroszul használom, ahogy hanti ismerőseim is tették.

[26] A falu és általában a régió történetéhez lásd: Nagy Z. 2007a; 2017a.

féle etnikumot tüntet fel a statisztika. A hantik száma nem éri el a hétszázhúsz főt, ami mindössze 0,07%-os arányt jelent.[27]

A megye egyik legészakibb járása a Kargaszoki járás, amelynek területe alig kisebb Magyarországénál, lakossága viszont mindössze húszezer fő (lásd I. kép). Itt él a Tomszk megyei hantik egy jelentős része, kétszáz ember, akik még így is elenyésző kisebbségnek számítanak, arányuk 0,88%.[28] A terület a Vaszjugáni mocsár része, amely Eurázsia legnagyobb tőzeglápja, míg a magasabban fekvő területek a tajgához tartoznak. A folyók szabályozatlanok, útjukat rengeteg kanyarral, hurokkal, mellékág kialakításával járják végig, a tavaszi olvadáskor pedig jelentős területeket öntenek el. Az időjárás szélsőséges, nyáron akár +35°C is lehet, míg télen elérheti a –50°C-ot; az átlaghőmérséklet januárban –21°C, júliusban +19°C. A tél októbertől április elejéig tart, az egyetlen hónap, amikor meglepő, ha fagy, a július.

Novüj Vaszjugánba való megérkezésem napja előtt több mint egy hónappal indultam útnak vonaton Tomszk felé. Maga az utazás végtelen szerencsének köszönhetően talált meg: az 1991-ben Pécsről Szombathelyre költöző Pusztay János nyelvész már távozása után kérdezte meg szombathelyi irodájában, hogy nincs-e kedvem Szibériába menni a hantikhoz. Azon a nyáron ugyanis ő már járt a külföldiek számára zárt városból éppen akkor látogathatóvá váló Tomszkban, ahol szoros kapcsolatot épített ki a Tomszki Pedagógiai Főiskola Északi Nyelvek és Népek Intézetével, az úgynevezett „Dulzon-iskolával". Gondolkodás nélkül mondtam igent. 1992 májusának első napján Alekszandra Arkagyijevna Kimmel, a kiváló tomszki nyelvésszel együtt indultunk Magyarországról Tomszkba. Egy hónap akklimatizálódás, az ottani nyelvészek által kért magyar nyelvtanítás, könyvtári, archívumi és múzeumi kutatások után indultunk a megye Kargaszoki járásába a Vaszjugán mellé egy darabig hajón, majd repülőgépen. Néhány napos kargaszoki intermezzót követően láttam meg először Novüj Vaszjugán homokos, falusias utcáit felülről, a fehér foltokként fel-felbukkanó libacsapatokkal és a magányosan kószáló tehenekkel tarkítottan. Velünk utazott hanti házigazdáim lánya is, aki az akkor az egész expedíciót finanszírozó Tomszki Pedagógiai Főiskolán adminisztrátorként dolgozott. Vendéglátóim házába így vendégként, sőt kiemelt vendégként érkeztünk, hiszen a lányuk munkahelyi főnöke és egy külföldi diák érkezett, ráadásul nekik köszönhetően utazhatott haza a lányuk is ingyen, mint az expedíció tagja. Ez volt az a kapcsolat, amely minden további itt-tartózkodásomat is megalapozta, meghatározta.

Ekkor még diák voltam, a magyar szakom és a finnugor specializációm befejezéséhez közeledtem Fancsaly Éva és Dobó Attila vezetésével, néprajzos tanulmányaimat pedig még csak éppen megkezdtem a Pécsi Tudományegyetem néprajz szakjának legelső évfolyamában. Ekkor azonban még a néprajzos

[27] *Vszerosszijszkaja perepisz'...* 2010.

[28] Uo.

bevezető stúdiumok ellenére is egyértelműen finnugristaként, pontosabban „finnugor néprajzosként"[29] gondolkodtam, ez határozta meg világlátásomat, tudományos érdeklődésemet, problémalátásomat.

Oroszország (illetve eleinte a Szovjetunió) ezekben az években nyílott meg a külföldi kutatók számára. Ez azt is jelentette, hogy az egyetlen Schmidt Évát leszámítva, nem volt olyan magyar származású, finnugor néprajzzal foglalkozó kutató, aki hosszabb terepmunkát végzett volna Nyugat-Szibériában, az obi-ugor nyelveket beszélő népek között. Ez elsősorban azt jelenti, hogy a 19–20. század fordulójának expedíciós leírásain kívül nem volt olyan tereptapasztalat, nem volt olyan módszertani kapaszkodó, amelyre saját terepmunkámat építeni tudtam volna. A terület felfedezése a néprajzi-antropológiai kutatások számára ekkoriban még éppen csak elkezdődött.

Ráadásul csak elutazásom pillanatában tudtam meg, hogy a Vaszjugán mellé fogunk utazni, mert az az a terület, ahova a vendéglátó intézménynek kapcsolata van, és amely ugyanabban a megyében található. És ugyan a rendelkezésemre álló tomszki egy hónapban mindent megtettem azért, hogy minél jobban megismerjem az adott terület szakirodalmát, valójában csekély ismeretekkel rendelkeztem a Vaszjugán mentén élő hantikról.

Mindezt összefoglalva elmondható, hogy megfelelő módszertani, elméleti és tárgyi felkészültség nélkül indultam első terepmunkámra, vagyis hiába óvnak ettől mindenkit a kezdetektől fogva az antropológiai terepmunka módszeréről gondolkodók[30] – amiről ekkor még fogalmam sem volt –, valójában „jó szemű amatőrként"[31] érkeztem meg a terepre, és csak „józan eszemre" és az „emberi tapintatomra", empátiámra támaszkodhattam.[32]

Módszertani és elméleti képzetlenségem mellett terepmunkámra alapvető hatással volt az is, hogy diákként egy tapasztalt nyelvésszel utaztam együtt, akinek terepmunkamódszere annak ellenére meghatározta az enyémet is, hogy éreztem a kettőnk hozzáállása közötti különbséget. Az első naptól kezdve a nyelvi kutatások, a szógyűjtés, a grammatikai paradigmák lekérdezése, esetleg hanti nyelvű (folklór)szövegek, szövegminták lejegyzése volt az út fő célja, amely mellett saját, „kulturális" érdeklődésem eltörpült. Ráadásul a hantik számára is sokkal egyértelműbb, jobban érthető volt az, hogy az utunk célja a nyelv leírása, és a számukra sokszor triviálisnak tűnő témákról – mint például vadászat, halászat, családtagok iránti érdeklődés – való beszélgetést nem igazán tudták munkaként értelmezni, nem volt elégséges

29 Finnugor néprajztudományként nem egyszerűen a finnugor nyelvű népekkel foglalkozó néprajzi kutatásokat értem, hanem – mint majd a továbbiakban részletesen ki is fejtem – a történeti összehasonlító nyelvészetből kinőtt, a rokonságot a kutatások fókuszába állító tudományos paradigmát.

30 Malinowski 1922.

31 Evans-Pritchard 1976: 240–254.

32 Birket-Smith 1969: 18.

legitimációja az ottlétünknek. Az igazi munka tehát a nyelvi kutatás volt, és erre tökéletesen ráhangolódtak házigazdáink is. Házigazdánk öccse ráadásul a terepnyelvészek álma volt: fáradhatatlanul fordította az orosz szavakat hanti nyelvre, egy-egy szó kapcsán az érintett fogalomkör minden eszébe jutó szavát felsorolta magától. Sőt nem csak felsorolta, egyenesen füzetbe diktálta őket olyan tempóban, hogy nehéz volt követni. Ottlétünk idején ráadásul készülni is kezdett a „munkára", és esténként ozernojei vadászháza magányában kitépkedett füzetlapokra, könyvlapokra szógyűjteményeket írt, amelyekkel másnap reggelente gyakran ő ébresztett, kíméletlenül asztalhoz, füzethez ültetve minket. A számunkra ott és akkor általa rögtönzött cirill betűs ábécé segítségével „meséket", folklórszövegeket is írt, amiket utána szorgalmasan magnóba mondott, és segédkezett azoknak szóról szóra történő fordításában is. Az általam a mai napig legszebbnek tartott vaszjugáni szöveget[33] is így írta le, így készítettük el hangfelvételét is, és a hazautunk előtti utolsó napon, nyolc órán át szinte egyhuzamban dolgozva, közösen fordítottuk le hantiról oroszra. Ez a nyelvészeti meghatározottság egyértelműen uralta '92-es utunkat, sőt, időnként a későbbi terepmunkáim során is felszínre tört: házigazdám nemegyszer szólított fel – ha úgy ítélte meg, hogy az utóbbi időben nem „dolgoztunk" eleget –, hogy „dolgozzunk", és „gyűjtsünk szavakat". Ilyenkor néhány fogalomcsoport végigbeszélése megnyugtatta, hogy nem telnek hiábavalóan szibériai napjaim, ami számára komoly lelkiismereti kérdést jelentett.

Számomra ebben a munkában a legizgalmasabbnak az tűnt, hogy folklórszövegeket lehetett lejegyezni, amiket néprajzos érdeklődésemmel is igazi kincseknek tekintettem. A folklórszövegek ilyen megbecsülése egyenes következménye annak, hogy a 19–20. század fordulójának a finnugor néprajzi tudásomat meghatározó terepkutatói is a folklórszövegeket tekintették a legfontosabb, legkézenfekvőbb eszköznek az adott nyelv, nyelvjárások megismeréséhez. Talán nem véletlen, hogy az első finnugrista generációk legnagyobb munkája Reguly Antal hagyatékának, illetve az ő hagyatékát feldolgozók hagyatékának feldolgozása, kiadása volt. Ráadásul ez a folklór iránti érdeklődés, az „adatközlőkben" a „homo folkloristicus" keresése nemcsak a finnugrisztikai kutatásokat, hanem kritikusa szerint az akkori néprajzi kutatásokat is meghatározta.[34]

A finnugor néprajz öröksége

1992-es terepmunkám idején a tudományos világlátásom elsősorban – mint említettem – a 19–20. század fordulójának magyar kutatóin alapult. Ezt a finnugor néprajztudományi érdeklődést röviden a rokonság gondolatán alapuló kutatásnak kell nevezni.[35]

[33] Nagy Z. 2002.
[34] Niedermüller 1994: 99.
[35] A kérdéshez lásd: Lehtinen 2017; Mészáros et al. 2017; Nagy Z. 2017c.

Ugyan általában azt gondoljuk, hogy a nyelvrokonság kérdése a 19. század végére tudományosan tisztázódott, ez részleteiben semmiképpen nem tekinthető igaznak. Alapvető probléma maradt például az is, hogy vajon a rokonság kizárólag nyelvi kapcsolatokat jelent-e, vagy pedig ennél bonyolultabb néprokonságról, korabeli szóhasználattal fajrokonságról kell-e beszélnünk.[36] Alapvetően két kérdés vetődött fel tehát ezzel kapcsolatban: a genetikai rokonság és a kulturális rokonság problémája. A századforduló kutatói tisztában voltak vele – talán Jankó kivételével –, hogy ezt a hármat nem lehet összekeverni, és egyikből sem szabad a másikra következtetni.[37]

A nyelvi dominanciájú rokonság feltételezése módszertani következményekkel is járt. Mivel a kérdés néprajzi irodalmát, az adott népekre vonatkozó ismereteket elégtelennek tartották egy alapos vizsgálathoz, a kapcsolatok megállapításában alapvetően a nyelvre hagyatkoztak, ahogyan azt Pápai Károly is leszögezte: *„A néprajzi téren az összehasonlításnál egyelőre a nyelvészet kalauzolására leszünk utalva.”*[38] A magyar halászat eredetéről szóló művében Jankó János is szigorú módszertant határozott meg, ahol a nyelv kérdése, a terminus eredete tekinthető döntőnek az egyes eszközök származását illetően. A nyelvi anyag szerinte egyrészt ott tud segíteni, ahol a tárgyi anyag az összehasonlításhoz kevés, és kizárólag nyelvi tényekre lehet támaszkodni; másrészt pedig ha egy eszköz a magyaron kívül jó néhány népnél előfordul, akkor biztosnak tekinthető, hogy attól a néptől vettük át, amelyik nyelvéből maga a terminus származtatható.[39]

Jankó János módszere a finn kutatókra is óriási hatással volt. A néprajzos Sirelius – aki Jankónak személyes tanítványa volt – és a nyelvész Setälä által kidolgozott finnugor néprajzi elmélet még évtizedekig használta a Jankóra visszavezethető tipológiai-genetikai módszert.[40] Ennek a lényege az, hogy a néprajztudomány módszertani mintájának a történeti összehasonlító nyelvészetet kell tekinteni, vagyis a néprajzi kutatások alapja is a nyelvrokonság gondolata kell legyen. És ahogyan a finnugor nyelvek mai állapotából rekonstruálható egy alapnyelv, ahhoz hasonlóan rekonstruálható a finnugor

[36] Munkácsi (1889: 211) így fogalmazta meg a kérdést: *„A mennyire megállapodott tudniillik a tudomány nézete a magyar nyelv eredetére és rokonságára nézve, annyira megfejtetlen még a magyar faj eredetének kérdése, azazhogy tényleg török eredetű-e alapelemében a magyar nép, avagy ami a nyelv után ítélve természetesebbnek látszik, ugor eredetű.”*

[37] Pápai Károly (1890: 128) szerint a *„nyelvi rokonság minden kétségen felül áll és azt nem szükséges antropológiai és néprajzi tényekkel igazolni, valamint nem lehet ilyen tényekkel megdönteni. Az első feladat e téren az elemzés, a rokonsági probléma felbontása főbb részeire. A nyelv, a fizikai típus, az életmód és szokások különböző tényezők hatása alatt állnak és változnak. […] A rokonsági viszonyok kiderítése egyik vagy másik téren külön-külön vizsgálat tárgya.”* Pápay József pedig egyenesen azt írja, hogy *„ma már nem is merünk ethnológiai rokonságról szólni, pedig a nyelvi rokonság kétségbevonhatatlanul tiszta és világos”* (Pápay 1906: 185).

[38] Pápai 1890: 129.

[39] Jankó 1900a: 41.

[40] Vilkuna 1964; Korompay 1989; Korhonen 1984.

nyelvű népek mai – akkori – kulturális állapotából egy „alapkultúra" is. A kutatások metodikai alapja pedig a nyelvtörténet metodikája, vagyis egy-egy kulturális elem kapcsán is azt mérlegelték, hogy lehetőleg minél több finnugor nyelvű nép recens kultúrájában meglegyen, illetve rekonstruálni próbálták az „alapalakot" a különböző felbukkanások alapján.

Mivel a finnugor néprajzi kutatások a történeti összehasonlító nyelvészetet tekintették módszertani kiindulópontjuknak, a finnugor nyelvű népek kultúrájában egyértelműen a közös elemeket keresték, nem az esetleges különbözőségeket. Ez – elsősorban Jankó munkásságában – azt is jelentette, hogy a vizsgált népekben valójában nem is eltérő kultúrákat láttak, hanem saját kultúrájuk korai formáját. Vagyis a korabeli orosz és európai kutatásokkal szemben e kulturális elemeknek nem a primitívségét hangsúlyozták, nem azt, hogy ezek feltételezett korábbi fejlődési fokok tanúbizonyságai, hanem ősiségüket, archaizmusukat bizonyították. Mindkét megközelítés történeti távlatba helyezte a korabeli kulturális jelenségeket, ám míg az egyik az egyetemes emberi civilizáció kezdetleges kultúrfokát látta bennük,[41] addig a másik saját kultúrájának forrásaként tekintett rájuk, egyszerűségükben tökéletességüket fedezve fel.[42] Vagyis a primitívségre rácsodálkozó, azt felfedező orosz kutatások kolonialista pillantásával áll szemben a magyar kutatások sajátos pillantása, amely „domesztikálja", integrálja a finnugor nyelvű népek történetét és kultúráját saját történetébe.

Ez a hozzáállás meghatározta a finnugor néprajzi kutatások tér- és időszemléletét is. A térszemlélet megváltozása azt jelenti, hogy az oroszországi területek ebből a rokonsági alapú megközelítésből következően elveszítették idegen, távoli jellegüket, hiszen olyan helyként, őshazaként jelentek meg, ahol a magyarok ősei éltek.[43] A hajdani őshaza területén a mi kultúránkhoz hasonló dolgokat kell és lehet felfedezni, vagyis átvitt értelemben az otthonosságot kell és lehet vizsgálni. A megváltozott időszemlélet pedig azt jelenti, hogy a korabeli finnugor nyelvű népek kultúrájában valójában saját kultúránk korai szakaszát keresték, beillesztették azt a magyarságéba. Szimptomatikus Jankó János felfogása, akinek célja mind magyarországi,

41 Slezkine 1994; Tokarjev 2011; Vermeulen 2015.

42 Árulkodó Munkácsi Bernát szimpátiától áthatott, ugyanakkor mentegetőző gondolata: *„Méltán tarthatnak mindezeknél fogva számot a följegyzett vogul nyelvkincsek a tudományos világ figyelmére és tanulmányára különösen nálunk, kik bennük mintegy emlékadományát, ereklyéjét örököltük egy az élők sorából immár kivesző rokon népfajnak, melynek erényeinél és tehetségeinél fogva bizonyára dicsőbb is lehetett volna pályafutása az emberiség történetében, ha ebben mostoha politikai és földrajzi körülményei nem akadályozzák."* (Munkácsi 1892–1921/1: 3.)

43 Jankót idézve: *„Népi életünknek a honfoglalás kora előtti hosszabbik fele az orosz területen múlott el, ott élnek maig is azok a népek vagy utódaik, melyek szomszédaink voltak, melyek kultúrája reánk hatott, ott élnek nyelvrokonaink, s így ha meg akarjuk ismerni őstörténetünket, ha meg akarjuk érteni néprajzunknak ebből a korból maradt elemeit, vissza kell térnünk oda, a honnan jöttünk: az orosz területre."* (Jankó 1900a: 8.)

mind finnországi és oroszországi kutatásaiban is az volt, hogy a magyar kultúrát ismerje meg minél alaposabban, nemcsak leíró, hanem történeti szempontból is. Kutatásának célját tehát valójában nem is összehasonlítónak, hanem őstörténetinek kellene nevezni.[44] Nem véletlen az sem, hogy terepmunkáit Magyarországon, Finnországban és Oroszországban végezte. E három földrajzi szélső pont vizsgálatán keresztül ugyanis vitathatatlanul megismerhetőnek gondolta szinkrón szempontból az ebben a háromszögben élő összes finnugor nyelvű nép kultúráját, hiszen azokat elégséges jellemezni azzal, hogy hol helyezkednek el a három típus által kirajzolt koordináta-rendszerben. Ugyanakkor diakrón szempontból a magyar kultúra történetének három gócpontját is felismerni vélte bennük: a mai – akkori – magyar kultúra mellett a honfoglalás korának, valamint a magyarság kialakulásának kulturális állapotát látva bennük. Meghatározása szerint *„a finnugor népek óriási háromszögben laknak, melynek három szögletpontját a magyar, a finn és az osztják nép képezi. Az eddigi anyaggyűjtésekből constatálni lehet, hogy tárgyi néprajzban az osztják áll legprimitívebb fokon, következik ezután a finn, mely tárgyi néprajzával körülbelül a magyarság magyarföldi első századokbeli állapotának felel meg s végül maga a magyar, melynek tárgyi néprajza a legfejlettebb. Ebből nyilvánvaló, hogy figyelembe véve a geográfiai helyzetet, valamennyi egyéb finnugor népnek […] tárgyi néprajza csakis a három fokozat közé eshetik, hol egyikhez, hol másikhoz közelebb; hogy mihelyt a három saroknép egész tárgyi néprajzát ismerjük, legott adva van az összes finnugor népek sajátlagos ethnographiája.”*[45]

A finnugor néprajzi kutatásoknak ez a tér- és időszemlélete meghatározta a kutatói érdeklődést is. A feltételezett rokonsági kapcsolatokat igazoló hasonlóságok keresése egyértelműen előszelektált: az obi-ugor népek korabeli kultúrájának holisztikus teljessége nem érdekelte őket, a modern elemeket néptorzító orosz hatásnak titulálva szinte kizárólag a régies, archaikus(nak tűnő) elemekre fordítottak figyelmet, és folyamatosan rekonstruálni akartak egy még archaikusabb állapotot.

Mindezt részleteiben is láthatjuk, ha feltesszük azt a kérdést, hogy miért a halászattal foglalkozott Jankó János. A válasznak van egy praktikus, technikai

[44] Munkácsi Bernát ezt így fogalmazza meg: *„Mert a magyar őstörténet szempontja vezetett legfőképp tudományos törekvéseimben mindenkor. Ez buzdított már kora ifjúságomban a tanulmányutakra […] Így nyelvi és őstörténeti nyomozások párhuzamosan haladtak egymás mellett munkásságomban s kölcsönösen kiegészítették egymást, a mint hogy szükség is volt e rendszerre; mert a finn magyar népek ethnológiai problémáihoz nincsenek nekünk bővebben csörgedező s mélyebb betekintést engedő forrásaink, mint a nyelv és a népszellem alkotásai, különösen a hagyományos népköltés. Afféle bizonyító adatokat, a minőket az indogermán őstörténet kutatói a védákból és Homérból, a római klasszikusokból és a Niebelungokból idéznek, nekünk a Kalevalában s a vogul–osztják hősénekekben kell keresnünk, mert a praehistórikus időkre nézve ezek a mi legtanulságosabb irodalmi emlékeink.”* (Munkácsi 1892–1921: II/1: 4.)

[45] Jankó 2000: 25.

oka is. 1887-ben jelent meg Herman Ottó gigantikus, kétkötetes, rendkívül anyaggazdag könyve a magyar halászatról, ami az egyik legismertebb kérdéssé tette a néprajztudományon belül a halászatot. Márpedig, ahogy Jankó írja: a *„néprajzi feladatok kiválasztásában csakis az adhatott alapot, hogy néprajzunk mely fejezetei azok, melyeket már elég alaposan ismerünk, mert eredményes összehasonlító munkálatról csak akkor lehet szó, ha az összehasonlító anyagnak egyaránt ismerjük úgy a magyar, mint oroszföldi elemeit"*.[46] Ugyanakkor legalább ekkora jelentősége van annak, hogy a halászatot – a pásztorkodás mellett – Herman a magyarság ősfoglalkozásaként határozta meg. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a halászatot az emberiség egyik legalapvetőbb élelemszerzési technikájának tartotta,[47] másrészt Herman bizonyítottnak látta azt is, hogy a halászat a magyar kultúrának ősi eleme, hiszen erre utal 1) a magyarok és elődeik mindenkori lakhelyének kiválasztása; 2) az ősi eredetű történeti mesterszavak; 3) a halászat számos ősi, magyar eredetű technikája; valamint 4) az is, hogy az írásos emlékek mindig halásznépként emlegették a magyarokat. A halászat tehát az a terület – vélte Jankó Herman alapján –, ahol pontosan meg lehet állapítani és nyomon lehet követni a magyar kultúra kapcsolatát a többi finnugor nyelvű nép kultúrájával. Ugyan a halászat „ősfoglalkozás" voltát Jankó a könyvében már határozottan cáfolta, ez az elmélet mégis egyértelműen meghatározta témafelvetését.

Az sem tekinthető véletlennek, hogy Jankó János a halászat mellett még a magyar ősvallásnak a samanizmussal való rokonságát kívánta részletesen kutatni. Ez a kérdés is ugyanazzal a kettősséggel indokolható: a magyar ősvallás samanizmusként való felfogása addigra már komoly szakirodalmi hagyományt teremtett,[48] másrészt pedig ekkoriban a magyar ősvallás keleti eredetét gyakorlatilag vitathatatlannak tartották. Jankónak ezt a kérdést nem sikerült részletesen tanulmányoznia, mindössze egy rövid cikksorozata jelent meg a samanizmusról.[49]

Végső soron a rokonságalapú gondolkodás kialakított egy sajátos kultúraszemléletet is. A finnugor néprajz kutatói a szibériai népek kultúráját a korabeli nyelvtörténet mintájára különböző időkben, különböző népektől átvett (avagy „eredeti") elemek mozaikszerű konglomerátumának látták. Ebben a kultúra végső lényege a múltja, régisége volt. A kultúra tehát egyfajta örökség, amit őseinktől kaptunk, amit mi csak tovább örökítünk. Ez szélsőséges esetekben azt is jelenti, hogy valójában nem az embereknek van

[46] Jankó 1900a: 10.

[47] Ettől, az ő megfogalmazásában, *„tagadhatatlanul lényegesen függött mindenkoron az ember fennmaradása; e foglalkozás alakulására és fejlődésére nézve legközvetetlenebbül hatott a parancsoló szükség, az éhség; minthogy pedig ez folytonos kielégítést kívánt és kíván ma is, a halászat szerszáma és ennek járása már igen korán fejlődött ki"* (Herman 1898: 7).

[48] Vö. Dömötör 1990.

[49] Jankó 1900b.

kultúrája, hanem a kultúrának vannak hordozói. Árulkodó a klasszikus orosz néprajztudomány hasonló értelemben használt terminusa, az etnofór.[50] Ez az elemi esszencializmus figyelhető meg sokkal később Schmidt Éva kultúrafelfogásában is, aki a Valerij Csernyecovnak szánt nekrológjában[51] beszél részletesen a hantik információátadási rendszeréről. Felfogása szerint a hanti kultúra egy olyan komplex, zárt örökség, amelynek megismerését alapvetően meghatározza az, hogy ki mennyire részesülhet annak alapvető információs csomagjából. A beavatottságnak fokait pedig olyan változók határozzák meg, mint az egyén nemzetisége, kora, neme, társadalmi csoporthoz tartozása. Mint látjuk, már rögtön az első változó meghatározza azt, hogy igazából csak egy hanti részesülhet az információkból, vagyis mindenki más – közte a néprajzkutatók is – ki vannak rekesztve belőle. Ebből a felfogásból egyértelműen az következik, hogy megkérdőjelezhetők a köztük végzett kutatások, így az obi-ugor nyelvű népek kultúráját a megismerhetetlenség és az érintetlen tökéletesség aurája lengi körül.

Ugyan a magyarországi finnugor néprajzi kutatások elemzésére bemutatott példák a 19–20. század fordulójáról származnak, ez a rokonságalapú ethosz határozta meg a magyar kutatásokat egészen az 1990-es évek elejéig. Míg Finnországban és Észtországban érték kritikák ezt az elméletet, addig Magyarországon ez gyakorlatilag visszhangtalan maradt, egyedül a néprajzkutatásban marginálisnak is nevezhető, hatás nélküli Korompay Bertalan reflektált ezekre a vitákra.[52]

Ennek egy eklatáns példája a finnugor néprajzi művekben megfigyelhető körülhatárolása a kutatási kereteknek. Ugyan már Kustaa Vilkuna is leszögezte, hogy fontos lenne finnugor népek helyett finnugor nyelvű népekről beszélni, Magyarországon ennek nem látjuk hatását. Az összefoglaló művek a negyvenes évektől gyakorlatilag napjainkig nem reflektálnak az e mögött meghúzódó koncepcionális megfontolásokra, arra, hogy „a finnugor népek" elnevezés komplex fogalom, a bizonyítottan meglévő nyelvi mellett egyaránt utalhat genetikai és kulturális rokonságra is, míg a „finnugor nyelvű népek" elevezés nem vezethet ilyen félreértésekhez. Zsirai Miklós 1937-ben megjelent műve a *Finnugor rokonságunk* címet viseli,[53] s bár a hasonló célokat felvállaló 1978-as áttekintés Hajdú Pétertől és Domokos Pétertől a pontos *Uráli nyelvrokonaink* címet kapta,[54] a reprezentatív tanulmánykötetek címeiben – mint például a Hajdú Péter által szerkesztett *Uráli népek*,[55] a Gulya

[50] Az etnofórról (amely az *etnosz* 'nép' és az *amfóra* 'tárolóedény' szavakból képzett összetétel), valamint az orosz néprajznak az etnoszalapú gondolkodástól való elfordulásáról lásd: Bromlej 1976; Filippov 2010; Tyiskov 2003.

[51] Schmidt 1985.

[52] Korompay 1989; Vilkuna 1964.

[53] Újrakiadása: Zsirai 1994.

[54] Hajdú – Domokos 1978.

[55] Alcíme pontosabb: *Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai* (Hajdú 1975).

János gondozásában megjelent *A vízimadarak népe. Tanulmányok a finnugor rokon népek élete és műveltsége köréből*,[56] a Hoppál Mihály válogatta *A Tejút fiai. Tanulmányok a finnugor népek hitvilágáról,* vagy éppen a Mikesy Gábor nevével fémjelzett *A finnugor népek története* – ez a pontosság nem fedezhető fel.[57] Az általam ismert utolsó, a finnugor nyelvű népek kultúrájáról szóló néprajzi mű címe is *Az uráli népek néprajza*.[58] Ugyan nem kétséges, hogy a szerzők mindegyike tökéletesen tisztában volt azzal, hogy hogyan is kell értelmezni a „finnugor rokonság" gondolatát, ez szóhasználatukban nem mutatkozott meg. Ezzel valójában ők maguk is a felszínen tartották, a szóhasználatukkal relevánssá teszik a „finnugorizmus" ellen megjelenő, a nyelvi, genetikai és kulturális rokonság közötti különbségekre fittyet hányó alternatív rokonsági elméleteket.[59]

A magyarországi finnugor néprajzi kutatások konzervativizmusában nyilvánvalóan szerepe volt annak is, hogy az első világháború kitörésével gyakorlatilag megszűntek a rendszeres magyar kutatások Oroszország és különösen Szibéria területén, és ezek csak az 1990-es években indultak be újra. Nagyon kevés kivételt lehet említeni, jelentősebb szibériai terepkutatásokat szinte csak Diószegi Vilmos, majd évtizedekkel később Schmidt Éva és Hoppál Mihály végzett. Az új tereptapasztalatok hiánya a finnugor kutatásokat jellemzően hagyatékfeldolgozássá tette. A nyelvészetben közvetlen anyaggyűjtésre lehetőséget adott az első világháború Esztergom melletti hadifogolytábora, ahol Beke Ödön mari, Fokos-Fuchs Dávid komi, Klemm Antal mordvin, Kúnos Ignác tatár, Munkácsi Bernát pedig udmurt és oszét kutatásokat végzett, illetve anyagot tudtak gyűjteni az orosz nagyvárosokban tanuló diákoktól is.[60] Ennek ellenére generációk dolgoztak Reguly, majd Munkácsi és Pápay hagyatékának kiadásával, értelmezésével, illetve most készül a hazai szakma – az eddig is elérhető anyagok gondozása után – Schmidt Éva húsz évre titkosított anyagának tudományos feldolgozására. Ez a hagyaték-központúság, az új nyelvi adatok hiánya sokáig szinte holt nyelvekké változtatta a kutatásban a finnugor nyelveket. Soha nem felejtem el azt a beszélgetést, amelyben egy finnugor nyelvész az 1990-es években azt fejtette ki, hogy lényegi különbség van a belső vagy külső nevekkel megnevezett nyelvek között, hiszen például „osztják nyelvnek" azt a szövegkorpuszt kell tekinteni, amit a 19–20. század fordulóján ott járt kutatók lejegyeztek, míg „hanti nyelv" alatt a hantik mai nyelvhasználatát kell érteni, azt, ami *még* nincs az archívumokban. A finnugor nyelvtudománynak is idő kellett ahhoz, hogy alkalmazkodjon a terepkutatások megnyíló lehetőségeihez, és ne holt nyelvekként viszonyuljon a finnugor nyelvekhez.

56 Gulya 1975.
57 Nanovfszky 1996.
58 Kerezsi 2009.
59 Honti 2010; 2012; Pusztay 1977; 1978; 1995.
60 Pl. Honti László az akkori Leningrádban (Honti 1986).

A finnugor néprajzi kutatásoknak a hagyatékokba zártsága még sajátosabb eredményeket hozott. Kodolányi János munkássága például szinte kizárólag a múzeumi tárgyak alapján rekonstruálható „anyagi kultúrával" foglalkozott,[61] alig mutatkozott benne igény a recens kulturális praxisok bemutatására. Kínálkozik a kísérteties hasonlat: a „holt nyelvek" fogalmának analógiájára „holt kultúrákként" viszonyult a finnugor nyelvű népek kultúrájához. A terepkutatások lehetségessé válása, az új tapasztalatok itt is felülírták a tudomány korábbi beállítódását.

A finnugor néprajzi paradigma továbbélését e tudományszak kettős intézményi beágyazottsága is tovább éltette: az oroszországi, szibériai és belső-ázsiai népek etnológiájának kutatása nemcsak a néprajzi intézményrendszerben, hanem attól kissé elválva a finnugrisztikai, altajisztikai műhelyekben is folytatódott. Ez a beágyazottság az egyértelműen nyelvi alapú tudományosságba legitimálta a rokonságalapú megközelítéseket, és befolyásolta a kutatások tematikáját, módszertanát, de még elsőszámú olvasóközönségét is. Az itt dolgozó kutatók egzisztenciálisan is érdekeltek a kutatási paradigma konzerválásában. Ez a kettős intézményi beágyazottság a mai napig komoly dilemmákat jelent. Amennyiben a nyelvészeti kutatásokat elválasztjuk a néprajzi (és irodalmi, régészeti, történeti) kutatásoktól, és a finnugrisztikát valóban kizárólag nyelvészeti paradigmának tekintjük, akkor mi lesz a sorsa a Magyarországon a világ más tájaival szemben túlreprezentált finnugor és altáji nyelvű népekkel foglalkozó néprajzi kutatásoknak, kutatóknak? Illetve mi a szerepe az egyes tudományszakoknak a finnugrisztika oktatási portfóliójában, vagy éppen mi a jövője a tematikusan tarka Finnugor Kongresszusoknak? Félreértés ne essék, semmiképpen nem agitálok amellett, hogy ezeket a tudományterületeket élesen, véglegesen el kell szakítani egymástól. Meggyőződésem szerint Magyarországon kiválóan, harmonikusan együttműködik az azóta ugyancsak fontos változásokon átment nyelvészszakma a megújult néprajztudománnyal (és a többi társtudománnyal), rendszeresen közös projektek futnak, sőt az egyes tudományterületeken dolgozók megmaradtak egymás olvasótábora lenni. Arról már nem is beszélve, hogy egyes kutatók karrierjében szorosan összefonódik a nyelvészeti és a kulturális antropológiai megközelítésmód.[62]

Azt gondolom, a fenti finnugor néprajzi hagyomány felvázolása önmagában is megmagyarázza azt, hogy ebbe szocializálódva miért láttam én is úgy 1992-es terepmunkám idején, hogy egyértelműen a klasszikus néprajzi témákat érdemes kutatnom. Vitathatatlanul komoly érdeklődés volt bennem a halászat és a vadászat kutatása iránt. Ez azonban a nagy elődök munkássága mellett arra a hétköznapi okra is visszavezethető, hogy első terepmunkám során tulajdonképpen csak a rendszeres hálóállítások és -ellenőrzések, illetve

[61] Lásd pl. Kodolányi 1965; 1966; 1967; 1988.

[62] Például Horváth Csilla kutatásai.

a jávorszarvas-vadászatok[63] voltak egyedül azok az alkalmak, amikor lehetőségem volt a nyelvészeti gyűjtések mellett más témákról is beszélgetnem a hantikkal. A csónakban való beszélgetések pedig értelemszerűen leginkább az éppen végzett munkákhoz kapcsolódtak, illetve az ennek kapcsán felvetődő történeteket elevenítették fel. Ekkor egyértelműen úgy éreztem, hogy velük halászva és vadászva van a leginkább lehetőségem arra, hogy megmerítkezzek az „igazi" hanti kultúrában. Az pedig, hogy a vallás volt emellett a másik meghatározó érdeklődésem, egyformán következik saját alapvető érdeklődési területemből, és abból is, hogy – mint említettem – expedíciónknak kifejezett célja volt a folklórszövegek gyűjtése, amelyek gyakran szóltak az istenségeikről, szent helyeikről.

Az egzotikus keresése

1992-es terepmunkámon kísért még egy beállítódás, az előképzetlenségemből vagy éppen az előképzettségemből adódó vágyam, igényem, vonzalmam az egzotikum iránt. Romantikus vonzódásom egyik tárgya a szibériai táj volt, amely, bevallom, a mai napig csodálattal és lelkesedéssel tölt el. De ekkor nemcsak a tajga iránti rajongás jellemezte a tájhoz való viszonyomat, hanem az is, hogy azt az emberi társadalommal szemben határoztam meg. Ozernoje olyan volt számomra, „mint egy kis oázis a civilizációban".[64] Tudattalan egzotizálásom másik tárgya a hantik életmódja volt. Ennek hátterében azonban nemcsak saját személyes beállítódásom bújt meg, hanem a finnugor néprajztudomány, sőt általában a kultúratudományok érdeklődése is.

A Szibériáról, az ott élő obi-ugor nyelvű népekről kialakított képem 1992-ben főleg a 19–20. század fordulójának terepmunkán alapuló, illetve a későbbi időszakok retrospektív leírásai határozták meg. A néprajzi jelenidő és a hétköznapi jelenidő végletesen eltávolodtak egymástól, az obi-ugor nyelvű népek életmódjáról kialakult kép archaikus, illetve archaizált volt. A velük foglalkozó néprajzi szakirodalomban a hantikról elsősorban mint tradicionális életmódot folytató, tajgai halászokról, vadászokról és tundrai réntartókról olvashatunk, akik csumokban,[65] maximum boronaházakban laknak, nyers húst esznek, sámánokat hallgatnak. Mintha Szibéria afféle „kulturális

[63] A jávorszarvas vadászatának egyik meghatározó időszaka a nyár. Az emberek és állatok életét egyaránt megkeserítő szúnyogok és főleg a púposlegyek elől a jávorszarvasok a folyókba és tavakba menekülnek. Gyakran csak a fejük, esetleg csak az orrlyukuk áll ki a vízből. Ráadásul ekkor nőnek azok a vízinövények is, amelyek fontos csemegét jelentenek számukra. A szarvasok tehát a vízben bújva, ott legelészve töltik az egész nappalt. Ez teszi lehetővé azt, hogy a szarvasok rendkívül nehéz szárazföldi becserkészése helyett a vadászok csónakkal a vízen közelíthessék meg őket, ahol a menekülésük is sokkal lassabb, kevésbé sikeres.

[64] Idézet terepnaplómból.

[65] A csum a nomád hantik sátorszerű ideiglenes lakása.

fridzsider" lenne, amely érzéketlen a kulturális változásokra, és napjainkig megőrzi az obi-ugor együttélés korának kultúráját, mint azt Jankó gondolta, vagy pedig a 19. századi kulturális állapotokat, mint azt a magyarul olvasható összefoglaló munkák sugallták.

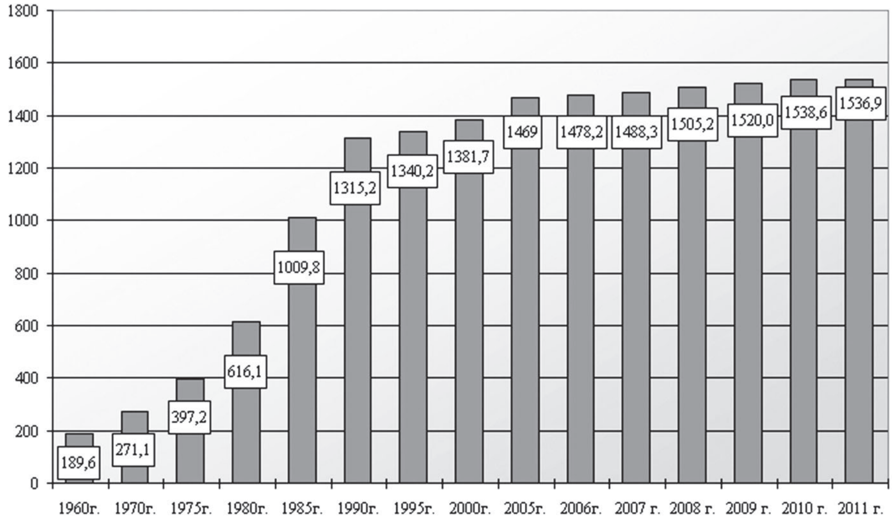
Ez a hozzáállás a hantikról és a manysikról beszélve valójában a mai napig meghatározó a magyarországi irodalomban. Ha a nagy összefoglaló műveket, áttekintéseket vesszük alapul, akkor azt láthatjuk, hogy ugyan a történeti változásokról mindenki megemlékezik, de az egyes népek áttekintésénél szinte kizárólag archaikus jelenségekről esik szó, a mai életmód pedig mintegy függelékként, általában külön fejezetben jelenik meg „új utakon"[66] vagy éppen „mai helyzet"[67] címszó alatt. Igaz ez akkor is, ha vannak a napjainkkal foglalkozó, önállóan ennek szentelt művek is, amelyek szinte mindenhol foglalkoznak a városi élettel, az ezzel kapcsolatos kérdésekkel, problémákkal.[68] Ellentmondás feszül tehát a hantikról alkotott archaizáló képünk és aközött, hogy Szibériát ma már elsősorban ipari tájként kell értelmeznünk, ahol az urbanizáció szintje kirívóan magas.

Tudni kell ugyanis, hogy Szibériában 1955 és 1975 között 800 új város született.[69] A régióban az újonnan betelepülő, városi lakosság száma és a teljes lakossághoz viszonyított aránya folyamatosan és exponenciálisan nőtt. A hantik többsége által lakott Hanti-Manysi Autonóm Körzet – Jugra[70] lakossága az 1960-as évektől kezdve minden tíz évben másfélszeresére-duplájára duzzadt, ami itt is elsősorban a városok lakosságának rohamos növekedését jelentette, amint az jól látszik a következő táblázaton:[71]

	1960	1970	1980	1990
lélekszám (ezer fő)	189,6	271,1	616,1	1315,2
a 10 év előtti adathoz viszonyítva, százalékban		143%	155%	213%
a 30 év előtti adathoz viszonyítva, százalékban	694%			

Érdemes megnézni a demográfiai változásokat grafikus ábrázolásban is, ami talán még plasztikusabb, mint a számsorok:[72]

66 Hajdú – Domokos 1978.
67 Kerezsi 2009.
68 Magyarul a legárnyaltabban foglalkozik a kérdéssel: Kerezsi 2001; 2012; Horváth 2017; Duray – Horváth – Várnai 2017.
69 Funk 2011: 3
70 A továbbiakban HMAO.
71 *Dinamika…*
72 Uo.

Sok mindent elárulnak az adatok akkor is, ha az ún. őshonos kisnépek statisztikáit nézzük. Egy vizsgálat a 2002-es népszámlálás adataira hivatkozva megállapítja, hogy az általa vizsgált 40 északi nép közül több mint 16 népnél a városi lakosság aránya meghaladja az egyharmadot, míg a legmagasabb arány a kétharmadot is túllépi, az összesített arány pedig 31,2%. A 2010-es népszámlálás szerinti adatok ehhez rendkívül hasonlóak, és nagyfokú városiasodottságról tesznek tanúbizonyságot. A statisztikákban szereplő szibériai északi kisnépek közül 13 esetében 40% vagy afeletti a városi lakosság aránya.[73]

	lélekszám		városi lakosok száma		városi lakosok aránya	
	2002	2010	2002	2010	2002	2010
sór	13 975	12 888	9939	9353	71,12%	72,57%
ulta	346	295	201	177	58,09%	60,00%
manysi	11 432	12 269	5919	7028	51,78%	57,28%
nyivh	5162	4652	2483	2374	48,10%	51,03%
kumandin	3114	2892	1704	1400	54,72%	48,41%
kamcsadál	2293	1927	1297	566	56,56%	29,37%

Ha a három szibériai és távol-keleti föderális régió közigazgatási egységeit végignézzük, akkor látható, hogy a fejlett mezőgazdaságú Altáj Köztársaság kivételével minden egyes területen a lakosságnak több mint a fele él városokban. A 27 adminisztratív egység közül mindössze 7 olyan van, ahol vagy 2002-ben vagy 2010-ben egyszer sem haladta meg a városi lakosság aránya a kétharmadot. Kiemelkedően magas a városi lakosság aránya a HMAO terüle-

[73] Szokolova – Sztyepanov 2007: 76. Lásd még: Funk 2011: 4; Naszelenyije…

tén, illetve a távol-keleti Magadáni megyében: az előzőben 91%, az utóbbiban 92–95% körüli az arány.[74] A Magadáni megyében a helyi őslakosoknak hetven százaléka városi lakos.[75] Érdemes a többi terület pontos adatait is áttekinteni:[76]

	összlakosság, ezer fő				százalék – az összlakossághoz képest			
	városi lakos		falusi lakos		városi lakos		falusi lakos	
	2002	2010	2002	2010	2002	2010	2002	2010
Uráli Föderális Régió	9991,8	9656,2	2382,1	2424,3	80,7	79,9	19,3	20,1
Kurganszki megye	574,4	548,8	445,1	362,0	56,3	60,3	43,7	39,7
Szverdlovszki megye	3943,5	3604,0	542,7	693,7	87,9	83,9	12,1	16,1
Tyumenyi megye	2526,2	2653,5	738,7	742,3	77,4	78,1	22,6	21,9
HMAO	1301,9	1401,4	130,9	130,8	90,9	91,5	9,1	8,5
Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet[77]	422,8	443,1	84,2	79,8	83,4	84,7	16,6	15,3
Cseljabinszki megye	2947,7	2849,9	655,6	626,3	81,8	82,0	18,2	18,0
Szibériai Föderális Régió	14272,9	13857,1	5790,0	5399,3	71,1	72,0	28,9	28,0
Altáj Köztársaság	53,6	56,9	149,4	149,3	26,4	27,6	73,6	72,4
Burját Köztársaság	584,9	567,6	396,3	404,4	59,6	58,4	40,4	41,6
Tüva Köztársaság	157,3	163,4	148,2	144,5	51,5	53,1	48,5	46,9
Hakassz Köztársaság	386,9	358,2	159,2	174,2	70,8	67,3	29,2	32,7
Altáji Határterület	1386,8	1323,6	1220,6	1096,2	53,2	54,7	46,8	45,3
Bajkálon-túli Határterület	738,5	729,6	416,8	377,5	63,9	65,9	36,1	34,1
Krasznojarszki Határterület	2245,7	2157,7	720,3	670,5	75,7	76,3	24,3	23,7
Irkutszki megye	2047,6	1932,4	534,1	496,4	79,3	79,6	20,7	20,4
Kemerovói megye	2513,0	2358,9	386,2	404,2	86,7	85,4	13,3	14,6
Novoszibirszki megye	2021,6	2059,9	670,7	606,0	75,1	77,3	24,9	22,7
Omszki megye	1428,5	1413,2	650,7	564,4	68,7	71,5	31,3	28,5
Tomszki megye	708,5	735,7	337,5	311,7	67,7	70,2	32,3	29,8
Távol-keleti Föderális Határterület	5081,6	4706,0	1611,3	1587,2	75,9	74,8	24,1	25,2
Szaha Köztársaság – Jakutia	609,9	614,5	339,3	344,0	64,3	64,1	35,7	35,9
Kamcsatkai Határterület	290,9	249,2	68,0	72,9	81,1	77,4	18,9	22,6
Tengermelléki Határterület	1622,0	1489,0	449,2	467,5	78,3	76,1	21,7	23,9
Habarovszki Határterület	1157,3	1099,7	279,2	244,2	80,6	81,8	19,4	18,2
Amuri megye	594,4	554,5	308,5	275,6	65,8	66,8	34,2	33,2
Magadáni megye	168,8	149,8	14,0	7,2	92,3	95,4	7,7	4,6
Szahalini megye	474,1	397,1	72,6	100,9	86,7	79,7	13,3	20,3
Zsidó Autonóm Körzet	128,3	119,4	62,6	57,1	67,2	67,6	32,8	32,4
Csukotkai Autonóm Körzet	35,9	32,8	17,9	17,8	66,6	64,8	33,4	35,2

74 *Szocialno-demograficseszkij portret…* 2012: 18.
75 Hahovszkaja 2014: 41.
76 *Szocialno-demograficseszkij portret…* 2012: 18.
77 Továbbiakban JaNAO.

Ha az obi-ugor nyelvű népek statisztikáit nézzük, akkor is látható, hogy 2010-re a városban él több mint minden harmadik hanti és bőven több mint minden második manysi. Ha összesítve számoljuk a hantikat és a manysikat, akkor is majdnem minden második ember ma városban lakik:[78]

	Városban lakók aránya						
	1926	1959	1970	1979	1989	2002	2010
hantik	0,6%	8,7%	15,0%	22,6%	29,8%	34,6%	38,4%
manysik	0,2%	9,7%	25,8%	35,3%	45,6%	51,8%	57,3%
összesen (hanti és manysi)	0,4%	9,2%	20,4%	29,0%	37,7%	43,2%	47,85%

A puszta számadatok jobb megértéséhez azt is tudnunk kell, hogy a táblázatban a városi lakosságnak nem a tajgai és a tundrai az ellentéte, hanem a „nem városi", ami azt jelenti, hogy az esetenként több száz, több ezer fős települések – amelyek nincsenek városi rangban – lakosságát a „nem városiak" között kell keresnünk. A tisztánlátáshoz érdemes tehát megnézni azokat a statisztikákat is, amelyek az úgynevezett őslakos északi, kis lélekszámú népeket veszik górcső alá, és életmód szerint sorolják be a lakosságot. Ekkor láthatjuk, hogy úgynevezett tradicionális életformát például a hantiknak mindössze csak 8%-a folytat:[79]

Őslakosok száma a HMAO területén 2008 végén		30 450	100%
nem városi lakos		16 980	55,7%
	tradicionális életformát folytat	2 440	8%
	nem folytat tradicionális életformát	14 540	47,7%
városi lakos		13 470	44,3%

Hogy miért alakult ez így az „őslakosok" között, arra túlzottan egyszerű válasz lenne az, hogy egyszerűen a modern városi élet szívóhatásának következményeit láthatjuk. A városba telepedés nem egészen önkéntes folyamat, sosem volt az. Jelentős adminisztratív nyomás nehezedett rájuk, ami a letelepedés, majd a centralizáció irányába hatott. De azt is látni kell, hogy az (olaj)bányászat, illetve minden bányászat és iparosítás valójában konkurens a tradicionális életformával. Szibéria gyéren lakott területeire az iparosodásnak köszönhetően kis- és nagyvárosok sűrű szövete telepedett. Ahogyan egy 2011-es konferencián elhangzott: „nem az őslakosok mentek a városba, hanem a város ment az őslakosokhoz".[80]

78 *Itogi perepiszi* 2010; Szokolova – Sztyepanov 2007: 91; Pivnyeva 2011: 45 alapján.

79 Pivnyeva 2011: 46.

80 Todüsev, M. A. hozzászólása az Oroszországi néprajzosok és antropológusok IX. kongresszusán. 2011. 07. 4–8.

Amennyiben tehát a szibériai népek életét kizárólag a tradicionális életformával kapcsoljuk össze, akkor nemcsak Szibéria lakosságának túlnyomó része marad ki a kutatásokból, de az északi kisnépekhez tartozó emberek jelentős része is kikerül a vizsgálatok köréből. Ha az obi-ugorokat nézzük, ott az átlagnál is nagyobb a különbség: majdnem minden második ember elvész a kutatások számára. Vagyis azt láthatjuk, hogy sajátos konverzió zajlik: a szakirodalomban marginális jelenségek centrálisként kerülnek bemutatásra, míg központi jelentőségű kérdéseknek marginális jelentőséget tulajdonítunk.

Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy mi lehet az oka a kutatásokban megfigyelhető archaizálásnak, akkor a választ több irányból kell keresnünk. Az egyik választ a nemzetközi kulturális antropológiai irodalom sajátosságaiban kell látnunk. Az antropológiai kutatások minden ellentétes törekvés dacára alapvetően vonzódnak az ismeretlen területek iránt: Szibéria mint terep meglehetősen későn, igazából csak az 1990-es évek elején nyílt meg a külföldi kutatók előtt,[81] így a megalapozott ismeretek, a nagy, klasszikus antropológiai monográfiák hiányoztak, a modern nemzetközi mainstream antropológiai irodalom egyik terra incognitája volt. Az első kutatók így eleinte elsősorban klasszikus témájú leírásokat készítettek, klasszikus monográfiákat írtak.[82] A kései felfedezésnek köszönhetően jelenleg Szibéria az egyike a recens antropológia klasszikus terepeinek, amelyet külföldi kutatók is szívesen keresnek fel.

Nemcsak az angolszász antropológiai irodalom, hanem a néprajzi irodalom is elsősorban a hagyományos kérdésfelvetések és a „tradicionális kultúra" iránt érdeklődik még ma is. A magyarországi érdeklődés alapja, mint korábban már kifejtettem, a rokonságkutatás gondolatából következő alapvető archaizálás, retrospektív érdeklődés. Az oroszországi etnográfia és folklorisztika kiemelt figyelme a tradicionális kultúra iránt magyarázható a kutatók személyes érdeklődésével, de azzal is, ahogyan ma Oroszországban definiálódnak az ún. „északi őshonos kisnépek". A törvénykezési gyakorlat meghatározza e népek státuszát: „őseik tradicionális megtelepedési területein élnek, őrzik tradicionális életmódjukat, háztartásukat és gazdálkodásukat, az Orosz Föderáció területén lélekszámuk nem éri el az 50 000 főt, és önmagukat önálló etnikus csoportként határozzák meg".[83] A definíció kulcseleme a „tradicionális életmód, háztartás és gazdaság", amit tovább értelmez: „a kisnépek történelmileg kialakult létfenntartási gyakorlata, ami őseik történeti tapasztalatán alapul a természeti környezet kiélése, az önálló társadalomszervezet, a sajátos kultúra, a szokások és hiedelmek megőrzése terén".[84] Anélkül, hogy a definíciót hosszasan elemeznénk, első olvasatra is egyértelmű, hogy tradicionális életmód nem képzelhető el

81 Bár alkalmi kutatások korábban is voltak: Gray – Vakhtin – Schweitzer 2003.

82 Lásd pl. Anderson, D. 1998; 2000; Humphrey 2002; Jordan 2003.

83 Zakon HMAO – Jugrü.

84 Uo.

egyfajta archaikusnak, ősinek tekintett életmód nélkül, melynek az északi kisnépek mintegy hordozói, amely velük esszenciálisan összetartozik. Az ősi, természetközeli életmód ennek következtében feltétele annak, hogy az adott csoportot etnikailag önállónak, illetve az „északi őshonos kisnépek" közé tartozónak tarthassuk. Ez a fogalom magától értetődően felerősíti az oroszországi néprajzi érdeklődés eleve meglévő archaizálását, tradicionalitás iránti érdeklődését, és kizárja a szibériai népekkel foglalkozó néprajzosok érdeklődéséből a városi lakosságot. A kutatók ma is csak a „tradicionális kultúrával" foglalkoznak, mint ahogy tették ezt a korábbi évtizedekben is, és azzal is kell foglalkozniuk, hiszen kutatási támogatásokat elsősorban csak erre kaphatnak.[85] Vagyis az etnográfiai leírások egyoldalúsága nem az adott népek domináns életmódmintáit jeleníti meg, hanem elsősorban a törvénykezési gyakorlatot és ezzel szorosan összekapcsolódóan az adott tudományág helyzetét, a kutatók elkötelezettségét és érdeklődését.

Ugyancsak erre a törvénykezési gyakorlatra vezethető vissza az „északi őshonos kisnépekből" származó kutatók viszonyulása is. E kutatók – megnevezésük nem problémamentes, hiszen nem egyértelműen pontos, ráadásul értékítéletekkel telített az angolszász gyakorlat „native anthropologist" fogalma,[86] félreérthető áthallásokkal teli az orosz nyelven gyakori etnotudomány elnevezés, és túlzottan leszűkítő az „anyanyelvi kutató" is – feladatuknak a fenti definíciónak megfelelő hagyományos kultúra összegyűjtését, felmutatását, kutatását tekintik, hangsúlyosan ebben a sorrendben. Egyértelműen érdekeltek ők maguk is az archaizálásban, hiszen ez adja önmaguk és kutatásaik legitimitását, az általuk képviselt etnikum értékességét, egyediségét. A „native antropologist" nem érdekelt a modern viszonyok kutatásában, hiszen ha a „tradicionális kultúra" eltűnik, akkor felszámolódik a hozzá kapcsolódó, azt kutató tudományos intézményrendszer is: megszűnnének a finanszírozási lehetőségek, hiszen a modern életmódot, a városi társadalmat kutató néprajzi intézménynek Oroszországban csekély a hozzáférése a kutatási alapokhoz, támogatásokhoz. Márpedig komoly intézményrendszer van már mindkettő – az oroszországi néprajz és az „etnotudomány" – mögött, sokak egzisztenciájával áll szoros kapcsolatban, érthetően védik a létjogosultságát.

A tradicionalitás védőburájából való kiszorulás hosszú távon akár az északi kedvezmények jogának kérdéséhez, pontosabban annak megvonásához is elvezethet, ami rendkívül komoly következményekkel járna. Natalja Novikova fejtette ki egy előadásában,[87] hogy a HMAO adminisztratív irányítói felé néhány olajcég többször is jelezte az „őslakos" fogalmában rejlő félreértési,

[85] Ugyanakkor azt is látni kell, hogy nemcsak a kutatásokat determinálja a jogi gyakorlat, hanem a törvényalkotók fogalomhasználata is erősen támaszkodik a néprajzi kutatások eredményeire. A folyamat nem egyirányú, hanem oda-vissza hatásokból álló, összetett rendszer.

[86] Balzer 1995: 27.

[87] Novikova 2014b.

visszaélési lehetőségeket. Javaslatuk szerint az úgynevezett őslakosokat kategorizálni kellene aszerint, hogy tradicionális életmódot folytatnak (tajgában élnek), vagy sem (faluban vagy városban élnek), és támogatást, kompenzációt csak ez az előbbi, szűkebben definiált csoport kaphasson.

Ezek után teljesen érthető, hogy a modern életmódminták felvételét, a városba költözést az oroszországi irodalom hajlamos minden esetben kultúravesztésként, lumpenizációként, ráadásul „az őslakosok totális deetnizációja"-ként leírni.[88] Magától értetődően kínálta magát az a lehetőség, hogy kizárólag a két kultúra konfliktusáról beszéljenek, és maximum olyan kérdéseket tegyenek fel, hogy például hol a helye a tradicionális kultúrának a városban, és hogyan adaptálódik a városi kultúrához, vagy épp hogyan akarja elhatárolni magát. Az oroszországi Szibéria-kutatás csak a legutóbbi időben fedezte fel a várost mint önálló antropológiai kutatási témát.[89]

1992-ben az én elképzeléseim is egyértelműen egzotizálók, archaizálók, romantikusak voltak a hantikról. Egy eltűnt időszak kulturális jelenségeit vártam a terepen, és a terepmunkában életem nagy kalandját kerestem. Ezek az elvárások vakká, elfogulttá teszik az embert, nekem is sikerült belekormányoznom magam egy félrevezetésbe, tréfába. A hantik nyilvánvalóan tisztában vannak a külvilág egzotizáló elvárásaival, és kritikusan, nem kevés szarkazmussal reflektálnak rá. Házigazdám lányával Tomszkban sétáltam, néhány nappal a Szibériába érkezésem után, egy számomra akkor megnyíló új világ okozta kulturális sokkban, amikor Ozernojéról mesélt. Elmondta, hogy az oda érkező idegeneket úgy avatják be, hogy késsel sebet ejtenek a homlokukon. Ugyan felmerült bennem, hogy semmi hasonlót nem olvastam a szakirodalomban, de az egzotizmus utáni vágyam és a hiúság, ami láttatni vélte velem a tudományért hozott áldozat stigmáját a homlokomon, eluralták józanabbik énemet. Tánya kacaja volt csak az, ami visszarántott a földre, és egy életre szóló leckét adott.

Mint azóta jól tudom, nem én voltam az egyetlen, akit így megvezettek. Több történet kering arról, hogyan sikerült becsapni a „kutatókat". Egy egyetemi hallgató lány (feltételezhetően ichtiológus) is járt náluk, elkísérte őket a halászatukra is. Fogtak egy csukát, éppen ívási időszakban. Az egyik helyi férfi a felbontott hal ikráját azon melegében enni kezdte, ahogyan kikerült a halból.[90] Megkínálta a lányt is, aki nem fogadta el, és leplezhetetlenül undorodott az ételtől. Ekkor a férfi azt mondta neki, hogy „muszáj megenned, ez nálunk szokás, amolyan vallási szertartás, hogy a jövőben több halat tudjunk fogni". A diáklány, aki nem akarta sem megsérteni őket, sem jövőbeni anyagi

[88] Pivnyeva 2011: 45.

[89] Povoroznyjuk – Funk 2016; Funk 2014.

[90] Ez nem szokványos a hantiknál, az ikrát ugyan nyersen eszik, de kinyomkodják az ikratartó hólyagból, megsózzák, esetenként hagymát is tesznek bele. Az illető férfi szándéka ezzel egyértelmű volt: próbára akarta tenni a diáklányt.

jólétüket kockáztatni, zavarba jött, majd remegő kézzel megette a nyers, még meleg csukaikrát, amit nem tudott sokáig magában tartani.

1998–99-es terepmunkám elején sem voltam még mentes a romantizáló, egzotizáló hajlamtól, de ez volt az a kutatás, amely egyszer s mindenkorra ráébresztett az egzotizmus, a földi Eldorádó utáni vágy hiábavalóságára. Azt már első terepmunkámon is megsejtettem, szembesülve a helyi gazdasági és életkörülményekkel, életstílusokkal, hogy a Vaszjugán a maga erősen orosz hatás alatt álló hanti kultúrájával nem az egzotikum terepe, nem a „Tomszki megye utolsó nemzetiségi szigetecskéje",[91] hanem egyértelműen periféria, az oroszországi társadalom marginalizálódott peremvidéke. Úgy éreztem, hogy a vaszjugáni hantik kultúrája egy fikció, retrospektív módszerekkel kikövetkeztethető modellje egy hajdani világnak. Azt az érzést, hogy „minden múlt időben van itt",[92] erősítette bennem az is, hogy maguk a helybeli hantik is így beszéltek a – feltehetően az orosz elvárásoknak, a néprajzosok okozta korábbi tapasztalatoknak megfelelő módon elképzelt – „hanti kultúráról". A hantik nosztalgikus visszaemlékezéseikben, a „megrontott teremtés és a hanyatló idő gondolatára"[93] épülő történelemszemléletüknek megfelelően, történetüket folyamatos pusztulásként látták, ahol a jelenkori világ mindig szükségszerűen a korábbi, tökéletesebb világ degradálódott árnyéka. A jelennek a múlttal való összevetésében fontos szerep jutott a szétesett, de a kilencvenes években egyértelműen visszasírt szovjet rendszernek, ami biztos megélhetést, kiszámítható jövedelmet, elégséges áruellátást, jobb iskolázási lehetőségeket jelentett. Hasonlóan fontos volt a természet romlásáról szóló – nem megalapozatlan – elképzelésük, ahol „régen" sokkal több állat, madár volt az erdőkben, a tavak és folyók pedig halakkal voltak tele, és ma elképzelhetetlen bőségben kínálták magukat a hanti vadászoknak. A hanti kultúra pusztulásának biztos jeleként tekintettek arra is, hogy a kilencvenes években a hanti nyelv vaszjugáni dialektusa szinte megszűnt hétköznapi kommunikációs nyelv lenni, csak két-három család főként idősebb tagjai használták még a nyelvet. A fiatalok zöme érteni sem értette a hanti beszédet. A hajdani hanti vallásról is múlt időben beszéltek, annak ellenére, hogy ekkoriban lehetőség volt vallási tárgyú kutatásokra, és rendszeresen beszéltek a korábbi vallási specialistákról, a szent helyekről és az ott végzett szertartásokról, szembeállítva őket a mai, eltűnő gyakorlatokkal. A hajdani hanti világ bizonyítéka volt még az, hogy az idősebb generáció gyakran idézte fel nosztalgiával az oroszok nagy számban történő bejövetele, idetelepítése előtti hanti falvakat és kiüresedésük, pusztulásuk történetét.

Feltehetőleg erre vezethető vissza, hogy 1998–99-es, hosszabbra tervezett utamra úgy indultam el, hogy a Vaszjugánról néhány hónap után átteszem székhelyemet egy másik folyóvölgy mellé, ahol kevésbé „oroszos" hanti világot

[91] Kulemzin 1996: 252.
[92] Részlet a terepnaplómból.
[93] Nagy Z. 2006a.

tudok találni. Terveim szerint a Vah folyóra indultam volna, hiszen a vaszjugáni hantik velük tartoznak egy nyelvi – és talán kulturális – dialektusba, ám a helyi közlekedési lehetőségeket kihasználva, 1999 márciusában végül a Jugán folyóra mentem. Naplómban, leveleimben sorra köszönnek vissza azok a gondolatok, amik továbbutazásra késztettek. Előzetesen úgy tudtam, hogy „ott még vallások [sic!], jurták, rének, viselet van", és ha odamennék, „rénszarvasok közt, jurtában, tajgában is lehetnék". Az egzotikum iránti elvárásaimnak a naplóm alapján kikövetkeztethető legfontosabb motívumai a tajga iránti romantikus vágyódás mellett a hanti nyelv hétköznapi használata, a díszes női viselet, a „működő vallás", a használatban levő szent helyek, a gazdag folklór, egyszóval a „működő hagyományos kultúra" voltak. Ráadásul a vaszjugáni hantik alkoholizmusába belefáradva csábítóan hatott az a gondolat is, hogy a Jugán mellett egy absztinens családnál tudok megszállni,[94] így elutazásom tulajdonképpen menekülés is volt a magam körül tapasztalt alkoholizmus elől.[95]

A jugáni hantik pedig mindennek megfelelni látszottak: a vaszjugáni és a jugáni hanti kultúráról egyértelműen oppozícióban gondolkodtak mind a helyi oroszok, olajbányászok is, akiken keresztül velük kapcsolatba léptem, mind a helyi hantik is, ahol a jugániak képviselték az archaikus, tradicionális kultúrát, míg a vaszjugániak hol a civilizációt, hol pedig az eloroszosodást. Ezt a képet erősítette az a néhány jugáni hanti család is, amelyik rendszeresen bukkant fel északról a Vaszjugán mellett is, akiknek életmódja és nyelvhasználata valóban sok tekintetben eltért a helyiekétől.

A helyi hanti ismerőseim – érthetően – úgy érezték, hogy a Jugánra utazásom azt jelenti, hogy az ő életüket nem tartom eléggé érdekesnek. Eleve úgy indítottak útnak, hogy ott majd egy nagyon archaikus élet fog várni, „igazi" hantikkal, akik erdei szállásokon laknak. Tudni vélték, hogy ez egy néprajzosnak izgalmasabb kell legyen. Ugyanakkor folyamatosan féltettek is a Jugántól, az elutazástól. Ugyanolyan aggodalommal engedett el háziasszonyom az általuk barbárnak tartott Jugánra, ahogyan édesanyám a Vaszjugánra. Azzal viccelődtek, hogy nomád szállásokon, hideg sátrakban kell majd laknom, ahol az asszonyok a combjukon gyúrják a kenyeret és saját izzadtságukkal kelesztik meg. Figyelmeztettek, hogy visszasírom majd azokat a kulturált körülményeket, amiben náluk éltem.

A jugániak életmódjának szimbóluma a vaszjugániak számára a sátor, a csum volt. Mint általában az etnikus sztereotípiák, ez is általában anekdoták formájában bukkant fel.[96] De nem csak a csum volt az, ami tréfálkozásra

[94] Szándékaimmal ellentétben azonban másik családhoz kerültem, akik nem voltak absztinensek.

[95] Hasonló motivációról ír Sántha István is, aki az alkohol és az agresszió elől menekült terepmunkáján a tajgába (Sántha 2016: 316).

[96] *„Ugye, tudjuk, hogy a jugániak nem tudnak csum nélkül élni. Egy jugáninak új házat adtak, meszelt házat, hogy költözzön abba. Be kellett költöznie, ám nem érezte jól magát.*

adott okot a vaszjugáni hantiknak. Komikus történeteiket az oroszok között igen népszerű csukcsa népcsúfoló viccek mintájára szerkesztették, melyekből hatalmas gyűjteményt lehetne összeállítani. Ezek a csukcsa viccek hasonlóan népszerűek a hantik közt is.[97] A csukcsa vicceknek a jugániakra alkalmazását nem befolyásolta az sem, hogy a Vaszjugán mellett élő oroszok pedig általában a vaszjugáni hantikat helyettesítették be, általában kimondatlanul, néhány esetben azonban explicit módon is.[98]

Az ellentétek megfogalmazásának másik karakterisztikus eleme a valláshoz, illetve azon belül a medveünnephez való viszony volt. A kilencvenes években a vaszjugáni hantik többsége határozottan állította, hogy ők sosem tartottak medveünnepi szertartásokat, ellenben a jugáni hantik igen.[99] Nagy kacagások közepette meséltek egy jugáni hanti férfiról, aki miután a Vaszjugán mentén ejtett el egy medvét, annak szertartást rendezett. A jugániakról terjedő anekdoták egyik leggyakrabban emlegetett története is a medveünnephez, annak – szerintük – értelmetlen voltához kapcsolódott.[100]

A szobában, a házon belül felállította a csumját, sátrát. Jött egy orosz vendégségbe, leültek a csum belsejében a tűz mellett, teáztak, vodkát ittak. Az orosz egyszer csak megszólalt:

– Hol van itt a vécé?

– Rögtön a csum mögött, ülj csak le nyugodtan.

Az orosz el is ment a csum mögé, le is ült…"

[97] Ezek közül talán a legnépszerűbbet egy vaszjugáni hanti férfi így meséli: „*A csukcsa vadászni volt a tundrán, sítalpakon. Tudod, nekik nem olyan sílécük van, mint nekünk, hanem rövid és kerekded, igazából csak hótalp, hótaposó. Szóval a csukcsa hazamegy a vadászatról. Leül az asztalhoz, gondolkodik:*

– Mit akar a csukcsa??? – Ah, a csukcsa enni akar!

A felesége vacsorát ad neki, eszik egy jót. Ül, gondolkodik:

– Mit akar a csukcsa??? – Ah, a csukcsa inni akar!

A felesége ad egy üveg vodkát, megissza. Ül, gondolkodik:

– Mit akar a csukcsa??? – Ah, a csukcsa nőt akar!

Összefekszik a feleségével. Ül, valahogy még mindig elégedetlen, gondolkodik:

– Mit is akar még a csukcsa??? – Ah, a csukcsa le akarja végre venni a sílécét!…"

[98] Egy orosz férfi kifejezetten vaszjugáni hantik társaságában mesélte el egy igen gyakori csukcsa vicc ezen változatát: „*Ül az osztják a feleségével az asztalnál, az asszony megkérdezi, hogy miért tartják őket olyan ostobának mások, miért szól róluk annyi vicc.*

– Azért, mert hülyék vagyunk – mondja a férfi, és kopog az asztalon. Az asszony felugrik:

– Kopogtak!

A férj legyint:

– Ah, hülye! Maradj, majd én kinyitok…"

[99] Nagy 2006c.

[100] „*A jugániak medvét ejtettek, majd ünnepet ültek, ahol megették a medvét. Letagadták, hogy ők ölték meg, az oroszokra fogták, rájuk terelték a gyilkolás bűnét. Volt ott egy orosz nő, aki hantival házasodott, az hallgatta, hallgatta, majd megelégelte, és elkezdett kiabálni: »Misa, Misa, hazudnak ezek, átvágnak, ők maguk lőttek le téged, őket egyed meg!« Később persze rettentően megszidták, hogy hogy mondhat ilyeneket, de persze nem tudta, hogy tilos. Elnézést is kért tőlük.*"

A jugániak további negatív jellemzői a vadság, a durvaság voltak,[101] míg a különbségek pozitív aspektusa az volt, hogy önmaguknál jobb, kiváló vadászoknak tartják őket. Egy vaszjugáni férfiról mesélték viccelődve, hogy a jugáni felesége sokkal jobb vadász volt, mint ő maga. Nemegyszer fordult elő, hogy az elhibázott vadat a feleség lőtte le végül, sőt, ha együtt vadásztak, mindig a nő ment elől. A Jugánról beszélve mindig kiemelték azt is, hogy ott még nem fogyatkozott meg a vadak állománya, még érdemes jávorszarvasokra vadászni, és még lehet találni vadréneket is, ami a Vaszjugán mellett évtizedek óta nem is mutatkozott, sőt cobolyt is sokkal nagyobb számban lehet vadászni.

A Jugánra utazásom azonban semmiképpen nem váltotta be elvárásaimat. A helyiek hantiul beszéltek, az asszonyok díszes ruhákban jártak, és még a fiatal generáció is hosszú meséket mondott. Ennek ellenére ez a terep sem tudta teljesíteni azokat az elvárásokat, amelyeket magamban az egzotikum iránt támasztottam. De nem is teljesíthette, hisz az ott élő emberek élete is hétköznapi élet volt, tele annak minden hétköznapi szépségével, csúfságával és – egyáltalán – hétköznapiságával. Ez volt az az utazás, amelyen végérvényesen leszámoltam minden egzotizáló, romantikus törekvésemmel.

Ráadásul hamar rá kellett jönnöm, hogy hiba volt elutaznom a Vaszjugánról, hiszen minden idegszálammal hozzá kötődtem. Miközben próbáltam az új helyen kapcsolatokat találni, állandóan vaszjugáni ismerőseim jártak a fejemben, akikhez akkor már erős érzelmi szálak fűztek; és miközben a Jugánon jártam fiatal vadászokkal az erdőt, esténként olyan tudományos kérdések kavarogtak a fejemben, amik a Vaszjugánon vetődtek fel. A helyzet abszurditását felismerve három hét után visszaindultam a Vaszjugánra, telve izgalommal, hogy van-e egyáltalán lehetőségem visszatérni, és hogyan fogadnak ott engem. Legnagyobb meglepetésemre a fogadtatás teljesen problémamentes volt. Sőt, úgy érzem, sokkal jobb helyzetbe kerültem, mint előtte voltam. Vitathatatlan, hogy óriási szerepe volt ebben annak a puszta ténynek, hogy visszatértem, hiszen maga a visszatérésem és az, hogy elmondtam, én

[101] *„Nagyapám lánytestvére jugánihoz ment férjhez, X.Y.-hoz. Börtönben halt meg végül. Hatalmas, erős ember volt. Egyszer megvadult valamiért, valami bűnt követett el, és félt, hogy le fogják érte csukni. Bezárta a felesége családját, vagyis apámat [aki akkor még kisgyermek volt], annak apját és anyját, hogy ne tudják elárulni. Nagyapám kérte, hogy engedje ki varsákat ellenőrizni. Nagy nehezen ki is engedte, de az persze Ajpolovóba rohant segítségért, a nártot [= hanti szán] és a varsát ott hagyva. Sokáig nem jött vissza, ezért nagyanyám is kérte, hogy hadd menjenek segíteni neki varsát ellenőrizni. Persze őket is csak kiskabátban engedte ki, a legnagyobb télben. A kutya is velük ment. A nártot meglátva a nagyanyám felpakolta apámat is, és futás a nárttal, a kutyával Ajpolovóba. A folyón halászok voltak, azok segítetek nekik bejutni Ajpolovóba. Ott a nagyapám már összeszedte az embereket. El is mentek a Csocsergin tóra, de ott a fickó egy belülről kiégett fába bevette magát, lukakat fúrt, és az ötlövetű puskájával sakkban tartotta őket. Végül elmentek. A férfi éjszaka elment a feleségéért, és elmenekült vissza a Jugánra. Útközben megölte, feldarabolta, megcsonkította a feleségét. Persze elkapták, és a börtönben halt meg.”*

itt jobban érzem magam, mérhetetlenül felértékelte önmaguk számára is a saját életüket. És természetesen intenzíven, érzelmekkel tele reflektáltak arra is, hogy én az itteni kapcsolataimtól nem tudtam elszakadni, és hozzájuk, személy szerint hozzájuk tértem vissza, nem pedig csak, úgymond, a „hantikat" kerestem fel.[102] Hazatérésemet rendszeresen kommentálták úgy, hogy már egyértelműen „a mi emberünk", „szinte teljesen osztják" lettem, sőt még a helyi oroszok is elkönyveltek „földijükként".

Azzal, hogy leszámoltam az egzotizmus lehetőségével, és azokra a témákra kezdtem koncentrálni teljes figyelmemmel, amelyeket ez az eloroszosodó terep kínált számomra, megváltozott a munkám megítélése. Nem csak a magam számára, hiszen magam eleinte csak azt éreztem, hogy a Jugán folyó mentén „lehet, hogy az anyag érdekesebb, de nem is biztos, hogy van ilyen mérce".[103] Ám első pillantásra meglepő, bár inkább nagyon is érthető módon a kutatásom az oroszországi tudományos közvélemény számára éppen azáltal vált egzotikussá, hogy feladtam az egzotikus keresését, hogy lemondtam a tradicionális életmód rekonstrukciójának igényéről. Vagyis a vaszjugáni hantikról szóló beszámolókat éppen az elvárt egzotikum hiánya teszi időnként egzotikussá, azaz különlegessé a tradicionális kultúrával foglalkozó oroszországi kutatók között.

Annak, hogy a vaszjugáni hantik egzotikusnak hathatnak – elsősorban – az oroszországi irodalomban, megismerésük történetében kell keresni a mélyebb okait. A nemzetközi kutatások számára elsősorban finn kutatók tették őket ismertté, hiszen mind Uno Taavi Sirelius (1893), mind Kustaa Friedrich Karjalainen (1898) jártak a Vaszjugán mellett. Ugyan náluk korábban (1888) megfordult ott Pápai Károly is, de unikális jegyzetei[104] kiadatlanok, ismeretlenek a nemzetközi szakmai közösség számára,[105] egyedül egy szógyűjteménye került publikálásra Munkácsi Bernát jóvoltából.[106] Sirelius azonban önálló munkát is szentel a Vaszjugánnak,[107] és halászati munkájában,[108] valamint kiadott naplójában[109] is sokat ír róla. Karjalainen a hantik vallásáról írt könyvében rendszeresen visszatér a vaszjugáni példáihoz,[110] sőt külön fejezetet is szentel neki.[111] Ennek oka elsősorban az, hogy itt már ebben az időben is szinte minden máshogy működött, mint az északabbi régiókban, a vaszjugáni hantik vallása Karjalainen ottjártakor rengeteg különbséget mutatott más

[102] Terepmunkámnak erről az időszakáról, más aspektusban: lásd: Nagy Z. 2017b.
[103] Naplójegyzet.
[104] Pápai 1888.
[105] Nagy Z. 2012.
[106] Munkácsi 1896.
[107] Sirelius 1928.
[108] Sirelius 1906.
[109] Sirelius 2001.
[110] Karjalainen 1921; 1922; 1927.
[111] Karjalainen 1922: 205–207.

területek hanti lakosságának vallásához képest, elsősorban a rítusok terén, amiben a szerző kiemelt jelentőséget tulajdonított az erős tatár hatásnak.

Az oroszországi kutatók is elsősorban a 19. század végén, a 20. század elején látogatták a Vaszjugánt. A kutatások hátterében szinte minden esetben az Orosz Földrajzi Társaságot kell keresni, amely a terület egyre intenzívebb birtokbavételével párhuzamosan – és ennek érdekeit is szolgálva – finanszírozta minél alaposabb megismerését is. Példának okáért Grigorovszkij, a száműzetése alatt misszionáriusként és házitanítóként dolgozó helytörténész a társaság tagja volt;[112] a Statisztikai Bizottság titkára, Kosztrov herceg jogi népszokásokhoz kapcsolódó kutatásai szorosan kapcsolódtak a Társaság hasonló tárgyú pályázatához;[113] Sosztakovicsnak, a száműzöttből képviselő-testületi elnökké váló politikusnak az utazását is ők támogatták, sőt a könyvét is a Társaság adta ki,[114] ahogy a járásbírósági ülnök Plotnyikovét is.[115]

Az oroszországi és a külföldi kutatások közötti különbség nemcsak tematikus volt, hanem abban is élesen eltértek egymástól, hogy a finn és magyar kutatások a vaszjugáni hantikról tágabban vett hanti, illetve obi-ugor, még tágabban finnugor keretben gondolkodtak, tehát a rokonság eszméjén alapuló etnikus keretben értelmezték tapasztalataikat. Ezzel szemben az oroszországi kutatások sokkal inkább területi és életmód-rendszer keretben vizsgálták őket, és a Narümi Határterület[116] őslakosainak összefoglaló neveként használt osztják kategóriában helyezték el őket.

A 20. század második évtizedétől kezdve az érdeklődés folyamatosan visszaszorult. A külföldi kutatások az első világháború hatására hosszú időre megszakadtak, hiszen – mint már említettem – megszűnt az Oroszországba utazás lehetősége mind a finn, mind a magyar kutatók számára, és közülük a kilencvenes évekig senki nem jutott a Vaszjugánra, aki publikált volna róla. De az oroszországi néprajzi kutatások is elmaradoztak. Főleg archeológusok jártak a területen,[117] alkalmanként nyelvészek,[118] muzeológusok,[119] így a néprajzi gyűjtés inkább csak afféle tudományos „melléktermék" volt. Az A.P. Dulzon[120] által a Tomszki megye területére kidolgozott komplex etnogenetikai programban is csak periférikus szerep jutott a vaszjugáni

[112] Grigorovszkij 1884; Csepregi 1976; lásd még Cserdjak et al. 2001: 48–49.

[113] Kosztrov 1872; Vaszenykin 2000.

[114] Sosztakovics 1877.

[115] Plotnyikov 1901.

[116] A *kráj* közigazgatási területet jelent. Ma az Orosz Föderáció 7 szövetségi körzetén belül 21 köztársaság *(reszpublika)*, 9 határterület *(kráj)*, 46 terület/megye *(oblaszty)*, 2 szövetségi jogú *város (gorod federalnovo znacsenyija)*, 1 autonóm terület *(avtonomnaja oblaszty)*, 4 autonóm körzet *(avtonomnüj okrug)* található. Bővebben lásd Konsztyitucija… Ettől kezdve a krájt határterületnek nevezem.

[117] Például: Urajev 1959a; Kirjusin – Maloletko 1979.

[118] Kalinyina 1956–58.

[119] Kutafjev 2000; Jakovlev – Rasszamahin 2000.

[120] Galkina – Oszipova 2000.

hantiknak, egyedül a Tomszkot hamar elhagyó Kalinyina[121] járt köztük. Ez a terület kimaradt a Dulzon-iskola érdeklődéséből, ami főként a ketekre és szölkupokra irányult. Talán kijelenthetjük azt is, hogy a tomszki néprajzosok érdeklődése évtizedekre másfelé fordult. A hantikkal foglalkozó Satyilov a Tomszki Kormányzósághoz akkor újonnan – és csak átmenetileg – hozzácsatolt területen, a Vah folyó mellett végezte terepmunkáját,[122] Pelih pedig elsősorban a szölkupokkal foglalkozott.[123] Meghatározó kivételt jelent Lukina és Kulemzin kutatása a 60-as, 70-es évek fordulóján, amelyből a mai napig meghatározó néprajzi alapművek születtek,[124] ám később az ő kutatásaik is elmaradtak, érdeklődésüket, terepmunkáikat északra helyezték át. Ennek az eltávolodásnak az oka a tradicionálisként értelmezett hanti kultúra szinte teljes hiányával is magyarázható. Az asszimilálódott hantik alig tekinthetők a néprajzi kutatás ideális tárgyának, mint ahogyan azt Kulemzin expressis verbis meg is fogalmazta: *„Nagyon sokszor figyeltem meg a hantik viselkedését a faluban és a szállásokon [a tajgában]. Arra a következtetésre jutottam, hogy valamiféle koherenciát, teljességet az ember csak a saját életszférájában mutathat. A saját kulturális szférájából kiragadott hantitól mi [néprajzosok] nem kapunk értékes információkat. Ezzel a következtetéssel egyetértett Schmidt Éva is, akivel közösen folytattunk kutatásokat 1982-ben. Meggyőzően pontosította, hogy csupán nyelvi és folklóranyagot az ilyen hantiktól is lehet gyűjteni, ha nem felejtette el a nyelvét. De mindaz, amit ezenfelül – azoktól, akik elszakadtak a saját kultúrájuktól – gyűjteni lehet, az csak a pszichológia, a kulturológia és az igazságügy szemszögéből lehet értékes."*[125] Az ő kutatásaik után orosz néprajzos nem kereste fel a területet.

Ebben a tendenciában változás csak az 1990-es években történt, amikortól egyértelműen a vaszjugáni osztjákok/hantik újrafelfedezéséről beszélhetünk. Ez elsősorban a nyelvészet területén következett be, a tomszki, Dulzon iskolájából kinövő kutatóműhely egyik kiemelt kutatási terepévé vált a hanti nyelv vaszjugáni dialektusa.[126] A klasszikus érdeklődésű, a tradicionális hanti kultúra történeti és leíró vizsgálatára irányuló néprajztudomány azonban nem fedezte fel újra a Vaszjugán mellett élő hantikat, hiszen mint láttuk, az erősen asszimilálódott életük egyáltalán nem felel meg a tudományszakot jellemző klasszikus, archaizáló érdeklődésnek. Ez azért meglepő, mert lassan generációk nőttek fel Nagyezsda Vasziljevna Lukina és Vladiszlav Mihailovics Kulemzin alapművein, ezért a vaszjugániak az oroszországi néprajzkutatók

[121] Kalinyina 1956–58.
[122] Satyilov 1931.
[123] Pelihről: Tucskov – Tucskova 2011.
[124] Lásd: Kulemzin 1976; Kulemzin – Lukina 1977; Lukina 1985.
[125] Kulemzin 2012: 244.
[126] Томский государственный педагогический университет, Кафедра языков народов Сибири (itt elsősorban O. A. Oszipova, A.A. Kim, A. Ju. Filtcsenko és O.S. Potanyina kutatásaira gondolok).

számára az egyik legklasszikusabb terepnek tűnnek.[127] Ez lehetett tehát az oka annak, hogy a vaszjugáni hantik témájának újbóli felbukkanása az oroszországi tudományos fórumokon az egzotikus érdekesség auráját kaphatta.

Bár első terepmunkámon hajlottam a vaszjugáni hantikban, majd az északabbi hantikban az egzotikust keresni, soha nem tudtam magukat az embereket annak látni. Ezt azonban eleinte nem erényként éltem meg, hanem kifejezetten hiányosságként: komoly traumaként ért az emberek hétköznapisága, akár ellenszenvessége. Hogy miért éltem meg kudarcként azt, hogy az emberekben tényleges, nem pedig idealizált tulajdonságaikat láttam, az elsősorban azzal az elvárással hozható kapcsolatba, amit számomra megint csak a finnugor néprajztudomány közvetített.

A finnugor néprajzosok egy részének hozzáállását a finnugor nyelvű népekhez ugyanis meghatározta az, hogy rokonoknak tekintették őket. Példának okáért Reguly – szemben az oroszországi kutatások hozzáállásával – nem primitív „másfajúaknak" tekintette őket, tőle idegen volt az a hozzáállás, hogy a helyieket a kulturális különbözőségük miatt primitívebbnek tartsa. Sokkal inkább rokonként, magához hasonlóként nézett rájuk, és ezért akár hajlott arra is, hogy ők tökéletesebbek, amennyiben az „eredetibb" tökéletesebbet jelent.[128] Tudjuk jól azt is, hogy Reguly kifejezetten szoros barátságot, kapcsolatot alakított ki az adatközlőivel. Szerepe lehet ebben annak is, hogy Reguly a finnugor nyelvű népekre egy idegen állam alattvalóiként, elnyomottakként tudott gondolni, ami számára, a Habsburg Birodalom alattvalójaként, könnyen lehetővé tette a velük való azonosulást. A következő kutatógeneráció viszonyulása már egyáltalán nem volt ilyen egyértelmű. Munkácsi Bernát és Pápai Károly terepmunkáik során korukban szokatlan humanizmusról, a hantik és manysik iránt érzett szimpátiáról tesznek tanúbizonyságot. Azonban Jankó János és Pápay József viszonyulása ettől élesen eltért. Az a kulturális felsőbbségtudat, amit Jankó János korábban idézett „háromszög-elméletében" is megfigyelhetünk, alapvetően meghatározta személyes kapcsolataikat. A hantikat és manysikat nem tekintették magukkal egyenrangúnak, életmódjuk vélt primitívsége fárasztotta, alkalmanként elborzasztotta őket, leereszkedően, a helyiek érdekeire nem tekintve gyűjtötték össze kulturális és nyelvészeti anyagukat. Ezt a viszonyulást olvashatjuk ki Jankónak abból a fensőbbséges, a hantikból gyakorlatilag tréfát űző leveléből is, amelyben arról mesél barátjának, hogyan itatta le a hanti adatközlőjét néprajzi tárgyak gyűjtésének céljából.[129] De erre vezethető vissza Pápay ne-

[127] Köszönet N. Novikova megjegyzéseiért.

[128] *„Némellyek a vogulokról írtóztató képet festettek, de ezekben nincs ítélet, csak előítélet, ők az idegen és egyéni felfogásuk szerint kellemetlen formákat látják, s emellett nem keresik a tartalmat, nem sejtve, hogy itt emberibb és romlatlanabb természet dolgozik, mint nálunk."* (Regulyt idézi: Pápay 1906: 6.)

[129] Jankó 2001: 80–84.

gatív értékelése is a hantik énekeiről.[130] Később a nyelvrokonság ténye egyre inkább átpolitizálódott. Kimondott-kimondatlan elvárássá vált a kutatott népek érdekvédelme, érdekképviselete. A közéleti szerepet vállaló kutatók át-átcsúsztak a politika területére, és – elsősorban a Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezetén keresztül – helyenként segíteni, máskor meghatározni próbálták a finnugor nyelvű népek kisebbségpolitikai szerepvállalását, feladatait.

Nem feladatom ezt a szerepvállalást politikailag értékelni, annak ellenére sem, hogy magam is fontos feladatnak tartom, hogy az oroszországi kisebbségi politika keretrendszerében az ott élő kisebbségek – akár finnugor nyelven beszélnek, akár nem – támogatást kapjanak érdekeik megjelenítéséhez. Sokkal fontosabbnak látom most azt, hogy ezzel az átpolitizálódott szimpátiával, felelősségvállalással párhuzamosan alapvető elvárás lett a kutatók részéről a hantik vagy manysik felé irányuló egyértelmű, csaknem differenciálatlan szimpátia. Egyes nagy hatású kutatók életművében így a finnugor nyelvű népek lakóhelye egyfajta Kánaánná, az elveszett tisztaság földjévé vált. Ennek bizonyítására hozhatnám azt a tudtommal közismert történetet, amelyben az egyik kutató felelősségre vonta egy tolakodó manysi férfit kritizáló kolléganőjét, hogy hogyan meri kritizálni őket, hiszen nekik még a körmük piszka is többet ér, mint mi magunk. De igaz ez egyértelműen például Schmidt Éva kutatásaira is, aki a két kultúra közti balanszírozásban valójában átcsúszott a „going native" felé, és egyértelműen az európai kultúra fölé helyezte a hantit, és sokkal inkább annak akart megfelelni.[131] Ennek következtében célkitűzése bevallottan nem tudományos, nem elemző volt, hanem a kultúra megmentését, archiválását, továbbörökítését tűzte ki céljául, és így alapította meg a HMAO területén az obi-ugor nyelvű népek méltán híres, egyedülálló folklórarchívum-hálózatát.

Az idealizálásnak ez a formája megítélésem szerint egyértelműen teher a kutatókon. Ezért éreztem szinte lelkifurdalást első terepmunkámon azért, mert hús-vér embereknek láttam őket, és amennyire komoly munka volt feldolgoznom ezt a terhet, annyira bizarrnak hat számomra ma, hogy miért éreztem így annak idején.

[130] *„E dalok tartalma szinte a balgaságig gyermekes, a versmérték is egészen szabálytalan. Nincs kialakulva, mert az énekes kétszer el sem tudná mondani."* (Pápay 1906: 85–86.)

[131] A befogadásélmény túlzott komolyan vételének veszélyeire Mészáros Csaba is felhívja a figyelmet (Mészáros 2016: 40–41).

Másodszor a Vaszjugánon

1998–99-es terepmunkámra úgy érkeztem, hogy előtte, 1993-ban abszurd okokból – kerozinhiány – hiába utaztam a Tomszki megye területére, nem jutottam el a Vaszjugánra, viszont ellátogattam a megye szölkupok által lakott területére, az Ob és a Ket folyók mellé.[132] Ekkorra elvégeztem az egyetem néprajz szakját is, aminek – és elsősorban Vargyas Gábor szerepének – köszönhetően egyértelműen nem nyelvészeti munkát szerettem volna végezni, hanem a szó legszorosabb értelmében vett klasszikus antropológiai, hosszú távú, állomásozó terepmunka ideálja lebegett a szemem előtt. Egy helyen, hosszú ideig ott tartózkodva kívántam megismerni egy területileg jól körülhatárolható csoport életét.

Ennek az ideálnak voltak pozitív és negatív hatásai is. A terepmunka-ideált félreértelmezve kutatásom körét, fókuszát meglehetősen szűken értelmeztem, alapvetően egy családot, korábbi házigazdám családját és az ő közvetlen környezetüket állítottam megfigyeléseim központjába. Abban, hogy befogadó családomból nehezen léptem ki, saját törekvéseim mellett szerepe volt háziasszonyomnak is, aki végtelen gondoskodásával valósággal bezárt köreikbe. Erős, nehéz természete miatt sokan elkerülték a házukat, és ő maga is óvott, gyakran eltántorított attól, hogy bizonyos családokat felkeressek. Amikor néhány hónap múlva Tomszkba utazott, és ott kórházba került, szinte kinyílt számomra a világ. Házigazdámmal rendszeresen körbejártuk ismerősei körét, sokat beszélgettünk, vendégeskedtünk, teáztunk – általában együtt – rokonaival, barátaival, szülőfalujából származó emberekkel. Kapcsolatom a családdal gyakorlatilag nullától huszonnégy óráig terjedő szoros kapcsolat volt, hiszen egy házban, valójában egy szobában laktunk, és napközbeni programjainkat is rendszeresen együtt bonyolítottuk.

Ez a rendkívül szoros kapcsolat gyakorlati okokra is visszavezethető, nemcsak a saját magam és a házigazdáim személyes törekvéseire. Bár kiváltságosnak éreztem magamat minden terepmunkám esetében, hogy támogatóimnak köszönhetően sikerült újra és újra kiutaznom a terepre,[133] azt azért pontosan kell látni, hogy egy magyarországi finanszírozású kutatás – főleg abban az időben – rendkívül szűk büdzsével dolgozik. Különösen akkor, ha

[132] Nagy Z. 1997.

[133] Terepmunkámon anyagi támogatóim voltak az első utamat lehetővé tevő szüleimen kívül: Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány, Soros Alapítvány, Томский Государственный Педагогический Университет Лаборатория Языков и Народов Сибири, ELTE BTK Anyagi néprajzi Tanszék, Európai Folklór Intézet, Janus Pannonius Alapítvány, JPTE BTK Finnugor Tanszék, JPTE BTK Néprajz Tanszék, Kümpers Greeve Alapítvány, Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma (Rockenbauer Zoltán), Magyarországi Orosz Kulturális Központ, Martin György Alapítvány, MTA NKI Etnológiai Osztály, Néprajzi Múzeum, JPTE BTK, Nemzeti Kulturális Alapprogram, Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj, OTKA (K 81267). Mindegyiküknek utólag is köszönöm a segítségét.

összevetjük azt egy nyugat-európai, esetleg amerikai kutatással.[134] Ez az esetemben azt jelentette, hogy ha akartam volna is, akkor sem tudtam volna szállodában lakni,[135] mert egyszerűen nem tudtam volna kifizetni. Ebben a helyzetben kiváló lehetőség volt – amit terepmunkaideálom is megkövetelt –, hogy házigazdáim házába gyakorlatilag vendégként költözhettem be. Sőt, más városokban járva is Novüj Vaszjugán-i és tomszki kapcsolatrendszeremet (ki)használva, szinte minden esetben családoknál laktam.

Ez az összezártság – szerencsére – egyre szorosabb emberi kapcsolatot eredményezett, amit a kutatás sikerének és egyben sikeressége zálogának is tartok. Azonban azt is látni kell, hogy a reggeltől estig való együttlét, az egy szobában, egymástól alig egy méterre levő ágyaink, a ház kicsinysége igen megnehezítette a terepmunkának azt a szükségszerű részét, amit jegyzetelésnek, naplóírásnak hívunk. Még akkor is, ha megpróbáltam pontosan és részletesen jegyzetelni, és ebben – reményeim szerint – az évek során egyre megbízhatóbb is lettem. Igen nehéz volt naplóírásra időt szakítanom, folyamatosan beszélgettek eközben is velem, állandóan ment a háttérben a tévé. Visszanézve nem véletlen az, hogy az ekkor készített jegyzeteimet gyakran nem érzem eléggé részletesnek. De hiba lenne ezt csak a körülményekre fognom. Rengeteg minden egyszerűen azért nem került be a naplóba, mert nem gondoltam arra, hogy az is „adat" lehet,[136] ami segíthet megérteni később a dolgokat. Soha nem nyilvánvaló ugyanis, hogy mi lesz később része a tudományos elemzéseknek. Terepmunkáim során én minden alkalommal két naplót vezettem: egyet csak magamnak, amit beszélgetőtársamnak, zseb-pszichológusomnak kezeltem, egyet pedig „tudományos" naplóként. Vagyis abban a hitben voltam, hogy valamennyire elválaszthatom egymástól az emberi és a tudományos tapasztalataimat, amivel megkönnyíthetem későbbi munkámat. Ma viszont már nyilvánvaló, hogy bármely tanulmány megírásához végig kell lapoznom nemcsak a „szakmai" naplómat, hanem azt is, amit nem tudományos célokból írtam. Arról már nem is beszélve, hogy a napló(k) olvasása közben, terepmunkámat újraélve idézek fel számtalan olyan eseményt, amely egyik naplómba sem került bele – korlátozottan felhasználhatóvá téve emlékeimet. Naplóm hiányosságainak további oka az, hogy minden megfigyelés részleges,[137] mert míg megfigyelünk valamit, más dolgok (mögöttünk, más házban, más faluban) szükségszerűen észrevétlenül

[134] Ezt a feszítő különbséget elsősorban a Jugán folyó mellett éreztem meg, ahol egy amerikai kutató által is látogatott településen dolgoztam. Az ő révén kialakult gyűjtési gyakorlat olyan anyagi elvárásokat támasztott felém, amelyek ugyancsak hozzájárultak ahhoz, hogy visszatértem a Vaszjugán mellé.

[135] Novüj Vaszjugánban minden terepmunkám idején volt szálloda, helyesebben egy olyan épület, ahol az olajmunkásokat szállásolták el. Az utolsó utazásaim alkalmával ezek már tényleges kényelmet is tudtak volna kínálni.

[136] Mészáros 2016: 25.

[137] Uo. 24.

maradnak. Ezt az észrevétlenül maradást pedig nyilvánvalóan fokozta az, hogy terepem ekkor meghatározóan a befogadó családom – és kapcsolatrendszere – volt.

Ráadásul a rendkívül szoros kapcsolatot az is erősítette, hogy nem volt lehetőségem arra, hogy saját, korlátozott anyagi keretem terhére sokat utazzak, nem tudtam felbérelni senkit olyan útra, amellyel saját (tudományos) kíváncsiságomat elégíthettem volna ki. Sőt, nem tudtam helyi közlekedési eszközt sem venni,[138] hogy szabadon közlekedhessek. Ez azzal a következménnyel járt, hogy utazásaim túlnyomó többségét házigazdámmal együtt tettem meg, tehát még ekkor is folyamatosan együtt voltunk. Ráadásul az utazásokat az első pillanattól kezdve az utolsóig vele töltöttem, vagyis az utazások tervezésétől, megszervezésétől, kieszközlésétől annak megvalósításáig, majd a hazaérkezésig és a róla való mesélésig részese voltam utazásainak. Ezenkívül közelebbi ismerőseimmel is tettem néhány utazást, olyan esetekben, amikor ők eleve tartottak valahova, és útitársukul szegődhettem.[139]

Az interjúkért, magáért a kutatásért közvetlenül nem fizettem, azokat pénzzel nem ellentételeztem, a rám fordított idő nem vált áruvá a Vaszjugán mellett. Ennek legfontosabb oka nem az alacsony költségvetésem volt, hanem az, hogy az első pillanattól kezdve – mint írtam – a vendég, a kedves vendég kitüntető státuszába kerültem, és ez egyáltalán nem tette ezt lehetővé. Mivel a házigazdáim lánya első alkalommal nekünk köszönhetően utazhatott haza, és tölthetett otthon hosszabb időt, az a lehetőség, hogy a velünk való munkáért pénzt fogadjanak el, fel sem merült. De valójában nem is nagyon merülhetett föl: az akkori oroszországi kutatásban ez nem volt gyakorlat, és erre nem is volt lehetőség, hiszen a kiküldetési összegek elszámolásánál nem volt rubrika az interjúk ellentételezésének feltüntetésére, maximum tárgyvásárlásokat lehetett volna a költségkeret terhére fizetni. Ennek következtében jómagam is beleilleszkedtem a település informális gazdasági rendszerébe, kapcsolathálójába. Ezt megkönnyítette az is, hogy az 1990-es évek a gazdasági összeomlást jelentették Oroszországban, ahol is – különösen a perifériákon – a pénzforgalmi rendszer helyett igen intenzív cseregazdaság alakult ki. Ez a cseregazdasági rendszer és a vendég státusza volt az, ami oda

[138] A magyarországi és a nyugati kutatásfinanszírozási különbségeket újra felvillantandó, szeretném felidézni egy franciaországi kollégámmal zajlott beszélgetésemet. Arról meséltem neki, hogy mennyire helyhez kötött voltam a terepmunkám idején, mennyire sokszor voltam arra utalva, hogy egy helyben rekedjek. Ekkor mondta nekem azt, hogy nem érti, miért nem vettem magamnak egy motoros szánt, hiszen azzal oda utaztam volna, ahová csak akarok. Csakhogy egy motoros szán költsége messze-messze meghaladta a lehetőségeimet.

[139] Még a Jugán folyóra sem tömegközlekedési eszközökkel utaztam el, hanem valójában stoppoltam. Egy közeli olajbányász-városban (állandó lakosok nélküli munkásszálló-város) várakoztam a hantik megjelenésére, és ott csatlakoztam hozzájuk, ott kéretőztem fel a motoros szánjukra.

vezetett, hogy a szállásomért se fizessek konkrét összeget.[140] Ezzel szemben minden megérkezésemkor, visszaérkezésemkor, minden elutazásomkor megpróbáltam minél értékesebb ajándékokkal ellensúlyozni segítségüket: háztartási eszközöket, ruhadarabokat, tűzifát vásároltam nekik. Emellett mindennapos gyakorlat volt, hogy ottlétem alatt a család számára szükséges élelmiszert igyekeztem magam megvásárolni minél nagyobb arányban, mint ahogy a közüzemi számlák kifizetését is magamra vállaltam, ha sikerült őket megelőznöm, és az esetenként kölcsönadott pénzösszegeket sem kértem tőlük soha vissza. A reciprocitásnak ez az informális módja mindannyiunk számára kielégítően működött, és hozzájárult a kapcsolat rendkívül családias jellegéhez. Ennek köszönhetően nem váltam közvetlen pénzforrássá,[141] nem alakult ki „alkalmazott – munkaadó" kapcsolat, amely a köztünk levő hierarchiatávolságot tovább növelte volna, hanem a kölcsönös előnyök az emberi kapcsolatok immanens részévé váltak, ami ugyancsak meghatározta terepmunkáim folyamatát.

Kapcsolatunk kölcsönös hasznossága nemcsak anyagiakban volt mérhető. Fontos szerepe volt ebben annak is, hogy állandóan velük laktam. Az, hogy a figyelmem – egy, az érdeklődés központjában álló külföldi, egy kutató figyelme – rájuk irányult, számukra is felértékelte a köztünk levő kapcsolatot. Presztízsük, érdekérvényesítési képességük, ismertségük egyértelműen emelkedett, amit mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy ottlétem alatt és miatt a helyi sajtó felkapta őket, több cikk jelent meg róluk/rólunk, közös munkánkról. Ezt kihasználva rendszeresen kísértem hanti ismerőseimet a tanácsházára, ahol mindössze jelenlétemre volt szükségük, csak súlyt adtam kéréseiknek: így kapott pl. az önkormányzattól új házat házigazdám. A család mindennek köszönhetően különlegesnek érezhette magát, és érdekeltté vált abban, hogy minél szorosabban együttműködjön velem. Ez az érdekeltség kiváló munkakapcsolatot eredményezett, ahol az ő céljuk is egyértelműen az volt, hogy minél többet segítsenek nekem.

Mivel megpróbáltam minél nagyobb segítségükre lenni hétköznapi munkáikban is, ezért – főleg a befogadó család számára – hasznukra válhattam a mindennapi tevékenységeikben is. Főleg háziasszonyom halála után gyakran jutott rám az alkalmi szakács szerepe, rendszeresen főztem meg magam is a helyi hallevest, kását. Ha házigazdám lisztbe forgatott, olajban sütött halat akart enni, akkor rendszerint bátorított, hogy ha kívánom ezt a halat, akkor nyugodtan süssem meg, tudja ő, hogy mennyire szeretem. Ő maga

[140] Minden ilyen törekvésemet mereven elutasították. 2008-ban a fizetés lehetőségei felőli érdeklődésemre reagált házigazdám lánya a következőképpen: „Elmész te a faszba, jó napot kívánok! Anyám téged úgy fogadott, mint a saját gyerekét, így hát nincs miről beszélni. Te úgyis olyan vagy, mintha Ozernojéban születtél volna. Te magad is osztják vagy. Az öregnek se mondj semmi ilyesmit, ő is azt fogja mondani, hogy ne, ne. Még meg is sérted vele."

[141] Mint ahogy az voltam azok számára, akik rendszeresen kölcsönkértek tőlem.

nem szerette elkészíteni, mert „túl sokat kell vele vacakolni". Gyakran jutott rám a mosogatás, de a fahordás és a tűzrakás szerepe is. A leginkább hasznos tulajdonságom azonban a fizikai erőm volt. Ennek köszönhetően hetekkel korábban tudott házigazdám orosz barátjával, motoros szánnal az erdőbe menni, mert a rossz, még le nem taposott úton a gyakran elsüllyedő motoros szánt minden alkalommal én emeltem ki a hóból. Egy ilyen utunk alkalmával azzal biztatott, hogy „minden reménységünk benned van". Amikor az erdőben kivágott száraz fát cipeltünk, akkor is rendszerint a fa vastagabb végéhez állítottak. Ez természetes volt idősebb útitársaim esetében, de egy alkalommal, amikor egy velem egykorú férfi állított a fa vastagabb végéhez, akkor őt sokáig vádolták udvariatlansággal. Erőm esetenként jártasságomat is pótolni tudta. Egy alkalommal házigazdám távollétében nekiálltam fát hasogatni, és mire hazaért, igen nagy mennyiséget fel is vágtam. Megérkezésekor megállt, hosszasan nézte, ahogy – azt hittem, kiváló technikával – fát vágok, majd csak annyit mondott, hogy „ha erő van, észre nincs is szükség".[142] Másik igen hasznos tulajdonságom az volt, hogy vadászatok alatt az akkor már nem igazán jól látó házigazdámnak gyakran én mutattam meg – akkor még jó volt a szemem –, hogy hol van a mókus vagy a császármadár. Emiatt kaptam tőle egyik legnagyobb dicséretemet is: „Jobb vagy, mint a kutyám, hamarabb veszed észre a vadat!"

Mindezeken túl nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy jelenlétem folyamatosan társaságot is kínált az esetenként magányos embereknek. Házigazdám megöregedvén gyakran mondta, hogy egyedül nem megy ki az erdőbe, mert alig lakik már valaki ott, és mi lesz, ha vele történik valami. Segítségemre, társaságomra számítva gyakran mondta rokonainak, hogy velem kimenne még a tajgába, csak azt várja, hogy megérkezzem. Többször elmondta azt is, hogy azért szereti, ha ott vagyok, mert úgy van kivel beszélgetni, nincs egyedül.

Házigazdám családjával (túl)azonosulva ekkor szinte kerültem az oroszok társaságát, de elsősorban azokét, akiket a helyi hatalom, a helyi elit képviselőinek tekintettem. Ennek egyik elsődleges forrása a mindenkori kisebbség, a gyengék érdekei iránt érzett elemi humanitárius szolidaritásom, ami a magánéletben is jellemez, és amit vitathatatlanul felerősített az egyetemen frissen megismert kulturális antropológia („naiv"[143]) relativista ideológiája is. Ráadásul – mint volt róla szó – a kilencvenes években a magyarországi finnugrisztika erősen átpolitizálódott, a finnugor nyelvű kisebbségek érdekvédelme a tudományos feladatokkal egyenértékű kötelessége volt a kutatóknak, és tudat alatt ezzel az elvárással is azonosulva és a helyi hantik iránt

[142] A „Ha ész van, erőre nincs is szükség" *(Ума есть – сила не надо)* orosz közmondást parafrazeálta számomra.

[143] A kulturális relativizmusnak az antropológia korai korszakára jellemző naivitásáról lásd: Biczó 2017: 173.

erős szimpátiát érezve próbáltam – főleg eleinte – távol tartani magam az „elnyomónak" feltételezett helyi hatalomtól. Ebben a hozzáállásomban több helyi hanti ismerősöm is megerősített, akik kimondva-kimondatlanul saját sorsuk tragédiáit, hibáit, hiányosságait az oroszországi helyzetre és az orosz államot helyben képviselő hivatalnokokra vezették vissza. Terepmunkám egyik meghatározó beszélgetése a befogadó családom egyik távoli rokonával zajlott, aki kifejezetten fel is kért arra, hogy képviseljem az érdekeiket, és vigyem hírüket a világban.[144] A direkt politikai szerepvállalás azonban idegen volt tőlem.

Ozernojét, mint korábban már említettem, még 1998–99 telén is oázisnak tekintettem a civilizációban. Ez azt jelentette, hogy mentes volt mindentől, amit a szibériai falusi élet jelentett a számomra: hiányzott a relatíve nagy zaj, a forgalom, hiányzott az alkohol, a kölcsönért folyamodók zaklatása és a tévé reggeltől estig tartó zúgása. Csend volt, amit nyugalomnak láttam, és kevés ember első pillantásra szinte harmonikus együttműködésének véltem. Áram helyett petróleumlámpával világítottunk, vizet a tóból hoztunk vagy hóból olvasztottunk, vadászni és halászni jártunk, az ezenfelül való időben pedig vagy a következő utunkra készülődtünk, vagy az előző út zsákmányát dolgoztuk fel, vagy pedig a többiekkel beszélgettünk ezek eredményeiről. Rengeteget esett a hó, hideg volt. Mindehhez hátteret a havas tajga, a meglehetősen nagy tó jelentette, amelyet télen, nyáron meseszerűnek láttam. Az itteni lakószobánkból rögtön a falu közepén álló szent fát[145] és a tó átellenes oldalán sötétedő, titokzatos, fenséges szent félszigetet láttam. Telente egy-egy harkály vagy varjú kiáltása a süket tajgai csöndben, amelyben még a varjú szárnycsattogása is fülsértő zajnak tetszett, tavasszal a tóparton a sirályok zajongása, a hattyúk éneke, a kakukk sejtelmes – bár monoton – szólongatása, illetve a repülőmókusok szerelmes rikoltozása töltötte be a tájat. Megkérdőjelezhetetlen romantika, amit gátlások nélkül, mélyen átéltem, amelynek szinte minden pillanatát élveztem.

A jelenet főszereplője pedig házigazdám volt, aki fáradhatatlanul dolgozott, aki igazi „mama Petya"[146] módra mindent megtett a kényelmemért, aki nyomokat olvasott, mint Derszu Uzala[147] vagy éppen Nathaniel Bumppo

144 *„A te feladatod az, hogy a tévén vagy az újságokon keresztül mondd el azt, hogy itt is élnek emberek. Veletek egy törzsből valók, és ők most rosszul élnek. […] Nálatok tudniuk kell az embereknek, hogy volt itt egy ilyen nép, amelyik valaha nagy volt. Most pedig mi van? Csak egy kevés maradt belőlük. Élünk csak egymás között és meghalunk. Van, vagyis volt egy ilyen nép, a ti testvérnépetek."*

145 A fáról lásd: Nagy Z. 2007a: 172–176.

146 1992-es terepmunkánkon érdemelte ki ezt a becenevet, amit nem kis büszkeséggel viselt sokáig.

147 Ugyancsak 1992-ben jutott eszébe szinte egy időben nyelvész útitársamnak és nekem is ez a párhuzam. A Derszu Uzaláról szóló könyv, de főleg a filmes feldolgozása oly népszerű volt, hogy nem egy vaszjugáni hanti ismerősöm is erre hivatkozott, amikor egy-egy dolgot

a *Nagy indiánkönyv*ben,[148] aki szinte minden mókust lelőtt, ami a szemünk elé került. Ezt a fajta romantikát nem lehetett úgy megélni, hogy közben ne folyamatosan könyvélményekkel ütköztessem, ne azok egy-egy jelenetét lássam ottani életem egyes pillanataiban. 1998-ban, ottlétem negyedik napján, egy halászatról hazafele tartva hasított belém a felismerés, hogy minden egyéb irodalmi párhuzam mellett mind a tájhoz való viszonyomban, mind házigazdámmal való kapcsolatomban a *Tüskevár* és a *Téli berek* Tutajosaként követem a magam hanti Matuláját. Ez a párhuzam rendszeresen felötlött bennem, és a mai napig visszaköszön terepnaplóm lapjairól is. Feltehetően Fekete István volt az, aki a dolgok legmélyén, kiskamasz személyiségem kialakulása óta a terepmunka felé terelt. Most 2020-ban, ezt a munkát írva, a Tutajos-regényeket[149] újraolvasva, arról beszélgetve családommal, barátaimmal, a berek szó helyett gyakran szinte automatikusan tajgát mondtam. És feltehetőleg az antropológia az, ami feledtette velem – éppen a Fekete István-regények hatására kialakuló – gyermekkori vágyamat, hogy szépirodalmat írjak. Mivel történetet teremteni nem tudok, maradt nekem a terepnapló és az antropológiai szöveg mint majdnem irodalmi műfaj.[150]

1998–99-es terepmunkám tehát amellett, hogy a házigazdám családjába való bezártsággal írható le, abból a szempontból is szűk látószöggel készült, hogy – tudományos és személyes – érdeklődésem központjában egyértelműen Ozernoje állt. Novüj Vaszjugánban is elsősorban azokat kerestem, akik ozernojei családból származnak, esetleg jártak ott, vadászni szoktak arrafele. Az archívumokban is ráállt a szemem az Ozernojét érintő adatokra, információkra, és a szakirodalomból is azokat a lapokat olvastam a legtöbbször, amik erre a pici szállásra vonatkoztak. Egyre többet, egyre mélyebben tudtam meg Ozernojéról, ám ezzel párhuzamosan a fókusz egyre jobban torzította megismerésemet (lásd VIII. kép).

Mi volt a hátránya ennek a családba és tajgába zárt terepmunka-felfogásnak? Egyértelműen a bezárkózás, az, hogy kezdetben túl szűkre húztam azt a kört, akivel megismerkedtem, ezáltal a bennem kirajzolódó kép is torzított, egy szűk kör értékei, habitusai, gondolatai, ismeretei voltak azok, amelyeket – magamban – vaszjugáni hantiként azonosítottam.

---

meg akart magyarázni nekem (Arszenyev 1976). Derszu Uzala prototipikus képe volt az ügyes, erkölcsös, a természettel harmóniában élő, egyszóval az eszményi erdei embernek Oroszországban. Erre már a könyv alapján is alkalmassá vált, hiszen nem véletlenül értékelte úgy Gorkij is, hogy Derszu alakja élettelibbre sikerült, mint Nyomkeresőé Cooper regényeiben. Népszerűségét azonban rendkívül megnövelte Akira Kuroszava Oscar-díjas, Oroszországban töretlenül népszerű filmje is. A Vaszjugán mentén számtalan beszédhelyzetben került elő a neve mint metafora a helyi hantikra alkalmazva, mindig olyan helyzetben, amikor „természeti ember" mivoltukat kívánták hangsúlyozni.

148 Cooper 1976.

149 Fekete 1957; 1959.

150 Clifford 1999.

És mi volt az előnye? Egyrészt az, hogy emberileg rendkívül szoros kapcsolatom alakult ki velük, amire bátran építeni lehetett későbbi terepkutatásaimat is. Állandó együttlétünk lehetővé tette egymás mély megismerését. Úgy hiszem, nem túlzok azzal, ha azt mondom, hogy kapcsolatunk több lett a sikeres „együttműködésnél", és egyértelműen „barátsággá" változott, annak minden előnyével és hátrányával együtt.[151] Rövid időn belül meglehetősen szoros, szeretetteljes kapcsolatom alakult ki a családdal. Nehéz természete ellenére elfogadtam, megszerettem háziasszonyomat, de még ennél is szorosabb, ragaszkodóbb kapcsolat alakult ki házigazdám és köztem, és ezek az érzések, tudom, kölcsönösek voltak. Mindemellett lányukkal hozzávetőleg egykorú voltam, ami hozzásegített ahhoz, hogy egyre inkább rokoni kapcsolatként kezdték értelmezni a viszonyunkat. Rendszeresen fiuknak neveztek, lányukról mint a testvéremről beszéltek nekem is, sőt, a falu felé is egyre inkább rokonként beszéltek rólam. Háziasszonyom kedvelt szórakozása volt, hogy elhitette a szomszédokkal, távolabbi ismerősökkel, hogy én az első házasságából való fia vagyok, aki messze, Nyugatra költözött,[152] de előfordult az is, hogy egy ismerősének lánya férjeként mutatott be.[153]

A családdal és ismerőseik körével kialakított rendkívül szoros kapcsolatnak köszönhető az is, hogy az ő életüket igen mélyen lehetőségem volt megismerni, és rajtuk keresztül, ha nem is elég széles, de kifejezetten mély ismeretekre tehettem szert a vaszjugáni hantik életére vonatkozóan.[154] Mindennapos beszélgetéseink, együttléteink lehetővé tették, hogy rálássak azokra a kérdésekre, problémákra, amik ott és akkor a számukra abban a közösségben tényleges problémáknak számítottak. És mivel lassacskán sikerült az egzotizmus utáni vágytól, a romantikus érdeklődéstől megszabadulnom, rájöttem, hogy a vaszjugáni hantik életét akkor tudom a leginkább megismerni, ha azokat a kérdéseket helyezem kutatásaim fókuszába, amelyek meghatározzák az ő életüket, illetve amelyek a leginkább szembeszökőek a külső megfigyelő számára. Vagyis tulajdonképpen elfogadtam azt a tanácsot, amit Evans-Prit-

[151] Az „együttműködés" és a „barátság" fogalmairól lásd: Glesne 1989; Hendry 1992; Naples, 2003; Friedman 1976; Reina 1959; Nagy Z. 2017b.

[152] Így vált a nyelvtörténet szétvándorlás-hasonlata személyes életem metaforájává, és lettem az elvándorolt ugorok egyszemélyi képviselője, hiszen magáról az ugor nyelvrokonságról a közoktatásnak köszönhetően mindenkinek volt valamelyes elképzelése.

[153] A potenciális férj-feleség viszony lehetősége köztünk, a „családon" belül sosem merült fel, egyértelműen felülírta azt a testvériként elképzelt kapcsolat. Ezt kizárólag a külvilág „megvezetésére" használta háziasszonyom. Nem a lányuk volt az, akivel – meggyőződésem szerint elkerülhetetlen módon – a helyi pletykák megpróbáltak összekommendálni.

[154] Ez a mély ismeretség tette lehetővé azt, hogy házigazdám személyén keresztül tudjam bemutatni a vaszjugáni hantik életét egy magyarországi, majd oroszországi vándorkiállításon (2006–2007: *Petró apó. Egy hanti halász élete*. Nagyatád, Pécs, Zalaegerszeg; 2008–2009: Жизнь озерных людей: рассказ о хантыйской семье Милимовых и об етнологии. Tomszk, Kolpasevo, Aszino, Podgornoje), és azt is, hogy ugyancsak az ő falujának, udvarának, házának egyre szűkülő körben történő leírásán keresztül tudjam bemutatni a vaszjugáni hantik huszadik századi történelmét (Nagy Z. 2017a).

chard úgy fogalmazott meg, hogy „az antropológusnak azt kell követnie, amit az általa kutatási célra kiválasztott társadalomban talál",[155] és ami kísértetiesen egybecseng Gluckman egyik legkedveltebb mondásával, hogy „kövesd az anyagot, bárhová is vezessen".[156] Így lettek terepmunkám legfontosabb kérdései olyanok, amiket előzetesen magam is fontosnak éreztem (halászat, vadászat), és amelyeket a terepmunka folyamata további pozitív felhangokkal ruházott fel, vagy olyanok, amelyekre egyáltalán nem gondoltam korábban, de a terep kínálta őket elemzésre, ráadásul ezek között is mindegyiknek vitathatatlanul volt személyes indíttatása. Ez a személyes indíttatás bizonyos esetekben a helyzet traumatikus élményeit jelentette. Nehéz volt szembesülni az eleinte idealizált hantik alkoholizmusával, lumpenizációjával, így kutatási témává tettem az alkoholfogyasztás kultúrájának kérdését is.[157] Rendkívül zavaró volt házigazdáim állandó tévénézése, amit ráadásul folyamatosan értelmezni próbáló kérdések tömkelege kísért, ezért kutatási témává idegenítettem a tévénézés irritáló mindennapi gyakorlatát.[158] A toleranciában, az emberek közötti egyenlőségben mélyen hívő emberként rendkívül zavart mind a hantik, mind a többségi társadalom folyamatosan szegregáló, sztereotipikusan, előítéletesen gondolkodó, esetenként a rasszizmus határait súroló diskurzusa, ezért az etnikus sztereotípiákat is kutatási témává transzformáltam. Ezek a személyes traumák gyakran úgy váltak tudományos szövegekké, hogy sok mindent még a naplóimba sem írtam le belőle, a napló személyessége ugyanis nem tette lehetővé, hogy minden ilyen traumatikus eseményt rögzítsek, ám a tudományos objektiváció – részben – megfosztotta, „sterilizálta"[159] ezeket az elviselhetetlen érzelmi többlettől. Ahogy Régi Tamás írja terepmunkájának egy konkrét, ugyancsak traumatikus esetének elemzése kapcsán: „az élményem eseménnyé transzformálódott, ez a legtöbb, amit tehettem. Ez a legtöbb, amit bármely antropológus tehet."[160]

Ekkor választott terepmunkamódszerem egyik sajátossága tehát az volt, hogy hosszú időt töltöttem közöttük, 1998–99-ben hét hónapot voltam Szibériában. Ezt az időtartamot tulajdonképpen nem értette ott senki, nehezen tudtak vele mit kezdeni. Addig kizárólag oroszországi kutatókkal találkoztak, akiknek akkoriban sem a terepmunka-ideálja, sem az intézményi lehetőségei nem tették lehetővé a több hónapos terepmunkát, így meglehetősen furcsállották mind a kutató kollégák, mind a helyiek, hogy annyi ideig ott maradtam

155 Evans-Pritchard 1976: 242.

156 Ezt a tanácsot tanítványai több helyütt is Gluckmannak tulajdonítják, bár nem szó szerint azonos formában: „follow your material, wherever it may lead you" (Marx 1967: XIII); vagy éppen „follow your nose, wherever it leads you" (Handelman 2005: 61).

157 Erről lásd kötetünk „Az alkohol" c. fejezetét.

158 Nagy Z. 2003b.

159 Régi 2016: 307.

160 Uo.

közöttük. Gyakran aggódva kérdezték helyi ismerőseim, hogy nekem nem lesz-e problémám emiatt a munkahelyemen, vagy éppen a családom nem neheztel-e meg a túl hosszú távollét miatt. Ráadásul, mint már említettem, „igazi" munkának szinte csak a nyelvészeti lekérdezéseket tekintették, ezért nem feltétlenül tudták értelmezni az én „szisztematikus lötyögésem",[161] azt, hogy az én munkám igazából „csak" az, hogy folyamatosan jegyzetfüzet és fényképezőgép – később diktafon is – társaságában velük vagyok, folyamatosan jegyzetelek, és emellett valójában ugyanazt csinálom, amit ők. Szépen lassan viszont megszokták, hogy nekem az az érdekes, hogy a hétköznapi életükben részt vehessek, sőt nem nehezteltek azért sem, hogy a legváratlanabb pillanatokban kaptam elő a jegyzetfüzetemet. Természetessé vált számukra személyem mellett az újonnan megismert munkamódszerem is.

Hogy ez az elfogadás bizonyosan megtörtént, arra még 1999-ben kaptam tökéletes bizonyítékot. Miután arra az évre végleg elutaztam a Vaszjugán mellől, Tomszkban töltöttem még néhány napot, hetet. Ekkor értesültem róla, hogy szinte ugyanazon a napon, amikor én eljöttem onnan, a Vaszjugánra, egészen pontosan Novüj Vaszjugánba érkezett egy fiatal angol kutató, aki néhány hónapos szibériai körutazás keretében vizsgálta a szibériai népek gyermeknevelési szokásait. Vlagyivosztokban kezdődött útjának vége felé érintette a Tomszki megyét is, és néhány napot töltött Novüj Vaszjugánban, ahol igen nagy átfedéssel azokat a hanti családokat kereste fel, akiket addigra én is jól ismertem. Tomszkba visszatérte után találkoztam vele, és csalódottan mesélte, hogy tönkretettem a kutatását, mert bárkihez kopogott is be, hogy nála kérdezősködjön, mindenki kioktatta, hogy „jaj, kedves, nem így kell ezt csinálni, hanem tudod, úgy, hogy ideköltözöl hozzánk, és köztünk élsz hosszú ideig, hogy magad meg tudd figyelni, mit hogyan csinálunk".[162]

1992-ben azzal az elhatározással kezdtem a terepmunkámat, hogy megtanulom a hanti nyelv vaszjugáni dialektusát, és a helyiek anyanyelvén fogom a kutatásaimat végezni. Meggyőződésem szerint ez egyértelműen elvárható minden terepen kutató kulturális antropológustól,[163] ráadásul a magyar kutatási hagyományok is ezt az elvárást közvetítették felém Reguly Antaltól Schmidt Éváig vagy éppen Ruttkay-Miklián Eszterig. Helyesen ismerte fel Mészáros Csaba a magyarországi Szibéria-kutatásokról írva, hogy a magyar kutatóknak ez, a mély nyelvtudás az egyik sajátossága, erénye.[164] 1998-ban rövid időn belül le kellett mondanom erről a tervemről. Elég hamar megtapasztaltam ugyanis azt, hogy a Vaszjugán mellett alig van olyan hanti,

161 Szabó 2020: 365.
162 Naplójegyzet.
163 Még akkor is, ha Audrey Isabel Richards szerint az elvárt terepmunka-ideál ellenére az antropológia klasszikus korában valójában sokan nem tanulták meg a nyelvet, és közvetítő nyelven kutattak (Richards 1939).
164 Mészáros 2013a: 377.

aki aktívan beszéli a hanti nyelvet, ami tényleges hétköznapi kommunikációs nyelvként csak egy-két családban működik. Jómagam egyre gyarapodó nyelvtudásomat (ki)használva gyakran szólítottam meg hantikat hantiul, és számtalanszor tapasztaltam azt, hogy ez zavarral tölti el őket. Vagy nem értették, amit mondtam, vagy ha értették is, kényelmetlen helyzetbe kormányoztam őket, ahol szembesülniük kellett azzal, hogy egyáltalán nem tudnak beszélni – vagy legalábbis nem szabadon – az úgynevezett anyanyelvükön. Próbálkozásom néhány kivételtől eltekintve leginkább csak mentegetőzést, nyilvánvaló szégyenérzetet eredményezett, és egyáltalán nem az „otthonosság", a bizalmasság légkörét teremtette meg. Ráadásul azt is meg kellett tapasztalnom, hogy azok sem feltétlenül szívesen beszélgetnek hantiul, akik amúgy erre képesek lennének.

Ezeket felismerve felhagytam azzal, hogy hanti nyelven próbáljak terepmunkát végezni, és kutatási nyelvemmé egyértelműen az oroszt tettem – helyesebben hagytam. Hiába ugyanis az anyanyelv fogalmának rendkívül ellentmondásos volta, és az orosz jogrend egy nép – egy anyanyelv koncepciója, hiszen az ő „anyanyelvük" akkor is az orosz, ha etnikus identitásuk egyértelműen hanti. Ráadásul az anyanyelv és a beszélt nyelv helyzete egyáltalán nem egyszerűen szétszálazható a hantik esetében sem.[165] Tudni kell ugyanis, hogy az Orosz Föderáció területén a 2010-es népszámlálási adatok szerint összesen 30 733 fő vallotta magát hanti nemzetiségűnek. Közülük 11 241 a hantit jelölte meg anyanyelvéül, 19 331 pedig az oroszt. Ezenkívül más anyanyelveket is megneveztek, de nagyságrendekkel alacsonyabb számban: 101 a nyenyecet, 22 a komit, 13 a kínait, 9 a szölkupot, 4 a tatárt, 1-1 az altájit, kazahot, manysit, tuvait és a hakaszt, 7 egyéb, a táblázatban nem jelölt nyelvet adott meg, 210 pedig nem adta meg az anyanyelvét. Az országban összesen 11 349 fő nevezte meg a hantit az anyanyelveként, akik közül 11 241 hanti, 88 nyenyec, 15 manysi, 3 ket, 1-1 pedig evenki, illetve even nemzetiségűnek vallotta magát.[166] A Föderációban 9584 fő vallotta magáról azt, hogy beszél hantiul.[167] Közülük 8865 fő vallotta magát hanti nemzetiségűnek is. Ezenkívül 338 nyenyec, 152 orosz, 112 komi, 24 manysi, 6 ukrán, 5 tatár, 4 szölkup, 3-3 baskír, ket, lezgin és jakut, 2-2 mari, német

[165] Az anyanyelv ugyanis „a laikus közbeszédben is több dolgot jelent: egyrészt egynyelvű gondolkodás szerint az először elsajátított és később is domináns nyelvet (ami után általában az iskolában következik a többi idegen nyelv), másrészt többnyelvű gondolkodás szerint a családban használt nyelvet, ami nem biztos, hogy a gyerek domináns nyelve, de valamennyire beszéli, érti, illetve harmadrészt a gyerek etnikai hovatartozásának megfelelő nyelvet, amit adott esetben nemhogy ő nem beszél, de akár a szülei sem" (Horváth Csilla szíves közlése). A nemzeti nyelv, az államnyelv, a hivatalos nyelv és az anyanyelv fogalmának problémáiról lásd: Zamyatin 2014.

[166] https://rosstat.gov.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/Vol4/pub-04-22.xlsx (utolsó letöltés: 2020.08.31.).

[167] https://rosstat.gov.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/vol4pdf.html, 5-ös ábra (utolsó letöltés: 2020.08.31.).

és oszét, illetve 1-1 csecsen, belorusz, azeri és hakasz jelölte meg, hogy beszél hantiul, 56 fő nemzetisége pedig nem szerepel a táblázatokban.[168] A Tomszki megye területén[169] 718 fő a hantit adta meg nemzetiségeként, közülük 26-an mondták, hogy beszélnek hantiul (is, hiszen mindegyikük beszél oroszul is az adatok alapján), anyanyelveként közülük 22 nevezte meg a hantit, a többi 698 pedig az oroszt. Vagyis négyen, akik tudnak hantiul, nem azt jelölték meg anyanyelvüknek. Az 1990-es évek végén ez a helyzet még valamivel kedvezőbb volt, manapság azonban – mint utaltam rá – személyes megítélésem, tapasztalataim szerint szabadon, kommunikációs szinten már senki nem beszéli a megyében a hanti nyelvet.

Maradt tehát az a lehetőségem, hogy azon a nyelven beszéljek, amit a helyi közösség maga is használ, és ami ebben az esetben egyértelműen az orosz volt. Vagyis valójában alkalmazkodtam az antropológusoktól elvárt gyakorlathoz, bár ezt máshogyan kellett megtennem, mint eleinte gondoltam. A hanti nyelv ettől kezdve csak azokban a direkt gyűjtési helyzetekben került elő néhány hantiul jól beszélő „kulcsadatközlőmmel" beszélgetve, amikor egyes szavaknak, fogalmaknak a használata kérdéses, problémás volt, és ha az orosz és a hanti szóhasználat között lényegi különbségek voltak.

Későbbi terepmunkáim

2001-ben már egészen más célokkal és elvárásokkal utaztam a Vaszjugán mellé. Addigi tereptapasztalataimból kiindulva a vadászat kutatását tekintettem elsődleges célomnak, megpróbáltam minél erőteljesebben koncentrálni a vadászat gyakorlatára, a vadászatról szóló történetekre és az állatok ismeretére, az emberek és az állatok kapcsolatának működésére.[170] Ez a tematikus érdeklődés fontos következményekkel járt a terepmunkám gyakorlatára is. Mivel más célokat fogalmaztam meg, mint korábbi kutatásaim alatt, ezért más munkamódszert is kellett kialakítanom, hiszen nemcsak minden egyes terep,[171] hanem minden egyes téma is más és más terepgyakorlatot követel meg.[172]

Ebben az évben a terepen eltöltött időmet úgy írnám le, hogy intenzíven nyitottam olyan emberi kapcsolatok felé, amelyek a házigazdám családján és

[168] https://rosstat.gov.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/vol4pdf.html, 6-os és 20-as tábla (utolsó letöltés: 2020.08.31.).

[169] https://rosstat.gov.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/vol4pdf.html, 21–33-as és 23–33-as tábla (utolsó letöltés: 2020.08.31.).

[170] Nagy Z. 2005; 2006c; 2014.

[171] Evans-Pritchard 1976.

[172] Sárkány Mihály szerint „a kutatás céljától függően különböző adatszerzési módok indokolhatók a néprajzban" (Sárkány 2017: 336.).

Ozernoje bűvkörén is messze túlmutattak.[173] Ekkor elsősorban a környék hanti lakosságával, illetve azokkal az oroszokkal próbáltam megismerkedni, akik maguk is kapcsolatban voltak a hantikkal. Ehhez megint csak hozzájárultak személyes okok. Terepre érkezésemkor csak háziasszonyom tartózkodott otthon, házigazdám Ozernojéban volt; mint később kiderült, ott rekedt. Betegsége nem engedte hazatérni. Ez a helyzet szinte megkövetelte, hogy másokat is felkeressek, hogy másokkal is „dolgozhassak" azon a témámon, a vadászaton, amiről ismerőseim is tudták, hogy érdeklődésem fókuszába került. Ez a helyzet átírta háziasszonyom minden bezárkózási hajlandóságát, ő is belátta, és minden erejével segítette is, hogy minél több emberrel kapcsolatba kerüljek. Így mire házigazdám hazatért, addigra egyrészt minden addiginál szélesebb kapcsolathálóba sikerült belehelyezkednem, minden addiginál tágasabb képet sikerült kapnom a Vaszjugánról, másrészt pedig gyakran alkalmaztam azt a korábbi, megfigyeléscentrikus munkánál jóval direktebb módszert – mellette, nem helyette –, amely szerint házról házra jártam interjúkat készíteni, míg ottlétem központja továbbra is házigazdámék otthona maradt, és a megfigyelés.

A vadászat mint kutatási téma kiváló lehetőség volt arra, hogy sok emberrel alakítsak ki jól működő, oldott kapcsolatot. A vadászat ugyanis az egyik legfontosabb téma a helyi férfiak között. Férfitársaságokban spontán módon is rendszeresen erre terelődik a szó, és az erről szóló kérdéseket is örömmel fogadják, szívesen beszélgetnek róla. Egy-egy kérdés rengeteg történetet hozott elő, az anekdotázások önmaguktól áradtak, és kiváló hangulatot, egyben ideális munkakapcsolatot alakítottak ki. Ha esetleg elült volna egy beszélgetés, elég volt csak egy újabb állatot, egy újabb területet felemlegetnem, és újra felgyorsult a társalgás. Beszélgetőtársaim maguk is érdeklődtek a téma iránt, maguk is érdekeltek lettek abban, hogy egymással beszélgessünk.

2008-ban és 2012-ben érdeklődésem tovább változott, és ismeretségi köröm is egyre szélesebbé vált. Mivel nyilvánvaló lett, hogy a Vaszjugán menti életet nem ismerhetem meg a kitelepítések történetének megértése, valamint az olajbányászat szerepének feltárása nélkül, e témákat kutatói érdeklődésem fókuszába helyeztem, és ismeretségi körömet tovább szélesítve tudatosan kerestem a helyi többségi társadalommal való kapcsolatot is. Célom már nemcsak a vaszjugáni hantik, hanem a Vaszjugán-mente életének, történetének megértése lett. Ezekre a terepmunkákra már egyértelműen területi alapú kérdésfeltevésekkel érkeztem.

2008-ban ezt a tematikus váltást megkönnyítette az is, ahogyan a befogadó családom élete megváltozott. Háziasszonyom előtte egy évvel meghalt, a lányuk pedig férjhez ment, és gyermeke is született. Házigazdám nehezen viselve az egyedüllétet, új kapcsolatot keresett magának, és sok időt

[173] Ebben ihletője volt érdeklődésemnek Losonczy Anna 2001-ben megjelent munkája, amely a vaszjugánihoz sok szempontból igen hasonló interetnikus kapcsolatokon alapuló mocsári világot mutatott be.

töltött korábbi szomszédasszonyuk házában, aki ugyancsak megözvegyült. Ott-tartózkodásom elején magam is vele jártam, s mivel hívott, követtem új „feleségéhez"[174] is. Ez az új helyzet sok kényelmetlenséget, kínos helyzetet eredményezett, hiszen egyáltalán nem volt egyértelmű, hogy új felesége házában is ugyanolyan szerepem lehet, mint az övében, így egy idő után az a gyakorlat alakult ki, hogy én házigazdám házában laktam, ott aludtam, ő pedig nappal szinte mindig hazatért, ugyanakkor az estéket általában nem otthon töltötte. Ennek megfelelően a nap első részében elsősorban interjúzni jártam, délután, kora este pedig házigazdámmal töltöttem az időt. Kapcsolatunknak ez az átalakulása is megkönnyítette azt, hogy ismeretségi köröm is átalakuljon, kibővüljön. A helyi oroszok látogatása mellett sok időt töltöttem a Kulturális Központban is, ahol mind a könyvtár, mind a klub egyrészt hatalmas adatbázist jelentett számomra, másrészt az ott dolgozó kollégák, a helyi kulturális életet működtető emberek segítségével rálátásom lehetett a falu kulturális és emlékezetpolitikájára is.

A kétezres években végzett terepmunkáim során tehát a helyi társadalom egyre szélesebb köre kezdett érdekelni. Egyre inkább vizsgálódásaim fókuszába kerültek a kitelepítettek és az olajbányászok is. Ez az érdeklődés a naplóim szerint 2001-ben vetődött fel először. 2012-es terepmunkám során ennek megfelelően kutatásaimat területileg is tágítva már nemcsak Novüj Vaszjuganba utaztam, és nemcsak ott végeztem terepmunkát, hanem hosszabb-rövidebb időt töltöttem a járásközpontban, valamint több, Vaszjugán menti településen is. A meglátogatott helyek elsősorban a járásközpont és az a körül csoportosuló falvak voltak, de hosszabb időre felkerestem a Nyurolka[175] menti Müldzsinót is. Ezekben a falvakban interjúkat készítettem kitelepítettekkel és hantikkal is, illetve a települések honismereti programjai után is kutakodtam, tanárokkal, adminisztratív dolgozókkal és klubvezetőkkel beszélgetve.

Fontos terepévé vált kutatásomnak az archívum is. Már 1999-ben megkezdtem levéltári kutatásaimat, amelyek segítettek a terület történetét sokkal pontosabban megismerni. A Novüj Vaszjugán-i önkormányzat adatai mellett az iskola és a művelődési ház gyűjteményeiben is szabadon kutathattam, de sok időt töltöttem el a Kargaszokban a járási adattárban és a tomszki Tomszk megye Újkori Történelmének Levéltárában (Центр документации новейшей истории Томской области) is. A kitelepítések története mellett a vaszjugáni települések huszadik századi életébe is itt nyerhettem biztos betekintést, a szóbeli és a szakirodalmi források mellett.

Novüj Vaszjuganban és környékén töltöttem ekkor is a legtöbb időt. A család élete újfent átalakult, házigazdám második felesége meghalt, és nem sokkal odaérkezésem előtt harmadik választottja, fiatalkori szerelme

174 A szó helyi használata egyáltalán nem szorítkozott a bármilyen hivatalos módon megerősített kapcsolatra, tulajdonképpen mindenféle együttélést házasságként neveztek meg.

175 A Vaszjugán korábban hantik által lakott jobb oldali mellékfolyója.

is elhunyt, meglehetősen felkavaró körülmények között.[176] A rokonok szerint erős akaratú első felesége nem engedte, hogy bárki mellett kikössön. Házigazdám tehát újra egyedül volt, egészsége is erősen megromlott, sokkal kevésbé tudott elkísérni bárhova is. A tajgába tartó útjaimra se kísért el, és nem csak a faluban szegődött sokkal ritkábban útitársamul. Ugyanakkor lánya és családja – amikor éppen nem kéthetes turnusban dolgoztak – otthon voltak, vejével is szoros kapcsolatom alakult ki. Ő a Vaszjugán egy másik falujából telepedett be Novüj Vaszjugánba, nem volt hanti származású, így egészen új látószöget köszönhetek neki.

Nyitásom a többségi társadalom felé nem egyszerűen csak új témákat jelentett, hanem azt is, hogy szembesülnöm kellett az ő nézőpontjaikkal is. Vagyis egyre inkább megismertem az oroszok véleményét is a helyi hantikról. Annak ellenére, hogy mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy egy hanti családnál lakom, mégis szinte mindenki fontosnak tartotta, hogy megossza velem róluk a véleményét. Többen a szó szoros értelmében negatív kampányt folytattak ellenük, mondván, hogy közülük mindenki zsivány, megbízhatatlan, nem szeret dolgozni. Ez az egyértelműen negatív viszonyulás görbe tükre volt saját – pozitív – elfogultságomnak, hiszen az általuk is ismert elkötelezettségem szinte kiprovokálta ezeket a helyzeteket. Mivel a hantik az oroszok szerint a fentieken túl alkoholisták, rendetlenek és piszkosak is, többen próbáltak meggyőzni arról, hogy sokkal okosabb lenne részemről, ha az eddigi lakhelyem helyett hozzájuk költöznék át. Ezt a helyzetet nem volt mindig egyszerű kezelnem, elsősorban érzelmileg, de időnként gyakorlati okokból sem. Nem járt minden meghasonlás nélkül az, hogy minden ilyen véleményt is meg kellett hallgassak, sőt ezeket is vizsgálatom tárgyává kellett tegyem. Esetenként szerepkonfliktus alakult ki bennem, bár úgy éreztem, kapcsolatomat sem a hantik, sem az oroszok felé nem terhelte meg különösebben a kettős érdeklődés. Annak ellenére van ez így, hogy általános elvként magam is egyetértek azzal, hogy egy terepmunkán egyszerre csak egy közösséggel lehetek igazán szolidáris, hiszen ahogy magyarországi terepére szabva Sárkány Mihály megfogalmazta: „az adott helyzetben ugyanannak a személynek szinte képtelenség egyidejűleg kutatni a falu magyar és cigány részében, ha bensőséges viszonyra törekszik".[177] A kapcsolatok kétirányú működését a hantik felé meggyőződésem szerint a hosszú ott töltött időnek, a már kialakított, bensőséges kapcsolatnak köszönhettem, az oroszok felé pedig az ugyancsak hosszas ismeretség mellett annak az aurának, amivel külföldiségem ruházott fel, és ami akkor is nyitva tartotta az ajtajukat számomra, ha az általuk lenézett hantik között éltem. Ugyanakkor az is vitathatatlan, hogy minden egyéb érdeklődésem mellett megmaradt a terep-

[176] Erről részletesen lásd: Nagy Z. 2014b.
[177] Sárkány 2017: 332.

munkám egyértelmű orientációja a hantik irányába, és a hozzájuk való erős kötődésemet minden esetben nyilvánvalóvá tettem.

Új témáimnak megfelelően a résztvevő megfigyelések mellett egyre inkább támaszkodtam az interjúkészítés módszerére. A kitelepítések emlékezetének vizsgálatában elsősorban életútinterjúkat készítettem, élettörténeteket jegyeztem fel. Ezt az új kutatási módszert jelentősen megkönnyítették azok a technikai változások is, amelyek az első terepmunkám óta eltelt időben történtek. 1992-ben hangfelvételeket csak magnóra tudtam készíteni, ami igen megnehezítette a munkát. A kazetták sok helyet foglaltak el, jelentős súlyt képviseltek, különösen úgy, hogy a hozzá tartozó elemeket is magammal kellett hordanom. A későbbi munkáim során eleinte minidisc-felvevővel dolgoztam, amely súlyának, akkumulátorának és kis méretének köszönhetően sokkal szabadabbá tette a munkámat. A legnagyobb áttörést azonban a digitális diktafonok használata hozta el, ami gyakorlatilag korlátlan lehetőséget teremtett bármilyen hosszúságú interjúk, beszélgetések felvételére. Utolsó terepmunkáimon ennek köszönhetően teljes beszélgetéseket vettem fel, így a jegyzetfüzet használatához képest – vagyis pontosabban amellett – új távlatok nyíltak a kutatásomban.

Szeljak György[178] foglalta össze magyarul Alan R. Snadstrom megállapításait a beilleszkedés, vagyis a terepmunka egyes szakaszairól. Ezek szerint az első időszak a „mézeshetek", a vonzódás időszaka, amikor az antropológust elbűvöli az újdonság varázsa, és gátlástalanul átéli a kalandot és a helyzet egzotikumát. A kutatás igen lelkes időszaka ez, rengeteg lendülettel és energiával, ám általában homályos és romantikus elképzelésekkel. A kutató mindezek ellenére még kevés kapcsolattal rendelkezik, a helyiek egyértelműen idegennek, vendégnek tekintik. A második szakasz az elutasítás időszaka, amikor a kutató meghasonlik önmagával. Eltűnik a varázs, és csak a hétköznapok monotonitása marad, a lelkes munkát pedig az időnként görcsös rutin váltja fel. Ekkor tör rá a kutatóra a honvágy, ekkor kínozza a hozzátartozók hiánya és az itt töltendő idő végtelenségének gondolata. A kutató lelkiállapota pedig kihat munkájára is: korábbi lelkesedése felületességbe, pontatlanságba, sőt a jegyzetek érzelmi túlfűtöttségébe csaphat át. A harmadik szakasz a valódi beilleszkedés, amikor a szélsőséges viszonyulások kiegyenlítődnek, és a kutató és a kutatottak elsősorban hús-vér embereket látnak egymásban. A beilleszkedés folyamata ezek szerint szépen és logikusan felépített, rendszerszerű. Az egyes fázisok, az azokra jellemző hangulatok, attitűdök létezésével magam is egyetértek. Ugyanakkor úgy gondolom, a terepen tartózkodás sokkal inkább folyamatos ingamozgás az egyes hangulatok, „fázisok" között. Egy hosszabb ott-tartózkodás alatt a másodikként és harmadikként leírt fázisok folyamatosan váltogathatják egymást, hiszen például a honvágy romboló

[178] Szeljak 2017: 190–194.

hatása, a család időnként elemésztő hiánya vissza-visszatér, és nem csak a helyiekkel való kapcsolat dinamikája az, ami ezt meghatározza. Sokkal inkább váratlan történések, hangulatok, rossz éjszakák, kellemetlenségek, betegségek, szomorú vagy örömteli események, sikeres vagy sikertelen munkafázisok azok, amik befolyásolják ezt, természetesen a kutató személyiségének, beállítottságának függvényében. Márpedig a folyamatos be-/elfogadásért folytatott munka mellett a honvágy leküzdése elleni igyekezet az, ami ténylegesen nehézzé teszi emberileg a terepmunka folyamatát. Mindezen túl az olyan típusú terepmunka alatt, ahol az ott töltött idő nem folyamatos, hanem esetenként évek választják el a kiutazásokat, a kutató szükségszerűen újra- és újraéli a terepmunka egyes „fázisait", még ha eltérő hosszúságban, eltérő intenzitással is. Ettől függetlenül az idő előrehaladtával a késői terepmunkákon az ott-tartózkodást már egyértelműen a tényleges emberi kapcsolatok dominálják.

Semmiképpen nem gondolom azonban azt, hogy létezik a be-/elfogadásnak egy szimbolikus pillanata, ami után minden problémamentesen, zavartalanul működhet. A kapcsolatoknak a terepen – ahogyan a hétköznapi életünkben is – megvan a maga dinamikája, hullámzása a közelség és a távolság között, ráadásul ezek az ingamozgások minden helybelivel külön-külön, gyakran egymástól függetlenül zajlanak, sőt az egyes helyiekkel kialakuló szoros kapcsolat természetesen vonzza maga után a másokkal való kapcsolat leépülését. Nincs tehát cél, amit egyszer s mindenkorra el lehet érni, csak folyamatos kapcsolati munka van. És a terepmunka utolsó perceiben is nyilvánvaló, hogy még a legmélyebb kapcsolatainkból sem iktatható ki a köztünk levő alapvető viszony hatása: kutatók és kutatottak vagyunk.

Idegenségünk ennek megfelelően folyamatosan megjelenik sokszor egészen apró dolgokban, mozdulatokban, szóhasználatban, tárgyakban. Fontos szerepe van ebben az öltözetünknek is. Kék télikabátom, amit a terepen 1998 óta folyamatosan hordok, egyértelműen külföldiségem biztos jele volt, szorosan hozzákapcsolódott személyemhez. Előfordult, hogy az utcán idegenek a kabátomról ismertek föl, és emiatt szólítottak meg. Kutatói szerepem további külsőségei voltak a környezetem számára az állandó noteszhasználat, illetve az, hogy mindig hátizsákkal közlekedtem a faluban, ugyanis ez ott elsősorban csak erdei viselet volt. Mozdulataimat is állandóan megfigyelték, kontrollálták, reflektáltak a testtechnikáink közötti különbségekre. Egy esetben egy régen, korábbi terepmunkám alkalmával látott idős hölgy nyugtázta örömmel szokásaim változatlanságát: „Már megint leülsz a földre cipőt húzni, és látom, a hátizsákod is megvan. Akkor minden rendben, ez tényleg te vagy."

Viselkedésemnek, öltözetem szinte minden elemének jelentőséget tulajdonítottak, és az idegenség reprezentációján kívül további jelentésekkel ruházták fel azt. Mind a kisebbségi, mind a többségi társadalom örömmel nyugtázta, hogy az ott igen praktikus zöld színű katonai nadrágot, eseten-

ként anorákot hordtam, hiszen Oroszországban a katonaságot a férfiassággal, a hazaszeretettel asszociálják, és a katonai ruha viselése ezeket az értékeket közvetítette feléjük. Ugyanakkor a helybeli oroszok reakcióiból vált számomra nyilvánvalóvá, hogy a hantik iránti szolidaritásom, (túl)alkalmazkodásom egyértelmű jeleként értelmezték azt, hogy a faluban járva gyakran, eleinte szinte kizárólagosan, magam is a hantik által viselt jellegzetes lábbelit, a cserkit[179] hordtam. Ennek ugyanakkor – tudtommal – a hantik nem tulajdonítottak ilyen jelentőséget, sokkal inkább úgy értelmezték, hogy elfogadtam a helyi racionalitásokat, vagyis a cserki viselése az otthonosságomat jelezte számukra. Jelentőséget tulajdonítottak viszont annak, hogy télen nem sálat hordtam, hanem kendőt tekertem a nyakam köré. Ezt rengetegen szóvá tették, volt, aki ajándékozott is nekem egy sálat, azt gondolván, hogy azért nem hordok azt, mert nincsen. A hantik ugyanakkor felidézték, hogy régen a hanti férfiak is hordtak a fejükön kendőt, és ezzel kapcsolták össze a nyakam körüli kendőt, ebben is a hantikhoz való szoros kötődésemet látva.

Itt érdemes megjegyezni azt is, hogy a viselkedésünk közötti különbségeket maguk a hantik is gyakran a civilizált–civilizálatlan fogalmainak keretében értelmezték. 1998–99-es terepmunkám vége felé házigazdám jó reggelt kívánva ébresztett fel. Felesége és lánya igen kinevették, mondván, hogy *„ha még egy kicsit együtt maradtok, a végére te is egészen civilizált leszel"*.

Az idegenség kezelésének elsődleges módja megfelelő szerep találása, amelyet a kutató és a kutatott is el tud fogadni, és amely lehetővé is teszi a sikeres terepmunkát. A hantik között – a családban betöltött, korábban tárgyalt szerepem mellett – elsősorban tanuló voltam. Köszönhető ez annak, hogy első terepmunkáimon valóban hallgatóként vettem részt, és ezt a szerepemet konzerválta az a vélemény is, amely szerint terepmunkám fő célja a nyelv megismerése lett volna. A tanuló szerepébe beleillett állandó kérdezősködésem is, sőt tapasztalatlanságom is a helyi viszonyokban. Mivel mind a táj, mind az ottani munkák idegenek voltak számomra, járatlanságomat a nevetségességtől ez a szerep tudta megmenteni. Amint rájöttek arra, hogy én valamit nem ismerhetek, általában készségesen elmagyarázták azt. Vagyis ez a szerep lehetővé és értelmezhetővé tette számukra mind az idegenségemet, mind pedig a munkámat, aminek kiváló körülményeket biztosított. Később, folyamatosan kiöregedvén ebből a szerepből, egyre gyakrabban hivatkoztak rám „professzorként", aki a gyakorlati életben ugyan nem működik hibátlanul, viszont olyan, másféle tudása van, ami esetleg nekik nincsen meg. Ezt a szerepet erősítette az is, amikor oroszul megjelent könyvem[180] példányaival érkeztem meg közéjük. A benne feldolgozott történeti néprajzi anyagnak kö-

[179] Kalucsnira varrt durva vászonból készült téli lábbeli, amely a kalucsni aljának köszönhetően nem ázik át, a vászon felsőrésznek köszönhetően kellően rugalmas, kényelmes viselet síeléshez, erdei gyalogláshoz. Kialakítása a hantik korábbi csizmáira emlékeztet, ahol az alj szőrével kifele fordított bőrből, a felsőrész pedig posztóból készült.

[180] Nagy Z. 2011b.

szönhetően úgy vélték, hogy én valójában többet tudok az ő múltjukról, mint ők maguk, és mivel ezt a tudást fontosnak tartották, a dolog vitathatatlanul kedvező státuszt, tekintélyt biztosított a számomra.

Az oroszokkal való kapcsolatom kialakulásában egyrészt az Ozernojéval kapcsolatban álló oroszoknak volt fontos szerepe, másrészt pedig annak, hogy – mint már utaltam rá – egy helyi újságírónak köszönhetően gyakran jelentem meg a helyben olvasott sajtóban, illetve a helyi tévében is felbukkantam. Míg az első a *zemljak (земляк)*, a „földi" szerepét, addig a második, vagyis a sajtónyilvánosság, a meghatározott szerepleosztású beszédhelyzetek – az elsőtől nem függetlenül – a tanító szerepét kínálta fel számomra. Az oroszok egy része számára én lettem az, aki náluk jobban ismerem az ő szomszédjaikat. Erre a szerepre tévéinterjúmban magam is reagáltam, elmondva, hogy mennyire ellentmondásos számomra az a helyzet, hogy messziről jött emberként a közöttük élő emberekről kell hogy beszéljek nekik. Volt, aki ezt úgy értelmezte, hogy szükségesnek érezte a nagyobb nyitottságot („elszégyelltem magam, hogy mi nem ismerjük őket"), de még többen voltak azok, akik meg akartak győzni, hogy én rosszul ismerem a hantikat, és ők nem olyanok, amilyennek én látom, láttatom őket, hanem alkoholisták, koszosak és lusták.

Terepen való mozgásomat, otthonosságomat erősen befolyásolta az is, hogy magam is posztszocialista térségből érkeztem, a hajdani szocialista tábort képviseltem a számukra. A közösnek feltételezett történelmi tapasztalatok, a népek közötti barátságba vetett hit és az a bizonyosság, hogy Magyarországról nézve a Szovjetunió szerepe kizárólag pozitív lehet, közös platformra állított minket. Rengeteg váratlan és meglepő segítséget kaptam. Volt, amikor a reptéren dolgozó diszpécser kísért fel ingyen a helyi közlekedésű repülőgépre, mert az édesapja Magyarországon szolgált. Kórházba kerülve pedig ingyen kaptam kizárólag orosz állampolgároknak járó egészségbiztosítási kártyát, miután a gazdasági iroda vezetőjével hosszasan beszélgettünk az ő balatoni nyaralásairól. Ez a kártya ingyenes kezelést biztosított számomra. Beszélgetéseinkben állandóan előjöttek az utalások a második világháborúra, ahol is „ők felszabadították országunkat a fasizmus igája alól", de még az 1956-os szereplésüket is nyilvánvaló segítségként[181] értelmezték. A járás emlékezetpolitikájában fontos szerepet játszó kargaszoki értelmiség meg is bízott azzal, hogy keressem fel két vaszjugáni hanti katona sírját, akik Magyarországon haltak meg.[182] Az egyetlen pillanat, amikor a történelmi sorsközösség gondolata

[181] Ritka volt az az eset, amikor valaki nem így értelmezte az akkori szovjet szerepvállalást. Ugyanakkor előfordult az is, hogy egy orosz férfi, mikor megtudta, hogy én is abban a társaságban vagyok, megkeresett, és bocsánatot kért tőlem 1956-ért.

[182] Egy testvérpár, Vaszilij és Pável Szpiridonovics Pernjangin egymástól bő száz kilométerre, a Somogy megyei Táskán, illetve a Fejér megyei Pátkán esett el, ráadásul ugyanazon a napon, 1945. február 2-án (https://obd-memorial.ru/html/). Sorsukra unokaöccsük kérdezett rá, aki megkért, hogy sírjukról vigyek magammal fényképet. A pontos adatokat

csorbát szenvedett, az a NATO 1999-es szerbiai hadműveleteihez kapcsolódik. A helyiek – oroszok és hantik egyaránt – a hivatalos oroszországi véleménnyel megegyezően a szerbekkel, „pravoszláv testvéreikkel" szimpatizáltak, és a NATO-t agresszornak tekintették.[183] Ebben a helyzetben én az ellenséges tábor egyik képviselője voltam, és nem véletlen, hogy ekkor merült fel több alkalommal az a kérdés is az ottani szerepemmel kapcsolatban, hogy nem lehetek-e magam is ellenséges kém. Ez a hangulat, ha nem is tette tönkre, de megnehezítette az 1998–99-es terepmunkám utolsó hónapjait, ám utána nyom nélkül eltűnt kapcsolatunknak ez az aspektusa.

Új értelmezési keretek

Érdeklődésem tehát a későbbi terepmunkáimon az etnikus orientációjú, szinte kizárólagosan hanti-központú fókusz helyett egyre inkább területi alapúvá vált. Érdemes azonban a terület fogalmát is finomítani.

Az összehasonlító néprajzi vizsgálatok különböző kiterjedésű régiókból indulnak ki, a régió fogalmán jobbára tág területi egységeket értve. A hantikról beszélve többféle földrajzi alapú viszonyítási keretet is használ a szakirodalmi tradíció, bár a földrajzi régió fogalma alatt érthetően nem egyszerűen földrajzi, hanem közös ökológiai és kulturális elemeket hordozó területi egységekről kell beszélnünk. A hantikból kiindulva indokoltan húzhatjuk meg a régió határát Nyugat-Szibériánál, tágabban Szibériánál, de beszélhetünk cirkumpoláris övezetről vagy Arktikáról is. Ez a földrajzi alapú viszonyítási rendszer intézményi szinten is érezteti hatását: a finnugor nyelvű népekkel foglalkozó társadalom- és kultúrakutatók nemcsak finnugor intézetekben dolgoznak, hanem – elsősorban – egyéb arktikus vagy szibériai népeket kutató intézményekben, illetőleg egyszerűen paradigmatikus alapon definiált néprajzi, kulturális vagy szociálantropológiai műhelyekben. Ugyanígy a finnugor nyelvű népekről szóló tanulmányokat sem csak finnugrisztikai könyvekben, periodikákban kell ma már keresni, hanem elsősorban ezekben a más alapokon szerveződő periodikákban.

---

a Honvédelmi Minisztérium 2011. május 30-i válaszából – amit ezúton is köszönök – tudhattam meg, a tömegsírokat le is fotóztam. Az információt kérő unokaöcs következő látogatásom idejére már meghalt, azonban a fényképeket a minisztérium levelével egy másik közeli hozzátartozónak át tudtam adni.

183 Hantik beszéltek mély felháborodással arról, hogy hogyan vetemedhettek mások arra, hogy megtámadják „a mi szlávjainkat", „szerb testvéreinket". A katonai akció elutasítása egyértelmű és egyöntetű volt. Egyikőjük részegen kiabálta, hogy bevonul önkéntesnek: „megvédem az én Koszovóm". A fenti helyzetet komolytalanná tette egy rokonának a kérdése, ami ugyanakkor megvilágította azt is, hogy mennyire támaszkodnak indulataik valóságos ismeretekre: „Mit akarsz te ott, ott a kaszálód?" A félreértés a *pakosz (покось)* 'kaszáló' és a Koszovó szavak hasonlóságán alapul.

Viszonyítási pontot jelentő régióként mindenképpen gondolnunk lehet Eurázsia fogalmára is, bármit is értünk alatta. Az oroszországi kutatásokban az eurázsianizmus egy szűkebb, elsősorban a nyugati világgal szemben meghatározott, önálló arculatú kulturális régióra vonatkozik.[184] A nyugati antropológia, például Chris Hann, is fontos értelmezési kereteként hivatkozik – a földrajzilag jóval tágabban értelmezett – Eurázsia fogalmára, aminek szerinte „jogosultságát legalább két történelmi keret szavatolja: egy rövid távú (a szocializmus utóhatása) és egy hosszú távú (a közös fejlődési folyamat, melyet a mezőgazdaság felfedezése indított el)".[185]

A fenti tág földrajzi keretek tehát elsősorban az összehasonlító néprajzi kutatásokra érvényesek, ám viszonyítási pontként a leíró, monografikus kutatások is gyakran fordulnak hozzájuk.

A monografikus kutatások során ma egyre kevésbé az etnikum teljessége, azaz a hantik adják a leírás határait, hanem inkább kisebb regionális keretekben gondolkodnak, vagyis az egyes monográfiák az inhomogén etnikumon belül létező, jobban körülhatárolható regionális csoportok bemutatását vállalják fel. Ezáltal a mindig kis, lokális közösségekben létező kultúra visszakapja a maga sokszínűségét. A hantik esetében a közlekedési lehetőségek, a lokális identitás szerkezete és a nyelvjárási tagolódás alapján releváns kutatási keretnek elsősorban egy-egy folyóvölgyet tekintünk. Az ilyen keret főleg az anyagi kultúra, a vallás és a folklór kérdéseinek vizsgálatában tekinthető érvényesnek. Írásomnak az ennek megfelelő területi kerete a vaszjugáni régió.[186]

A földrajzi tájkeretek mellett érdemes az Oroszországban létező közigazgatási egységeket is kutatási keretként felfogni, ami ugyancsak nem tekinthető újdonságnak a kutatások történetében. A kormányzósági, illetve megyei besorolás mindig is meghatározta az egyes kutatási centrumok érdeklődését, és a honismereti *(krajevegyenyije – краеведение)* irodalom is egyértelműen ilyen keretekben gondolkodik. Használhatósága a néprajztudomány számára két szempontból is indokolható. Oroszország sajátos jogalkotási rendszerének köszönhetően az egyes „északi őslakos kisnépek" életének jogi kereteit elsősorban kerettörvények szabályozzák, vagyis az egyes közigazgatási egységekben lehetőség van arra, hogy egymástól lényegesen eltérő perspektívákat, utakat kínáljanak az ott élő etnikumoknak. Emellett azt is észre kell venni, hogy az Oroszországban is gyökeresen megváltozott körülmények hatására ma már nem igazán érdemes szigorúan lokalitáshoz kötött, mozdulatlan csoportokban gondolkodni, hiszen az emberek, a tárgyak, az ideológiák folyamatos áramlásban vannak, egyszerre élnek konkrét és virtuális terekben. Az emberek

[184] Vö. Szili 2005.

[185] Hann 2006.

[186] A mai magyarországi kutatások alapján a hantik legismertebb területei: a Kazim folyó vidéke, Schmidt Évának köszönhetően; a tágan értelmezett szurguti hantik, Csepregi Márta és Kerezsi Ágnes írásai alapján; illetve a szinjaiak, Ruttkay-Miklián Eszter kutatásai nyomán.

életét a transzlokalitás[187] határozza meg, ami mind a terepmunka, mind pedig az értelmezés kereteit meghatározza. A legszűkebb kör, amelyben az így felfogott kulturális áramlást vizsgálni lehet, az a mindennapokat magától értetődően meghatározó közigazgatási egység, amelyben a vaszjugáni hantik élnek: jelen esetben a Tomszki megye és a Kargaszoki járás. Ez a földrajzi keret a gazdasági életet, az etnicitást, identitást érintő vizsgálatoknál vagy éppen a jogi antropológiai elemzések esetében a leghasznosabb.

Abban, hogy milyen változások következtek be utóbbi terepmunkáimon, vitathatatlanul szerepe van annak, hogy a kilencvenes évek legvégétől, a kétezres évek elejétől kezdődően új Szibéria-kutató generáció jelentkezett Magyarországon. Ez a kör nem túlságosan nagy –Ruttkay-Miklián Eszterre, Sántha Istvánra és elsősorban Mészáros Csabára, majd a hozzávetőlegesen egy évtizeddel később jelentkező Horváth Csillára gondolok –, mégis olyan viszonyítási keretként, inspiratív közegként[188] jelentkezik számomra, amely egyértelmű hatással bírt saját kutatásaimra. Nehéz lenne azt állítani, hogy rendszeresen együtt gondolkodó kutatócsoportról lenne szó,[189] hiszen rendívül eltérő tudományos habitusokkal, érdeklődésekkel, életpályákkal bíró személyekről van szó, ám egyértelműen felfedezhetők közös pontok is fellépésükben. Minden kutatás hosszú terepmunkatapasztalaton alapul, aminek köszönhetően – Mészáros Csabát idézve – „az elmúlt évek hazai Szibéria-kutatása azzal járult hozzá e gazdag örökséghez, hogy képessé vált a szibériai népek kultúráját és társadalmát önmagukban, a magyar őstörténet kérdéseitől függetlenül is szemlélni és vizsgálni, megőrizve azonban azt az érzékenységet, amely a terület magyar kutatóit jellemezte".[190]

Amennyiben az őstörténet kérdéseivel való szakítást tekintjük e generáció egyik legfontosabb jellemzőjének, akkor ezt elsősorban három szinten kell érteni: az értelmezési keret, a témaválasztás és az irodalmi tájékozódás szintjén. Az értelmezési keret megváltozása azt jelenti, hogy az addigi, elsősorban genetikus (például finnugor néprajztudomány) vagy areális orientáció (Vilkuna kritikáján alapuló kutatások) helyett a társadalmak életét állami keretbe, meghatározottságokba helyezi be. A történeti, őstörténeti keretek helyett elsősorban jelenkutatásként határozhatók meg ezek a kutatások, illetve amennyiben történeti kérdéseket vetnek fel, akkor posztkolonialista, posztszovjet keretekhez viszonyítják önmagukat.[191] A hosszú idő után megnyílt terepek-

187 Freitag – von Oppen 2010.
188 Vö. Mészáros 2013a: 378.
189 Még akkor is, ha ez a néhány ember, ki-kiegészülve más kutatókkal, kritikai körként is működött, és megpróbálkozott azzal, hogy egy-egy publikáció megjelenése után vitaköröket rendezzen a *Tabula* folyóirat hasábjain. Ráadásul Mészáros Csabával egy OTKA kutatócsoportban is dolgoztunk közösen.
190 Mészáros 2013a: 382.
191 A kettő viszonyáról lásd: Mészáros 2007.

nek, az ebből következő tereptapasztalatoknak köszönhetően egyértelműen új témák és új terepmunkamódszerek (is) megjelentek. A közös kulturális elemeket a kultúra egyes kiemelt helyein – vadászat, halászat, viselet, építkezés, samanizmus, mitológia, temetkezési szokások – kimutatni kívánó kérdésfelvetések helyett többek között a titok és a pletyka, a tájérzékelés, a városi szimbolikus táj alakulása, a tisztaságról és a tisztátalanságról kialakított elképzelések, a színlelés mint politikai stratégia vagy éppen az alkoholfogyasztás kultúrája kaptak figyelmet. A terepmunkamódszerek szempontjából pedig újdonságként hatott a többszínterű[192] vagy éppen a „nem illusztratív antropológiai" terepmunka,[193] új helyzetet teremtett Ruttkay-Miklián Eszter is azzal, hogy hanti férjével családot alapítva végezte terepmunkáit, Horváth Csilla kiemelt kutatási tereppé tette a várost és a Web2.0-es felületeket, de ki kell emelni Mészáros Csaba szokatlanul reflektív kutatásait is.

Mindemellett azt is meg kell említeni, hogy e kutatások referenciakerete is megváltozott. Míg a korábbi Szibéria-kutatások meghatározó irodalmi közege a klasszikus orosz néprajztudomány volt, addig az újabb kutatásokban ennek ismerete mellett elsődleges viszonyítási pontként az angolszász antropológia irodalmi hagyománya jelenik meg. Első terepmunkáim idején én is az orosz szakirodalmi korpuszba szocializálódtam, és ha nem is azonosultam megközelítésmódjával – többek között antropológiai tanulmányaimnak köszönhetően –, mégis erős hatással volt érdeklődésemre, hiszen azon kívül más irodalmi tradícióval gyakorlatilag nem találkoztam. Ráadásul az orosz tudományosság minden különbözősége ellenére is komoly hasonlóságokat mutatott a magyarországival mind meghatározó történelmi érdeklődésében (őstörténeti rokonságkutatás vagy etnogenezis), mind témaválasztásában, mind módszerében. Az orosz irodalom hatásában nyilvánvaló szerepe volt a terület kutatóival kialakított kiváló, tiszteletet sem nélkülöző kapcsolataimnak is. Mindent összevetve a magyar tudományosság helyzete az úgynevezett „Kelet–Nyugat lejtő"[194] kognitív rendszerében nemcsak nyugat, hanem kelet felé is pozicionált volt, a kettő között helyezkedett el.

Az angolszász irodalmi korpusz pedig folyamatosan és exponenciálisan gyarapszik, párhuzamosan azzal, ahogyan a nyugati kutatás a terep megnyílása után szinte rávetette magát Szibériára, és ennek köszönhetően az arktikus régió mind a mai napig nemcsak a magyar antropológiai kutatásoknak,[195] hanem az angolszásznak is kiemelt helyszíne lett.[196] A klasszikus oroszországi és a nyugati, angolszász irodalom között jelentős különbségek mutatkoztak.[197]

[192] Hoppál 2006.
[193] Sántha – Safonova 2011.
[194] A „Kelet–Nyugat lejtőről" lásd: Gagyi 2009; Melegh 2006.
[195] Sárkány 2013: 76.
[196] Gray – Vakhtin – Schweitzer 2003.
[197] A kérdéshez lásd: Napolszkih et al. 2014; Funk 2018; Gray – Vakhtin – Schweitzer 2003; Ventsel – Struchkova 2016; Hann 2003.

Az orosz kutatások alapvetően történeti érdeklődésűek voltak, az egyik legfontosabb kérdése az etnogenezis, a kulturális tipológia és az etnohistória volt, azon belül is a távolabbi történeti korszakokra koncentrált, hiszen érthető okokból az etnikus konfliktusok kérdése nem kerülhetett a szovjet tanulmányok gyújtópontjába. Ezzel szemben a nyugati kutatások kiemelten foglalkoztak a jelen társadalmi-kulturális kérdéseivel, a társadalmi (etnikus, hatalmi, gender-) konfliktusokkal. Kiváló példa a két megközelítésmód közötti különbségekre az etnikus identitás kérdése. A nyugati kutatók ebben az emberek öndefiníciójára helyezték a hangsúlyt, az oroszok azonban azokra a történelmi folyamatokra, amelyek az egyes – hozzávetőlegesen állandónak gondolt – etnoszokat kialakították. Erről tanúskodik az a vita is, amely Anderson könyve kapcsán keletkezett, és amelyben egy vezető orosz kutató olyan vehemenciával foglalt állást, hogy egyenesen a külföldi kutató örökös kitiltását tartotta szükségesnek.[198] Míg az oroszországi kutatások az anyagi és a szellemi kultúra szétválaszthatóságában, addig a nyugati kutatások a kultúra egységében gondolkodtak. Az orosz kutatások alapkategóriája az etnosz, a nép vagy annak egy-egy területi csoportja volt, míg a nyugatiak inkább területileg határolták körül kutatásuk tárgyát, akár nagyobb egységekről, akár egy-egy faluról volt szó. Az oroszországi kutatók az őslakosok kultúrájáról már terepmunkáik idején lehántották a rájuk ragadt „összorosz" kulturális réteget, míg a nyugatiak egységesen kezelték a vizsgált népek kultúráját, ám nem feltétlenül ismerték fel benne az általánosan jellemző elemeket. A szovjet-orosz kutatók érdeklődése egyértelműen az úgynevezett őslakos népekre irányult, a nyugatiaké inkább a teljes népességre, még akkor is, ha azon belül – annak kapcsolatrendszerében – az őslakosok álltak a fókuszban. Az oroszországi kutatásokra – döntően – az egyelméletűség volt a jellemző, hiszen az elvárt viszonyítási rendszer a kilencvenes évek közepéig egyértelműen az „etnosz-elmélet" volt, míg a nyugati kutatásokra – minden divathullám ellenére is – az elméleti sokszínűség. A nyugati Szibéria-irodalmat Dmitrij Funk így jellemzi kiváló összefoglalójában: „Ma a legnagyobb figyelmet kivívó témák a következők: az őslakos népek lehetőségei az állam, valamint az üzleti szféra keretei között; a nemzetiségi politika és az erőforrások felhasználása; az erőltetett migráció; a társadalmi hatástanulmányok (az orosz irodalomban »néprajzi szakértés«[199]); a modernizáció és a kulturális és társadalmi adaptáció új formái; a hagyományos társadalmi struktúrák a jelenkori helyi hatalmi keretek között; az oktatás (még pontosabban a nomád iskolák és az őslakos nyelvek revitalizációjának módszerei); a gender; a család; a kapcsolatrendszer az emberek és az új technológiák, az emberek és az állatok, az emberek és a természetfeletti lények között; a samanizmus; az új vallási gyakorlatok és a folklórhagyományok. A kutatói érdeklődés

[198] A vitához lásd: Anderson, D. 1998; Vahtyin 2000; Helimskij 2001.

[199] Ehhez lásd: Funk 2016.

változatossága folyamatosan nő, és lefedi nemcsak a vidéki őslakosokat, hanem a városlakókat is, beleértve mind a nem-orosz őslakos csoportokat, az orosz telepeseket[200] és az óhitűeket (ortodoxok, akik az 1650-es és 1660-as években különváltak az egyházreform után), mind azokat, akik a mai Szibéria lakosságának túlnyomó részét teszik ki, legyenek bár állandó vagy ideiglenes betelepülők."[201]

Azt azért feltétlenül meg kell említeni, hogy a modern magyar Szibéria-irodalom mellett a modern oroszországi irodalom is erőteljesen paradigmát váltott, és a klasszikus orosz néprajztudomány mellett ma már túlsúlyban vannak azok a szövegek, amelyeknek referenciakerete az angolszász antropológia.

Hantik vagy osztjákok?

Mindeddig úgy fogalmaztam, mintha a hanti fogalom teljesen egyértelmű lenne, és konzekvensen hantinak neveztem a kisebbségi társadalom lakosait. Ugyanakkor a fogalom használatából számtalan probléma adódik. A *hanti* ugyanis az a fogalom, amit az oroszországi néprajzi irodalom és a hivatalos statisztikák az 1930-as évektől kezdve használnak a szibériai őslakosok egy csoportjára, akiket egységes népnek tekintenek. A fogalom, amit e nép belső önelnevezésének tekintenek, az *osztják* szó helyett terjedt el, amelyet a cári Oroszország néprajzi és statisztikai irodalma használt. A változás oka az az egész Oroszországra jellemző tendencia volt, mely szerint e népek külső elnevezéseiket magukra nézve dehonesztálónak tartják, hiszen számtalan negatív sztereotípia tartozik hozzájuk. A *hanti* szó a hanti nyelv északi nyelvjárásának szóhasználata alapján terjedt el. A *hanti* és az *osztják* szavak azonban egyáltalán nem pontosan fedik egymást. Az *osztják* szó az oroszországi szóhasználatban elsősorban életmódcsoportot takart, és a nyugat-szibériai tajgaövezet vadászó-halászó lakosságát értették alatta. A fogalom használatából kiderül, hogy nemcsak a ma hantiknak nevezetteket foglalták alá, hanem a szölkupokat (osztják-szamojédok vagy narümi osztjákok), a keteket (jenyiszeji osztjákok), de időnként a vogulok egyes csoportjait is.[202] A *hanti* szó ezzel szemben etnikus kategória, etnosz – annak a szovjet néprajzban és a közigazgatási statisztikákban vett értelmében –, vagyis magyarul népnek kell nevezni. A modern tudományos szakirodalomban mindezekből kiindulva *vaszjugáni hanti*nak nevezik azokat a *hanti*kat, akik a Vaszjugán mellett élnek, egy nyelvjárást beszélnek/beszéltek, amely a hanti nyelv keleti nyelvjárásai közül a vaszjugáni-vahiba tartozik.

Egyáltalán nem egyértelmű azonban, hogy azok az etnikus kategóriák, amiket a tudomány használ vagy használt, evidensek az általuk megnevezett

200 A szövegben „old settlers", oroszul „старожилы".
201 Funk 2018: 13.
202 Vö. Zsirai 1994: 184.

csoportok számára is, tehát korántsem biztos, hogy a helyi kategorizáció megfeleltethető a tudományosnak. Talán a legkevesebb probléma a *vaszjugáni hanti* terminussal van, mert gyakorlatilag megegyezik azzal a kategóriával, amit vaszjugáni nyelvjárásban *kantaγ jaχ*-nak neveznek. Ez tehát a *hanti*knak csak és kizárólag a vaszjugáni csoportját jelöli, amely a lokalitás és a genealógia elvén szerveződik ma is, korábban pedig vallási és igazgatási egység is volt, elnevezésekben is kimutatható azonosságtudattal.

Azok az emberek, akiket a kutatók *vaszjugáni hanti*knak neveznek, oroszul gyakorlatilag egyáltalán nem hívják magukat *hanti*nak. Amennyiben oroszul beszélnek – márpedig, mint láttuk, a vaszjugáni dialektust már gyakorlatilag nem használja senki a hétköznapi kommunikációs gyakorlatban –, magától értetődő természetességgel *osztyák*nak nevezik magukat, és a velük együtt élő, nem *hanti* lakosság is így nevezi meg őket. A Vaszjugán mentén egyetlen esetben sem találkoztam azzal, hogy valaki – ahogy azt a szakirodalom alapján elvárnánk – sértőnek tekintette volna az *osztyák* elnevezést, és helyette a hantit preferálta volna. Kizárólag a megyeszékhelyen, Tomszkban, ott is értelmiségiként élő vaszjugáni hantikkal beszélgetve hangzott el ez a gondolat.

A helyiek ezzel önmagukat terminológiailag is leválasztják a HMAO területén élő hantikról, akiket oroszul vagy egyszerűen *hanti*nak, vagy szóösszetétellel *hanti-manysi*nak neveznek. Őket maguktól különbözőnek tartják, nincs nyoma olyan általános *hanti* identitásnak, amely az északi területeken ma még egyértelműen létezne. Ráadásul az általuk *hanti*knak nevezettek számukra alig érthető nyelvet beszélnek. Házigazdám így fakad ki tévénézés közben, mikor egy filmben az északi hantik életéből mutatnak képeket: *„Ők is hantik. Beszélnek, én figyelek és semmit sem értek. Hantik. Én is hanti vagyok. Milyen átkozott hantik vagyunk mi, ha nem is értjük egymás nyelvét?”*

Milyen értelemben, milyen pontos jelentésben használják tehát a helyiek az *osztyák* terminust? És ki használja ezt a fogalmat? Nyilvánvalóan vannak különbségek a helyi *orosz*ok és a *vaszjugáni hanti*k szóhasználata között. A helyi *orosz*ok olyanokat is bele tudnak érteni e fogalomba, akik valójában nem esnének bele ebbe a kategóriába, olyanokat pedig nem tekintenek beletartozónak, aki genealógiai alapon oda tartozna. *Osztyák*nak neveznek ugyanis olyan, már a 19. század vége óta a Vaszjugán mellett élő *orosz* származású családokat is, akik korán átvették a vaszjugáni hantik életmódját, és az újabban beköltözöttek számára nem egyértelmű a különbözőségük. De ugyanígy időnként *osztyák*oknak neveznek olyan marginalizálódott embereket is, akik a korábbi *hanti* településekre szorultak ki, és ott élik lumpenizálódott életüket. Ugyanakkor olyan családokat is ismerek, akiknek vannak *osztyák* felmenőik, de a többségi társadalom a társadalmi pozíciójuk, életkörülményeik, életmódjuk alapján egyáltalán nem tekinti annak őket. Ez utóbbiakat a *vaszjugáni hanti*k is *osztyák*oknak tekintik, maguk közül valónak tartják őket, sőt adott esetben még az *obscsina*, az őslakos gazdasági szövetkezet

vezetését is rájuk bízzák; az előbbieket viszont egyáltalán nem tekintik osztjákoknak. A *vaszjugáni hanti*k számára tehát az *osztják* szó erősen etnikus jellegű kategóriának tűnhet, bár ez valójában elsősorban az *orosz*ok kiszorulását jelenti a fogalomból, hiszen minden nyelvi különbség ellenére a *szölkup*okat és az *alekszandrovói hanti*kat[203] is magába foglalja számukra is. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy az *osztják* szónak a „Tomszk megye északi részének őslakosai" értelmű használata sem teljesen pontos, hiszen egyáltalán nem foglalja magában az itt ugyancsak előforduló evenkiket, helyi szóhasználattal tunguzokat.[204] Vagyis úgy tűnik, egy korábbi történelmi pillanat életmódkategóriája (elsősorban a terület halászó és vadászó lakossága, szemben a réntartó evenkikkel) rögzült a helyi őslakosok szóhasználatában, amelynek újabban etnikus jelentéstartalmat is tulajdonítanak. Ez a kettősség egyébként a többségi társadalom szóhasználatában is megfigyelhető, hiszen életmód (erdő, alkohol) és etnikus (vér) markerek mentén határolják el ők is maguktól az osztjákokat.[205]

Legújabban kezd feltűnni a *hanti* elnevezés is a helyi szóhasználatban. Ennek forrása egyértelműen a megye, de főleg a járás értelmiségi rétege, akik azokat a *vaszjugáni hanti*kat nevezik újabban *hanti*nak, akiknek idealizálható, egzotizálható etnikus kultúrát tulajdonítanak. Ez a fogalomhasználat tehát elsősorban kulturális indíttatású, a (fesztivalizálódott) népi kultúra fogalmára épül, ám vitathatatlanul összekapcsolódik az etnopolitikával is.

A helyi szóhasználatokat elemezve igencsak problematikusnak tűnik az, hogy hogyan tekintsünk az emberek fenti neveken emlegetett csoportjait. Szabad-e ténylegesen létező csoportként, közösségként leírni ezeket? Ez a dilemma szorosan kapcsolódik az etnicitás irodalmának ahhoz a vitájához, hogy mit is tekinthetünk valójában etnikus csoportnak, illetve nevezhetjük-e az embereknek ezeket a halmazait ténylegesen csoportnak. Az egyik, a finnugrisztikában és a szovjet-orosz néprajzi irodalomban legelterjedtebb nézet szerint az etnikus identitás mély, ősi kötődést jelent a csoporthoz, kultúrához. Olyan objektivista, esszencialista elmélet ez, ami az etnikai identitás hátterében valós, konkrét dolgot gondol: az etnikus hovatartozás készen kapott dolog, gyakorlatilag az ember születésekor elrendelődik, és élethosszig tart.[206] Egy másik felfogás szerint az etnicitás a teremtő képzelet eredménye, egy jól behatárolható időpillanatra jellemző társadalmi konstrukció, ami főleg az elit

[203] A vaszjugáni-vahinak nevezett csoport középső területén, az Obnak a Vaszjugán és a Vah torkolata közé eső területen élők csoportja.

[204] Számomra úgy tűnik, hogy a többségi társadalom szóhasználata ebben a kérdésben egyáltalán nem konzekvens, hiszen számtalan esetben használták a fogalmat úgy, hogy abból az derült ki, hogy az evenkiket is belesorolják az osztjákok kategóriájába, de legalább ennyi esetben el is határolták őket tőlük.

[205] Erről lásd kötetünkben a 233–238. oldalon.

[206] Lásd pl.: Bromlej 1976; Gumiljov 1975; Shirokogorov 1923.

érdekein és a rekonstruált vagy kitalált hagyományon alapul.[207] Az etnikus kultúrát nem tartják készen kapott, pontosan körülhatárolható kulturális eszköztárnak, hanem azt állítják, hogy az emberek, illetve a csoportok között mindig is létező különbségeket az egyén, illetve a közösség időnként etnikus jelentéssel ruházza fel. A tényleges kultúrák különbségei felől a figyelem tehát a tulajdonított kulturális elemek felé tolódott el, és Frederik Barth[208] alapján úgy vélték, az etnicitást tulajdonképpen az emberi csoportok határjelenségei, a folyamatos elhatárolódások, a különbségek létrehozása tartja fenn. A két említett nézet azonossága az, hogy mindkettő csoportként tekint az etnikumokra, amit ezzel szemben Brubaker szerint inkább kategóriának kellene tekinti. Olyan kategóriának, amely elsősorban a kognícióban, „a percepcióban, az interpretációkban és a reprezentációkban" működik,[209] ami tehát elsősorban világlátási módot jelent. Az etnikum eszerint tehát nem tényleges, csoportkohézióval rendelkező csoport, hanem olyan performatív kategóriája a társadalom osztályozásának, aminek segítségével értelmezzük a társadalmat és egyben konstituáljuk ezeket a csoportokat, vagyis az etnikus csoport olyan kategória, ami a használat által jön létre.[210]

A fentiek alapján a következőkben az *osztják*, *orosz*, *hanti* elnevezéseket olyan gondolkodási kategóriáknak tekintem, amelyek segítenek a helyi társadalomban való eligazodásban, ám tényleges csoportokat nem takarnak. Még akkor sem, ha azt az egyének esetleg úgy is érzékelik, és ők maguk etnikus csoportnevekként kezelik ezeket,[211] és akkor sem, ha a politika[212] így viszonyul hozzájuk. Ugyanis nem húzhatók meg elégségesen a határaik, flexibilisek, és mint láttuk, jelentős eltérések vannak abban is, hogy ki hogyan használja őket. Tapasztalataim szerint nem egyértelműen működnek tényleges kohézióval rendelkező csoportokként, sokkal inkább arról van szó, hogy az emberek néhány marker segítségével meghatározzák azt, hogy hogyan gondolkodjanak másokról és magukról, hogy milyen típusú kapcsolatba lépjenek egymással.

Ha nem is a helyi köznyelvi gyakorlatban, de a statisztikákban időnként más elnevezések is felbukkannak, amiket a vaszjugáni hantikkal kapcsolatba lehet hozni. Az idősebb – mára zömmel meghalt – vaszjugáni hantikat *osztják*okként anyakönyvezték. Ma már csak kivételes esetekben bukkan fel ez az elnevezés a hivatalos statisztikákban.[213]

[207] Lásd pl.: Anderson, B. 2006.
[208] Barth 1969.
[209] Brubaker 2005.
[210] Uo.
[211] Az etnicitásnak e kettősségéről lásd: Hale 2009.
[212] Az orosz politika alapvetően a primordialista, esszencialista, míg a modern tudományosság (az orosz is) a konstruktivista, instrumentalista megközelítés mellett kötelezte el magát. Erről lásd: Mutschler 2011.
[213] Az 1998-as adatok szerint a járásban 17 „osztják" él. Az utolsó statisztikákban már nincs nyoma a terminusnak.

A vaszjugáni hantik legnagyobb részét *szölkup*ként tartották számon mindaddig, amíg a személyigazolványokban feltüntették a nemzetiségi adatokat. Ezt az elnevezést az 1970-es évek közepétől használták, amikor a régi szürke személyi igazolványokat lecserélték pirosra. Az ekkor érvényes kisebbségi politika szerint, mivel a Tomszki megye őshonos lakosságának legnagyobb lélekszámú csoportja a szölkup, mindenkit, aki a megye területén lakott, az egyszerűség kedvéért így kellett számon tartani. Ezt a változtatást a helybeliek nem könnyen fogadták el. Néhányan reklamáltak is ez ellen, természetesen hasztalanul.[214] Az addig sosem hallott népelnevezés – mely a mai napig súlytalan fogalom, számukra semmit nem jelent, egyetlen népet sem takar – komikus helyzeteket is szült a meginduló népi etimologizálásnak köszönhetően. Egyikük szerint a *szölkup* az orosz *szelszkij pakupatyel (сельский покупател)* szavakból képzett mozaikszó (a. m. 'falusi vásárló'); míg egy másik család adomakincsében, igaztörténet-készletében igen jelentős szerepet tölt be az ide kapcsolódó történet: *„Amikor lecserélték a személyi igazolványokat, megváltoztatták a nemzetiségünket osztjákról szölkupra. Még sosem hallottuk ezt a szót, fogalmam sem volt, hogy mit jelenthet. Elmentem a könyvtárba, és megnéztem a lexikonban a szót: »Osztják-szamojéd«. Egész este azon röhögtünk Petróval, hogy mi, szamojédek kannibálok, osztják-kannibálok vagyunk."*[215] A történet alapja az az igen elterjedt népi etimológia, mely szerint a szamojéd kannibált jelent: ahol a *szam (сам)* 'maga', a *eszty, jed (естъ, ед)* pedig 'enni' jelentéssel bír.

A személyi igazolványban *hanti*kként szerepeltek azok, akik a már említett személyigazolvány-váltás után költöztek át ide északabbi területekről. A Jugán mellől érkezőket azonban – kizárólag a Novüj Vaszjugán-i statisztikákban – *jugáni*akként, *jugányec*ként könyvelték el. Egy, a Vaszjugán mellett született és anyakönyvezett jugáni hanti, aki visszatelepült a Jugán mellé, nevetség tárgya volt családja körében azért, mert igazolványában a jugányec szerepelt nemzetiségeként.

Mivel sok terminus használata mára kikopott, és a személyi igazolványok sem tartalmaznak ma már nemzetiségre utaló adatot, e terminusok használata szempontjából Novüj Vaszjugán 1999. évi népesség-nyilvántartását érdemes megnéznünk. Akkor a 3226 lakosból mindössze 108-at tartottak számon őslakosként, akik közül 62 szölkup, 28 hanti, 17 osztják volt, és már csak egy jugáni.[216] Hogy a fennmaradó népességen belül hány oroszként anyakönyvezett ember tartotta magát hantinak, aki a vegyes házasságok következtében lett így anyakönyvezve, arról csak találgatni lehetne.

[214] Egyikük emlékezik, hogy akkor szót emelt: *„Mi az a szölkup? Én mindig is osztják voltam."* A válasz kissé fenyegetően az volt: *„Túl sokat tudsz!!!"*

[215] Saját gyűjtés. A továbbiakban nem jelölöm külön: minden idézőjelben szereplő szöveg, melynek nem határozom meg külön a származási helyét, saját gyűjtésem.

[216] Novüj Vaszjugán község statisztikája, amelyet a település jegyzője bocsátott rendelkezésemre egy kézírásos papírlapon, 1999-ben.

Hogy a helyi fogalomhasználat nemcsak számunkra tűnik kaotikusnak, azt a következő beszélgetésrészlet is bizonyítja, amely egy iskolázott asszony és iskolázatlan férje között zajlott:

„*– Én a személyi szerint szölkup vagyok.*
– Én nem vagyok szölkup, én osztják vagyok. Én osztják vagyok!!! [megemelt hangon, az asztalt csapkodva]
– Hülye vagy, hogy lennél osztják, amikor én hanti vagyok!
– Igen, én kanta ku ['hanti férfi'] *vagyok!*"

Vagyis az etnikum meghatározásakor az asszony először a hivatalos terminust mondta, majd ezt javította arra a névre, amit a szakirodalom is használ. A férfi számára azonban igazi biztonságot csak az jelentett, mikor anyanyelvén nevezte meg magát.

A továbbiakban a szavak használatából fakadó káoszt megpróbálom azzal elkerülni, hogy minden szónak, minden szó minden írásmódjának külön jelentést tulajdonítok. Az *orosz*, *osztják* és *hanti* szavakat, amennyiben ettől kezdve idézőjel nélkül írom, tudományos és statisztikai értelemben használom. Vagyis ha például a vallásról, a nyelvről beszélek, akkor tudományos terminusként használom a szavakat, és ezért idézőjel nélkül szerepelnek. Így írom akkor is, ha más szerző munkájából idézek. A *vaszjugáni hanti* fogalmat is minden esetben idézőjel nélkül, annak néprajzi csoportot kifejező értelmében használom, igazodva a néprajzi szakirodalom szóhasználatához.

Amennyiben a szavakat a helyi (Tomszk megyei, Kargaszoki járási) szóhasználat értelmében, a helyi kategorizációnak megfelelően használom, akkor viszont időzőjelben írom őket. Ez az írásmód valójában magában rejt bizonyos torzításokat is. Az „osztják" terminus – a különböző szóhasználatok igen nagy egybeesése ellenére is – elsősorban a többségi társadalom ítéletét tükrözi, az „orosz" terminus pedig érzéketlen a többségi társadalom etnikus tagoltságára, és így elsősorban az „osztjákok" szóhasználatát tükrözi. Vagyis az „orosz" – „osztják" kategóriák használata alapvetően a többségi társadalom és a helyi őslakos kisebbségi társadalom kétpólusúságát fejezi ki, ami az osztjákokról szóló diskurzust vitathatatlanul meghatározza.

„Milyen jó, hogy mi itt ma összegyűltünk"

Mielőtt továbblépnénk, muszáj felidéznem egy ünnepség programját. Ez ugyanis nélkülözhetetlen ahhoz, hogy megértsük a dolgozat egyik vezérgondolatát.

2003-ban ünnepelte Novüj Vaszjugán a 70. születésnapját, amelynek címe az alfejezetünk címével azonos volt: „Milyen jó, hogy mi itt ma ösz-

szegyűltünk". Az ünnepi megemlékezés kulturális műsora a falu történetét volt hivatott bemutatni. Minden egyes évtizedet külön-külön, szövegesen bemutattak, és ezeket a narratív blokkokat dalokkal, táncokkal, kitüntetésátadással, kulturális műsorral választották el egymástól. A továbbiakban ezt a műsort követem nyomon, hogy megértsük belőle a falu hivatalos önképét, és el tudjuk benne helyezni a hantikat is.

A falu története a műsor – akárcsak a honlap – szerint 1933-ban, a kitelepítésekkel kezdődött. Az ezt a dátumot megelőző időkről csak a rövid szöveges bemutató tájékoztatott.

„Novüj Vaszjugán hetvenéves – ünnep ez mindannyiunk számára.
Novüj Vaszjugán története tele van megfejtetlen titkokkal. A kutatók ásatásai, amiket a múlt század nyolcvanas éveiben folytattak, arról tanúskodnak, hogy már a bronzkorban, Ozernoje környékén voltak az ősemberek által lakott települések. Néhány történész véleménye szerint a sötét 16. században ezekig az ősi településekig elértek a Szibériát felfedező úttörők, Jermák Tyimofejevics kozák atamán csapatai.

Novüj Vaszjugán valódi története a 20. században kezdődött. Településünk történetének lapjai visszatükrözik országunk életének egy teljes korszakát."[217]

A szövegben nem szerepel utalás a korábban itt élő hantikra, tényleges közösséget csak a területen található bronzkori kultúrákkal vállalnak. A „valódi", a kitelepítéssel kezdődő történelem előjátékaként a környéken feltárt bronzkori kultúrák (elsősorban az Ozernoje menti lelőhelyekről nevet kapó, oroszul tuhemtorinak és tuhszigatinak nevezett kultúrák, amelyek a jelovói kultúrához tartoznak) után csak Jermák kozákjait említették meg. Meg sem említették azt a vitathatatlan tényt, hogy a falut egy szomszédos hanti szállás temetőjére építették, kihasználva azt, hogy ott a part magasabb volt. Pedig ezt a tényt örökítette meg az is, hogy a falu első – még nem hivatalos – neve Magilnüj Jar ('Temető partoldal') volt, hiszen egy „osztják" falu, Okunyszigatszkoje temetőjének helyén kezdték el építeni. Az ünnepségen később is elhangzott ez a név, de mindenféle magyarázat nélkül. A műsorban úttörőként, első betelepedőkként jelentek meg a kitelepítettek mellett az olajbányászok is.

„A harmincas évek.
Az országban az iparosítás és a kollektivizálás zajlik. És íme, 1933 májusában–júniusában a Vaszjugán partjainál megjelennek a kulákká nyilvánítottak első uszályai. Apáink és nagyapáink, akiket kihajítottak ide teljes családjukkal, a túlélés eszközei nélkül maradtak: munkaeszközök, ruhák, használati tárgyak nélkül, és mégis életben maradtak.

[217] Az idézetek a születésnapi műsor szövegéből származnak, amelyről videofelvételt őrzök.

Településünk neve a falu megalapításának pillanatától Magilnüj Jar volt; 1934-ig Szmirnovka, Mihail Szmirnov parancsnok neve után; ezután 1939-ig Puty Szvera.[218] *Ám 1939 június 22-től megalapították és a Narümi Határterülethez kapcsolták a legendás Vaszjugáni járást, központjában Novüj Vaszjugán településsel.*

A falu életének első éveiben minden munkát kézzel végeztek. Két-három lova volt összesen a falunak, és nem volt semmilyen gépük. Kétkezes fűrész, fejsze, bödönhajó, csónak. Ma nehéz elképzelni, de már 1939-ben a Vaszjugáni járás területén 33 kolhoz[219] *volt. Az emberek szántottak a földeken, gabonát vetettek, jegenyevesszőket készítettek.*[220] *Önmagukat nem kímélve dolgoztak. Nehezen éltek, keményen, éheztek, a legalapvetőbbekben is szükséget szenvedtek. De barátságban éltek, vidáman, dalokkal."*

A harmincas évek bemutatása a minden hivatalos fórumon megjelentetett adatok mellett a kitelepítettek szenvedéseiről, megpróbáltatásairól beszél. Ez a szenvedéstörténet az, amire – mint majd látni fogjuk – a falu emlékezetét építették. Anakronisztikusnak hat a bemutatás utolsó mondata, amely mindennek ellenére az élet vidámságát emeli ki. Ez már átvezetés kívánt lenni a kulturális műsor első blokkjához, amely a kitelepítések szenvedéseivel szemben ugyancsak vidám hangulatúra sikerült. A dalos betétben munkaruhába, népies ruhába öltözött asszonyok népies műdalok dallamára énekelnek arról, hogy mennyire sokat dolgoztak, és hogy ezt a munkamorált tovább viszik az unokáik is, aminek köszönhetően legyőzik az egész világot. Ruhájukkal, a kezükben munkaeszközök (fűrészek, öntöttvas edény, sarló, gereblye) imitációival és a kor retorikáját idéző táblával („Utolérjük és lehagyjuk Amerikát") egyértelműen az akkori korszellemet idézték meg. Az első, tematikus dal után híres, ma is ismert dalokat énekelnek abból a korszakból.

„A rettenetes negyvenes évek.
Az élet Novüj Vaszjugánban lüktet. 1940-ben hidat építenek Volkovó és Novüj Vaszjugán között. A Vaszjugáni járás területén 43 szervezet dolgozott, köztük boltok, falusi tanács, népbíróság, területi parancsnokság, bank, posta. A Kargaszok – Novüj Vaszjugán úton naponta megérkezett a posta. 1941. június 22-én megjön a hír a háború kezdetéről. A Novüj Vaszjugán-i kórház főorvosa, Ivan Ivanovics Benegyiktov – aki ma a Jekatyerinburgi Városi Anya És Gyermeke Egészségvédelmi Központ vezetője – az elsők között ment a frontra. Szibéria és az egész ország különböző sarkaiból indultak a frontra a mi mai veteránjaink is, akik túlélték a Nagy Honvédő Háborút. [Felsorolják egyenként az összes nevet.] Egyre ritkul a veteránjaink sora.

[218] A. m. 'Észak Útja'.

[219] A. m. 'termelőszövetkezet'.

[220] A jegenyefenyő gallyait kifőzték, lepárolták, és az így nyert fenyőolaj a gyógyszergyártás fontos alapanyagává vált.

A múlt század hetvenes éveiben még nyolcvanheten voltak, most pedig mindössze kilencen. 1942-ben elkezdték behívni a harmincas években a Narümi Határterületre kitelepítettek fiait is; a háború egyenlőséget hozott a szabadok és a szabadságuktól megfosztottak között. Elhagyták az újoncok a szülőfalvaikat: utolsó intések, utolsó búcsúszavak. A háború évei szétesést, fájdalmat és emberi szenvedést hoztak magukkal."

A negyvenes évek bemutatása jótékony homályba burkolja a kitelepítések utáni időszak nehézségeit. Az emberi szenvedések árán létrehozott településeket, szervezeteket úgy mutatják be, mintha szerves és harmonikus fejlődés eredményei – és következményei – lennének. Ennek a dekádnak a meghatározó élménye, a háború, elfedi még azt a tényt is, hogy a negyvenes évek elején újabb kitelepítettek kontingensei érkeztek a környékre és konkrétan majdnem kétezren magába Novüj Vaszjugánba is.

A háború egész Oroszország meghatározó élménye, az ország, az emberek hősiességének kulcsszimbóluma, a hazaszeretet alapja. Emlékművei meghatározzák a tájat, ünnepei, a legfontosabb állami ünnepek, uralják az időt. Az emlékek megőrzésének egyik legfontosabb módja a háborús veteránok felé irányuló tisztelet folyamatos kifejezése: a műsor felsorolta az összes, akkor még a faluban élő veteránt név és korabeli lakóhely szerint. A háború a műsor szerint a jogfosztottság alapján kettészakított ország szimbolikus újraegyesülése – bár a kitelepítések rendszere végérvényesen csak egy évtizeddel később szűnt meg.

Az évtizedet bemutató narráció után Rob Dougan „Clubbed to death" című dalára fekete ruhás fiatal nők táncolnak patetikus táncot, kifejezve mindazt a szenvedést, amit a háború jelentett.

„A legendás ötvenes évek.
Sztálin halála és a hruscsovi enyhülés politikája. Új remények és bátor tervek ideje. 1951-ben a népgazdasági tervek sikeres teljesítésének következményeként a Novüj Vaszjugán-i Tanács első helyet ért el a járás tanácsainak versenyében. 1955-ben Novüj Vaszjugánban megnyitották az első meteorológiai állomást, ami addig Jagil Jahban volt.

1957-ben településünkön történelmi esemény zajlott. Átalakították a Vaszjugáni járást, és a területét a Kargaszoki járáshoz csatolták. És így már 44 éve együtt vagyunk velük…

1956 decemberében Novüj Vaszjugán határában sikeresen nyitották meg az első hasznot termelő olajkutat. Ettől az időponttól számítja dicsőséges éveit a Novüj Vaszjugán-i Olajkutató, amely 1969-ben átalakult ZNGRE-vé.[221] *1956 nyarán kezdtek el munkatársakat toborozni a Novüj*

[221] Zapadnaja nyeftyegazorazvedocsnaja expedicija (Западная нефтегазоразведочная экспедиция) – Nyugati kőolaj- és földgázkutató expedíció. A továbbiakban: ZNGRE.

> *Vaszjugán-i Olajkutatóba. A toborzás meghirdetése utáni években kezdtek el a falunkból is ott dolgozni…* [Felsorol nyolc nevet.] *Éppen nekik, a Novüj Vaszjugán-i Olajkutató első dolgozóinak sikerült sikeres kutatófúrásokat végezniük, amely megalapozta a Tomszki megye észak-nyugati területén a későbbiekben beinduló olajkutatási munkákat. 1971-től 1986-ig a ZNGRE 39 munkása lett kitüntetve érdemrendekkel, kitüntetésekkel. Köztük Verescsaka Nyikolaj Ivanovics Lenin-renddel, Jaszikov Szemjon Filipovics és Baranyin Viktor Petrovics a Munka-érdemrend harmadik fokozatával."*

A konferansziék szövege szerint az ötvenes évek kulcsszimbóluma az olajbányászat beindulása, amit többen is a falu második születésnapjaként emlegetnek. Ez az alkalom, ez a munka az, amely életben tartja a falut a mai napig, mivel messze a legtöbb munkalehetőséget nyújtja, finanszírozza a közéletet, meghatározza a mindennapokat. A település története a rajtuk kívül álló erők okozta szenvedések (kitelepítés, háború) ellenére a műsor szerint folyamatos fejlődésnek tekinthető, amelynek újabb lépcsője a beinduló olajbányászat. Ezt éltette a műsor következő dalos betétje is, amelyben az olajbányászok életéről szóló dalokat adtak elő.

Vagyis az első három dekád felvonultatta mindazokat a kulcsszimbólumokat, amelyek meghatározzák a falu hivatalos emlékezetét: a kitelepítések, a háború és az olajbányászat. Hogy ezek a falu identitását meghatározó markerek, az is mutatja, hogy innentől kezdve a műsor fordulatot vett, és nem a nagy történelmi eseményeket, hanem a falu életének egyes aspektusait mutatta be, mindegyiket egy-egy kiemelkedő – jelenleg, vagyis a műsor pillanatában is köztük élő – személyiséghez kötve. A „viharos hatvanas éveket" az iskolához kapcsolták, kiemelve az akkori igazgató jelentőségét, amit azzal fokoztak, hogy műsoros betétként a tantestület tagjai az igazgatóhoz/-ról énekeltek ismert dallamokra átírt dalokat. A „remek hetvenes évek" kapcsán a konferansziék továbbra is a kulturális élet sikereiről beszéltek, és felidézték a műsor pillanatában az óvodát vezető óvónő érkezését, gyümölcsöző munkáját. Ehhez kapcsolódóan az óvoda dolgozói tréfás jelenetben idézték fel főnöküknek a faluba érkezését, majd maga az óvodavezető is énekelt egy dalt saját munkájáról, de róla énekeltek az óvodások is egy dicsérő dalt, majd a végén az óvónők a saját munkájuk szépségeit énekelték meg. A „rendszerváltó nyolcvanas évek" kapcsán is felsorolták a falu életét meghatározó emberek nevét, a ZNGRE akkori vezetőitől a 2003-ban is aktív jegyzőig. A kulcsmotívum azonban a sportélet, kiemelve a falu egyetlen olimpikonjának személyét. A kulturális műsor részeként ekkor felhívtak a színpadra mindenkit, aki valaha komolyabb sikereket ért el a falu sportéletében. A „piacgazdaság kilencvenes évei"-nek kulcsszemélye pedig a falu 2003-ban is regnáló elnöke, akinek az önkormányzat dolgozói énekeltek évődő stílusban dicsérő éneket. A „reményteljes kétezres évek" bemutatása tovább sorolta a falu fejlődésének bizonyítékait, sikereit, majd megfogalmazta a falu vágyait is:

„Az új, a huszonegyedik századot új reményekkel és új tervekkel kezdjük. Hétmérföldes lépéseivel a vaszjugáni földekre lépett a Jukosz. Remélni szeretnénk, hogy ezek a lépések nemcsak új munkahelyeket hoznak el számunkra, de nyugalmat, biztonságot és a holnapi napba vetett bizalmat is. Épül az autóút. Épül a templom. Megnyílt az új Kulturális Központ. Felújították az iskolai sportpályát. Az elmúlt évszázadot felváltani megérkezett az új nemzedék."

A falu hetvenedik születésnapjának ünnepségéről hivatalos PowerPoint prezentációt is készített a falu önkormányzata. Ebben a bemutatóban ugyanazt a gondolatmenetet követték, mint a műsorban is, a szöveg is túlnyomórészt az ott elhangzott narrációt idézi fel. Érdemes azonban kitérni a prezentációt kezdő versre, a helyi érdekeltséggel is rendelkező Szergej Dorofejev művére:

A tajga vidéke, a mocsár vidéke, szúnyogok és köd,
Ahol kanyargó szalagként folyik a VASZJUGÁN,
Ösvényen, ha mennél, messze nem jutsz,
Bödönhajóban a folyón a semmibe evezel.

Repültek a századok, titkolódzott az erdő,
A nehéz idők elkerülték a Vaszjugánt,
De a harmincas években, összetörve a csendet,
Kürtök rikoltottak fel a tajgai folyóról.

Uszályok úsztak nyáridőben a folyón felfelé,
És spriccelt a hullám a part menti homokra,
Az uszályok gyomrában emberek, az uszályok gyomra emberekkel volt tele.
Senki nem tudhatta, hová viszik őket.

A sztyeppről a sűrű erdőbe hozták a kulákokat,
A Vaszjugán fogadta őket, nyomorult embereket.
Lángoltak a tüzek a partokon messziről,
Sóhajokat és sírást hordott szét a csendes folyó.

Mennyi férfierőt fordítottak itt a parasztok arra,
Hogy feléledjen, élettel teljen meg a Vaszjugán vidéke.
Hány orosz temető telt meg újra.
Ha csak emlékezel is, meghűl benned a vér.

Elértek hát téged is a nehéz idők, Vaszjugán.
A falvak helyét felverte a dudva.
Minden hamuként szétszóródott, mindent felvert a fű,
És az emberi szenvedést széthordták a hullámok.

A vers – a műsor optimizmusával szemben – a régió történetét szenvedéstörténetként mutatja be. A tajga a versben a kitelepítettek megérkezéséig kihalt, üres, ember nélküli táj, amelybe a kultúrát a kényszerkitelepítettek hozták meg. A szenvedések érzékletes leírása mellett a vers tematizálja a kitelepítettek falvainak centralizálását is, azt, hogy a negyvenes években száznál is több falu partjait mosó Vaszjugán mellett ma alig-alig találni lakott településeket. Az erőszakkal benépesített tajga lassan újra kihal, és értelmetlenné, feleslegessé teszi a szenvedéseket.

Bár a vers végkicsengése gyökeresen más, mint a műsoré, a prezentációban betöltött kiemelt helye indokolttá teszi azt, hogy ebben is a falu hivatalos emlékezetpolitikájának megjelenését lássuk. Tehát nem a végkicsengés, hanem maga a folyamat a fontos. A falu hivatalos történelme ezek szerint úgy fogható fel, mint az ember (elsősorban az orosz ember) megjelenése a lakatlan tajgában, a járhatatlan mocsárban, legyen ez a rendkívüli távolsága miatt ideológiailag semleges bronzkori kultúra, Jermák (egyáltalán nem ideológiamentes) alakja vagy a megélt történelem két megtelepedése: a kitelepítés és az olajbányászat megjelenése.

Novüj Vaszjugán település hivatalos honlapján sincs nyoma annak, hogy a településen élnének „osztjákok" is. Az itt nyilvánossá tett hivatalos, kötött tartalmú statisztikai beszámolóban a nemzetiségre vonatkozó adatokat üresen hagyták. Sem a falu általános leírásában, sem a rövid történeti összefoglalóban nem említik, hogy a falut olyan területen alapították, ahol korábban „osztjákok" éltek, és magát a falut is egy „osztják" temetőre építették. Ugyanezt az elhallgatást tapasztaljuk akkor is, ha a falu címereit, hivatalos plakátjait, kiadványait tekintjük át. A falu hivatalos arculata tehát nem vesz tudomást létezésükről.

Vagyis a hantiknak nincsen helyük a nyilvános diskurzusokban sem. Mi lehet ennek a magyarázata? Miért szorultak ki a hantik ezekből a diskurzusokból? Mik azok a narratívák, emlékezetek, vetélkedő diskurzusok, amik meggátolják bekerülésüket a terület hivatalos emlékezetébe? Mik azok a hozzájuk kapcsolódó sztereotípiák, amik ugyancsak gátolják mindezt? És mi történik akkor, ha megpróbálják őket beemelni a régió emlékezetpolitikájába, és ehhez milyen kompromisszumokat kell megkötni? Hogy néz ki mindez a megye brandesítési politikája felől? Milyen aktorok vannak, akik befolyásolják ezeket a folyamatokat? A következő fejezetekben, a Vaszjugán mellett megtapasztalt különböző világokat, folyókat végigjárva, valójában mindig ezekre a kérdésekre fogok válaszokat keresni.

• A KITELEPÍTETTEK FOLYÓJA

„Isten megteremtette az Édenkertet,
az ördög pedig a Narümi Határterületet.”[222]

„A kitelepítettek folyója”, mondja a fejezet címe. Vagy „a bánat folyója”? 2009-ben ugyanis ezzel a címmel jelent meg egy könyv Tomszkban, egy civil alapítványi projekt kiadásában,[223] amelyben a sztálini kitelepítésekről, annak a Vaszjugánra gyakorolt hatásáról olvashatunk visszaemlékezéseket, novellákat, verseket. A könyv léte, a benne levő szövegek, a borítón és a kötetbe szerkesztve felbukkanó fényképek elementáris élményként idézik fel az 1930 és 1954 közötti időszakot, amelynek emlékezete a mai napig uralja a Vaszjugán életét, mindennapjait.

Ebben a bő két évtizedben a hajdani Szovjetunió területén több hullámban zajlott a politikailag nemkívánatosnak tekintett egyéneknek, a városok marginális rétegeinek, a vidéki parasztság kulákká nyilvánított tömegeinek, majd a második világháború alatt a kollektíven bűnösnek kikiáltott etnikumok tagjainak tömeges kitelepítése. Ezeknek a kitelepítéseknek meghatározó befogadó területe a hajdani Narümi Határterület volt, amely a mai Tomszki megye északi részét, valamint a HMAO legdélebbi területét foglalta magába. A figyelmünk középpontjában álló Narümi Határterület nem az egyetlen iránya volt a kitelepítéseknek, de mindenképpen az egyik meghatározó letelepítési területnek számított. Ez a szerepe tetten érhető néhány, Szibériában ma is használt közmondásban: „Isten megteremtette az Édenkertet, az ördög pedig a Narümi Határterületet”,[224] vagy éppen: „Ki nem látta Narümt, nem ismeri a kínt”.[225]

Mit jelent az, hogy ennek a korszaknak az emlékezete a mai napig meghatározza a Vaszjugán hétköznapjait? Azt, hogy – utalva kötetünk alapkérdésére, a hantik reprezentációjára – a helyi etnikus vállalkozók minden törekvése ellenére ma a megye emlékezetében nem az etnikus diskurzus a meghatározó. A szinte homogénnek tekinthető közegben az etnikus kisebbségek tagoltsága, alacsony lélekszáma miatt politikai potenciál nehezen képzelhető el, a politikai retorika és az emlékezetpolitikai diskurzusok terén a meghatározó szerepet értelemszerűen nem az etnikus kérdések, hanem a történeti traumák játsszák. Az egyik meghatározó történeti trauma a második világháború,

[222] Szibériai orosz szólás.
[223] Zarubina 2009.
[224] Bog szozdal raj, a csort – Narümszkij Kraj – Бог создал рай, а чёрт – Нарымский Край.
[225] Kto v Narüme ne büval, tot i gorja ne vidal – Кто в Нарыме не бывал, тот и горя не видал.

azaz a Nagy Honvédő Háború, amelynek emlékezeti munkája elsősorban az összoroszországi *(rosszijanyin – россиянин)* identitás kialakítását szolgálja. A másik trauma pedig a sztálini megtorlások, a kitelepítések ideje, ami viszont a Tomszki megyének, mint önálló entitásnak, az identitáspolitikájában játszik meghatározó szerepet. Ma a megye és a járás is a megtorlások mentén építi fel modern önképét.

Az, hogy a régió meghatározó történeti diskurzusa a kitelepítésekről szól, valójában igen rövid múltra tekinthet vissza. A rendszerváltásig, az 1990-es évek elejéig a kitelepítések emlékezetét tabusították, és a kitelepítettek is elhallgatott csoport voltak.[226] A korszak történeti áttekintései a társadalom és a gazdaság szocialista átalakulásáról, a régióban is gomba módra szaporodó kolhozokról szóltak, illetve mindent elhalványító módon emelték a középpontba a hátország erőfeszítéseit a Nagy Honvédő Háborúban. A Hruscsov-éra részleges rehabilitációt hozó rendelkezései után tényleges jogi felmentést csak 1991-ben, „A politikai megtorlások áldozatairól" szóló törvény kihirdetésével kaptak.[227] Egészen addig azoknak, akiket adminisztratív úton telepítettek ki – márpedig a Narümi Határterületre kitelepítettek zöme ilyen volt –, semmiféle módon nem szolgáltatott igazságot az állam: a családi emlékezet és az állami emlékezet ellentétben álltak egymással, és komoly meghasonlást okoztak a kitelepítettek és azok utódai számára is. Érthető, hogy a rehabilitáció után az emlékezetek közötti disszonanciát fel kellett oldani, az addig elhallgatott szenvedésről beszélni kellett, és a mindennapokat addig is meghatározó történeteket a lokális identitás alapjává kellett tenni. Ráadásul azt is figyelembe kell venni, hogy a rendszerváltás után a központi hatalommal szemben megerősödtek a megyék, köztársaságok, amelyek megpróbálták saját gazdasági és politikai érdekeiket megfogalmazni a központtal szemben, és ezzel párhuzamosan megpróbáltak közösséget teremteni a területükön élő lakosokból. Ez csak valamilyen közös történelem megalkotásán, közös emlékezet és identitás kidolgozásán keresztül valósulhatott meg. A lokális identitás kiépítése vagy újjáépítése vetélkedő múltfelfogásokat eredményezett, és folyt a szimbolikus térfoglalás az időben (a múlt egyes időszakainak kiemelése a hivatalos emlékezetpolitika által) és a térben is (emlékműállítások). A centrum–periféria-érdekütközések a szibériai régiók esetében ritkán öltöttek explicit formát, és a lokális identitás kiépítését nem lehetett az összoroszországi „rosszijanyin" identitás ellenében megfogalmazni. A kitelepítések narratívája egyébként is összeegyeztethető volt – köszönhetően a Nagy Honvédő Háborúval való időbeli átfedésnek – a „rosszijányin" identitással, de alkalmas volt arra is, hogy a régiót a kitelepítések régiójaként meghatározva emblematizálja, brandesítse a sztálini megtorlásokat.[228]

[226] Alekszandr Szolzsenyicin ezt a helyzetet jellemzi úgy, hogy „szabadság szájkosárral" (Szolzsenyicin 1989/2: 531).

[227] Kraszilnyikov 2010: 7.

[228] Vö. Vesznyina 2011.

A Megbocsátás és Emlékezés projekt résztvevői, Novüj Tevriz. A projekt archívumából

Emlékműavatás a Megbocsátás és Emlékezés projekt keretében. A projekt archívumából

A kitelepítések vitathatatlan borzalma tehát ma kiemelt szerepet kap a helyi identitás felépítésében, e valóban drámai esemény az, amely traumatizálódott, úgynevezett „kulturális traumá"-vá vált. A kulturális trauma ugyanis nem maga az esemény, nem az egyén individuális, fájdalmas emlékezete, hanem – Alexander megfogalmazása szerint – az, „amikor egy közösség tagjai úgy érzik, hogy olyan iszonyú eseménynek voltak kitéve, amely kitörölhetetlen nyomot

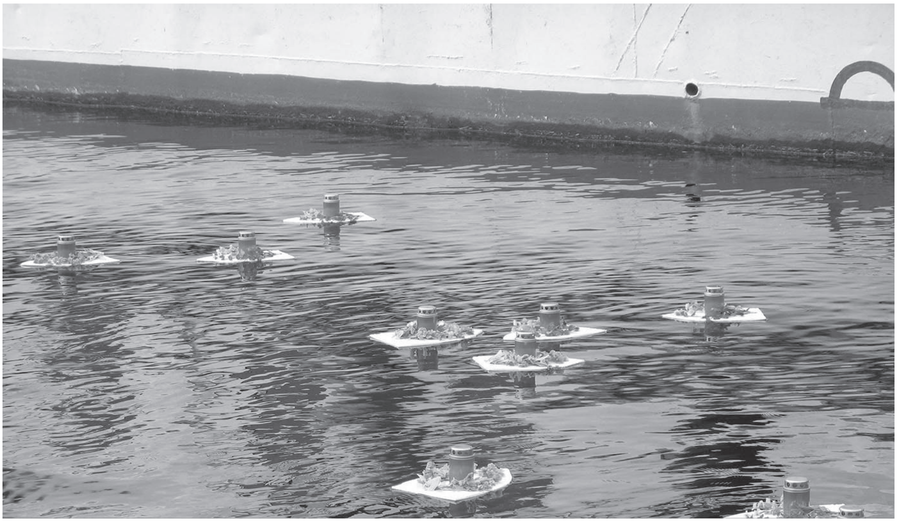
Az emlékezet hajói és koszorúi. Megbocsátás és Emlékezet projekt. Novüj Tevriz. A projekt archívumából

Az emlékezet hajói és koszorúi. Megbocsátás és Emlékezet projekt. Vaszjugán. A projekt archívumából

hagy a csoporttudatukon, és amely örökre áthatja emlékezetüket, egyszersmind döntő és visszavonhatatlan módon a jövőbeli identitásukat is megszabja".[229]

[229] Alexander 2004.

Az emlékezet lampionjai. Megbocsátás és Emlékezet projekt. Szrédnyij Vaszjugán. A projekt archívumából

A kitelepítés lett tehát az a trauma, ami meghatározza a terület emlékezetét és politikai diskurzusait, aminek „feltárására" és felmutatására ma komoly erőfeszítéseket tesznek.

Tomszkban egyedülállóan gazdag és aktív múzeuma és egyben kutatóközpontja van a politikai represssziónak.[230] Ez a tematika uralja a helyi szépirodalmat is, hiszen a meghatározó szerzők, mint Vagyim Maksejev, Vlagyimir és Venjamin Kolühalov vagy Valentin Resetko, maguk is áldozatai voltak a kitelepítéseknek. Közülük Vagyim Maksejev nemcsak a szépirodalmi ábrázolásban számít a legkiválóbbnak, a legavatottabbnak, hanem archívumi kutatómunkáját, a kitelepítettekkel való beszélgetéseit is publikálta több alapvető fontosságú dokumentumgyűjteményben.[231] Az ő személye nemcsak a megye, hanem az őt díszpolgárrá avató Kargaszoki járás nyilvánosságában is meghatározó súllyal bír, sőt a személyéhez erősen kötődik Novüj Vaszjugán is, ahol évente rendeznek irodalmi vetélkedőket „Maksejev Felolvasóest"[232] címmel.

A kitelepítettek a mai politikai folyamatoknak is jelentős tényezői, hiszen az ő erkölcsi kárpótlásuk állandóan napirenden van a döntéshozás szintjén és a közösségi médiában is. A hivatalos emlékezetpolitikába hangsúlyos projektként emelték be a sztálini megtorlások emlékezetét. Korábban gyakorlatilag kizárólag a második világháborúnak szenteltek emlékműveket, ám

[230] http://nkvd.tomsk.ru/ (utolsó letöltés: 2020.08.31.). A múzeum lehetséges értelmezéseiről, a hazafias diskurzussal való kapcsolatáról lásd: Skulskiy 2019.

[231] Maksejev 1997; 2007.

[232] Maksejevszkie Cstyényija – Макшеевские Чтения.

ma megyeszerte sorra jelennek meg a kitelepítések áldozatainak emlékművei, emlékkeresztjei is.

A kitelepítés emlékezetének ápolására önkormányzati támogatású, kiválóan megszervezett programokat hoztak létre. Ezek között is kiemelkedő a Kargaszoki járás területén 2006 és 2009 között működő „Megbocsátás és Emlékezés"[233] nevű helytörténeti projekt, amelyet aktivistái önkormányzati finanszírozással működtettek. A projekt célja a sztálini megtorlások emlékének feltárása, az emlékezeti munka életre keltése és az emlékezés „helyes formáinak" kidolgozása volt. Működésének 3 éve alatt komoly tudományos és oktatási eredményeket értek el: három expedíciót vezettek a Vaszjugánra. Ezeken az expedíciókon a projekt szervezői, aktív pedagógusok, közművelődési szakemberek mellett felső tagozatos diákok, az egyház képviselői, illetve „túlélő" költők, írók vettek részt. Minden településen, ahol megálltak, bevonták a helyi iskola helytörténeti csoportjait, pedagógusait is, sőt érkezésük jelentős politikai és kulturális eseménnyé vált: fogadták őket a helyi adminisztráció képviselői, ünnepséggel köszöntötték őket, és találkozót szerveztek számukra a kitelepítés még élő tanúival. Az expedíciókon oral history gyűjtéseket végeztek, amelyekből archívumot hoztak létre, multimédiás kiadványokat, filmeket, diavetítéseket készítettek, a részt vevő diákok versekkel, dalokkal, szépirodalmi és tudományos szövegekkel indultak területi és országos seregszemléken, a járási könyvtárban szakosodott tematikus könyv- és dokumentumgyűjteményt hoztak létre, sőt könyveket is kiadtak.[234] Azóta a projekt látszólag civil mozgalomként működik, ám jelentős politikai támogatással bír: működtetői állami állásokban fejtik ki tevékenységüket, és egyes rendezvényeikhez ma is komoly pénzügyi támogatást tudnak előteremteni. Konferenciákat és kiállításokat rendeznek, könyvkiadásoknál bábáskodnak, egy civil internetes portálon szerepelnek a kitelepítéssel kapcsolatba hozható hírekkel, helytörténeti projektekkel.[235] Az általuk kidolgozott helytörténeti oktatási metódust a járás csaknem minden iskolájában alkalmazzák. De fontos szerepük volt az emlékezetpolitikában is: működésük ideje alatt emlékmiséket szerveztek, 45 emlékkeresztet állítottak hajdani kitelepített falvak helyén, emlékköveket és emlékműveket emeltek. Mivel a projekt gyakorlatilag a keletkezése óta összekapcsolta a kitelepítések emlékezetét a Nagy Honvédő Háború emlékének ápolásával is, nyugodtan állíthatjuk, hogy ma ők a hangadói és irányítói a járás emlékezeti gyakorlatának, meghatározói, tematizálói a lokális emlékezetnek, ami egyértelműen e két történeti momentumra épül.

[233] Прошение и Память.
[234] Hmeleva 2008; Zarubina 2009.
[235] http://www.sokik.ru/kraev_mozaika.html (utolsó letöltés: 2020.08.31.).

A kitelepítések története

Ahhoz, hogy a kitelepítéseket megérthessük, hogy a helyi társadalomra gyakorolt hatását megismerhessük, többféle úton lehet elindulni. A néprajzi, antropológiai megközelítés számára alapvetően az emberi sorsok a legfontosabbak, vagyis feladatunk ebben az esetben az, hogy az egyéni életutakon, az egyének visszaemlékezésein keresztül tárjuk fel a korszak logikáját. Azonban mielőtt ezt megtennénk, érdemes a nyugat-szibériai kitelepítések történeti áttekintését is elvégezni. Ebben a megközelítésben alapvetően más fókuszt, gyökeresen eltérő szempontrendszert kell alkalmaznunk. A legfontosabbá a kitelepítések törvényi háttere válik, az egyének helyett statisztikákban kell gondolkodni, a sorsok alakulása helyett a kitelepítésre mint logisztikai és igazgatási feladatra kell figyelni, és meg kell tanulni politikai projektként tekinteni rá. Ennek a keretrendszernek az ismerete az egyéni sorsok alakulásának megértéséhez is segítséget fog adni.

Út a kitelepítésekhez

Vita tárgya lehet, hogy Szibéria oroszok általi meghódítását helyes-e gyarmatosításnak tartani,[236] az azonban vitathatatlan, hogy Szibéria benépesítésében fontos szerepe volt a száműzötteknek; a száműzetés nélkül nehéz elképzelni a terület meghódítását, belakását vagy akár ipari és kulturális fejlődését.[237] A 20. század elejéig egyaránt telepítettek Szibériába büntetésként politikai és köztörvényes elítélteket is. Narüm városa és a Narümi Határterület 1835-ben lett része a szisztematikus kitelepítéseknek. A szibériai értelmiség tiltakozásának hatására a köztörvényesek szibériai falvakban való letelepítése 1900-ban befejeződött. A kitelepítés, mint büntetési kategória, megmaradt, ám rendszere megváltozott. Ettől kezdve elválasztották egymástól a köztörvényeseket, akiket lágerekbe szállítottak, és a politikai és vallási elítélteket, akiket továbbra is szibériai falvakban telepítettek le. Ennek hatására jelentősen csökkent a száműzetés szerepe a terület meghódításában, 1905–1916 között alig haladta meg a 30 000-et a kitelepítettek száma egész Szibériában.[238] Ugyanakkor ebben az időben, 1906-tól vált az oroszországi száműzetések egyik központjává a Narümi Határterület. A polgárháború alatti káoszban megszűnt a száműzetések gyakorlata, de 1922-ben újra megindultak a politikai alapú kitelepítések, amelynek egyik fő célterülete újra a Narümi Határterület lett. 1926-tól a „társadalomra veszélyes elemek" is

[236] Ennek kérdéséhez lásd: Mészáros 2013b: 58–73; Szili 2000; 2005.

[237] Szibéria kitelepítések általi benépesítésének és gazdasági integrálásában betöltött szerepének bemutatásában a továbbiakban Kraszilnyikov munkájára támaszkodom: Kraszilnyikov 2002: 203–236. Kraszilnyikov ezt az integrációt gyarmatosításként értelmezi.

[238] Uo. 203–204.

a száműzetés sorsára juthattak, 1930-ban pedig megkezdődtek az osztály- és etnikai alapú kitelepítések.

A sztálini kitelepítések történetének megértéséhez ismernünk kell a „kuláktalanítás" politikáját. Ennek célja a kulákság mint osztály eltüntetése, felszámolása volt. A hátterében azonban a politikai mellett komoly gazdasági célok is meghúzódtak. Egyrészt a NEP bukása, a „nagy áttörés" új gazdaságpolitikai célokhoz vezetett: elkezdődött a mezőgazdaság teljes kollektivizálása.[239] Másrészt a 20-as évek nagy építkezéseihez, az erőltetett iparosításhoz szükség volt az ingyenes rabmunkára.[240] Az erőszakos iparosítás logikája szerint teljesen át kellett csoportosítani az anyagi és a humán erőforrásokat a mezőgazdaságból az iparba.[241] Mindennek a megoldásához a szovjet állam szerint a kötelező kollektivizáláson és a kuláktalanításon keresztül vezethetett az út.

A kuláktalanítás során a szovjet politika kriminalizálta nemcsak a kereskedelmi-vállalkozói gyakorlatot, hanem gyakorlatilag minden olyan társadalmi-gazdasági tevékenységet, ami önszabályozó, az államtól független volt. Ezt a réteget tartotta a szovjet felső vezetés a gabonahiány, a magas gabonaárak és általában a mezőgazdaságban kialakult krízis elsőszámú okának.

Az, hogy kit tituláltak kuláknak, nem volt központilag pontosan meghatározva, erősen függött a helyi gyakorlattól és az adott terület számára előirányzott irányszámtól.[242] Ha a gyakorlatot tekintjük át, azt látjuk, hogy a kulákká nyilvánítás erősen függött a kulákká nyilvánítottak által birtokolt föld nagyságától és az egy háztartásban élők, valamint az ebben a háztartásban, gazdaságban dolgozók számától is. Ha azonban megnézzük a statisztikákban az imént említett változókat, akkor az a kép rajzolódik ki, hogy a kulákok túlnyomó többségben nem feltétlenül a falu társadalmának leggazdagabb részét tették ki. A kulákok háztartásában általában többen éltek és dolgoztak, mint a falusi átlag. Ez a réteg a birtokolt földterület alapján nagy többségében nem a vagyonos réteghez, hanem a paraszti középosztályhoz tartozott. Átlagosan 7,9 gyeszjatyina (1 gyeszjatyina = 1,0925 ha, tehát összesen 8,64 ha) területtel rendelkeztek, és a többségüknek, a 65,8%-uknak 4–7 gyeszjatyina (4,35–7,65 ha) között volt a földbirtoka. A gazdasági célokkal tartott állatok, a lovak és marhák számának átlaga is a középparaszti osztály átlagának felelt meg. Vagyis az egy háztartásban élők, az ott dolgozók száma, a szántóterület nagysága, valamint a munka- és tejhaszon állatok száma alapján a kuláknak nyilvánítottak kétharmada volt középparaszt, és csak harmada számított ténylegesen vagyonosnak.[243]

[239] Font – Krausz – Niederhauser – Szvák 1997: 502–504; Heller – Nyekrics 2003: 193–199; Hughes 2003.

[240] Mongolina 1995; 2007.

[241] Trenyin 2007a: 22–23.

[242] Heller – Nyekrics 2003: 221.

[243] Kraszilnyikov 2010: 10–15.

A kulákká nyilvánítás egyik hivatkozási pontja az volt, hogy a vagyonosabb falusi réteg rendelkezett elsősorban munkagépekkel, amelyeket amellett, hogy saját hasznára működtetett, bérben kiadott a szegényparasztoknak is. Ugyanakkor a mezőgazdasági gépek 68,7%-val is a középparasztok rendelkeztek, tehát téves volt a gépek birtoklása alapján jómódúnak titulálni őket. Ráadásul a gépek java részét több család használta közösen, ami azt jelentette, hogy a rendelkezésükre álló mezőgazdasági szezonban alig tudtak körbeérni mindenki területén, alig végezték el a saját területeiken a munkát. Tehát az esetek többségében reálisan nem volt idő bérbe adni ezeket a gépeket. A géppark állapota ekkorra már meglehetősen elavult volt. A jól működő gépek java részét az erőszakos kollektivizálás idején közösségi használatba vették, és a húszas évek végére csak azok a gépek maradtak magánkézben, amelyeket a kolhozok a műszaki állapotuk miatt nem vettek be. Vagyis a kolhozoknak nem kellő, rossz minőségű géppark volt az egyik oka a kulákok megbélyegzésének, majd megbüntetésének. A húszas évek végén a gépek bérbeadása nem is számított rentábilis vállalkozásnak, a politikai helyzetnek is köszönhetően meglehetősen nyomottak voltak a bérleti árak. Ezért a kulákokat kijelölő, megbélyegző falusi tanácsok az indoklásoknál sokszor irreális, a ténylegesnél gyakran nagyságrenddel nagyobb árral számoltak.[244]

A kulákká nyilvánítás fontos eleme volt az is, hogy a kulákok bérmunkát alkalmaznak, következésképpen kizsákmányolják a falusiakat. Ezzel szemben a falvakban alig volt gyakorlat a bérmunkások rendszeres, hosszú távú alkalmazása, jellemzően csak idénymunkára béreltek fel munkásokat. Mint korábban láttuk, a vagyonos családok lélekszáma magasabb volt a falusi átlagnál, ezért ők kevésbé szorultak rá külső munkaerőre, hiszen a gazdaságban jelentkező munkákat a család saját erőből meg tudta oldani. Ezért elsősorban nem a vagyonos réteg bérelt munkásokat, hanem sokkal inkább a kisebb gazdaságok, ahol valamiféle külső kényszer vezetett a bérmunkás alkalmazására. Ilyen ok lehetett a családfő betegsége, esetleg az, hogy a családfő vagy a munkaképes fiú a Vörös Hadseregben szolgált, így kiesett a munkaereje, esetleg az egyik családtag meghalt. Az egyik leggyakoribb bérmunka a falusi gazdaságokban az volt, amikor a feleség halála után a férfi a gyermekek felnevelésére időlegesen dadát fogadott.[245]

Sokan kerültek a kulák kategóriájába a faluban ipari tevékenységet űzők közül is. Szinte mindenki kulákká lett nyilvánítva, aki malommal, darálóval, kártológéppel, tejfeldolgozó-gépekkel vagy tejszeparátorral rendelkezett. Ezek a falusi háziipari tevékenységek a legritkább esetben jelentették a család megélhetésének önálló alapját, általában csak kiegészítő tevékenységként foglalkoztak vele.[246]

[244] Uo.
[245] Uo.
[246] Uo.

A kulákká nyilvánításnál nyilvánvalóan számolni kell a személyes okokkal is: személyes bosszú, a tanács tagja és a kijelölt parasztok közötti rossz viszony, esetleg a szomszédok beárulása, feljelentése.[247]

Igen nehéz, gyakorlatilag lehetetlen volt a kulákok védekezése a megbélyegzés ellen. Sokan eladták a birtokaikat, egyéb javaikat, mások pedig el is hagyták a falvakat, és beköltöztek a városokba, ahol ipari munkásnak álltak.[248]

Összességében elmondható, hogy a legaktívabb, legvállalkozókedvűbb, a legmunkaszeretőbb parasztok lettek kulákká nyilvánítva. Korábban ők voltak a legbefolyásosabbak is.[249] Ennek köszönhető, hogy a kulákok megbélyegzése, majd kitelepítése komoly következményekkel járt a mezőgazdaság területén, gyakorlatilag még mélyebb krízisbe taszította a szovjet mezőgazdasági termelést: 1933-ban a növénytermesztés eredményessége az 1913-as szintre esett vissza, míg az állattartás annak a 70%-át sem érte el. A makrogazdasági mutatók romlásánál is nagyobb arányú volt a lakosság elszegényedése, nyomorba sodródása, valójában a mezőgazdasági vidékeken országszerte éhínségek dúltak.[250]

Az általunk vizsgált nyugat-szibériai területen a kulák kategóriájába elsősorban az úgynevezett *sztarozsili*k *(старожилы)* kerültek, azok, akik még a cári rendszer idején települtek Európából Szibériába. Nekik volt lehetőségük arra, hogy gazdaságukat kellőképpen megerősítsék, felépítsék. A szibériai kulákok túlnyomó többsége orosz nemzetiségű volt (83,6%). Itt is a falvak legtetterősebb, legműveltebb rétege lett kulákká nyilvánítva, amit a magas írástudás is bizonyít: az írástudatlanok száma Novoszibirszk megye területén ekkoriban a lakosság egészére nézve 44,2%, míg a kulákok között csak 25,5% volt.[251]

A kulákokat végső soron nemcsak vagyonuktól, hanem állampolgári jogaiktól is megfosztották, hiszen a „nem dolgozó", kizsákmányoló kategóriába sorolták, gyakorlatilag a nép ellenségének titulálták őket.[252] Ennek megfelelt a kulákká nyilvánítás gyakorlata is. Először összeírták a vagyonukat, majd büntető adókat róttak ki rájuk, lehetetlen gabonabeszolgáltatási előírásoknak vetették alá őket. Végül lefoglalták az állataikat, a mezőgazdasági gépeiket és vetőmagjukat is, majd 1930-tól megkezdték a kitelepítésüket Oroszország távoli területeire.[253] Mivel kitelepítésük gyakorlatilag a vagyonuk teljes elkobzása után történt, igen találó Vagyim Makszejev megfogalmazása, aki

[247] Uo.
[248] Uo. 10.
[249] Uo. 10–15; Heller – Nyekrics 2003: 221.
[250] Font – Krausz – Niederhauser – Szvák 1997: 505; Heller – Nyekrics 2003: 225–226; Iljinüh 2002.
[251] Kraszilnyikov 2010: 9–10; Hughes 2003: 64–96.
[252] Kraszilnyikov 2010: 8–9.
[253] Mongolina 2007; Kraszilnyikov 2010: 15.

szerint Szibériába már „nem kulák háztartásokat, hanem teljesen kifosztott családokat telepítettek ki".[254]

A kulákokat vagyoni helyzetük és politikai megítélésük alapján három kategóriába sorolta be a szovjethatalom. Az első kategóriába tartozók a megfogalmazásuk szerint a felkeléseket és terrorakciókat szervező kulákok voltak. Ezeknek a családoknak a családfőit börtönökbe, lágerekbe zárták, a családtagokat pedig kitelepítették. A második kategóriába a vagyonos és ellenforradalmi érzületű kulákokat sorolták, ahol az egész családot kitelepítették Oroszország keleti területeire. A harmadik, „a többi kulák" kategóriájába soroltakat nem távoli területekre telepítettek ki, hanem saját járásuk keretein belül maradva telepítették át őket új lakóhelyekre.[255]

A kulákság elleni harc az önfenntartó, államtól független parasztság erőszakos likvidálását jelentette. Az erőszakos kolhozosítás és a parasztlalanítás segítségével törölték a szovjet társadalmi-gazdasági életből a forradalom utáni korszak alapvető rétegét, a szuverén birtokos parasztságot. Vagyis a parasztság elvesztette a gazdasági függetlenségét, és innentől kezdve függő helyzetbe került az államtól. Ráadásul a megtorlások révén az állam megfélemlítette, demoralizálta a teljes paraszti réteget, amely esetleg hajlamos lehetett volna a lázadásra, a tömeges ellenállásra.[256]

A kitelepítések menetrendje

A kulákká nyilvánított parasztok kitelepítése több ütemben zajlott, és nem csak a Narümi Határterületre irányult. A továbbiakban azonban úgy próbálom meg összefoglalni az eseményeket, hogy azokra a folyamatokra koncentrálok, melyek ezt a területet érintették, eltekintve a kitelepítések más célállomásaitól.

A Vaszjugán mellé az első kitelepítések még 1930-ban történtek, rögtön az első évben, amikor a Szovjetunióban megkezdődött a kuláktalanítás. A cél a Vaszjugán felső folyásának, a Jagil Jahnak a forrásvidéke volt. Az itteni parancsnokságot *(komendatúra)* Kulajinak nevezték el, amely nevét a Jagil Jah két mellékfolyójáról, a Kis és a Nagy Halas folyóról kapta (hanti neve *Kul-jiyaj*). Ezek a kitelepítések kísérleti jellegűek voltak, a kitelepítettek számából és a módszerekből is az látszik valószínűnek, hogy afféle főpróbája volt az ezután következő kitelepítési hullámoknak.[257]

1930 márciusában indítottak 2676 családot, vagyis 11 600 főt a parancsnokság területére a közeli Omszki megyéből. Mivel a folyókat ekkor még jég borította, a menetet szárazföldön indították útnak. Ebből is látszik, hogy

[254] Maksejev 2007: 13.
[255] Gusin 1996.
[256] Trenyin 2007a: 22–23.
[257] Mongolina 2007.

az előkészületek elégtelenek voltak, a tervezés nem volt megalapozott. A szárazföldi közlekedés az évnek ebben az időszakában az olvadás megindulása miatt már igen nehézkes, ráadásul nem volt megfelelő számú szállítóeszköz sem. Ezek a nehézségek oda vezettek, hogy a családok egy része nem jutott el a parancsnokság területére, sokan útközben már megszöktek a konvojból. A parancsnokság területén még a konvoj megérkezése előtt barakkokat terveztek építeni, ezek azonban nem készültek el időre, a kitelepítettek jelentős részét gyakorlatilag a hóra rakták ki.[258] A kijelölt területre megérkezve derült csak ki, hogy a terület amúgy is alkalmatlan a megtelepedésre. Ennek egyik oka volt az, hogy bármiféle jelentősebb lakott területtől túlságosan messze helyezkedett el, a legközelebbi város, Tara jó kétszáz kilométerre fekszik onnan. Utak ráadásul nem kötik össze az elérhető közelségben levő területekkel, viszonylag könnyedén kizárólag télen közelíthető meg a befagyott mocsáron keresztül. Ez a távolság szinte lehetetlenné tette a terület kiszolgálását élelmiszerekkel, eszközökkel, de az ellenőrzés lehetőségét is csökkentette. Márciusban, még a folyók megindulása előtt építették meg a barakkokat könnyen elérhető, lapos területekre, ezeket a házakat azonban a tavaszi hóolvadás után teljesen elöntötte a víz. A Kulaji parancsnokság területén ráadásul igen kevés a megművelhető földterület, hiszen a Vaszjugáni mocsár egyik igen vizenyős részén fekszik. A talajviszonyok is alkalmatlanok a földművelésre a talaj minősége, valamint a hely mikroklímája miatt: még a legmelegebb hónapban, júliusban is gyakran fordulnak elő talajmenti fagyok. De nem csak a mezőgazdaságnak, valójában a zsákmányoló gazdaságnak sem kedvez a terület. Egy mellékfolyó forrásvidékéről van szó, ahol a halak, főleg az értékes halak száma igen alacsony. Nincsenek a közelben cirbolyaerdők, tehát annak értékes magját sem lehet gyűjteni, bogyós növények közül is csak zelnice gyűjtögethető. Vadállomány sem fordul elő akkora számban, hogy képes legyen ennyi embert eltartani.[259] Érdemes megjegyezni, hogy a Jagil Jah a Vaszjugán egyik lakott folyója volt akkor, mikor az oroszok tömeges megtelepedése előtt szinte kizárólag hantik laktak erre. Ugyanakkor látni kell azt is, hogy a hanti települések (Kotkino, Ljoszmorovo, Sajtankino) a folyó mentén jóval lejjebb helyezkedtek el, és lakosságuk is mindössze egy-két háztartás volt. Ennél nagyobb népsűrűséget nem képes eltartani az adott terület. Mindez a kitelepítettek nagyarányú szökéséhez, csaknem a parancsnokság kiürüléséhez vezetett.[260] Mint jeleztem, 11 600 főt jelöltek ki arra, hogy a Kulaji parancsnokságban telepítsék le őket. Ténylegesen 8891 fő érkezett meg. Amikor a sok negatív jelzés miatt egy novoszibirszki bizottság meglátogatta a területet augusztusban, addigra közülük is 80 meghalt, 208-at kivontak a parancsnokság joghatálya

[258] Uo.

[259] Kraszilnyikov 2003: 136–138.

[260] A visszaszökött nők és gyerekek nem szenvedtek retorziót, a férfiakat viszont letartóztatták és lágerekbe hurcolták (Mongolina 2007).

alól, rengetegen megszöktek, így mindössze 1067 fő maradt a helyszínen. A magukkal hozott állatok nagy része is eltűnt: az útnak indított 2254 ló közül 877 elhullott, a szökevények magukkal vittek 895-öt, így mindössze 33 lovat találtak a parancsnokságban.[261] A látogatás következménye mégsem az volt, hogy megszüntették volna a Kulaji parancsnokságot, hanem az, hogy a Jagil Jah mellékfolyói mellett kerestek alkalmasabb letelepítési helyeket, de ezt is tovább működtették. 1931 decemberében három faluban 4253, 1932 decemberében 11 faluban 2822 kitelepített lakott, míg 1933-ban minden bizonnyal megszűnt ez a parancsnokság, mert bár nincs megtalált rendelet a felszámolásáról, ettől kezdve már nem említik a statisztikák (lásd II. kép).

Az 1930-as kitelepítések jelentős része hasonlóan meggondolatlan, előkészítetlen volt logisztikai szempontból és a terület kiválasztása szempontjából is. A fennmaradt feljegyzésekből, levelekből kitűnik, hogy a Vaszjugán mentén kijelölt területek jelentős része hasonlóan alkalmatlan volt a mezőgazdasági termelésre, aminek köszönhetően nem volt perspektíva működőképes települések kialakítására. Hasonló következmény volt a nagyfokú halandóság is. Emiatt 1931-ben tömegesen kellett az embereket újabb területekre áttelepíteni, ahol újra kellett kezdeniük életkörülményeik kialakítását. Nyugat-Szibériában 10 961 családot kellett átköltöztetni.[262]

A kitelepítések második hulláma 1931–32-ben zajlott, ekkor is szinte kivétel nélkül a kulákokat sújtotta, osztályjellege volt. 1931. március 15-én az OGPU[263] utasítást adott ki a kitelepítések folytatásáról. Ebben pontosan le volt írva, hogy milyen feladatokat kell végrehajtani. A kulákokat össze kell írni, fel kell térképezni a lakóhelyüket, ügynökhálózat segítségével fel kell kutatni azokat is, akik megpróbálták kivonni magukat a számonkérés alól: akik elköltöztek a falujukból, városokba költözve bányákban, üzemekben helyezkedtek el, de azokat is, akik beléptek a kolhozba, hátha ezzel elfeledtetik „bűneiket". Vagyis a hatalom tovább haladt kitűzött célja, a kulákság mint osztály teljes körű likvidálása felé. A hatóságok nem mentek bizonytalanra a kitelepítettek számát illetően sem, hiszen 200 000 család kitelepítését tűzték ki célul, ami a családok magas gyerekszáma miatt milliónál is több embert jelent. A rendelet végrehajtására, a kulákok útnak indítására néhány hetes határidőt szabtak.

Az 1930-as „főpróba" után valamelyest módosították a kitelepítések végrehajtását. Egyrészt az időpontot kitolták, és megvárták vele a szibériai hó- és jégolvadást, ami lehetővé tette, hogy a fáradságos, hatalmas erőfeszítéseket igénylő szárazföldi út helyett (amihez fuvarosok, állathajtó, biztonsági személyzet kellett) vízi úton szállítsák el őket a nekik kirendelt tartózkodási

[261] Kraszilnyikov 2003: 136–138.

[262] Uo. 138–147.

[263] Objegyinyjonnoje gusudarsztvennoje polityicseszkoje upraavlényije (Объединённое государственное политическое управление), vagyis Egyesített Állami Politikai Igazgatóság, 1923 és 1934 között a Szovjetunió politikai rendőrsége. Utódja az NKVD.

helyre. Másrészt a kitelepítettek életesélyeinek, munkaerejének jobb megőrzése miatt ezúttal megengedték, hogy ne üres kézzel induljanak el, hanem valamennyi felszerelést és némi élelmet vigyenek magukkal. Ennek ellenére ebben a kitelepítési hullámban nagyobb volt a halandóság, mint a téliben, igen sokan haltak meg.[264]

A kitelepítések márciusban kezdődtek. Egyik fő célpontja Nyugat-Szibéria volt, ahol tizennégy járást érintett.[265] Az OGPU SZIBULON[266] újabb területi parancsnokságokat hozott létre, a Tomszki megye területén tizennyolcat. Ezekbe a parancsnokságokba 1931 májusa és júniusa között 43 852 családot, 182 327 főt telepítettek le.

Hogy az általam vizsgált területhez még közelebb jussunk, érdemes elemezni egy 1931. május 26-án készített térképet,[267] ahol a Középső- és az Alsó-Vaszjugáni parancsnokságok területét tüntették fel részletesen. A két parancsnokság gyakorlatilag lefedte a Vaszjugán területét, kivéve a Jagil Jah felső folyását, amely ekkor még a Kulaji parancsnoksághoz tartozott. A jegyzetekkel teli térképből kiolvashatjuk a kitelepítés kulcsévének Vaszjugánra vonatkozó legfontosabb adatait: melyik járásból telepítették ide az embereket, hányas számú a település, és milyen nevet kapott; illetve hány családot és pontosan hány embert telepítettek ide. A településnevek leginkább arra utalnak, hogy milyen fizikai jellemzői vannak a területnek (Fehér és Sárga, Távoli vagy éppen Nyírfás partoldal, illetve pl. Megközelíthetetlen), vagy arra, hogy milyen korábban létezett település mellett hozták létre (Novo-Jugino, Novüje Szalagicsi); illetve már itt is felbukkan az a később uralkodóvá váló gyakorlat, hogy a falvakat arról a járásról nevezték el, ahonnan kitelepítették a lakosait (Szigelnyikovo, Omszkij, Novo-Omszkij). Az Alsó-Vaszjugáni parancsnokság területén húsz települést alapítottak, amiből hét nem a Vaszjugán, hanem a Csizsapka nevű mellékfolyó mellett helyezkedett el. Ebbe a parancsnokságba 4485 családot, 18 645 főt telepítettek le.

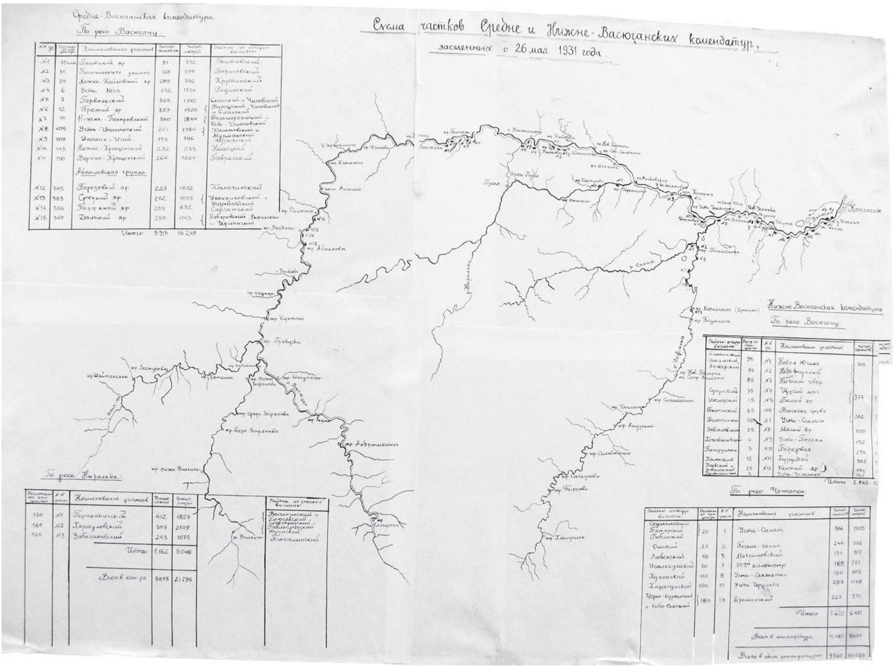
A Középső-Vaszjugáni parancsnokság területén tizennyolc települést alapítottak, közülük hármat a Nyurolka nevű mellékfolyó mellett. Ide 5075 családot, 21 296 embert hurcoltak el. Ha ehhez hozzászámoljuk, hogy a Kulaji parancsnokságnak – igaz, decemberben – 4253 lakosa volt, és beleszámoljuk az úton meghaltak számát is, akkor kiszámolhatjuk, hogy a Vaszjugán mellé 1931-ben 45–50 000 kitelepítettet száműztek. Érdemes itt

[264] Kraszilnyikov 2010: 16–21.

[265] Uo.

[266] Szibirszkoje upravlényije lagerej oszobovo naznacsényija – Сибирское управление лагерей особого назначения (Különleges Rendeltetésű Táborok Szibériai Igazgatósága). Az 1929-ben alapított igazgatóság 1935-tól SZIBLAG néven működött (Сибирское управление исправительно-трудовых лагерей – Javítómunka-táborok Szibériai Igazgatósága). Irányító felettes szerve eleinte az OGPU; 1931-től a GULAG (Glavnoje upravlényije iszpravityelno-trudovüh lagerej – Главное управление исправительно-трудовых лагерей – Javítómunka-táborok Főigazgatósága) OGPU, majd 1937-től a GULAG NKVD.

[267] A térkép a Kargaszoki Állami Archívum adattárában található.

A Középső és Alsó Vaszjugáni Parancsnokságok körzeteinek vázlata

emlékeztetni arra, hogy a folyóvölgy lakossága a kitelepítések előtt 2000 és 3000 fő között volt, tehát a korábbi lakosság tizenöt–huszonötszörösét telepítették le egyetlen év alatt. Belátható, hogy mindez a régió demográfiai viszonyait gyökeresen írta felül.

A kitelepítések következő etapja 1933-ban volt. Ekkor a kitelepítések osztályjellege halványult, az elsősorban ukrajnai, kaukázusi és alsó-volga-vidéki kulákok mellett ez a kitelepítési hullám a határ menti területek megbízhatatlannak ítélt lakosait és a városok „deklasszálódott elemeit" is érintette. Ennek hátterében több okot is felfedezhetünk. Egyrészt meg akarták tisztítani a városokat a kétesnek ítélt elemektől, a hajléktalanoktól,[268] nincstelenektől, cigányoktól, koldusoktól, prostituáltaktól, köztörvényes visszaeső bűnözőktől. Ezek nagy számban történő kitelepítése máshogy elképzelhetetlen volt, hisz a börtönök, lágerek veszélyesen túlterheltek voltak ekkorra. Az igazi cél azonban Szibéria benépesítési projektjének folytatása volt. Mivel a korábbi évek kitelepítései megrengették a mezőgazdaságot, más rétegeket is be kívántak

[268] Valójában az 1932. december 12-én bevezetett belső útlevélrendszer következtében mindenkit kitelepítettek, akinek nem volt útlevele. Ennek rengetegen olyanok is áldozatul estek, akik más úti okmányokkal igazolni tudták volna személyazonosságukat, lakhelyüket.

vonni a tervbe. A cél az volt, hogy a kitelepítettek falvait, amelyek lakossága kizárólag parasztokból állt, tarkává tegyék.[269]

Az eredeti tervek szerint kétmillió ember kitelepítése volt a cél, amelynek felét Nyugat-Szibériába, másik felét pedig Kazahsztánba tervezték vinni. A központ és a helyi hatalom folyamatos alkudozása a számokról, valamint a logisztikai hiányosságok miatt Nyugat-Szibériába ténylegesen 132 000 embert telepítettek.[270]

Az egyeztetések még javában zajlottak, amikor áprilisban már elindították az első egységeket. Ekkorra még nem voltak anyagi források sem az akció mellé rendelve, emiatt egy hónapot késtek, ráadásul e források igen szerények voltak. A kitelepítések helyi levezénylő szervei nem értettek egyet azzal, hogy a köztörvényeseket a korábbi kitelepítések parasztjaival összekeverjék, ezért a tomszki megye legészakibb területére, az akkori Alekszandrovo-Vahi járásba irányították az – akkori nevén – „új kontingenst", amit ki is neveztek büntetőterületnek.[271]

Ehhez az időszakhoz és ehhez a területhez kapcsolódik a kitelepítések egyik legdrámaibb eseménysorozata. 1933 áprilisának végén Moszkvából és Leningrádból indítottak útnak a Narümi Határterület felé „osztályidegeneket" és köztörvényeseket. Tomszkból uszályokon vitték őket, két csapatban. Az Alekszandrovói járásban, a Nazino faluval szemközti apró szigetre vitték a szállítmányt azzal a céllal, hogy széttelepítik őket a Nazino folyó mellett, a tajgában kijelölt leendő településekre. Az első csapat május 18-án, a második május 26-án érkezett meg. A mögöttük levő háromhetes út, az élelem csaknem teljes hiánya, valamint a már a kompon is fosztogatásokba kezdő, köztörvényesekből álló bandák terrorja miatt teljesen kiéhezett, kimerült emberek érkeztek a szigetre. Itt azonban nem volt semmi, sem élelem, sem pedig bármiféle szállás. Már az első napon káosz volt, már ekkor elkezdődtek a gyilkosságok, a fosztogatások, és egyre többen haltak meg az erőszaktól, a hidegtől – a megérkezésük utáni napon leesett a hó – és az éhségtől. Sokan a hideg ellen rakott tábortüzek mellett égtek meg elevenen, mert nem volt erejük felkelni. Ételt, rozslisztet csak a negyedik napon kaptak, amit sokan nyersen, lisztként kezdték el enni, ettől azonban rengetegen egyszerűen megfulladtak. Mások a visszaemlékezések szerint a sapkájukban keverték el a lisztet folyóvízzel, és azt ették. Rövidesen felütötte fejét a kannibalizmus is. A szigetet bandák uralták, akik vadásztak mindenkire, akinek magával hozott pénze, használható ruhája, esetleg aranyfoga volt.[272]

A kialakult helyzetet a helyi parancsnokok is borzasztónak látták, amiről jelentéseket is küldtek. A problémákat a megyei OGPU és a regionális SZIBLAG is igyekezett kicsinyíteni, elkenni, bár maguk is hoztak bün-

[269] Kraszilnyikov 2002.
[270] Uo.
[271] Uo.
[272] Uo.

tetőintézkedéseket, például tizenegy embert elítéltek kannibalizmusért. Még az általuk írt, erősen kozmetikázott jelentések is arról szólnak, hogy az apró, körülbelül 2 km^2-es szigetre kitelepített 6114 embernek már az első hónapban a harmada,[273] más számítások szerint a kétharmada[274] meghalt. Rövidesen széttelepítették innen őket a kiszemelt településekre.

A helyzet akkor változott meg, amikor a párt figyelmét is felkeltette az úgynevezett nazinói tragédia. Elsősorban A.V. Velicsko pártpropagandista személyes nyomozáson alapuló levele, valamint ezt követően a párt határozott fellépése az OGPU tisztjeivel szemben volt az, ami ide vezetett.[275] Ennek következtében a SZIBLAG helyi vezetője megbukott, sőt az OGPU-é is majdnem leváltásra került. Végül 1934-ben az OGPU-központ is elismerte, hogy nem célravezető a köztörvényeseket bevonni Szibéria és Oroszország keleti területei benépesítésének projektjébe.[276]

Az 1934–36-os évek viszonylagos nyugalomban teltek, nem hoztak újabb jelentős kontingenseket. Ebben az időszakban átmenetileg megszilárdult a Narümi Határterületen a parancsnokságok rendszere, a kitelepítettek lassan élhető életkörülményeket teremtettek kényszerlakhelyeiken.[277] Ugyanakkor a parancsnokság szabályainak megfelelően nem hagyhatták el azt a települést, amit nekik lakóhelyül kijelöltek, minden nap jelentkezniük kellett a parancsnoknál. Útlevél nélkül, állampolgári jogaiktól megfosztva éltek, és még a helyi lakossággal való kapcsolattartásuk is korlátozva volt.

1937–38 az úgynevezett „nagy terror" korszaka volt a Szovjetunióban. A Szovjetunió történetének legsúlyosabb terrorja – amely Jezsov NKVD[278] vezető nevéhez fűződik – korszakának előjátéka a Kamenyev és Zinovjev elleni per volt.[279] A nyitánya az OK(b)P KB[280] PB 1937. június 2-i rendelete volt „A szovjetellenes elemekről". Ebben fogalmazták meg a következő időszak feladatait: „számba venni az összes hazatért kulákot és bűnözőt azért, hogy a legveszélyesebbeket azonnal bebörtönözzék és kivégezzék a hármak általi adminisztratív eljárás során, míg a többieket, a kevésbé aktív, de mégis veszélyes elemeket összeírják és kitelepítsék az NKVD által kijelölt járásokba".[281]

273 Uo.

274 Mongolina 2007.

275 Velicsko a nazinói káosz részletes és drámai leírása mellett kitért arra is, hogy a kegyetlenkedések folytatódnak a számukra rendelt településeken is, sőt bemutatta azt is, hogy sok olyan kitelepített van közöttük, akik kitelepítése indokolatlan volt. A.V. Velicsko ennek a jelentésnek és más hasonló tényfeltáró jelentésének köszönhetően nem futott be jelentős pártkarriert, viszont szépíróvá vált.

276 Kraszilnyikov 2002.

277 Mongolina 2007.

278 Narodnüj komisszariat vnutrennüh gyel (Народный комиссариат внутренних дел), vagyis Belügyi Népbiztosság, az OGPU átalakulása után a Szovjetunió legfontosabb belügyi szerve.

279 Trenyin 2004: 24–25.

280 Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Központi Bizottsága.

281 Trenyin 2006: 20.

Ezt a rendeletet követte először az NKVD 1937. 07. 30-i végrehajtási rendelete „a volt kulákok, bűnözők és szovjetellenes elemek elleni megtorlásról". Ebben részletesen szabályozták a megtorlások rendjét is. Ezek szerint a gyors eljárásokat elsősorban tanúvallomások alapján kellett lefolytatni. Az eljárások végzői a „hármak" (az NKVD helyi vezetője, a párt helyi első titkára és az ügyész) voltak, akik áttekintették az ügyet, és döntöttek a vizsgált személy sorsáról. A végrehajtási rendelet minden területre lebontva négy hónapos tervet határozott meg, vagyis szinte a tervgazdaság rendjének megfelelően előírta, hány embert kell eljárás alá vetni, ezek közül hányat kell kivégezni, hányat pedig kitelepíteni. A Szovjetunióra vonatkozó tervek alapján 259 450 főt kellett elítélni, ezek közül pedig 72 950-et kivégezni. A Nyugat-Szibériára vonatkozó terv 17 000 ember elítélésével és 5000 kivégzésével számolt. Ezeket a központi terveket a helyi erők általában túlteljesítették,[282] ami nem mondott ellent a központi szándékoknak, hiszen Jezsov szerint „ha az akció alatt feleslegesen lelőnek ezer embert, azzal sincs semmi baj".[283]

Az első végrehajtási rendeletet sorra követte a többi is: 1937. július 5-én a németek, augusztus 15-én a lengyelek kitelepítéséről szólók, majd a japánok, észtek, lettek, litvánok, görögök, finnek, kínaiak, koreaiak elleni rendeletek. Vagyis jól látható, hogy a kitelepítési sorozat, amely már 1933-ban, az „osztályidegenek" és a köztörvényesek kitelepítésével kezdte elveszteni osztályjellegét, ekkor kezdte felvenni etnikus jellegét: egész népeket sújtottak szigorú büntetésekkel.

1937. augusztus 15-től már a szovjetellenes tevékenységekért elítéltek családjai ellen is eljárásokat indítottak: a házastársak 5–8 évet kaptak, amit lágerben kellett letölteniük, a gyerekeik pedig 15 éves kor felett javító-munkatáborokba, az alatt pedig gyerekotthonokba kerültek.[284] A „nagy terror"-t az OK(b)P KB PB és a Népbiztosok Tanácsa 1938. november 17-i rendelete fékezte meg, amely leállította a tömeges megtorlásokat, és „normális mederbe terelte" azt.[285]

Az általunk vizsgált Narümi Határterületre kettős hatással volt a „nagy terror" időszaka. Egyrészt folytatódtak a kitelepítések, újabb kontingensek érkeztek a területre. Másrészt pedig a tisztogatási akció részeként a már kitelepítettek között is tovább keresték, és meg is találták „a nép ellenségeit". A Kargaszoki járás területén ebben az időszakban körülbelül 700 pert zártak le.[286] A „nagy terror" működésének dinamikája jól kiolvasható a Tomszki megyére vonatkozó statisztikából, amiben az 1937-ben letartóztatottak, illetve a közülük meggyilkoltak számának alakulását tekinthetjük át.[287]

[282] Uo. 21.
[283] Uo. 23.
[284] Uo. 21–22.
[285] Uo. 23.
[286] Mongolina 2007.
[287] Trenyin 1998: 29.

HÓNAP	LETARTÓZTATOTTAK száma	AGYONLŐTTEK száma
január	28	17
február	28	11
március	29	15
április	11	72
május	64	54
június	279	217
július	1558	1186
augusztus	1227	1021
szeptember	1085	727
október	1930	1389
november	1397	1017
december	1753	1552
összesen:	**9489**	**7278**

A „nagy terror" kapcsán mindenképpen meg kell említeni a „kolpasevói partoldal"[288] történetét is. Kolpasevo volt a Narümi Határterület közigazgatási központja, és itt volt az NKVD központi börtöne, a kivégzések is itt zajlottak. 1979 májusában a tavaszi magas vízálláskor Kolpasevo partfala megcsúszott, és feltárta az NKVD által a harmincas–negyvenes évek alatt, de főleg a „nagy terror" idején kivégzettek tömegsírját. Egyes számítások szerint négyezernél is több holttest került elő. A sírt felszínre kerülése után a hatóságok eltüntették, felszámolták, tényleges kutatások ez ügyben csak a rendszerváltás után kezdődhettek.[289]

A „nagy terror" alatt megkezdődött etnikai tendencia később tovább folytatódott. A háború előestéjén, illetve annak ideje alatt felhagytak a kulákok kitelepítésével, és elsősorban a bűnösnek tartott népek szétköltöztetésével kívánták folytatni Szibéria betelepítését. Ezek az új akciók adtak új „lendületet" a kitelepítettek falvainak.[290]

Az etnikai alapú kitelepítések valójában 1936-ban kezdődtek, amikor lengyeleket telepítettek ki a határ menti területekről, majd 1937-ben Örményország, Azerbajdzsán, Türkmenisztán, Üzbegisztán, Tádzsikisztán határ menti területeit érintették a deportálások, ekkor elsősorban a kurdokat. Az 1937-es kitelepítési hullámhegyről pedig korábban említést tettem. A háború kitörésével ez a tendencia felerősödött, és 1940-ben Ukrajna és Belorusszia, 1941-ben pedig a Baltikum, Ukrajna, Moldova, Belorusszia, Kaukázus és a Krím területére terjedt ki, de ekkor estek áldozatul a németek és a kalmükök

[288] Kolpasevszkij Jar – Колпашевский Яр.
[289] Zapeckij 1992.
[290] Kraszilnyikov 2003: 255.

is. Ezek a kitelepítések összesen körülbelül 3,5 millió embert érintettek, közülük nyolcszázezret Szibériába száműztek.[291]

Az általunk vizsgált területet különböző mértékben érintették a nemzetiségi alapú kitelepítések. A lengyeleket – 6091 családot, 19 569 főt – elsősorban a hajdani Novoszibirszki megye más területeire vitték, alig érkeztek a Vaszjugán környékére. A Baltikumból és Moldovából 1941 nyarán a hajdani Novoszibirszki megyébe összesen 21 815 főt hurcoltak, akik közül 16 445-en a mai Tomszki megye területén találtak új lakóhelyre. A kulákok 1931-es kitelepítése után ez volt a legnagyobb kitelepítési hullám. A Vaszjugáni járásba körülbelül 1000, míg a Kargaszoki járásba 983 fő került. Ennél több baltikumi csak a Kolpasevói és a Parabeli járásban lelt kényszerlakhelyre: 1555, illetve 1447 fő.

Németek 1941 nyarán „A Volga mentén élő németek áttelepítéséről" szóló rendelet eredményeként kerületek a Tomszki megye területére is. Az ide telepített hozzávetőlegesen 120 000 főből a Narümi Határterületre eleinte nem telepítettek közülük senkit, majd csak 1942-ben, az ismételt áttelepítések alkalmával kerültek ennyire északra is. Ezeknek az 1942-es új áttelepítéseknek az oka a hadsereg élelmiszerigénye volt: egyre több halászzsákmányra volt szükség, amelyeket az északibb területeken láttak biztosítottnak.[292] Ekkor Narümba 4698 német családot, vagyis 16 107 főt költöztettek át. A németek 1945-ös kitelepítésekor a teljes kontingens ötöde a Narümi Határterületre került, míg az 1946-ban Németországból és Ausztriából ide telepített németek száma meghaladta az 5800-at. Mindezek következtében 1950-ben a Tomszki megye területén 23 119 kitelepített német élt.[293]

A Vaszjugán területére észteket, letteket és litvánokat telepítettek még többezres létszámban. Nagy részük az 1950-es években tért haza szülőföldjére.[294] A harmincas évek betelepítései mellett ez volt talán a legnagyobb hatással a terület életére.

Az utolsó kitelepítési hullám 1948–50-ben indult Nyugat-Szibéria területére. Ekkor főleg baltikumiakat és moldávokat, ukránokat és kaukázusiakat telepítettek a Narümi Határterületre.[295]

A kitelepítések Sztálin halálával értek véget, 1954-ben felszabadítottak szinte mindenkit a parancsnokságok joghatálya alól. Bár igen nagy számban tértek vissza korábbi lakhelyükre a kitelepítettek közül, ez a lehetőség nem adatott meg mindenkinek. Hazatérésüket a javaikat sok esetben szétosztó helybeliek nem mindig nézték jó szemmel, és a hatóságok is politikai kockázatot láttak bennük. Az etnikai alapon kitelepítettek rehabilitációja csak

[291] Nam – Naumova – Trenyin 2001: 25–27.
[292] Uo. 28–32.
[293] Mongolina 2007. A németek kitelepítéséről lásd: Scserbakova 1999; Balovnyeva 2011.
[294] Szvitnyev 2001; Kergand é. n.; Siskin 2012.
[295] Mongolina 2007; Krupta – Vert – Pacsovszkij 2001.

igen későn, 1964-ben történt meg véglegesen, míg a visszaköltözés lehetőségét csak 1972-ben nyerték el.

A kitelepítés mint Szibéria gazdasági integrálására irányuló projekt

A cári Oroszország kitelepítéseinek megszűntével 1922-ben először a politikai okokból száműzöttek, majd 1926-ban a köztörvényesek kitelepítése is újrakezdődött. Az új Btk. kialakításával a „társadalomra veszélyes elemek" is száműzetés sorsára juthattak. Az 1920-as évek erőszakos modernizációja, a grandiózus beruházások nemcsak pénzügyi hátteret igényeltek, hanem nagyszámú, lehetőleg olcsó munkaerőt is, amit a kényszermunka bevezetésével kívántak megoldani. Hasonlóan fontos szempont volt a faexport gyors megnövelésének munkaerőigénye is.

A büntetés-végrehajtó rendszer célja az volt, hogy a száműzöttek, kitelepítettek a büntetés lejártával is a helyszínen maradjanak önszántukból. Ennek hátterében a tajgában létrehozott két-háromszáz házas, rövid idő alatt az önfenntartásig eljutó falvak álomképe volt, amelyek lakosságának zömét a peres vagy adminisztratív úton kitelepítettek adták volna. A köztörvényesek újbóli betelepítése azonban komoly nehézségeket okozott, és vitát váltott ki a központi szervek és a helyi adminisztráció között. Például a Narümi Határterületre 1930-ig 5000 köztörvényest telepítettek le, akik között huszonhárom bűnbanda szerveződött, amelyek folyamatosan terrorizálták a helyieket. A helyi hatalom célja az volt, hogy munkára kényszerítsék a kitelepítetteket, illetve hogy egyeztetési kötelessége legyen annak, aki köztörvényeseket akar letelepíteni. Az Alexandrovói járás őslakos tanácsai is tiltakoztak, és kérték a kitelepítettek eltávolítását az őslakos tanács területéről.

Az 1930-tól kezdődő osztályjellegű, illetve etnikai alapú kitelepítések is kettős feladatot szolgáltak: Szibéria gazdasági integrálása és a büntetés egyszerre volt a céljuk. Ezek azonban igen gyakran ellentmondtak egymásnak. kitelepítés helyének megállapításánál a büntetés-végrehajtó szervek elsősorban a terület elzártságára, lakott területektől való távolságára figyeltek, ami szándékuk szerint megakadályozta volna a szökéseket. Ugyanakkor ezekre a területekre eljuttatni a kitelepítetteket és az ellátmányukat hatalmas problémát jelentett a helyi adminisztrációnak. A távoli helyekre kitelepített lakosság ezután is óriási terhet jelentett a helyi hatalom, a helyi adminisztráció számára. Ennyi embert befogadni egyszerűen képtelenek voltak, a minimális infrastrukturális feltételeket sem tudták előteremteni. Nem volt lehetőség még a lakóházakat sem felépíteni időben, aminek következtében rengetegen haltak meg már az első télen. Ráadásul a kulák családokat gyakran szétválasztották, vagyis a férfiakat börtönbe vagy lágerbe vitték, és csak a nőket és gyerekeket vitték a kitelepítés helyére. Emiatt a családokból hiányzott a családfő, a munkaerő: a Narümi Határterületen 1931-ben a 16 év feletti

lakosság 47,5%-a volt csak férfi, és csak alig több mint a lakosok fele volt munkaképes korban. 1939-ben pedig a 16–60 év közöttiek aránya a „nagy terror" után, amely elsősorban a munkaképes férfiakat érintette, már nem is érte el a 48%-ot sem. Ez azt jelenti, hogy a potenciális eltartottak száma magasabb volt, mint a munkaképesnek számítóké. Amennyiben a kitelepítéseknek tényleg az volt a célja, hogy „a kulákokat munka által neveljék át", akkor ez összeegyeztethetetlen volt ezzel a gyakorlattal, hiszen alapvetően nem a nők és az öregek, gyerekek átnevelése lett volna a cél. Ilyen körülmények között azonban a család életben maradása a nők és a gyerekek munkavállalásától függött, tehát nagyarányúvá vált a női és a gyermekmunka.

A falvakba kitelepített férfiakat az első időktől kezdve az erdőben dolgoztatták, kötelező munkán kellett részt venniük, teljesíteniük kellett a rájuk kirótt tervgazdasági feladatokat. Az élelmiszer-ellátásukat nem tudták biztosítani, gyakorlatilag éheztek. 1931-ben a családoknak mindössze harmada élt elfogadható viszonyok közt. A rossz körülmények miatt járványok jelentek meg, elsősorban a kiütéses- és a hastífusz, a himlő és a skorbut. A Közép-Vaszjugáni parancsnokság területén a lakosság 30%-a volt skorbuttal fertőzött.[296]

Fontos következménye volt az első évek nehézségeinek, hogy a gyerekeiknek ételt félretevő, megfeszítetten dolgozni köteles felnőttek halála miatt rohamosan nőtt az árvák száma, még úgy is, hogy az 1931-ben igazolhatóan meghaltak 80%-a kisgyermek, csecsemő volt.[297] Rengeteg gyermek került árvaházakba, a harmincas évek közepéig a Narümi Határterület területén tizenhatot kellett megnyitni, és ezekben 1937-ben összesen 3300 árva élt. Az árvaházak rendkívül elhanyagoltak voltak, igen nehéz körülmények között kellett túlélniük a gyerekeknek. Sok ház valójában veremház volt, és már jobbnak számított, ha egy kis faházban rendezkedhettek be. Ezekben a házakban hihetetlen túlzsúfoltságban éltek a gyerekek, volt olyan otthon is, ahol egy gyerekre mindössze 0,25 m^2 terület jutott. Az otthonok felszereltsége is hiányos volt. 1933-ban a Kargaszoki járásban 825 gyerek élt gyerekotthonokban. Erre a 825 gyermekre 323 kabát, 195 pár téli cipő, valamint 302 pár nyári cipő jutott. Emiatt egymást váltva, körforgó rendszerben jártak csak iskolába, közösen használva a lábbeliket és kabátokat. Az étkeztetés is megoldatlan volt. Ahol a gondozók kevésbé voltak leleményesek, és maguk kevés élelmet tudtak beszerezni, begyűjteni, ott szinte éheztek, és gyakran napokig étel nélkül maradtak.[298] A Vaszjugán melletti gyerekotthonok éppen ezért gyakran visszatérő motívumai a kitelepítésekről szóló regényeknek, elbeszéléseknek is.[299]

[296] Maksejev 1997: 18.
[297] Kraszilnyikov 2002: 215.
[298] Maksejev 2007: 103.
[299] A szibériai szerzők kifejezetten a gyerekotthonok világáról szóló antológiája *A Vaszjugán gyermekei* c. kötet, melyet N. I. Dolgin és a gyermekotthonban felnőtt Venjamin Kolühalov szerkesztett (Dolgin – Klühalov 2018).

A gazdasági-integrációs célok elsődlegessége azzal leplezhető le legkönnyebben, hogy a kitelepítetteket mindig oda és akkora számban telepítették, ahova és amekkora számban szükség volt rájuk. Például 1930-ban a száműzöttek jelentős részét a tervezett Tomszk–Jenyiszejszk-vasút építésének tervezett területére vitték, ám időközben a projektet elvetették. Ennek a félretervezésnek köszönhetően sok ember meghalt, a többieket pedig újra át kellett telepíteni „hasznosabb" helyekre.

A munkaerőt Szibériában elsősorban gyárakban, bányákban és erdőfeldolgozásban használták fel. A Narümi Határterületen, amely az egyik legnagyobb „kitelepítési projekt" volt, hiszen az összes kitelepített 10–15%-át ide száműzték, a legfontosabb gazdasági projektek – komoly ipar hiányában – a mezőgazdaság fellendítése, a háziipari/könnyűipari termelés, az erdőgazdaság és a halászat voltak. A régióban a mezőgazdaság volt a fő feladata négy parancsnokságnak, azon belül 55 700 főnek, míg a fakitermelés és a háziipar vált tíz parancsnokság és 160 200 fő meghatározó profiljává. Ez a gazdasági szerkezet azonban kudarcra volt ítélve. A területen az erdő és a mocsár a terület 97%-át tette ki, és mindössze a föld 0,3%-a számított korábban is mezőgazdasági területnek. A területen a klimatikus viszonyok sem segítették a mezőgazdaság fejlesztését. A kitelepítések kezdetekor hiányoztak a mezőgazdasági gépek, nem volt megoldva a teherszállítás kérdése sem. Tragikus volt a lovak állapota is a kevés kaszáló és a takarmányhiány miatt. A munkaállatok állományának negyede elpusztult az első évben, és a megmaradtaknak is csak a fele volt munkaképes. A gazdaságok vezetői is komoly károkat okoztak a megfelelő helyismeret hiánya miatt: 1932 tavaszán a helyben szokásosnál korábban vetettek, a hideg idő miatt viszont pedig szinte egyáltalán nem kelt ki a vetés. A terület gazdaságai tehát sorra elmaradtak a kitűzött tervektől, így a korábbi elképzelésektől eltérően egyáltalán nem tudott mezőgazdasági termények tekintetében önállóvá válni a Narümi Határterület. Mindenütt, de főleg az északi járásokban állami dotációra szorultak, ami viszont komoly feszültségeket okozott a kitelepítettek szövetkezetei[300] és a korábban is itt élők dotációt nem kapó szövetkezetei[301] között. Ezek a kolhozok önmagukban életképtelenek voltak, amit az is bizonyít, hogy amint 1938-ban elvették a gazdasági kérdések befolyásolásának lehetőségét a támogatásokat korábban kijáró NKVD-től, a kitelepítettek szövetkezetei szinte mind tönkre is mentek.

Hasonlóan sikertelen volt az erdőkitermelés iparág is, ahol ugyancsak a tervezett mennyiség felét sikerült megtermelni. Sőt, a termelés folyamatosan csökkent, mert míg az első években a legkönnyebben kitermelhető területeken dolgoztak, addig a későbbieken egyre nehezebb, egyre rosszabbul megközelíthető, tehát egyre kisebb termelékenységet biztosító területeken kellett küszködniük. Ugyan néhány tucat halászati szövetkezet is megalapí-

[300] Ezeket artyelnak nevezték.
[301] Ezeket pedig kolhoznak nevezték.

tásra került, de itt sem érték el a tervek felét sem. A háziipari, könnyűipari tevékenységek közül a leggyakoribb a jegenyefenyő olajának, gyantájának kinyerése volt, ahol az alacsony technológiai szint nehezítette a munkát. Az állatállomány is meglehetősen alacsony számú volt, ráadásul a szövetkezetek tulajdonában az egy tagra jutó marhák száma harmada volt a nem kitelepítettek kolhozainak átlagához képest. Ugyan az első években sok marha elhullott a takarmányhiány és a rossz körülmények miatt, mégis ez az ágazat volt az elsődleges alapja annak, hogy meg tudtak maradni északon a kitelepített családok. A fentiek alapján egyértelműen az rajzolódik ki, hogy a cél, miszerint néhány év alatt önellátóvá váljon a régió, nem tudott megvalósulni, sőt folyamatosan élelmiszer-behozatalra szorult.

Ráadásul a háziipari, könnyűipari szövetkezetek is folyamatosan veszteségesen működtek. Végül az a cél, hogy Szibériát a kitelepítések révén népesítsék be, nem csak a gazdasági szervezetek gazdaságtalan működése miatt bukott meg. Komoly szerepe volt ebben annak is, hogy hiába volt az a cél, hogy a kitelepítettek a büntetési idő letelte után is a helyszínen maradjanak, és hiába próbálták őket életfogytiglan odakötni kényszerlakhelyükre, a háború alatt beindult a parancsnokság joghatálya alóli kivonásuk, és 1954-ben végül mindenkinek megszüntették a jogfosztottságát. Ezzel Szibéria kényszerbetelepítésének projektje szenvedett végérvényesen kudarcot.

A kitelepítettek társadalma

A kitelepítések első nagy korszaka vitathatatlanul a háborúval, helyesebben a háborúra való felkészüléssel ért véget. 1938–40-re stabilizálódtak a településviszonyok, új településeket már nem hoztak létre, sőt néhányat be is zártak. A kitelepített falvak demográfiai viszonyai is rendeződtek,[302] mivel nem voltak jelentős új érkezők, a „nagy terror" hullámai is elcsitultak. Ekkorra megfordult a születések és a halálozások aránya is. Míg a letelepítések kezdetén a nehéz életkörülmények, a felkészületlenség, az infrastruktúra hiánya és a járványok hatására a halálozások aránya sokkal magasabb volt a születésekénél, addig a harmincas évek második felére ez a tendencia először kiegyenlítődött, majd megfordult. Ha az akkori Novoszibirszki megye területét vizsgáljuk – amelyhez a mai Tomszki megye is tartozott –, az alábbi adatsort kapjuk:[303]

[302] A demográfiai és családszerkezeti elemzés Kraszilnyikov 2004 és 2010 alapján készült.
[303] Kraszilnyikov 2010: 33.

év	születések : halálozások
1932	1 : 5
1933	1 : 9
1934	1 : 3
1935	1 : 0,8
1936	1 : 0,7
1937	1 : 0,6

Mint láttuk korábban, a kulákcsaládok a kitelepítések előtt kifejezetten sokgyerekes, nagy családok voltak, 65%-uk 4 főnél népesebb volt. 1939-re azonban a családok lélekszáma lecsökkent, átlagosan 4 fő volt. Az imént említett Novoszibirszki megyében ekkor 48 897 család, 198 852 fő élt. Vagyis a családok lélekszámának átlaga 4,07 volt.

A parancsnokságok lélekszámának alakulását több tényező befolyásolta. A korszak végére a születések és a halálozások egymáshoz viszonyított arányának lett a legnagyobb szerepe. Erősen befolyásolta a kitelepítettek számát a szökések gyakorisága, illetve a szökevények elfogásának sikeressége, de számolni kell azzal a gyakorlattal is, hogy az otthoni fogadtatás hatására nem volt ismeretlen az sem, hogy a szökevények önkéntesen visszatértek kényszerlakhelyükre. Még ekkor is jelentős szerepe volt a bebörtönzéseknek, kivégzéseknek is, azonban már megközelítően sem akkora, mint a „nagy terror" idején. A legnagyobb szerepe azonban a lélekszám alakulásában annak volt, hogy a 16. életévüket a parancsnokság területén betöltő fiatalokat kivonták a parancsnokság hatálya alól.

A háború előestéjén a kitelepítettek jogilag három különböző kategóriába voltak sorolhatók. Az első csoportba azok tartoztak, akiknek joguk volt elhagyni a számukra korábban kijelölt kényszerlakhelyet. Ezek – mint láttuk – elsősorban a tizenhatodik életévüket itt betöltő ifjak. Ennek politikai célja nyilvánvalóan az idősebb, kulák generációktól való elszakítás lehetett. Eleinte, 1938-tól csak azok hagyhatták el közülük a településüket, akik tanulási célból mentek el, de 1939-től minden 16 év feletti elmehetett, aki tanulni vagy dolgozni szeretett volna. Emellett felmentették az árvákat és azokat az élemedett korúakat is, akiktől gazdasági hasznot már nem remélhettek, és átadták őket a családnak ellátás, gondozás céljából. Fontos szempont az is, hogy azokat is kivonták a parancsnokság hatálya alól, akik nem kitelepítettekkel léptek házastársi kapcsolatra. Könnyen belátható, hogy ez is egy volt azok közt a tényezők között, amelyek befolyásolták a vegyes házasságok számának alakulását. A második kategóriába azok tartoztak, akik 1935 után szavazati jogot kaptak ugyan, de továbbra sem volt joguk elhagyni a parancsnokság területét. Ők ugyan nem voltak teljesen jogfosztottak, de teljesen szabadok sem. Szabadságjogaik addig terjedtek, hogy önállóan kereshettek munkát, és szabadon választhatták ki lakhelyüket az adott járáson belül. A harmadik

– és ekkorra a legkisebb lélekszámú – csoport azoké volt, akik semmilyen jogot nem kaptak vissza, akiket úgy tartottak számon, mint akik szemben állnak a hatalommal, szovjetellenesek. Őrájuk a parancsnokság minden kezdeti korlátozása érvényes maradt a kényszerlakhelyhez kötöttségtől a munkahely kényszerű kijelöléséig és az állampolgári jogoktól való teljes megfosztottságig.

Novoszibirszki megye[304]		1940.07.01.	1941.07.01.
kitelepítettek száma (fő)		199 287	170 862
különbség			– 28 425
ebből	a parancsnokság jogköre alóli kivonás		– 29 794
	születés		+ 4 924
	haláleset		– 2 732
	szökések		– 1 000
	elfogott és önként visszatért szökevények		+ 900
	bebörtönzések[305]		– 918

Az a liberalizációs program, amely a parancsnokságok szigorának enyhítésével járt, megbukott akkor, amikor kézzel fogható közelségbe került a háború. Egyértelműen megváltozott a bel- és külpolitikai helyzet, a kitelepítetteket politikailag veszélyesnek tartották, ez pedig újabb szigorításokhoz vezetett. Megszilárdították a kitelepített falvak rendszerét, szigorodtak a felszabadítás szabályai is. Ennek köszönhetően 1941 és 1942 között mindössze 815 fő felmentését engedélyezték a területen. Több olyan települést, amely közelebb volt az utakhoz, áthelyeztek úgy, hogy legalább öt kilométer legyen a távolsága a vasútvonaltól.

A háború tehát cezúrát jelentett a kitelepítettek életében, új tendenciák alakították a demográfiai viszonyokat. Már a háború előtt elkezdődtek a nemzetiségi alapú kitelepítések, amelyek újabb jelentős lökést adtak a kitelepített falvak demográfiai változásainak. Másrészt 1942 októberétől a kitelepített kulákokat – csak őket, az etnikai alapon kitelepítetteket nem – besorozták a hadseregbe, így őket, illetve közvetlen családtagjaikat kivonták a parancsnokság joghatálya alól. Közvetlen családtagon ekkor csak a feleséget és a gyermeket értették, a szülőket nem. A hajdani Novoszibirszki megye területén 1942. november 1-ig jelentős számú hajdani kulákot vittek el a frontra, 10 084 főt. A férfiak hiányának hatására a helyi gazdaságokban még nagyobb teher került az asszonyokra. Emellett levitték 14 évre a munkaképesség korát,

304 Kraszilnyikov 2010: 34. alapján.

305 Egy részük azok közül került ki, akiket elfogtak, ezért a különbség a tényleges lélekszám és a kiszámolható eredmény között.

és reaktiválták nagy számban olyanokat is, akik egészségi állapotuk miatt felmentést nyertek korábban a munkavégzés alól.

Újabb belső áttelepítések is követték a háborúbeli kitelepítéseket. A szénhiány miatt a Narümi Határterületről a kuzbaszi szénbányákhoz telepítettek 1000 munkaképes férfit. Az ő családjaiknak helyben kellett maradniuk, tehát családokat szakítottak szét. De emellett a Narümi Határterületen belül is történtek áttelepítések: ekkor vált stratégiai ágazattá a halászat, hiszen konzerveket kellett küldeni a frontra. A Narümi Határterület déli részeiről ezért a halban gazdagabb északi területekre telepítettek családokat.

Mindez komoly következményekkel járt a családok szerkezetére is. 1943. október 1-én a Novoszibirszki megyében egy családra átlagosan már csak egy gyerek jutott, és az asszonyok harmada élt vagy egyedül, vagy a szüleivel, de mindenképpen saját család nélkül. Ráadásul újra megfordult a születések és a halálozások aránya is.

A háború után a korábban osztályalapon kitelepített hajdani kulákok jelentős részét a helyi adminisztráció tiltakozása ellenére is kivonták a parancsnokság joghatálya alól. Az 1946. szeptember 28-án kelt Belügyminisztériumi és Ügyészségi rendelet („A kitelepített falvak hajdani kulák lakosságának felmentéséről") szabályozta azt, hogy felszabadították a Vörös Hadseregben szolgáltak minden családtagját, szemben azzal, hogy korábban csak a szűk családtagok élvezhették ennek előnyét. Felmentettek mindenkit, aki a munkájáért bármilyen kitüntetést kapott, és – újra – azokat is, akik nem kitelepítettekkel házasodtak össze.

A háború tehát újabb nagy demográfiai krízist jelentett azokra a parasztcsaládokra nézve, amelyeket a kuláktalanítás során telepítettek ki, és amelyek továbbra is a parancsnokság hatálya alatt maradtak. Egyértelműen átfordult köztük a születések és a halálozások aránya: újra többben haltak meg, mint ahányan születtek.

ÉV	SZÜLETÉSEK : HALÁLOZÁSOK
1945	1 : 4,8
1946	1 : 0,9
1947	1 : 1,2
1948	1 : 1,7
1949	1 : 1,3
1950	1 : 2

Vagyis: a 30-as évek elejének demográfiai krízise után a háború alatt újabb demográfiai krízist szenvedtek el a kitelepítettek, amiből nem tudtak kilábalni 1950-re sem. A születés és a halálozás arányának átfordulása elsősorban ugyanis annak köszönhető, hogy főleg a közép- és az idős korosztály

maradt a kijelölt lakóhelyén, akiknek egyrészt a munkaképessége, másrészt a reprodukciós ereje is jelentősen csökkent. Másrészt a háborús áldozatok miatt deformálódott a férfiak és a nők aránya is. A Tomszki megye területén 1949 nyarán 14 900 családot tartottak számon, amelyekben mindössze 9200 felnőtt férfi élt. Ennek következtében a családfői szerep folyamatosan és egyre inkább átkerült az asszonyok és a gyerekek vállára.

A parancsnokság rendszerének 1954-es teljes felszámolása végleg megszüntette a kitelepítettek társadalmát mint önálló egységet a szibériai lakosságon belül.

A kitelepítések hatása

A kitelepítések időszaka Szibériában tehát 1930-tól 1954-ig tartott, amit igen összetett – és meglehetősen cinikus – politikai projektnek kell tekintenünk. „Kitelepítés lévén formájában tényleges száműzetés, célját tekintve gazdasági kolonializáció volt, eredményét tekintve része volt a parasztalanítás pusztító gyakorlatának. A parasztok rendkívüli száműzetése nem írható le semmilyen létező büntetőeljárási szabállyal, hiszen a büntetési tétel időkorlát nélküli, nem individuális, hanem listás (családi körre vonatkozó) jellegű volt, és kényszermunkával együtt valósult meg."[306] Ugyanezek a jellemzők mondhatók el az etnikai alapú kitelepítésekről is.

Az ebben az időben idetelepítettek összlélekszámát valójában ma is csak becsülni lehet. A legvalószínűbb adatok szerint 1930-tól 1954-ig körülbelül 6–6,5 millió embert telepítettek ki a Szovjetunióban eredeti lakóhelyéről. A kitelepített parasztok száma egyes számítások szerint meghaladta a 2 milliót, míg a kollektív bűnösség alapján kitelepített népek lélekszáma 2–2,5 millió közé tehető. A többieket politikai alapon telepítették ki. Csak a Narümi Határterületre és csak a harmincas években körülbelül 340 000, más számítások szerint félmillió embert száműztek. Ezeknek az embereknek a különböző számítások szerint a harmada-fele áldozatul esett.[307] Az mindenesetre bizonyos, hogy a rendkívül nagyarányú halandóság,[308] a szökések, valamint a tömeges visszatelepülések ellenére a Vaszjugánt is magában foglaló Kargaszoki járásban a kitelepítettek és leszármazottaik aránya ma is meghaladja a 70%-ot.[309] Leszögezhetjük tehát, hogy a terület mai demográfiai viszonyainak kialakulásában a kitelepítések játszották a legnagyobb szerepet.

A fenti számarány jobb megértéséhez emlékeznünk kell arra, hogy a 2010-es

[306] Kraszilnyikov 2010: 8.

[307] Az adatokhoz lásd: Kraszilnyikov 2002: 7; 2010: 7; Trenyin 2007a; 2007b; Poljan 2001; Zemszkov 1991; 1995; 2005: 34–35.

[308] Egyes számítások 15–20, mások 50% fölötti halálozással számolnak. 1931 és 1938 között a kitelepítéseket tekintik 80–85 000 haláleset közvetlen kiváltó okának.

[309] Az adatokról lásd: Kraszilnyikov 2003; Maksejev 2007; Mongolina 2008.

népszámlálási adatok szerint a hantik aránya a megye területén mindössze 0,07%, az itt élő úgynevezett őslakos népeké pedig összesen alig 0,4%-ra tehető. Vagyis az emberek hétköznapi demográfiai tapasztalata kétségkívül az, hogy szinte mindenki, azaz minden család kapcsolatba hozható a megtorlásokkal, a kitelepítettekkel, míg alig találkozni olyanokkal, akiket őslakosnak lehet nevezni. Az északabbi területeken ez az arány természetesen valamennyire más, bár a mindennapi demográfiai tapasztalatok terén ez sem okoz jelentős változást: például a Kargaszoki járás területén a hantik számaránya 0,88%, az északi kisnépeké pedig 4,12%.[310]

A kitelepítések emlékezete

„Az élet egy olyan szemtanú, egy olyan résztvevő szavaival, aki semmivel sem vétette észre magát. Igen, ez érdekel engem, ezt szeretném irodalommá nemesíteni."[311]

Mint korábban említettem, a néprajzos, antropológus alapvetően más úton közelíti meg a kitelepítések kérdését is, mint a történész. Egyéni sorsokat látunk a nagy minták helyett, és a hivatalos dokumentumok bizonysága helyett elsősorban az egyéni életutak tanúságára építünk. Ezzel a választással azonban sajátos összhangba kerülünk a helyi emlékezet működésével is. Ugyanis a rendszerváltás a Szovjetunióban is felszínre hozta az addig elhallgatott eseményeket, lehetőséget teremtett a múlt eseményeinek újraértékelésére. A Tomszki megye területén a legakutabb kérdés az volt, hogy hogyan lehet feldolgozni a kitelepítések emlékezetét, hogyan lehet eltüntetni a korábbi hivatalos emlékezet és az egyéni-családi emlékezet közötti disszonanciát. Mivel a hivatalos történetírás sokáig elhallgatta ezt a kérdést, a korábbi nagy történeti narratívák hitelüket vesztették, újak pedig hosszú ideig nem születtek meg. Ebben a helyzetben a kitelepítésekről szóló történeti diskurzusokban a nagy narratívák elé törtek új műfajok, amelyek hitelesek voltak, és megszólították a csalódott olvasókat. Ilyen műfajok voltak például a forráskiadványok: a kitelepítések levéltárakban őrzött hagyatékának feltárására, kiadására sorozatok indultak,[312] illetve könyvek és internetes adatbázisok sora született meg, amelyek a kitelepítéseken érintettek név szerinti adatbázisát hozták

[310] *Vszerosszijszkaja perepisz'...* 2010.

[311] Alekszijevics 2016a: 19 (Földeák Iván fordítása).

[312] Lásd pl.: Bolsakova – Markov – Trenyin 2000; 2001; Bondarenko – Markov – Trenyin 1988; Kraszilnyikov 1992; 1993; 1994; 1996; 2002; Kuznyecov 1991; Maksejev 1997; Nam – Naumova – Trenyin 2001; Trenyin 1998; 2004; 2006; 2007a; 2007b; Szmirnov 1998.

létre.[313] Ezekben a forráskiadványokban mindenki szabadon böngészhetett, szabadon kereshette a családjára vonatkozó információkat, és szabadon értelmezhette is őket. A kitelepítések feldolgozásának másik alapműfajává az élettörténetek, a visszaemlékezések váltak. Ez a műfaj nemcsak állításaiban volt hiteles, hanem formájában is: korábban is a családi emlékezet, az életút-események elmesélése volt az a műfaj, ami fenntartotta a kitelepítések emlékezetét. Dömpingszerűen jelentek meg a családi történelem szövegei, a visszaemlékezések: folyóiratok, könyvek, internetes portálok bocsátották közre az időnként rövid emlékmorzsákat, illetőleg a teljes élettörténeteket is.[314] A korábban emlegetett „Megbocsátás és Emlékezés" projekt is elsődleges céljának tekintette a még elérhető visszaemlékezések felgyűjtését és archiválását. Sőt, mivel diákoknak szóló közösségi-oktatási helytörténeti projekt is volt, megpróbálták a szövegeket olyan műfajban bemutatni, amit közelállónak éreztek a mostani fiatal korosztályhoz: PowerPoint prezentációk sorát készítették, amelyeket regionális és országos diák-tudományos rendezvényeken mutattak be.[315]

Az élettörténetek, a személyes visszaemlékezések és a levéltári források az orosz szépirodalomban is megteremtették sajátos műfajukat, amely dokumentumregénnyé szerkesztette össze a különböző forráscsoportokat, mint ahogy tette azt a büntetőtáborok életével kapcsolatban Alekszandr Szolzsenyicin[316] vagy éppen a szibériai kitelepítésekkel Vagyim Maksejev.[317] De hasonló úton jár Szvetlana Alekszijevics is, aki ugyancsak a Szovjetunió történetének traumatizált és elhallgatott eseményeit dolgozza fel életutak, életesemények összeszerkesztésével.[318]

Alább két életút részleteit kívánom bemutatni, közzétenni. Helyesebben nem is kettőt, hanem hármat, mert az egyik interjút egy házaspár tagjaival közösen készítettem, és mindkettőjük élete felidéződik benne. A két interjú szinte felel egymásra, mert mind a három mesélő német nemzetiségű volt, sorsuk sok mindenben párhuzamosan alakult. De felelnek egymásra azért is, mert a lehetséges érzelmi skálán két szélső pozíciót foglalnak el. Az egyik, a nyugdíjas könyvelő beszélgetőtársam, foglalkozásához illően szenvtelen, távolságtartó, precíz és átlátható. A másik azonban kevésbé megszerkesztett,

[313] Ujmanov 1992; 2016; Ujmanov – Petruhin 1991; Racsinszkij 2016; https://bessmertnybarak.ru/books/abc/?a=%D0%B1&number=19 (utolsó letöltés: 2020.08.31.).

[314] Lásd pl.: Bajtinger 2012; Bakst, F. 2011; Bakst, T. 2007; Borzecov 2004; 2005a; 2005b; Golesihin 2015; Hmeleva 2008; Klimov 2012; Krajszman 2008; Krotenko 2016; Rüngyina 2013b; 2014; Zarubina 2009.

[315] Hasonlóan látja Mohay Tamás a magyarországi rendszerváltás hatását a visszaemlékezések jelentőségének felértékelődésében, sőt kitér az archiváló és publikáló társadalmi törekvésekre is (Mohay 2000: 760–761).

[316] Szolzsenyicin 1989.

[317] Maksejev 1997; 2007.

[318] Alekszijevics 2016a; 2016b; 2017; 2018; 2019.

szenvedélyes, érzelmektől fűtött; heves érzelmi kitörések kísértében mesélték végig. A beszélgetések tehát nemcsak a kitelepítések történéseit idézik fel emberi közelségből, hanem megelevenítenek lehetséges előadási módokat is.

Nem fogok teljes életutakat bemutatni, nem fogom a teljes interjúkat közölni. Erre talán nem is alkalmasak – a felvétel körülményei sem tették lehetővé teljes, részletes életútinterjú készítését. Amit bemutatok, életüknek az a periódusa, amely a kitelepítések idején zajlott, azzal szoros kapcsolatban volt. A beszélgetések alapján egyértelmű, mint ahogy erre számíthattunk is, hogy a kitelepítések mindhárom élettörténetben kiemelkedő szereppel bírnak, ez életük meghatározó sorseseménye,[319] élettörténeti fordulópontja.[320] Valójában élettörténetüket ez osztja három részre: a kitelepítések előtti élet, a kitelepítések ideje, a kitelepítések utáni idők. Sőt, valójában a kitelepítések ideje az, ami eluralja az élettörténetet, az élet egyéb szakaszai elsősorban mint annak előjátéka és következményei jelennek meg. Mind a kulákká nyilvánítás és a kényszerlakhelyre szállítás, mind a parancsnokságok joghatálya alóli felszabadulás olyan esemény, amely markánsan új kezdetet jelent, amely önértelmezésüket is meghatározza.[321]

Nem zárható ki, hogy ez abból is fakad, hogy az interjú előkészítése közben elmondtam, hogy a kitelepítések története kiemelten érdekel. Első interjúalanyom még életében írt egy füzetet, ahol a kitelepítés sokkal kisebb jelentőséggel és terjedelemben jelent meg. Ám az a füzet sem kevésbé irányított szituációban született: nem személyes életútját kívánta elmesélni, hanem Novüj Vaszjugán település történetét foglalta össze saját ismeretei alapján. A kitelepítések fontosságát az is emelhette, hogy az utóbbi évtizedek politikai változásainak hatására ezeket minden családnak újra kellett, újra lehetett értelmeznie. A történelemnek ez az új értelmezése lehetővé tette számukra a kitelepítések történelmének „háziasítását", életük ezen események mentén történő megfogalmazását.[322]

A kitelepítés mint élettörténeti fordulópont által három részre oszló élet mellett megbúvik az élet egy alternatív tagolása is, amely nem a nagypolitikai eseményekhez, hanem a személyes/családi élethez fűződik: mindkét interjúban kiemelkedő fontossággal jelent meg a házasság időpontja. Ez is olyan fordulópont az életükben, amely meghatározza identitásukat, szerepeiket, kapcsolataikat.[323] A kitelepítések utáni életüket mindkét interjúban a családi élet és a munka kétszólamúságában adták elő.

[319] Tengelyi 1998.
[320] Mandelbaum 1982. Lásd még: Hauptman 2009.
[321] Tengelyi 1998: 199; Keszeg 2005: 11.
[322] Fabre 1997 (idézi: Keszeg 2011: 65); Jakab 2012: 71.
[323] Mandelbaum 1982: 36–37.

„Sem tanyánk, sem hazánk nem volt.”

A beszélgetést 2008. január 20-án, vasárnap vettem fel Alekszander Pavlovics Boger házában, Novüj Vaszjuganban. Alekszander Pavlovics ekkor a település legidősebb embere volt a maga 89 évével. 1919. október 16-án született, és 2012. április 5-én halt meg, nem sokkal azelőtt, hogy 2012-es terepunkámon újra találkozhattunk volna.

Alekszander Pavlovics gyakorlatilag egész életében könyvelőként dolgozott, és ez a munkája meghatározta elbeszélésmódját is. Annak ellenére volt szenvtelen, hogy szemmel láthatóan igen megviselte a beszélgetés. Ezért tartott időnként hosszabb szüneteket, leplezve elcsukló hangját és időnként elfojtott sírását is. Igyekezett tárgyszerűen végighaladni az eseményeken, lehetőleg betartva az események kronologikus rendjét. Hosszabban időzött a részleteknél, precízen körülírt, felsorolt mindent, amiről azt gondolta, fontos a történet megértéséhez. Igyekezett folyamatosan évszámokhoz kötni mindent. Az események első részét, egészen a Novüj Vaszjuganba költözésig, csaknem megszakítás nélkül, kerek történetként mondta el. E történet a régi, elveszett élet elemeinek leltárszerű felsorolása és az új életkörülmények kialakításának elbeszélése köré szerveződött. Kisebb zökkenő után folytatta a Novüj Vaszjugán-i évekkel, amelyeknek rendet a munka szabott, az, hogy hol és miként dolgozott, illetve milyen körülmények, keretek határozták meg munkáját. Az életút rövid elmondása után, a beszélgetésben egyre jobban elfáradva, mind fontosabb szerepe lett a kérdéseknek. Azonban a felvetődő témák kapcsán végig részletgazdagon mesélt.

Törekvése volt, hogy ne csak saját sorsának, de a falunak is krónikása legyen, hogy forrásul szolgáljon a falu története iránt érdeklődőknek. Az is érezhető volt végig, hogy életútját már sokszor végiggondolta, és erre a beszélgetésre is készült. Mint említettem, létezik egy általa írt füzet is, amiben lakóhelye történetét dolgozta fel, helyenként saját élettörténetére is reflektálva.[324]

A beszélgetésen végig jelen volt a lánya, Ljudmilla Alekszandrovna Suponyina is. A hölgy az önkormányzat alkalmazottja volt, ott ismertem meg. Az interjút ő egyeztette kérésemre édesapjával, közösen választották ki az időpontot is. Az interjú közben ő is heves érdeklődést tanúsított a történet iránt érzelmileg – több alkalommal sírva fakadt édesapját hallgatva – és tartalmilag is. Bevallása szerint neki is érdekes, fontos volt, hogy édesapja még egyszer végigmesélje a történetét, mert érezte, hogy idős kora és betegsége miatt erre nem sokáig lesz képes. 2019-es WhatsApp-beszélgetésünkben bevallotta, hogy jegyzeteket készített a beszélgetés után, és azóta az számít a család legfontosabb családtörténeti forrásának. Az interjú felvételét is ekkor küldtem el neki.

[324] A két füzetet a Novüj Vaszjugán-i általános iskola őrzi helytörténeti gyűjteményében. Az elsőnek a címe: „Boger A.P. visszaemlékezései a település alapításáról”. A második pedig a „Néhány adat Novüj Vaszjugán település alapításáról” címet kapta.

Ljudmilla Alekszandrovna érdeklődése végigkövethető a szövegen is. Eleinte – és közben is vissza-visszatérően – csak újra megismételte a kérdéseimet, amiket édesapja nem hallott, hiszen igen meggyengült a hallása. Lányát sokkal jobban értette, olvasott a szájáról. Azonban egy idő után tulajdonképpen átvette a kérdező szerepét, és maga is kérdéseket intézett édesapjához, illetve rövid beszólásokkal, tárgybéli kiegészítésekkel toldotta meg, lendítette tovább az interjút. A beszélgetés egyik pillanatában pedig maga is narrátorrá lépett elő, amikor édesanyja történetét idézte fel. Az interjú efféle „szabálytalan" alakulása meggyőződésem szerint élőbbé, sőt informatívabbá tette a beszélgetést.

Az interjú leírásában azokra a részekre koncentrálok, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak a kitelepítésekkel; az 1954 utáni eseményekre nem kívántam kitérni. A lejegyzés során normál betűtípussal Alekszander Pavlovics mondatait rögzítem, a lánya gondolatai félkövér betűtípussal, az én kérdéseim pedig kurziválva jelennek meg. Igyekeztem nagyobb vonalakban követni, rögzíteni a beszélgetőtársak érzelmi megnyilvánulásait is.

Alekszander Pavlovics Boger és Ljudmilla Alekszandrovna Suponyina

– *Engem elsősorban az érdekelne, hogy Ön honnan származik.*
– **Papa, hallod?**
– Hmm?

– **Az érdekli, hogy te honnan származol. Hol születtél, mennyit éltél? No…**

– 1919 októberében születtem. A település, a neve most nem fontos, ez egy Omszk megyei település. És 1931-ben, 1931-ben ebből a faluból kitelepítettek minket – a szüleimet telepítették ki. Én akkor még csak tizenegy éves voltam, amikor kitelepítették őket. És ha őket kitelepítették, akkor nekem is mennem kellett velük együtt. De lehet, hogy kezdjük a beszélgetést korábban. Önt a kitelepítések érdeklik, ugye?

– *Igen.*

– No, akkor azzal szerettem volna kezdeni [elfullad a hangja] ezt a kitelepítést szerettem volna a kollektivizációval kezdeni, a kuláktalanítás idejétől. Mert a kitelepítések gyökerei [elfullad a hangja] eddig nyúlnak vissza. Hát így. Huszonkilencben, vagy lehet, hogy korábban, a szüleim földműveléssel foglalkoztak, és jómódú parasztoknak számítottak. És akkor… [elfullad a hangja] kuláknak nyilvánították őket, tehetős parasztokat. A falunkból – a falunk nem volt nagy, körülbelül száz ház, nem több – mindössze hét családot nyilvánítottak kuláknak. És ugyancsak ebben az időben, huszonkilencben vagy harmincban, megalakult a kolhoz is ebben a faluban, és ebbe a kolhozba ment be a falu minden parasztja, köztük az apám is. És a munkaállatokat, lovakat és minden mezőgazdasági eszközt is be kellett adniuk, bár az olyan kisebb állatokat, mint a baromfik, juhok, tehenek, ekkor még nem vették be a kolhozba, csak az olyan nagyobb állatokat. És ebben az időben, ennek a kolhoznak a megalakulásának az idejében kulákká nyilvánítottak minket, mind a hét családot kulákká tették, akikről mondtam is már, hogy kuláknak nyilvánították őket. És akkor, ott dolgozott kezdetben az apám, és ez[325] még akkor kicsi volt, az anyám is csinált valamit ott. Az apámat a vajüzem vezetőjévé tették. Vajüzemet is alapítottak, és a falu minden tejét feldolgozták vajnak. Az apám volt ennek az üzemnek a vezetője, és elszállította a vajjá feldolgozott tejet, leadta ezt a vajat az államnak. És 1931-ben, még május előtt, 1931-ben kiszállt egy bizottság a falunkba, hogy kitelepítsék a kulákká nyilvánított családokat. Mindössze csak hét ilyen család volt. Ez a bizottság összeírta, hogy ezek a családok milyen vagyonnal rendelkeznek. Azt, amit beadtak a kolhozba, vagy ami kellett a kolhoznak, azt megtartották, a többit elkezdték kiárusítani. A bútorokat eladták, és mindent a háztartásból, amit nem kellett a kolhozba beadni, elkezdték kiárusítani. Ott helyben. És akkor a családtagokat, a gyerekeket is – mi összesen hatan voltunk – felpakolták. Letereltek a vízpartra, minden családot… egy fogat elé két lovat fogtak, és beültettek minket ezekbe a bricskákba. Ruhát pakoltunk ugyancsak ebbe a bricskába, élelmet, amit megengedtek, hogy elvigyük. És elvittek. És minden más ingóságunk, az is, ami a kolhoznak sem kellett, az is ott maradt. Hogy hova került, a mai napig nem lehet tudni. Elvittek minket ezen a kocsin az Irtisig, Omszk mellé. Omszk az ugye ott van az Irtis mellett.

[325] A testvérére utal, aki akkoriban még gyermek volt, emiatt édesanyja nem tudott dolgozni.

– *Igen.*

– És ezen az Irtisen elvittek minket, elszállították nemcsak a mi falunkból a kulákká nyilvánítottakat, hanem az egész Omszki megyéből valókat is. Betereltek minket egy uszályba. Nagy uszályok voltak, nem tudom, hogy kell pontosan nevezni az ilyen méretűt, de nagyok voltak. Ha jól emlékszem, négy uszály volt. Beszállítottak minket oda, és vittek az Irtisen lefele, az Ob felé, az Irtis az Obba torkollik, aztán az Obon vittek minket… az Obon az felfelének számított. Az Irtis az Obba torkollik, az Ob pedig északra folyik, de minket felfele vittek az Obon, dél felé. És elvittek minket egészen… hogy is van… egészen a Vaszjugán torkolatáig. Ezen a Vaszjugánon élünk mi még most is. És ott kiszállítottak, minden kulákká nyilvánított családot kiszállítottak. És – mennyit is? – két vagy három napot a parton voltunk, mindenki. És – nem emlékszem, de – még eső sem volt akkor. 1931 nyarán az volt a jó, emlékszem, hogy nem esett az eső, száraz volt a nyár, olyan… szóval száraz nyár volt az, sosem esett.

Aztán elkezdtek széthordani minket innen. Itt ugye kiraktak az uszályokból minden kulákot, ahogy akkor neveztek minket, és kis hajókban elkezdtek széthordani minket azokra a helyekre, amelyek ki voltak jelölve arra, hogy ott alapítsanak településeket. No, ott beszállítottak minket, nem emlékszem, három vagy négy járásból – a Poltavai járásból, az Omszki megye Poltavai járásából, az Omszki megye Boriszovkai járásából, az Omszki megye Aszinovói, vagyis Krutyinszki járásából –, és elvittek minket felfelé a Vaszjugánon. Ahol először megállították ezt a hajócskát, azt a helyet elnevezték Poltavkának. Ki volt nevezve az a hely, hogy ott kitesznek embereket, és elnevezték Poltavkának. Ezeket kiszállították, és minket pedig vittek tovább. És… megállt a hajó, és bekiabáltak: „az Omszki megye Boriszovkai járásából kitelepítettek szálljanak ki",… a mieink, a mi lakosaink. Kiraktak minket, a hajó továbbment, és mi ott maradtunk a parton.

A parton sem tanyánk, sem hazánk nem volt, semmink nem volt, csak szúnyog volt rengeteg. Kiraktak minket, és elkezdtünk berendezkedni. De mit jelent az, hogy berendezkedtünk? Először ilyen kis szárnyékokat csináltunk, hogy fedezékünk legyen, ha esne az eső, hogy védekezzünk az esőtől. De szúnyog az rengeteg volt. Szúnyog sok volt. Erdő, bokrok és szúnyogok – más nem volt semmi sem. Szerencse, hogy eső nem volt, emlékszem, alig esett, aszályos nyár volt.

No de mit csináljunk? Ott aztán kijelölődött egy vezető, a helyi hatalom által, ahogy akkoriban nevezték, a parancsnok által. Parancsnokság volt, mi a parancsnokság hatálya alá tartoztunk. Volt egy parancsnok, aki felelős volt a falu rendjéért, és a parancsnok kinevezett egy… talán sztarosztát[326]… és azok ketten ügyeltek a falu rendjére.

[326] Tényleges elnevezése nem a sztaroszta volt, ami a 20. század elejéig létezett választott faluvezetői pozícióként.

Nappal dolgoztattak minket, közösségi munkákat végeztünk, építkeztünk. Velünk együtt… Hogy azonnal hoztak-e élelmiszert is, arra már nem emlékszem,… de egész nyáron kizárólag liszttel etettek minket, rozslisztet adtak nekünk, darát és sót, ezenkívül semmilyen élelmiszert nem adtak. Csak ezt. És még ezt is normára adták. Emlékszem, hogy ha felnőttként dolgoztál, akkor tizenhat kilogramm rozslisztet és körülbelül három vagy négy kilogramm darát kaptál, és sót egy kicsit.[327]

Nyáron így éltünk: nappal a közösségi munkákon dolgoztunk, esténként pedig rendezkedtünk, építkeztünk, hogy valami hajlékunk legyen télire. Emlékszem, mi mind… a nemzetiségünk szerint… mi a településen[328] mind német nemzetiségűek voltunk, nálunk mind a hét család német volt, itt[329] összesen körülbelül tizenkét család volt német, a többiek mind oroszok. És akkor ott megalakult… öt… emlékszem öt család, ami huszonöt emberből állt, összeálltak, és közösen kezdtek házat építeni télre.[330]csönd És építettünk: fa volt elég, de szerszám szinte senkinél semmi nem volt. Minden valószínűség szerint minden családnál volt egy fejsze és egy fűrész, de más semmi.[331] Mégis építkezni kellett. Mindenki úgy épített, ahogy tudott, és ahogy sikerült. De éppen csak télre… télre építettük meg a lakást. De mivel fedjük le? Nincs semmi, amivel lefedhetnénk! Nem volt már semmi. Hisz idehoztak, kidobtak a parton, és nem volt semmi a fejszén és a fűrészen kívül, amit sokan maguk hoztak magukkal, az állam pedig nem adott semmit. Hát a tetőt – úgy rémlik nekem, bár nem is csak úgy rémlik, hanem biztos – földből csináltuk. A földből vályogot csináltunk, és csináltunk egy olyan tetőt, hogy lejtsen, hogy ha esetleg esne, lejtett valahogyan.[332]

No, megépítettük, két kemencét is állítottunk. Hiszen nyáron ugyan adtak élelmiszert, de ezekből a dolgokból kellett volna valamit sütni is, legalább valami lepényt, de se kemence, se semmi nem volt. Kellett valamit sütni, valami lepényt vagy valami kenyeret. Valahonnan gyufa is lett, vagy hozták nekünk, vagy valaki elhozta magával [otthonról]. Így hát tüzet raktunk, és ezen a tűzön, a parázson kenyeret sütöttünk. Aki… [elfullad a hangja] ahogy tudott, sütött magának a kemencében. És a lisztből, a lisztből tésztát csináltunk. Bogyók közül akkor elsősorban feketeáfonya volt, volt zelnicemeggy – a zelnicére nem emlékszem pontosan, de lehet, hogy zelnice is volt –, volt

[327] Egy család egy hónapra kapott ennyit, vagyis az akkor hattagú családjukra napi fél kilogramm liszt és 10 dekagramm dara jutott.

[328] Ahonnan kitelepítették őket.

[329] Azon a településen, ahová telepítették őket.

[330] Korábbi mondatai a nemzetiségekről arra utalnak, hogy a közös házakban nemzetiségek szerint szétváltak: oroszok oroszokkal, németek csak németekkel laktak együtt.

[331] Mint említettem, a kitelepítéseket emiatt a visszaemlékezésekben gyakran említik „egy fűrész, egy balta kitelepítésnek”, és ez a motívum rengeteg visszaemlékezésben felbukkan.

[332] A kitelepítettek eleinte veremházakat építettek, amelyek a földbe voltak mélyítve. Ezek jobban tartották a hőmérsékletet, és könnyebb volt ferde tetőt építeni rá. Az enyhén lejtő tetőt földdel, gyeptéglákkal borították be, hogy az vezesse el a vizet.

feketeribizli is. Tésztát tehát a lisztből, valamilyen tésztát a lisztből, vízből és a bogyókból csináltunk, csináltunk valami ételt, és akkor ezt ettük. És [csönd] hát, szúnyog az volt elég. Úgy-ahogy télig eléldegéltünk, és akkor télen már a házban… Emlékszem, a házban volt az a két kemence, azokat is valahogyan agyagból raktuk. És ott kezdtünk el sütni. Sütöttünk a kemencében, parázson, valahogy csinálták ezeket az asszonyok, amikkel táplálkoztunk.

No és a parancsnok, a parancsnok és a falunak a sztarosztája felügyeltek a rendre. A faluból, a falvakból – volt három falu, mert egy mellékfolyója volt ott a Vaszjugánnak,[333] és emellett a mellékfolyó mellett állt három falu – és egyik faluból a másikba nem… nem engedték meg, hogy átmenjünk. Csak a parancsnok vagy a sztaroszta engedélyével. Bár a sztaroszta nem nagyon avatkozott ilyenbe, efölött a parancsnok gyakorolt hatalmat. Ha valahova menni kellett, távolabbra kellett menni, akkor csak a parancsnok engedélyével tehetted.

Télen ingyen etettek minket… És az első nyáron végig így, ingyen etettek minket ezzel a liszttel, darával és sóval. Mást semmit nem adtak. És ekkor ingyen is dolgoztunk. Nappal valami közösségi munkát csináltunk, míg a gyerekek meg az asszonyok valami háztartási munkával foglalkoztak. De télen már elkezdtek fizetni a munkáért. Télen a nők és a gyerekek a saját házukban dolgoztak, zsindelyt hántottak vakolatnak.[334] A férfiak pedig az építkezéseken dolgoztak, közösségi házakat, például iskolát építettek, boltokat építettek, fészereket építettek, hogy télire valamit meg lehessen őrizni. És azért, amit csináltak a gyerekek és az asszonyok, zsindelyt hántottak, ezért fizettek, és a férfiaknak, akik kint dolgoztak az építkezésen, szintén fizettek. És ekkortól kezdve az élelmiszereket már pénzért vettük meg.

És ebben a parancsnokságban gyakran megjelentek, gyakran jöttek ellenőrzésre, hogy élünk-e, halunk-e, és hogy senki nem menekült-e el. Elsősorban a parancsnok felelt azért, hogy senki ne szökjön el.

És mit is mondjak még. Így éltünk mi. Az apámat télen fogták, és elvitték dolgozni a parancsnokságra. Ez a parancsnokság nagyon szigorú parancsnokság volt, eleinte Szrédnyij Vaszjugánhoz tartozott. A mi falunk, Boriszovka, Szrédnyij Vaszjugántól tizennyolc kilométerre feküdt. Boriszovkától Szrédnyij Vaszjugánig [tizennyolc kilométer volt]. Az apámat télen elvitték a parancsnokságra dolgozni, tavasszal pedig a családunkat is áttelepítették Szrédnyij Vaszjugánba. Ott éltünk két évet. Aztán elkezdtek minket áttelepítgetni. Az apámat hol ebbe a parancsnokságba küldték dolgozni, hol abba, bolti eladónak a településekre, úgyhogy 1931-től 1934-ig ötször telepítettek át minket. És ötödszörre már, 1934 őszén ide telepítettek minket, Novüj Vaszjugánba, és azóta itt, Novüj Vaszjugánban élünk 1934-től kezdve. Itt is fogunk elhervadni. [hosszabb csönd]

[333] Feltehetően a Jagom Jah folyócskára utal, amelyek torkolata mellett állt három faluja a kitelepítetteknek: Boriszovka, Oszinovo, Sztyepanovka.

[334] Belül fakéreggel borították be a veremházakat, hogy valamelyest otthonossá tegyék.

– Említette, hogy hatan voltak. Mindenki át tudott települni Novüj Vaszjugánba?

– Mindenki áttelepült Novüj Vaszjugánba, az egész családja?

– Hmmm?

– Az egész család áttelepült Novüj Vaszjugánba, mind a hatan?

– Nem. Hatunkat telepítették ki, de egy kislány, a legkisebb, meghalt már az úton, amíg vittek minket az Irtisen vagy az Obon. Szerintem amíg az Irtisen vittek minket, addig már meghalt. Szrédnyij Vaszjugánban pedig, 1933-ban, már a kitelepítések alatt született egy másik kislánya a szüleimnek. És akkor ezek… mennyi is maradt?… Voltam én, Kátya, Marija, és az, aki már itt született…

– Lídia.

– …igen, hatunkat, apámmal és anyámmal együtt hatunkat hoztak ide Novüj Vaszjugánba.

– És itt az ön édesapja…

– Lídia még mindig él. Kátya és Marija meghaltak.

– Csak a gyerekeik maradtak, és Lídia, a legfiatalabb Novoszibirszkben él.

– Ja, Novoszibirszkben. Igen, és itt a kitelepítésben, Novüj Vaszjugánban született még egy kisfiú, ő ugyancsak itt halt meg Novüj Vaszjugánban. Hogy mikor, már nem emlékszem.

Így éltünk mi az apámmal 38-ig. 34-től 38-ig az apám a parancsnokságon dolgozott. Mi, gyerekek nyáron bogyókat készítettünk télire, és valamit a háztartásban tevékenykedtünk, az apám pedig egyedül dolgozott. És 1938-ban… [elfullad a hangja] hát hogy máshogy, [elfullad a hangja] februárban letartóztatták.[335] [csönd] És a háztartás minden gondja… [csönd] és a háztartás minden gondja az anyám vállára és az én vállamra nehezedett.

A parancsnokság akkor már… a parancsnokság 1954 szeptemberéig létezett. Minden hónapban feljegyezték, hogy nem szöktünk-e meg, élünk-e és egészségesek vagyunk-e. Így, egészen 54-ig. És nem engedték meg, hogy bárhova elmenjünk a parancsnok engedélye nélkül.

És mit mondjak még. Amikor letartóztatták az apámat, akkor anyámmal és az idősebb nővéremmel dolgozni kezdtünk a kolhozban. Itt volt egy kolhoz Novüj Vaszjugánban, ami még 36-ban alakult meg. Akkor apám még élt, de később letartóztatták. Nem volt mit tenni, hová máshová mentünk volna dolgozni? Minket sehova sem vettek fel, egyrészt mint kitelepített kulákokat, másrészt pedig az apámat lecsukták, mert úgy tartották, hogy…

– …a nép ellensége…

– …a nép ellensége. És akkor nem volt lehetőség panaszra menni sehova se, az egyetlen lehetőség a kolhoz volt, hogy dolgozzunk. Én alig tudtam

[335] Édesapja, a publikált nyilvántartások szerint Pavel Alekszandrovics Boger, 1898-ban született Voroncovka településen. Novüj Vaszjugánban élt, könyvelőként dolgozott. 1938-ban tartóztatták le. Kivégezték. 1957 szeptember 23-án rehabilitálták (Ujmanov 2016: 158).

befejezni a hetedik osztályt. Februárban letartóztatták apámat, csak néhány hónap maradt a tanévből. Alig tudtuk kihúzni a végéig. És aztán megtalált engem a kolhoz elnöke, és megkért, hogy menjek el a kolhoz számvivőjéhez segédnek. El is mentem, mi mást tehettem volna. De a parancsnokságon ugyanúgy kellett regisztrációra járnom.

– Mesélj arról, hogyan kezdődött a te munkásságod. Elmentél tehát számvivőnek.

– Aha. Először itt dolgoztam, aztán ezt a kolhozt átalakították kisipari szövetkezetté,[336] és én ebben a szövetkezetben ledolgoztam tizenöt évet. Ezután a költségvetési üzembe[337] mentem át dolgozni. Itt húsz évet dolgoztam. Először számvivő voltam a kolhozban, aztán a kolhoz pénztárosa lettem, aztán számfejtője, aztán én lettem a kisipari szövetkezet könyvelője, majd a kisipari szövetkezet könyvelői állásából elmentem könyvelőnek a költségvetési üzembe.

Ebben az időben gyakran kellett kiküldetésbe mennem, elsősorban a féléves és az éves jelentésekkel kapcsolatban Kolpasevóba, aztán Tomszkba. A parancsnokság vezetőjének engedélye nélkül nem engedték meg, hogy elutazzak. Egy utazási igazolást kellett kérnem magától a szervezettől, hogy megkapjam az útiköltségemet, és kellett egy utazási igazolást kérnem a parancsnokságtól azért, hogy átutazzak a településeken, amik voltak akkoriban, a falvakon. És megérkezel Kargaszokba vagy Kolpasevóba vagy Tomszkba, megérkezel oda, és mész a parancsnokságra, hogy csináltass, csináltass egy igazolást, hogy megérkeztél. Ha hazaindultam, újra elmentem a parancsnokságra, csináltattam egy igazolást arról, hogy elutazom. És így éltünk akkor, azokban az években. És elvettem feleségül ezt a…

– Várj egy kicsit még a házassággal. Ebben az időben te… Az iskoláid milyenek voltak? Elvégeztél valamit? Valami könyvelőit?

– Nem, a hét osztályt befejeztem, és kész.

– Nem volt semmilyen könyvelői tanfolyamod, semmi? Autodidakta voltál talán teljesen, így lettél…

– Igen.

– …híres könyvelő?

– Amikor a költségvetési üzemben dolgoztam könyvelőként, semmilyen tanfolyamot… Könyvelőként, állandóan könyvelőként dolgoztam. Akkor ilyen kéthónapos tanfolyamok voltak…

– Látod!

– … könyvelő voltam, és két hónapos tanfolyamokra jártam Kujbisev városába. Kisebb város, Szamara volt régen a neve.[338] Ezenkívül semmilyen iskolát nem fejeztem be. A hét osztály után csak ezek a két hónapos tanfolyamok.

[336] Promartyel – промартель.

[337] Promkombinát – промкомбинат. Az önkormányzat által működtetett termelőüzem.

[338] Nehéz elképzelni, hogy az akkori utazási lehetőségeik mellett tényleg a Volga menti Kujbisevben járt iskolába, aminek Szamara volt a korábbi neve. Sokkal valószínűbb, hogy

– No, beszélj akkor a házasságról!

– Mi?

– A házasságról! Melyik évben házasodtál? [mindketten nevetnek]

– 1945. december 31-én volt a lakodalmunk, akkor házasodtam. És igen, jöttek a gyerekek.

– Hányan voltak?

– Négy lány.

– Négy lányunk született, és mind a négy él még, én meg most eltartott vagyok.

– Miért mondod, hogy eltartott vagy, hiszen van nyugdíjad!

– A parancsnokság gúnyt űzött belőlünk. [hosszú csönd] Elsősorban úgy tett csúfot velünk, hogy nem engedte meg, hogy bárhová elutazzunk. Elengedhetetlen volt, hogy engedélyt kérjünk. És még akkor is… volt egy eset… kellett mennem a zárszámadással, bementem a parancsnokságra, és: „Nem engedjük meg magának, hogy utazzon". Volt egy másik eset is, megengedték, hogy elmenjek, adtak igazolást is, amivel elmentem a reptérre, hogy vegyek egy repülőjegyet – akkorra már repülni is lehetett –, de bejött a rendőrség egy dolgozója, és azt mondta: „A papírjait". „Mi van, nem ismer engem? Milyen dokumentumot kér, hiszen maguk adták nekem." „A rendőrfőnök parancsa az, hogy elvegyem az igazolványait." Átadtam az iratokat, azt mondta, egyelőre sehova ne utazzak el. Átadtam a dokumentumaimat, fogtam a bőröndöm, és elmentem haza. Mondom a feleségemnek, hogy így és így volt. Elmentem a céghez, akkor már a költségvetési üzemben dolgoztam, mondtam, hogy így és úgy, a parancsnok nem engedélyezi. Ülök egy napot, ülök kettőt, a harmadik napon hívatnak, hogy „Vegye fel az iratait, és utazzon el. El fogja kísérni az egyik munkatársunk, egy rendőr." És tényleg, másnap elmentem, vettem jegyet, és látom, hogy bejön egy rendőr, és tényleg vesz ő is egy másik jegyet. És közösen utaztunk el. Akkor már Tomszkba mentem a jelentéssel. Megérkeztünk Tomszkba, elhelyezkedtünk a szállodában, másnap reggel pedig mondja, hogy menjek csak, menjek azért, amiért jöttem, tegyem a dolgomat. Én elmentem, megcsináltattam az igazolást, hogy megérkeztem Tomszkba, és mentem dolgozni. Eltelt egy nap, eltelt a másik, de egyáltalán nem láttam azt a rendőrt, aki elkísért. Kérdeztem a szálloda adminisztrátorától, hogy volt itt egy ilyen és ilyen, elment vagy még itt van? Akkor mondta, hogy még tegnap elutazott. Kérdeztem, hogy akkor mihez kezdjek, mit fogok csinálni? „Hát, én ezt nem tudom." Úgyhogy ő hazautazott, én megcsináltam a munkámat, és ugyancsak hazautaztam. Ilyesmik gyakran történtek. Régen telente, a repülőkig, amíg nem volt légi közlekedés a Vaszjugánon, Kolpasevóig lovon mentem el a jelentéssel, vagy Kargaszokba mentem el a jelentéssel. És bemész

a Novoszibirszki megye Kujbisev nevű városában járt tanfolyamokra, amely ténylegesen „kisváros" volt. Emlékezetében a két Kujbisev település összemosódhatott, ezért említette, hogy Kujbisevnek korábban Szamara volt a neve.

valamelyik parancsnokságra, ha innen elmész, Szrédnyij Vaszjugánig elmész, ugyanígy csinálsz egy elismervényt, hogy átutaztál. [csönd] Kargaszokba megérkezel, szintén. Vagyis hát minden településen, ahol parancsnokság volt, meg kellett jelenned feltétlenül, hogy elismertesd, hogy átutaztál. Ha engedély nélkül utaztál át valahol, és megtudták, megbüntettek volna, vagy visszafordítanak, de akár le is csuknak.

– Mikor mentettek fel a parancsnokság joghatálya alól, mikor szabadultál fel?

– 54 szeptemberében. Ettől az időtől kezdve lettem szabad.

– Az édesapját miért csukták le? [csönd]

– Apádat lecsukták. Miért?

– Ez olyan volt… semmiért. Őt már rehabilitálták. Semmiért.

– Jöttek, és vitték.

– Akkoriban rengeteg embert börtönöztek be, 37-től kezdve, 38-ban is nagyon sok letartóztatás volt. És miért? Nekünk van most egy igazolásunk arról, hogy rehabilitálták. Nem volt oka, hogy letartóztassák. Nem volt sem tárgyalás, sem nyomozás.

– Nincs semmilyen magyarázat.

– Letartóztatták, elvitték, és rögtön meg is ölték. Februárban tartóztatták le, és 39 márciusában… ja, 38-ban fogták le, ugye?

– Ühüm.

– Szóval 38 februárjában.

– Már 38-ban.

– 38-ban, februárban.

– Igen, 38-ban, februárban. És…

– Egy évvel később?

– …nem, 39 márciusában már megölték.[339] Van róla egy papírunk, hogy rehabilitálták, és ekkor és ekkor megölték.

– Mindennek ellenére azért voltak, akik próbáltak megszökni, hazatérni? [csönd]

– Megszökött valaki? Te mondtad, hogy tilos volt elmenni. Volt, aki megszökött?

– Szöktek! A mi falunkból nem volt szökés, de ott van Ognyev Jar, Medvezsij Csvor – innen Novüj Vaszjugántól felfele a Vaszugán mentén. Ognyev Jar falu is van, Medvezsij Csvor is – onnan elszöktek. Itt is volt egy falu, a közelben, Volkovo.[340]

– Igen.

[339] A beszélgetés során zavar volt a halál időpontja kapcsán. A tényleges halálozási dátum 1938 márciusa.

[340] Medvezsij Csvor, Ognyev Jar: kitelepítettek települései Novüj Vaszjugántól a folyó folyása mentén felfele, 30–40 kilométerre, a Csertala folyó torkolatának két oldalán. Volkovo pedig Novüj Vaszjugánnal szomszédos kitelepített település, 10 kilométerre lefelé. Mindhárom település szerepel már az 1931-es térképeken is.

– Innen is elszöktek. De ezeket a szökevényeket gyakran elfogták. Elfogták őket még az úton, szökés közben. Ahogy megtudta a parancsnok, hogy innen vagy onnan valaki megszökött, akkor rögtön üldözni kezdték, hajszát indítottak utána. Volt olyan, hogy elfogták még az úton, de olyan is volt, hogy ahova szökött, ott helyben tartóztatták le őket, és újra visszahozták ugyanide. Például Volkovóban, emlékszem, volt egy család, Szamoszvatov a nevük, a férfi az egész családjával megszökött, vitte az egész családját. Az egész családot üldözték, megint hajszát indítottak, ketten mentek puskákkal. Táráig[341] eljutottak, ott vonatra szálltak. Nem tudták akkor elfogni őket, visszatértek az üldözők. Ezeket a Szamoszvatov szökevényeket aztán ott helyben, ahova menekültek, ott elkapták, és visszahozták őket Volkovóba. Voltak olyanok is… nem gyakran szöktek meg, de voltak menekülések. Voltak, akiket útközben fogtak el, voltak, akiket ott a helyszínen, de vannak olyanok is, akik megszöktek, és nem lehet tudni, hogy elfogták-e őket, vagy sem. Hír nélkül… volt, hogy hír nélkül tűntek el.

– *Önöknek esetleg voltak kapcsolataik a helyiekkel, az osztjákokkal?*[342] [csönd]

– Voltak kapcsolataitok… amikor itt kezdtetek élni Vaszjugánban, a helyiekkel, az osztjákokkal?

– Az osztjákokkal?

– Ja. Ők is itt éltek a faluban.

– No, volt itt egy falu, Okunyci és Kuntyiki falu, ott éltek osztjákok, helyiek. Vagy Ajpolovóban sok helyi élt, ott éltek emberek a kitelepítés előtt is. Ajpolovóban[343] sok osztják és orosz volt, ők már jóval a kitelepítések előtt itt éltek. Nem emlékszem, hogy mióta voltak itt. Osztjákok is éltek itt. Eleinte nem engedték meg, hogy kapcsolatba kerüljünk velük. A parancsnokság nem engedte meg, hogy felvegyük a kapcsolatot. Aztán megszoktuk, elkezdtünk kapcsolatba kerülni a helyiekkel. A helyieket „szabadoknak"[344] nevezték, minket pedig kitelepítettnek.[345] Kitelepítetteknek számítottunk a parancsnokság joghatálya alóli felszabadításig. Az oroszokat a háború alatt kivonták a parancsnokság joghatálya alól. A háború 41-ben kezdődött, 43-ban kivonták őket a parancsnokság joghatálya alól, onnantól kezdve „szabadnak" számítottak; ahova akarsz, oda mehetsz is. De minket, németeket, minket, németeket csak 44 szeptemberében… mentettek fel.

[341] Tara város az Irtisen, a Tara folyó torkolatánál. Járásszékhely az Omszki megye területén. A Tarai járás szomszédos a Tomszki megyével.

[342] A kérdést – saját személyes érdeklődésem mellett – az indikálta, hogy a szökések esetében leginkább helyi, „osztják" segítőkkel indultak útnak.

[343] Kuntyiki, Okunyszigat, Ajpolovo: hajdani hanti települések a mai Novüj Vaszjugán közvetlen környékén, vagyis a Vaszjugán középső folyásánál. A folyó folyása mentén ebben a sorrendben követték egymást. A települések neveihez lásd: Nagy Z. 2007a: 22–23.

[344] vvolnüje – вволные

[345] szpecpereszelencü, szpecü – спецпереселенцы, спецы

– 54-ben, 54-ben.

– Persze, 54-ben, minket csak akkor mentettek fel a hatálya alól. És mindez miért? Ahogy az oroszokat felszabadították, azonnal elvitték őket a háborúba. A fiatalokat eleinte nem sorozták be, de ahogy felszabadították őket, a fiatalokat azonnal elvitték a seregbe. Az időseket vagy akinek valami egészségügyi gondja volt, azokat vagy elvitték, vagy nem. Akiket nem vittek el, azok elmentek innen, sokan a hajdani kitelepítettek közül hazamentek. De minket, németeket akkor, amikor az oroszokat felmentették, minket átsoroltak egy új kategóriába… [csönd] Addig kitelepítetteknek hívtak minket, onnantól kezdve… [elcsuklik a hangja] „örök időkre száműzött kitelepített németeknek" neveztek minket. Örök időkre száműzöttek voltunk. Ez 43-ban kezdődött, és 54 szeptemberéig tartott. Ebben az időben „örök időkre száműzött kitelepített németeknek" számítottunk. Sztálin halála után mentettek csak fel minket. Ha Sztálin még élt volna, tán a mai napig is száműzötteknek számítanánk. [csönd]

– *És eleinte hány lakosa…*

– Sztálin halála után…

– Még megismétli.

– …nekünk, németeknek egészen új élet kezdődött.

– Jobb?

– Felmentettek a parancsnokság hatálya alól, és egészen más viszonyuk lett hozzánk.

– Jobb?

– Hát persze! Korábban parancsnokság volt, nem sokkal azelőtt szűnt meg a parancsnokság, korábban mindig az volt. Nem engedtek semmit. Még ha el akartál helyezkedni dolgozni, akkor is engedélyt kellett kérni a parancsnokságtól. Aztán a parancsnokság megszűnt, Sztálin halála után, és szabadok lettünk. [hosszú csönd]

– *És eleinte hány lakosa volt Novüj Vaszjugánnak?*

– Mikor?

– *Amikor idetelepítették.*

– Amikor Novüj Vaszjugánba költöztetek, hány lakosa volt? Mekkora volt körülbelül a lélekszáma?

– Novüj Vaszjugánban?

– *Igen.*

– Igen.

– Kevés volt. Mi októberben jöttünk ide…

– 38-ban?

– 34-ben.

– 34-ben?

– *Igen.*

– 38-ban vitték az apámat börtönbe.

– Hányan laktak itt akkoriban?

– A lélekszámot nem tudom, de csak két utca volt, a Komszomolszkaja és a második, a Szovjetszkaja. De az emberek számát nem tudom megmondani.

– Ezek akkor még nem voltak ilyen hosszúak.

– *Rövidebbek voltak sokkal.*

– Felével rövidebb.

– Novüj Vaszjugán 1939-ben kezdett terjeszkedni, amikor megalakult a járás. A járás megalakulása után megalapították az Olajkutatót.[346] A járások számának növelése hatására, vagyis új járások keletkeztek.

– Az Olajkutató az később volt! Az jóval később volt.

A járás először, az Olajkutató később.

– Hát ez már sokkal később.

Razvédocsnoje expedícija. Olajkutató Intézet. Ennek a két üzemnek köszönhetően lett egyre nagyobb a falu. Most háromezer körül van?

– Körülbelül. Kétezer-ötszáz.

Mennyi?

– Kétezer-ötszázötvennégy.

– No. A falu 33-ban került megalapításra. Novüj Vaszjugán. Mi 34-ben érkeztünk ide. 33-ban, amikor megalapították a falut, akkor először Magilnüj Jarnak nevezték el. A falu szélén, a falu keleti szélén sírok voltak. Innen nyolc kilométerre volt egy település, ahol osztjákok éltek…

– *Igen.*

– …Okunyci. És ebből a faluból hozták ide a halottakat eltemetni. És itt sírok voltak…

– Temető volt.

– …ahol a falu keletkezett.

– Az út éppen keresztülmegy most rajta.

– A végén, a keleti oldalon.

– Ott van eltemetve az anyám is.

– Ezért nevezték Magilnüj Jarnak. Az első parancsnoknak, akinek Szmirnov volt a neve, nem tetszett, hogy a falut Magilnüj Jarnak hívják, ezért fogta, és átnevezte a falut Szmirnovkának. A neve után…

– *A saját neve után.*

– …a saját neve után. És az utcák, például az első, a Szovjet utcát Mihajlovkának hívták, a parancsnok keresztneve után. A másik utcát meg, ami most a Komszomol utca, azt Jekatyerinának[347] nevezték, az ő feleségének neve alapján. [nevetés]

– Látod, hogy csinálták!

– És amikor a járás magalakult…

– Melyik évben? Melyik évben alakult meg a járás?

[346] A korábban említett olajkutató vállalatról, a ZNGRE-ről van szó.

[347] Alekszander Pavlovicsot itt megcsalta az emlékezete. Az utcát valóban a parancsnok feleségéről nevezték el, de őt Tatyjánának hívták, ezért az utca neve is „Tatyjánka" volt.

– 39-ben.
– *Igen, emlékszem.*
– …akkor kezdték Novüj Vaszjugánnak nevezni.
– *Csak akkoriban kezdték el így hívni.*
– És mikor vitték be a kargaszokiba a járást? Mikor lett Kargaszok a járási központ?
– Húsz évig létezett.
– Csak húsz évig? Harmincig!
– Húsz évig. 39-en alapították, és éppen húsz évig létezett. Ez melyik év lesz?
– *59.*
– 59.
– 59-ben beolvasztották Kargaszokba.
– *És ez a parancsnok itt maradt később is, vagy elutazott?*
– Ez a parancsnok itt volt még soká, vagy elutazott?
– Melyik, a Szmirnov?
– *Igen.*
– Igen, igen.
– Besorozták a seregbe, és meghalt a fronton. Popov, Szergej Romanovics, ugyancsak idevalósi lakos, és a parancsnok, aki itt volt, találkoztak a fronton. Az sebesült volt, a parancsnok, ott fetrengett az úton. Ők éppen visszavonultak, mesélte Popovics, hogy visszavonulás közben találkozott ezzel a parancsnokkal. És ez a parancsnok kérte a Popovicsot… [sír]
– Segítséget kért? Segítséget?
– …inni kért tőle. De ártani ártott mindenkinek rendesen az a parancsnok, jó kegyetlen volt ez a Szmirnov. Szóval, meghalt a fronton.
– *És…*
– Amikor ide költöztünk 34-ben, akkor már nem ő volt itt a parancsnok. A járási parancsnok Nyikityin volt, de hogy a településnek ki volt a parancsnoka, azt most nem tudom megmondani. [csönd]
– *A kapcsolat az oroszok és a németek között békés volt?* [csönd]
– Az oroszok és a németek kapcsolata! Milyen volt? Az emberek között.
A kapcsolatok normálisak voltak. Ugyanolyan kitelepítettek voltak, amilyen kitelepítettek mi voltunk. Csak mi németek voltunk, ők oroszok. Normális kapcsolat volt köztünk. Soha nem volt semmilyen vita. Például én könyvelőként dolgoztam a kisipari szövetkezetben és a költségvetési üzemben, ahol főleg oroszok voltak, német az kevés volt, főleg oroszok. Soha semmilyen vita nem volt. A kapcsolat normális volt. És azokkal is, akik korábban is itt éltek már, a kapcsolat azokkal is rendbe jött, és normális lett. Mert kezdetben a parancsnokság nem engedte meg, hogy velük kapcsolatba lépjünk, de aztán letisztultak ezek a viszonyok is, és normálisak lettek.
– *A németeket ezek szerint nem sorozták be?*
– Később magukat, németeket, besorozták a seregbe?

– Nem!

– Egyáltalán nem sorozták be?

– Egyáltalán nem soroztak be minket. Amikor az oroszokat kivonták a parancsnokság joghatálya alól, akkor az oroszokat elvitték a seregbe, de a németeket akkor sem sorozták be. Nem vittek.

– Valószínűleg féltek.

…

– Édesanyám két éve halt meg.

– Két éve? Hosszú életű volt.

– 22-ben született, apa 19-ben. 2005-ben halt meg. Ő is kitelepített volt.[348]

– Szintén német, ugye?

– Igen, szintén, csak ő az Altáji Területről.

– Vagyis ide nem csak az Omszki megyéről telepítettek németeket?

– Nem! Telepítettek mindenhonnan. Ő is mesélt róla. Van egy újságom is, majd később megtalálom. Nemrégen Ászja Fjodorovna[349] **csinált vele interjút, ott ő is elmesélte, hogy hogyan telepítették át őket ide.**[350] **Nekik is nagy családjuk volt, gyerekek voltak. És mindenki él. Mama halt meg először. Mind hosszú életűek. Az egyik húga, a legkisebb, Omszkban él, és a testvére, akinek meghalt a felesége, annak nem volt gyereke, így magához vette, és most ott kettesben élnek. Az egyik lánytestvére Pszkovban él, a fiával, ugyancsak öreg.**

– Hol?

– Pszkovban.

– Ja igen.

– Pszkovi megye. Ott élnek. És egy fivére él Novoszibirszkben. Ugyancsak nyolcvan fölött, jóval nyolcvan fölött jár.

– Tényleg sokáig élnek.

– Anyám halt meg először. Ugyancsak nehéz élete volt. Nagyon nehéz.

348 Édesanyja Anna Bergardovna Boger, lánykori nevén Vinsz volt.

349 Ászja Fjodorovna Sulbajeva az interjú idején már nem lakott Novüj Vaszjugánban, mert elköltözött a megye egyik északi városába, Sztrezsevojba. Korábbi terepmunkáim idején Novüj Vaszjugánban lakott, és a helyi lapoknak dolgozott újságíróként. Leggyakrabban érdekes életutú helyiek történetét dolgozta fel, gyakran írt a kitelepítésekről és a kitelepítettekről. Emellett dolgozott az olajbányászok lapjának is, ahol az üzemtörténeti események mellett ugyancsak az olajbányászok egyénisége vonzotta.

350 Azt a cikket, ami önállóan Anna Bergardovnának lett szánva, nem találtuk meg sem a Boger család gyűjteményében, sem az újságírónő gyűjteményében, sem pedig a megyei lap (Északi Igazság – Szévernaja Pravda – Северная правда) online archívumában (http://www.sokik.rgu/newspaper.html [utolsó letöltés: 2020.08.31.]), sem pedig saját cikkgyűjteményemben. Csak két olyan cikkre bukkantam, ahol az ő sorsa is megemlítődik másoké mellett: „Novüj Vaszjugán 60 éves. Múlt és jövő". *Szévernaja Pravda*, 1993. június 25. 2. o.; „Az én Vaszjugánom – szeretet, remény, büszkeség". *Tomszkaja Nyelft* (Томская Нефть –'Tomszki olaj'), 2003. július 12. 8. o.

Ettek ők is mindenfélét. És ő akkor… Az anyja korán meghalt, 43 éves volt. És mindenki, az összes testvére rá maradt. Ő volt a…

– *Legidősebb?*

– Nem ő volt a legidősebb, volt egy nővére is. De ő jobban irányított, vezetett, és akkor ő mindet… Mindenki nála élt. A legkisebbet teljesen ők iskolázták, apával közösen. A családtól elvitték, ápolónő lett. Nehéz volt. Beteg volt mindig.

– *Őket is a harmincas években telepítették ide?*

– Igen. Anyát melyik évben telepítették ide a családjával? Mikor?

– Mi?

– Anyát. Mikor telepítették ide anyát?

– Micsoda?

Melyik évben telepítették ide?

– Ugyanabban.

– Ugyanabban, ugye? 31-ben. Röviden, 34 óta laknak itt.[351]

– Őket az Altájból hozták.

– Igen, az Altájból.

– Minket meg az Omszki megyéből.

– Röviden, mindenhonnan telepítették ide őket. Mesélte, hogy kiszállították őket, az uszály kikötött, aludtak, kiszállították őket, és mentek is tovább. Ahogy akartok, éljetek. Semmi nem volt.

– Minket kitelepítettek…

– Ahogy kitelepítették őket, ő is elmesélte.

– Minket kitelepítettek… kitettek Szrédnyij Vaszjugán mellett. Boriszovkában. Őket meg Tevriz mellett tették ki, ott volt egy Nejgolstat nevű falu.[352] Őket oda telepítették.

– Ja. Német falu volt. Azt mondja, gyakorlatilag kidobták őket. Az égvilágon semmi nem volt. Se fejsze, semmi. Az anyja egyedül volt velük. Gyerekek, szúnyogok, a gyerekek kicsik voltak. Sátrat csináltak. Borzalom volt, mondta. Borzalom.[353]

– *És hogy tudtak életben maradni?*

– És látod, látod, csak életben maradtak. Képzeld el, olyan éhesen, alulöltözötten, és ilyen sokáig élnek. Ilyen edzettek voltak. A mostani generációt nem lehet vele összevetni, ugye?[354] **Szörnyű.**

[351] A róla megjelent újságcikk szerint 1935-ben kerültek csak Novüj Vaszjugánba.

[352] Tevriz (Novüj Tevriz) ma is létező település a Vaszjugán folyása mellett, Novüj és Szrédnyij Vaszjugán közt. Nejgolstat Tevriztől körülbelül 10 kilométerre volt a folyón felfelé, kitelepítettek települése volt, hamar megszüntették.

[353] „Szörnyű idők voltak. Rettenetesen éheztünk, sokan meghaltak." Idézet a vele készült rövid interjúból, *Szévernaja Pravda*, 1993. június 25. 2. o.

[354] Ljudmilla Alekszandrovna szavai összhangban vannak az édesanyjával készül rövid interjú gondolataival: „De az emberek mégis mindenütt csodálatosak voltak, ahogy tudták, segítették egymást. És hogy tudtak dolgozni! Tudtak és szerettek dolgozni. És ez segített nekik túlélni." Uo.

– *Nehéz elképzelni is.*

– Szinte mezítláb, rendes ruha nélkül, semmi normális étel nem volt.[355] **Földházakban laktak.**

Volt valaki, aki segített nekik?

– Nem, senki! Később aztán ez… saját maguk…

– A falvak, amiket akkor alapítottak, a falvak, amiket itt a Narümi Határterületen létrehoztak, általában arról a járásról lettek elnevezve, ahonnan kitelepítették őket. Minket a Boriszovkai járásból telepítettek ki, és a falut is Boriszovkának nevezték.

– Ezt már mondtad. Ezt már elmondtad!

– Ja…

– *Szóval eleinte földházakban laktak?*

– Nem, eleinte sátrat, szárnyékot csináltak. Nyáron faágakat törtek, jegenyefenyőt, mindent. Hogy az eső ne áztassa őket. Aztán vájtak földházakat. A földbe, hogy melegebb legyen télire. Ott valami kemencefélét is csináltak agyagból, hogy valahogy fűteni tudjanak. És amikor már régebb óta voltak itt, és a férfiak is megjelentek, igen férfiak is voltak, akkor kezdtek el gerendának valót vágni. Előre kivágták őket, és házat építettek. Aztán azoknak segítettek, akiknek a családjában nem volt férfi. Nekik is segítettek, hogy élni tudjanak.[356] **És lassan berendezkedtek.**

– *Őket ugyancsak a szüleikkel telepítették ki?*

– Igen. Őket is a szüleikkel, de az apját szintén bebörtönözték. Letartóztatták, és agyonlőtték Kolpasevóban.

– *Ugyanakkor?*

– Igen, ugyanazokban az években. És utána őt is rehabilitálták. És így éltek, igen nehezen. Az anyja is meghalt, alig volt 43 éves, az anyai nagyanyám. És akkor ők így magukra maradtak.

– *És mit dolgozott?*

– Ő? Ő sem tanult. Mesélj csak a mamáról! Hogy ő mit dolgozott. Veled dolgozott a szövetkezetben?

– Igen.

– Mesélj egy kicsit a mamáról.

[355] „Csak annak köszönhetően éltünk túl, hogy anyánk mindent beosztott. Bárhogy sírtunk is, mindennap bögrével kimért annyi lisztet, ami éppen elég volt a következő élelmiszerosztásig. Vizet forralt, megsózta, elkeverte, és azt ettük kanállal. Kenyerünk nem volt. Az emberek egy hét alatt megették a fejadagjukat, és aztán felpuffadtak, járni is alig tudtak. És meghaltak. Sírt 25-30 embernek csináltak közösen, elvitték oda a holttestet, de elkísérni a halottakat senki nem tudta: nem volt rá erejük." Idézet a vele készült rövid interjúból, *Tomszkaja Nyelft*, 2003. július 12. 8. o.

[356] „Más családokban voltak férfiak is, akik kunyhókat kezdtek építeni. Minket, hatunkat azonban az édesanyám ágyneművel takart le a vérszívó rovarok ellen, aztán font egy szárnyékot ágakból, mint egy nagy kosarat. Ebben éltünk aztán egészen novemberig. Októberben, amikor már leesett a hó, a fivéreim, Borja és Mitya meghaltak himlőben." Uo.

– Anyáddal egy osztályban tanultunk. Ötödik osztálytól kezdve, ötödikben, hatodikban és hetedikben. Együtt fejeztük be a hetedik osztályt. Eleinte dolgozott… Én a hetedik osztály befejezése után a kolhozban kezdtem el dolgozni, ő pedig gazdasági munkákkal foglalkozott. Aztán engem kineveztek a kolhoz számfejtőjévé, ő pedig maradt a szövetkezetben. Később pedig kinevezték pénztárosnak abba a szövetkezetbe, ahova azután engem is felvettek. Egy évet dolgoztam ott a kolhozban. És ahol ő dolgozott, a szövetkezetben, a vezetőséget, az elnököt és a könyvelőt elítélték, büntetést szabtak ki, és börtönbe vitték őket. Engem akkor neveztek ki ebbe a szövetkezetbe főkönyvelőnek. Eleinte gazdasági munkakörben volt, azután kinevezték munkavezető helyettesnek. És így házasodtunk össze: ő munkavezető helyettes volt, én pedig könyvelő a szövetkezetben…

„Ti ilyenek meg olyanok vagytok!"

Az interjú 2012. augusztus 19-én, vasárnap készült. Akkor éppen Kargaszokban, a járásközpontban laktam, és onnan kerestem fel néhány beszélgetőtársat a szomszédos településeken, ebben az esetben a Pavlovóhoz tartozó, vele gyakorlatilag összeépült Pasnyán. Beszélgetőtársaim egy idős, német származású házaspár, Marija Andrejevna Bender és Andrej Andrejevics Gidrih voltak. A férfi 1923-ban, felesége 1928-ban született, beszélgetésünk idején a kilencvenedik, illetve nyolcvanötödik születésnapjuk küszöbén álltak. A beszélgetés a házuk pitvarán zajlott, egy asztal mellett ültünk mindhárman, az öreg, de tisztán tartott házban. Andrej Andrejeviccsel végig egy helyben maradtunk, a felesége időnként felkelt, hogy gondoskodjon a macskáról vagy beteg lányáról.

A beszélgetés elsősorban a férj és köztem zajlott, Marija Andrejevna inkább csak kommentálta az eseményeket: kiegészítette, belekérdezett, sóhajokkal és halk jajongással mintegy kontrázott férjének. A köztük lévő mély összhang, csaknem harmónia nem csak ebben nyilvánult meg. A „kontrázás" másik oka biztosan az volt, hogy tudta, férje igen nagyot hall, alig-alig érti meg, amit mondanak neki. Egyrészt hiába próbáltam minél hangosabban beszélni, gyakran kellett kisegítenie, hogy megértessem magam a férjével. Másrészt pedig Andrej Andrejevics nem hallotta, amit mellette mondtak, így mondandója monologikus volt.

A monologikus előadásmód, valamint a férfi előrehaladott életkora abban is megmutatkozott, hogy többször elismételte, amit korábban már elmondott. Felesége szerint ez egyébként is szokása: mindig elmondja ugyanazt egymás után akár többször is. A beszélgetésen végigkövethető ez a körkörösség: a kitelepítésről beszélgetve végighalad a kitelepítésének előzményein, az utazáson, a megérkezésekor tapasztalt nehézségeken, édesapja sorsán, és végül, mielőtt témát váltana, mintegy a történet lezárásaként, mindannyiszor a házasságkötésüket említi. A kitelepítés története így teljes számára: a szenvedéstörténet

akkor ért véget, amikor megtalálta feleségét, függetlenül attól, hogy még évekig a parancsnokság joghatálya alatt kellett élniük. A szinte népmesei felépítés – különböző próbák kiállása, majd mintegy ennek jutalmaként a feleség kezének elnyerése – szemmel láthatóan többször elmesélt, kiforrott menettel bírt.

A házaspár történetében külön jelentősége volt német nemzetiségüknek. Míg előző beszélgetőtársam életében ennek nem volt különösebb visszatükröződése azonkívül, hogy később mentették fel őket a parancsnokság joghatálya alól, addig a Gidrih–Bender házaspár számára nemzetiségük ténye súlyosbította szenvedéseiket. Feltehetően szerepe van ebben annak, hogy míg a Boger házaspár mindkét tagja – bár németek voltak – kulákként lett kitelepítve, addig a Gidrih–Bender házaspárból Marija Andrejevnát már etnikai alapon száműzték. Ez nyilvánvalóan felértékelte a családjukban az etnicitás szerepét.

A beszélgetés életem egyik legnehezebb interjúja volt. A történeten túl igen nehézzé tette Marija Andrejevna folyamatos érzelmi kommentálása, a halk jajongás, a végtelen impulzivitással, mély emocionális töltettel elmondott, időnként refrénszerűen ismételgetett mondatok. Külön nehézség volt, hogy a házban feküdt szellemileg sérült, ötvenhat éves lányuk is – ennek köszönhetően nem is invitáltak beljebb a házba. A beteg időnként artikulálatlanul üvölteni kezdett, kísérteties aláfestést adva a történetnek. Édesanyja ilyenkor bement hozzá, és megnyugtatta.

A beszélgetés lejegyzésekor újra dőlt betűvel szedem a saját kérdéseimet, normál szedéssel a férfi, félkövér betűkkel pedig az asszony szavait írom. Minden érzelmi megnyilvánulást lehetetlen lett volna beleírnom, de időnként muszáj volt azokra is utalnom. A beszélgetésben olyankor hagyok ki részleteket, amikor az teljesen más irányba terelődött, a kitelepítése szempontjából irreleváns témákról szólt, mint például az interjú közben folyamatosan nyávogó macska, vagy a falu közlekedési lehetőségei.

– *Önök honnan költöztek ide, Pasnyába?*

– Jerominóból.

– *Bocsánat, honnan?*

– Jeromino. A Csizsapkáról. Jurtü Jerominónak hívták.[357] Nyolcéves voltam, amikor odatelepítettek. Apámat és anyámat kulákká nyilvánították. Voltam én, egy nővérkém és egy fivérem. A kisfiú ott is maradt, ott temettük őt el.

Minket fémuszályokon hoztak ide. No, ez minden. Az egész tömeget beterelték oda, forróság volt, húsz napnál is tovább utaztattak így.

– Én az Omszki megyéből származom.

– *Az Omszkiból?*

[357] Jeromino hajdani település a Csizsapka folyó középső folyása mellett. Bár a folyóvölgy lakossága korábban szölkup volt, és a falu neve (jurti) is az őslakosokra utal, a település közvetlen környezetében ekkor már az óhitű oroszok települései voltak túlnyomó többségben. A települést 1972-ben véglegesen felszámolták.

Marija Andrejevna Bender és Andrej Andrejevics Gidrih

– Igen, Szasznovka faluból.[358]

– Onnan telepítették ide…

[358] Szasznovka Omszktól alig több mint harminc kilométerre, délre fekszik, a mai Azovi Német Nemzetiségi Járásban. Sík, erdőtlen vidék, gazdag feketeföldje kiváló mezőgazdasági terület. Az 1895-ben alapított települést az 1920-as években szinte kizárólag

– *Megmondaná, hogy mikor született?*
– 1923-ban születtem.
– *1923? Hát akkor már egészen nagy volt, amikor áttelepítették.*
– Hát, hány éves is voltál?
– Nyolc.
– *Jól emlékszik akkor mindenre, ugye?*
– Emlékszem, bizony.
– Persze hogy emlékszik, mindenre emlékszik.
– *És hogy éltek ott, a Csizsapkán?*
– Rosszul éltünk. Először kiszállítottak Kargaszokban, a parton, ahol most a rendőrség van. Ott kiürítették az uszályt. Nem egy uszály volt, hanem több. És mennyi ember – borzalom. Aztán kis hajókon szétvittek minket a kisebb folyók mentén. Az uszály vontatója oda nem tud felmenni. Minket a Csizsapkán vittek, amelyik a Vaszjugánba ömlik. Jeromino jurtába kerültünk. Enni nem volt semmit. Ami kenyér ki volt sütve, az megpenészedett. Kitettek a partra. Csak egy óhitű élt ott. A szúnyogok… megzabáltak. A kisfiú pedig, 29-es születésű, megbetegedett az úton. Odavittek minket Jerominóba, két hónapot még élt, és meghalt.
– *Az éhségtől?*
– A betegségtől. Meg az éhségtől. Nem volt semmi ennivalónk, ettük, amit tudtunk, füvet. Elmegyek, szedek egy zsák füvet, ezt a labodát.
– Az egy olyan gaz. Laboda.
– Vízbe keverem, lisztet dobok bele, úgy is kevés. A munkánk alapján kaptunk sót és lisztet, napi 200 grammot – „itt van, egyél".
– Lisztmosléknak hívták. Csináld meg és edd.
– Aztán valahogyan hoztak krumplit. A kolhoz. A kolhoztagoknak adtak, és mi is kaptunk egy kicsit. Spóroltunk vele. Elültettük, és lett egyre több krumpli. Hal az sok volt ám, csak nem tudtunk halászni. Kértünk horgászbotot, hoztak nekünk botot, boltban vették, nekünk adták. Akkor egy kicsit jobb lett. Nem volt mit enni.
– *És ki tanította meg horgászni?*
– Hát, megmutatták, hogyan kell horgászni. Kukacot ástunk, horgászbot volt velünk. Sok hal volt.
– *Akkor ezek szerint ott más is élt, nem csak kitelepítettek?*
– Hát csak az az egy óhitű élt ott. Egyedül.
– *Egyedül, aha.*
– Aztán kényszerítették a szüleinket, mindenkiét, hogy erdőt irtsanak. Mennyit kiirtottak legelőnek, borzalom. És most mi maradt ott? Mindent újra benőtt az erdő.
– *Valószínű.*

---

a Volga mellől idetelepült németek lakták, lakossága meghaladta a 800 főt (vö. Dizendorf 2006: 463).

– És 38-ban… az apámat letartóztatták, elvitték, sosem láttuk többet.
– *Miért?*
– Az isten tudja, miért. Az ötvenes éveiben járt csak. Kolpasevóba vitték őket, és ott agyonlőtték. Nem csak az én apámat…
– Jaj-jaj-jaj, fiatalokat is, de milyeneket, jaj-jaj-jaj. Húszéveseket is, aki húszéves volt. Jaj, mit csináltak, jaj, mit csináltak! A legfiatalabbakat is elvitték. A legfiatalabbakat. Hát mit csináltak ezek? Ha? Ez mindennek a megcsúfolása volt.
– Nem volt mit ennünk. Nem volt lábbelink.
– Jaj-jaj-jaj-jaj.
– Anyám megfázott, ráment a szívére, tizennyolc évig betegeskedett. Az apám után is csak az aggodalom. 1956-ban halt meg.
– *És hol laktak?*
– Lakni?
– Ha-ha.
– Alacsonyan fekvő terület volt. Rendszeresen elmosta. A férfiak… Fűrész és balta volt. Mentél, fel a dombra, ott egy tó volt. Megnézted, száraz, elkezdtél erdőt irtani. Leszedted a fa kérgét, hogy egy kicsit megszáradjon. Először barakkokat építettünk. Megépítettük a barakkokat, felosztottuk fülkékre, és úgy éltünk.
– *Tehát még barakkok sem voltak?*
– Nem.
– Nem volt ott semmi. Kiszállítottak, kilöktek, kész. Mint a kutyát.
– És amíg nem építettek barakkot, a szabad ég alatt aludtak?
– Igen, igen. Szabad ég alatt. Kitettek a partra, és kész.
– A feleségem a Volga mellől jött.
– *Volgai?*
– Igen, én a Volga mellől jöttem.
– Őket 41-ben hozták ide.
– Igen, 41-ben, minket kicsit később, kicsikét…
– *És ön melyik megyéből való?*
– A Szaratoviból.
– *Szaratovi megye.*[359] *Aha…*
– *És akkor 41-ben került ide?*
– Igen, 41-ben. Először Novoszibirszkibe vittek, és ott rögtön körbehordtak minket házanként, hogy ki akar befogadni valakit közülünk. „Németek, ti ilyenek meg ilyenek vagytok." És senki nem fogadott be. Bárhová mentünk, „menjenek innen ki az utcára". És akkor ezek[360] **mentek, hogy engedjenek be. És akkor széthordtak minket, kit hova sikerült, házanként. Ez volt. Mi jó helyre kerültünk, öregek laktak ott, ilyen vének, csak kicsit**

[359] Megye Oroszország déli részén, a Volga mentén, Kazahsztán szomszédságában.
[360] Az NKVD-sek.

fiatalabbak, mint most mi. Ők rögtön befogadtak minket. Ott legalább jó volt nekünk. Molnárként dolgozott a férfi. Aztán megint vittek minket. Aztán újra vittek minket, mindenhova vittek minket.

Igen?

– Novoszibirszk, Belij Jar,[361] Mucspar.[362] Mucsparból…

– Csurulkánál.[363]

– A Csurulkánál.[364] Aj-jaj-jaj, csak vittek és vittek. És aztán annyi, egyesültünk a Csurulkánál. Most meg itt vagyunk.

– Az anyját elvitték onnan, talán cselédnek. Az apját is begyűjtötték ott. Hogy hova lettek, ki tudhatja azt?

– Apám harminc-valahány éves volt. És mi hány évesek voltunk? Harman voltunk. Hárman.

– *És Ön melyik évben született?*

– 28. 27 vagy 28? 28! Aj-jaj-jaj-jaj.

– Én 23-as vagyok, a lánytestvérem 26-os. Ő hazament a szülőhelyünkre, ott halt meg. Anyám is hazament 1956-ban, és ott halt meg az anyám is.

– *56-ban elmentek?*

– Igen, 56-ban, hazamentek, és ő még az úton meghalt.[365] Nem akart itt meghalni.

– *És Ön nem akart volna hazamenni?*

– Jaj, akartunk. Akartunk. Ha engedtek volna, azonnal hazamentünk volna. Őt nem tudom, de én azonnal hazamentem volna. Ajjaj.[366]

– Én nem akartam, nem akartam visszamenni a szülőföldemre. Én itt megszoktam. Már nem akaródzott. Hazautaztunk, megnéztük, de valahogy valami nem tetszett, és visszajöttünk. Mi ott éltünk Jerominóban, majd Ruszlanovkába[367] kerültünk. Innen 10 kilométer. Aztán 68-ban átköltöztünk ide. Felszámolták azt a falut.

– És én megismerkedtem vele, aztán összeházasodtunk.

– Akkor nem is regisztráltak minket. Nem mondtak semmit. Úgy regisztráltak minket, hogy ő Gidrih, én meg Bender.

– Parancsnokság volt még akkor.

– Hát így volt. Aztán maradtunk, maradtunk, és maradtunk végig. És így élünk. Mennyi ideje is most már? 61 éve élünk együtt.

– Mi van?

– Veled, 61 éve élek veled együtt.

[361] Település a Vaszjugán mellett, a Csizsapka torkolatától keletre. Mára likvidálták.

[362] Település a Vaszjugán mellett, a Csizsapka torkolatától keletre. Csak a kitelepítések első időszakában létezett, hamar felszámolták.

[363] A Csizsapkába torkolló folyócska.

[364] Település a Csizsapka mellett, Jerominóval szomszédos, tőle körülbelül 10 kilométerre lefele a folyó folyása mentén feküdt. Az 1950-es évek elején felszámolták.

[365] Az anyja.

[366] A feleség itt a fiatalkorára gondol, a kitelepítések első időszakára.

[367] Település volt Kargaszoktól délre, az Ob bal partján.

– Ja. November 7-én lesz 61 éve.

– *Gratulálok! Ez már igazán nem kevés!*

– Jaj-jaj-jaj. Gyerekünk meg hat van.

– Igen? És hol élnek?

– Egy csak itt él Tomszkban, eladóként. Egész életében abban a Tomszkban élt.

– Az idősebb lányom Pavlovóban él. A középső lányom Tomszkba ment férjhez. A fiatalabb lányunk az beteg, az itt van, bent.

– *Igen.*

– Már 20 éve beteg.

– 20 éve.

– Valami történt vele. Egyszer férjhez ment, másodszor férjhez ment, és kész. Elmentek neki otthonról.

– Pszichésen beteg. És két fiam van, az egyik 61-es születésű, a fiatalabb 66-os. Öt gyereket neveltem fel.

– Egy megfulladt. A hatodik megfulladt.

– *Igen?*

– Fejőnőként dolgoztam, ő [mutat a férjére] tehenész volt. Akkor három gyerekem volt, család nem volt rajtuk kívül semmi, nem volt senki. A nagymama már öreg volt, akkor nem tudott utánuk járni... ők meg elmentek a folyóra...

– Neki az anyja és a két lánytestvére volt a család, meghaltak mind, nincsenek.

– Csak én maradtam. Hárman voltunk, ketten már meghaltak. Az idősebb és a középső meghalt, én vagyok a legfiatalabb.

– Az anyja nyolcvankilenc évet megélt, Pavlovóban éltek.

– Látja, így alakult.

– *A lánytestvérei ugyancsak sokáig éltek?*

– A nővérei elkezdtek betegeskedni, betegeskedni, és ők is meghaltak.

– A nővérem nyolcvanhét... nyolcvannyolc éves volt már...

– Ő 1928-as születésű...

– Az országunkat grúzok vezették, Sztálin és Berija. Ők csinálták ezt mind. Nemcsak a németeket gyűjtötték be, de az oroszokat is, mindenkit, osztjákokat is, mind. Kolpasevóban megöltek sokat. Nekünk van egy ilyen könyvünk is, egy ilyen könyvet adtak nekünk, küldték neki.

– Az apját valahonnan a Szaratovi megyéből gyűjtötték be. De hogy hova lettek, csak az Isten tudja.

– *Tehát ő már nem is érkezett meg ide?*

– Nem, nem. Őt Dombaszba vitték, Dombaszba. Hát így. Jaj-jaj-jaj-jaj.

– Én meg írtam Novoszibirszkbe... nem, Tomszkba az MVD-nek,[368] hogy hová lett az apám. És válaszoltak.

[368] Minisztersztvo Vnutrennüh Gyel (Министерство внутренных дел), vagyis Belügyminisztérium.

– Jaj-jaj-jaj.

– A Novoszibirszki katonai parancsnokság írt nekem egy igazolást, hogy az apám nem bűnös, de lelőtték.

– Bűntelen volt, amikor megölték. Akkor a bűnteleneket is…

– Az NKVD – az NKVD olyan veszélyes rendőrség volt, veszélyes hatalom. A kolhoz elnökét küldték hozzánk. Kis kunyhóban laktunk. Apám otthon volt. „Te vagy Gidrih?" „Igen." „Állj fel, le vagy tartóztatva." Egyszerre hármukat tartóztatták le a faluból. És be az irodába. Január 14-én éppen nagy fagy volt. Nagy nehezen megérkeztek, bebörtönözték őket, és el is vitték. És vége. Többet az apámat nem is láttuk. Így volt ez.

– Minket legalább elvittek ezen a micsodán, uszályon, minket rögtön elvittek innen, hogy mondjam magának…

– Nyugdíjat azért kapunk rendesen. Hány helyen is dolgoztam életemben!

– Igen, és mi volt a foglalkozása?

– Halász voltam, erdőkitermelésen voltam, a kaszálón szénát kaszáltam…

– Oj-jaj-jaj.

– …és az utolsó években tehenész voltam.

– Ühüm.

– Oj-jaj-jaj…

– Télen takarmányt hordtam, ő fejőnő volt, nyáron pedig pásztorkodtam.

– Mennyi tehén volt itt.

– Mindenhol dolgoztam.

– Oj-jaj-jaj. Micsoda tehenészek voltak itt. Két tehenész, és meg volt csinálva minden. És a főnök meg kiabál… mintha háború volna… Oj-jaj-jaj. Mit csináltak? Jaj, mit csináltak? Jaj, mit csináltak?

– Az apámat lecsukták, minket meg csúfoltak, hogy nép ellensége, nép ellensége.

– Igen.

– De milyen ellenség voltam én? Száműzött voltam. Dolgoztunk a magunk hasznára, és segítettünk a többieknek is. Mégis azt mondták, hogy kulákok vagyunk, kuláktalanítottak, és idehoztak.

– És ott az Omszki megye területén mit csináltak, mivel foglalkozott az apja?

– Gabonát vetettünk, szénát kaszáltunk.

– Minden ilyesmi.

– Magunknak.

– Parasztok voltak?

– Parasztok, igen.

– Igen, paraszt volt. Aztán meg kulák lett belőle.

– Hát így volt. Gazdagok voltak, és kész.

– Saját magunk számára dolgoztunk, aztán kulákok lettünk.

– Oj-jaj-jaj-jaj. És most örülünk, hogy azért legalább nyugdíjat fizetnek.

– Emlékszem, amikor ez… megjött két felfegyverzett ember. Két hétig őriztek minket. Inkább egy kicsit többet. „Készüljenek, ezt vigyék magukkal,

azt ne vigyék.” Minden ott maradt. A hajó megérkezett, felpakoltak, és… a Fő utcán… keresztül a városon. No, tartottak lovakat, tartottak teheneket, tartottak disznókat. Mindent begyűjtöttek.

– *És hány tehenük volt. Sok?*

– Hát, tehén az négy-öt, összesen.

– *És lovaik?*

– Hány lovatok volt?

– Két-három lovunk volt.

– Oj-jaj-jaj-jaj.

– És széthordtak mindent: vetőgépet, ekét, lovas kocsit. Mindennap raboltak, emlékszem. Jól emlékszem. Meghoztak minket Jerominóba, Én pedig már kilenc éves voltam, mire első osztályba mehettem, mire megépítették az iskolát. A férfiak megépítették. Megalapították a kolhozt, és megépítették az iskolát. Érkeztek tanítók is, és én mentem az első osztályba. Volt, aki németül beszélgetett, én azonban már oroszul, mert a németet már elfelejtettem.

– *Már nem tud németül?*

– Már nem tudok semmit sem. [nevet]

– *És Ön, szintén nem?*

– Én egy kicsit még igen.

– Minden oroszul és oroszul ment, a német pedig elveszett.

– Szidtak minket, szidtak. Hogy németek vagyunk.

– Fasisztáknak csúfoltak minket. Amíg nem volt háború, addig semmi, de utána fasisztáknak hívtak minket.

– Amikor már itt éltük, már rég itt éltünk, néhányan még akkor is gúnyoltak minket. De most már írtak nekik, megbüntették őket. Egy kicsit megtanították őket, de még rájuk férne egy kis tanítás. Így, így. De nem akartunk a rendőrséggel kapcsolatba kerülni. Így volt. Csúfoltak, ahogy csak tudtak.

– Amikor Pasnyában éltünk, én tehenész voltam. Volt egy fejőnő, aki fasisztának hívott engem. Háromszor. Fogtam magam, és panaszt tettem. Ott Pavlovóban… adminisztráció volt, olyan… behívatták, ő nem ment el, tíz rubelra büntették. Hát, mi ez neki? Áh, mindenkinek a maga baja.

– Már nem él.

– Ivott, ivott, és vége lett.

– Már nem él. Már nincsen. Már nincsenek ilyenek, ilyenek…

– Mindig csak tűrtünk, és most is tűrünk.

– Most is, most is.

– A Vaszjugánról 51-ben jöttünk el. Aztán az anyám és a testvérem is kihoztam 53-ban, Ruszlanovkába kerültünk. A házaink is ott maradtak, minden ott maradt. Kaszálót akartam ott csinálni egy szigeten, de a házak leégtek.

– Amikor már kihozták. Amikor széttelepültek onnan.

– Legelő maradt ott. Az igazgató küldött engem oda vissza. „Én nem megyek oda a marhákkal sem.” Mondta, hogy milyen dolog már az, hogy

a saját szülőföldemre nem akarok visszamenni. Mondtam neki, hogy milyen szülőföld? Az nekem, az a halál volt. Rokonaim haltak ott meg. Az én hazám az Omszki megye, mondtam. És elzárkóztam, nem utaztam el. Nem tetszett neki. Én tehenész voltam itt. „Van nekem itt munkám, én aztán nem megyek oda". És másokat küldtek oda.

– Aj-jaj-jaj-jaj-jaj.

– Milyen hazám az nekem, amikor az a halál volt. A fivérem ott maradt, és én is éppen csak életben maradtam. Felmásztunk… megépítettük a barakkot… tél eleje volt. Szívizomgyulladásom lett. Megbetegedtem, megfáztam, a lázam felszökött, én meg szaladok ki az utcára, az anyám nem tud visszatartani, akkor az utcára kiáltottak, ott elkaptak, és visszavittek a házba. Még jobban megfáztam volna.

Hideg és éhség volt.[369] És mennyi ember maradt ott… aj-jaj-jaj-jaj… Az embereket befogták erdőt irtani, irtják az erdőt mezőnek – ott is meghaltak az emberek. És amikor az úton vittek minket… uszállyal… na, ott hullottak csak az emberek. Jól emlékszem a mai napig. Megbetegszik valaki… rendőrség is volt a hajón… este lefektettek mindenkit a padlóra, másnap reggelre hat-hét ember meghalt. A férfiak mondták a rendőröknek, kössünk ki a partra, el kell őket temetni. Az uszály elég mélyre merül, ahol sekély a víz, nem tud megállni, csak ott, ahol magas part van. Megáll, gyorsan ki a partra. Kiásnak egy közös sírt, és beleteszik őket, mint a heringeket, koporsó nélkül. Gyorsan rászórták a földet, valaki egy botot állít kereszt helyett, épp hogy csak, újra indulás, és újra tovább. Hogy az úton hány ember halt meg, borzasztó. Mi úgy-ahogy kibírtuk az utat, de… amikor odavittek minket, a fivérem már betegeskedett. Na és ez… Odavittek minket, olyan lapos terület volt, akkor még nem építettünk semmit, és akkor ott meg is halt az öcsém. Ott el is temettük. Aztán az erdőirtással feltúrtak mindent, és a sírját sem találtuk soha többé.

– *Aha, aha.*

– A kolhozban krumplit ültettek, tarlórépát vetettek, jaj. Oda rohangásztunk mi, gyerekek, horgászni. Kikapartunk egy kis krumplit, tarlórépát, a föld homokos, megsütöttük a répát, krumplit. Hát ezen éltünk. Megsütöd, és haza is viszel. Otthon is éhesek.

– *Mikor hozták ide, melyik hónapban?*

– Júliusban. A legmelegebb napokon.

– *És télen hogy volt, volt ruhájuk?*

– Ruhánk az volt. Ruhánk az volt. Tőlünk tizenkét kilométerre osztjákok éltek. Anyám odament az asszonyokhoz, a ruhát elcserélte halra, bármilyenre. A jó ruhát átadod, ők kevés halat adnak. Nagyon keveset. Halászni nem tudtunk. Néhányan horgásztak a férfiak közül. Halászok voltak, oroszok, a Pavlodári megyéből valók, hoholok,[370] azok tudtak halászni. Vettek

[369] Oroszul különösen költőien hangzó kifejezés: Holod i golod – „Холод и голод".

[370] A keleti ukránok kissé gunyoros elnevezése.

zsinórt, tízes vastagságút, és hálót kötöttek belőle. Ők otthon is halásztak. Hálót állítottak, és halat fogtak vele. De mi nem értettünk hozzá. Nálunk, a szülőföldemen nem volt folyó a közelben. Aztán felnőttem, elkezdtem én is halászni, és elkezdtünk kicsit jobban élni.

– *Az úton mit ettek, miből éltek?*

– Az úton? Még otthon azt mondták, hogy süssünk magunknak valamit, hogy elég legyen az útra. Ez volt velünk, amit mi sütöttünk, hogy megegyük. Vizet a folyóból mertünk útközben. A végén azonban már megpenészedett, amit sütöttünk, hát levágtuk róla a penészt, és a vízbe dobáltuk. Megérkeztünk oda, és ennivalónk már nem volt semmi. Szedtünk bogyókat, téptünk medvehagymát. Mondták nekem, no, Andrjusa, fogd a zsákot, amíg a laboda nő, tépd le a tetejét, ahol puha, elmész, teleszedsz egy zsákot, hazahozod, mi meg sütünk belőle. Késsel feldarabolták, beledobták a bográcsba, ha felforrt, kis lisztet szórtunk bele, és ettük… Jóllakottak… jól nem laksz tőle, de a hasad teletöltöd. Azóta is keveset eszünk, bár most éppen van mit enni. Hát, voltak dolgok…

Tizennégy éves koromban, éppen befejeztem a négy osztályt, és rögtön vittek dolgozni. Jegenyefenyő-feldolgozóba. Voltak ezek a jegenyefenyő-üzemek, adtak mászótalpakat, baltát, és felmásztál. Harminc méter magasra felmásztál, levágod – felmásztál rá –, lent meg az ágakról késsel levágod, hogy kicsi legyen. Lovas szánokkal vitték az üzembe a fenyőgallyakat, és olajat főztek ki belőle.

Mindenhol dolgoztunk. A háború alatt halász voltam. A háború után a fakitermelésre kerültem, fát vágtunk. De ilyen kaszálók, mint itt, nem voltak ott, ahol éltünk. Aztán mikor idejöttünk, itt a kaszáló – haj-jaj! Szénát kaszáltam. Mára elfáradtam nagyon. Szántottunk lovakkal. Traktorok még nem voltak, ezért lovakkal szántottunk.

Mit is tudnék még mondani. Túléltük, éppenhogy. Találtam egy jó feleséget.

– *Ez a legfontosabb.*

– A feleségem igen jó asszony. Ő is jó, és én is az vagyok…

– Apám a jegenyefenyő-üzemben dolgozott. Hazajött. Eljött hozzánk két rendőr és a kolhoz elnöke. Letartóztatták, és kész, vége. „Le van tartóztatva, és kész.” Azt mondta, „ahogy kívánják”. „Álljon fel.” Házkutatást tartottak, a padlót is felszedték. De mink volt? Semmi sem volt ott. Találtak egy német nyelvű könyvet, elvitték, és kész. Apám rögtön mondta, hogy többet nem látjuk egymást, vége van, búcsúzzunk el. És soha többé nem láttuk.

Az anyám utánakérdeztetett Kargaszokban a rendőrségnél, hogy hova vitték a páromat, a férjemet. Azt felelték neki, „utazzon ide, és megmondjuk”. Ha elutazott volna, őt is elvitték volna. Nem is ment el. Én jó tíz éve kérvényt írtam, küldtek nekem egy igazolást, hogy bár az apámat bűntelenül ítélték el, mégis kivégezték. Ott Kolpasevóban két sír van, tömegsírok. Az egyik magas partoldal a sírokkal beleomlott a folyóba, és ott úsztak rajta a halottak. Lelőtték őket, mésszel leszórták, hogy ne legyen szaguk. Azt mondták, hogy

mintha élők lettek volna, úgy feküdtek. Az egyik asszony Kolpasevóban fel is ismerte a férjét.

– *Igen?*

– Rögtön a parton ásták ki a sírokat, hatalmasakat, a partoldal leomlott, és potyogtak a halottak is.

– *A parancsnokság joghatálya alól mikor mentették fel önöket?*

– Engem 54-ben, a feleségemet 56-ban. 51-ben házasodtunk meg, és 52-ben regisztráltak is minket.

Párhuzamos élettörténetek

„Senkinek sincs joga kisajátítani a szenvedést.”[371]

Mint az előző fejezetekben is láthattuk, ma a megye és a járás is a megtorlások mentén építi fel modern önképét. A kitelepítések manapság tapasztalható „mesterelbeszélése” szerint – mint ahogy azt korábban már láthattuk – a kitelepítetteket embertelen körülmények között hurcolták a hajdani Narümi Határterületre, felkészületlenül tették ki őket például a Vaszjugán partjára, ahol a semmiből és semmivel kellett maguknak új életteret kiszakítaniuk az ellenséges tájból, a tajgából. A parancsnokság ideje alatt jogaiktól, emberségüktől megfosztva küzdöttek az életben maradásért, hozzátartozóik sorát elveszítve. Éhínségek és fertőző betegségek tizedelték őket, megfagytak, végkimerülés végzett velük, többen a parancsnokok kegyetlenkedései miatt vagy szökés közben haltak meg, a gyerekek jelentős része árvaságra jutott, és alig felszerelt gyerekotthonokban nőtt fel. A kitelepítettek tehát azok az úttörők, akik saját megítélésük szerint kényszerből hozták el a kultúrát erre a néptelen, üres tájra, akik megszenvedtek ennek a területnek a humanizálásáért, akik hozzátartozóik életét adták a táj benépesítéséért.[372] A szenvedés a táj meghódításaként jelenik meg, a birtokbavétel metaforája lesz, és a földhöz, a területhez való jogot is ez a szenvedés legitimálja.

[371] *A sértés*. Ziad Doueiri 2017-es filmje. A forgatókönyvet Ziad Doueiri és Joëlle Touma írta.

[372] A kitelepítettek heroizáló felfogására tökéletes példa Golesihin könyvének fülszövege: „A zord Narümi Határterület volt a száműzetések és a kitelepítések egyik központja. A száműzött, aki állta az elkövetett vagy el nem követett bűnökért rá rótt kegyetlen büntetést, hősiesen viselt minden nélkülözést. Az emberek felépítették világukat ebben az – úgy tűnt – halott tájban. Itt nyaranta tengerré válik minden a kiáradó folyóktól, vérszívó szúnyogok rajzanak, télen pedig – negyvenfokos fagyok. De az emberek kemény akaratereje, kivételes munkaszeretete, életszeretete segített nekik berendezkedni az új helyen. Az évszázadok folyamán sajátos, megismételhetetlen életmód és hagyomány alakult ki. Egészséges és szép gyermekek születtek boldogságban és szeretetben. Amikor a hazát halálos veszély fenyegette, elküldték e szibériaiak a legjobb fiaikat, hogy megvédjék a Hazát. Őszinte nép élt itt harmóniában a természettel és az imával.” (Golesihin 2015.)

Márpedig ebben a szenvedéstörténetben, a „vaszjugáni Golgota" történetében nincs helye az őslakosoknak. Mintha mindez a vitathatatlan szenvedés, a saját holttesteiken létrehozott civilizált élet értelmetlenné válna attól, hogy korábban már mások is éltek itt, hogy az elviselhetetlen táj és éghajlat mások természetes közege, az ellenséges tajga pedig mások otthona volt! Úgy tűnhet, hogy ha az őslakosokat is beemelnék az emlékezeti narratívákba, akkor már nem lehetnének ők az első megjelenők, a táj humanizálói, s így szenvedéstörténetük értelmét, jelentőségét veszítené.

Pedig látni kell azt is, hogy az őslakosok, jelen esetben az „osztjákok" számára is komoly megrázkódtatás volt a kitelepítések ideje. Mint láttuk, a korábban igen gyéren lakott terület népessége egy évtized alatt nagyságrendekkel nőtt meg. Falvaikat felduzzasztották a betelepítettekkel, temetőikben, vadász- és halászterületeiken falvak épültek, vadászterületeiken kivágták az erdőt, tulajdonképpen felolvadtak a rájuk települő többségi társadalomban. Maguk az „osztjákok" is ebben a veszteségnarratívában élik meg az elmúlt évtizedek történelmét, visszaemlékezéseiket is ez határozza meg.

Az hogy a kitelepítések alapvető cezúrát jelentenek a helyi őslakos népek életében, a fentiek alapján még akkor is teljesen érthető, ha tudjuk, hogy a Narümi Határterületen az őslakos népeket nem sújtotta közvetlenül a kitelepítés, őket nem telepítették ki lakóhelyükről. Bár az sem tagadható, hogy a 20. század elején alapvetően minden társadalmi rétegződést nélkülöző társadalmukat – gyakorlatilag mindenki közülük a szegények vagy a nincstelenek kategóriájába volt sorolható – is megpróbálta a szovjethatalom rétegzett társadalomként értelmezni. Alekszander Tucskov Tomszk megyei szölkupokra vonatkozó elemzésének eredményei egyértelműen alkalmazhatók a terület hanti lakosságára is, így analógiaként ezt az elemzést kívánom bemutatni.[373] A rétegződés megállapításában komoly nehézséget okozott, hogy nem voltak stabil kritériumok arra, hogy az államigazgatásban dolgozók egy vadásztársadalomban megtalálják azokat a rétegeket, amiket a parasztársadalom leírására alkalmasnak tartottak. A parasztoknál alkalmazott szempontok elsősorban a termőföld nagysága, az állatok száma vagy a bérmunkások foglalkoztatása volt. Az őslakos kisnépeknek azonban nem volt földje, csak könnyű eszközeik voltak, így a fenti skála használhatatlannak bizonyult a leírásukra. A déli, eloroszosodott szölkupoknál, akik hasonló életformát folytattak, mint az oroszok, még alkalmazható lett volna a fenti skála, de más területek szölkupjainál, mint pl. a Tim és Ket folyó mentén, már egyáltalán nem. Hasonlóan alkalmazhatatlan volt ez a modell a vaszjugáni hantik leírására is. A 30-as évektől a helyi hatalom felsőbb pártutasításra

[373] Az áttekintés A.G. Tucskov elemzésére épül, aki a Tomszk megyei szölkupok példáján keresztül nézte át az őslakos népek kalandját a szovjet statisztikákkal és törvénykezéssel (Tucskov 2008).

mégis szükségesnek látta alkalmazni a fenti szempontokat, azok közül is az állatok számát vagy éppen a bérmunkások foglalkoztatását, amelyekre a legkönnyebben tudott hivatkozni. Ebből a szempontból gyanússá és kulákká válhatott mindenki, aki a háztartásába befogadott szegény rokonokat, vagy éppen aki a saját halászterületének halászati jogát átadta valakinek, még akkor is, ha azért természetbeni szolgáltatást kért. Sok esetben azt is megtorolták, ha valaki eladta a halász- vagy a vadászzsákmányát, mert már ezt is kereskedelmi tevékenységnek tekintették, és magyarázatuk szerint már ez is azt jelentette, hogy nem tényleges munkából él. A kulákokat természetesen különböző retorziókkal sújtották. Így például megfoszthatták őket attól a joguktól, hogy a központilag kiszállított alapélelmiszerekhez és bizonyos eszközökhöz, árukhoz hozzáférjenek. Ez azért tudott gondot okozni, mert a tervgazdaság követelményeinek megfelelően a halász- és vadászzsákmányukat nekik is le kellett adni, így ha liszt, olaj, cukor és tea nélkül maradtak, akkor éhezhettek is, illetve ha ruházat vagy lábbeli nélkül maradtak, az is rettenetesen megnehezítette mindennapi életüket. Gyakran az állataiktól is megfoszthatták őket, amiket erőszakkal a szövetkezetek használatába adtak. Több kulákká nyilvánított szölkupot kényszerűen munkára kötelezték, elsősorban az erdőkitermelésben dolgoztatva őket. Osztályidegenségük miatt általában rájuk rótták ki a legmagasabb termelési normákat is. Végső esetben a választójoguktól is megfosztották őket.

A szovjethatalommal szemben a szibériai kisnépek, köztük a szölkupok és a hantik is, tehetetlenek voltak, valójában nem is szálltak vele szembe direkt módon. Erre példákat csak az északabbi területekről ismerünk.[374] A Vaszjugán mentén az „osztjákok" közül többen is részei lettek a helyi hatalomnak, adminisztratív vagy pártkarriert is befutottak.[375]

A kitelepítettek és az „osztjákok" emlékei, úgy tűnik tehát, egymással versengő diskurzusok, amelyek kizárják egymást. Ez a kijelentés a nyilvános diskurzusokat tekintve mindenképpen igaznak tűnik. Ellenben a visszaemlékezések, az élettörténetek, naplók, vagyis a személyes emlékezet területén egyáltalán nem ennyire nyilvánvaló a két diskurzus komplementer volta. Az „osztjákok" és a kitelepítettek visszaemlékezései a harmincas–ötvenes évek tekintetében számtalan egyezést mutatnak. A kitelepítések időszaka mind a kitelepítettek, mind az „osztjákok" számára szenvedéstörténet, mindkettő

[374] Lásd pl.: Mandelstam Balzer 1999; Leete 2004.

[375] A legismertebb közülük a Mogutajev család, ahol mind a három fiútestvér, Markel, Venjamin és Fedot Kondratyevics is párt-, közigazgatási, illetve kolhozvezetői karriert futott be. Az ő karrierjük része volt a helyi hatalom „őslakosítási" projektjének (korenizacija apparata – коренизация аппарата) (vö. Kulemzin 1996: 245). Markel Kondratyevics nyugdíjas éveiben hanti–orosz szótárat szerkesztett a hanti nyelv vaszjugáni nyelvjárásáról. Ezt a Tomszki Pedagógiai Egyetem Északi Nyelvek és Népek Intézete munkatársainak együttműködésével meg is jelentette (Mogutajev 1996).

a fájdalomról, a nyomorról, a halálról szól, valójában mindkettő része a „vaszjugáni Golgotának". Mindkét csoport elsősorban a saját szenvedést helyezi a középpontba, felismerve, de még inkább fel sem ismerve a másik fél kálváriáját. Mintha a kétféle szenvedés is vetélkedne egymással, amiben a másik fél a konkurens. Pedig valójában a két történet nem áll szemben egymással, hanem kiegészítik egymást. Valójában nem konkurensei, hanem sorstársai egymásnak: akárcsak szenvedéseiket, magát a szembenállásukat is ugyanaz a politika idézte elő. Az a hatalom, amely érdekelt volt a kitelepítésben, volt érdekelt abban is, hogy a visszaemlékezésekből ne születhessen egységes emlékezet, egységes lokális történelem.

A kitelepítettek és az „osztjákok" visszaemlékezéseiben az egyezések elsősorban tematikus azonosságok: bizonyos motívumok ugyanúgy tematizálódnak mindkettejük szövegeiben, ám az értelmezési keretek, a felhangok, az értékítéletek gyakran eltérőek. Talán ez a fókuszkülönbség a legfontosabb eltérés a történeteik között.

Amikor arról beszélünk, hogy az „osztjákok" kimaradtak a kitelepítések történeteiből, akkor ennek megfelelően egyrészt arra kell gondolnunk, hogy a hantik alig-alig bukkannak fel a kitelepítésekről szóló szövegekben. Gyakorlatilag hiányoznak Maksejev alapvető monográfiáiból is,[376] annak ellenére, hogy e művek célja a kitelepítés és a Vaszjugán történetének lehető legszélesebb körű feldolgozása, de szinte minden egyéb visszaemlékezésben is visszhangtalan marad az ő sorsuk. Az általam megismert több tucat visszaemlékezés közül mindössze két szerző művében válnak az „osztjákok" egyáltalán részévé a kitelepítések történetének, kapnak említést. Ugyanakkor Krotenko az egyetlen, aki relatíve nagyobb terjedelemben és vissza-visszatérően beszél róluk is. Az „osztjákok" azonban ezekben az elbeszélésekben is csak a kitelepítettek történetének árnyalói, mellékszereplői. Róluk nem tudunk meg sokkal többet, mint hogy voltak falvak, ahol ők éltek, hogy a kitelepítetteknek segítettek a szökések alkalmával, illetve hogy bizonyos helyi megélhetési módokat tőlük tanultak meg. Az, hogy ők hogyan látták ezeket az eseményeket, hogy számukra mit jelentett mindez, soha nem jelenik meg sehol: az „orosz" történetekből szükségszerűen kimaradnak, sajátjaikat pedig nem írták meg sem hanti, sem szölkup nemzetiségű szerzők, visszaemlékezők. Vagyis nem az „osztjákok" léte, hanem az ő történetük, az ő olvasatuk az, ami láthatatlan.

Az „osztják" hangnak az írott visszaemlékezésekben tapasztalható hiánya miatt az alábbiakban kizárólag szóbeli visszaemlékezéseket elemzek, olyan történeteket, amelyeket magam gyűjtöttem, jegyeztem le. A szóbeliség egyöntetűségét elengedhetetlennek érzem ahhoz, hogy elemzésemben az olvasa-

[376] Maksejev 1997; 2007. Maksejev 1997-es művében négyszer, míg a 2007-esben háromszor említi meg az „osztjákokat", minden esetben falvak, illetve kolhozok etnikai összetételének leírására. Magukról az „osztjákokról" érdemben nem ír sehol.

tok tényleg párhuzamosan fussanak, hogy műfaji különbségek ne zavarják a kialakuló képet. Beszélgetéseimet elsősorban olyanokkal folytathattam, akik maguk gyerekként élték át a kitelepítés idejét – hiszen ekkorra több mint hetven év telt el a kitelepítés és a visszaemlékezések között, így olyanokat, akik felnőttként élték át, lehetetlenség volt találni –, illetve akik kitelepített családból származnak. Ez az elemzés a témára vonatkozó rengeteg írásos naplójegyzetem mellett közel 50 órányi lejegyzett interjú feldolgozásán alapul. Az interjúk alanyaival kapcsolatban nem szerepeltetek személyes adatokat, csak arra utalok, hogy az interjú alanya minek tartotta magát: „osztjáknak" vagy kitelepítettnek.

Most azokat a témákat veszem górcső alá, amelyek kifejezetten e két csoport[377] egymáshoz való viszonyáról szólnak. Meggyőződésem szerint ezekben a történetekben lehet legjobban tetten érni azt a dinamikát, amely meghatározta Nyugat-Szibériában az őslakosok és a betelepített többségi társadalom viszonyát a huszadik század közepén.

Az „osztjákok" és a kitelepítettek kapcsolatát több tematikus gócpont mentén rendezem össze. Vannak olyan elbeszélések, amelyek egyszerűen a két csoport kapcsolatáról szólnak. Itt kerülnek szóba azok a sztereotípiák is, amiket egymásról vallottak. Kiemelkedő témának tűnik az, hogy az „osztjákok" segítsége nélkül az idetelepítettek képtelenek lettek volna túlélni. Ez a segítség hol önzetlen segítségnek tűnik, hol pedig számító cserekapcsolatnak. Az „osztjákok" történeteiben látható az is, hogy a kitelepítettek rászorultsága, állandó segítségkérése megnehezítette az ő életüket is. Ugyancsak itt szükséges még beszélni a vegyes házasságok kérdéséről is. A következő téma a kitelepítettek szökési kísérleteiről szól. A sikeres és sikertelen kísérletekben az „osztjákok" vezetőként szerepelnek, kockáztatva ezzel saját testi épségüket is. A negyedik téma azt mutatja be, hogy az „osztjákok" visszaemlékezéseiben milyen értékelési lehetőségei vannak a kitelepítések idejének.

A sztereotípiák

A kitelepítettek és az „osztjákok" kapcsolatát szinte minden esetben békésnek írták le. *„Nem voltak konfliktusok"* – válaszolják a legtöbben a kapcsolatokat firtató kérdésre. Maguk a kitelepítettek ugyanígy értékelték ezt, sőt gyakran azt is kiemelték, hogy az „osztjákokkal" sokkal harmonikusabb volt a viszonyuk, mint azokkal az oroszokkal, akik a kitelepítés előtt önszántukból költöztek a Vaszjugán mellé. *„A kitelepítettekre az oroszok nagyon magas lóról néztek, egyszerűen lenézték őket. Más volt az osztjákokkal, azok nem tekintették magukat gazdának."* Fokozottan igaz ez az idetelepített németekre, akiknek a helyzete különösen kényes volt, főleg a második világháború

[377] Bár nem vagyok meggyőződve, hogy bizonyosan használható-e rájuk a csoport kifejezés.

kitörése után. A kollektív bűnösség elvét a közvélemény is elfogadta, és a volgai, altáji, nyugat-szibériai németeket is fasisztának nevezték, hibáztatták őket az ország szenvedéseiért: *„Az oroszok folyamatosan megaláztak minket. Az osztjákokkal éppen fordítva volt, sokkal jobban kijöttünk.”*

Természetesen létezhettek ezzel ellentétes tapasztalatok is. Magam egy interjúban szembesültem a kapcsolat ellentétes értékelésével: „És hús sem volt, ugye? – *Milyen hús???* – Voltak vadászok Ajpolovóban, nem? – *Ah, nem, az osztjákok akkoriban picsának hívtak minket. Nem nagyon tiszteltek bennünket.*"[378]

A kitelepítetteknek szigorúan szabályozott volt a kapcsolata a helyiekkel. A találkozási, kapcsolattartási tilalom azonban elsősorban a szabad oroszokra vonatkozott. Például Ajpolovo település „osztjákok" és szabad oroszok által lakott templomos falu volt a húszas években, a Vaszjugán mentének legnagyobb települése. Ennek közvetlen közelében, szomszédságában épült a kitelepítettek számára egy falu, Dalnüj Jar. A két település távolsága helyenként egy kilométer sem volt. Ennek ellenére, főleg az első időszakban, a két falu lakóit szigorúan tiltották egymástól, és a legtöbb esetben megtagadták azokat a kéréseket, amelyek a kitelepítettek és a szabad oroszok házasodására vonatkoztak. A kitelepítettekkel kapcsolatot teremtő „osztjákokkal" a komisszárok engedékenyebbek voltak, a kezdeti tiltások ellenére hamar kapcsolatok alakultak ki, sőt, mint majd látni fogjuk, vegyes házasságok is születtek. Ez annak ellenére igaz, hogy olyan történetet is lehetett hallani, amely szerint nagyon szigorúan büntették az „osztjákok" barátkozását is: *„Az apám segített a betelepítetteknek, annak ellenére, hogy megtiltották a komisszárok. Ezért aztán elvitték az apámat Kolpasevóba, és soha többé nem is láttam viszont. Azt magyarázták, hogy ezek a szovjet nép ellenségei voltak.”*

A békés kapcsolatok ellenére gyakran találkozunk olyan szövegekkel, amelyek szerint mindkét fél komoly előítéleteket, sztereotípiákat táplált magában a másik iránt. Az „osztjákok" a kitelepítettek számára – annak ellenére, hogy az első időszakban rájuk szorultak – megtestesítették mindazokat a tulajdonságokat, amelyekben az orosz közvélemény a szibériai kisnépeknek tulajdonított. A kezdeti, valójában fordított hierarchiaviszony ellenére is furcsa, elmaradott, szellemileg csekélyebb képességű embereknek tartották őket. Külsejük, sötétebb bőrük, mandulaszemük, laposabb orruk stigmatizálta őket, és emiatt hol paternalista módon leereszkedő, lekezelően kedélyes módon, hol pedig határozottan elutasítóan viszonyultak hozzájuk. Gyengébb iskolai teljesítményük miatt az „osztjákokat" kevésbé tartották értelmesnek, szinte minden esetben felemlegették, hogy rosszul tanultak. Az elmaradottságot, a világtól való teljes elzártságukat olyan történetekkel igazolták, mint

[378] A továbbiakban az idézett szövegeket kurzív betűvel jelölöm. Az idézetekben ugyanakkor normál betűvel szerepeltetem a saját kérdéseimet, reakcióimat.

hogy *„a gyerekek Moszkván kívül más várost nem ismertek, folyónak is csak a Vaszjugánt és a Vodopojnaját*[379] *mondták"*. Erre a negatív megítélésre rezonáltak az „osztjákok" is, hiszen annak ellenére, hogy a visszaemlékezéseikben az internátuson vagy az árvaházon belüli kapcsolataikat a kitelepített gyerekekkel általában problémamentesnek nevezik, hangsúlyozzák ezeknek az intézményeknek a multietnikus jellegét, mégis sokszor bukkannak fel olyan történetek is, amelyek az „osztjákok" megbélyegzéséről, csúfolásáról, kirekesztéséről szólnak.

A kitelepítettek összekapcsoltak az „osztjákokkal" egy, az övéktől élesen eltérő életmódot, a halászatot és a vadászatot, ami annak ellenére, hogy gyakran az ő túlélésüket is biztosította, primitívnek számított a szemükben. Sőt – a Vaszjugán mellett gyakran felbukkanó Jugán folyó menti hantik és a Szim folyó mellett élő evenkik hatására – a helyi „osztjákokra" soha nem jellemző réntartás is igen gyakran tematizálódik: *„Emlékszem még, amikor régen rének is voltak… jöttek, isten tudja honnan, a tajgából, jöttek, és ültek a szánokon, mind ültek a gyerekek. Feketék voltak, mint az ördög.* [nevet] *Ja. Réneken hozták őket ide."* A vándorló, erdei életet minden esetben az „osztjákokhoz" kötik, élesen szembeállítva a letelepült, falusi, orosz élettel. Ennek köszönhetően a nem helyhez kötött életet jelzőként is gyakran használták, akárcsak az a beszélgetőtársam, aki a fakitermelő telepek életét jellemezte így: *„Az erdőt kitermeltük, és rögtön továbbmentünk. Úgy éltünk, mint az osztjákok."*

A kitelepítettek az „osztjákokat", mint az idealizált természeti embereket általában, kiváló halásznak és vadásznak tartották, és a természet páratlan gazdagságát, érintetlenségét kapcsolták hozzájuk. Ozernoje kapcsán emlékezett vissza úgy egy kitelepített, hogy *„merítsed csak bele a vödröd a vízbe, és máris van annyi hal, ami egy levesre elég"*.

Az egzotikum, az idegenné tevés eszköztárának része volt az „osztjákok" saját vallása, *„saját számolási rendszere"* is. Gyakran kerülnek szóba az „osztjákok" szent helyei, bálványai, áldozati szertartásai, hangsúlyozva ezek különlegességét. Fontos eleme az egzotikumnak az „osztjákok" folklórja is. Ennek szerepéhez tudni kell, hogy Oroszországban a mai napig a kisebbségek nyilvános megjelenésének legfontosabb műfajai a fesztivalizálódott, esztrádszerűen feldolgozott dalok, táncok.[380] Az alábbi szöveg is erre reflektál: *„Jaj, ne is mondd. Mi Kuntyikiben kaszáltunk náluk 44-ben vagy 45-ben. Kaszáltunk ott nekik, ők meg… oroszok és osztjákok is voltak. Mi meg, izé, este megjövünk, ők tábortüzet raktak, füstölőt.*[381] *Mogutajev*[382] *volt a neve, leültek, cirbolyatobozt ettek, és aztán osztjákul és oroszul elkezdtek csasz-*

[379] Körülbelül 10 kilométer hosszú patak, amely Ozernojéban folyik a Tuχ ämter tóba.
[380] Vö. Nagy Z. 2017d.
[381] A szúnyogok, púpos legyek és böglyök ellen.
[382] Ismert „osztják" család a Vaszjugán mentén.

tuskákat[383] *énekelni… Csak úgy kacagtunk. Jó volt ott, mindig megrakták a füstölőt."*

Az „osztjákok" ezzel szemben a kitelepítetteket – mint arra korábban röviden utaltam – „a nép ellenségének" tartották, bűnözőként fogadták, köszönhetően az állami propaganda előzetes munkájának, melynek folyamatos törekvése volt, hogy nehezítse a kitelepítettek kapcsolatát az összes többi helybelivel. Ez egyértelműen megnehezítette az első találkozásokat, és idő kellett, mire túl tudtak lépni rajta.

Az „osztjákok" is hajlamosak voltak arra, hogy a két életforma különbségét értékkülönbségként értékeljék, és hangsúlyozzák a kitelepítettek lehetetlenségét, alkalmatlanságát: *„Rének. Este, tudja, megrakják a tüzet, nagyot, és odamennek a rének. De az oroszokat megérezték. No, és azt mondja, »látják, maguk miatt a rének nem jönnek a tűzhöz. Érzik a szagukat« – mondta."*

A kitelepítettek és az „osztjákok" közötti, előítéleteken, sztereotípiákon alapuló kapcsolat sokoldalúságára, a kapcsolat dinamikájára kiváló példa az alábbi részlet egy orosz asszonnyal készített interjúból. A szövegben nyomon követhetjük, ahogyan az első találkozások alkalmával mindkét fél a saját előítéleteit hívja elő a helyzet értelmezésére, illetve hogy még egy ilyen helyzetben is úrrá tud lenni az embereken az addig ismeretlen nép külsejére való naiv rácsodálkozás. Végül pedig az „osztjákok" egzotikumát hangsúlyozandó röviden utal azok furcsa vallására is.

„Tudja, mit? Akkor, mielőtt idehozták a kitelepítetteket, elterjesztették, hogy ezek olyan emberek, akik megölhetik, lelőhetik őket, hogy ezek az emberek kártékonyak, és sok hasonlót. Amikor minket meghoztak, a komp odament a parthoz Aszinovka mellett, és elkezdtek kirakni minket az utcára, helyesebben az erdőbe. Mindenkit a kompról. A nagyapám felállított, vagyis kivágott két nyírfát, embernagyságúakat, aztán husángokat támasztott neki, földdel lefedte a tetejét, ház lett belőle. Rögtön a Vaszjugán partján volt mindez. Akkor megjött Tyejkovóból egy osztják, Tarasz Ivanovics. Körülbelül ekkora ember volt. [mutatja] – Tyejkov volt a családneve? – *Tyejkov. Megjött a bödönhajón, megállt, a nagyapám kiment a kunyhójából, és ott állt a parton. Az meg félt kiszállni a partra, és mondta: »És te, ember, meg fogsz engem verni?« »Már miért vernélek én meg téged?« »Mert itt csupa olyan ember van, aki verekszik, az összes osztjákot agyon akarjátok verni.« Ezt beléjük sulykolták. Azt válaszolta: »Dehogy, dehogy foglak én téged verni, mi a csudának vernélek én téged? Gyere, ha ki akarsz jönni a partra, hát tessék. Senki nem fog téged megverni, nemcsak én nem, de senki más nem fog téged verni.« Az kiszállt,*

[383] A csasztuska alapvetően orosz műfaj, amely azonban meglehetősen széles körben elterjedt Oroszországban. Az „osztjákok" saját nyelvükön is énekelték ezeket. Terepmunkáim ideje alatt „osztják" énekeket gyűjteni már nem lehetett, egyetlenegy szöveget sikerült lejegyeznem, azt azonban több variációban is. Ez a szöveg vitathatatlanul csasztuska.

nézte, mindenhol emberek… És az emberek az Omszki megyéből még sosem láttak senkit ebből a népből, odamentek, mégiscsak érdekes, megnézegették. Ott állt, a magassága körülbelül, mint az enyém, a lábai. [mutatja] – Görbék. *– Aha, fekete szemek, mindenkinek érdekes volt megnézegetni. És hát senki nem… Ő félt. Aztán összeismerkedett a nagyapám ezzel az osztjákkal, és összebarátkoztak.*

Aha. Mondja neki a nagyapám, hogy nálunk van az a tó, Szaltain, hatalmas tó, azon halásztak… És ott csak csónakok voltak, bödönhajók. És ez a tó, a történetére emlékszem, mert amióta csak van ez a tó, azóta egy ember sem fulladt bele. – Igen? *– Igen. És ez a tó… imádkoztak hozzá, ez olyan különleges tó volt."*

A segítség

A kitelepítésről szóló történetek elsődleges találkozási pontja – ami egyaránt szerepel a kitelepítettek és az „osztjákok" visszaemlékezéseiben is – a segítség kérdése. Az „osztjákok" a kitelepítések kapcsán elsőként leggyakrabban azt emelik ki, hogy a kitelepítettek nekik köszönhetően élték túl az első időszakot: *„ezek a kitelepítettek az osztjákoknak köszönhetően maradtak életben".* A kitelepítettek szerintük képtelenek voltak önmagukat eltartani, egyrészt azért, mert gyakorlatilag felszerelések nélkül kerültek ide *(„Rengeteg embert tettek ki a tajgába egy fűrésszel és egy fejszével. Csak a hantik segítettek nekik"),* másrészt pedig azért, mert általában más természeti környezetből, más életmódot igénylő területekről telepítették ide őket, így az itteni viszonyokhoz nehezen tudtak alkalmazkodni, az „osztjákok" szemében *„ügyetlenek, tehetetlenek"* voltak.

Az elbeszélésekben azt, hogy rendszeresen segítettek a kitelepítetteknek, időnként összekapcsolták az „osztják" vendégszeretettel, a mások iránt érzett felelősség érzésével:[384] *„Vendégszeretők voltunk. Az osztjákok, ha éhesek is, de ha van egy szelet kenyerük, azt megosztják. Az osztjákok ilyenek."* Ez a szolidaritás – ami az ismeretlenekre is kiterjed – az oka a vadászházakban rendszeresen hátrahagyott száraz tűzifának, gyufának, legalább egy alkalomra elegendő ételnek, italnak. A vendég méltó és diszkrét fogadása a visszaemlékezések szerint alapvető szabály volt: *„A nagyanyám mindig mondta: ha bejön hozzád egy úton járó, sose kérdezd, ki ő, honnan jött, miért van itt. Etesd meg. Ha eljön az ideje, majd maga elmondja, amit akar."* Ezt a tulajdonságukat kifejezetten „osztják" sajátosságként élték meg, szembeállítva például a helyi oroszokkal. Ebben a beszélgetésrészletben az „osztják" férj oktatja ki orosz feleségét a vendéglátás kötelező jellegéről: *„Amikor Kátya*

[384] A vaszjugáni „osztjákok" mások iránti felelősségvállalásához, valamint a kapzsisághoz való viszonyához lásd: Nagy Z. 2000.

néni nálunk kezdett élni, valaki vendégségbe jött hozzánk – ő [az orosz nagynéni] árvaházból való volt, nem tudta, hogy teával kell kínálni – ezért mondta neki [az osztják nagybácsi]: »Miért nem vendégeled meg teával?« »Én magam is éhes vagyok, mint a kutya, még őket is etessem?« Mondta neki [a nagybácsi]: »Márpedig etetni fogod őket. [nevet] *Legközelebb, ha bejönnek hozzánk, etesd meg őket!« Így volt."*

A segítség különböző formákat öltött. Ez igen gyakran a legelemibb támogatási forma volt: étellel látták el a kitelepítetteket, hogy megmentsék őket az éhhaláltól, illetve még megfelelő ruházatot is adtak nekik. Gyakran vendégeskedtek a házaikban, elsősorban azért, hogy megetessék őket. De időnként a vendégségnek más okai is voltak: *„A nagy hidegben rengetegszer jöttek át hozzánk, mert nálunk meleg volt, mindig fűtöttünk. Amíg nálunk voltak, kitárták a házaikat, hogy a csótányokat és mindenféle bogarakat kiirtsák a saját házukban."*

Talán még nagyobb segítség volt az, hogy megtanították őket a túlélés fortélyaira, segédkeztek az élhető környezet megteremtésében: *„Sokat, sokat megmentettek közülük az osztjákok. Tudod, a csónakok, ezek a bödönhajók tele voltak, hiszen hozzá voltak ehhez szokva, tele voltak hallal, volt felszerelésük hozzá. Megtalálták őket, odamentek a parthoz, és aki csak akart… egy kicsit mindenkinek adtak, legalább egy tállal. Hogy egy darabot legalább mindegyik egyen. Vagy ha jávort ölt, mindent kivitt a partra, a húst is kivitte a partra, amire mindenki futott, és akkor darabonként, két-három kilónként kisegítették őket. Akit én ismerek a kitelepítettek közül, mindenki azt mondja, nagyon köszönjük. Így. Kisegítettük őket. És eszközöket adtak nekik, elmondták, hol van bogyó, hol mi van. Azok természetesen, akik családdal érkeztek, egész család, anya, apa és gyerekek, azokhoz mentek, és veremházakat ástak, meg minden. És egyáltalán, kitanították nekik az itteni életet, hogy hogyan kell túlélni.* – Vagyis házat építeni is segítettek nekik? – *Igen! Igen, igen, igen. Hát persze. Ilyen élet volt ez."*

A következő beszélgetésben egy család tagjai idézik fel a kitelepítés idejét, akik egy olyan, még a kitelepítések előtt kötött „osztják"–„orosz" vegyes házasságból származtak, ahol a férj volt orosz származású, a feleség pedig „osztják". A családot a harmincas években kulákká nyilvánították és vagyonelkobzásra ítélték. A kettős származásnak köszönhető az, hogy a szövegben hol „osztják", hol „orosz" szemszögből látják az eseményeket: *„Anyám leírta, hogy Jakunyin Bonyifát a háborúig sok jávort ejtett el, és mindet szétosztotta a szegények között. Függetlenül attól, hogy kik voltak azok, a háborúig mindenkinek. Az osztjákok, Jakunyinok, Müldzsinok, Angalinok, Karaulovok halat fogtak, és mindenkivel megosztották… Ha nem lettek volna az osztjákok, akik megosztottak mindent, mind éhen haltak volna. És anyám mondja, hogy fekszünk, és valaki mondja, hogy például a Jakunyinok vagy mondjuk az Angalinok halat fogtak, és akkor mindenki ment. Anyám mondta, hogy ő is fogta a tálat, nem túl nagyot. Az emberek nem szemtelenedtek el, aki*

odament, senki nem vett többet, mint… Anyám mondja, hogy elteszel egy kicsit, és senki nem mondta, hogy te sokat vigyél, te kevesebbet vigyél. Mindenki odament, és anyám mondta, hogy senki sem volt kapzsi, mindenki csak annyit vitt, hogy elcsendesítse a gyomrát… A nagyapám nem tudott halászni, a nagyanyám volt osztják. De a nagyanyám megvakult. Ezért rettenetesen éheztek, amikor kuláknak nyilvánították őket. Anyám mindig mondja, hogy annak köszönhetően élték túl, hogy voltak az osztjákok."

Hasonló motívumok tűnnek fel egy idős hanti asszony visszaemlékezéseiben is: *„Amikor ezeket a kulákokat idetelepítették, akkor, ha az osztjákok nem lettek volna, mind meghaltak volna.* – Tényleg? – *Igen. Az osztjákok segítettek nekik.* – Miben és hogyan segítettek? – *Nálunk a nagyanyám mindennap sütött kenyeret. Apám anyja. Mindig lisztes volt a kötényе. Apám mondta neki: miért sütsz mindennap kenyeret? Azt válaszolta: hát holnap is jönnek majd hozzám az emberek, szétosztom nekik, nincs másom, amit adhatnék nekik… És emlékszem, a nagyanyám reggelre mindenkinek sütött vekniket, kenyereket. Aki bejött hozzá, annak adott egy veknivel. És amikor az apám húst lőtt, mindig hazahozta, és mindenkinek szétosztotta. Mert ők ilyen, tudja, vendégszerető emberek voltak. És mindenkit etettek."*

Az, hogy az „osztjákok" hozzájárultak a kitelepítettek életben maradásához, része az oroszok emlékezetének is. Ez a segítség gyakran barátságként fogalmazódik meg, olyan kapcsolatként, ahol a gyerekek rendszeresen átjártak a hanti családokhoz vendégeskedni, és nem mellesleg azért, hogy náluk legalább rendesen ehessenek. Egy kitelepített asszony mesélt „osztják" ismerősömnek az ő nagyanyjáról, akit gyerekkorában jól ismert: *„Mi állandóan hozzá jártunk. Ők itt… Nem tudod, hány kilométer?* – Kb. három kilométer. – *No, három kilométer. A környékünkön volt ez a falu, ahol az északi népek éltek. Nekik saját boltjuk volt. És mi, gyerekek, no, a felsős osztályokból, hatodikos-hetedikes voltam akkor, mi télen sítalpakon jártunk Vera Petrovna Nazarenkóval, aki most Amerikában lakik. Mi együtt jártunk oda… És mindig… hogy is mondjam, mégiscsak tél volt, átfagysz, megérkezel, és bementünk Vera nagyanyjához, és ő mindig nagy örömmel megteáztatott minket, és mindig vendégül látott, és nagyon ilyen rendes, jó emberek voltak."*

Bizonyos visszaemlékezésekben a kitelepítettek is úgy értékelik, hogy valójában az „osztjákok" segítsége nélkül képtelenek lettek volna túlélni, hiszen a legalapvetőbb eszközöket is nélkülözniük kellett. *„Amikor Dárjával barátkoztam, akkor rendszeresen eljártam hozzá. Bemegyek – nálunk hideg volt a házban, nem volt mivel fűteni, anyám elment, gallyakat, amit talált, összeszedett, de mindegy volt, az ablakok jegesek voltak – elmentem hozzájuk. És nekünk főzni sem volt miben. Nekik pedig nagy vasfazekuk*[385] *volt, kértem egy kicsit [krumplit] Anna nénitől, ő adott, azt megfőztük,*

[385] Öntöttvasból készül főzőedény, csugun (чугун).

a héját pedig később elültettük. Este vittem vissza a vasfazekat, a vaskályhában lobogott a tűz, a lányok, ezek az ikrek, ott ültek, meleg volt, meleg… Nekem ott nagyon tetszett, még hazamenni sem volt kedvem. Oda jártunk melegedni is. Az edényeinket ugye kidobatták velünk még az Irtisen. Vittek minket a halálba…"

A következő sorok megvilágítják azt is, hogy valójában mekkora volt az az éhség, ami a kitelepítetteket az „osztjákok" házaihoz űzte: „*Én meg mindig csontokat gyűjtögetni jártam oda.* – Csontokat? – *Igen, halcsontokat, szálkákat. Kérdezték, hogy mit akarok? Mondtam, csak a csontokért jöttem.* – És mit csinált a szálkákkal? – *Hát mit? Természetesen elrágogattam őket. Főleg a fejeket.* [nevet]"

Mivel a kitelepítetteknek szinte semmilyen eszközük nem volt, annak volt a legtöbb esélye életben maradni, aki kapcsolatba tudott kerülni egy „osztják" családdal, akik segítettek nekik a legfontosabb munkákban és az életben maradáshoz szükséges alapvető szerszámok előteremtésében: „*Na igen, és akkor mondta neki a nagyapám [az »osztják« ismerősének], hogy nekem nincs csónakom, nem tudok halászni, mert nincs csónakom. És akkor az elvitte magához, a maga szállására. Aha. És elővett egy lukas csónakot, és mondta, hogy gyere, megjavítjuk ezt. Odaadta neki ezt a csónakot, adott neki két hálót, lyukasakat, amiket már kidobott. Megjavított a nagyapám mindent, és hát ezeknek a hálóknak köszönhetően maradtunk életben. Halat fogtunk. És aztán, tehát, az első napok után, aztán azt mondja a nagyapám, hogy gyere, csinálunk egy házat, mert nekünk itt kell majd áttelelnünk. És építettek egy házat.* – Tehát önök tavasszal érkeztek? Önöket tavasszal tették ki a partra? – *Aha. Házat… Ott rögtön vágtak faanyagot, összerakták a házat, megépítették a házat. És ebben a házban kezdett el a nagyapám… És kellett még kemencét is csinálni. Kemencéjük nem volt. Ahhoz, hogy jó legyen, só kellett. Elment megint ehhez a Tarasz Ivanovicshoz, aki adott neki sót, sót adott neki.*[386] *Aztán már, tehát, megépítették, aztán megint megy hozzá. »Adj nekem legalább egy keretet. Az üveghez.« Két keretet adott neki ez az osztják.*"

Más visszaemlékezésekben a kitelepítettek sokkal kiegyensúlyozottabb, kevésbé önzetlen cserekapcsolatnak látják az „osztjákokkal" való kapcsolatukat. „*Cseréltek, eladtak mindent. Ki krumpliért, ki egy bögre lisztért.*" A kiszolgáltatott helyzetben rengeteg olyan dolgot kellett elcserélniük, amit semmiképpen nem szerettek volna, és úgy érezték, hogy az „osztjákok" hasznot húznak a nyomorukból: „*Amikor a könyvet*[387] *– csodálatos könyv, nagyon népszerű, természetesen orosz nyelven – …akkoriban nem volt*

[386] A kályhások gyakorlatának Magyarországon is része volt, hogy samott hiányában sózták az agyagot. (Filep Antal szíves szóbeli közlése.)

[387] Александр Мелентьевич Волков: Волшебник Изумрудного города. Magyarul: Volkov: *Smaragdváros varázslója (Óz, a nagy varázsló)* – a regény L. Frank Baum Óz-történetének nagy sikerű orosz adaptációja.

könyv, egyáltalán nem voltak könyvek, sehol. És egy osztják vadász elkérte ezt a könyvet az anyámtól. Anyám kívülről tudta, nem sajnálta. És ez az osztják ezért a könyvért hozott egy vekni kenyeret, házi veknit, kereket, és füstölt-szárított medvehúst. Micsoda boldogság volt ez!"

A cserekapcsolatban mindenki megpróbált jól járni. Az alábbi történetben az „osztjákok" azok, akiknek a kitelepítettek használják ki a gyengeségüket, függőségüket, az orosz gyarmatosítás ismert technikájának alkalmazásával húznak hasznot: *„No, és anyám ment hozzájuk, vitt egy üveg vodkát, megyek, mondta, lehet, hogy ki tudom cserélni. Ők szerettek inni, hiszen vadászok voltak, hozzászoktak az iváshoz. Anyám elment, és akkor ez az Andrej az üveg vodkáért halat adott egy nagy zsákkal, és egy hatalmas kárászt, ami akkora volt, mint egy lapát. Még egy vekni kenyeret is adott, ami finom volt nagyon, de laposak voltak a veknik, sőt egy csupor tejet is. Ezt mind az üveg vodkáért adta nekünk. Hogy hogy ettük meg a halat, mit csináltunk vele, nem emlékszem, de persze a kenyérre és a tejre nagyon jól emlékszem, a gyerekeknek szüksége volt rá. Aztán az anyám felajánlotta neki azt a dohányt, amink volt, és akkor Andrej elkezdett rendszeresen hozzánk járni, megismerkedtünk, összebarátkoztunk. Mindig megjött hozzánk – barakkokban laktunk, családi barakk volt –, és akkor megjött, mesélt, hogy hogyan is élnek. Én a beszélgetésbe nem szóltam bele, mert kicsi voltam, valójában az anyám beszélgetett vele. És így egészen végig."*

Az alábbi történetben is az rajzolódik ki, hogy a férfi az „osztjákokhoz" járt alkalmi munkákra, majd olyan ételt, gyógyszert cserélt velük, amivel a feleségét is meg tudta gyógyítani. *„Ő* [az elbeszélő édesapja] *Tyejkovóban is volt, nem messze a falunktól. Osztjákok éltek ott. És oda járt, valamit csinált, segített, krumplit nem adtak, mert ők nem ültettek krumplit egyáltalán, de ki erdei madarat adott, ki feltehetően jávorhúst, hiszen marhát nem tartottak korábban. És… az anyám, amikor hozták őket a kompon, akkor szülte az ötödik gyermeket. És megfázott* [az anyja]. *Éltek akkor ott, és a kislány, nem emlékszem, de azt mondták, éhen halt… Az apám járt az osztjákokhoz, segített nekik, azok adtak neki húst, és elmesélte annak, akinél volt, hogy van öt gyermeke – vagy négyen voltunk, már nem emlékszem, hányan voltunk, mert a kislány már feltehetően meghalt, aki útközben született –, és akkor elmondta, hogy amíg vittek minket, megszületett a kislány is, de a feleségem megfázott, és most beteg. Az osztják mondta, hogy medvehúst kell enni. »Nekem van is egy lapockám, adok neked egy darabot, te meg adjál nekem egy jó nemezcsizmát, és akkor odaadom a medvehúst, hadd egyen medvét.« Az apám meg – úgy tűnik, nem kellett messze mennie – hazajött, és mondta anyámnak, hogy így meg úgy, aztán… Ezekre a nemezcsizmákra emlékszem, még az anyám anyja is velünk volt, és azt hiszem, még az első évben meghalt, és voltak neki nemezcsizmái, ilyen szép fehérek, szépen kihímezve feketével, a másik vörössel, én ezekre a csizmákra emlékszem. És anyám mondta, hogy akár mindkét párt add nekik, mert nekünk valószínűleg úgysem kell sem*

egyik, sem másik. Apám fogta az egyik párt, és elment. A medve lapockáját az egészet odaadták, és szalonnát, medvezsírt is, úgy emlékszem. Az anyám a házunkban volt. Ott náluk pedig volt egy vaskályha, és az anyámnak egy kicsi csészében főzte [az apa] *a medvehúst. A medvehús hamar megfő. És még medvezsírt is tett bele. Anyám később mesélte, hogy apám a karjaiban vitte oda, és [az osztják házában] megetette vele azt a szalonnát, és először úgy elgyengült tőle. Végül az anyám ettől jobban és jobban lett, és…* – Megygyógyult? – *Túlélte."*

Ha valaki folyamatosan jó cserét tudott folytatni az „osztjákokkal", akkor a kölcsönös előnyök érvényesítésével hosszú távú életstratégiát is ki tudott dolgozni, biztosítani tudta helyét az adott falu közösségében: *„Ozernojéban csak egy orosz család volt. A férfi Kolcsak katonája volt… Volt két gépük: szeparátor és varrógép. Nem volt gyerekük, a háziasszony, amikor megjöttek, ezeknek az osztjákoknak hol ezt, hol azt varrt, mert nekik nem volt gépük… Nekik pedig tehenük volt. Ezen [a szeparátoron] átdolgozták, tejszínhabot kaptak. És persze ezzel kerestek is. Aztán készülődtek, és mondták, hogy akarsz-e házat építeni. És azok nekiálltak, fát vágtak, és házat építettek neki. Ott csak vadászatból lehet megélni. Megtanították, hogy hogyan kell vadászni. Ez egy ilyen nép a kapcsolatokat tekintve. És aztán barátkoztak, barátságban kezdtek élni."*

A kitelepítettekkel való kapcsolatot az „osztjákok" egyértelműen önzetlen segítségre épülő viszonyként élték meg. Ám a segítség kényszere komoly terhet is jelentett a számukra, alapvetően nehezítette meg az életüket. Komoly probléma volt az is, hogy ugyanannyi természeti erőforráson most sokkal több embernek kellett osztoznia. Ha konfliktusok nem is lettek emiatt, a beszélgetéseikben, vitáikban időnként mégis tematizálódott az, hogy életmód-modelljeik tulajdonképpen konfliktusban állnak egymással, konkurensei egymásnak. Egy orosz ismerősöm emlékezett így vissza minderre: *„Mentünk Tamarával az osztjákokhoz bogyókért. És mit gondol, mit mondott? »Én a te krumplidat nem szedem ki a földből, te minek akarod összegyűjteni az én bogyóimat?«"*

Ez a probléma egy 1933-as jelentésben is megfogalmazódott, ahol arról írnak, hogy a Vaszjugánon 14 őslakos település mellett 114 települése van a kitelepítetteknek, akik használják azokat a földterületeket és vízfolyásokat is, amelyek a helyiek folyamatos használatában voltak. A szöveg szerint a helyi, megyei adminisztratív szervek folyamatos panasza és felszólítása ellenére a SZIBLAG központja nem intézkedik abban, hogy a száműzötteket kiköltöztesse a kérdéses területekről.[388]

Volt olyan „osztják" is, aki egyenesen elmenekült a folyamatos segítségkérések elől. A kitelepítettek kiszolgáltatottsága, nincstelensége gyakran

[388] Kulemzin 1996: 241.

azt eredményezte, hogy lopni kezdtek az „osztjákoktól", ami csak további ok volt a menekülésre. A következő történettel indokolta „osztják" beszélgetőtársam azt, hogy nagyszülei feljebb költöztek a folyó mentén, elhagyva korábbi szállásukat. „*Ő* [a nagyapja] *Kacsarmában élt, ott, ahol a század elején épített magának egy házat, azért, hogy ott éljenek. Nem gondolt arra, hogy majd érkeznek ide különféle emberek. Úgy áll a dolog, hogy megszokták, hogy magukban élnek. Ez az övé, és kész. És természetesen amikor az emberek megérkeztek, akkor éhesek voltak, és állandóan mentek és kéregettek: adjanak valamit enni, adjanak valamit enni… No, képzeld el, hogy az én nagyapám ekkor már igen idős volt, de még mindig nagyon erős. És hát ennyi embert kitettek ide a partra, de ő megszokta, hogy gazda legyen a saját földjén. Hogy bárhová menjen is, bármit letegyen is, azt ő ott fel is veszi, meg is találja. És hát, ha itt most valamit letett, valaki utána arra járt, és rögtön volt-nincs. Sok minden volt, ami nem tetszett neki.*"

A lopás az „osztjákok" társadalmában súlyos bűnnek számított, annak a szolidaritásnak a megsértését jelentette ugyanis, amit a fentiekben alapvető „osztják" értékként mutattam be. Éppen ezért a kitelepítéseket gyakran az „osztják" társadalmat azóta meghatározó morális pusztulás kezdeteként tartják számon. Ez azért különösen érdekes, mert ma az oroszok gondolják az „osztjákokat" marginalizálódott, lumpenizálódott, morálisan és egzisztenciálisan is lesüllyedt népnek, az „osztjákok" viszont tőlük eredeztetik a morális romlást. Nyilvánvalóan ezzel hozható kapcsolatba az az „osztják" visszaemlékezésekben számtalanszor előkerülő toposz is, hogy az *„oroszok előtt"* ők soha nem zárták a házaikat. Lakatot egyáltalán nem használtak, a magára hagyott házak ajtaját egyszerűen kívülről, jól láthatóan betámasztották egy karóval. Ez egyrészt az állatok távoltartását szolgálta, másrészt viszont üzenetjellege volt: ha a karó neki van támasztva az ajtónak, akkor nem érdemes odamenni, hiszen senki nincsen otthon. Ennek ellenére előfordult, hogy valaki ilyenkor is bement, ha szüksége volt valamire, de feltétlenül ott hagyta az elvitt dolognak az ellenértékét, vagy a kölcsönvett eszközt sürgősen visszaszolgáltatta használat után. Az elbeszélésekben rendszeresen kihangsúlyozzák, hogy semmit, *„még a cirbolyamagot sem"* kellett eldugni. Viszont az *„oroszok után"* már nem lehetett így magukra hagyni a házakat, ekkor vettek először lakatokat.

Ezzel a véleménnyel nyilvánvalóan a helyi kitelepítettek is számtalanszor szembesültek, és nem könnyen tudták feldolgozni, a mai napig sértetten beszélnek róla: *„És tudja, mit mondtak még ezek az osztjákok? Azt mondták, hogy addig nem ismerték a lakatot, amíg nem voltak itt oroszok."*

Az „osztjákoknak" ezt a véleményét sokszor maguk az „oroszok" is átvették. Ennek a véleménynek komoly előzményei is vannak. Már Krasznov is a következőket írta a 19. század második felében (igaz, ő értelemszerűen nem a kitelepítettek, hanem általában az „oroszok" megjelenésére vezeti vissza ezt a változást): *„Az osztjákok között nem ismert a lopás, ezért náluk nincs*

szokásban az, hogy az ajtót éjszakára bezárják. Csak akkor zárják be az ajtót, ha az egész család elmegy otthonról hosszú időre halászni vagy cirbolyát gyűjteni. Így csukják be az ajtót: betámasztják az ajtót kívülről egy bottal, és bent hagynak a házban mindent, ami vagyonuk csak van. A rendetlenségük miatt a ház körül, az utcán mindig találni szertehagyott kötelet, jármot, baltát vagy valami mást – és ez mind meg is marad a maga helyén. Nemrég azonban elkezdtek lakatokat vásárolni, és bezárni a lábaskamráikat. Ez azért történt, mert a Tarai Kaini területről való parasztok, akikkel az osztjákok kereskedelmi kapcsolatban vannak, elkezdtek különböző dolgokat ellopni a kamráikból.”[389]

A vegyes házasságok

Az, hogy az „osztjákok” – az első években – a betelepítetteknél nagyobb létbiztonságban éltek, komoly vonzerő volt a kitelepített asszonyok számára, hogy „osztják” férfihoz menjenek férjhez. Még gyakoribb volt az, hogy a kitelepítettek családjai a lányaikat „osztjákhoz” adták azért, hogy ezzel legalább a lányuk megélhetését biztosítani tudják, illetve hogy a gyerekük révén ők is kapcsolatba kerüljenek egy ilyen családdal, ezáltal számíthassanak segítségükre. *„Ezeknek [az »osztjákoknak«] mind orosz feleségük volt. Tudod, a szükség vitte őket arra, hogy osztjákhoz menjenek férjhez. ’31 után, amikor nehéz volt. Szenvedtek az éhségtől, éhen haltak sokan. Az osztják meg, egy kicsit mindig… Húst ejt el, halat, főként halat ettek. Tó ugye rengeteg van.”* A visszaemlékezések gyakran konkrétan utalnak arra, hogy ezek nyíltan érdekházasságok voltak: *„És a mieink, a kitelepítettek sokan mentek férjhez osztjákhoz. Mert életben akartak maradni. Nem valami szerelem miatt, hanem csak a túlélés miatt. Sokan voltak.”*

A vegyes házasságok gyakoriságában komoly szerepe lehetett annak a szabályozásnak is, hogy 1939-től azok, akik a parancsnokság joghatálya alá nem tartozó helyiekkel házasodtak össze, ugyancsak kikerültek annak hatálya alól.[390]

Az „osztjákok” is gyakran említik a vegyes házasságokat, és kiemelik, hogy az asszonyok ilyen esetekben maguk is gyakran megtanulták „osztjákul”.[391] Arra is gyakran utalnak, hogy eleinte a helyi adminisztráció nem támogatta

[389] Krasznov 1877: 3.

[390] Erről lásd kötetünkben a 103. oldalon.

[391] Korábban is voltak már vegyes házasságok az „osztjákok” és a betelepült „szabad oroszok” között, bár ezeket 1926-ban még nem tartotta tömegesnek Orlova (1926: 70). Ugyanennek a tanulmányának egy másik helyén azonban már így ír erről: *„Letelepedtek az osztják falvakban, nősülnek, de még inkább hozzámennek az osztjákokhoz. Igaz, egyelőre egyes orosz asszonyok, beházasodva egy osztják családba, teljesen alávetik magukat a hatásának (nyelv, szokás, gyereknevelés stb.).”* (Uo. 81.)

a vegyes házasságokat: *„…az apám ugyancsak kitelepítettet akart feleségül venni, de félt összeveszni a parancsnokkal. Ő nem engedte meg, nem lehet házasodnia. De hát a parancsnoknak joga volt lelőnie bárkit.”*

Természetesen ugyanezen okok miatt kitelepített férfiak is házasodtak „osztják” nőkkel, ezek azonban a visszaemlékezésekben sokkal kevésbé jelennek meg. Ennek oka talán abban keresendő, hogy a legtöbb ilyen visszaemlékezést megözvegyült „osztják” asszonyoktól jegyeztem le, akik erre egyáltalán nem tértek ki, feltehetően nem is így élték meg a házasságukat.

A kitelepített asszonyok tehát a vegyes házasságokat gyakran afféle áldozatként értékelték, amit az életben maradásért hoztak. Ez a felhang természetesen nem része az „osztjákok” visszaemlékezéseinek. Sőt azt sem fogalmazták meg bennük, hogy ez a házasodási gyakorlat egyértelműen negatív hatással lett volna az „osztják” kultúrára. A kezdeti évek nehézségei után ugyanis az esetek túlnyomó többségében a vegyes család életmódja az orosz minta szerint változott meg, a központosítás hatására pedig ezek a családok gyorsabban költöztek be a központi településekre. A közös gyerekek is elsősorban oroszul tanultak meg. Mindez azt jelenti, hogy a vaszjugáni „osztjákok” viharos sebességű eloroszosodásában a vegyes házasságoknak vitathatatlanul kiemelten fontos szerepe volt.

A szökések

A szökés, vagyis az, hogy a kitelepítettek közül sokan a terület földrajzi adottságait kihasználva megpróbáltak visszaszökni korábbi lakóhelyükre vagy egyáltalán a „nagy földre”,[392] mind a kitelepítettek, mind az „osztjákok” visszaemlékezéseinek vissza-visszatérő eleme. A Vaszjugán mellől bár több út kínálkozott a szökésre, ezek mindegyike a folyó felső folyásától a Vaszjugáni mocsáron keresztül vezetett nyugatra, délnyugatra. Ezek az utak a mocsáron túl egy másik közigazgatási területre, az Omszki megyébe vezettek, elsősorban a Tarai és a Znamenszkiji járásokba, vagy éppen a Novoszibirszki megye Kistovi járásába. Ez a terület nem volt kiemelt kitelepítési terület, sőt inkább az Omszki megyéből telepítettek kulákokat a Vaszjugánra, így egyrészt közel volt a hajdani lakhelyükhöz, másrészt kicsi volt a lebukás lehetősége, ha túljutottak a mocsáron. Télen ráadásul jól járható is volt a mocsár, hiszen korábban az orosz kereskedők is ezeken az utakon jártak cserekörutakra a Vaszjugán menti „osztjákokhoz”.

A Tara felé vezető ösvényeket eleinte a tarai területen élő óhitű parasztok kezdték használni, feltehetően az 1860-as évektől kezdve, majd az 1880-

[392] A helyi szóhasználatban a „nagy föld” (bolsaja zemlja – большая земля) a városi központokhoz közelebbi, az országos nagy közlekedési útvonalakba bekapcsolt területeket jelenti.

as években egy ottani férfi, Fjodor Mefodijevics Alekszejev vált a Vaszjugán-mente legbefolyásosabb, legfontosabb kereskedőjévé, amit elsősorban annak köszönhetett, hogy a téli utakat megerősítette, kiszélesítette és nagy lovaskaravánok számára is járhatóvá tette.[393] Alekszejev eluralta a Vaszjugán kereskedelmét, de nem került monopolhelyzetbe, hiszen a másik irányból, Kargaszokból és Narümból is látogatták kereskedők a folyót, de a tarai parasztok is aktívak maradtak. Ez az aktivitás és a taraiak túlsúlya a vaszjugáni kereskedelemben azzal magyarázható, hogy bár a prémnek mindenhol jó ára volt, a Vaszjugánban halászható, értéktelenebb halállomány nem vetélkedhetett a nemes obi halakkal az Ob felől érkező kereskedők számára, így ők a halkereskedelemben nem is láttak fantáziát. Alekszejev mindezek ellenére erősen megvetette a lábát, hiszen Ajpolovóban és a mai Szrédnyij Vaszjugánban is volt háza és alkalmazottja, míg a folyó torkolata melletti Juginóban – ma Sztárojugino – háza és raktára is. Alekszejev családja feltűnik Pápai Károly fényképein is, aki Ajpolovóban lefényképezte Alekszejev egyik unokáját.[394]

Ezeket az utakat az „osztjákok" is jól ismerték, akik maguk is használták őket kereskedelmi utak céljából, sőt esetenként az ottani gyógyítók tudását is igénybe vették ugyanezeken az ösvényeken.[395] Ezek után nem meglepő, hogy helyismeretüket kihasználva igen gyakran a szökevények vezetőiül is elszegődtek.

Annak ellenére, hogy a szovjethatalom mindent megtett a szökések lehetetlenné tétele érdekében, rengetegen próbáltak meg hazaszökni. Nemcsak a szigorú helyhez kötöttség szólt a szökések ellen, hanem ráadásul még az odavezető hajóúton is folyamatosan meg akarták téveszteni őket: *„Vittek, vittek, nappal vittek, éjszaka meg visszafele vittek, hogy az emberek ne tudják az utat, ne tudjanak elszökni. De az emberek nem hülyék, mindennek ellenére megtalálták a helyet, mindennek ellenére elszöktek. »Tajga«*[396] *vasútállomásig pedig az osztjákok kalauzolták őket. Jó emberek azok. Mentek a szökevények, az osztjákok síléceken elöl, a mieink gyalogosan. »Tajga« vasútállomásig elkísérték őket, odavezették, aztán mondták, most már menjetek, innentől a sztyeppék kezdődnek, mi már nem fogunk tovább vezetni titeket… Csak*

[393] Erről lásd: Grigorovszkij 1884: 56–57.

[394] A fénykép megtalálható a Néprajzi Múzeum Adattárában, f2172 szám alatt.

[395] Orlova 1926: 80.

[396] Feltehetően az Omszki megye Znamenszkiji járásában levő, mára kihalt Tajga faluról lehet szó, amelytől nem messze, az Irtis túloldalán vasútvonal húzódott. A település a mocsáron át könnyen megközelíthető a Vaszjugán bal oldali mellékfolyói, a Csertala és a Jagil Jah mentén. A település Tarától, a másik szökési célponttól északra található. Kevésbé valószínű, hogy a Kemerovói megye területén fekvő Tajga városáról beszéltek volna, amely ugyan a Nyugat-Szibériai Vasútvonal mentén helyezkedik el, de a Vaszjugántól gyalog szinte elérhetetlen távolságra van, déli irányban. Az odavezető út ráadásul helyi viszonylatban sűrűn lakott területeken is átvezet.

télen szöktek, ők sílécen, mi gyalog. Nyáron hová tudnál szökni, mindenfele víz van. Csak télen szöktek.”

A szökéseknek megvoltak a maguk veszélyei, hiszen ha lebuktak, gyakran szigorú retorziókra számíthattak. Emellett magának az útnak is megvoltak a vámszedői. Több helyi család, aki a szökés útvonala mellett lakott – a településeket, vadászházakat nem lehetett elkerülni, hiszen az út mellett időnként meg kellett szállniuk –, arra szakosodott, hogy megsarcolja, esetleg félrevezesse, elárulja a szökésben lévő kitelepítetteket. A leghírhedtebb egy hajdani „fehér” tiszt családja volt, akik magányos házukban éppen az út mellett laktak. Ez a Vlaszov család a lebukásáig – az egyik lánya adta fel az édesapját – több tucat szökevényt gyilkolt meg brutálisan rejtegetett vagyontárgyaikért. Történetükről, kegyetlenségükről, a feltárt tömegsírokról horrorisztikus részleteket mesélnek a mai napig.[397]

[397] Vlaszov, akit mindig csak így emlegetnek, keresztnév nélkül, a kitelepítések leghírhedteb alakja volt, akinek emléke a legdurvább parancsnokokét is elhalványítja. Előtörténetéről csak annyit tudni, hogy Kolcsak seregében szolgált, mint katonatiszt, és emiatt el kellett vonulnia az emberektől. Családjával lakott, feleségével, fiaival, menyeivel és lányaival. Leggyakrabban egy lányról és két fiúról emlékeznek meg, de gyakran több lánytestvért emlegetnek. Törvényen kívülisége szimbólumaként emlegetik törvénytelen, vérfertőző családjukat: van, aki szerint Vlaszov az unokahúgával élt együtt, egyik fia pedig a saját nagyanyjával. Lányait sem engedte férjhez menni, otthon tartotta őket. A Vaszjugán felső folyása mellett éltek egy magányos házban Majszk és Uval falvak között. Háza a környéken futó egyetlen út mellett állt. Kikerülni nem lehetett, mert nehezen járható mocsár vette körül. Éppen ez a földrajzi helyzet volt az, amit kihasznált. Minden utas elhaladt mellette, ő pedig arra rendezkedett be, hogy éjszakára befogadja őket, pénzért. Postások, utazók, fuvarosok jártak arrafelé, akik a ház alsó szintjén húzódhattak meg, illetve rendszeresen befűtöttek nekik a fürdőházban is.

A Vlaszov számára legérdekesebb utasok azonban a menekültek voltak, akik az Omszki megye felé tartottak. Nekik szintén meg kellett szállniuk egy éjszakára a házban. Őket is rávette a fürdésre, és amíg bent voltak a fürdőház izzasztókamrájában, addig áttúrta táskáikat és ruhájukat, hogy valahol eltéve, esetleg a zsákjukba vagy a ruhájuk korcába bevarrva van-e bármilyen értékük. Este megpróbálta kifaggatni őket. Másnap *„útnak indították őket az egyetlen lehetséges úton, ahol már várták és megölték őket, és mindent elvettek tőlük. És ha nem volt semmijük, akkor egy olyan úton indították el őket, ami nem vezetett sehova. Ezek az emberek nem kellettek senkinek.”* A gyilkosságokban a fiai is részt vállaltak. A mai napig nem tudni, hány embert ölt meg pontosan, de negyven fölötti számot szoktak emlegetni.

Életének legismertebb motívuma az, amikor a legkisebb – az egyetlen, máskor a nevelt – lánya összebarátkozott egy náluk lakó kislánnyal, aki az anyjával együtt menekült. A gyakran zsidóként emlegetett kislány beteg lett, ezért napokig ott kellett maradniuk, ezalatt alakult ki köztük barátság. Hiába kérte a lány, hogy őket ne ölje meg, az apa nem kegyelmezett. A lánya ezért megszökött éjszaka, és bemenekült az őt reggel üldözni induló apja elől Novüj Vaszjugánba, az akkori járásközpontba – másnál Igolba –, és feladta őt. A rendőrség kiszállt hozzájuk, elfogta őket, és ki is végezték a férfiakat. A datálás nem egyértelmű: 1937-ben vagy még inkább 1942-ben történt mindez. *„Hogy hallottam-e? Még láttam is. Amikor behozták őket, a két fiút és az apját. Meghozták őket egy hajón, és elvitték a rendőrségre. Én láttam ezeket az embereket.”* A feljelentés indoka más visszaemlékezésekben az, hogy a lány meghasonlott az apja bűneivel, vagy éppen az, hogy

Az alábbi beszélgetésrészlet pedig azt mondja el, ahogyan egy helybeli férfi megpróbálja beugrasztani a kitelepítetteket egy szökésbe, amit nyilvánvalóan ő maga buktatott volna le: *„Verhnij Petrjakban voltunk akkor, a mocsárban. Jegenyefenyőgyanta-üzemben dolgoztunk. És az emberek persze menekültek, szöktek. Elfogták, verték és felpakolták őket, és minden volt akkor. Mi egy öregnél éltünk a lakásán. Fogta magát, felöltözött, megpakolt egy táskát, és elindult a mocsárba az úton. Most már ez az út nincs meg, talán egy másik van. Később megjött, és mondja: »pakoljatok össze és menjünk el a mocsáron át«. Nekem addig egyáltalán meg sem fordult az eszemben, hogy elmeneküljek. »Én mentem, mentem, mentem, de nem kapott el senki« – mondta. A testvére persze a tanács tagja volt. A fejünkben sem fordult meg, hogy tényleg elszökjünk, pedig valójában jó lett volna elszökni, élhettünk volna valahol a »nagy földön«.”*

Az alábbiakban beszélgetőtársam a saját szökésüket meséli el. Édesanyja két sikertelen szökési kísérlet után a két legidősebb lányával közösen szökött vissza korábbi lakóhelyükre. Apjuk a három legkisebb gyerekkel a Vaszjugán mellett maradt, abban a naiv hitben, hogy sikerül bebizonyítania, hogy jogtalanul hurcolták el. Végül a sztálini terror tetőpontján, a szankcióktól tartva, az édesanyja visszaszökött a Vaszjugán mellé. A történet idején a mesélő hétéves volt. A szökés történetében itt is felbukkannak az „osztjákok", mint akik segítették a menekülőket.

„Amikor már Majszkban voltunk – akkor még nem Majszk volt a neve, mi is volt a neve, valami osztják néven nevezték még a falut, az egyik legkisebb volt – és oda vittek minket át ’35-ben. Vagy ’36-ban. És ’37-ben elszöktünk. – Ühüm. Az édesapjával? – *Nem, nem az édesapámmal. Mi már öten voltunk akkor gyerekek. És úgy gondoltuk, hogy mi elmegyünk az édesanyámmal, és akkor ő igyekezni fog, hogy ő nem kulák, hogy ’35-ig ő valójában dolgozó volt… Egy osztják összegyűjtött több mint húsz embert, hogy vezesse őket.* – És ki volt ez az osztják? Emlékszik a nevére? – *Nem tudom, a mi falunkban*

---

beleszeretett egy rendőrbe. Vlaszov lebukását az is késleltette, hogy a menekültektől eleve nem várt senki híreket, hogy ne lehessen megtalálni őket, de az elmaradt hír azt is jelenthette, hogy beleveszett a mocsárba, vagy hogy az üldözői megölték. Az apját feladó lány a járásközpontban maradt, ott élt tovább, egészen addig, míg féltékenységében baltával agyon nem csapta a férjét.

Vlaszov történetének lényege a félelem. Általában rettenetes, magas, erős, furcsa, fenyegető nézésű – egyesek szerint kancsal – férfiként írják le. Mindenki rettegett tőle, mindenki tudta vagy sejtette, hogy mit tesz, de a házát nem lehetett elkerülni. *„A nagyapám, amikor utazott a juhokkal, Vlaszovón kellett keresztülmennie. Omszkban mondták is neki – vitt néhány birkát ládákban –, mondták neki, hogy ha te Vlaszovón keresztül mész, lovak nélkül maradsz, birkák nélkül maradsz, és téged magad is megölnek.”* Egyesek azt is tudni vélik, hogy az áldozatok húsát rókacsapdákban használta fel csalétekként.

Vlaszov története annyira népszerű, hogy nemcsak a kitelepítésekről szóló dokumentumregényben (Maksejev 2007: 42–43) kapott helyet, hanem egy fantasyszerzőt is megihletett a hírhedt figura feladatása és elfogása (Ef 2016).

nem voltak osztjákok. Összeszedte a kulákokat, és elvezette őket. Néhány… és az anyám is ott ment köztük. A rendőrség bekerítette őket – leültek pihenni, nem az úton, hanem az út mellett –, a rendőrség körbekerítette őket, és vissza, Majszkba visszavezették őket… És akkor az osztjákoktól visszahozták az anyámat. És akkor télen, feltehetően márciusban vagy februárban, vagy… aztán újra elmentek, ahányan összegyűltek, megint csak sokan. És megint visszahozták őket.

És akkor a húgom, aki csak egy évvel volt fiatalabb nálam, de ő is járt már, nem tudott megmaradni a fenekén, és mondta, hogy na, akkor menjünk. Anyám mondta, hogy na, akkor tényleg menjünk. És az apám sem volt ellene. Az, aki nálam csak eggyel volt fiatalabb, ugyanolyan dolgos volt, mint én vagyok, megfőzött meg ilyenek, no, hiszen kicsik voltunk még. Én elindultam, és senki sehol nem fordított vissza… A mocsáron átmentünk, onnan még huszonegy napig mentünk. Nem, talán többet is, huszonötöt mentünk. És amikor már '39-ben… '38-ban elkezdték lecsukni a férfiakat mindenféle ok nélkül, összeszedték őket. És akkor anyám mondta, hogy ha apátok hazaér a többi gyerekkel, és lecsukják, akkor mi lesz velünk, öt gyerekkel. Mi akkor még mind nagyon kicsik voltunk, a legkisebb akkor talán kétéves volt, mi meg mind csak kicsivel idősebbek nála. No és akkor visszajöttünk."

A szökések gyakran szerepelnek az „osztjákok" visszaemlékezéseiben is. Ezek a történetek vagy arról szólnak, hogy a helyi, kiváló terepismerettel rendelkező „osztjákok" a szökevények vezetőivé váltak, és átkísérték őket a télen is csak vezetővel járható mocsáron, vagy pedig arról, hogy azok az „osztjákok", akik segítettek a kitelepítetteknek, hogyan jártak pórul utána.

„Osztják" háziasszonyom édesapja, aki a Csertala, vagyis a Vaszjugán felső folyásának egyik mellékága mellett lakott, ugyancsak sokszor segített a kitelepítetteknek a szökésben. Ő is a mocsáron vezette keresztül a menekülőket. Mivel a menekülések egyik fő útvonala mellett laktak, gyakran zaklatták őket emiatt a belügyi szervek. Édesapja ezt súlyosan meg is szenvedte, egész életét sérülten, „nyomorékként" élte le: *„Ez '37-ben volt. Amikor keresték ezeket a… a kitelepítettek elszöktek, a mocsáron keresztül – a Kistovi mocsáron át – Novonyikolajevszkbe, na, Novoszibirszk felé menekültek. Na és ezek az emberek megszöktek, a nagyapám pedig ott élt, úgy gondold, hogy pont a határon Kistovkával, Csertala*[398] *még ide tartozik. A rendőrség, az NKVD-sek meg jönnek, mondják neki, hol rejtegeted ezeket a dezertőröket. »Kellenek ezek nekem! Mit gondolnak, nagyon kell nekem valami dezertőr, akit rejtegethetek és etethetek? Minek kell ő nekem?« Erre: »Gyerünk, menjünk be a házadba«. És mentek be a házba. Vitték apámat is, aki el akart szökni előlük az ajtónál, de hogy ne mehessen el, rálőttek. A kezét és a lábát ellőtték. '37-ben, úgyhogy a frontra nem is került, nem volt a háborúban az apám."*

[398] A falut ugyanúgy nevezték.

Az „osztjákok" történeteiben a szökések kapcsán gyakran visszatérő motívum az is, hogy a menekülő családok sokszor nem vállalták be, hogy a mocsáron át a téli fagyban magukkal viszik a kicsi gyerekeket is, ezért őket helyi kitelepítettekre vagy az „osztjákokra" bízták, annak reményében, hogy majd vissza tudnak térni értük. Ezek a gyerekek zömében az árvaházakban nőttek fel végül.

Az Éden és a pokol

Bármennyire is meglepőnek tűnik, a kitelepítések időszaka pozitív emlékeket is ébresztett „osztják" beszélgetőtársaimban. Ez arra vezethető vissza, hogy a Vaszjugán mentén soha nem volt olyan sok település, mint akkor, és a településeken soha nem volt annyi munka, üzem, mint akkoriban. A jelenkorból visszatekintve – amikor a kitelepítettek korábbi települései kihaltak, eltűntek, illetve amikor az olajbányászaton kívül gyakorlatilag nem volt más megélhetési lehetőség – a harmincas, de főleg a negyvenes–ötvenes évek minden nyomor ellenére is perspektivikusnak, fejlődésben levőnek tűnnek. A Novüj Vaszjugán melletti „osztják" települések is virágzottak ahhoz képest, amilyen helyzetben most – és a beszélgetések idején – vannak.

Ozernoje például, mint láttuk, 2012-re gyakorlatilag kiürült. Ezen a ma tulajdonképpen megszűnt településen a kitelepítések idején volt, hogy 23 lakóház állt, amiben 114 ember lakott. Sikeres halászati kolhozuk volt, amelynek irodája is a faluban állt. Ennek a kolhoznak a keretében elsősorban helyi „osztjákok" dolgoztak. Az itt halászott halakat helyben, egy halfeldolgozó üzemben tartósították: sózták, füstölték, és hallisztet is készítettek belőle. Emellett a falu környékén fakitermeléssel is foglalkoztak, és a kitelepítettek munkaerejére alapozva jegenyefenyőgyanta-üzem is működött, ahova három különböző helyről hordták a fenyőágakat. A falu környékének felszántható területein a kitelepítettek megpróbálkoztak a szántóföldi termeléssel is, gabonát, elsősorban zabot vetettek. A kolhoz marhái számára hatalmas területeket kaszáltak le, még mocsaras területekre is ki kellett járniuk. Volt két szövetkezeti bolt is, az egyiknek fő profilja az élelmiszer-kereskedés volt, a másik a kereskedői munka mellett prémátvétellel is foglalkozott, és ellátta a vadászokat felszereléssel. A kétosztályos iskola kétszintes épülete és az egészségközpont (medpunkt) is a lakosok rendelkezésére állt. Ha ezt a két korszakot vetik össze a jelennel, aminek legfontosabb élménye az állami odafigyelés megszűnése és a magárahagyatottság, akkor gyerekkoruk ideje egyértelműen a nyüzsgés, a pezsgés, a lehetőségek idejeként értelmeződik, még akkor is, ha nem éppen a bőség, hanem inkább a nyomor jellemezte.[399]

[399] Az „osztjákok" időértelmezésére általában is jellemző volt a hanyatló idő gondolata, lásd: Nagy Z. 2006a.

Az „osztjákok" visszaemlékezéseinek másik sarkalatos pontja az, hogy ők maguk is jelentősen elszegényedtek a kitelepítések idején. Ahhoz ugyanis, hogy a harmincas években minden újonnan létrehozott településen kolhozt lehessen alapítani, szükség volt az ő javaikra, elsősorban állatállományukra. Az „osztjákok" ugyanis a Vaszjugán-mentén már a 19. század közepétől kezdődően, forrásokkal igazolhatóan marhát és lovat is tartottak amellett, hogy halásztak és vadásztak.[400] Az állatállomány kollektív tulajdonba vétele teljesen megváltoztatta az életmódjukat, életstratégiáikat. Ezt meséli el hihetetlenül pontosan egy „osztják" és egy szabad orosz vegyes család leszármazottja. A történet szerint a vagyonelkobzás miatt mindkét nagyapa feladni kényszerült korábbi életmódját, és az „osztják" nagyapa elment egy új településre orosz életet élni, míg az orosz nagyapa a központtól távolabbra, a tajga mélyébe ment, hogy „osztják" módra élje tovább az életét:[401]

„…amikor a kitelepítettek megérkeztek, elkezdtek kolhozokat szervezni. Ahhoz azonban, hogy kolhozt szervezhessenek, szükség volt állatállományra. És egész egyszerűen a helyi lakosoktól, akik marhát tartottak, ezt mindet el is vették. – Aha, értem. – *Igen. Elvették a teheneket, elvették a lovakat, és egész egyszerűen ezek a hantik úgy maradtak mindenféle gazdaság nélkül.* – Ühüm. – *És ez minden. Ezzel mindent el is mondtam. Ők ottmaradtak gazdaság nélkül. És természetesen a nagyapától is mindent elvettek. Mi járhatott hát ekkor a fejében? Hát az, hogy szénát kaszálni már nem kell. És ő ekkor egyszerűen, ahogy a nagyanyám mondta, eladta a házát, és elutazott Novüj Vaszjuganba élni. És hát Novüj Vaszjugán akkoriban olyan közönséges falu volt, ahol rengeteg ember élt.*

Ugyanez a történet játszódott le Boriszov nagyapámmal is. Miért is hagyták el Boriszovkát? Ők is ugyanúgy tengették az életüket, éldegéltek, ugyanolyan család, és ugyanúgy minden tehenet elvettek, minden lovat elvettek. Hogyan lehet így etetni egy családot? Egyszerűen… természetesen… a nagyapám egyszerűen sokkot kapott, és kereste a megoldást, hogy hogyan tudják eltartani maguk, hogyan éljenek tovább. Számára egyszerűen nem volt megoldás. Elment hát osztjáknak Csarimovóba. Nehéz volt, de túlélték… Ahogy a kitelepítetteket kitették a csupasz partra, ugyanúgy ezeknél az osztjákoknál: vegyél el minden jószágot. Persze rendben, nekik van hálójuk, nekik van micsodájuk, fegyverük, és ennek ellenére elmennek és… Ők ebben a közegben nőttek fel,

[400] Krasznov 1996.

[401] Erős tendencia volt, hogy az „osztjákok" elmenekültek azokról a területekről, ahova kitelepítetteket költöztettek, mert szűkössé vált mindannyiuk számára a terület. A Csizsapkai Őslakos Tanács egy 1933-as feljegyzése arról panaszkodik, hogy a betelepítettek jogtalanul élnek az őslakosoknak szánt kedvezményekkel, jogtalanul használják vadászterületeiket is. Ugyanebben a levélben írnak arról, hogy az „osztjákok" a Csizsapka torkolata felé, illetve a mellékfolyók felső folyásához költöznek az „oroszok" elől, így egységes „orosz" tömbök alakulnak ki a nagy folyó felső folyásánál, ami a mezőgazdasági művelésre a legalkalmasabb (Kulemzin 1996: 241–242). Az „osztjákok" és az óhitűek tajgába húzódásáról Kraszilnyikov is megemlékezik (Kraszilnyikov 2003: 70).

tudják, hogy kell ebben a közegben élni. Ha példának okáért azt az embert kitelepítették ide, ő nem tudja, hogy kell életben maradni az erdőben. De ezek az emberek tudták, hogy kell az erdőben életben maradni, és ennek köszönhetően kicsit egyszerűbb volt.”

A vagyonelkobzás, illetve a vagyon közösségi tulajdonba vétele sok esetben teljes kifosztást jelentett: *„Anyám meséli, hogy náluk sok gyerek volt, és amikor a fordulat volt, mindent elvettek tőlük. Ahány tehenük volt, a liszt zsákokban állt, és elvittek mindent. Látták, hogy hány éhes gyerek van ott, tíz gyerek ült ott a kemence körül, el kellett vigyenek mindent. Nem hagytak semmit, sem egy tehenet, sem egy zsák lisztet. És anyám mondja, mesélte, hogy az egyik majdnem kiment, és visszanézett az ajtóból, hogy mit lehetne még elvinni. Észrevette, hogy a cukortartó ottmaradt az asztalon. Visszafordult, és elvitte a cukortartót is. Otthagytak egy házat tele gyerekekkel, de teljesen üresre kifosztva.”*

„Osztják” házigazdám családjától is jelentős állatállományt vittek el, mindössze egy lovat és egy marhát hagytak nekik. Ráadásul nemcsak egyszer kobozták el a vagyonát, hanem két alkalommal. A kolhoz megalapítása előtt tizenkét lova volt a csikókon kívül, és volt néhány marhája is. *„Előtte a fehérek vitték el őket. A fehéreket etették a helyiek, amikor ott voltak, mert az egyik ozernojei, Kaszacsov, maga is fehér volt. Fehérek voltak Ajpolovóban is. Ők is szedtek össze lovakat. Amikor a fehérek vitték el a lovaikat, akkor hagytak róla egy papírt, hogy meg fogják fizetni. Amikor a vörösök vitték el őket a kolhozba, nem hagytak róla semmit sem. Azt mondták, hogy vissza fogják adni, de nem adtak vissza semmit. A szocialista rendszer fordulata jött.”*

Az életforma ellehetetlenedése nemcsak azt jelentette, hogy elvették a jószágaikat, hanem azt is, hogy korábbi életmódjuk, a halászat és a vadászat folytatása is komoly nehézségekbe ütközött. A betelepített lakosok teljesen belakták azokat a területeket, amelyek korábban az „osztjákok” lakóhelyei, vadászterületei voltak. A terület túlzsúfolttá vált, eltartó képessége elégtelennek bizonyult a nagyságrendekkel megnőtt lakosság számára. Ráadásul nemcsak a települések kialakítása, hanem a betelepítettek gazdasági tevékenysége is szinte minden esetben konkurenciát jelentett az „osztjákok” életmódja számára. A falvak és a szántóföldek céljából kivágták az erdőket, s mindezeket az ő vadászterületeiken. A hatalmas mértékű fakitermelés tovább csökkentette az erdőterületeket, vagyis a vadászatra alkalmas térséget. A kitermelt területek között ráadásul cirbolyafenyő-erdők is voltak, amelyek tobozának gyűjtése korábban kiemelten fontos élelemforrása volt a helyi „osztjákoknak”. A betelepítettek húzóhálókkal módszeresen lehalászták a tavakat, töredékére zsugorítva azok halállományát. A vadászatból megélni vagy legalábbis pluszjövedelmet szerezni vágyóknak a száma rohamosan nőtt, ami leapasztotta a helyi vadállományt.

Az életmód lehetőségeiben bekövetkezett gyors romlást az „osztjákok" a visszaemlékezéseikben elsősorban a természet pusztulásaként írják le. A korábbi végtelen és vadban gazdag erdők, a nagy halhozamú tavak és folyók helyett kiüresedett tájban kellett élniük: *„Müldzsinóban, ahol most Müldzsinó van, sűrű sötét erdő állt. Féltem csónakon megközelíteni ott a partot. Sűrű sötét erdő állt ott: cédrusfenyő, erdeifenyő. Mindent kivágtak. Semmi nincs sehol. Régen mindig bödönhajóval utaztunk. Sztáro-Müldzsinóból mentem oda csónakon. Megérkezem, megijedtem még attól is, hogy kikössek a part mellett, annyira sötét volt az erdő."*

Ugyanezt a folyamatot írja le két „osztják" ismerősöm beszélgetésének következő részlete is. A korábbi történet az erdőről, a vadászat lehetséges helyszínéről szól, a most következő pedig a halászatot biztosító folyók romlását írja le. Így érthető, hogy az „osztjákok" számára már nem maradt hely, hogy korábbi életmódjukat folytatni tudják.

„– Müldzsinó mellett volt egy folyócska, még most is megvan. Régen minden kolhozból oda jöttek tavasszal halászni.

– No, mondom, oda jártunk mi is halászni.

– Annyira sok hal volt ott akkoriban. Most meg kiszáradt, semmi nincs ott.

– Kiszáradt a folyó?

– Semmi nincs már ott.

– És hal sincs már?

– Semmi nincs ott, mindent kimertek belőle.

– No, a folyó azért feltehetően megvan, csak hal nincs benne.

– Igen, a folyó megvan."

Láthatatlanná válva

Ebben a fejezetben egy történeti kataklizma, a kitelepítések kapcsán áttekintettem, hogyan alakult a többségi társadalom és az őslakos közösségek élete és kapcsolatrendszere Nyugat-Szibériában. Az elemzés során rámutattam, hogy a kitelepítések párhuzamos megrázkódtatásokat, párhuzamos szenvedéstörténeteket eredményeztek. A fenti elemzés alapján az is nyilvánvaló, hogy az „osztjákok" és a kitelepítettek között szoros és meglehetősen sokrétű kapcsolatrendszer volt, amelyet különböző módokon értékeltek. Ez a kakofón emlékhalmaz a különböző személyes tapasztalatok, a különböző visszaemlékezési pozíciók és a különböző narratív stratégiák következménye. Ez nem zavar a rendszerben, hanem a zavarosság rendszere, maga a hétköznapi Élet, amire visszaemlékeznek, és ami meghatározza azt, hogy mire hogyan emlékezzenek vissza.

Egy azonban egyértelműen közös mindezekben a történetekben: a kitelepítettek és az „osztjákok" története a deportálások idején szorosan össze-

fonódott a személyes visszaemlékezések szintjén. Az emlékezésnek ebben a rétegében rengeteg – jó, avagy rossz – kapcsolat, tematikus átfedés, egymásra való reflexió olvasható ki. És bár nyilvánvaló, hogy személyem jelentősen befolyásolta a történeteket – hiszen minden beszélgetőtársam tisztában volt vele, hogy alapvetően az „osztjákokkal" foglalkozom, sőt mindig náluk is lakom –, mégis bizonnyal állítható, hogy az „osztjákok", ha nem is minden esetben, de általában részesei a kitelepítettek személyes emlékezetének.

Az „osztjákok" és a kitelepítettek személyes emlékei közötti eltérések annak köszönhetők, hogy másként tapasztalták meg a 30-as–50-es éveket. Márpedig tudjuk, hogy éppen az eltérő társadalmi tapasztalatok, illetve ezek eltérő politikai ereje az, ami társadalmi szinten amnéziához vezet. Renan szerint[402] a nemzeti – jelen esetben regionális – identitást a társadalmi emlékezet és a felejtés dialektikája határozza meg: a lokális történelem számára az „osztjákok" történelme elfelejtődik azért, hogy a kitelepítések történetére jobban lehessen emlékezni. Talán még jobban értelmezi a helyzetet Aleida Assmann, akinek kifejezésével élve a kitelepítettek emlékezete a *funkcionális emlékezet* része, az egyéni emlékezetek által is megerősített kollektív emlékezet, amely megteremti az adott régió egységes identitását, ami összefog, ami mozgósítani képes embereket, ami viszonyítási pontként szolgál a jelenkori politikai kérdésekben, és ami meghatározza a politikai és a kulturális diskurzusokat.[403] Az őslakosok emlékezete pedig az *elraktározó emlékezet* része, hiszen ez csak a személyes visszaemlékezésekben létezik, amelyben nincs politikai potenciál, ami passzívvá válik, ami nem lehet része a nemzeti – itt megye szintű – identitásnak, sőt talán ellentétes is vele. Az őslakosok, az „osztjákok" emlékei tehát néma emlékek, elhallgatódnak a helyi nyilvánosság színterein, nincs nyomuk a „haza", a „szülőföld" diskurzusában. Az őslakosok nem részesei a régió emlékezetközösségének, közbeszédben megnyilvánuló értékrendszerének, és ezáltal – ha elfogadjuk Jan Assmann érvelését – tulajdonképpen magának a közösségnek sem tagjai.[404]

A társadalomból az emlékezet révén való kirekesztődés, vagyis annak a jognak a hiánya, hogy a saját hangjukat hallassák, az „osztjákok" számára mindennapos tapasztalat. Elég, ha csak az emlékezeti tájra gondolunk, amit a megye területén – a rendkívül gazdag kulturális tradíciót felmutatni tudó Tomszkot leszámítva – szinte kizárólagosan a honvédő háború és a represszió emlékművei, illetőleg a pravoszláv templomok hagymakupolái uralnak. Márpedig a tájnak ezek a megtapasztalásai, ezek az emlékezethelyek (*lieu de mémoire*[405]) azok, amelyek segítik az emlékezést, amelyek útmutatást

[402] Renan 1995.
[403] Assmann, A. 1999.
[404] Az emlékezet és az identitás kapcsolatáról lásd: Assmann, J. 2004.
[405] Nora 1984–92.

adnak a múltról való gondolkodás számára, ahol a közös emlékezeti munka megvalósulhat, ahol tehát megszilárdítják a közösség identitását. Az „osztjákok" ebben a térben nincsenek jelen. A háborús emlékműveken ugyan szerepelnek az ő neveik is, de csak egy, a közös áldozatvállaláson alapuló, etnikum feletti sokaság néma tagjaiként. E sokaság mindenekelőtt lokális színterekhez, területekhez kapcsolódik: emlékműveket a falvak, járások és megyék állítanak, megalapozván így egyfajta összoroszországi, *rosszijanyin* emlékezetet. A kitelepítettek emlékművei elfedik az „osztjákok" emlékezetét, és bár mára jelentős részük keresztény lett, a pravoszláv templomok mégis az őslakosoktól idegen, őket megtéríteni akaró egyház hatalmát hangsúlyozzák. Az „osztjákoknak" nincsenek emlékműveik, semmilyen formában nem jelennek meg a köztéri szobrok, a városépítészet felhasznált szimbólumai között.

Az „osztjákok" kiszorulása a szimbolikus tájból egyéb formákban is megmutatkozik. Az „osztjákok" saját történeti emlékezetüket szent helyeken keresztül jelenítették meg, márpedig a szovjetrendszer vallásellenessége és a településrendszer gyökeres átalakulása egyaránt odavezetett, hogy szent helyeik túlnyomó többsége elpusztult.[406] A településrendszer átalakulása önmagában is a szimbolikus táj gyökeres átírását jelentette. Eredetileg az „osztják" települések az egyes nemzetségekre utaló faluneveik, illetve a falvaik mellett fekvő és rokonsági csoportokhoz kapcsolódó szent helyeik révén topográfiailag is leképezték az „osztják" társadalom szerkezetét, rokonsági csoportjait. Az új települések létrehozásával, az őslakosoknak az új településekre való beköltöztetésével, a régi falvak felszámolásával ez a kapcsolat elveszett. Az „osztjákok" ugyanabban a fizikai környezetben maradva a szimbolikus táj teljes átalakulásával szembesültek, elvesztették integráns kapcsolatukat vele, így valójában otthontalanokká váltak benne. A kitelepítettek falvaiba beköltöztetve az őslakos, az otthon levő pozíciójából a bevándorló, az idegen pozíciójába kerültek. Ugyan kapcsolatuk sok esetben megmaradt korábbi lakhelyükkel, amit vadászterületként tovább használtak, ám ez az új, „orosz" világ peremén zajlott, és nem otthonosságukat, hanem idegenségüket, másságukat hangsúlyozta a többségi társadalom számára. A kései, a kilencvenes években még csak kezdődő rehabilitáció sem érintette az „osztjákokat": a kitelepítettek által épített, ám azóta megszűnt falvak helyét emlékkeresztek jelzik, melléjük emlékező padokat állítottak, ám a hajdani, ugyancsak elnéptelenedett „osztják" falvak esetében fel sem merül, hogy emlékművet állítsanak.

[406] Nagy Z. 2007a.

Marija Vlagyimirovna Haramzina költőnő és Nyikolaj Nyikolajevics Paulsen, valamint Vagyim Maksejev édesanyjának és húgának emlékkeresztje, Novüj Vaszjugán, 2012

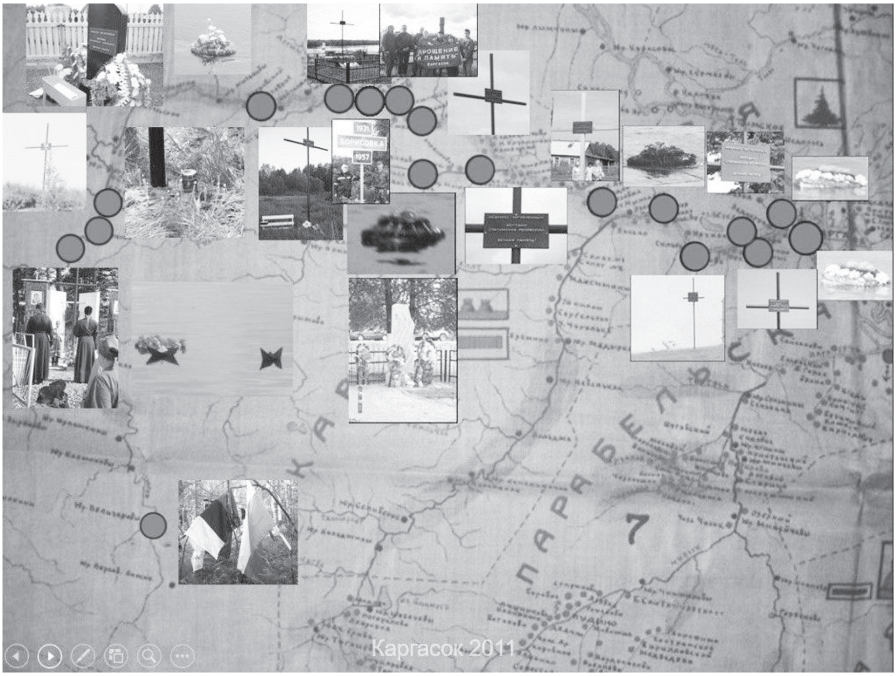
A kitelepítések emlékműve, Novüj Vaszjugán, 2008

A kitelepítettek emlékműve, Sztáro-Jugino, 2012

A Nagy Honvédő Háború áldozatai és a kitelepítettek közös emlékkertje, Müldzsino, 2012

Kitelepítettek emlékhelyei a Vaszjugán mentén. Részlet egy ppt előadásból: Гуманитарная экспедиция «Прощение и память». Зарубина В. М.

Az „osztjákok" nem tényezők a politikai színtéren sem. Az őslakók az 1930-as évek kitelepítéseivel párhuzamosan fokozatosan tűntek el a fontos politikai problémák térképéről, holott korábban a terület kiemelt, „rendezendő kérdései" között szerepeltek. A szovjetrendszer korai éveiben programokat indítottak a „felemelésükre", például megszervezték a „*Krasznüj csum*"-ot,[407] sőt évente írtak pártjelentéseket az ún. „őslakosok" helyzetéről, a körükben folytatandó agitáció esélyeiről, problémáiról. A tomszki archívumok forrásai között az utolsó fellelhető jelentés 1937-ből származik,[408] később ilyet itt már – jelenlegi tudásom szerint – nem írtak. A politikai és nyilvános érdeklődés egyértelműen a kitelepítettek – a helyiek szempontjából *be*telepítettek – irányába tolódott el. Sőt, évtizedekkel később, a rendszerváltás után is csak

[407] Szó szerint: 'vörös lakósátor'. A program az 1920–30-as évek kulturális-politikai felvilágosító programjának volt a része Szovjetunióban: valójában több szakterületet képviselő szakemberekből és aktivistákból verbuvált utazó központ volt, sokoldalú profillal. Feladatuk közé tartozott a szovjet gazdálkodási társulások, brigádok szervezése, hogy az előírt terveket teljesíteni tudják. Emellett alap egészségügyi és higiéniai szolgáltatásokat nyújtottak, közegészségügyi ellenőrzéseket végeztek boltokban, iskolákban. Beszélgetéseket szerveztek a politikailag legaktuálisabb kérdésekről, agitáltak, illetve ideológiailag elkötelezett filmeket vetítettek, műsorokat, zenés előadásokat mutattak be (Bloch 2005).

[408] ОГКУ ЦДНИ ТО. Ф. 206, оп. 1, д. 240, л 10.

a kitelepítettek rehabilitálása vált kérdéssé, ezt jelentőségében megközelíteni sem tudta az ún. „őslakos-kérdés".

A régió hivatalos emlékezetpolitikája szerint – mint láttuk – az „osztjákok" múltja súlytalan, sőt zavaró háttérzaj a meghatározó emlékezetközösség heroikus történetében, narratív identitásának építésében. Tehát nemcsak az életmódjuk, életviláguk esett áldozatául a kitelepítéseknek, de az emlékezetük is. Ahogyan ki lettek szorítva a terjeszkedő falvak által saját korábbi földjeikről, ugyanúgy szorultak ki a hivatalos emlékezeti kánonból is. Nemcsak korábbi életmódjuk tűnt el kényszerűen, hanem annak még a nyomai, emlékei is.

Mindez vitathatatlanul meggyengítette az „osztják" identitás alapjait, ami oda vezetett, hogy a ma „osztjáknak" tekintett emberek fiatal generációi számára minimálisan is problémát jelent az „osztják" identitás, sőt gyakran éles ellenállás alakul ki vele szemben. „Osztják" identitásukat gyakran elhallgatandónak tartják, máskor azonban mégiscsak működik köztük valamelyes csoportszolidaritás, amiben vitathatatlanul szerepet játszik a leszármazás ideálja, illetve az idősebb generációnál a közös emlékezet is. A fiatalabb generációból sokan egyáltalán nem fogadják el ezt az identitást, nem tulajdonítanak akkora szerepet a leszármazási kapcsolatoknak, életmódjuk alig üt el az „oroszokétól", és semmiképpen nem működnek már emlékezetközösségként.

Érdemes elgondolkodni azon is, hogy milyen további magyarázatok húzódhatnak meg amögött, hogy az „osztjákok" sorsa így alakult. Hiszen ha az emlékezetből való kirekesztődés folyamata érthető is, az már kevésbé, hogy az „osztjákok" miért voltak mindennek passzív szemlélői, miért nem léptek fel ellene valamilyen módon. Hiszen ismerünk olyan történeteket is, amelyekből egyértelműen kiderült, hogy a hantiknak nem az egyetlen stratégiája a gyenge ellenállás. Az úgynevezett kazimi felkelés a tökéletes bizonyítéka annak, hogy adott esetben a hantik hajlandók voltak akár fegyvert is ragadni a szovjethatalom ellen.[409] Mi az oka a Vaszjugán mellett élők passzivitásának, csendes beletörődésének?

Ebben nyilvánvalóan szerepe kellett hogy legyen a terület korábbi történetének, annak, hogy a harmincas évek elejéig, vagyis a kitelepítések kezdetéig jelentős számú orosz lakosság költözött a Vaszjugán mellé, ami már a betelepítések előtt átírhatta a folyó etnikai összetételét oly módon, hogy az őslakosok bármiféle ellenállása lehetetlenné váljon. Az önkéntes letelepedés azonban itt, a megye északi részén még nem öltött olyan méreteket,

[409] A kazimi felkelés eseményei 1931-től 1934-ig tartottak, 1933-ban volt a csúcspontja. A legnagyobb ellenállási mozgalom a szovjethatalom ellen, amelyben hantik és nyenyecek is részt vettek. A felkelés fegyveres összeütközésekhez vezetett a helyiek és az OGPU fegyveresei között, majd rendkívül súlyos megtorlások követték. Erről legrészletesebben lásd: Leete 2004. A hantik más szovjetellenes megmozdulásairól lásd: Mandelstam Balzer 1999: 99–119; Leete 2005b.

amelyek gyökeresen átírták volna a demográfiai és az erőviszonyokat. Sokkal problematikusabb volt a helyzet a mai Tomszki megye egyéb területein, ami abból is kiderül, hogy az 1927. november 16-án keltezett szabályozás, amely megtiltotta az orosz lakosság önkéntes letelepedését az őslakosok által lakott területen, egyáltalán nem érintette a vaszjugáni hantikat. Az érintett területek a hantik által lakott, északabbra húzódó Vah folyó, a Vaszjugán szölkupok által lakott jobb oldali mellékfolyója, a Csizsapka, valamint az ugyancsak szölkupok által lakott Ket folyó voltak.[410] A vaszjugáni hantik kimaradtak a későbbi, céljában ugyancsak az őslakos kisebbségeket védő – ám eredményét tekintve elhibázott – intézkedésekből is, amelyek nemzetiségi településeket, területeket, gyakorlatilag amerikai mintára kialakított rezervátumokat hoztak létre. 1932-ben a Tüm folyó mellett hozták létre a mindössze 17 évig létező „Tüm menti őslakos járást", két évvel később pedig a Ket folyó mentén az evenkik számára az Orlovkai nemzetiségi települést. Vagyis, az intézkedések hiányából kiindulva, az önkéntes betelepedés, bár lehetett egy a sok faktor közül, nem volt meghatározó.

A döntő szerepet tehát másnak kellett játszania, mégpedig kifejezetten a kitelepítések idején, a kitelepítések módjában kell keresnünk a mozgatórugókat. Mint jól láttuk, a kitelepítések alatt több tíz ezer embert hurcoltak a Vaszjugán mellé, akik szinte mindennek híján voltak: nem volt elég élelmiszerük, ruhájuk, alig voltak eszközeik, és az önfenntartás helyi gyakorlataihoz sem feltétlenül értettek. Ezek a nyomorúságos sorsú, a túlélésért küzdő emberek – mint kiolvasható volt a visszaemlékezésekből is – alapvetően szánalmat váltottak ki a helyi „osztjákokból", akik az esetek túlnyomó többségében megpróbáltak segítségére lenni a kitelepítetteknek. Vagyis az a hatalmas emberáradat, amely véglegesen átírta a Vaszjugán mentének demográfiai viszonyait, ami súlytalan kisebbséggé tette az ottani „osztjákokat", nem egy erőtől duzzadó, ellenállásra késztető többség, hanem gyenge, kiszolgáltatott, magára hagyott rászorulók tömege volt. Ez ellen a többség ellen lehetetlen volt daccal, ellenállással, lázadással reagálni, sokkal inkább szánalommal, együttérzéssel, segítő szándékkal fordultak feléjük. Ezek ellen az emberek ellen nem lehetett lázadni, mert az az emberiesség feladása lett volna. Nem is zárt össze a helyi „osztják" lakosság, hanem nyitottnak maradva, segítette a letelepítetteket. Mint korábban láttuk, az „osztjákok" számára adott válaszlehetőségek két szélső pontja a lakott település elhagyása, az erdőbe, a folyó felsőbb területeire vonulás és a korábbi életmód megőrzése, illetve a saját falu elhagyása, a központi településekre költözés és ennek következtében a korábbi életmód feladása volt. E két szélsőség között ott volt azonban a talán leggyakoribb reakció is: az egymás mellett élés felvállalása, és igen gyakran vegyes házasságok kötése is. Az „osztjákok" és a kitelepítettek közötti távolságot csökkentette az a tapasztalat is, hogy így vagy úgy, de mindketten

[410] Kulemzin 1996: 238–239.

a szovjethatalom játékszerévé váltak, amely hatalom nélkülivé és gyengévé tette őket. Tehát ha ki is alakult volna az „osztjákok" között bármiféle ellenállás, az akkor sem az éppen kialakuló helyi többségi társadalom, tehát a kitelepítettek, hanem a hatalom ellen irányult volna. Ráadásul bármiféle ellenállást szinte lehetetlenné tett a hamarosan kirobbanó „Nagy Honvédő Háború" is, amely a központi hatalom megerősödését, ráadásul megkérdőjelezhetetlenségét is jelentette: a honvédelem minden fórumon propagált ideálja, az itt sikeresen kialakított hazafias identitás morálisan aláásott minden lehetséges ellenállást.

Vagyis az „osztjákok társadalma" semmiféle módon nem zárt össze a külső erő, a többségi társadalom ellen, semmiféle módon nem jelenített meg politikai akaratot, és az ellenállásnak kizárólag a gyenge stratégiáját gyakorolta.[411] És amikor már a peresztrojkának köszönhetően politikai lehetőség lett volna arra, hogy politikai érdekeiket valamilyen módon artikulálják, addigra már nem volt igazi politikai tőke az „osztjákokban". Talán ez a legfőbb oka annak, hogy nem tudnak érdekérvényesítő csoportként fellépni, bár – mint a következő fejezetben látni fogjuk – ebben a hatvanas években kezdődő újabb demográfiai, gazdasági és politikai folyamatok is lényeges szerepet játszottak.

[411] Erről lásd kötetünk 205. és 223–227. oldalait.

• AZ OLAJBÁNYÁSZOK FOLYÓJA

„Az örökkévalóság kőolajtól bűzlik.”[412]

Az előző fejezetben azt láttuk, hogy a kitelepítettek és az őslakosok narratívái között versenyhelyzet van. Az olajbányász- és az őslakos-diskurzusok hasonlóképpen vetélkedő diskurzusok, és ahogy a kitelepítettek történeteiben nem találtuk az utóbbiakat, úgy sem az olajbányászat ideológiájában, sem az úgynevezett olajbányász romantika alkotásaiban nem bukkannak fel a helyi őslakos kisnépek. A következő fejezetben először az olajbányász diskurzusokban vizsgájuk meg az őslakosok reprezentációját, majd azt fejtem ki, hogy milyen szerepe van az olajbányászatnak a tágan és a szűken vett régió életében, illetve hogy milyen hatalmi viszonyok és milyen ellenállási stratégiák alakultak ki Nyugat-Szibériában a kőolaj és a földgáz hatalmas mértékű kitermelése következtében.

Az olajbányász romantika

Ahogy a kitelepítettek első megtelepülőkként értelmezik magukat, ugyanúgy a pionír toposzát figyelhetjük meg az úgynevezett olajbányász-romantikát képviselő helyi alkotók műveiben is. A tájhoz való egyértelmű kötődésük ellenére a terület az ő műveikben is úgy jelenik meg, mint ellenséges, isten háta mögötti, ember nélküli vadon, amit a kitelepítetteknek, illetve az olajbányászoknak meg kellett hódítaniuk, ki kellett szakítaniuk a tajgából, hogy az ember, az *orosz* ember számára lakhatóvá tegyék. E szerzők pioníroknak, első megtelepülőknek tekintik magukat, akiknek a kultúra nélküli erdőben, rendkívüli körülmények között, hősiesen kell napról napra dolgozniuk. Vagyis a történetek újra csak arról szólnak, hogy az ember hogyan tette

[412] Eredetiben: „вечность пахнет нефтью” (Letov – Djagileva – Rjabikov 1994: 71–74). Jegor Letov, a legendás orosz punkegyüttes, a *Grazsdanszkaja oborona* frontembere 1988-ban írta talán leghíresebb dalát, „A kísérletek orosz mezejét”. Szokatlan dal egy háromakkordos punkzenét játszó zenekartól, hiszen az általában 2–3 perces dalok helyett ez egynémely verziójában (https://www.youtube.com/watch?v=KPCkfVpzsC4) több mint 14 perces mű. Az apokaliptikus szöveg visszatérő sora – „az örökkévalóság kőolajtól bűzlik” – kifejezi azt a függő viszonyt, amit a kőolajbányászat és Oroszország viszonyában nem lehet nem észrevenni. Sőt, megállapítása az olaj dominanciájáról egybecseng a kulturális antropológia bizonyos kőolajbányászattal – és egyáltalán, a nyersanyagok bányászatával – kapcsolatos elméleteivel.

élhetővé és hasznossá a maga számára a tajgát: egyéni szinten a lakatlan, ember nélküli tajgát emberi életre alkalmas területté, politikai szinten pedig a gazdaságilag kihasználatlan tajgát népgazdaságilag fontos erőforrássá. Ez a pionír lelkesedés jobbára tudomást sem vesz arról, hogy ezt a tájat, ezeket az erdőket az emberek egy csoportja otthonának tekintette az ő megjelenésük idején, és annak tekinti ma is.

Az olajbányász romantika helyi szinten legismertebb bárdja[413] Jurij Vlagyimirovics Zonov, aki 1949-ben született. Családja sok szállal kötődik a kőolajhoz: élete nagy részében ő is a bányászatban dolgozott, ráadásul anyai nagybátyja a helyi kitermelés egyik emblematikus figurája volt. Novüj Vaszjugán lakói között igen népszerű énekmondó, akinek énekelt versei gyakran szerepelnek ünnepi műsorokban, és a falubeliek is gyakran idézik őt, számtalan helyzetben utalnak verseire. Zonov verseket ír ismert vagy néha maga által költött dallamokra, amiket gitárkísérettel rendszeresen el is énekel. Verseit eleinte maga gyűjtötte össze a maga számára egy Word-, illetőleg két Excel-dokumentumban, amelyeket nekem is átmásolt, illetve újabban több antológiában is szerepel.[414] Megyei szinten is mérhető, folyamatosan növekvő népszerűségét önálló kötete is bizonyítja.[415]

Az olajbányász romantika megértéséhez példaként álljon itt „Az én Vaszjugánom" című verse, annak is a kezdő részlete:

A mi tajgai, Isten háta mögötti tájunk –
A geológusok, olajosok és a mocsarak világa,
Az egyiküket a romantika vonzza,
Másikukat a munka hívja.
Itt fúrótornyok vándorolnak az erdőben,
Vendéglőt legközelebb csak a messzi Kargaszokban találsz,
És a ritka posta híre ünnep a léleknek,
A címünk – Vaszjugán, az őserdő pereme,
A címünk – Vaszjugán, ide írj nekünk

refrén: Vaszjugánom, „büntetésem",
Mi már régóta tegeződünk,
De ha visszanézel – mögötted egy egész élet:
„A mocsarak közt olajfúrótornyok".

[413] A bárd az orosz nyelvben szövegíró-énekest jelent, aki (általában) gitárkísérettel adja elő (többnyire) saját szerzeményű dalszövegeik. A Magyarországon is legismertebbek: Vlagyimir Viszockij, Bulat Okudzsava, Alexander Rozenbaum.

[414] Martünjuk 2012; 2013.

[415] Zonov 2013.

Jurij Vlagyimirovics Zonov énekli dalait 2008-ban

A vers szinte összefoglalja azokat a toposzokat, amelyek a kőolajbányászok retorikájában fel-felbukkannak: az erdő és főleg a mocsár mint khtonikus, kaotikus táj, amelyben a civilizáció előőrseit az olajfúrótornyok jelentik. Az „Isten háta mögöttiséget" és a világtól való elzártságot, a civilizáció olyan hétköznapi vívmányainak a hiányával, elérhetetlenségével jellemzi, mint a vendéglő vagy éppen a rendszeres postaszolgálat. Fontos látni tehát, hogy ebben a versben az erdő és a mocsár mint a civilizáció ellenpólusai jelennek meg. A vers felsorolja azokat is, akik szerinte jogot tarthatnak e tájra: az olajbányászok „felderítőiként" dolgozó geológusok, maguk az olajbányászok, illetve a megszemélyesített természet, az erdő és a mocsár. Vagyis a kultúra–natúra ellentétpár felidézése közben egyáltalán nem reflektál senkire, aki az olajbányászok előtt itt élt: sem az őslakosokra, sem pedig a kitelepítettekre.

A fenti versrészletben ugyanakkor megneveződnek a szibériai tájhoz való viszonyulás lehetőségei is: a vadnyugatira hajazó szibériai romantika, a táj mint a gyors meggazdagodást ígérő munkavégzés helye, illetőleg a táj mint büntetés. Az első kettő vitathatatlanul az olajbányászathoz kötődik. Az olajbányászat romantikájaként itt is a pionírség motívumára és a táj egzotikumából fakadó kalandosságra kell gondolni. A gyors meggazdagodás pedig az az illúzió volt, amivel a korai olajbányász betelepülők érkeztek: hogy rövid időn belül jelentős megtakarításokra tesznek szert, majd az itt befolyt

Jurij Vlagyimirovics Zonov énekli dalait 2012-ben

kiemelt jövedelemmel esetleg szülőföldjükre visszatérve, időskorukban az ottani háztáji gazdaságba pénzt fektetve fognak nyugodt életet élni.[416] Zonov apai ágon maga is ilyen korai olajbányász betelepülők leszármazottja. A „büntetés" szintén értelmezhető az olajbányászat keretében, hiszen Zonov verseiben gyakran bukkannak fel az olajbányászok munkája kapcsán olyan motívumok, amelyek a táj mostoha voltára utalnak: a rendkívüli hideg, a hatalmas távolságok, a szúnyogok. Sokkal valószínűbb azonban, hogy Zonov személyes élettörténetének keretében kell értelmeznünk a büntetés motívumát, hiszen anyai ágon ő maga is kitelepített családból származik.

Az alábbi, geológusok napjára írt alkalmi verse hasonló toposzokat sorakoztat fel, hasonló értékeket emel ki. A geológusok azok, akikben az olajbányász romantika minden hősiessége megjelenik. Ők azok, akik állandóan

[416] Számukra a nyolcvanas–kilencvenes évek végén bekövetkezett gazdasági krízis tette lehetetlenné, hogy visszaköltözzenek szülőföldjükre, amit eredendően jobbára csak átmenetileg kívántak elhagyni. Ma ezek az ittmaradottak általában hazaköltöznének, ha tehetnék, ha nem rekedtek volna itt, a „mocsárban". A 2000-es években, amikor az első olajos generáció tagjai nyugdíjasok lettek, illetve gazdasági kilátásaik újra javultak, köszönhetően az ország gazdasági stabilizációjának, szemmel láthatóvá vált az a tendencia, hogy idősebb korukban a járásközpontba, a megyeközpontba költöztek, vagy visszatértek az európai Oroszország területeire.

„terepen vannak", akik először járják be a tájat, és teszik lehetővé az olajkutak fúrását – tehát ők az igazi pionírok. Dacolnak minden nehézséggel, hiszen „hőségben és fagyban, esőben és szélben" is rendíthetetlenül haladnak előre, és olyankor is „kúsznak konokul a tajgában", amikor sem a bennszülöttséget szimbolizáló madarak, sem a civilizáció csodáját jelentő repülők nem szállnak fel. Kitartásuk tehát nemcsak az időjárás kihívásaival, de a technikával és a természettel is dacol.

A munka monoton előrehaladását, a szűzföldek szakadatlan feltörését a szerző a szántóvető munkájával állítja szembe, aki bár ugyanúgy feltöri a földet, munkájának része annak közvetlen jutalma, a betakarítás és az aratás is. A geológusok munkájának ritmusát is az évszakok váltakozása diktálja, bár a földművesétől eltérő ütemben: a végeláthatatlan munka során egyszer csak „becsenget április", és következik a pihenés időszaka. A geológusok ugyanis rendszerint féléves műszakokban dolgoznak: amíg a mocsár fagyott, járható, amíg közlekedni lehet az erdőben, addig kell nekik is haladniuk, mert a tavaszi-nyári mocsár járhatatlansága pihenőre kényszeríti őket.

A táj itt is a tajga és a mocsár parallelizmusában jelenik meg, míg az olajbányász munkájának fő metaforája újra csak az olajkutak szökőkútja. Ez utóbbi metafora tágul ki a geológusokat köszöntő pezsgővé is.

Geológusok napjára

Ezt a napot régóta sajátomnak tekintem,
Régóta megszolgált ünnepünk ő,
És a poharat „azokra, akik terepen vannak!" köszöntöm,
Legyenek bárhol, akár a Holdon is.
Emlékszem fiatalságomra, a korai ködökre,
Életem könyvének elmúlt lapjaira, a zűrzavarra
És a tajga várva-várt szökőkútjaira,
Amiket mi tártunk föl.

Hőségben és fagyban, esőben és szélben,
Nyugat-Szibéria térségein,
Megtettünk száz kilométereket
A tajgában, a Vaszjugán mocsaraiban.
Az élet, a végeérhetetlen tenger
Hintáztat és hintáztat hullámain,
És a hullám hátán ringat öröm s bánat
Körülbelül ugyanolyan arányban.

És az idő újra alkalmatlan a repülésre,
Még a siketfajdok sem szállnak fel,

A tél nálunk már csak ilyen évszak,
Ügyeskedni kell, ahogy csak bírsz.
A téli utakon, hol káromkodva, hol nélküle,
Konokul kúsznak a tajgában a vontatók,
Ahol köszöntik őket, persze, tolvajnyelven,
A szibériai cédruserdők.

Tavasszal lelkesen megy a szántóvető a földjére,
Őszig, adja Isten, mindent betakarít,
Nekünk azonban egészen más az osztályrészünk,
A geológus szánt egész éven át.
Csenget április: „Kikelet a Vaszjugánon!”
No végre, elmúlt a veszett tél,
És az ünnep pezsgőszökőkútját
Már nem először tárjuk mi fel.

Zonovnak a fivéréhez írt lentebbi versében a tajgához való viszonyulás nem egyszerűen ellenséges, sokkal inkább ambivalens. Az erdő egyrészt tápláló anyja az olajbányászoknak, akik maguk is rendszeresen halásznak, vadásznak és gyűjtögetnek erdei bogyókat; másrészt azonban az erdő a nélkülözés forrása is, az éhség és a cigaretta hiányának helye. A tajga további sajátossága az oly sokszor emlegetett végtelenség.

A vers az olajbányászok életét apró életképekben, gyakran csak tárgyakon keresztül mutatja be. Ilyenek a térkép, a teodolit, az erdei étkezések, a téli fagyok és a vaskályhával állandó hőmérsékletre felfűthetetlen, deszkafalú barakkok, az állandó magány és honvágy, vagy éppen a vers végén – és a horizont szélén – felmagasztosuló közlekedési eszközük, a kétéltű.[417] A végkicsengése ennek a szövegnek is az, hogy az olajbányászok – jelen esetben a térképészek – munkája hősies, hasznos, megpróbáltatásokkal teli, ám (vagy éppen ezért) férfiasan romantikus, hiszen „az emberek javára dolgozunk”.

Fivéremnek

A fivérem topográfus, Isten akaratából,
Újra szurdokok a térképén,
Az otthoni búcsú keserűsége a lelkében,
Teodolitja – a kenyérkeresője a vállán.

[417] GTT: гусеничный транспортёр-тягач (guszenyicsüj transzpartjor-tyjagacs), vagyis 'lánctalpas tehervontató jármű'. A kétéltűek legelterjedtebb, legmegbízhatóbbnak tartott típusa volt terepmunkáim idején.

refrén:
Ott, ahol még nincsenek járt utak,
Elsőként, természetesen, mennek a „topik”,
Elöl járni, mindig elsőnek lenni,
Ez a topográfus sorsa.

És újra a tajga távolába visz
A narancsszín, púpos helikopter,
A tajga áll a maga nagyságában,
No mi van, az emberek javára dolgozunk!
refrén: …

A tajga régóta fogadott anyánk,
Néha jóllakat, minek tagadjuk,
De gyakran van úgy, bárhogy üvölts,
Hogy mohát szívunk s kétszersültünk osztjuk meg.
refrén: …

Negyven fokkal bolondul a fagy, ez baj,
A honvágytól nő és sűrűsödik a szakáll,
Ám a barakkban mindig csak a két véglet,
Hol jeges hideg, hol forróság.
refrén: …

Elvitt már a nyiladékút a horizont széléig
Már jó néhány terepszezont,
Az embléma a kabinon GTT –
A három mássalhangzó – GTT.
refrén: …

Jurij Zonov költészetében az olajbányászat apoteózisa mellett hasonlóan fontos motívum az erdő, a táj szeretete és főleg a férfias szibériai időtöltés, a halászat és a vadászat utáni rajongás. Számtalan versben énekli meg szenvedélyét, és ezek között az egyik ciklusban kivételesen megjelennek az „őslakosok" is. Az őslakos-tematika feltűnése annak köszönhető, hogy egy időben, tíz éven keresztül, vadásztársaival az olajbányászok útját, „profilját" használva, Ozernoje hajdani temetőjének[418] közvetlen közelében, egy tó menti magas, így a hóolvadáskor is száraz területen[419] vertek szállást. Zonov ezeknek a verseinek zömét saját maga „kötetbe is szerkesztette", vagyis kinyomtatta

[418] A temetőről lásd: Nagy Z. 2007a: 243–245.
[419] Ez indokolta a temető elhelyezkedését is.

a verseket, és saját fotókkal illusztrálva füzetté kötötte a saját örömére. Sok esetben még inkább arról van szó, hogy a fényképek ihlették a verseket.

A versciklus egyes darabjai pusztán Szibéria és az erdő szeretetéről szólnak. Máshol a vers fontos motívuma a lokalizálás, a konkrét földrajzi helyhez kötés. A megénekelt földrajzi nevek is az egzotizmust, a különösséget hivatottak aláfesteni különleges, oroszok számára idegen hangzásukkal („Tuhemtor", „Tuh Szigat"). Akárcsak a toponímiák, az őslakosok is csak afféle *couleur locale* megteremtését szolgálják. A lényeg itt is az egzotikum megteremtése: az „osztjákok" a természeti ember példái, akik szabadságuk és a környezetükkel kialakított harmónia révén mindenféle emberi természetszeretet és szabadságvágy prototípusává válnak.

Az alábbi vers egy csoportfotót illusztrál, és a név szerint emlegetett, a képen jelenlétükkel vagy éppen hiányukkal szereplő „osztjákok" csak egyszerű díszletét adják az oroszok vadászatának. A versben szereplő két „osztják" a rájuk alkalmazott két legelterjedtebb sztereotípiát kelti életre, személyesíti meg. Kipre, aki soha nem vetette meg az alkoholt, az „osztjákok" alkoholizmusának metaforája, míg Petróhoz kapcsolódóan a katonás rendben sorakozó szárított halakkal a természeti ember toposza jelenik meg. A képen szereplő további két ozernojei férfi – a kép egyikük háza mellett készült – nem szerepel név szerint a versben, hiszen „nincs szükség" rájuk a vers mondanivalója szempontjából. Ez is erősíti állításomat a helyiek díszletszerű szerepeltetéséről.

Ozernoje színe java összegyűlt,
A bal szélen maga Petró,
Nem látni Kiprét, eltűnt,
Megérett a bráska[420]*, egy vödörre való.*
Jászok lógnak, mint egy díszszemlén,
Szépek és szigorúak a soraik,
Hacsak a legyek őket meg nem lelik,
Ínycsiklandóak lesznek megenni.

A helyi olajbányász-romantika másik fontos képviselője Pjotr Petrovics Sapovalov,[421] aki maga is egész életében az olajbányászatban dolgozott a Tomszki megye területén. Költészete szinte kivétel nélkül az olajbányászok munkájának megéneklése, amely gyakran költői magasságokba emeli a bányászok munkáját:

420 Házi készítésű alkohol. Lásd kötetünkben a 295. oldalon.

421 Pjotr Petrovics Sapovalov 1935. VIII. 18-án született Gróznijban. Szakirányú képzése megszerzése után geológusként, geofizikusként dolgozott, a technikustól az expedícióvezetői funkcióig bejárva a ranglétrát. Munkáját több kitüntetéssel ismerték el. A helyi olajbányászok „a mi emberünknek" tartják, verseit nagyra becsülik. 1997-ben kötete is megjelent (Sapovalov 1997).

„Ozernoje színe java”

Negyvenhét…
akkor
Zavaros hívást hallottunk.
A szökőkutakhoz tartó győztes repülést
A kezdet kezdeténél kezdtük.

A tajga riadót fújt.
Sűrű vadon, sötétség – mint a sírban.
És tűréshatárig feszítve
Izmok és idegek.

Izzadtunk,
áztunk,
fáztunk –
Kegyetlen és vad a Narüm.
Öntöttvasnak lenni kellene…
a vas
Öntése után.

Van ritmus,
amitől

csúcsra jár a szív.
Nem,
nem a benzin a motorban,
Hanem Luginyec[422] *szíve.*

És nem a közelben jár,
És nem magának szerez…
Az élete minden pillanata
veszély,
Ahol minden pillantás –
előreszegeződik.

Nem szavatossága-lejárt emberek,
A napok
koszos
polcain…
És bizonyára nincs sors,
Szerencsésebb
és nehezebb.[423]

A vers már a kezdetekor egyértelműen kifejezi azt, ahogyan a költő saját geológusi munkáját értékeli, „győztes repülés"-hez hasonlítva azt. Felbukkannak a többi versében megjelenő toposzok is, mint a táj „kegyetlensége" és „vadsága". Az olajbányászok kapcsán a legfontosabb motívum a megfeszített és heroikus munka, amelynek eltökéltségét a legendás élmunkás, az önmagát is feláldozó Luginyec alakjával igazolja. Ugyancsak szerepelnek már itt is azok a Sapovalov költészetében az olajosok munkájához kapcsolódó állandó motívumok, mint a becsületesség és a társadalmi hasznosság („és nem magának szerez"), a céltudatosság („minden pillantás előreszegeződik"). Illetve felbukkan az olajosok munkájának a heroizálása is („Nem szavatossága-lejárt emberek a napok koszos polcain"). Ugyancsak rendszeresen bukkan fel Sapovalov költészetében a munka nehézségének és szépségének ellentétpárja.

A táj jellemzésének állandóan visszatérő eleme a távolság, az Isten-háta-mögöttiség, valamint az áthatolhatatlanság, az emberi életre való alkalmatlanság. Az így jellemzett táj, mint háttér, csak tovább fokozza az olajbányászok hősiességének képét. Az ellenséges tajgában és mocsárban azonban nemcsak túlélnie kell az olajbányásznak, hanem dolgoznia is. A kötelességteljesítés, a kitűzött terv mindenáron való betartása felülír minden szenvedést.

[422] Iván Petrovics Luginyec (1911–1966), a Tomszk megyei kőolajkitermelés legendás alakja, ma az olajbányászok elkötelezettségének, heroizmusának szimbóluma. Fúrótorony és egy kolpasevói utca is őrzi a nevét. „Egész életében gázt és olajat keresett. És úgy halt meg, mint katona – kötelességteljesítés közben. Megállt a szíve." (Csidigezova 2019: 9–12.)

[423] *A geofizikusok*. Sapovalov 1997: 60–61.

Mentünk második napja,
Mind éjjel, mind nappal
Lánctalpainkon a szakadó esőben
Megrakodva megyünk.

A helikopter leszállóhoz
Nyiladék és út nélkül
Poggyásszal és munkával
Sietünk a kőbe vésett határnaphoz.

Nem felhő – Damoklesz kardja
függ felettünk az égen.
Rég átázott már
A gatya korca.

És minden pillanat
Hosszú és nehéz.
Maga a lélek is csak mintegy
Mellékesen él.

Nem rejtjük már itt magunk
Sem farmerbe, sem felöltőbe.
Itt nem lesz hős belőled.
De elválik a vér a víztől.

Az egyik átadta terhét –
Köpött már mindenre.
Eljátszotta ázsióját –
Egyre csak pihenőt kér.

A másik pedig (nem az elitből,
Nem épp józan, de csöndes)
Hol káromkodva, hol imával,
De kettő helyett is cipel.

És nekem a legbosszantóbb
Nem az eső, sem a mellhártyagyulladás,
Hanem az, amit a leghátsó
erről mond…[424]

[424] *Menetlevél*. Sapovalov 1997: 48–49.

Az olajbányász ebben a versben is úgy jelenik meg, mint sokat próbált, rendíthetetlen, „igazi férfi", hiszen a tajga megmutatja, hogy ki az „igazi ember". Itt nincs jelmez, ruha, ami elleplezné az ember igazi személyiségét, itt „elválik a vér a víztől". Az olajbányász-férfiasságnak azonban csak egyik aspektusa a keménység. Legalább ennyire fontos a megbízhatóság, a bajtársiasság. Ebből a szempontból – ahogy a vers is utal rá, két típus, a kudarcot valló „elit" gyermeke és a mások helyett is dolgozó, gyengeségével is küzdő alkoholista felvonultatásával – nem a származás, nem az intelligencia a legfontosabb, hanem a kötelességtudás, a lojalitás, a bajtársiasság, az odaadó munka.

A következő vers a hősteremtésről szól, és a címe is ez: Az én hősöm. Ebben az olajbányász a hajdani szocialista embertípus ideális képviselőjeként bukkan föl: munkaszerető, nem törik meg az élet viszontagságai még szélsőséges körülmények között sem. Nehéz ebben nem észrevenni a szovjet, a szocialista-realista irodalom emberideálját, a hétköznapi, kétkezi munkást, a hazaszerető, országáért önmagát is feláldozni kész, egyszerű és önérzetes hőstípust. Az attribútumaként felhozott példák (kígyómarás, medvetámadás, kényelem nélküli élet, tábortűz) megannyi sztereotip Szibéria-motívum, ami az olvasók sztereotipikus tajgaképére is tudatosan épít. A lényeges emberi hibáktól mentes bányász mégis emberi közelségbe kerül apró gyengeségén, az önszeretetén keresztül.

Ő – ember,
ki sok próbát kiállt,
Egyáltalán
nem rabja önmagának!
Idegen tőle
az élet sok tévelygése,
Szereti az életet,
a természetet,
a munkát.

Átvágott az érintetlen
havon és harmaton,
Elsüllyedt és eltévedt a mocsarakban,
A negyvenfokos hidegben
Elöntötte
a verejték
a munkától.

Az ő jelvénye
a kígyó
harapása.

Medvékkel
játszott bújócskát.
Ismeri az éhséget,
szomjúságot,
és a vérszívókat.
A barakkokat ismeri
és a sátrakat.

Télen
a tajgában
a tábortűz mellett
Fenyőágakból
vetett magának ágyat,[425]
És elfeledve a fáradtságot,
és a félelmet,
Hallgatta a százéves lucfenyők
hasadását.[426]

Körben fagy,
hóvihar
és köd…
A lakás több száz kilométerre…
Zeng
a költészet
maga
A tajga és a szél
dallamaiban.

Hát ilyen ő. És én – nem tagadom –
Rajongok a saját hősömért.
És még azt is megbocsátom neki,
Hogy egy kissé
imádja
önmagát.[427]

[425] A tábortűz körül a hóra rendszerint fenyőágakat raknak le szigetelésképp.
[426] A téli szibériai erdőben, erős fagyban rendszeresen felhangzik egy-egy olyan fa reccsenése, amelyik átadta magát a fagynak, és kettéhasadt.
[427] *Az én hősömről*. Sapovalov 1997: 66–67.

Végül az utolsó idézett vers, „A geofizikusok indulója" egyenesen az apoteózisát, a felmagasztosulását hozza el ennek a szakmának:

A nap első sugarai
Felragyogtatják a cédruserdőt…
Nem a harkályok kezdtek csattogni,
Felbúgtak az indítómotorok.

A barakk fölött –
a füst pászmái.
Szánok nyikorgása.
Motor zúgása…
Az átjárhatatlan erdőn át
Mennek a geofizikusok.

Mint a fénysugarak,
a narümi tajgát
Írtásutak járják át.
A süket föld alatti robbanásoktól
Megremeg a föld.

Bár ne tépné planétánk
sem napalm, sem repesz –
Legyenek csak ezek a robbanások,
Harc csak
az olajért s a gázért.

Az egész szezon,
mint húrok,
mint idegek.
Hőstett –
minden egyes kiküldetésed.
Még akkor is, ha az elsők között
Téged nem is említenek meg.

Nem a kitüntetésekben van a boldogság.
Te csak nézz, barátom, előre.
És törj is előre.
Ne félj attól
Hogy kifelejtenek az elsők közül.

Nem,
nem hiába fagyoskodunk a barakkokban.

Nem,
nem hiába izzadunk a barakkokban.
Grandiózus
lesz
építkezéseiben
A mi olajadó Narümünk.

Hagyd csak másokra valahol
A csendet,
nyugalmat,
kényelmet,
Hol mindenki megelégedésére
melegét és fényét
Prométheusznak
szétosztják.[428]

Fontos eleme a munka megdicsőülésének a természetközeliség, a természetbe való beágyazottság, ami kifejezetten nem civilizáció-ellenességet, hanem a civilizáció elemeinek, a dicsőségesként elképzelt technikának az erdőbe importálását jelenti. A tajga olyan díszlet, ahol az erdő hangjait már a gépek zajai adják, az irtásutak a nap sugaraihoz válnak hasonlóvá, és az ember még a földet is megrengeti. Feltűnnek újra a nélkülözés képei, sőt a meg-nem-értettség is. És itt fejti ki legjobban Sapovalov a munka dicsőséges, heroikus voltának értelmét is: Prométheusz meg nem értett önfeláldozásához hasonlatosan hozzák el újra és újra a tüzet, ami lehetővé teszi, hogy az emberek belakják és felvirágoztassák még az olyan területeket is, mint a szibériai tajga. Nem véletlen az sem, hogy a költő a munkát a harchoz hasonlítja, hiszen hasonló díszletek kísérik (lánctalpak csikorgása, robbanások), hasonló erőfeszítéseket vár el a férfitól – ez a munka egyértelműen férfi attribútum –, ám a harc rombolásával szemben (napalm, repesz) éppen hogy építő, teremtő jellegű. Akárcsak a szovjet iparosítás ideológiájában általában, úgy az olajbányászat posztszocialista, oroszországi étoszában is meghozza gyümölcsét a megfeszített munka, az önfeláldozás, a harc, és végül a (technikai) civilizáció győzedelmeskedik a természet felett.

Itt érdemes megemlíteni azt is, hogy az olajbányász romantika nemcsak stíluselemeiben utal vissza a Szovjetunió uralkodó politikai ideológiájára, hanem tematikusan, motívumaiban is. A lakatlanság és a gazdasági kihasználatlanság ugyanis egymást feltételezik a marxizmus szerint, ahol a természet *termelőeszköz*, amely az emberrel együtt képez *termelőerőt*.[429] Mivel korábban nem volt értékelhető termelés e helyen, bár a természeti

[428] *A geofizikusok indulója*. Sapovalov 1997: 94–95.
[429] Marx 1972.

erőforrások ott voltak (vagyis volt termelőeszköz), hiányoznia kellett az emberi tényezőknek is – ergo nem is voltak ott emberek.

Az a gondolat, hogy a betelepülő oroszok a terület humanizálói, civilizálói, valójában Szibéria meghódításának egyik igen régi toposza: Szibéria meghódításának egyik koncepciója is erősen arra épül, hogy az orosz hódítók lakatlan, üres helyre érkeztek, ahol csak korábbi népek töredékeivel találkoztak. Tehát a terület belakása, benépesítése, a kihasználatlan földterületek megművelése, a szűz földek feltörése, a kietlen táj ipari hasznosítása egyértelműen az orosz hódítók eredménye, és ez az alapja az őslakos népek és a többségi társadalom megkülönböztetésének is.[430]

Az olajbányászatnak ez a hősies, nélkülözhetetlenségét hangsúlyozó civilizatórikus tárgyalása meghatározza a közbeszédet is. És ebben a közbeszédben a nyugat-szibériai őshonos kisnépeknek, köztük a hantiknak, valójában nincsen helye, érdekeik eltörpülnek a nemzetgazdasági érdekek mellett.

Az olajbányász romantikának vannak olyan megnyilvánulásai is, amelyek sokkal inkább tréfásak, mintsem komolyan veendők, ám mégis egyértelműen vallanak arról, hogy az olajbányászok – és a gázt kitermelő bányászok – magukat és a munkájukat a férfiasság csimborasszójának tartják, és büszkék rá. Erre álljon itt az alábbi példa, a sztrezsevoji Mrx együttes „Tomszki gázos" című klasszikus rock and roll dalának szövege, amely utolsó, 2012-es vaszjugáni terepmunkám idején hihetetlen nagy slágernek számított. Szinte minden olajbányász ismerősöm büszkén megmutogatta nekem telefonján, és ragaszkodtak ahhoz, hogy én is másoljam át magamnak.

Ő a falu legmenőbb csávója,
Szép, mint egy bikacsök.
Van vagy három diplomája
Arról, hogy mire képes ő.
A legmenőbb csávóknál is
Menőbbre van felpumpálva.
És északra repül tizenöt napra.
A Vaszjugán mellett ő a profi,
Osztályon felüli,
Kiszivattyúzza a földből
Azt a bizonyos gázt.
Mikor kilép a helikopterből,
Rögtön látni, igazi férfi.
No és persze, ki is találták,
ő a tomszki gázos!

[430] Vö. Mészáros 2013b: 65; Szili 2005: 114; Jadrincev 1893.

refr: A tomszki gázos, a tomszki gázos,
A tomszki gázos, a tomszki gázos,
Ez a tomszki, a tomszki gázos!

Felbukkan a fővárosban,
És mindenki eldobja az agyát,
Kitárja előtte kapuit
A mi Moszkva-Anyácskánk.
Mosolyogva vág át
Az emberek tömegén,
És mind kiabálnak neki: o-o-oh,
És mindenkiben felforr a vér,
De ő nyugodt marad,
Már rég hozzászokott ehhez.
És csak a suttogás a háta mögött:
Ő a tomszki gázos!

refr: …

És lám, a jamaicai strandon
Vagy a Hawaii szigeteken
Lekapja a pufajkáját,
S mind kiáltanak neki: a-a-a-ah!
Ledobja a farmerját a forró homokra,
És besétál az óceánba,
Mint a hőn szeretett Kargaszokban,
És a csinibabák a sokktól
Mind sikoltozásban törnek ki:
„Oh no, it's impossible,
He is a tomszki gázos!"

refr: …[431]

[431] A tomszki gázos. A címe oroszul: Томский Газовик. A *газовик* 'gázos' szó itt 'gázbányászt' jelent, a *газ* 'gáz' szóból hasonlóan van képezve, mint a нефтяник 'olajbányász, olajos' a нефть 'olaj' szóból.

A dal letölthető itt: https://mp3mn.com/?song=%D1%82%D0%BE%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9+%D0%B3%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BA (utolsó letöltés: 2020.08.29.).

A felvétel különösen izgalmas akkor, ha a videoklipjét is megnézzük, hiszen kiáltó, a komikumot még jobban hangsúlyozó disszonancia van a vérpezsdítő rock and roll zene, a végtelenül vagány szöveg és a híradórészletekből összevágott decens képek között, amelyek zömében középkorú olajbányász férfiakat mutatnak termelésihírek-szerűen lassú, vontatott jelenetekben: https://www.youtube.com/watch?v=nBANtQDX0XE.

A kőolaj Oroszországa

A kőolajbányászok véleménye saját pozitív szerepükről Szibéria meghódításában, illetve Oroszország felvirágoztatásában egyértelműen hatással van az oroszországi lakosság általános vélekedésére is. Jelena Müszkova moszkvai antropológus a kőolajbányászat szerepéről írva idéz fel egy folyóiratcikket, amely 2013-ban a szibériai kőolajbányászat 60. évfordulóját ünnepelte. Az írásban a bányászat beindulását Oroszország történetének legfontosabb eseményeként aposztrofálja: Oroszország ekkor hódította meg másodszor és végre ténylegesen Szibériát, hiszen a terület végleges bekapcsolódása Oroszország vérkeringésébe csak annak köszönhető, hogy az anyaállam felfedezte magának olajprovinciaként. Az olajbányászat a cikk szerint kitermelte a maga hőseit, felfedezőit is, és valójában az orosz társadalom mai elitjének a megteremtőjévé vált.[432] Az olajbányászok maguk is minden alkalmat megragadnak arra, hogy sulykolják, ők az ország kenyéradói, táplálói.[433]

Le kell szögeznünk, hogy a kőolaj és a földgáz kitermelése nemcsak a bányászok önértékelésében, hanem a gyakorlatban, az ország gazdasági életében is ugyanannyira domináns, sőt csaknem egyeduralkodó helyzetben van. A kőolaj-ágazat sikeressége egyértelműen meghatározza Oroszország gazdasági – és politikai, társadalmi – helyzetét.[434] Oroszország a világ nyersanyagbányászatának meghatározó tényezője, a 2016-os adatok szerint a világ legnagyobb olajtermelője, míg földgáztermelésben a második helyen áll,[435] ráadásul földgázkapacitását tekintve világelső, kőolajkapacitása pedig a nyolcadik legnagyobb a világon.[436] A kőolajbányászat és a gázszektor részesedése az oroszországi exportnak közel háromnegyedét teszi ki, vagyis az állami költségvetés meghatározó jövedelme.

Oroszország (és a Szovjetunió) kőolajbányászatának első központjai a Kaukázus területén, illetve a Volga mellett voltak. A második világháború után folyamatosan növekedett az igény a kőolajszármazékokra, így először a Volga melletti területek bányászata robbant be, majd egyre inkább a minden korábbinál nagyobb tartalékkal bíró nyugat-szibériai kőolajmező vette át a vezető szerepet. Ehhez hozzájárult az is, hogy a Szovjetunió szétesésével a kaukázusi kőolajmezők jelentős része került Oroszország határain kívülre.

Az ország szénhidrogén-bányászatában a dolgozatom szempontjából meghatározó nyugat-szibériai térség ma megkérdőjelezhetetlenül kiemelkedő szerepet tölt be. Kőolajtermelésében a legnagyobb arányban – az ország össztermelésének 48,8%-a – a HMAO részesedik, földgáz szempontjából a

[432] Müszkova 2016: 85.
[433] Novikova 2014a: 178.
[434] Considine – Kerr 2002; Gergics 2009; Szilágyi Zs. 2015.
[435] Statistical Review of World Energy 2017.
[436] https://www.eia.gov/beta/international/?fips=RS (utolsó letöltés: 2020. 10. 25.).

második helyen áll; míg a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet[437] éppen fordítva: kőolajtermelésben a második, földgáztermelésben az első.[438] A két nyugat-szibériai autonóm körzet kiemelt fontosságát az ország gazdaságában az is mutatja, hogy Moszkva mögött ez a két entitás az oroszországi költségvetés legnagyobb adóbefizetője.[439] Ez a kőolajfüggés[440] egyértelműen tükröződik abban, amilyen szerepet az orosz kormány ennek az ágazatnak tulajdonít.

A kőolaj antropológiája

A kőolajbányászat antropológiai kutatása viszonylag új területnek, új kihívásnak tekinthető a tudományszak életében, ami szorosan összekapcsolódik a terepek, a helyi problémák, valamint a kutatói érdeklődés és a kutatási módszerek megváltozásával. Igen sokoldalú problémahalmazról kell beszélnünk, amikor megpróbáljuk körülhatárolni ezt a tematikát. Minden próbálkozás helyett hadd idézzem az *Etnograficseszkoje Obozrényijé*ből *(Этнографическое Обозрение),* Oroszország vezető néprajzi, antropológiai folyóiratából, pontosabban a problémának szentelt tematikus számából a bevezető tanulmányt, ahol a következőképpen próbálják körülhatárolni a kérdéskört: „A migráció és annak következményei a befogadó és a kibocsátó régióra; a megváltozó természeti és társadalmi környezet hatásai a helyi társadalomra, ez utóbbiak alkalmazkodási stratégiái; az ellenállás és az önvédelem formái (beleértve az ökológiai mozgalmakat, az identitás felértékelődését, az autonómiakövetéléseket stb.); a centrum és a periféria egymásra hatása mint a kései kolonializáció egy formája; az ökológiai és társadalmi igazságosság kérdései; Oroszország vállalati kultúrája; az antropológusok/etnológusok szerepe az északi népek, a vállalatok és az állam közti együttműködésben; és végül, a kérdés jogi szabályozása, ami mind-mind hatást gyakorol az északi őshonos kisnépek területén tervezett ipari projektek kidolgozására – íme, mindössze néhány kérdés, ami antropológiai módszerekkel történő tanulmányozást igényel."[441] Az összes felmerülő kérdéssel itt széleskörűen nem áll módomban foglalkozni, a továbbiakban csak bizonyos aspektusokat tudok kiemelni.

[437] Továbbiakban JaNAO.

[438] https://admhmao.ru/ob-okruge/obshchie-svedeniya/ekonomika/: Субъекты Российской Федерации / Поступления по субъекту РФ.

[439] https://analytic.nalog.ru/portal/analytical_information.ru-RU.htm.

[440] A továbbiakban a kőolajbányászat kifejezés alatt az egyszerűség kedvéért együttesen fogom érteni mind a földgáz, mind a kőolaj kitermelését, és csak akkor választom szét a kettőt, ha ez különösen indokolt. Úgy vélem, a bányászat társadalmi szerepét vizsgálva nincs gyakorlati haszna a kettő megkülönböztetésének, hiszen ugyanannak a rendszernek a részei, mint ahogy nincs különbség köztük abban sem, hogy milyen szerepet töltenek be a társadalmi térben.

[441] Szirina – Jarlükapov – Funk 2008: 3.

Az oroszországi kőolajbányászatnak a fentebb bemutatott meghatározó szerepével összecsengően a kérdéssel foglalkozó antropológiai irodalom is egyértelműen dominanciáról és ennek következtében fellépő konfliktusokról beszél. Az olaj ugyanis általában eluralja a kitermeléséből élő államok gazdasági, politikai és társadalmi életét, minden egyéb érdeket háttérbe szorít. A „kőolaj-átok" vagy „erőforrás-átok" lényege Andrea Behrends és Stephen P. Reyna néhány éve megjelent, a kőolaj értelmezését ma meghatározó írása szerint az, hogy az a kitermelhető nyersanyag, amely harmóniát és bőséget is hozhatna a helyiek számára, inkább csak bajt és megpróbáltatásokat okoz, illetve erőforrásokért vívott harcokat generál.[442] Ebben a hatásmechanizmusban látható leginkább a „kőolaj-átok" irracionalitása, az, hogy ez egy „őrült átok", hiszen a rendszer működhetne akár harmonikusan is. A „kőolaj-átok" megértését elősegítendő, Behrends és Reyna a mexikói eredetű piñata játékot hozza föl metaforaként. A születésnapi játék lényege az, hogy egy papírfigurába édességet rejtenek el, a bábot felakasztják valahova, és azt a gyerekek botokkal szétverik, hogy hozzájussanak a benne rejlő édességhez. A metafora lényege az, hogy a játéknak sokféle forgatókönyve lehetséges. Az elképzelhető legszélsőségesebb verzió az, amikor minden gyermek egyszerre kezdi el ütni a bábot, amely ha szétmegy, mindenki annyit szed össze a szétszóródott édességekből, amennyit csak bír. Ez nyílt harc, ahol gyakorlatilag nincsen szabály, eltűnik minden udvariassági forma, a gyerekek egymás ellen küzdve ütnek és tolnak félre mindent és mindenkit, és akár az is előfordulhat, hogy az ünnepelt édesség nélkül marad a játék végére, ha nem igyekszik eléggé. De elképzelhető olyan forgatókönyv is, hogy a szülők ennél sokkal jobban szabályozzák a játékot: kiköthetnék, hogy a végére mindenkinél ugyanannyi cukorka legyen, meghatározhatnák a megszerzett vagy megkapott cukorkák maximális és minimális mennyiségét is, illetve akár különböző, tetszőleges szempontok szerint differenciálhatnák is a résztvevők lehetőségeit. Ugyanígy az olajért folytatott harcban is igen széles skálája alakulhat ki a nyersanyagból kinyerhető haszonhoz való hozzáférésnek, különböző hatalmi viszonyok alakulhatnak ki a szabályok nélküli, mindenki mindenki elleni háborútól kezdve a különböző csoportok hozzáférésének bonyolult struktúrájú szabályozásáig.[443]

A kőolaj – amely ma még a gazdasági értelemben vett erőforrások talán legfontosabbja – általában „nyers uralmat"[444] eredményez, amikor az egyik csoport akár harcok árán is biztosítja döntő részesedését a megtermelt vagyonból, és durván, közvetlenül beavatkozik az alávetett csoportok életébe, akár létüket is veszélybe sodorva. A hatalom közvetlen gyakorlásának ezt a tiszta, leplezetlen módját „olaj típusú uralomnak" is nevezik.[445] Behrends

[442] Behrends – Reyna 2011.
[443] Uo.
[444] „crude domination": Behrends – Reyna 2011: 4.
[445] OMOD (Oil Mode of Domination): uo. 17.

és Reyna szerint ezt az uralmi formát a kőolaj maga határozza meg, hiszen az olaj készteti harcra az egyes csoportokat a belőle kinyerhető haszon elosztásáért, így kapcsolat alakul ki egy társadalmi viszonyrendszer (szövetség, versengés és konfliktus) és egy erőforrás közt.[446] Ez az „árudeterminizmus"[447] szükségessé tesz egy új antropológiát, a kőolaj antropológiáját, aminek tárgya a kőolaj körül kialakult konfliktusok vizsgálata. Günther Schlee[448] szerint azonban helytelen az „erőforrás-alapú konfliktust" szembeállítani az általa feltételezett „identitásalapú konfliktusokkal", hiszen a megnevezéseknek alapvetően más a kiindulási pontjuk, más a felvetett kérdésük. Az „erőforrás-alapú" megközelítés azt a kérdést állítja a középpontba, hogy „miért harcolnak az emberek?", tehát a küzdelem tárgyáról szól; míg az identitásalapú megközelítés legfontosabb kérdése az, hogy „ki küzd ki ellen?", vagy hogy „ki harcol kinek az oldalán?" – tehát a küzdelem alanyáról szól. Schlee szerint a konfliktusok mögött álló erőforrás kiemelkedő jelentősége vitathatatlan, de önmagában mégsem határozza meg a barátot és az ellenséget. Bonyolult kapcsolatok vannak az erőforrásokért versengő és az identifikációs folyamatok között, és ha csak az erőforrásra figyelünk, kevésbé értjük az emberek közötti szövetségeket, versengéseket vagy konfliktusokat. „Az erőforrások, amelyekért versengés folyik, és az identifikációs folyamatok között, amelyek a személyek csoporttagként vagy szövetségesként való kiválasztásához, illetve kizárásához, sőt ellenségként kezeléséhez vezetnek, finom kölcsönhatások állhatnak fent. Bármilyen is azonban a kapcsolat, e tényezők szigorú értelemben véve sohasem elég erősek ahhoz, hogy megjósolhatnánk: ki kinek a pártjára áll. A konfliktusok világa tele van előre nem látható szövetségekkel és új meg új szakadásokkal, amelyek az erőforrások térképét szemlélve épp ott következnek be, ahol nem is várnánk. Abban, hogy milyen sztereotípiák alapján tartunk valakit ellenségnek, illetve hogy milyen okok alapján lépünk be egy csoportba vagy szövetségbe, olyan azonosulási dimenziók játszanak szerepet, mint az etnicitás, a vallás, a nemzetiség, a történeti hovatartozás vagy a nyelv. Ezek egyike sem örök vagy egyetemes; mindegyik az emberi elme konstrukciója. Ám ezek azok a kategóriák, amelyek a jelen politikai diskurzusaiban – globálisan, regionálisan vagy helyi szinten – történetesen dominánssá váltak."[449]

A kőolaj körül kialakult viszonyrendszer első pillantásra úgy tűnik, hogy háromkomponensű, vagyis az állam mellett az olajbányászok, illetve az őslakosok a résztvevői. Ebben az esetben Novikova az „állam" fogalmába az állami adminisztráció különböző szintjeit, az olajbányász kategóriába pedig a cégeket és az olajmunkásokat is beleérti.[450] Ugyanakkor, ha az antropológus

[446] Behrends – Reyna 2011.
[447] Watts 2008: 30.
[448] Schlee 2011.
[449] Uo. 299.
[450] Novikova 2014a.

megfelelően reflektív a saját szerepére, könnyen felismerheti, hogy ma már ő is egyértelműen a konfliktusrendszer része. Az antropológus gyakran a helyi érdekek képviselőjeként lép fel, és maga is részt vesz a megoldás metódusainak kidolgozásában, illetve segít olyan nyelven megfogalmazni a helyiek gondolatait, hogy egyáltalán részesei lehessenek a vitának, hiszen enélkül az emberek hétköznapi nyelven történő problémamegfogalmazása nem tud része lenni a diskurzusnak. Az antropológusok fellépésének legfontosabb műfaja az oroszországi néprajzi kutatásokban ma az ún. „néprajzi szakértés", ami a bányászat körülményeit, lehetőségeit és veszélyeit hivatott feltárni, illetve a harmonikus együttműködésre javaslatot tenni.[451] E műfaj etikailag legfontosabb kihívása az, hogy mindenki tudja, hogy a kutatások ajánlásai erőtlenek, lehetőségei korlátozottak, hatása pedig szinte kimutathatatlan, így a „néprajzi szakértés" valójában csak erősíti azt a hamis látszatot, hogy az állam figyelembe veszi az ott megfogalmazott érdekeket.[452] A helyzetre, a megoldásokra gyakorolt hatásánál sokkal erősebb a jelentősége abból a szempontból, hogy legitimálja a tudományfinanszírozó állam felé saját tudományának fontosságát, társadalmi – valamint gazdasági, államigazgatási, politikai – hasznosságát.

Az olajbányászatról folyó kutatások egy másik meghatározó felfogása szerint az olaj – és az azt képviselő állam, regionális adminisztráció, cégek, bányászok – szemben áll a földdel, helyesebben a Földdel, a természettel és az azzal inherens módon összekapcsolódó őslakos kultúrákkal. A konfliktusnak ez a fajta ökológiai megfogalmazása alapvető érdeke az őslakosoknak, hiszen így általános emberi érdekké konvertálhatók azok az érdekek, amelyek látszólag csak az őslakosok kis közösségét érintik. Ez a diskurzus jelentős politikai tőkét jelent az őslakos érdekképviseletek számára, hiszen relevánsan, jól artikuláltan, láthatóan, más politikai csoportok számára is vállalhatóan fogalmazza meg az őslakosok politikai érdekeit. Az erőforrásokról szóló, az őslakosokkal szolidaritást vállaló antropológiai írások ugyancsak be vannak zárva ebbe az ökológiai megközelítésbe,[453] ennek következtében a kutatók a kőolaj körül kialakuló kapcsolatrendszereket szükségszerűen kibékíthetetlen konfliktusként fogalmazzák meg bennük.

[451] (Этнологическая экспертиза.) Erről lásd Dmitri Funk meghatározó, összefoglaló tanulmányát (Funk 2016).

[452] Baszov (Alekszandr Szergejevics) „Бюрократические процедуры и структурное насилие: исследование государственной этнологической экспертизы в Республике Саха" című előadása a 2017-es izsevszki kongresszuson (XII. Конгресс антропологов и этнологов России. Миссия антропологии и этнологии: научные традиции и современные вызовы).

[453] Lásd pl.: Haknazarov 2003; vagy Wiget – Balalaeva 1997.

A kőolaj hatalmi formái: Nyugat-Szibéria esete

Mint azt a piñata-metaforában láthattuk, az ellenségeskedések, az elnyomások és jogfosztások igen sokszínű formái alakulhatnak ki a kőolaj-kitermelés következtében. A „kőolaj-átok" hatása látszólag erősen függ az adott ország politikai berendezkedésétől és gazdasági stabilitásától: ott, ahol a gazdaság sérülékenyebb, a politikai rendszer autoriterebb, a harcok sokkal élesebbek, mint a gazdaságilag és politikailag kiegyensúlyozott államokban.[454] A kőolajállamok közötti konfliktusokhoz, akár háborúkhoz is vezethet, ahogy láthattuk azt például az Arab-öböl térségében az elmúlt évtizedekben. Legygyakrabban azonban államokon belüli konfliktusokat okoz, hiszen növeli a korrupciót, a társadalom egyes rétegei közötti anyagi különbségeket, a politikai jogokhoz való eltérő hozzáférést, ami akár polgárháborúhoz is vezethet, mint például az afrikai olajköztársaságokban. A „nyers uralom" megnyilvánulása lehet a felszínen békésnek ható politikai elnyomás is, ahol az olajkitermelés ugyan nem követel közvetlenül emberéleteket, mégis negatív hatással van társadalmi csoportokra, és akár ellenállási mozgalmakat is elindíthat. Ugyanakkor előfordulhat olyan rendszer is, ahol annak ellenére, hogy a kőolaj mélyen meghatározza a helyiek életét, mégsem vált ki nyílt ellenkezést, tiltakozásokat, és a helyi közösségek nyílt konfliktusok nélkül élnek együtt a kőolajbányászattal.

Florian Stammler[455] szerint a Nyugat-Szibériai régió éppen ilyen terület, ahol nyílt konfliktusok kevéssé övezik a kőolajbányászatot. Ennek okai szerinte messzire nyúlnak vissza. E régió őslakos népei között a földhasználat mindig is relatíve rugalmas rendszer volt, ahol egy-egy terület birtokbavétele – függetlenül a rokonsági csoportok erős lokális kötődéseitől – megegyezések tárgya lehetett. Éppen ezért a helyi ellenállási mozgalmak alapvető célja soha nem az olajbányászok elűzése volt, hanem inkább a két érdek összeegyeztetése: olyan rendszert akartak kialakítani, amely mindkét fél számára kielégítő, amelyből nekik is hasznuk van, amely a legkevesebb kárt okozza a maguk és a környezetük számára. Stammler szerint az érdekek talán nem is összeegyeztethetetlenek: a hantiknak az kell, ami a föld*ön* van, az oroszoknak pedig az, ami a föld*ben*.[456]

Ráadásul a helyi őshonos népek konfliktusmegoldó startégiái mindig inkább az elkerülést, mintsem a nyílt konfrontációt preferálták:[457] Novikova ennek a stratégiának a mai megjelenési formáját „kiváró hallgatásnak"

[454] Behrends – Reyna 2011.

[455] Stammler 2011.

[456] Novikova 2014a: 114–177. A frappáns megfogalmazás ellenére a közeljövőben nehezen lehet elképzelni olyan kőolajbányászati módszert, ami egyaránt kielégíti mindkét fél elvárásait.

[457] Golovnev 2000.

nevezi.[458] A hallgatást általánosságban is szokás a nyugat-szibériai népek problémamegoldó stratégiájaként értelmezni, a látszólag nyitott, befogadó magatartásuk mögött általában elhallgatások, elfedések működnek, egyfajta „zárt nyíltság" jellemzi őket.[459] A „kiváró hallgatás" tudatos stratégia az őslakosok részéről, hiszen az, hogy elmennek a kőolajbányászokkal folytatandó tárgyalásokra, de nem írnak alá semmilyen egyezményt, valójában azt a célt szolgálja, hogy az egymás szemébe nézés révén valójában számukra megfelelő egyezséget kössenek,[460] illetve hogy rádöbbentsék az ellenoldalt saját bűnösségére. Ez a kommunikációs stratégia azonban haszontalan, hiszen félreértéshez vezet, az üzenetét nem érti meg a másik fél, amely a problémák verbalizációjában gondolkodik.[461] Az elkerülés politikája olyan földrajzi sajátosságokkal rendelkező régióban, mint Nyugat-Szibéria, hosszú ideig lehet sikeres, hiszen a beláthatatlannak tűnő tajgában vagy tundrán sokáig úgy tűnhet, hogy mindig van hely, ahova vissza lehet vonulni a konfliktusok nyílt felvállalása helyett.[462]

A konfliktusok hiányának másik fontos oka Stammler szerint a helyi lakosság kollektív érzése. Ennek a kollektív érzésnek az alapja a „szovjet ember" ideológiájának megteremtése volt a szovjet időszakban, ami a közös érdekek, a közös szenvedések és a hazaszeretet ideológiájára[463] építve meglehetősen sikeresnek bizonyult. Ennek posztszovjet megjelenési formája a „rosszijanyin" ideológia, az etnikumok feletti, Oroszországhoz való tartozásra épülő nemzeti érzés, ami a saját érdekeket képes a közösségi, nemzetgazdasági érdekek mögé sorolni, helyesebben az állami érdekeket képes saját érdekként láttatni. Ennek hatására gyakran még a helyi elit is indokoltnak, elfogadhatónak tartja saját érdekei háttérbe szorítását, illetve az állami szempontok támadása még számukra is erkölcsileg kétes stratégia, ami csak bukásukat eredményezhetné. Az állam ráadásul rendelkezik azokkal az eszközökkel, amelyekkel elsimíthatja, elleplezheti az esetlegesen felbukkanó konfliktusokat, úgy, hogy erőpozícióját kihasználva előbb-utóbb keresztülviszi akaratát, és az esetleges ellenálló feleket is érdekeltté teszi az általa preferált projektek megvalósításában; illetve az esetleges ellenállást a média közvetlen uralása révén elhallgatja; vagy éppen nyers, ám leplezett módszerekkel, erővel elfojtja, likvidálja a problémákat. Vagyis Stammler érvelésének fontos része az a következtetés, hogy nincs közvetlen összefüggés az állam demokratikus rendszere és a kitermelés békésségének foka között.[464]

[458] Novikova 2014a: 281–293.
[459] Peszikova 1997.
[460] Az egymás szemébe nézés a hantiknál sok esetben valójában a szerződések szentesítését jelenti (Novikova 2014a: 290).
[461] Vö. Peszikova 1997; Hrisztoforova 1998; 2006.
[462] Casimir 1992; Forsyth 1992: 391.
[463] Vö. Mácsai 2009.
[464] Stammler 2011.

Bár Stammler tanulmánya szerint Nyugat-Szibériában – főleg más területekkel összevetve – konfliktusok nélkül zajlik a kőolaj kitermelése, érdemes ezt az állítást történetileg árnyalni. Mielőtt ezt megtenném, fontos leszögezni, hogy az antropológiai irodalom meglehetősen sajátosan használja az „őslakos" és a „hanti" terminusokat. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a kőolajbányászathoz fűződő eltérő érdekek mentén az utóbbi évtizedekben megnövekedett a hanti társadalmon belüli rétegződés. Ennek a rétegződésnek egyik alapvető meghatározója az, hogy milyen kapcsolatban vannak az olajbányászattal: ebben az ágazatban helyezkedtek el, esetleg élvezik a területhasználat után járó juttatásokat, avagy az erdőben élve alapvetően elszenvedői a helyzetnek. Az álláspont gyakran függ attól, hogy az illető hanti hol lakik, városban, falukban vagy szálláson.[465] Azt láthatjuk tehát, hogy a hantik egy része a lehetséges ellenállás helyett együttműködésre rendezkedett be, hogy az olajbányászat utáni haszon, a nekik fizetett kompenzáció megélhetési stratégiájuk részévé vált, más részük pedig a városba költözve kikerült a kőolaj körüli konfliktusokból. Ennek ellenére az antropológiai irodalom a lehetséges érdekcsoportok – és életmódcsoportok – közül alapvetően ma is az erdőben élő, az olajbányászokkal folytatott küzdelemben elsősorban érintett hantik érdekeit artikulálja általános hanti érdekként, és mind a „hanti", mind az „őslakos" fogalmak alatt alapvetően a tradicionális életmódot folytatókat érti.[466]

A kitermelés a megkezdésétől, vagyis az 1950-es évektől fogva komoly változásokat hozott a helyi őslakosok életében, hiszen az addigi gazdasági beavatkozások, a fakitermelés, illetve a kollektivizálás ellenére is javarészt hagyományos gazdasági tevékenységet folytathattak, relatíve egészséges ökológiai környezetben, csekélynek mondható külső beavatkozással. A kezdeti időszakban az olajbányászok korlátok nélkül sajátíthattak ki maguknak bármilyen területet, és „a haza javára" használhatták azt, anélkül hogy ebbe a helyi őslakosoknak bármilyen beleszólása lehetett volna.[467] Ha pedig volt, akkor minden ellenállás a nacionalizmus vádjával lett lesöpörve, elhallgattatva.[468]

Változást csak a szovjet rendszer gyengülése hozott, ugyanis a gorbacsovi politika enyhülő légkörét kihasználva az itteni őslakosok váltak a kisebbségi politika úttörőivé, és küzdelmeik minden esetben kapcsolatban álltak a kőolajbányászattal. 1988. április 20-án hét szibériai őslakos író, köztük a hanti Jeremej Ajpin és Roman Rugin, levelet írt Gorbacsovnak, az akkor első titkárnak, amelyben az általuk felsorolt 13 problematikus pont közül az egyik az iparosított területekért elvárt kompenzáció volt.[469] 1989-ben

[465] Novikova 2014a: 264–268; Moldanova 1995; Wiget – Balalaeva 2014: 52–59; Barkalaja 1996.

[466] A szóhasználat ellentmondásosságáról lásd: Nagy Z. 2015c.

[467] Vahtyin 1993: 60.

[468] Uo. 67.

[469] Sangi 1996.

sorra alakultak Nyugat-Szibériában a kisebbségi érdekvédő szervezetek;[470] 1989-ben rendezték meg a „Szamotlor Praktikum" nevű tanácskozást; és 1990-ben összeült az „Északi Kis Lélekszámú Népek Első Kongresszusa", amelynek egyik legfontosabb követelése az e népek lakóhelyein folytatott tradicionális gazdálkodás elsőbbségének jogi rögzítése volt. Egymást követték a HMAO területén kialakuló, alulról kezdeményezett ellenállási akciók: Jeremej Ajpin kiáltványa 1989-ben; az 1990-es, Konda folyó menti első útlezáró demonstráció, melyet az 1990-es Varjogan- és 1993-as, súlyos retorziókat kiváltó Tromagan-menti tiltakozás követett. Közben 1991-ben ugyancsak a Tromagan folyó menti Russzkinszkojéban tiltakoztak a fegyveres ellenállást is belebegtetve. A tiltakozás egyik formája az lett, hogy középületek elé csumot állítottak, amelyek közül a leghíresebb akció 1995 áprilisában a Hanti-Manyszijszki parlament épülete előtt zajlott, ám ezt hasonló előzte meg 1992-ben Nyizsnyevartovszkban és Varjoganban is. 1993-ban a ljantori tiltakozók még az ENSZ-hez is elküldtek egy tiltakozó beadványt. Nagyszabású tiltakozás zajlott még 1996-ban a Num-to tó mellett is, ahol rénszarvas-áldozatot tartottak, illetve rénszarvast szenteltek az állam és az autonóm körzet akkori vezetőinek.[471]

A tiltakozó akciók hol átmeneti sikereket értek el, hol sikertelenek voltak, az azonban mindenképpen elmondható, hogy a helyi őslakos népeket felrajzolták az országos politikai térképre. Sikerült olyan rituális nyelvet kialakítaniuk tiltakozásuk észrevétetésére, amely értelmezhető volt a „hantik" számára, és „látható", érthető, illetve kellően etnospecifikus a helyi többségi társadalom számára is. A legfontosabb szimbólummá a csum lépett elő, ami ugyan ma már egyáltalán nem a legáltalánosabb lakhelye a „hantiknak", mégis kiválóan alkalmas arra, hogy a „hanti" kultúra emblémája legyen. Az úton a forgalmat elzáró vagy a döntéshozók épülete elé felállított csum amellett, hogy a konfliktus szimbólumává tudott válni, egyben megoldási lehetőséget is kínált – legalábbis a tiltakozások szervezőinek szándéka szerint: a csumokban teázásokat szerveztek, ami a lehetséges megbeszélésekre, a konfliktusok elsimításának lehetőségére hívta fel a figyelmet. A másik alapvető szimbólummá a rénszarvas lépett elő, köszönhetően a Jurij Vella[472] szervezte num-to-i tiltakozó rénszarvasáldozatnak. Az elemzések szerint a rénszarvas a hanti és erdei nyenyec kultúra középpontja, egyben a függetlenség szimbóluma is, hiszen teljesen sosem sikerült háziasítani, az emberek

[470] A HMAO területén a „Jugria megmentése", a JaNAO területén a „Jamal – az utódoknak", a Nyenyec Autonóm Területen a „Jaszavej", a Tomszki megye területén pedig a „Tomszki Szölkupok Tanácsa" (később „Kolta-Kup"). Egyedül ez utóbbi közvetlen követelései között nem szerepelt az iparosítás okozta ökológiai károk elleni fellépés.

[471] A tiltakozásokhoz lásd elsősorban: Vahtyin 1993: 60–77; Mandelstam-Balzer 1999: 146–172; Wiget – Balalaeva 2014: 44–48; Novikova 2014a: 46–59 és 268–280; Taagepeera 2000: 320–331.

[472] Erdei nyenyec költő, politikai aktivista (1948–2013).

alkalmazkodnak a rén életritmusához, nem pedig fordítva, és erőszakkal terelni vagy esetleg megsérteni sem lehet. A rénszarvas felajánlása az állami és regionális vezetőknek azt a célt szolgálta, hogy a rénjeiken keresztül érintetté tegyék őket a területet károsító kőolajbányászat elleni fellépésben, és végre betöltsék azt a felelősséget vállaló vezetői szerepet, ami a szervezők szerint az „igazi" vezető sajátja. Az akció többszörösen sikertelen volt, mert egyrészt a felszentelt rének borjainak sorsa tragikusan alakult, másrészt a címzettek félreértették a rítust, és benne az alattvalók hízelgő ajándékát látták.[473] Natalja Novikova hasonlóan jól látható és működőképes szimbólumoknak tekinti a békés útlezárásokat és magát az utat is.[474]

Ebben az időben, amikor a központi állam egyértelműen meggyengült, nemcsak alulról kezdeményezett akciók szerveződtek az olajbányászat érdekei ellen, de a regionális vezetések is gyakran felléptek a bányászattal – és közvetetten Moszkvával – szemben vagy úgy, hogy megtorpedóztak ipari vállalkozásokat, vagy úgy, hogy olyan helyi rendeleteket hoztak, amelyek alkalmasak voltak az őslakosok érdekeinek kifejezésére, védelmére. A HMAO ily módon küzdött a „belső gyarmat" szerepe ellen.[475] Ezzel párhuzamosan a regionális mellett az állami törvénykezési rendszer is kiépült, ami az őslakosokkal kapcsolatban a földtulajdonlást és az önrendelkezés jogát tekintette a legfontosabb kérdéseknek.[476] Ugyanakkor tagadhatatlan az is, hogy számtalan esetben éppen a regionális adminisztráció volt az, ami kijátszotta a helyiek érdekében hozott szabályokat, többek között a közigazgatási területek átrajzolásával, ami egy-egy helyi népszavazás esélyeit jelentősen befolyásolta.[477]

A putyini rendszer kiépülése erős központosítást eredményezett. A Jukosz-ügy[478] után néhány nagy, monopolhelyzetbe kerülő állami cég vonta ellenőrzése alá a kitermelés túlnyomó részét. A föderációs törvényhozás különböző törvénymódosításokkal elkezdte visszabontani az őslakosok jogait, megnehezítette érdekérvényesítési lehetőségeiket vagy akár azt is, hogy magukat őslakos kisebbségként határozzák meg. Ráadásul szinte minden jog átkerült a regionális szintről a föderációhoz, ami csökkentette a helyiek önrendelkezési és a megye érdekérvényesítési lehetőségeit is. Az olajimperializmus ezen újonnan kialakult rendszerének a megnevezésére vezette be a tudományos irodalomba Natalja Novikova – Jurij Vella kifejezésével élve – az „olajizmus" terminust.[479] Az „olajizmus" az államhatalom és az olajüzlet

[473] Novikova 2014a: 277–279; Leete 1997a; 1999.

[474] Novikova 2014a: 281–293.

[475] Forsyth 1992.

[476] Novikova 2014a; Vahtyin 1993: 64–66; Wiget – Balalajeva 2014: 44–48.

[477] Mandelstam Balzer 1999: 146–172; Novikova 2014a: 268–280.

[478] A Mihail Hodorkovszkij vezette Jukosz 1996 és 2003 között az orosz kőolajtermelés egyötödét adta, Hodorkovszkij Oroszország leggazdagabb embere volt, 2003-ban azonban letartóztatták, börtönbe zárták, a cége szétesett, és más – főleg állami érdekeltségű – cégek vásárolták föl.

[479] Novikova 2014a.

szoros összekapcsolódását takarja. Legfőbb jellemzője az állam és az olajbányászat érdekei közötti egyenlőségtétel, tehát az, hogy az olajcégek gazdasági érdekeit nemzetgazdasági, sőt egyenesen nemzeti érdekként tárgyalják. Az összefonódás másik jellemzője az, hogy az olajbányász cégek állami funkciókat vesznek át, tehát a tömegközlekedésben, postaellátásban, egészségügyben, kultúra- és oktatásfinanszírozásban vállalnak magukra állami feladatokat, kötelezettségeket. Ennek fejében viszont az olajcégek vezetői, helyi képviselői erős ráhatással bírnak a helyi politikára.

Az „olajizmus" alapvetően meghatározza mind az olajbányászok, mind az őslakosok anyagi helyzetét és mindennapjait, jogi státuszukat és politikai lehetőségeiket. Az őslakosokat ért hatásokat maradéktalanul felsorolni gyakorlatilag lehetetlen,[480] ám Andrew Wiget és Olga Balalajeva több tanulmányában és könyvében is megpróbálta ezt a hatásmechanizmust áttekinteni, összefoglalni. A következőkben az ő elemzésüket alapul véve veszem számba a kőolajbányászat lehetséges következményeit.

A gazdasági folyományok kapcsán elsősorban az őslakosok és az olajbányász cégek kapcsolatrendszerét[481] próbálták felmérni. Oroszországban a föld, a források és az őslakosok jogállásával kapcsolatos jogok fent említett sajátossága az, hogy általában csak kerettörvények szabályozzák, amelyeket az egyes közigazgatási egységek csak a maguk területére szóló érvénnyel alkalmaznak. Ezért meglehetősen nagy a területi változatosság a cégek és az őslakosok kapcsolatában. A HMAO területén 1992-ben rendezték a nemzetségi vadászterületek kérdését, és formálisan rögzítették a helyiek földhasználati jogát. Ezek szerint az olajbányász cégeknek a helyiek beleegyezését kell bírniuk a feltáró kutatások megkezdéséhez, majd területi népszavazásnak kell döntenie a kitermelésről. A konkrét területen meg kell szerezni a földtulajdonos beleegyezését is, sőt környezetvédelmi jóváhagyással is kell rendelkezni. A helyiek érdekeit védendő, kötelező egyértelmű gazdasági megállapodást kötni a kártérítés formájáról, mértékéről. A jogi helyzet egyértelműnek és kedvezőnek tűnt a hantik szempontjából, a gyakorlat azonban egészen máshogy működött. A helyi adminisztráció az őslakosok mindenfajta beleegyezése nélkül utalt ki területeket az olajbányász cégeknek, akik rendszeresen szabálytalan gazdasági megállapodásokat kötöttek. Ráadásul a megkötött, esetenként a helyieknek is kedvező megállapodásokat alig teljesítették: a kompenzáció első évi részletei után leálltak a folyósításával, illetve a szerződések újabb és újabb meghosszabbításához, módosításához kötötték azok kifizetését. Ha az olajbányász cégeknek nem sikerült megállapodniuk a helyiekkel, akkor azok aláírása nélkül is megtörténtek a feltárások, csak a helyieknek semmi haszna

[480] Ezek áttekintését magyarul lásd elsősorban: Kerezsi 2012.

[481] Az olajbányászokról és az őslakos–olajbányász kapcsolatrendszerről lásd pl.: Hizrijeva 2008; Mamontova 2015; Novikova 2014: 182–215; Szakszinger et al. 2014; Stammler 2010.

nem lett belőle. Bízván erőfölényükben, ezzel még nyomást is gyakoroltak a helyiekre, azt sugallva, hogy a választási lehetőségük mindössze annyi, hogy kapnak-e egyáltalán valamelyes kárpótlást. Bár a cégek haszna óriási volt, a helyiek kártérítése pedig elenyésző összeg lett volna, ami nem gyakorolt volna komoly hatást a cég nyereségességére, mégsem törekedtek a szerződések betartására, sőt, megpróbáltak kibújni a kötelezettségek alól. Emellett a helyi adminisztratív területek vezetése is abban volt érdekelt, hogy az olajbányászat folyamatosan fejlődjön, hiszen a kárpótlásban egyre inkább az úgynevezett kanadai modellt kezdték el alkalmazni, ami azt jelenti, hogy a kártérítést szociális fejlesztések formájában juttatták vissza az adott területre, de nem konkrét családoknak, egyéneknek, hanem a teljes településnek. Az iskolák és a falusi házak építése, az autóútrendszer fejlesztése csak a régiónak és a többségi társadalomnak volt jó, a hantik számára viszont szinte semmit nem hozott, sőt esetenként kifejezetten negatív hatással volt rájuk: az autóutak gyakran értékes vadászterületeken haladtak keresztül, tönkretéve azokat.[482]

A fentiek szemléltetésére álljon itt konkrét példaként a Maiszknyefty vállalat és a kinyaminói hantik 1994-es egyezménye, akik a szerződés aláírásáért cserében megállapodtak a kompenzáció formájáról. Eszerint a cégek kötelesek lettek volna új házakat építeni a hantik számára azok szállásain. A közlekedési lehetőségeiket támogatva motoros szánt, csónakmotort és hozzá két tonna üzemanyagot kellett volna kapniuk évente. Pénzbeli megváltásról is megállapodtak, negyedévenkénti 100 000 rubelről fejenként. A helyiek gyermekeinek lehetőséget teremtve, a szerződésben garantálták az egyetemi tanulmányok finanszírozását. Ezek mellett megállapodtak abban, hogy új ruhákat és mobiltelefont is kapnak az olajbányász cégtől, maguk is vásárolhatnak a vállalat nyomott árú boltjaiban, illetve ingyen juthatnak hozzá a villanyáramhoz is. Ebből tulajdonképpen csak a motoros szán és egy bizonyos mennyiségű benzin kiutalása valósult meg, az összes többiért rendszeresen házalniuk kellett, inkább kevesebb, mint több sikerrel.[483] Wiget és Balalajeva felhívja a figyelmet a kompenzáció negatív hatásaira is: a kinyaminóiak abban az évben a kapott pénzt folyamatosan elitták, így a teljes vadászszezont elmulasztották, kiestek a saját bevételeik. Ráadásul egyikőjüket halálra gázolta egy teherautó, amikor a motoros szánján utazott.[484]

A kőolajbányászat egyik leggyakrabban emlegetett következménye a természetkárosítás. Amellett, hogy a szibériai éghajlat nem kedvez a bányászat során használt technikának, hiszen a szélsőséges időjárás és a mocsaras terep rendkívül gyorsan korrodálja a fémeszközöket, Wiget és Balalajeva kiemelik azt is, hogy a nemzetközi standardokhoz képest az orosz technikát nyugodtan lehet szegényesnek nevezni. Emellett a technológiai és környe-

[482] Wiget – Balalajeva 2014: 44–48.

[483] Ezekről az időkről, hasonló történetekről szól Mark Soosaar 1996-os című megrendítő dokumentarista filmje, a Torum népe *(Father, Son and Holy Torum)* is.

[484] Wiget – Balalajeva 2011: 282–283.

zetvédelmi szabályozás is meglehetősen hiányos, ám ennek ellenére még ezeket a normákat sem tartják, tartatják be megfelelően.[485] Súlyos károkat okoz továbbá a kőolajbányászat infrastruktúrájának folyamatos kiépítése is. A cső- és távvezetékek lefektetése jelentős erdőkivágásokhoz vezet. Ám ennél is komolyabb hatással bír a közlekedési lehetőségek biztosítása. Az autóutak és a vasutak Wiget és Balalajeva adatai szerint általában átereszek nélkül épülnek meg, ami a lefolyások elzárása miatt rendszeres lokális árvizek kialakulásához vezet. Az út alapját képező gátakhoz a földet, homokot mindig helyben termelik ki, ami homokgödrök, ledózerolt területek kialakulásához vezet, komoly tájsebeket okozva. Az úgynevezett ideiglenes téli utak – a mocsáron, folyókon keresztül vezető út, amelynek kialakításakor ősszel az építők rengeteg faanyagot fagyasztanak bele a mocsárba, a folyók dagadó jegébe – átkelőit a tavaszi víz nem mindig tudja elvinni, amitől a folyó lelassul, az ár is vontatottabban vonul le, és jelentős területek mocsarasodnak el újonnan. Ráadásul a folyók hajózhatatlanná is válnak.[486]

A talajt ért szennyeződéseknek két legfőbb oka az úgynevezett olajgödrök és a csővezetéktörések. Az olajgödrökben a fúrások közben használt fúrófolyadékok, mindenfajta termelési hulladékok halmozódnak fel. Ezeket gyakran csak kis homokgátakkal védik, ami nyilvánvalóan nem elégséges védekezés. A felhagyott olajkutak mellett nemcsak ezek a gödrök maradnak hátra, hanem a kiirtott erdőterületek, a hátrahagyott gépek, eszközök, kemikáliák is. Ez a talajszennyezés mellett állandó tűzveszélyt is jelent. Az egyre kiterjedtebb kőolajvezeték-hálózat jelentős része ökológiailag érzékeny területen megy át. A csőtörések száma évente megközelíti az ezret is, aminek következtében hatalmas területeket áraszt el a nyersolaj. Ezt – újabb károkat okozva – gyakran felégetéssel „takarítják el".

A vízszennyezés egyaránt érinti a felszíni és a talajvizeket. Az Ob-medence talajvízkészlete gyakorlatilag teljes egészében szennyezettnek tekintendő. A szennyeződés mértéke a felszíni vizekben is rendre meghaladja az egészségügyileg engedélyezett minimumot. Egy kimagasló adatot érdemes idézni: Nyeftyejuganszk mellett 1992-ben a szennyezettség mértéke a tizenhatszorosa volt a megengedettnek. A nemzetközi folyószennyezettségi skála szerint, amely 1-től 6-ig osztályozza a vizeket, a folyók egy része, közte az Ob is, az 5-ös kategóriába került.[487]

Igen magas a légköri szennyezettség mértéke is. Nyugat-Szibériában a kén- és nitrogénvegyületek aránya a szerzőpáros adatai szerint a kilencvenes években rendre meghaladta az orosz átlagot. Ez a szennyeződés, lecsapódva, a csapadékkal a talajba kerül, további károkat okozva. Rendszeresek voltak a savas esők és a savas hó hullása is: a kilencvenes évek közepén a Nagy-Jugán mellett minden méréskor savasnak bizonyult a hó.

485 Uo. 270–271.
486 Wiget – Balalajeva 1997: 13–14.
487 Wiget – Balalajeva 2011: 271.

A fenti szennyező hatások az állatvilágra is jelentős hatással vannak. A vízi tápláléklánc alapját képező mikroorganizmusok, a zooplanktonok élőhelyei igen szennyezettek, ami minden vízi élőlényre egyértelmű kihatással van. A halakon rendre kimutatható a káros anyagok hatása: a szerzőpáros felidézi, hogy a Trom-Agan folyón a csuka mája gyakran megfeketedett, míg az Aganon mutálódott, befele fordult a kárászok kopoltyúja. A halászzsákmány mennyiségének folyamatos csökkenése is visszavezethető a vízi élővilág egészségének romlására: ugyancsak az Agan folyó mellett a halászszövetkezetek éves halzsákmánya a hetvenes években elérte a százkilencven-kétszáz tonnát, míg a kilencvenes években ez a szám szinte a tizedére esett vissza, húsz-harminc tonnára. Az emlősállomány csökkenésében a kémiai környezetkárosítás mellett jelentős szerepe van a bányászok és geológusok által folytatott vadászatnak, orvvadászatnak is, ami a vadászott prémes és húsállatok számának rohamos csökkenéséhez vezetett.[488] Jelentős az olajbányászat hatása a réntartásra is. Ez elsősorban azt jelenti, hogy rohamosan fogy a rénállomány, mert az olajbányászok, nem tudván megkülönböztetni a házi és a vad rénszarvast, kilövik helikopterről őket, illetve az állatok vagy szennyezett vizet isznak, amitől elhullanak, vagy a csökkenő legelőterület bizonyul kevésnek az eltartásukhoz.[489] A vadmadarak száma is folyamatosan csökken, és rengeteg esik áldozatául annak, hogy szennyezett területen száll le.[490]

Az olajbányászat folyamatos térnyerése társadalmi hatásokkal is jár. Ezek közül kiemelendőnek ítéli Wiget és Balalajeva a kényszerű, illetve az önkéntes népességmozgásokat. A helyi lakosok közül sokakat telepítettek át erőszakkal a lakhelyéről. 1976-ban az Agan folyó mentén lakók közül csaknem mindenkit beköltöztettek Agan faluba. Ennek hatására negyven szállás szűnt meg. A faluban vagy házat, vagy faanyagot kaptak az építkezéshez, egyéb kompenzáció nem járt senkinek. Megélhetésük biztosítása, valamint a legelőterületek távolsága miatt levágták, felélték a rénnyájaikat is. A kilencvenes években már csak három szállás maradt meg az Agan mellett. A kényszerű áttelepítés mellett sokan önkéntesen hagyják el korábbi lakóhelyüket: a tradicionális életforma folytatásának ellehetetlenülése miatt vagy beköltöznek a falvakba, vagy pedig átköltöznek mások vadászterületére. Ezek a területek hiába voltak korábban esetleg jobb állapotban, a nagyobb levadászás az erőforrások kimerüléséhez vezet hosszú távon.[491] Nem elhanyagolható az új olajbányász települések, városok folyamatos kiépülése sem, hiszen ezek egyre beljebb

[488] Uo. 272; Wiget – Balalajeva 2014: 41.

[489] Wiget – Balalajeva 2011: 272.

[490] A madarak életét bemutató *Vándormadarak* című film (Jacques Perrin, *Le peuple migrateur,* 2001) is bemutat egy jelenetet, amikor a szurguti olajmezőkön a szennyezett területre leszálló madarak olajtól elnehezült szárnyaikkal képtelenekké válnak arra, hogy tovább repüljenek, és ott pusztulnak el.

[491] Wiget – Balalajeva 2011: 278–279.

hatolnak a tajgába, egyre nagyobb területeket hódítanak el, és csökkentik a tradicionális életforma folytatásának lehetőségét.[492]

Az olajbányászat szükségszerűen átalakította a hantik társadalmi struktúráját is. Az olajbányászathoz és a tradicionális életformához való viszonyulás, illetve a vagyoni különbségek növekedésének hatására szélesedett a szakadék a hantik társadalmában.[493]

Megváltoztak a helyi lakosság fogyasztási szokásai is. Egyrészt kialakult egy olyan „újhanti" réteg, amely a fogyasztói társadalom képviselője, annak haszonélvezője. Másrészt szinte minden áruvá vált, ami korábban nem lehetett volna az. Ilyen elsősorban a föld, ami az olajbányász cégekkel folytatott gazdasági viták, szerződések elsődleges tárgya, amit adni-venni lehet. Korábban a helyi jogrend szerint a föld elidegeníthetetlen volt a hantiktól, közösségi tulajdonban és közös használatban volt, újabban azonban magántulajdonná vált.[494]

A szerzőpáros hangsúlyozza továbbá azt is, hogy az olajbányászat szennyező hatása jelentősen rontott a helyi lakosság egészségi állapotán is. Ennél talán fontosabb az, hogy a hagyományos életforma gyakran kényszerű feladása, a marginalizáció jelentősen károsította az őslakosok lelki egészségét is, amit általában összefüggésbe szoktak hozni az alkoholizmus, a drogfogyasztás egyre nagyobb szerepével, az öngyilkossági hajlandóság kiugró voltával, illetve az erőszakos bűncselekmények magas arányával.[495]

Az őslakosok életmódjára, kultúrájára is komoly hatást gyakorolt az olajbányászat. Wiget és Balalajeva alapvetően három területet emel ki ezek közül. Sok helyütt az olajbányászat – és a rendezetlen jogi helyzet – miatt fel kellett adniuk az úgynevezett hagyományos vadászterületeiket, ami marginalizációhoz, lumpenizációhoz vezetett. A tradicionális gazdálkodási módok eltartóképessége is rohamosan csökkent a környezetpusztulás, valamint az állami kereskedelmi rendszer széthullása, illetve egy új rendszer kiépülésének elmaradása miatt. Komoly változás még a motorizáció is, ami ugyanakkor a helyi gazdaság kiszolgáltatottságát növeli. A korábbi lakóhelyek elhagyása a lokális védőszellemek kultuszát is befolyásolta, hiszen az áttelepülés az istenségtől való elszakadást is magával hozta, megszüntetvén a helyiek lokális beágyazottságát, ezzel pedig összeomlott a szakrális táj is. Ezt a tendenciát tovább erősítette az is, hogy az olajosok gyakran feldúlták a szent helyeket: kirabolták, felismerhetetlenné tették, semmibe vették azokat. A szent helyek eldózerolásának oka, hogy rendszerint magaslatokon helyezkedtek el, és éppen ezeket a magaslatokat volt a legkönnyebb elhordani az útépítésekre alapnak, töltésnek.[496]

[492] Uo. 290–295; 2014: 48.
[493] Wiget – Balalajeva 2014: 53–54.
[494] Wiget – Balalajeva 2011: 284–286 és 295–296; 2014: 52–53 és 57–59.
[495] Wiget – Balalajeva 2011: 277–278; 2014: 55.
[496] Wiget – Balalajeva 2014: 42–43.

A kőolajbányászat fent röviden felsorolt következményei az őslakosok ideológiájára is hatással voltak. Egyrészt növelte a polarizált gondolkodást, ami a hantik és az oroszok dichotómiáján alapul, és felerősített korábban is meglévő revitalizációs gondolatokat, elképzeléseket, amelyekben egyre több nativista felhang bukkant fel. Főleg a kilencvenes években erősek voltak az apokaliptikus elképzelések is, amelyek szerint a világ egyértelműen, számtalan jellel igazolhatóan a totális katasztrófa felé halad. Ezeknek az eszkatológiai történeteknek vissza-visszatérő eleme volt, hogy a jelen rendszer bukása az oroszok eltűnését és a hanti világ visszatérését fogja eredményezni. A revitalizáció mellett egyre erősödő jelenléttel bírnak az újprotestáns egyházak is Nyugat-Szibériában. Előretörésük elsődleges oka az, hogy kárpótolni képesek a társadalom korábbi szövetének szétfesléséért, hiszen új társadalmi beágyazottságot kínálnak a híveiknek.[497]

Wiget és Balalajeva kutatásai annak ellenére, hogy a lehető legszélesebb képét kívánják adni a hantik és az olajbányászok kapcsolatrendszerének, ezen belül is a hanti életmód megváltozásának, az olajbányászat hatásmechanizmusát szükségszerűen leegyszerűsítették, inkább csak példákat hoztak rá az élet egyes területeiről. Ugyanakkor tanulmányaik összefoglalása egyértelműen alkalmas arra, hogy érzékeltesse, mennyire alapjaiban befolyásolta, írta át a helyi lakosok életének szinte minden aspektusát az, hogy a területükön kőolajat találtak.

Az „olajizmus" társadalmában az érdekérvényesítés lehetőségei csekélyek, mégis jelentős konfliktusok alakultak ki a helyiek és az olajbányászok között, ahol a helyiek időnként átmeneti sikereket is elérhettek.[498] Most, a putyini rendszerben, amikor a „hantik" valójában hatalom nélkül maradtak, és joggal tarthatnak attól, hogy ellenállásukat komoly retorziók követik, felértékelődtek azok a rejtett politikai viselkedésformák is, amelyek fenntarják a hegemónia látszatát. A lényegük az, hogy a hatalom egyes intézkedései alól kivonják magukat az alattvalók. A hegemónia látszatát fenntartó, nyílt koordinációval nem bíró, alapvetően rejtett, ám szisztematikus, egyéni akcióként jelentkező, mégis tömegeket megmozgató ellenállási módokat nevezi Scott az ellenállás hétköznapi formáinak.[499] Ilyen rejtett ellenállási stratégia az olajlelőhelyek mellett élő „hantik" elzárkózása az orosz nyelv elsajátításától; az internátusokban a szállásaik helyét elhallgató gyerekek viselkedése; a visszavonulás a még érintetlen, sokszor nem is hozzájuk tartozó vadászterületekre; az, hogy a helyi törvényekre fittyet hányva vadorzóként vadásznak és halásznak; illetve az, hogy szabotálják az olajbányászok munkáját.

Az olajbányászok – és a velük együttműködő állam – érdekei tehát gyakorlatilag összeegyeztethetetlenek az „őslakosok" érdekeivel. Ennek egyik

[497] Wiget – Balalajeva 2011: 286–289; 2014: 59–67.
[498] Ezekről az új konfliktusokról lásd: Novikova 2014a: 152–166.
[499] Scott 1985; 1996. A kérdéshez lásd még: Borbély 2015.

oka az, hogy az „őslakosok" és az olajbányászok egészen máshogy értelmeznek olyan fogalmakat, mint föld, uralom, hagyomány, jövő. Sőt, nem egyszerűen eltérőek az interpretációik, de egyenesen a másik értelmezés ellehetetlenítésére, elnyomására törekszenek. Mindkét fél sajátjának tekinti az adott területet: a „hantik" öröktől fogva magukhoz tartozónak tartják az őket egyedüliként táplálni képes földet, az olajbányászok pedig hősiesen meghódították, megszerezték azt maguknak, ráadásul nem is csak a saját hasznukra, hanem az államéra is. E kapcsolatrendszerben az „őslakosok" a legfontosabb konkurensnek az olajbányászokat tartják, míg maguk gyakran nem is részei az olajosok perspektíváinak, ha pedig azok, akkor csak heroikus munkájukat zavaró perifériális tényezőként jelenhetnek meg. Tehát „az olajbányászok továbbra is meg vannak győződve arról, hogy nélkülözhetetlenek Oroszország társadalmi, gazdasági és politikai rendszerében, ez a hit pedig megakadályozza az együttérzés lehetőségét a helyi közösségek, a szomszédjaik iránt".[500]

A Tomszki megye kőolaja

Mint láthattuk, Stammler állítása a kőolaj konfliktus nélküli jelenlétéről a nyugat-szibériai régióban, a HMAO és a JaNAO területén a jól felismerhető tendencia ellenére sem kellően indokolt, hiszen egyrészt voltak nyílt konfliktusok is, másrészt az olajbányászok és a „hantik" kapcsolatát a felszín alatt ma is az olajat a vita középpontjába helyező szembenállás határozza meg. Mindez ugyanakkor a Tomszki megye területén élő hantikra nem tekinthető maradéktalanul érvényesnek, ott jobban érvényesül a Stammler által feltételezett folyamat. Mint azt a továbbiakban látni fogjuk, a helyiek viszonya a kőolajbányászathoz lényegesen különbözik a tőlük északabbra lakókétól.

A Tomszki megye kőolajbányászata néhány évvel később kezdett el komoly eredményeket hozni, mint az északabbi területeké. 1962 áprilisában indult be a termelés az első földgázkúton és az év nyarán az első kőolajkúton.[501] A megye területén ez jellemezi a nyersanyagiparon belüli dominanciaviszonyt is: itt a földgáztermelés nagyobb jelentőségű, mint a kőolajbányászat. A Tomszki megye területének kőolaj- és földgáztermelése töredéke a HMAO és a JaNAO termelésének, hiszen a 2016-os adatok szerint kőolajból a HMAO területén kitermelt mennyiségnek mindössze 4,54%-át bányászták,[502] míg

[500] Müszkova 2016: 98–99.

[501] A Tomszki megye kőolajtermeléséről, tartalékairól lásd: Jevszejeva 2001: 203–206.

[502] Vö. https://www.znak.com/2017-01-09/v_hmao_dobycha_nefti_po_itogam_2016_goda_budet_nizhe_prognoziruemogo_urovnya (utolsó letöltés: 2020.08.31.); https://neftegaz.ru/news/view/148771-Dobycha-nefti-v-Tomskoy-oblasti-v-2016-g-sokratilas-na-3-gaza-na-5 (utolsó letöltés: 2020.08.31.).

a JaNAO földgáztermelésének alig 1,04%-át termelték ki.[503] Ennek megfelelően jóval kisebb szerepet is játszik az iparág a terület gazdasági életében: a 2012 óta folyamatosan csökkenő kitermelés,[504] ami a legsikeresebb években a megye büdzséjének több mint felét adta, 2016-ra már csak 28%-át tette ki a költségvetésbe befizetett adó mennyiségének, és 30%-át a bruttó területi össztermelésnek. A terület exportja szempontjából ugyanakkor jóval fontosabb a szerepe, hiszen annak közel 65%-át a szénhidrogén-ágazat adja.[505] Ennek ellenére a megyének főleg az egyéb gazdasági lehetőségekkel nem bíró, északi területein, ahova a kőolajbányászat koncentrálódik, ugyanolyan domináns szerepet vívott ki magának, mint a HMAO és a JaNAO területén.

Esettanulmányom központjában most is Ozernoje település, illetve Novüj Vaszjugán áll. 1979 és 1981 között Ozernoje is a kőolajbányászat érdeklődési körébe került, hiszen mind a faluban, mind a közvetlen környezetében több helyen is próbafúrásokat végeztek. Ezek egy része nem hozott kielégítő eredményt, de volt olyan hely is, ahol a földrajzi adottságok nem tették lehetővé a rendszeres bányászatot, mert a tavaszi árvíz hosszú időre elöntötte volna a lelőhelyet. Egy olajkutat a falutól közel 20 km-re be is vontak a termelésbe, illetve mellette a legtöbb reménnyel a falu területén fúrt kút[506] kecsegtetett, amelyet azonban az akkori technikával nem tudtak volna megfelelően kihasználni, így a kitermelést későbbre halasztották. A falubeliek magyarázata szerint a fúrással nem közvetlenül a kőolajmedence közepébe fúrtak bele, hanem oldalról, ez az egyik oka a sikertelenségnek. A beígért kitermelés a mai napig nem kezdődött meg, habár erről rendszeresen lehetett pletykákat hallani, illetve hogy 2012-ben egy komoly kitermelő cég meg is vette a lelőhelyet.[507]

A kutatófúrásokat a Novüj Vaszjugán központú olajkutató vállalat végezte, így a munkások egy része a falubeliek ismerőse volt. A lelőhely épületeit egy falubeli házától nem messze alakították ki, a falu és az erdő között.[508] Öt, szántalpon vontatható barakkot hoztak ide, illetve egy külön épületben volt a konyha és az étkezde. A tóból indulva vízvezetékrendszert is kialakítottak. A munkások úgynevezett „vahtovüj metod" szerint dolgoztak, vagyis kéthetes

[503] Vö. https://neftegaz.ru/news/view/157911-V-2016-g-v-Yamalo-Nenetskom-avtonom-nom-okruge-bylo-dobyto-bolee-509-mlrd-m3-gaza-i-bolee-26-mln-t-nefti (utolsó letöltés: 2020.08.31.); https://neftegaz.ru/news/view/148771-Dobycha-nefti-v-Tomskoy-oblasti-v-2016-g-sokratilas-na-3-gaza-na-5 (utolsó letöltés: 2020.08.31.).

[504] http://www.kargasok.ru/news-3531.html (utolsó letöltés: 2020.08.31.).

[505] https://neftegaz.ru/news/view/148771-Dobycha-nefti-v-Tomskoy-oblasti-v-2016-g-sokratilas-na-3-gaza-na-5 (utolsó letöltés: 2020.08.31.)

[506] A kút neve „Csvorovoje", ami Ozernoje hanti neve ('Fertőfalva') alapján kapta a nevét. A lezárt kút felirata szerint az olajat 1979.12.14-én érték el. A lelőhely adatairól, potenciáljáról lásd: http://www.nftn.ru/oilfields/russian_oilfields/tomskaja_oblast/chvorovoe/9-1-0-189 (utolsó letöltés: 2020.08.31.).

[507] https://regnum.ru/news/economy/563359.html (utolsó letöltés: 2020.08.31.).

[508] A falu szerkezetéhez részletesen lásd: Nagy Z. 2017a: 365–368.

A lezárt olajkút Ozernojéban (1999)

turnusokban váltották egymást. A szállításukat helikopterekkel biztosították, mivel még kétéltű jármű segítségével járható útja sem volt a falunak. A fúrótorony kb. ötven méter magas volt, és meghatározta a falu arculatát. A munka lezárása után a barakkokat elvontatták, a tornyot lebontották, a kutat betonnal fedték le, úgy, hogy bármikor aktiválható legyen.

A próbafúrást az olajbányászok a helyiek beleegyezését bírva végezték. Helyesebben nem a fúrásra kértek engedélyt, hanem arra, hogy odaállíthassák a barakkjaikat, ahová tervezték, hogy ne kelljen emiatt erdőt irtaniuk. A legközelebb lakó „osztják" férfi, akinek ez korábban kertje, illetve kaszálója volt, ebbe minden további nélkül beleegyezett, mint ahogy abba is, hogy az olajbányászok a lelőhely körüli erdőszakaszon vágjanak maguknak tűzifát. Annak ellenére adta áldását a munkálatokra, hogy felesége – legalábbis utólag visszaemlékezvén a történetre – korholta azért, hogy nem kért érte semmilyen kártérítést. Novüj Vaszjugán-i ismerősei pedig arra próbálták rávenni, hogy legalább egy motoros szánt kérjen magának, de ettől is elzárkózott, hiszen egyrészt mindennemű technikától idegenkedett, másrészt nem is érezte úgy, hogy ilyen igényei lehetnének egy állami vállalattal szemben. A kérés valójában csak udvariassági gesztus volt az olajbányászok részéről, hiszen nehezen elképzelhető, hogy 1979-ben egy olajkút azért ne épülhetett volna meg, illetve azért maradt volna tűzifa nélkül, mert a helyiek nem engedték volna meg számukra a munkát.

Az olajbányászok és az ozernojeiek kapcsolata kiegyensúlyozott, békés volt. Az olajkúton dolgozók közül néhányan jártasak voltak a halászatban, nekik

megengedték, hogy a tónak azokon a részein, ahol ők nem állítanak hálót, nyugodtan halásszanak: *„Látod, a tó nagy… Miért ne állíthatnának néhány hálót ők is?”* Még hálót is adtak nekik kölcsön, illetve a bödönhajóikat is minden további nélkül használhatták, csak azt várták el, hogy kérjék el, majd használat után vigyék oda vissza, ahonnan elvették. Komoly konkurenciát a halászatban nem jelentettek az olajbányászok, hiszen egyrészt csak néhány idősebb bányász tartott erre igényt, másrészt kevés szabadidő állt rendelkezésükre, harmadrészt szükségük sem nagyon volt a halra, hiszen a konyha maradéktalanul ellátta őket. Vadászni csak az egyikőjük próbált a környéken. A megegyezéseket az olajbányászok a visszaemlékezések szerint betartották, sőt tiszteletben tartották azt is, hogy a faluban álló szent erdeifenyő érinthetetlen az emberek számára: *„Amikor az olajosok itt voltak, mondták nekik, hogy a szent fát nem szabad bántani. Úgy megijedtek, hogy el is kerülték, sőt a faluban akkor még álló erdeifenyőket egyáltalán nem is bántották. Lehet, hogy a brigádvezetőjük volt olyan, hogy értékelte ezeket a dolgokat.”*

A helyiek néhány Novüj Vaszjugán-i bányásszal kifejezetten jó viszonyt alakítottak ki. Házigazdám olajbányász ismerőse például segített fát hordani, illetve egy hordó motorosfűrészhez való üzemanyagot is átadott neki. Ugyanő volt az, aki egy tomszki kutatót vagy újságírót, akinek személyét sajnos nem sikerült beazonosítani, megtréfált az „osztjákokkal" kapcsolatban, velük összejátszva, kihasználva a városi látogató „osztjákokkal" kapcsolatos előítéleteit: *„Ahogy leszállt a helikopter, tőle kérdezte a fickó: »Él itt egy ’osztják’, Petró. Hol van? Vele kell beszélnem.« Petró éppen akkor a kemence belsejét kente ki a házban, agyaggal javítgatta. A fickó megkérdezte tőle, hogy »ez meg mit csinál ott?« »Hát nem tudod, ott él, hogy kevesebbet kelljen fűtenie. Várj egy kicsit, hamarosan kijön.«”* A történetet a mai napig előszeretettel mesélik, kiszínezve, hogy hogyan tartották meg ebben a hitében őt az „osztjákok" az olajbányászokkal cinkosságban, illetve tréfálkoznak azon, hogy vajon milyen cikk születhetett ebből a „primitív osztjákokról". Hogy a történet a becsapott, pórul járt tudósról kerek legyen, még hozzáteszik: *„A fickó nagyon szeretett inni. Itt mindenféle tárgyakat vásárolt, azokat vitte haza. Mondom, szeretett inni. Novüj Vaszjugánban a reptéren várakozás közben jól berúgott, mindent elloptak tőle.”*

A kapcsolatot az „osztjákok" is megpróbálták kihasználni. Az étkezdében rendszeresen vásároltak maguknak teát, kenyeret, lisztet, cukrot, olajat, amit így nem nekik kellett Novüj Vaszjugánból Ozernojéba szállítaniuk: *„Vásároltunk náluk néha ezt-azt, ha elfogyott. Például, ha itt lennének, akkor most Szányka vehetne tőlük teát!”* Sőt, gyakran maguk is ott ettek meleg ételt, ha nem volt idejük, kedvük főzni, illetve rendszeresen vásároltak náluk olyan péksüteményeket, amiket maguk nem tudtak elkészíteni. Gyakran adtak egymásnak cigarettát, vodkát is, és rendszeresen együtt itták meg egymás készletét. Fizetni ritkán fizettek pénzzel; amit megvásároltak, leginkább halra, húsra cserélték el a konyhásokkal.

Az „osztjákok" számára az olajbányászoktól származó legnagyobb nyereség az volt, hogy használhatták az általuk teremtett közlekedési lehetőségeket. Itt nemcsak a faluban működő olajbányászokra kell gondolni, hanem a tágabb környezetben a hatvanas évek elejétől megjelenő olajkutatókra is. Nagyjából egy időben jelentek meg a környéken a helikopterek és a lánctalpas kétéltű járművek, a vezgyehódok is, amik az olajbányászok, illetve az általuk használt technika szállítását tették lehetővé. A szocialista gazdaság időszakában a benzinnel és a munkaidővel nem kellett szorosan elszámolni, így az „osztjákok" rendszeresen felkéretőztek az olajosok járműveire. Az utazási lehetőség lényege az „osztjákok" és az „oroszok" számára is kifizetődő csereviszony, az így kialakult személyes kapcsolat volt.

A közlekedés fontosságát az a hiány bizonyítja leginkább, ami e lehetőségek megszűntével keletkezett. A kétezres évek elejétől a helikopterek pilótáinak szigorúan el kellett számolniuk minden megtett kilométerrel, így nem volt lehetőségük magáncélú leszállásokra: az olajbányász cégek kezében lévő helikoptereken az „osztjákok" ma már nem utazhatnak. A helyzetet tovább nehezíti, hogy egy híd összeomlása miatt a kijutás a kétéltűek számára is veszélyesebb lett, és már nem vállalja senki a kockázatot. Ennek köszönhetően a halászat és a vadászat célja ma már csak az, hogy a családok étkezésére elegendő mennyiségű élelmet szerezzenek. Már a szénát sem éri meg lekaszálni, hiszen senki nem tudja elszállítani onnan.

Az olajkút lezárása után, mint említettem, az olajbányászok a technika és az épületek jelentős részét továbbszállították. Ennek ellenére rengeteg dolog maradt utánuk a faluban: az olajkút ott hagyott alkatrészeit, a kiszolgálóépületek anyagát, a felhalmozott fakészleteket a helyi „osztjákok" megpróbálták maradéktalanul kihasználni. Az épületek felvágott faanyaga és az itt hagyott tűzifa természetesen már elfogyott, de a fém alkatrészeket ma is ott látjuk a hálókon nehezékként, a sózott hal nyomtatásakor szintén nehezékként, vagy akár találkozhatunk velük az utcai kemencébe beépítve, esetleg épületek megerősítésére, megtámasztására felhasználva. Az olajbányászok több bútort, elsősorban vaságyat is itt hagytak, amiket a mai napig használnak a falubeliek.

Amikor a kút működött, csak egy „osztják" asszony orosz férje állt be az olajbányászok közé dolgozni. A családja már neki is Novüj Vaszjugánban lakott, de vadászni még ő is ki-kijárt a faluba. A helyi „osztjákok" ekkor már nem próbálkoztak az olajbányász munkával, bár korábbi tapasztalataik voltak. Közülük mindössze egy nem dolgozott sosem az olajbányászoknál, de huzamos ideig egyikőjük sem ragadt meg a munkahelyén. Ezt örökítette meg a falubelieket ugyancsak jól ismerő Vladiszlav Kulemzin, aki éppen akkor végzett itt etnográfiai terepmunkát, amikor egyikőjük beállt az olajosokhoz: „…otthagyta a gyerekkora óta ismerős vadászatot, és beállt egy olajkúthoz dolgozni… »Elég volt a havat taposni« – magyarázta Pável. Másfél év múlva,

»etesd bárhogy a farkast, csak az erdő fele tekintget« szavakkal, visszatért saját megszokott munkájához, hogy többet sose hagyjon fel vele."[509]

A Vaszjugán más területein azonban vannak példák arra, hogy az „osztjákok" és az olajbányászok között gyümölcsöző kapcsolatok alakultak ki, bár ezt nem lehet úgy értelmezni, hogy alkalmazták volna a helyieket. Sokkal inkább arról van szó, hogy a helyi vadászok és az olajosok között volt esély egyfajta szimbiózis kialakulására: *„Ezt az olajbányászok vezetője mesélte nekem. Nyár volt, a hatvanas évek végén. Meleg volt, minden messze volt, építették a lelőhelyet. Hatvan férfi, vagy még több. Húst is kellene nekik adni. Beszélt az étkezésvezetővel, hogy hol lehetne legjobban húst szerezni. Azt mondja neki, nem messze tőlünk van egy szállás, ott van egy osztják, beszélj vele, az hoz majd húst nekünk. El is ment hozzá. Azt mondja neki az osztják, hogy semmi baj, ezen ne főjön a fejed. Szerezz nekem engedélyt, hozzál két üveg vodkát, és adjál száz rubelt, lesz hús. Csak aztán rendelj ide egy traktort, mert én nem húzom be a faluba. Elmentek, legközelebb az engedéllyel mentek vissza. Azt mondja nekik, várjatok, maradjatok nyugton. Elment az erdőbe, pár óra múlva visszajön, azt mondja, na, hol az a traktor. Traktor – kérdezték – mi a csudának? Hát ott van a jávorszarvas. És tényleg. Hazahozták, megnyúzta, felbontotta, besózta. Ők elvitték, hús volt aztán – vooo – eddig. Odaadták a vodkát is, elégedett volt mindenki. Eltelik két hét, megjelenik az osztják. Na, főnök, gyertek, lövök nektek jávort. Mondta neki, ne lőjél, még van, most nem kell. Majd jövünk magunk. De – azt mondja – én már vodkát akarok inni. Adjál két üveg vodkát, és majd ha jössz, lövök neked jávort. Aztán ez így ment. Amikor megkívánta, akkor vitt két üveg vodkát, mindig annyit. Hús meg, ha kellett, lett pillanatok alatt. Vagy előre lelőtte őket, vagy tartotta valahol, vagy egyszerűen tudta, hol vannak. Két évig így ment, két éven keresztül ellátta őket. A hús mindig friss volt, mindig elég volt, és ez volt a legolcsóbb megoldás is. Ezt nekem az olajosok főnöke mesélte."*

Az itt kirajzolódó, szinte zavarba ejtően pozitív kép ennél kicsit árnyaltabb, ami kiderül abból is, hogy az Ozernoje területén történt sikertelen kútfúrást sokan azzal magyarázták, hogy a falu és a környék legfontosabb istenasszonya, Päi Imi, akinek a szent helye a faluval szemközt fekszik, egyszerűen megakadályozta az olaj kitermelését.

Az „osztjákok" nem csak pozitív tapasztalatokat szereztek az olajbányászokról. A negatív tapasztalatok gyakorlatilag mind a környezetszennyezéssel voltak kapcsolatosak. A lelőhely feltárása közvetlen károkat okozott nekik. A tó jelentős kőolajszennyezést szenvedett el. 4-5 cm vastag olajréteg úszott a felszínén, ami olyan sűrű volt, hogy evezni alig tudtak benne. A szeny-

[509] Kulemzin 1996: 252.

nyeződés feketére festette a bödönhajókat.[510] Hatalmas pusztulás következett be a halak között is: csonkolódott és elszíneződött az uszonyuk, a szemük kifehéredett, élőholtként vagy döglötten lebegtek a vízen. A vadkacsák tolla is olajos lett, alig tudtak repülni. Ebben az évben a tóból fogott halakat nem is ették meg, sőt az elhullott állatokat a köztük turkáló medve sem fogyasztotta el. A tavaszi magas víz bemosta a szennyeződést az erdőbe, a helyiek szerint ez mentette meg a tavat a végső pusztulástól: az olaj lerakódott a fákra, a növényzetre, és bár ott évekig látható maradt, kevesebb került vissza a tóba. A szennyeződés hatása máig érezhető: az általam ismert utolsó vízminőségi mérés idején, 1992-ben még kimutatható volt a kőolaj-szennyezettség, sőt az akkori halpusztulás óta nem nagyon lehet kárászt fogni a tóban.

A tó szennyeződése mellett egyéb károk is érték az ozernojeieket. Történeteik szerint amíg az olajbányászok a faluban vagy a környékén dolgoztak, hatalmas volt a zaj, és ez elriasztotta az állatokat is, amik messzebb húzódtak. A jávorszarvasok a vízben úszó olaj miatt magát a tavat is elkerülték, nem mentek bele vízinövényeket legelni, mint korábban. Sok kárt szenvedtek az erdei madarak, a fajdok is, amelyek az olajbányászok körül elhullott, olajtól szennyezett köveket csipegették fel.[511] Ezt nem tudták visszaköpni, így a begyük elfeketedett, a madarak kiszáradtak: húsuk alkalmatlan volt a fogyasztásra. Miután elvonultak a munkások, a lelőhely környékén sokáig széna sem nőtt, jó tíz évvel később lehetett először kaszálni a területet.

A nyilvánvaló károk ellenére az ozernojeiek viszonya nem romlott meg végleg az olajbányászokkal, mert a szennyezést csak hibának, figyelmetlenségnek tartották, amit sikerült számukra is megnyugtató módon rendezni: *„Amikor szóltunk, hogy baj van a halakkal, azonnal megoldották a szennyezést: gödröt csináltak, és oda engedték a szutykot. Rögtön szólni kellett volna nekik, hogy ássanak gödröt. Előtte csak úgy beleeresztették a tóba. Többben is vitáztak velük, de tavasszal jött egy főnök, annak panaszkodtam, és utána minden megoldódott."* Vagyis bár az ökológiai károkat érzékelték, azokra reagáltak, és a mai napig élénk színekkel ecsetelik, közvetlen konfliktus mégsem alakult ki köztük.

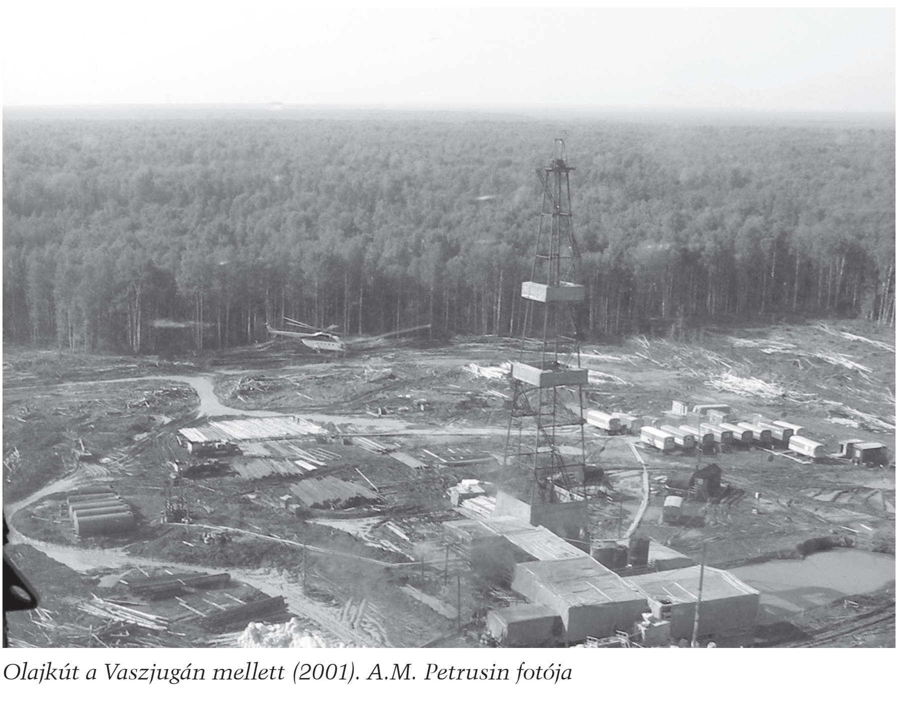
Hasonló beszámolókat az olajbányászok környezetszennyezéséről nemcsak Ozernojével kapcsolatban hallottam rengeteget, hanem tágabb vonatkozásban, általában a Vaszjugán környékéről is. Az olajbányászat, konkrétan az ezzel járó erdőirtások és maguk az olajkutak, kutatótelepek léte közvetlen hatással volt a Vaszjugán-mentére is. Ahol az olajbányászok megjelentek, szükségszerűen bezártak, bezárattak minden vadászterületet, ezek a területek így kiestek a korábbi vadgazdálkodás keretei közül.

510 Ez sugallta azt az ötletet a házigazdámnak, hogy az újonnan készített bödönhajóját kátrány helyett ezzel az olajjal kenje be. A máz azonban nem száradt rá a csónakra, ezért meleg vízzel lemosta, majd újrakátrányozta.

511 A fajdok szerettek a bányászterület környékén tanyázni az ottani kövek és sóder miatt, házigazdám egyszer egyenesen egy fúrótoronyra telepedő siketfajdot lőtt le.

Geofizikusok barakkjai a Vaszjugán mellett (2001). A.M. Petrusin fotója

Olajkút a Vaszjugán mellett (2001). A.M. Petrusin fotója

Az olajkitermelés külön kiemelendő következménye, hogy a folyamatosan vándorló állatok évszázadok alatt kialakult migrációs útvonalait átvágták. A Vaszjugán középső-felső területére korábban rengeteg jávorszarvas vándorolt a déli területekről, az Omszki és a Novoszibirszki megyékből. A Vaszjugán felső folyásáról az a mondás járta, hogy ott több a jávorszarvas az erdőben, mint tehén a faluban. Ma épp ezen a vonulási területen az egyik legsűrűbb az olajkutak hálója, így ezen a környéken manapság gyakorlatilag nem fordulnak elő jávorszarvasok, nem mernek átvonulni ezen a feldúlt, hangos területen.

A rénszarvasok telente északról vándoroltak délre, a Vaszjugán mellé: novemberben kezdtek megjelenni, és január-februárban volt a legtöbb. A falutól akár 5–6 kilométerre is lehetett réneket lőni. Ma itt betonút épült, téli utak, zimnyikek[512] sora húzódik, és kőolajvezetékeket is nagy számban fektettek le. A rénszarvas, ami a jávorszarvasnál is félénkebb állat, nem mer átkelni az utakon, így elkerüli a korábbi, táplálékban igen gazdag telelőhelyét. A rénszarvasok tartanak a csővezetékektől is, mert érzik a bennük áramló nyersanyag vibrációját, és nem merik keresztezni az útját: megközelítik, de vissza is fordulnak. Mindez meglátszik az állatállományon. Míg a nyolcvanas évek, vagyis a betonút és a nagymértékű vezetéképítések előtt jávorszarvas vadászatára évi 150 engedélyt adtak ki, addig ma alig van egy-két fő, aki ezzel foglalkozik. A rénszarvasok, amiknek a vadászatára korábban 100 engedélyt adtak a területen, mára gyakorlatilag eltűntek. Az érintett régiónak csak a legészakibb, a Tyumenyi területtel szomszédos részén lehetne rájuk vadászni, azonban ez a terület ma használaton kívül áll. Annak, hogy egy vadász sem megy oda, egyértelműen a távolság az oka. Korábban, a rendszeres vadászatok idején, ősszel kétéltűekkel, helikopterekkel „dobták le" a vadászokat, vadászbrigádokat, ma azonban erre lehetőség sincsen, és a prémek nyomott ára miatt megtérülés sem várható tőle.

Coboly is jóval kevesebb manapság, mint volt korábban. Sokan a túlzott levadászást nevezik meg ennek okaként, azonban a tények ezt cáfolni látszanak. A nyolcvanas évek előtt a vadászati szövetkezetben negyvenöt hivatásos vadász dolgozott, akik évente fejenként 25–30 cobolyt ejtettek el. Emellett százötvenen amatőr vadász váltott ki engedélyt cobolyvadászatra. 2008-ban összesen 73 ember igényelt cobolykilövési engedélyt. Ha ennek alapján számolunk – márpedig érdemes ebből kiindulni, hiszen az engedély nélkül lelőtt cobolyok száma körülbelül állandónak tekinthető –, akkor minimálisan is kevesebb mint a felére zuhant az egy évben kilőtt cobolyok száma. Sokkal fontosabbnak tűnik a cobolyok számának alakulásában az, hogy rohamosan csökken a táplálkozási helyük, táplálékbázisuk. Az erdőtüzekben rengeteg bogyót termő terület pusztul el,[513] az olajbányászok gyakran

[512] Csak télen használatos utak.

[513] 2007 nyarán a Novüj Vaszjugán és a hajdani település, Katilga közötti út mellett égtek le hatalmas erdőterületek, amelyek a környék legjobb áfonyaszedő helyei voltak: elsősorban vörös- és kékáfonya termett arra óriási mennyiségben.

kivágják a cirbolyásokat is, márpedig a cobolyok ezeken a helyeken tudnak a legkönnyebben élelemhez jutni. Ezek a változások a cobolyok nagyarányú és nagy távolságokra vezető migrációját eredményezték. Ez azt jelenti, hogy a helyi cobolyállomány mindig azokban az erdőfoltokban összpontosul, ahol abban az évben kedvező volt a bogyók és a cirbolyamag termése. Míg tehát a nyolcvanas évek előtt a cobolyok állománya arányosan oszlott el a területen, és minden vadászterületen egyforma eséllyel lehetett vadászni rájuk, addig ma ez teljesen kiszámíthatatlan: egyes területeken kimagasló zsákmány várható, míg másutt alig bukkanni még a nyomaikra is. Ráadásul az állatok az erdőket részesítik előnyben akkor is, ha letelepedési helyet választanak, hiszen menedéket is itt, az öreg fák odvaiban találnak leginkább az őket veszélyeztető ragadozóktól, bagolytól, rozsomáktól, farkastól, rókától.

Még drasztikusabban omlott össze a nyércek korábban jelentős állománya. A nyérc rengeteg időt tölt vízben, hatalmas területeket jár be vadászzsákmány után kutatva, így rendkívül érzékeny a víz szennyeződésére. Márpedig az utolsó évtizedekben a vízszennyeződés igen magas szintet ért el, gyakorlatilag ki is pusztultak a nyércek a Vaszjugán mellől.

Mint már eddig is láthattuk, az egyik legnagyobb problémát az erdőtüzek okozzák. A helyi, vaszjugáni szakemberek becslése szerint az erdőtüzek 98%-a emberi tevékenységre vezethető vissza. Nem feltétlen tudatos gyújtogatásra kell gondolni, hanem például arra, hogy az utakon közlekedő járművekből, az erdőben járó kétéltűekből szikrák csapnak ki, amik lángra lobbantják a környéket. Ezt igazolja az is, hogy az erdőtüzek fészkei gyakran az utak közvetlen közelében vannak. Hasonlóan veszélyesek a járművekből – többek közt a helikopterekből is – kidobált csikkek, vagy az elhagyott üvegek, amik nagyítóként működve, a nap energiáját összegyűjtve keltenek tüzeket. De a környezetszennyezés nyomainak eltüntetése céljából tudatosan gyújtott tüzek is gyakran szabadulnak el.

Az erdőtüzek felügyeletére, oltására a Szovjetunió felbomlása előtt légi tűzoltó vállalat feladata volt, akik rendszeresen repülték körbe a tájat, és oltották a tüzet azonnal, ha füstöt láttak fellobbanni. Ma az egész – emlékeztetőül: Magyarországnál alig kisebb – járás területén összesen egyetlen légi megfigyelő dolgozik. Ha tüzet tapasztal, akkor sem tud erre embereket, technikát mozgósítani, mert ugyan gépparkjuk van, ám a felszállások finanszírozása nem megoldott. Az állami tűzvédelem összeomlása miatt fontos szerep hárul az olajbányász vállalatok tűzoltó egységeire, akik azonban ott és csak ott oltanak, ahol konkrét érdekeltségeik vannak.

2012-ben hatalmas erdőtüzek sújtották Novüj Vaszjugán környékét, közte a közvetlen szomszédságát is. Ottjártamkor a leégett területek nagyságáról hivatalos adatok még nem álltak rendelkezésre, de ezek mindenképpen torzítóak is lettek volna. A hivatalos, állami statisztikákban ugyanis csak azokat a területeket tüntethették fel a helyi szakemberek leégett erdőként, ahol megkísérelték az oltást, azok a területek viszont, amelyek zavartalanul

égtek olykor akár egy hónapon keresztül is, kiszorultak mindenféle nyilvántartásról (lásd X. és XI. kép).

A közvetlen környezetkárosítás mellett a legnagyobb megbotránkozást az olajbányászok, illetve azok vezetőinek brutális, alkalmanként automata fegyverekkel végrehajtott orvvadászatai keltették, amikor a lelőtt vadaknak csak a combjait vitték magukkal, a többi részét hagyták elrothadni. Egy ismerősöm, aki megtalálta egy ilyen mészárlás nyomait, a látványt a *Farkasokkal táncoló*[514] című film emblematikus jelentéhez hasonlította, ahol megnyúzott, megcsonkított bölénytetemek feküdtek szerteszét a fehér telepesek vadászata után.

A vadállomány pusztulásában tehát mindenképpen szerepet játszik az olajbányászatban dolgozók vadászata, orvvadászata is. A terepen dolgozó geofizikusok, geológusok saját megélhetésük biztosítására is rendszeresen vadásznak. Ennél nagyobb kárt okoz a területen teherautókkal közlekedő munkások alkalmi vadászata: az autók zömében, annak ellenére, hogy hivatalosan tiltott, tartanak puskát, amivel az út mellett vadásznak. Ennek a vadászatnak az egyik negatív oldala az, hogy mivel a menetidőt tartaniuk kell, a megsebzett vadaknak soha nem mennek utána, amelyek így az erdőben pusztulnak el.

Jogilag természetesen tilos az olajbányászok számára bármiféle vadászat, azonban egyáltalán nem megoldott a jogszabályok betartatása, az ellenőrzés. Az – újra hangsúlyozom, hogy Magyarország nagyságú – járás területén 2008-ban három, 2012-ban már csak két államilag finanszírozott vadőr dolgozott. A terület ellenőrzését így aztán nem lehet elvárni tőlük. Ráadásul 2008-ban a fizetésen kívül semmilyen állami finanszírozást nem kapott egy vadőr, vagyis a saját közlekedési eszközeivel, a saját fizetéséből vásárolt üzemanyaggal lett volna köteles ellenőrző utakra járni. Ez természetesen irreális elvárás volt. Ugyan az olajbányász cégeknek kötelességük a vadvédelem segítése, hiszen technikát is és embert is kell a vadőrök számára biztosítaniuk – egy vadőr minimálisan két kísérő társaságában mehet járőrútra –, ezt a kötelességüket soha nem teljesítették. Ellenben elmondható, hogy a cégek kifejezetten érdekeltek abban, hogy a munkásaik vadászatát eltussolják. A vadőrök gyakori tapasztalata az, hogy amikor a betonúton közlekednek, az olajbányász cégek biztonsági ellenőrző pontjain rendre megállítják, sőt gyakran hosszasan feltartóztatják őket, és leadják a jelzést a telephelyekre, hogy vadőr érkezik. Így gyakorlatilag esélytelen lenne bármiféle hatékony ellenőrzés, ha azt tényleg végezni is akarnák. Csakhogy ezt ők maguk sem forszírozzák, hiszen minden bizonnyal joggal tartanak a rajtakapottak bosszújától: munkájukat kifejezetten veszélyesnek tartják.

Az olajbányász cégek nem csak ezek miatt nem érdekeltek a természet- és vadvédelemben. Az olajbányászat beindulásakor a korábban jól működő, sok korábban kipusztult faj visszatelepítésében, illetve új faj betelepítésében

[514] *Dances With Wolves*. Kevin Costner 1990-es filmje.

komoly szerepet játszó Csertalai természetvédelmi területet egyszerűen bezáratták. Ez volt ugyanis az a terület, ahol ma a legnagyobb hozamú olajkutak működnek – márpedig ezeket nem lehetett volna feltárni, ha a terület jogállása megmaradt volna. Ugyanígy napjainkban az olajbányászat kifejezetten ellenérdekelt abban, hogy a Vaszjugáni mocsarat az UNESCO által védett természeti kulturális örökséggé tegyék. Ugyan a beadványt már benyújtották, sokáig mégis késést szenvedett az olajbányász vállalatok lobbitevékenysége miatt, illetve a terület kijelölése is többször módosult ugyancsak az ő hatásukra.[515]

Hasonlóan jelentősnek kell tekintenünk azt a természetkárosítást is, ami az elégtelen technika vagy éppen a balesetek következménye. Több olajkatasztrófát is emlegetnek a helyiek, amelyek közül kiemelkedik egy 2005-ös eset. Az év májusában a Vaszjugán felső vidékén, a Jagil Jah folyó vízgyűjtő területén, a dvurecsenszkojei lelőhely közelében, a hajdani Ljoszmarovka településtől nem messze történt egy súlyos következményekkel járó csőtörés. A csővezetékben áramló, egyébként igen magas hőmérsékletű nyersolajat túlzottan nagy nyomás alatt továbbították, aminek következtében az egyik dilatációs hézagnál a csővezeték vibrálni kezdett, majd széttörött, és hatalmas mennyiségű kőolaj ömlött szét a területen.[516] A hivatalos statisztika 390 m^3 körüli kárról tudósított, a helyi szakemberek becslései azonban a 20 000 m^3-t is meghaladó veszteségről, több mint 35 hektár közvetlenül érintett területről szóltak, és állításuk szerint egyes helyeken a mocsárban a 40 centimétert is elérte a nyersolajréteg vastagsága. Nemcsak az adatokat, hanem a baleset minden körülményét titkosították, a sajtó nem tudósított róla, megpróbálták elhallgatni, hiába fordultak gyűlésen Novüj Vaszjugán önkormányzati hivatalához, hiába fordult információkéréssel a helyi obscsina a természetvédelmi hivatalhoz. Az érintett területre engedély nélkül még az olajbányász cégek dolgozóit sem engedték be. Az egyik legnagyobb probléma az volt, hogy a baleset egy tőzegmocsárban történt, ahol az olaj mélyen beszívódott a tőzegrétegek közé. Mivel a balesetet követő 2006-os tél igen kevés havat, így tavasszal kevés vizet hozott, az olaj jelentős része bent maradt a talajban. Ez abból a szempontból nem volt feltétlenül rossz, hogy egyszerre relatíve kevés olaj folyt szét, ugyanakkor annak lehetőségét

[515] Az olajbányász cégek lobbierejét mi sem bizonyíthatja jobban, mint az, hogy a bajkonuri űrközpontból kilőtt rakéták útvonalát is módosították a kérésükre. A hordozórakéták második sora ugyanis leválása után a korábban lakatlannak tekintett Vaszjugáni mocsárban hullott a földre. Ezek maradványait rendszeresen megtalálták helyi vadászok, sokuk halálát kifejezetten ezzel a ténnyel hozzák kapcsolatba. Mivel újabban a Vaszjugán felső vidéke igen fontos olajbányászati területté vált, és a lehulló fémdarabok tűz- és balesetveszélyesek, a rakéták útvonalát is módosították az utóbbi időkben.

[516] Akkoriban a kőolajvezeték mentén nem voltak ellenőrző állomások, így a nehezen járható területen alig tudták megtalálni a csőtörés helyét. Azóta ezen a vezetékszakaszon huszonöt ellenőrző-/mérőállomást iktattak be, így az esetleges balesetek könnyebben lokalizálhatók.

Kőolajszennyezéstől tömegesen elpusztult halakat lapátolnak ki a Vaszjugánból (2008). V. Polumogin fotója

Kőolaj-szennyeződés a Jagilj Jah folyón (2011). V. Polumogin fotója

is magában hordta, hogy a nagyarányú szennyeződés meg fog ismétlődni. A sok havat és vizet hozó 2007-es tél után ez be is következett, újra rengeteg szennyeződést hordott szét a tavaszi ár. Adatok híján a környezeti károk nem felbecsülhetők. Ugyanakkor sok történetet lehet hallani a környéken vadászterülettel bíró vadászoktól. A katasztrófa ugyanis erősen érintette a Novüj Vaszjugán-i vadászokat is, hiszen annak helye a folyó mentén feljebb volt, és a hivatalos állítással szemben az olaj beszivárgott a környező vizekbe is, először a Malaja Kajirka patakba, onnan a Jagil Jahba, ami viszont már a Vaszjugánba vitte a szennyezést. Volt olyan vadász, aki elmondása szerint sírva húzta ki az olajos vízből az elpusztult hódokat és hattyúkat. A baleset után évekkel is sokan úgy gondolták, hogy azért nincsen sem tőzegáfonyából, sem vörösáfonyából jó termés, mert a föld szennyezett lett, és a cobolyok prémjének gyakori elszíneződését, foltosságát, illetve egy tömeges halpusztulást is erre vezettek vissza. Többen aggódtak amiatt is, hogy a környék vize egyáltalán iható-e még.

Az olajbányászok okozta kellemetlenségek között kell említeni azt is, hogy egyes visszaemlékezések szerint az olajbányászat idején sokszor jelentek meg rendőrök a faluban, hogy ellenőrizzék a vadászokat, vagyis azt, hogy vadászatuk mindenben az orosz törvények szerint zajlik-e. Mivel nyilvánvalóan nem – ma sem –, a rendőrök jelenléte kifejezetten nemkívánatos volt. Néhányan úgy gondolták, hogy egyenesen a bányászok jelentették fel őket, hiszen ha *„egész nap az erdőben járnak, akkor biztosan tele vannak hússal is”*, amiről feltételezték, hogy illegális vadászatból származik.

Mivel a kőolajbányászat a Vaszjugán mellett sem okozott kisebb környezeti károkat, az olajbányászok nem voltak körültekintőbbek és nem dolgoztak finomabb módszerekkel, sőt a helyi „osztjákokhoz" való hozzáállásuk sem különbözött jelentősen attól, ahogy az északabbi, konfliktusokkal jobban terhelt területeken viszonyultak hozzájuk, ezért a konfliktus hiányának okát elsősorban nem a kőolajbányászatban vagy a bányászokban kell keresnünk.

Az egyik ok vitathatatlanul itt is az, amiről az északi hantikkal és nyenyecekkel kapcsolatban Stammler ír: a Szovjetunióban sikerült egy olyan közösségi érzést kialakítani, ami a posztszovjet időkben is érezteti hatását: a nagy nemzetközösséghez való tartozás érzése megnehezíti az ország számára oly fontos kőolajbányászattal szembeni érzések kialakulását. Ugyanakkor korábban láthattuk, hogy önmagában ez kevés ahhoz, hogy az olajbányászat ne démonizálódjon.[517]

A másik ok a kőolajbányászat kiemelt fontossága a régió, illetve szűkebben az olajbányászok – családjainak is otthont adó – Novüj Vaszjugán számára. Ahogy mindenki, úgy ők is reflektáltak arra, hogy Novüj Vaszjugán általában a kőolajbányászatnak, közvetlenül pedig egy kőolajkutató vállalatnak

[517] Stammler 2011.

köszönheti, hogy a szomszédos, azóta megszűnt falvakkal szemben a mai napig működőképesnek bizonyul.[518] Ezt még annak ellenére is igaznak gondolták, hogy érzékelték azt a feszültséget, ami abból adódott, hogy olajlelőhelyek mellett élve is csak alig részesülnek a kitermelés hasznából. Egy helyi „orosz" asszony megfogalmazása szerint *„az olajon ülünk, de nem kapunk belőle semmit",* míg egy másik helyi lakos ezt így pontosította: *„a legnagyobb kőolajmezőn élünk, otthon mégis fával fűtünk".* A kőolajhaszonból való kirekesztettségnek igen szembeszökő példája az, amit egy „osztják" férfi egyenesen *„az olajbányászat képtelenségének"* nevezett. Ezzel arra gondolt, hogy az olajbányászok az utak, a vezetékek építése közben jelentős mennyiségű fát termelnek ki. Ahelyett azonban, hogy odaadnák a helyieknek, esetleg eladnák tűzifának, inkább elsüllyesztik a mocsárban. A kár kettős: nemcsak elvesztegetik a fát, és felesleges munkaerőt fordítanak annak eltüntetésére, hanem a helyieknek az erdőkárosítás ellenére is újabb erdőterületeket kell kivágniuk azért, hogy fedezzék a faszükségletüket. Az ok pedig egyszerű: a bányászoknak „rendet" kell hagyniuk maguk után, nem hagyhatják szétszórva a kitermelt faanyagot, ugyanakkor egy tiltó rendelkezés hatására nincsen joguk arra, hogy értékesítsék azt.

Novüj Vaszjugán gazdasági kilátásai ma egyértelműen a kőolaj-iparágtól függenek. A háború után a település gazdasági helyzete annak ellenére is kilátástalan volt, hogy a termelés több ágazatával kísérleteztek. A mezőgazdaság a háztáji gazdaságokon túl nem tudott nagy szerepet játszani, a falu kolhozát még a háború előtt bezárták. A legfontosabb szerepet az erdőkitermelés mellett a településen működő ipari szövetkezet (varroda, cipészet, bútor- és téglagyártás), illetve vadászati szövetkezet, a promhoz[519] játszotta. Ez utóbbi az alapprofilja, a halászat és a vadászat mellett a háború alatt szakosodott a jegenyefenyő gyantájának gyűjtésére, a vadnövények átvételére, sőt néhány évig kékróka-telepet is fenntartott. A háború után visszaeső termelés és a mindenféle központtól való távolság miatt a település jelentősége azonban egyre csökkent. Amikor feloldották a tömegesen kitelepítetteket sújtó kitelepített parancsnokságok intézményét, a lakosság jelentős része visszatelepedett szülőföldjére. Emiatt 1959-ben a falu el is veszítette járásközpont szerepét, területét hozzácsatolták a Kargaszoki járáshoz. A település – más falvak sorsához hasonló – megszűnését az akadályozta meg, hogy közvetlen környezetében az ötvenes években megkezdődtek a kőolajfeltáró kutatások,

[518] A Vaszjugán mellett 1945 és 1989 között a települések száma 101-ről 11-re csökkent. (A Vaszjugán menténeк történetéről, demográfiai viszonyairól lásd: Nagy Z. 2007a: 17–31.) Azóta még egy település szűnt meg, újabban a korábban majdnem Novüj Vaszjugán léptékű szomszédos (légvonalban tőle 87 km-re fekvő) Novüj Tevriz kezd „perspektívátlanná" válni. E falu gazdasága évtizedekig szinte kizárólagosan a fakitermelésre épült. A környező erdők kimerülése, a fakitermelés rentabilitásának összeomlása óta a település rohamosan néptelenedik el.

[519] Promüslennoje Hozjajsztvo (Промышленное хозяйство) – 'ipari szövetkezet'.

és 1964-ben termelni is kezdett az első olajkút. Novüj Vaszjugán falu lett a központja az 1955-ben alapított, rendkívül sikeres[520] kőolajkutató üzemnek, aminek köszönhetően az olajágazat nemcsak kiegészítette az addigi gazdasági palettát, de központtá vált, amely köré szerveződött a falu teljes gazdasági és társadalmi élete.[521] A demográfiai viszonyok megfordultak, Novüj Vaszjugán lakossága újra növekedni kezdett, ezúttal elsősorban a korábbi kőolajtermelő vidékekről idetelepedett szakembereknek köszönhetően.[522] Nem véletlenül nevezik időnként „Kétszer született"-nek falujukat a helybeliek. A kőolajkutató vállalat, a ZNGRE – átvéve a költségvetési üzem feladatainak egy részét – magára vállalta a település szociális szférájának támogatását is. Oroszlánrésze volt a település újjáépítésében (lakóházak és közösségi épületek: iskola, óvoda, művelődési ház, egészségközpont, rádióállomás, közösségi fürdőház, mosoda, élelmiszer- és áruraktárak, hűtőház építése), ivóvízkutak fúrásában; emellett mindenfajta segítség révén patronálta a majszki Kalinyin termelőszövetkezetet, saját óvodát működtetett, és hozzájárult az iskola és az egészségközpont fenntartásához is. Ahogy Julija Sicsanyina megállapítja, Novüj Vaszjugán virágzásának ideje a ZNGRE sikeres időszakához kapcsolódik,[523] és a mai napig komoly nosztalgiával emlékeznek a 2003 októberében felszámolt cégre a helybeliek is.[524]

A település a ZNGRE megszűnése óta[525] is nyilvánvaló függésben van a kőolajbányászattól. Lakosságának túlnyomó része a szomszédos Pionyernüj és Igol központú olajlelőhelyeken, illetve kisebb, nagy olajbányász cégeknek bedolgozó vállalkozóknál állnak alkalmazásban. Ez a tendencia annak ellenére igaz, hogy sokszor szívesebben alkalmaznak a cégek olyanokat, akik messziről, az ország délebbi és európai részeiről érkeznek, mert – még a szállítás költségeit beleszámítva is – olcsóbbak, mint azok a helybeliek, akiknek ún. északi pótlékot, fizetéskiegészítést kell garantálniuk a rendszeres jövedelmük mellé. Azt, hogy a falu lakosai be tudnak kapcsolódni az olajbányászatba, az garantálja, hogy Novüj Vaszjugánt a két fent említett olajközponttal betonút köti össze. A sikeresség másik oka az idősebb generáció szakértelme, amire még a ZNGRE-nél tettek szert. Magát az utat is a kőolajcégek építették a nyolcvanas évek végén.

[520] „A lesikeresebb olajkutató üzem a Tomszki megye területén" (Büdzsakov 2010: 351).

[521] Sicsanyina 2011.

[522] Sicsanyina 2006; Logunov 1989.

[523] Sicsanyina 2013.

[524] A többször nevet változtató cég történetéhez lásd: Sicsanyina 2013; Büdzsakov 2010: 19–23 és 349–351; Hudobca 2006.

[525] A cég megszűnése a Jukosz idejében történt. Az utolsó tulajdonos, a TomszkNyeftyeGaz nem kívánta eladni a gazdaságos, sikeres céget a Jukosznak, akik ettől kezdve nem adtak megrendeléseket a cégnek. Létrehoztak egy saját, hasonló feladatú kőolajkutató céget, a NyeftyePromburSzervizt. A vaszjugáni olajmunkások jelentős része a ZNGRE tönkremenetele után itt helyezkedett el.

Novüj Vaszjugánban az állami szférán és a kiskereskedelmen kívül szinte nincsen olyan álláslehetőség, ami ne lenne az olajjal kapcsolatban. 2007-es adatok szerint a falu munkaképes korban levő lakosai közül senki nem dolgozott már a földművelésben, közel 10-10% dolgozott a helyi vállalkozásokban (boltok, fodrászat, patika) és az állami szférában (iskola, adminisztráció, óvoda, kórház, kulturális központ, művészeti iskola, könyvtár), a többiek mind közvetlenül az olajbányászatban, vagy az azt kiszolgáló munkahelyeken voltak alkalmazásban. Igen magas volt a munkanélküliek aránya is: megközelítette a 25%-ot. A munkanélküliség a ZNGRE likvidálása után ugrott meg. A cég az utolsó éveiben is 380–400 munkást alkalmazott, a munkanélküliségi arány akkoriban 9–10% volt. A férfiak elhelyezkedési esélyei sokkal jobbak voltak a ZNGRE szétesése után, mint a nőké, akik nehezen találtak maguknak olyan állást, amit a család életével össze lehetett egyeztetni. Ezt a kapcsolatot a ZNGRE és a falu sorsa között az önkormányzat adminisztratív vezetője úgy fogalmazta meg, hogy a cég megszűnésével *„mindennek vége lett nálunk, átváltoztunk alvó várossá".*

Az „olajizmus" gyakorlatának megfelelően a kőolajbányász cégek állami, önkormányzati feladatokat látnak el, így például a régió helikopter-közlekedése az irányításuk alatt áll, vagyis tőlük függ a személyszállító helikopterek közlekedése, a postai kiszállítás gyakorisága vagy éppen a betegek kórházba juttatása. A régió úthálózatának bővülése miatt – csak télen járható, ún. zimnyik út köti össze Novüj Vaszjugánt Kargaszokkal, de Alekszandrovo felé egy állandóan járható út is megépült – ez ma már nem okoz olyan kiszolgáltatottságot, mint a kilencvenes években vagy a kétezres évek elején, de ma is komoly problémák származhatnak belőle. Az olajbányászattal foglalkozó vállalatok jelentős szponzorációs munkát is ellátnak, így például a Jukosz finanszírozta a Szrédnyij Vaszjugán-i templom felépítését, a GAZPROM építtette fel Müldzsinóban az új iskolát, a TomszkNyefty pedig minden évben jelentős támogatást ad a Novüj Vaszjugán-i könyvtár és iskola működésére. Olyan, a nemzeti identitás szempontjából kiemelt állami projekteket is az olajbányász cégek finanszíroznak, mint például a háborús veteránok megsegítése, felkarolása. A község mellett elhaladó Pionyernüj–Igol-betonút is a TomszkNyefty kezelésében van, ők biztosítják a folyamatos karbantartását, hómentesítését, de az úton felállított ellenőrzőpontok működtetését is az ő biztonsági cégük látja el.

Novüj Vaszjugán lakosai és vezetői is egyaránt reflektálnak arra, hogy a nagymértékű izoláltsága, a központoktól való hatalmas távolsága[526] ellenére is a község megmaradni látszik, ami szemmel láthatóan az olajbányászati ágazatnak köszönhető. Ennek megfelelően az önkormányzatban komoly

[526] A távolsága légvonalban 260 km Kargaszoktól, a járásközponttól, és 555 km Tomszktól, a megyeszékhelytől.

befolyással bírnak az olajvállalatok vezetői, a település hivatalos elöljáróit gyakran vádolják azzal, hogy elsősorban az olajbányászok érdekeit képviselik, akár a község lakosságával szemben is. A kőolajtól való függés, az erőforrások közötti hierarchia szimbolikus kinyilvánítása volt az, amikor a ZNGRE megalapításának 40. évfordulójára a falu egyik utcáját átnevezték „Kolhoz utcáról" „Kőolajkutatók utcájára".[527] A kétezres évek elején a polgármester, a helyi iskola volt igazgatója, Mihail Hodorkovszkijjal, a Jukosz elnökével beszélve azt mondta: *„Úgy gondolom, a falu és az olajbányászok érdekei objektíven és csaknem teljesen megegyeznek"*, majd úgy folytatta, hogy *„a település sorsa összekapcsolódott az olajjal, és olaj nélkül nincs jövője".*[528] Az önkormányzat adminisztrációjának vezetője ugyancsak hasonlóan vélekedett: *„Perspektívánk a távoli jövőre nézve egyáltalán nincsen. Attól függünk, hogy a területen meddig fognak olajat kitermelni. Ha ez megszűnik, ha ezt bezárják, akkor a falu ki fog halni."* Ezt az olaj-determinizmust a helybeli „osztjákok" is érzékelik, és érzékelték mindig is, ami ugyancsak megnehezítheti az olajbányászat stigmatizálódását.

A harmadik oka annak, hogy az olajbányászat nem stigmatizálódott úgy, mint az északabbi területeken, elsősorban a többségi társadalommal fennálló konfliktus megfogalmazódásának köszönhető. Mert ellentétek a helyi őslakos kisebbség és a betelepülő többségi társadalom között a Tomszki megyében is vannak. Ezek elsősorban látens konfliktusok, az „osztjákok" gyenge ellenállási stratégiákat,[529] a scotti értelemben vett hétköznapi ellenállás stratégiáit alkalmazzák. A többségi társadalom normáival, rendjével, asszimilációs törekvésével való csendes szembenállásként kell értelmezni azt, hogy jelentős részük – mint említettem – nem tagozódott be a többségi társadalom által kínált életformába, és – elsősorban a férfiak[530] – visszajártak szülőfalujukba korábbi gazdasági tevékenységüket folytatni. Gyerekkorukban többen megszöktek az iskolából, és akár húsz kilométert is gyalogolva, télen, félcipőben visszaszöktek szüleikhez az erdőbe. Ekkor még a hanti nyelvet titkos nyelvként használva beszélték ki az „oroszokat" azok jelenlétében. Az állami tiltással és szankcionálással mit sem törődve segítették a kitelepítetteket; és megpróbálták kijátszani a beszolgáltatási kötelezettséget is, kísérletet tettek a prémek fekete értékesítésére. Hasonló stratégiaként – valamint az állami bürokráciában való jártasság hiányaként – lehet értelmezni azt is, hogy az alapvetően halászatból és vadászatból élő „osztjákok" közül Ozernojében mindössze egynek volt fegyverviselési engedélye, és csak ő volt az, aki engedélyt szokott váltani a kilőhető vadakra is. A többiek inkább rejtegetik

[527] „Ulica Kolhoznaja" helyett „Ulica Nyeftyerazvédcsikov".

[528] A helyi olajbányászok lapjának egyik cikkében idézik fel szavait: Шулбаева А.Ф., Мой Васюган – любов, надежда, гордость. Томская Нефть, 2003.07.12: 8.

[529] Vargyas 2002.

[530] A hanti nők eltérő beilleszkedési stratégiáihoz lásd pl.: Mandelstam Balzer 1999: 121–124 és 159–164.

a fegyvereiket, megkockáztatják, hogy a – fegyvereikről nyilvánvalóan tudó – rendőrök alkalmanként elkobozzák azokat, és ilyenkor kis idővel később a rendőrök képviselőitől kell visszavásárolniuk. Ozernojéban eldugják a fegyverüket, ha idegen járművet hallanak közlekedni, illetve Novüj Vaszjugánba menet a hóba vájt barlangba vagy faodvakba rejtik azokat, mielőtt kilépnének az erdőből. Ugyanígy rejtegetik az elejtett vadat, a prémeket is. Van olyan, aki egy évben összesen egy darab engedélyt vált ki, ami folyamatosan vele van, hogy mindig az éppen lelőtt vadat tudja vele igazolni. Vállalják annak a kockázatát is, hogy lebuknak a törvénytelen prémekkel, illetve hogy csak a feketepiacon adhatják el azokat. Semmibe veszik az állami törvény szabályozását a halászat korlátozásában vagy a vadászidények kezdetének és végének meghatározásában. A központ által meghatározott árviszonyok kijátszása – az állammal szembeni gazdasági haszonszerzésnek az egész Oroszországban a munkavállalókra jellemző formája – az, hogy megnyújtják a leadott cobolyprémeket, hogy nagyobbnak látszódjanak.

Valójában negligálják a földterület birtoklásának állami szabályozását is. A Vaszjugán mellett nincsen törvényben rögzítve a „nemzetségi vadászterületek" használati joga, mint az északi megyékben, így minden terület az állam tulajdonában van, és bérleti jogát a vadőr osztja ki évről évre. Az ozernojeiek közül azonban a kilencvenes évek végén mindössze egy ember bérelte az „osztják" jogrend szerint hozzá tartozó területeket, a többiek jogi szabályozás híján a „senki földjén" vadásztak. Ez a jog azonban alkalmanként erősebbnek bizonyult, mint a szabályszerű bérleti rendszer. Egy vadászterülettel hivatalosan nem bíró „osztják" férfinak, aki kiváló vadász volt, és a kilencvenes évek végén maga is kiköltözött Ozernojéba, a vadőr felajánlotta a falu melletti területeket. A vadász ezt nagy felháborodással utasította vissza, mondván, hogyan sajátíthatná ő ki azt a földet, ami mindig az itt élők családjainak területe volt, és ha valakinek egyáltalán, akkor nekik kellene ezt a területet papíron is birtokolniuk. Ezt a véleményét annak ellenére is fenntartotta, hogy más területet nem ajánlottak fel neki, és ezután is csak mások engedélyével, mások földjén tudott vadászni.

Ellenállási stratégia az is, hogy gyakran kerülik a nyílt ellentmondást, a konfrontációt, ezért rendszeresen úgy beszélnek, hogy félrevezessék a beszélgetőpartnert: hamis információt adnak, terelnek. Például hiába tudja valaki, hogy esze ágában sincs ismerősének segíteni fát vágni, de amikor az megkéri, hogy menjen majd el hozzá, állítja, hogy természetesen elmegy. Amikor ezen a csúsztatáson bárki rajtakapja őket, azt mondják: „narocsno szkazal" (*нарочно сказал*), vagyis 'direkt mondtam', 'nem mondtam komolyan'. Ez a stratégia lehetővé teszi számukra a kínos helyzetek elkerülését, az ellenkezés ki nem mondását.[531]

[531] Ez sok rokonságot mutat a Novikova által leírt „hallgatás kultúrájával" (Novikova 2014a: 281–293).

Vagyis, mint láthattuk, az „osztjákok" is ellenállnak a maguk rejtett, csendes módján a többségi társadalomnak – és az államnak –, ám ennek az ellenállásnak a címzettjei a legritkább esetben az olajbányászok, sokkal inkább az „oroszokat" nevezik meg a protestálást kiváltó hegemónia ágenseként/forrásaként. Vagyis annak ellenére etnikus kategóriákban fogalmazzák meg a konfliktust, hogy valójában ennek etnikus tartalma erősen megkérdőjelezhető. Oroszországban olyan erős az etnikus kategóriák – politikai, közbeszédbeli – használata, hogy kézenfekvő a legtöbb konfliktust, így a többségi társadalom és a marginalizálódott társadalom közötti különbséget is, ennek a keretei között értelmezni.

A konfliktus nyelvének ilyesforma kiválasztódása a kitelepítéssel, a kitelepítettek nagyarányú jelenlétével magyarázható. Mint láttuk, a vaszjugáni hantik már a harmincas évek végére elenyésző kisebbséggé váltak korábbi lakóhelyükön, a falvaikat felszámolták vagy éppen feltöltötték kitelepítettekkel. Vagyis amikor a kőolajipar megjelent a területen, a már évtizedek óta a túlnyomó többség között elenyésző kisebbségként élő „osztjákok" találkoztak a bányászokkal: az ellentét tehát sokkal korábbra datálódik, mint az északi területeken, ahol a gyökeres életmódváltást az olajbányászok hirtelen beáramlása okozta. A hegemón, beköltöző – egyébként sokáig javarészt maga is jogfosztott – többségi, valamint az „őslakos" kisebbségi – ugyancsak jogfosztott helyzetű – társadalom közötti konfliktus metaforája így nem lehetett az olajbányászat, mert az valójában csak egy új aspektusa, új formája volt a két csoport ellentétének.[532] Ráadásul az akkoriban éppen hanyatló, családjuk lakhelyéül szolgáló Novüj Vaszjugán helyzetének javulásán keresztül a helyi „osztjákok" ennek nemcsak a hátrányait, hanem az előnyeit is látták.

Itt érdemes megemlíteni azt is, hogy ha voltak is konfliktusok a helyi társadalom és az olajbányászok között, akkor az nem a hantik és az olajosok között, hanem a „helyiek" és a mindenkori frissen betelepültek, a „jöttmentek" között zajlott. Ezt azonban hiba lenne az olajbányászat elleni fellépésként értelmezni. Egyes visszaemlékezések szerint a hatvanas-hetvenes években sokat veszekedtek, verekedtek az ünnepeken a helyiek (az ipari szövetkezet dolgozói) az olajbányászokkal. Komoly verekedéssel, buszdöntögetéssel és fegyverhasználattal végződött például 1987-ben egy vita a betonutat építő, elsősorban kazahokat dolgoztató Kaz-Neftye-dor-sztroj alkalmazottai és a helyi fiatalok között.

Az olajbányászok megjelenését itt, a Vaszjugánon tehát már az a „megtört nemzedék" fogadta, amelynek megjelenésében északon az olajbányászatnak volt eminens szerepe. A „megtört nemzedék" Vahtyin magyarázata szerint nemcsak sajátos nyelvhasználatán keresztül érzékelhető, de „kulturális hibriditásában" is: ez a generáció már jelentős mértékben elvesztette saját

532 Ez a megállapítás összecseng Schlee megközelítésével, aki szerint nem helyes egyszerűen erőforrás-alapú konfliktusokról beszélni a kőolajbányászat esetében sem (Schlee 2011).

tradicionális kultúráját, ám az oroszt még nem sajátította el megfelelően, így beszorult a hagyományos élet és az új, szovjet valóság közé. Ezért ez a generáció alkalmatlanná vált arra, hogy a „tradicionális kultúra" értékeit közvetítse a következő generáció számára.[533] A vaszjugáni megtört nemzedék már alkalmatlan volt arra is, hogy az új helyzetben értelmező-, illetve érdekközösségként lépjen fel: nem reagált egységesen az új kihívásokra, illetve nem képviselte velük szemben egységesen a saját érdekeit.

Novikova szerint az olajbányászat törvényi szabályozásának – és ezáltal a kisebbségi helyzet rendezésének – két kulcskérdése van Nyugat-Szibériában: a földterület birtoklásának joga és az önrendelkezés kérdése. Mire az olajbányászok megjelentek a Vaszjugán mentén, addigra az „osztjákok" többsége már egyáltalán nem birtokolta, sőt gyakran nem is használta a korábbi „nemzetségi vadászterületeket", sőt falvaikat is elhagyni vagy a többségi társadalom tömegeivel megosztani kényszerültek – vagyis a földbirtoklás kérdése addigra közömbössé vált. Talán még azt sem állíthatjuk, hogy a földbirtoklás rendszerét egyértelműen és kizárólag a kitelepítések érvénytelenítették volna el, hiszen már egy 1926-os elemzés is arról beszél, hogy „a föld állami tulajdon, ugyanannyi joga van hozzá az őslakosnak, mint az orosznak, sőt egyiknek is, másiknak is halászjegyet kell vennie".[534] Az „osztjákok" földhöz való jogának kinyilvánítási lehetősége lett volna egy kisebbségi obscsina, vagyis egy tradicionális gazdálkodási módokat űző önkéntes szövetkezet születése. Egy ilyen megalapításának ötlete Novüj Vaszjuganban is felmerült. Egy, az egyik nagyapja révén „osztják" származású férfi éveken keresztül komoly erőket mozgatott meg azért, hogy hivatalosan is bejegyeztethesse a „Vaszjugáni obscsina"[535] jogát ahhoz a földterülethez, ahol vadászni és halászni szerettek volna. Ám a Tomszki megye területén a jogi szabályozás igen szigorú feltételeket támasztott velük szemben, ugyanis minden szövetkezetnek, amely a „tradicionális életformának" megfelelő gazdasági tevékenységet kíván folytatni, és földhasználati jogot kíván rögzíteni, jelentős járműparkot (kétéltű, motoros szán, motorcsónak) kell felmutatnia, sőt mindegyiknek biztosítania kell két önálló erdészi státuszt is.[536] Ezek a feltételek teljesíthetetlenek voltak, nem állt rendelkezésre kellő nagyságú tőke hozzá. Komoly felháborodást okozott a helyiek között az az értelmezési probléma, ami az elvárt „tradicionális életmód" és a jelentős géppark között feszült. Tehát az obscsina megalapításának lehetősége csak elvben volt adott, a gyakorlatban nem. E mögött azt is látni kell, hogy az olajbányász cégeknek, illetve a velük szoros kapcsolat-

[533] Vahtyin 1993: 46–49.

[534] Orlova 1926: 72.

[535] Territorialno-Szoszedszkaja Oscsina Korennüh Malocsiszlennüh Narodnosztyej „Vaszjuganszkaja" – Территориально – Соседская Община Коренных Малочисленных Народностей „Васюганская".

[536] Emlékeztetőül: az egész járás területén mindössze három, később pedig csak két államilag finanszírozott vadőr volt.

ban levő megyei önkormányzatnak egyáltalán nem volt érdeke, hogy egy gazdasági szervezet a kisebbségek földhöz való jogát képviselje, mert akkor engedélyt kellett volna kérnie tőle a terület nyersanyagkincsének kiaknázásához, ráadásul az obscsina kompenzációs követelésekkel is felléphetett volna. A hiábavaló küzdelembe belefáradva, az obscsinát hat év látszatműködés után, 2010-ben megszüntették.[537]

A földbirtoklás mellett a másik meghatározó tényező, az önrendelkezés kérdése sem merült fel komolyan, mert a rendszerváltás idejére, amikor ezek a kérdések egyáltalán felmerülhettek volna, az „osztjákok" társadalma – mint láttuk – már régen atomizálódott, felolvadt, nem voltak olyan közös érdekeik, amelyekért kiállhattak volna. Nem volt, nincs politikai tőke a széttöredezett, javarészt asszimilálódott „osztjákokban", hiszen a nyilvános és politikai diskurzusokban láthatatlanok, a helyi hatalom képviselői gyakorlatilag a létüket is letagadják. Ennek érzékeltetésére eklatáns példa, hogy amikor a Novüj Vaszjugán-i vadőr az önkormányzatban akart egyeztetni a településen élő őshonos kisebbségekről annak kapcsán, hogy kik lennének jogosultak vadászati kedvezményekre, meglepetésére azt a választ kapta, hogy *„nincsenek itt már osztjákok, az egyetlen tiszta vérű osztják XY".* A járás éves költségvetésének kialakításakor éppen a nekik járó juttatások voltak azok, amelyeket a nehéz gazdasági helyzetre hivatkozva visszatartottak.[538]

Ebben a helyzetben tehát az „osztjákok" nem tematizálták jelentősen az olajbányászat kérdését: nem akartak – és nem is tudtak volna – ellenállni neki, nem akartak belőle megélni, nem akarták – és lehetőségük sem lett volna – a kompenzációkra építeni gazdasági stratégiáikat. Egyszerűen régi gazdasági stratégiáikat akarták a lehetőségek szerint tovább folytatni, a megváltozott körülmények ellenére, akár az olajkút árnyékában is. Az új helyzethez mindenféle körülmények között, opportunista módon alkalmazkodni próbáltak, olyan módon, ami egyébként sem idegen a vadásztársadalmak gazdasági stratégiáitól.[539]

Az itt leírt kép hangsúlyosan egy helyre (Ozernojéra) és egy generációra, a vaszjugáni hantik „megtört nemzedékére" koncentrált. Úgy gondolom, a felrajzolt kép térben javarészt általánosítható a Vaszjugán teljes területére, ám nem általánosítható az időben. A „megtört nemzedék" tagjai már vagy nem élnek, vagy nem aktívak, vagy nem ők dominálják az olajbányászokkal kialakult diskurzusokat. A fiatalabb generáció többféle választási lehetőséggel élhet. Elenyésző azok száma, akik a korábbi generációhoz hasonlóan továbbra is az olajbányászokat elfogadva, a konfliktusokat elkerülve, a korábbi, „tradicionális osztják" gazdasági stratégákat próbálná folytatni. Az „osztjákok" is

[537] Az *obscsina* cégbírósági adatait lásd: https://www.list-org.com/company/3343440 (utolsó letöltés: 2020.08.31.).

[538] Voronjanszkaja 2002: 93.

[539] A vadászok opportunizmusához lásd: Sahlins 1972; Ingold 1980.

azt a stratégiát próbálják meg érvényesíteni, amit a legtöbb helybeli fiatal és középkorú választ, etnikai hovatartozásra való tekintet nélkül: megpróbálnak maguknak állást találni a kőolajbányászat nyújtotta lehetőségek között. Az ő törekvéseik ugyan függetlenek etnikai hovatartozásuktól, a lehetőségeik azonban nem azok: „osztjákokat" az etnikus kategóriákban gondolkodó olajbányász cégek nem feltétlenül alkalmaznak szívesen, vagy ha fel is veszik őket, általában alacsonyan kvalifikált munkát kapnak. A leggyakrabban ők az elsők, akiket egy leépítés során menesztenek. A járás statisztikáit tanulmányozva kiugróan magas munkanélküliségi rátát figyelhetünk meg a helyi őslakos kisebbségek esetében.[540] Az így beszűkülő lehetőségek miatt alakult ki egy további életpálya-modell, a lumpenizáció. Az „osztjákok" jelentős része tehát mára marginalizálódott, korábbi településeik pedig elgettósodtak. Erről lesz szó a következő fejezetben.

Mint láthattuk, Jegor Letovnak általában véve igaza volt, amikor azt állította, hogy „az örökkévalóság kőolajtól bűzlik". A vizsgálat alá vont hantik lakóhelye – elsősorban a HMAO és a JaNAO – alatt terül el ugyanis Oroszország legnagyobb kőolaj- és földgázmezője, és az ország sorsa közvetlenül függ a nyersanyagágazat sikerességétől. Ebben a helyzetben az itt élő hantik – és egyáltalán az egész terület – sorsát közvetlenül meghatározza az állami feladatokat is átvevő kőolajipar, az „olajizmus". A nemzetközi antropológiai irodalom az itteni helyzettel megegyezően arról ír, hogy a nyersanyagok bányászata közvetlenül meghatározza azoknak a népeknek az életét, ahol a termelésük folyik, és az „erőforrás-átok" következtében elsősorban problémákat okoz, konfliktusokat kelt. Az így kialakult „nyers uralom" különböző formákat vehet fel a háborúktól a leplezett ellentétekig. Florian Stammler azon megállapítása, hogy Nyugat-Szibériában számos okra visszavezethetően a helyzet leírására nem alkalmas a konfliktus fogalma, véleményem szerint nem állja meg a helyét, hiszen egyrészt a központi hatalom újraszilárdulása előtt voltak komoly, nyilvános összeütközések is, másrészt pedig a „hantik" egy része ma is egyértelműen az ellenállás scotti értelemben vett hétköznapi startégiáját alkalmazza. Az általam leírt helyzettanulmány azonban arra világít rá, hogy a Tomszki megye területén élő hantik, vagyis „osztjákok" számára az olajbányászok jelenléte – a reflektált ökológiai károk ellenére – nem hozott konfliktusokat. Ennek több oka van. Egyrészt a kőolajbányászat a lokális diskurzusokban elsősorban úgy jelenik meg, mint az a lehetőség, aminek településük fennmaradása köszönhető, így az ő sorsukat is pozitívan befolyásolja. Másrészt pedig a helyi „osztják", valamint a domináns többségi társadalom között meglévő ellentéteknek nem válhatott a kőolajbányászat

[540] 2004-ben a helyi őslakosok között a munkanélküliségi arány 92% (!) volt. Későbbi adataink azért nincsenek, mert a bevallott nemzetiségi hovatartozással többé nem vetették össze a munkanélküliségi adatokat.

a metaforájává, hiszen a sztálini kitelepítések miatt az olajbányászat megjelenésekor az „osztjákok" társadalma már feloldódott a betelepítettek óriási tömegében. Az olajbányászokkal már a „megtört nemzedék" találkozott, amely nem tudott sem az új helyzetnek egységes értelmezést adni, sem egységes érdekeket megfogalmazni. Az olajbányászat így a HMAO és a JaNAO hantijaival ellentétben nem jelentett gyökeres változást az életükben, csak egy újabb megnyilvánulása volt a hegemón helyzetben levő többségi társadalom jelenlétének. Vagyis a többség–kisebbség-viszony a Tomszki megye területén annak ellenére nem „erőforrás-alapú konfliktus", hogy a régió életét is egyértelműen a kőolajbányászat uralja. Ez az, ami miatt Jegor Letovnak mégsem volt maradéktalanul igaza.

• AZ „OSZTJÁKOK” FOLYÓJA

Ha a Vaszjugánról mint az „osztjákok” folyójáról beszélünk, akkor az alapvetően arra a gondolatra megy vissza, hogy az „osztjákok” a falu, a járás és a megye közvéleménye számára nem etnikus, hanem életmódcsoportnak számítanak, amit az úgynevezett „orosz” életmóddal állítanak szembe.

Ennek a szembeállításnak értéksemleges eleme az erdővel, a tajgával való rendkívül szoros kapcsolat feltételezése. Az „osztjákság” olyan életforma, amely elsősorban halászaton, vadászaton és más erdőkiélési módokon alapul, és értelemszerűen erősen kötődik a tajgai élethez. Még akkor is így van ez, ha ez az életmód technikailag alig üt el az erdei életet élő oroszokétól. Hogy mennyire nem etnikai alapú az „osztják” mint életmód-kategória, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Novüj Vaszjuganban időnként a 19. század során betelepült oroszok (sztarozsilü – *старожилы* 'régóta ott lakók') leszármazottait is „osztjáknak” nevezik, akiknek életmódja a kitelepítések idején nem sokban különbözött az őslakosokétól. Alapvetően mindkét fél etnikus öndefiníciójában igen fontos szerepe van az erdőnek, a tajgának, a különbség az, hogy az „osztjákok” annak elválaszthatatlan részei, csaknem azonosak vele, míg a „nem osztjákok” az erdőtől könnyen elválasztható behatolók, akik nem *benne élnek* az erdőben, hanem csak *kijárnak oda*. Az „osztjákoknak” az erdő a tőlük elidegeníthetetlen életforma helye, az oroszoknak azonban vagy csak a szórakozás egy lehetséges területe a maga kacsavadászataival és sasliksütéseivel, vagy pedig szigorú gazdasági számítások alapján folytatott megélhetési stratégia, amivel azon nyomban felhagynak, ha elveszti rentabilitását.

Ennél az értéksemleges kategorizálásnál azonban erősebbek az „osztják” fogalomhoz mint életmódcsoporthoz kapcsolódó negatív konnotációk, hiszen az őslakókat az „oroszok” elsősorban a szegénységi kultúra tagjaiként, sőt az esetek túlnyomó részében marginalizálódott, lumpenizálódott elemekként kezelik. A lumpenizálódás képét rendkívüli módon felerősíti az, hogy a hajdani, mára gyakorlatilag elnéptelenedett „osztják” települések sokszor a Novüj Vaszjuganban megmaradni nem bíró, gyakran a rendőrség által is keresett, marginalizálódott, lecsúszott családok, emberek menedékhelyei lettek: ezek a falvak gyakorlatilag elgettósodóban vannak. Az „osztják falvakat” így egyre inkább „bűnöző és alkoholista falvakként” emlegetik, ami erősíti az „osztjákok” mint „bűnözők és alkoholisták” felfogást is. A deviancia és a lumpenizálódás tehát a közbeszédben olyan markerré vált, amelynek

segítségével igyekeznek az „osztjákokat” és az „oroszokat” egymástól elválasztani. Sőt, a párhuzamokat tovább tágítva: tulajdonképpen a tajga, az erdei életmód vált így a társadalom gettójává, ami tovább erősítette a „nem osztjákok” kategorizációjában a „természet” és a „társadalom” kategóriája között feltételezett kibékíthetetlen ellentétet.

A következő fejezetekben az „osztjákságnak” mint életmód-kategóriának a nyomába indulunk, és azt a két – fentebb röviden jellemzett – markert, sztereotípiát elemzem, amelyek alapján a többségi társadalom általában megkülönbözteti őket. Vagyis a következőkben az erdőről és az alkoholról lesz szó.

Az erdő

Petró emlékének

Az erdő és az „osztjákok” tehát immanens módon, elválaszthatatlanul összetartoznak. Ez a következtetés egybeesik a Szibéria-kutatásoknak a táj és az ember kapcsolatára vonatkozó legújabb eredményeivel, amelyek szerint az ember és a természet nem egymással szembeállítható, élesen elválasztható fogalmak, hanem szorosan összetartoznak, hiszen a természet csak a benne élő ember által ruházódik fel jelentésekkel, értékekkel, tartalmakkal, és az ember is csak a természetbe belehelyezve értelmezhető.[541] Ahogy Mészáros Csaba kiválóan összefoglalja: „ez a kutatási szemlélet a környezetet egy megélt, mindennapi cselekvésekkel átitatott, emlékekkel és jelentésekkel felövezett térként igyekszik felfogni. Ennek következtében a közösségek által felismert és megkonstruált helyek és tájak nem a fizikai térből kivágott, attól elkülönítve szimbolikusan képzett terekként értelmeződnek, hanem a közösségek térhasználata által folytonosan újrateremtett és megélt környezetekként. A közösség és az általa használt környezet között fennálló intim viszony nemcsak helyeket és tájakat képez, de hozzájárul az adott közösségek identitásához, életmódjához, és a közösség tagjai számára megteremti az otthonosság, valamint a biztonság érzését is.”[542] A továbbiakban tehát a tájat, az erdőt az embertől elválaszthatatlan, általa belakott térként értelmezem, amely a cselekvések, történetek és emlékezések révén része és meghatározója az egyének és a közösségek folytonosan változó identitásának. Még pontosabban, azt kívánom áttekinteni, hogy milyen szerepet játszik a tajga a helyi „osztjákok” életében, hogyan válik az „osztják” társadalom metaforájává nemcsak maguk az „osztjákok”, hanem az „oroszok” számára is.

[541] Habeck 2006; Ingold 2000; Jordan 2003; 2011; Povoroznyjuk 2007; Szimonova – Davidov – Karbainov – Celiseva 2006.

[542] Mészáros 2012b: 35.

A vadon vagy a vér szava?

A tajga, a végtelen erdőség Oroszországban nemcsak az egyes etnikumokhoz köthető jelkép, hanem Oroszország lakosságának egészére, mondhatni az „oroszországi" etnikumra *(rosszijanyin)* egységesen jellemző etnikus marker.[543] Az oroszországi társadalom is folyamatosan viszonyul az erdőhöz, használja azt, kiemeli egyes elemeit, másokat pedig észrevétlenül hagy, elhallgat. Mint láttuk, emellett a Tomszki megye területén az „oroszok" számára az erdő elsősorban kiismerhetetlen, kiszámíthatatlan, ellenséges terület, a kultúranélküliség szimbóluma. Alapvető jellemzője ezek szerint nemcsak az embernélküliség, hanem az embertelenség is, aminek alapján érthető, hogy a környék múltja a többségi társadalom számára egyenlő az erdő elleni folyamatos harccal, amitől el kell hódítani az otthont, amiből ki kell szakítani a falut, a civilizáció szimbólumát. A területről való gondolkodás alapszimbóluma tehát a régió hivatalos emlékezetében a tajga, a lakatlan, sűrű őserdő, a *gluhomán (глухоман)*. Ezt az erdőt meg kell hódítani, el kell foglalni, lakhatóvá kell tenni az emberek (a kitelepítettek és az olajbányászok) számára: az erdő a civilizáció ellentéteként fogható fel. Az „oroszok" tehát az erdőtől könnyen elválasztható behatolók, akik nem benne élnek az erdőben, hanem megteremtik benne a saját életterüket, leválasztva, kiemelve azt belőle, és ily módon élnek együtt vele.

Ezzel szemben az „osztjákok" szoros kapcsolatban vannak az erdővel, ők nem egyszerűen bele vannak helyezve a tajgába, hanem annak immanens részei, alkotói. Ahogy a már többször idézett V.M Kulemzin írja: „ma a hantik és az erdő elválaszthatatlanok".[544] Ez az összetartozás elsősorban ellentétként megfogalmazva él, hiszen a dichotómikus megfogalmazás általánosan jellemző a nemzetről, az etnikumról, így a nemzeti tájról való gondolkodásra is.[545] A Vaszjugán mentén ez az erdő és a falu etnikus tartalommal való felruházását jelenti: ami erdő, az „osztják", ami nem erdő, az nem „osztják". A demográfiai viszonyokat ismerve nem véletlen, hogy az „osztjákok" számára az etnikus hovatartozás definiálása napi problémaként jelenik meg, amiben az „igaziság" kritériumát a genealógia és a lokalitás elvének segítségével határozzák meg. Az „igazi, valódi" *(nasztojásij – настоящий)* „osztják" vagy „tiszta vérű osztják" *(csisztokrovnüj osztják – чисто кровный остяк),* akit minden felmenője ágán „osztjáknak" tekint a közösség, vagy pedig olyasvalaki, aki az erdőben maradt, vagy legalábbis a megélhetése oda köti. Az „igazi »osztják« ember" eszerint tehát vadászik és halászik, hiszen az „igazi osztják élet" csak az erdőben képzelhető el, „igazi, valódi módon" *(po nasztajasemu – по настоящему)* élni azt jelenti, hogy az erdőben, halászva és vadászva

[543] Tyiskov 2013.
[544] Kulemzin – Lukina 1992: 44.
[545] Albert 2004.

élni. Az „igazi élet" és a „nem igazi élet" kettőssége jól megfigyelhető az idősebb korosztály egyéni élettörténeteiben, ahol a szállásokról a faluba való betelepülést kataklizmaként, törésként, megrázkódtatásként jelenítik meg.

Az erdő és a falu ellentéte, mint az „osztjákok" számára élhető és idegen terep, kiolvasható házigazdám életéből is. Ő még 1992-ben, megismerkedésünk alkalmával beszélt arról, hogy mennyire eltér az élete szülőfalujában, Ozernojéban, ahova halászni és vadászni járt ki, illetve Novüj Vaszjugánban, ahol a családja él. Elmondása szerint Ozernojéban sosem fáradt, bár reggel korán kel és este későn fekszik le, reggeltől estig folyamatosan csinál valamit, tesz-vesz, dolgozik. Ugyanakkor Novüj Vaszjugánban nincs kedve felkelni sem, állandóan álmos, nem csinál semmit, csak a tévét nézi, olvas, szomszédol, illetve folyamatosan azt szervezi, hogy újra kimehessen a vadászterületére. Az erdő és a falu az aktivitás és a szükségszerű passzivitás szétváló terepei számára: „*Tízig, van, hogy tizenegyig alszom, csak akkor kelek fel. Bödönhajóban eveznék, vagy már az erdőbe mentem volna régen, ha most kint lennék. De itt más. Csak nézed az erdőnek ezt a végét,*[546] *és ücsörögsz.*" De nemcsak ő látta így a helyzetét, hanem ismerősei is így tekintettek rá: „*Ő [Novüj] Vaszjugánban egyféle ember, Ozernojéban azonban teljesen más emberré válik. Ott neki valami mindig hiányzik. Honvágya van. Honvágya van az erdő után.*" De tanúja voltam annak is, amikor egy „orosz" férfi az „osztják" feleségéről beszélt ekképpen: „*Az erdő, az erdő neki a szülőháza, a rokona. Ő az erdőt sajnálja is. Sajnálja, látszik a szemeiben. És ahogy az erdőben beszélget, vagy ahogy otthon, az teljesen más emberről tanúskodik.*"

Húsz évvel később szinte ugyanezt fogalmazta meg az „osztjákok" erdei és falusi habitusáról egy másik „osztják" férfi: „*A feleségem nekem azt mondja, hogy én otthon lusta vagyok* [nevet], *de ha a tajgában vagy, csak nézlek, és teljesen más vagy. Otthon persze semmit nincs kedved csinálni.*" Ez utóbbiból is egyértelműen kitűnik, hogy az erdő az „osztjákok" számára élhető, a falu pedig az élhetetlen terület, amit az itt említett férfi az őt kerülgető betegségek példájával is érzékeltetett: „*Az erdőben soha, de soha nem vagyok beteg, azonban ahogy belépek a faluba, rögtön elönt a takony.*"

Az erdőhöz való immanens hozzátartozás, az erdő, a táj és a társadalom szoros kapcsolata[547] ideológiai szinten is megfigyelhető. Az „osztjákok" vallása felől szemlélve az emberek világa nehezen elválasztható az erdő világától. Ez derül ki akkor, ha röviden áttekintjük a vaszjugáni hantik vallásának átalakulását az utolsó másfél évszázadban.[548]

Panteonjuk, az emberekkel legközelebbi, mindennapos viszonyban levő istenségeik látszólag két élesen eltérő csoportra oszthatók, a természeti

[546] A falusi háza a település szélén áll, a kert végében kezdődik a falut körülölelő erdő.
[547] Amire erősen reflektál Jordan (2003) is.
[548] A fent említett kérdések részletes tárgyalásához lásd: Nagy Z. 2007a.

istenségekre és azokra, akik egy-egy rokonsági csoporttal állnak szoros kapcsolatban. A természeti istenségek elválaszthatatlanok a helytől, ahol élnek, amit megtestesítenek, szimbolizálnak. A Vaszjugán mellett minden egyes erdőrészletnek, folyónak, folyószakasznak megvan a maga vízi szelleme, a maga erdei szelleme, így igen gyakran többes számban használják a nevüket. A rokonsági csoportok istenségei ugyancsak szorosan kötődnek az adott rokonsági csoport vadászterületéhez, letelepedési területéhez. A lokalitás és a genealógia elve tehát ugyanúgy elválaszthatatlan egymástól a vaszjugáni hanti panteonban, mint ahogy azt láttuk az „igazi osztják" fogalmának definiálásában is, és ezek egymást kiegészítő elvek a társadalom felépítésében is.[549] Tehát a lokalitás és a genealógia nem egymást kizáró elvek, hanem kiegészítik egymást, ami az ember és az erdő összetartozását, a rokonsági rendszer tájhoz kötődését is ékesen igazolja.

A természeti szellemek kultusza ma a vaszjugáni hantik vallásának legaktívabb szelete. Ennek köszönhetően az ember, ha belép valamely istenség területére, kapcsolatba kell lépjen vele, be kell mutatkoznia, el kell nyernie a kegyeit. Nekem is minden alkalommal, amikor hosszabb időre felbukkantam Ozernojéban, áldozatot kellett bemutatnom a környék isteneinek. Vagyis a vadászterület és az ott élő természeti szellemek közötti kapcsolat igen szoros, intim.

A terület védőszellemének jóindulatát ma gyakran az „oroszok" is kisebb áldozatokkal, ajándékokkal kívánják elnyerni. Például az olajbányászok, ha új kutat fúrnak, gyakran pénzt dobnak bele, hogy sikerrel járjanak, és ennek magyarázataként azt mondják, hogy ezt az „osztjákoktól" tanulták el. Hasonló hatásról tanúskodik az is, amikor két „orosz" vadásszal beszélgetve szóba került a „sajtan".[550] Arról beszéltek, hogy meg kell nyerni az erdő gazdájának jóindulatát, hogy sikeres legyen a vadászat. Megfogalmazásuk szerint *„ez félig vicc, hogy csináljuk, de ettől mégiscsak jó lesz"*. Ezt példákkal is alátámasztották: *„Elkezdtünk horgászni. Nem kap, és nem kap, és nem kap és kész. Na, mi van, a sajtánt kell jóindulatra hangolni, elfelejtettük. Máris szaladtam is a motoros szánhoz, ittunk egyet, és oda is öntöttünk még, a lékbe. És kész, szép lassan beindult a kapás."* A másik pedig azzal toldotta meg, hogy *„ha bemész egy vadászházba, az asztalon is hagysz egy kupicával a házi szellemnek, és ki is viszel egyet, az erdeinek"*. És nem hagytak kétséget afelől sem, hogy maguk is tudják, hogy *„ezeket az oroszok vették át az osztjákoktól"*.

A természeti szellemeket – köztük az erdei szellemet, vagy gyakran többes számban említve, az erdei szellemeket – tehát a mai napig számon tartják, emlegetik. Egy „osztják" férfi az újonnan birtokba vett vadászterületen néhány évvel ezelőtt új kultuszhelyet is kialakított. A névvel meg nem nevezett

[549] Ruttkay-Miklián 2012. A kérdés univerzalitásának megértéséhez lásd: Vargyas: 2008.
[550] Karjalainen 1922: 79; Nagy Z. 2007a: 302.

istenséget az erdővel, elsősorban saját vadászterületével hozta kapcsolatba, amely elsősorban a halász- és vadászszerencséért felelős – akárcsak korábban az erdei szellemek. A szent hely alapítását maga a férfi is kísérletnek érezte. Legjobb tudomása szerint, nagyapjától hallott történetek alapján választotta ki a helyet, a rituális gyakorlatot is legjobb belátása szerint alakította: leginkább vásznat, ruhadarabokat, prémeket hozott áldozatul. A kultusz motorja a felesége volt, aki egyértelműen „orosz", ám úgy vélte, hogy az erdőben mindennek úgy kell történnie, ahogy régen az „osztjákok" csinálták. A kultusz szabályai a mai napig folyamatosan alakulnak, tudatos döntések eredményeként. A kísérlet egyszerre tréfás és egyszerre komoly jellegét bizonyítja az is, hogy leginkább tréfálkozva beszélt a „szellemről", és kedveskedően csak *„az én rendetlen szellemecskémnek"* nevezte, ugyanakkor tőlem is elvárta, hogy vadászterületén járva ajándékot adjak az ő „szellemecskéjének" (lásd XII. és XIII: kép).

Ma már a Vaszjugán mellett nyoma sincs a hantiknál a 19–20. század fordulóján olyannyira fontos házi vagy nemzetségi kultuszoknak. A házi szellem például gyakorlatilag jelentőségét, kultuszát vesztett, funkciótlan folklóralakká vált. Ez nem jelenti azt, hogy ne ismernék szokásait, ne tudnák leírni a külsejét, megjelenési formáját. Miattuk kell esténként letakarni az ételt, vagy éppen a beszélgetés közben hirtelen beállt nagy csend is azt jelzi, hogy egy házi szellem hallgatja őket. Ettől függetlenül ma nem jelentenek többet afféle gyermekijesztő lényeknél, a róluk szóló történetek javarészt tréfásak, szórakoztatóak, és kifejezetten az oroszok háziszellemének, a domovojnak a történeteire hajaznak.[551]

Az, hogy a névvel és élettörténettel rendelkező lokális istenségek veszíteni kezdtek a jelentőségükből, már a 19. és 20. század fordulóján jellemző tendencia volt. Ez a folyamat a 20. század végére gyakorlatilag befejeződött. Ma már nem ismerünk helyi istenségeket, a korábban minden bizonnyal nekik szentelt szent helyek istenségeit ma összefoglaló néven egyszerűen *juŋki-möŋki*-nek[552] nevezik, a korábbi bálványszellemek szent helyeit pedig a korábban használatos *juŋk-sur* ('szellem lakóhelye') terminus helyett *juŋki-möŋki-tayä* (*juŋki-möŋki* 'hely') néven nevezik. E mögött minden bizonnyal a 20. század történelmi eseményeit kell látnunk. Az, hogy a korábbi „osztják" társadalom mozaikjaira esett szét, feloldódott a közéjük telepített „orosz" lakosságban, azt is jelentette, hogy a korábban nagy szerepet játszó rokonsági csoportok jelentősége megszűnt, egyszerűen feloldódtak a korábbi társadalmi csoportok határai. Az így felolvadt „osztják" rokonsági csoportoknak természetszerűleg eltűntek az isteneik is. A falvak eltűnésével, mások nagyszámú betelepülésével pedig a faluszintű szent helyek, illetve azoknak az istenei is elfelejtődtek.[553]

551 Nagy Z. 2007a: 68–74 és 85–87; a domovojhoz lásd: Bagurina 2002: 132–133; Toporov 1989.

552 Összefoglaló neve minden természetfeletti lénynek.

553 Nagy Z. 2007a: 66–68 és 84–85.

A Vaszjugán mentének azonban a mai napig van egyetlen, nevével együtt ismert lokális védőszelleme, az, aki korábban is a Vaszjugán környékének legfontosabb, legkomplexebb istene, tulajdonképpen az egész folyóvölgy védőszelleme volt. Päi Imi Ozernoje mitikus őse, hiszen a vele azonos nevű szent félsziget különböző eredettörténetei általában a falu születéséről, sőt néhány esetben az egész szárazföld teremtéséről is szólnak. Päi Imi egy rokonsági csoportnak, *onkul jaχ*-nak is a védőszelleme volt. Ugyanakkor ő volt a teljes folyóvölgy legfontosabb istene is, hiszen az ő történetére felfűzve ismerhetjük meg a falu környékén levő összes szent hely, valamint az egész Vaszjugán legfontosabb szent helyeinek keletkezéstörténetét. Päi Imi ma is a legfontosabb isten, hisz neki vannak ma is a legváltozatosabb funkciói, a legtöbb kéréssel is hozzá fordulnak. A Päi Imibe vetett hitet, valamint rítusait tehát feltétlenül aktívnak kell tekintenünk, még esetleges változásai ellenére is: széles körben él, rítusának kötelező jellegét kevesen tagadják. Päi Imi kultusza a városokba, nagyvárosokba költözött hantik között is él, én magam is először Tomszkban találkoztam vele. Sőt, kifejezetten expanzív az alakja, hiszen más hiedelemalakokat is a saját neve alá gyűjtött. Ma például azonosnak tekintik azzal a női hiedelemalakkal, aki az erdőben él, és férjéül vesz halandó embereket, akik saját családjukat is otthagyják érte, cserébe pedig rendkívül sikeres vadászok lesznek. Az „osztjákok" idősebb generációja e nőnemű erdei szellemlényt Won junknak, 'erdei szellem'-nek nevezi, a fiatalabb generáció azonban ma már Päi Imivel azonosítja. A helybeli „oroszok" közül pedig sokan azonosnak tekintik Maruszjával, az erdőben élő, az emberek irányában alapvetően jóindulatú orosz hiedelemlénnyel.[554]

Felvetődik természetesen a kérdés, hogy miért maradhatott aktív a természeti szellemek kultusza, amikor a lokális védőszellemek, sőt a háziszellemek kultusza is gyakorlatilag eltűnt. Vagy miért egyedül Päi Imi kultusza maradt meg ily erősen? Fontos szerepe lehet ebben annak, hogy a pravoszlávia vagy a modern hiedelmek legkevésbé az erdőben tudták átvenni az „osztják" istenek szerepét. A kereszténységtől viszonylag idegen ez a funkció és terep, illetve az „osztjákok" az új istent, isteneket (szenteket) akkor sem tartották elég hatékonynak a gazdálkodás irányítására, ha szerepük az orosz néphitben hasonló volt is. Ezzel szemben az egyéni szerencsét biztosító lokális és házi szellemek szerepét tökéletesen át tudták venni a szentek, a bálványképeiket pedig az ikonok szorították ki, illetve e tekintetben az „osztjákok" szabadon válogatnak a modern világ „kulturális szupermarketjének, piacterének"[555] vallási kínálatban. Az erdő tehát szimbolikusan megmaradt az „osztják" istenségek ellenőrzése alatt, míg a magánélet, a falusi élet területén a jelentőségük mára már elenyésző.

[554] Uo. 122–153; Nagy Z. 2003a.
[555] Mathews 2000; Moore 1994.

Hasonló változást figyelhetünk meg a folklórműfajok területén is. Az olyan rokonsági csoportokat konstituáló műfajok, mint az eredettörténetek, a hősénekek vagy azok prózai verziói – amelyek az obugrisztikai szakirodalom szerint olyannyira jellemzőek az „osztjákokra", és amelyek még a Vaszjugán mellett is gyűjthetők voltak a 19. század végén[556] – mára nyomtalanul eltűntek. A Vaszjugán mentén élő „osztjákok" között bármennyire igyekszünk is, napjainkban gyakorlatilag alig hallhatunk „klasszikus" folklórszövegeket. Ehelyett a vadásztörténet az egyedüli fennmaradt, mindent eluraló narratív forma a gyakorlatban, elsősorban persze a férfiak körében. Vagyis míg az erdőnek, a hozzá kapcsolódó vadászatnak a hétköznapi narratív gyakorlatban változatlan maradt a szerepe – hiszen következtetni lehet, hogy korábban is kiemelt szerepe volt –, és ma is betölti a fiatalok szocializációjában a szerepét, addig a társadalmi csoportokról szóló történetek, az általuk átadható tudás mára jelentőségét vesztette.

Úgy gondolom, mindezek alapján még azt is meg lehet kockáztatni, hogy az „osztjákok" számára öndefiníciójuk szempontjából az erdő mint szimbólum manapság fontosabb lett, mint a társadalom mint szimbólum.

„A tajga az ő házuk"

Az erdő és az „osztjákok" szoros összekapcsolódását V.M. Kulemzin és N.V. Lukina úgy fogalmazták meg *Ismerkedjetek meg: a hantikkal* c. könyvük egyik fejezetcímében, hogy az „osztjákok" úgy élnek „az erdőben, mint otthon" *(v leszu kak doma – в лесу как дома).*[557] Ez a mondat azt is jelenti, hogy igazi otthonuknak az erdőt érzik: házigazdám a hároméves katonai szolgálat leteltével, hazatérte másnapján máris az erdőbe ment vadászni, *„hogy otthon érezze magát".* De valójában azt is jelenti, hogy az erdő alkalmas arra, hogy az „osztjákoknak" bárhol és bármikor otthonává legyen.

Az otthonosság ilyen típusú megteremtésének nagyon egyszerű megjelenési formái vannak. Ugyan az „osztják" vadász is igyekszik, hogy éjszakára hazaérjen, vagy legalább egyik vadászházát elérje, de ez nem mindent felülíró cél, hiszen ha ráköszönt az este, bárhol és bármikor rövid idő alatt fekvőhelyet készít magának, az időjárási viszonyok függvényében. Nyáron gyakran egyszerűen a tábortűz mellett alszanak, de még télen is előfordul, hogy ha rájuk

[556] A vaszjugáni hantik korábban kiterjedt epikus hagyományára Karjalainennél (pl. Karjalainen 1922: 263) és Munkácsinál (Munkácsi 1892–1921: I/2. 34) olvashatunk konkrét utalást. Ez utóbbi szerint a Vaszjugán mellett Pápai Károly expedíciójának idején, 1882-ben még jelentős számban voltak fellelhetők hősénekek és klasszikus énekek, amiknek szövegét Pápai prózában jegyezte le, kivonatos tartalommal. Ezek Pápai vaszjugáni naplójegyzetei között ma is megtalálhatóak (Pápai 1888). Még Urajev 1959. évi expedíciójának lakosságfelsorolásaiban is olyan feljegyzésekre akadhatunk, hogy néhányan jó mesélőnek számítanak (Urajev 1959a).

[557] Kulemzin – Lukina 1992: 43.

Szárnyék tábortűzzel a Novüj Vaszjugánból Ozernojéba tartó út mentén (2001)

Veremház a Tuh Szigat folyó partján (1992)

sötétedik, egyszerű szárnyékot *(lewəs kat)* készítenek maguknak fenyőágakból, elsősorban luc- vagy jegenyefenyőből. A fenyőágaknak köszönhetően a szárnyék véd a széltől, a meleget nem engedi teljesen elszökni az ember

Gerendából készült vadászház a Csebacsija folyó forrásához közel (1999)

Gerendából készült vadászház a Mamut-tó partján (1999)

háta mögül sem, sőt a hótól is óv, és ha esetleg a hó megolvadna a tetején, a tűlevelek levezetik a vizet. Az előtte rakott tábortűz pedig folyamatos meleget biztosít. Ezek a szárnyékok persze igazi alvásra kevésbé alkalmasak, sokkal inkább csak afféle éjszakai pihenést tesznek lehetővé.

Télen előfordul az is, hogy a hideg elől valaki egyszerűen egy hangyavárba ássa be magát, amely ilyenkor sokkal melegebb, mint a kinti levegő, és a mélyen elbújt hangyák nem is zaklatják az éjszakai nyugalmat. Állandó utakon járva az „osztjákok" gyakran építettek vadászházakat – akár boronaházat, akár veremházat –, de az őszi, tél elejei vadászataikra sátrat is sokszor vittek magukkal.

Az „osztjákok" útjainak a pihenő, a megállás éppen olyan fontos része, mint maga a gyaloglás, a cél elérése. A pihenő tehát nem megszakítása, megtörése, halasztása, hanem szerves része az útnak, szükségszerű és örömet adó velejárója. Idős „osztják" házigazdám halászatról hazatérőben hajlandó volt a falutól 1–2 kilométerre is megállni, tüzet rakva teát főzni, és eszébe sem jutott azt gondolni, hogy ezzel késleltette az út végét, a hazaérkezést. A pihenőik elengedhetetlen része a cigarettázás: valójában a 'pihenő' szót nem is használják, hanem helyette a 'cigarettaszünet' *(perekur – перекур)* kifejezéssel élnek. Az „osztjákok" között a dohányzás afféle másodlagos nemi jelleg: aki férfi, az dohányzik; ennek megfelelően a legritkábban tették fel a *„rágyújtasz?"* kérdést, helyette sokkal inkább egyszerűen felszólították, hogy *„gyújts rá!"*. A dohányzás emellett azért is fontos, mert a férfiidentitás része a fáradhatatlanság, így a cigaretta jó ürügy arra, hogy fáradtságukat nem felfedve szusszanjanak egyet a hosszú gyaloglás közben vagy éppen a hálóállítás után. Guggolva, fatörzsre ülve, a szánra telepedve, a csónakban az evezőt letéve vagy csak egyszerűen megállva, cigarettával a kézben gyűjtenek erőt a továbbhaladáshoz (lásd IX. és XVI. kép).

A hosszabb pihenőknél tábortüzet raknak, és feltétlenül teát főznek. A tüzet télen egyenesen a hó tetejére rakják, ám azt a hó nem oltja el, csak lassan egyre mélyebbre süllyed, hiszen a nagy hő hatására a hó gyorsan szublimál, azonnal gőzzé válik. A tűz mellé erős ágat vágnak, a hóba vagy a földbe döfik, és bográcsot akasztanak rá. A tea elkészültével ezt a rudat felállítják, nehogy az embereket kerülgető ártó szellemek, rontást hozva, ráakaszthassák a bográcsukat. A tűz mellé télen általában fenyőágakat terítenek, hogy a lábuk is melegben legyen, ne közvetlenül a hóra kelljen állniuk. Ülni hosszú farönköt vagy tuskókat vágnak, az ételt is ezen tálalják föl. A tűz mellett pihenve, cigarettázva fel lehet melegíteni a sokszor –40°C hidegben a hátizsákban is szükségszerűen csonttá fagyott kenyeret, szalonnát; nyáron meg lehet sütni a frissen szedett gombát; halászatok alkalmával a friss fogásból hallevest *(uha – уха),* lehet főzni, amit a magyar halászlétől eltérően kizárólag sóval fűszereznek. Magára a tűzre természetesen a tea megfőzéséhez is szükség van, de önmagában is rendkívül fontos, hiszen a tábortűz az, ami otthonosságot, kényelmet ad egy-egy hosszabb út alatt. Egy közmondásuk szerint: *„Ha ég a tábortűz, máris élni van kedved* (lásd XVII. kép)."

Többek közt a fentiekre alapozva a helyi közbeszédben különbséget tesznek az „osztják" és az „orosz" vadászok között. Az „osztják" vadászt egyértelműen úgy írják le, mint aki megkérdőjelezhetetlenül benne él az erdőben, míg

az „orosz" vadász sokkal kevésbé része annak, inkább csak „kijár" az erdőbe. Egy „orosz" vadász – bár szükség esetén természetesen ő is át tud éjszakázni szabad ég alatt – mindent megtesz azért, hogy egy végigvadászott nap után elérje a vadászházát. Ezeket még a tél elején felkészítik arra, hogy majd télen ott fognak éjszakázni, és megpróbálják megteremteni bennük a falu minivilágát, az otthonit idéző kényelmi cikkekkel (petróleumlámpa, ágynemű, rádió, újságok, könyvek, rejtvények) és tartós élelemmel (tészták, zacskós levesek, tea, kávé, cukor, cukorka, olaj) feltöltve. A két eltérő magatartásmintázatot etnikus tartalommal töltik meg: *„Mindenki a maga módján csinálja. Az orosz az visz magával hálózsákot is. A hantinak meg mi kell? Tábortüzet csinál, és beburkolózik a kabátjába. Itt van a fiam például, aki bent fekszik. Ő már éjszakázott –45 fokban tábortűz mellett az erdőben. A srácok, az oroszok, akik velünk voltak, mind gyorsan hazahúztak, de ezek ott aludtak, s reggel nekiálltak halászni."* A fiáról szóló történet mesélője értékítéletet is megfogalmazott gondolatmenete végén: *„a hantikban van kovász, van spiritusz".*

Kulemzin története, amely ugyancsak a Vaszjugán mellől származik, a „kovász" helyett a lustaság és a szorgalom értékpárja mentén mutatja be ugyanezt a különbséget:

„Egyszer az osztjákok ülnek a tábortűz mellett, messziről motorcsónak zúgása hallatszik.

– Orosz megy – szögezik le –, mert bár késő van, és sötét, az orosz mindenképpen hazatér éjszakára. Az oroszok szeretnek otthon aludni, az erdőben csak vadászházban alszanak. Túl gyakran utaznak a faluba: hol az ételük fogyott el, hol a balta éle ment el, hol az asszonyt kell kényeztetni – sehogy sem maradnak az erdőben.

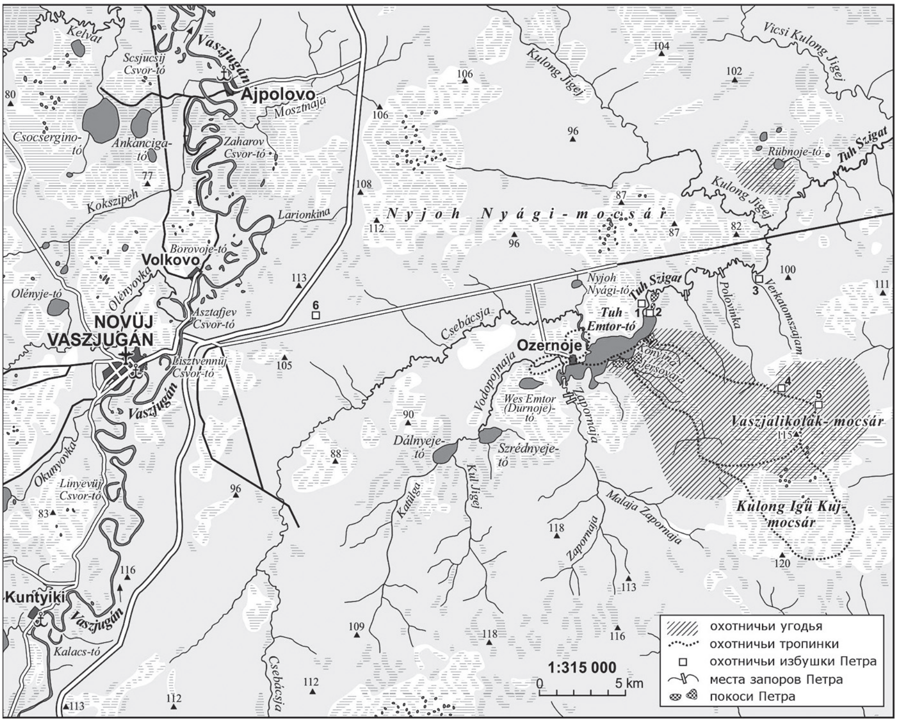
Mintegy válaszként ezekre a gondolatokra az orosz így okoskodik, elfelejtve, hogy a hantinak az erdő a szülőháza:

– Jó nép ez az osztják, de túl lusta: elmegy vörösáfonyát szedni, és még akkor is az erdőben éjszakázik, ha a falu ott van a közelben."[558]

Plasztikus példája az erdőhöz és a vadászházakhoz való viszonyra a házigazdám és vejének esete. Házigazdám „osztják" vadász, aki életében soha nem dolgozott mást, mint vadászott és halászott, veje pedig „orosz", aki fiatal korában a kolhozban dolgozott különféle munkakörökben, majd pedig egy olajfúrókútnál lett biztonsági őr. Az idős „osztják" férfi vadászterülete Ozernoje falutól délkeletre, a tóba ömlő Jersovaja és Konyina patakok mellett egészen a távolabbi Kulong Jige, Bolsoj Kulong Jige és a Kagal folyókig terjed. A terület egy részének elnevezése a mai napig *Milimov urman* 'Milimov-erdő', vagyis az erdőrész a család nevét viseli.[559] Házigazdám a Konyina patak mellett mindig sátrat állított, bár kicsit távolabb, a Milimov-erdőben két vadászháza is volt. Ezek közül az egyik egy cédrusosban állt, ahol rendszeresen

[558] Kulemzin – Lukina 1973: 55–56.

[559] Az *urman (урман)* szó jelentése nem egyszerűen erdő, nem is egyszerűen tajga, hanem a sűrű, szinte átjárhatatlan tajgát, a vadont, az északi dzsungelt nevezik így.

Novüj Vaszjugán és Ozernoje környékének térképe (Pjotr Vasziljev munkája)

gyűjtött cirbolyamagot is. Itt rengeteg mókus élt, ezért kiváló vadászhely volt. A Kagal folyóra elsősorban tavasszal mentek. Ha itt jártak, sátrat állítottak maguknak, abban laktak. Errefelé sok jávorszarvas volt, azokra lehetett jól vadászni. Ezért több ajpolovói hantinak is volt ott vadászterülete, akik a Milimov-erdőn keresztül vezető úton közlekedtek. Útközben gyakran megálltak házigazdám területén is, így ő sokat vadászott együtt másokkal. A közelben levő falu, illetve vadászházai ellenére rendszerint sátrat is vitt magával, hogy útközben bárhol megállhasson. Emellett ráadásul igen gyakran szabad ég alatt éjszakázott, amikor üldözött egy-egy vadat, vagy messzire került mind a házaitól, mind a sátrától.

„Orosz" veje 2008-ban egy barátjával bérelt közösen egy kisebb, a környék betonútjához közel eső vadászterületet, Novüj Vaszjugán falutól egynapi járóföldre. Csapdáit a vadászház körül helyezte el olyan távolságban, hogy egy nap alatt kényelmesen körbe tudja őket járni, puskás vadászatok alkalmával pedig minden esetben hazatért éjszakára, akár olyan áron is, hogy este, ha sötétedni kezdett, felhagyta a vad nyomát. Vadászterületükön, a vadászháztól két-három óra gyaloglásnyira volt egy kisebb tó is, ahol kiválóan lehetett kacsára vadászni. 2008-ban vadásztársával azt tervezgették, hogy a tó mellé

is építenek egy vadászházat, hogy ha esetleg a tó mellett kacsáznának, ne kelljen mindenképpen visszamenniük a másik kunyhóhoz. 2012-es következő látogatásom alkalmával, amikor házigazdám maga már évek óta nem járt vadászni, azt tapasztaltam, hogy a veje feladta a korábban látogatott helyet, és átvette házigazdám ozernojei házát és vadászterületeit is. Helyesebben a ház helyett, ami addigra gyakorlatilag összeomlott,[560] egy másik, ugyancsak üresen maradt ozernojei házba költözött be. És bár a Novüj Vaszjugánból vezető út mentén és a falu mellett is állított csapdákat, alapvetően apósa vadászterületét szemelte ki magának. A terület birtokba vételét azzal kezdte, hogy a Jersovaja folyó torkolatától nem messze vadászházat rótt magának, és a folyó folyása mentén felfele egy újabbat tervezett. Vagyis a terület faluhoz közelebbi részét vonta csak használata alá, de ezt is olyan módon, hogy a faluhoz meglepően közel újabb vadászházakat épített, illetve tervezett építeni.

Jól látható tehát, hogy az idős „osztják" férfi számára a vadászház csupán tájékozódási pont, bázis volt, elhelyezkedése nem volt hatással a vadászat mindennapi gyakorlatára, tehát az csak egy része volt az általa rendszeresen használt vadászterületnek. Ezzel szemben a fiatalabbik, „orosz" vadász számára a vadászház nem az elérhető legnagyobb, hanem a minimálisan elvárt kényelmet jelentette, és valójában a vadászház volt az, ami kijelölte a vadászterület határait, meghatározta a vadász napi mozgását, hiszen csak olyan távolságra hagyta el a házakat, hogy még estére feltétlenül vissza tudjon térni. Ez a különbség a két férfi gyakorlata között egyáltalán nem egyedülálló példa: egy „osztják" ismerősöm mondta egy „orosz" vadászra, aki megkapta korábbi vadászterületét, hogy *„ahol nekem egy vadászházam volt, oda ő tizenkettőt épített".*

Az erdő otthonosságának másik szembeszökő példája a tájékozódás. Az „osztjákok" kiválóan ismerik az erdőt, kiválóan tudnak orientálódni benne. Tökéletesen átlátják a teret, felismerik apró különbségeit, rendszerben, összefüggő és tagolt egészként él bennük környezetük. Tökéletesen ismerik az útjaikat, nemcsak azt, hogy körülbelül honnan hova jutnak el, nemcsak a végpontokat, hanem azt is, hogy éppen hol vannak. Szerintük az „igazi osztják ember" nem tud eltévedni az erdőben. De hasonlóan gondolkodnak róluk az „oroszok" is. A terület vadőre szerint *„az osztjákok soha nem használtak semmiféle tájolót az erdőben. Kimegy, körülnéz, aha, nekem erre kell mennem, mondja, és elindul. És tényleg pontosan oda is érkezik meg, ahova akart. Itt születtek, ebből éltek. A tajga az ő házuk."*

V. M. Kulemzin a hantik tájékozódási képességeinek szentelt írásában több példát is említ, amelyek ezt a különleges képességüket támasztják alá, ilyen például az alábbi „osztják" férfiról szóló történet: *„1940-ben börtönbüntetésre*

[560] Petró ozernojei házának, telkének, vadászterületeinek átalakulásához lásd: Nagy Z. 2017a.

ítélték, és elszállították vízi úton Tomszkba, onnan vonattal Novoszibirszkbe, majd repülővel Igarkába. Onnan az elítéltnek sikerült megszöknie. Igarkából visszatért a saját szállására, és elmondta, hogy pont egy évig tartott az útja, úgy, hogy nem tért le az elején elhatározott útirányról. Az útja alatt a hanti férfinak három pár sílécet és 12 csónakot kellett csinálnia. Az út nem lett volna ilyen bonyolult, ha tudott volna úszni."[561]

Kulemzin szerint mindez a vadásznépeknek arra a kulturális sajátosságára vezethető vissza, hogy ők mindig meg tudják jegyezni a kiindulópontjukat, amellyel mindig megmarad bennük egyfajta „mentális kapcsolat". Magam az „osztjákokkal" folytatott beszélgetéseim és megfigyeléseim alapján inkább a kiváló terepismeretet látom ennek hátterében, azt, hogy a táj apró különbségeit megtanulták észlelni, felismerni. Ennek bizonyítékát látom abban is, hogy házigazdámról, aki az erdőben soha nem téved el, remek anekdoták szólnak, amelyek szerint a városban, a számára idegen környezetben, ha ritkán megfordult, igen gyakran eltévedt, nem talált haza. Valójában a Kulemzin által idézett egyik példa is sokkal inkább ezt látszik alátámasztani, mert az alábbi történetben a fegyver megtalálását minden bizonnyal a part sajátosságainak részletes ismerete tette lehetővé: *„Egy alkalommal a Vaszjugán folyónál a helyi vadásszal, Pável Kolmakovval átkeltünk a hatalmas sekély vizű tavon (9 km hosszú és 2 km széles).*[562] *Véletlenül a csónakból kiesett a puska. Pável látta, hogy egyre erősödik a szél, ezért a keresést elnapoltuk másnapra. A következő napon megtettük ugyanazt az utat a sima víztükrön. Pável figyelmesen megnézte a part kontúrjait, és a tó egy kicsiny szögletében elkezdte az evezővel átnézni a tó fenekét. A puskát hamarosan meg is találta."*[563]

A terepismeret kiemelkedő fontosságára reflektált házigazdám akkor is, amikor az unokaöccséről szóló anekdotát elevenítettük fel. Egy közös ismerősünk elmesélése szerint *„Kiprét kitették a Malij Kagalon a helikopterből. Három napig kevergett. De neki ez semmiség, neki az erdő a szülőháza. Francokat tud eltévedni. Három nap múlva már otthon is volt. Az utolsó vadászkunyhót ők közösen építették Gyenyiszenkóval, az öreggel. Így, körülbelül arra van* [mutatja]. *Megyek – mondja – hoh, Gyenyiszenykó medvét nyúz, húst fogunk enni. Én onnan soha nem jöttem volna ki, őszintén mondom. Negyven percig vitték a helikopterrel, basszus, vitték a szarba messzire.*[564] *Részeg. Oh, mintha ez lenne a leszállópályám. De csak a szeizmikusok egy tisztása volt, régi nagyon, a fás mocsár viszont mintha ugyanolyan lenne, kitették. Ő meg részeg, fetrengett, basszus, a helikopter meg utána azonnal elment. És elindult ő is, majdnem belefulladt a Kagalba, basszus. Aztán kijózanodott. Régen, gyerekkorában vadásztak arra, akkoriban ez is a vadász-*

[561] Kulemzin 1998: 242. A tájékozódásról lásd még: Malceva 2017.
[562] Itt egyértelműen az Ozernoje melletti Tuh Emtor tóról van szó.
[563] Kulemzin 1998: 242.
[564] A vadászterület csak 10 perc lett volna.

területük volt. Ő meg, mint a vadrén, baszd meg…" Vagyis a történet szerint a meglehetősen részeg unokaöccsét helikopterrel a saját vadászterülete helyett onnan majd 50 kilométerre tették ki a mocsárba, ahonnan a kijózanodása és rövid tájékozódás után „ösztönösen" kitalált. Amikor megdöbbenésemet fejeztem ki a történettel kapcsolatban, és nem értettem, hogyan történhetett meg mindez, házigazdám higgadtan úgy kommentálta, hogy nincsen ebben semmi különleges, hiszen ha engem, Nagy Zoltánt, részegen leraknának bárhol a saját városomban, Pécsett, akkor kijózanodva, rövid tájékozódás után nyilván könnyedén hazatalálnék magam is.

Mások azonban egészen másban vélték felismerni annak okát, hogy az „osztjákok" nem szoktak eltévedni az erdőben. Egy alkalommal két „orosz" ismerősömmel beszélgettem a vadászatról és a tajgáról, ekkor fogalmazott így az egyikőjük: *„Miért van az, hogy az osztjákok nem tévednek el? Mert ha az »orosz« eltévedt, akkor azonnal elkezd aggódni, hogy eltévedtem. Mert mi is az az eltévedés? Elvesztette az orientációját. Az osztjákokkal is előfordul, hogy elveszti az orientációját, de ő nem gondolja úgy, hogy eltévedt, hanem »no, rendben, ha nem ma, akkor holnap vagy holnapután kijutok, megtalálom az utat«. És az jön ki belőle, hogy ők nem tévednek el."* Vagyis az el nem tévedés oka szerinte az „osztjákok" nyugodtsága, megfontoltsága lehet. Az elkeveredés higgadt tudomásulvételére és uralására Kulemzin is reagál a cikkében, és azt is beilleszti – feltehetően feleslegesen – a kezdőponttal kialakult mentális kapcsolatról szóló elméletébe. *„A kiindulási ponttal való képzeletbeli kapcsolat elvesztése soha nem vezet az erdő lakóinál pánikszerű félelemhez, mert ez a kapcsolat hamar felelevenedik. A nem vadászkultúrához tartozó embert, ha eltéved, félelem, sőt rettegés fogja el, és a pszichikai egyensúly helyreálltával, amikor az extrém helyzeten már túl van, sem tudja rekonstruálni a megtett utat."*[565]

Sok minden kiderül abból a történetből is, amit többször is hallottam elmesélni. Az egyik ozernojei vadász összetalálkozott az erdőben egy orosz férfival, aki arról kérdezősködött, hogy merre van a betonút. Mondta neki, hogy kb. 30 kilométerre. Az idegen nem akarta elhinni. Kiderült, hogy elment mókusra vadászni, de nem talált vissza, mert ahogy követte a kölcsönkapott kutyákat, hogy az ugyancsak kölcsönkapott fegyverrel minél több mókust lőjön, elkeveredett az időközben letett hátizsákjától is. Találkozásukkor már negyedik napja ment az erdőben. Első este, amikor már biztos volt, hogy eltévedt, megaludt, majd másnap, amikor azt hitte, tudja hol van, elindult dél felé. Pedig északra kellett volna. Megtalált egy nyiladékutat, azon megint délnek indult. Minden nyiladék-kereszteződésnél a jobb állapotban levő úton indult el. Közben három folyón kelt át. A történet kommentárjaiban az egyik legfontosabb elem mindig az volt, hogy az illető ismeretlen volt errefelé, és fogalma sem volt, hogy mit kell csinálnia az erdőben. Azt rótták

[565] Kulemzin 1998: 243–244.

fel neki, hogy meg kellett volna jegyeznie az irányt, ahonnan jött. Ráadásul ha végre rátalált egy folyóra, akkor egyszerűen azt kellett volna követnie, mert itt minden folyó előbb-utóbb a Vaszjugánba vezet, onnan pedig biztos ő is kitalált volna. Ügyetlensége végső bizonyítékát pedig abban látták, hogy napok óta éhezett, miközben a hátizsákjában ott volt hat mókus. Azokat meg kellett volna nyúznia, megfőznie, és neki és a kutyáknak is meg lett volna az ennivaló több alkalomra is. A történet csattanója az volt, hogy a megetetett, a helyes nyiladékútig elkísért „orosz” férfi ijedtében szaladva indult el a betonút felé. Ez a történet tökéletesen alkalmas volt arra, hogy rendszeresen kikarikírozzák a sors véletlen fintora révén idekeveredett „oroszokat”, ügyetlenségüket, gyámoltalanságukat.

A tájékozódásról írtakkal összhangban, ösvényeiket az „osztjákok” is elsősorban a tereptárgyakhoz viszonyítva járják, amik leginkább a többi közül kiemelkedő fák, vízfolyások, kiemelkedések, korábbi lakóhelyek, de ugyanígy segítségül hívják a szél irányát, a folyók folyásirányát, az égitestek állását is. Ezekre figyelve választják ki az útjukat, vagyis egyik-másik hiánya, megváltozása nem vezeti őket könnyen félre.[566] Éppen ezért szeretik annyira mesélni azt a humoros történetet, amely szerint egy idős „osztják” férfi felkereste egy tó melletti vadászházát, amely egy hatalmas erdeifenyő alatt állt. Ezt a fenyőt más, az ő vadászterületén garázdálkodó vadászok kivágták. A történet szerint a férfi, megérkezvén a házához, így hezitált: *„A tó az enyém, a ház az enyém, a fa sehol. Vagyis nem az enyém.”*

Ugyanakkor útjaikat és az erdőben való tájékozódásukat természetesen nemcsak ezek a tereptárgyak határozzák meg, hanem felhasználják a többségi társadalom által felkínált tájékozódási és közlekedési lehetőségeket is.[567] Például a ma Novüj Vaszjugánból Ozernojéba tartó vadászok elsődleges útvonalai és tájékozódási pontjai a betonút, amely két olajlelőhelyet, Igolt és Pionyernüjt köti össze, és az a nyiladékút *(profil)*, amit a geológusok vágtak az erdőben, amelyre a betonútról kell ráfordulniuk, Novüj Vaszjugántól körülbelül kilenc kilométerre. Az első profilon sokáig kell haladniuk, majd délre kell fordulniuk egy másik profilra, amit az olajbányászok ritkán használtak, így a tajga már jelentősen visszafoglalta. Át kell kelniük a Csebacsija folyón is, majd Ozernojétól három kilométerre kell rákanyarodniuk a régi ösvényre, amelyen korábban jártak Novüj Vaszjugán felé, és rövidesen megérkeznek a házakhoz. Ezek az utolsó kilométerek gyaloglás szempontjából a legkönnyebbek, mert a régi úton kényelmes, kitaposott ösvény vezet. Nyáron az út többi része nehezen járható: két nagyobb és több kisebb mocsáron és három

[566] Vö. Kulemzin – Lukina 1993: 55–56; Kulemzin 1998: 244.

[567] Az utóbbi évek Szibériára irányuló antropológiai kutatásában az út, a mobilitás az egyik legfontosabb témává vált: lásd erről a *Folklore* 49., tematikus számát (https://www.folklore.ee/folklore/vol49/index.html [utolsó letöltés: 2020.08.31.]), valamint magyarul: Mészáros 2012b; Sánta – Safonova 2011: 193–224.

patakon kell átkelniük, és ezek közt is vannak „dagonyázós" útszakaszok. A profilokon haladva keresgélniük kell a könnyen járható területeket, gyakran bekényszerülnek az erdőbe. Emiatt magas szárú gumicsizma nélkül nem is érdemes útnak indulniuk: csak a kivételesen száraz nyarak azok – mint amilyen a 2012-es is volt –, amikor nincs szükség a combig érő mocsárjáró csizmákra.

Ozernoje és Novüj Vaszjugán közt tehát korábban olyan gyalogút húzódott, amelyre most csak az utolsó kilométereken térnek rá. Ez az út remekül kihasználta a táj adottságait, kifejezetten a magas, éppen ezért száraz területeken haladt, kikerülve a mocsarakat. Ez megkönnyítette a haladást, és a tavaszi nagy vizek idején is száraz lábbal lehetett végigjárni. A nyiladékutak azonban többnyire nyílegyenesen haladnak, nem alkalmazkodnak a terület vízrajzi, domborzati viszonyaihoz: mocsarakon, folyókon kell átkelni. A nyiladékutak szélessége akkora, hogy rajtuk szükség esetén két kétéltű, lánctalpas jármű is elférhet egymás mellett, míg a korábbi ösvények szélességét a korábban használt lovas szán szélességének megfelelően alakították ki. A helybéliek mára tehát a nyiladékutakért adták fel a korábbi ösvényeiket. Igaz, hogy ez utóbbiakon gyorsabb és könnyebb a járás, alkalmanként rövidebbek is, ám folyamatosan karban kell tartani, hiszen az erdő hamar visszahódítja őket. Ezzel szemben a nyiladékutak olyan szélesek, annyira gyökerestől irtották ki rajta a növényeket, hogy csak nagyon lassan lehet a visszaerdősülésükre számítani. Az elhanyagolt ösvények pedig ördögi körként egyre elhanyagoltabbak lesznek, egyre inkább alkalmatlanok a használatra. Így az „osztjákok" valójában feladták a száraz lábbal, „kemény" talajon való közlekedés kényelmét a mások által megcsinált, karbantartást nem igénylő nyiladékutak kényelméért. A nyiladékutak mellett további érv az, hogy télen, mikor a mocsár is megfagy, ezeken ésszerűbb Ozernojéba járni. Gépeken, járműveken közlekedni itt sokkal könnyebb, mert bár a motoros szán elférne a régi erdei ösvényeken is, annak egyenetlensége, a benne levő fák, gyökerek, lehulló ágak megnehezítenék a haladást, a kétéltűek pedig el sem férnének ott. Gyalog vagy síléceken haladni ugyanúgy lehet a fagyott mocsáron át is, mint az erdőn keresztül, míg a gépek által letaposott hó alapvetően könnyebbé teszi a gyalogosan vagy sílécen járást is, hiszen a letaposott havon újrafagyva kemény kéreg keletkezik, amelyen akár sílécek nélkül is lehet gyalogolni, kibírja az ember súlyát (lásd XIV–XV. és XVIII–XIX. kép).

Manapság tehát a tájékozódást is a nyiladékutak határozzák meg: a számmal jelölt utakra gyakran hivatkoznak, és az ösvényeik támpontja is sokszor az, hogy mikor és hol keresztez egy-egy nyiladékutat. Így van ez annak ellenére is, hogy elviekben igen gyakran elítélően beszéltek ezekről a nyiladékutakról. Ezeknek a vágásáról az erdő felszabdalásaként, összevagdosásaként gondolkodtak, annak ellenére, hogy orosz nyelven beszélve általában átvették a többségi társadalom szóhasználatát, és feltérképezésnek nevezték. A többségi és a kisebbségi társadalom közti dominanciaviszony

ily módon már a szóhasználat szintjén meghatározza a helyzetet (lásd XX. és XXII. kép).

Kiváló térlátásuk, térérzékelésük ékes bizonyítéka, hogy például házigazdám, aki maga sosem használt térképet, pillanatokon belül átlátta azt, a térképészeti szimbólumok megismerése után azonnal kiválóan tájékozódott rajta, és pontosan meg tudta nekem is mutatni azokat a helyeket, utakat, amelyekre kíváncsi voltam beszélgetésünk során. Mivel magam térkép alapján próbáltam tájékozódni, és próbáltam mindent térképen is rögzíteni, gyakran útközben is térképet tartottam elé – ő anélkül, hogy be kellett volna tájolnia a térképet, minden esetben tévedhetetlenül mutatta meg útvonalunkat.

Ezzel szemben házigazdám korábban már említett „orosz” veje az erdei közlekedés során is térképet és tájolót használt, főként olyan területeken, amiket kevésbé ismert. Sokan ebben látták az „osztjákok” és az „oroszok” tájékozódása közti fő különbséget: az egyikőjük magától értetődően, a másikuk térképek és tájoló segítségével tájékozódik az erdőben. Egy „orosz” ismerősöm szerint *„az osztjákok jobban ismerik nálam az erdőt. Én a topográfiai térképet ismerem”.* Erre a különbségre reagált V.M. Kulemzin egyik „osztják” beszélgetőtársa is, aki miután elmesélte, hogy hogyan talált meg az erdőben eltévedt „oroszokat”, így kommentálta az eseményeket: *„Érdekes – zárta szavait az elbeszélő –, ha a szobából a konyhába mennek, vajon akkor is a tájolót nézik?”*[568]

Itt, a tájoló használatával kapcsolatban fontos felhívni a figyelmet arra, hogy bár az „osztjákok” is tájékozódnak az égitestek segítségével, és a vaszjugáni hanti nyelvben is vannak olyan szavak, amelyek a Nap mozgásához igazodva fejezik ki az égtájakat, az ő orientációs rendszerüknek egyáltalán nem ez az alapja. A világ szimbolikus felosztásában például – amely meghatározza többek között a túlvilág elhelyezkedéséről való tudást is – egyáltalán nem az észak–dél tengely a meghatározó, ahogyan azt az európai logika sugallná, hanem a folyók folyásiránya. Barkalaya kutatása alapján tudjuk, hogy egy észak–dél folyásirányú folyónál észak lesz a „jó” irány, a holtak világa pedig délre található. Annak az oka, hogy ez általában nem így szokott lenni, abban keresendő, hogy a folyók többsége, és főleg maga az Ob és az Irtis alapvetően dél–észak folyásirányú.[569] Ráadásul az „osztjákok” a Vaszjugán mellett eleve nemcsak az „oroszok” szerinti négy, hanem hét égtájat ismertek, melyeket elsősorban nem a Nap járásához, hanem isteneik lakóhelyéhez viszonyítottak.[570]

Annak ellenére, hogy az „osztjákok” úgy gondolják, nem tudnak eltévedni az erdőben, mint láttuk, rendszerint a kijárt ösvényeiket használják közlekedésre. Az ösvények célja azonban nem az, hogy ne tévedjenek el, hanem az, hogy könnyebben, gyorsabban mehessenek rajtuk az erdőben. Vadászat alatt

568 Kulemzin – Lukina 1992: 56.
569 Barkalaya 2002; Leete 2017.
570 Vö. Golovnyov 1995: 528–573.

ugyanis nyugodtan elhagyják útjaikat, hogy kövessék a vadat, majd visszatérnek hozzá, ha elejtették zsákmányukat, anélkül hogy az elkeveredés veszélye még csak fel is vetődne bennük. Az ösvényeken azonban jóval könnyebb a közlekedés, hiszen miközben járják az erdőt, folyamatosan karban is tartják útjaikat: letördelik, baltával levágják a belógó ágakat, télen leverik az ösvény melletti ágakról a havat, ha az megdönti a fát, nehogy tavaszra az ág letörjön, és eltorlaszolja az utat. Gyakran használt ösvényeiken a mocsarak nehezen járható helyein fatörzseket vagy rönköket fektetnek le, hogy száraz(abb) lábbal járhassanak. Az ösvényt keresztező patakokon hidakat építenek, hiszen enélkül sokkal nehezebb a nagyobb folyókon átkelniük. Híd hiányában tutajt rögtönöznek, vagy bödönhajót hagynak a folyó partján. Egyértelműen az út megkönnyítése a cél akkor is, amikor télen a tavon átvezető nyílegyenes utat leszúrt gallyakkal jelölik: a síléc nyomán letaposott hó keményre fagy, és ha legközelebb is erre járnak, akkor a gallyak mutatják, hol az út, és a sílécük a hó fagyott kérgén könnyedén siklik, nem süllyed bele a puha hóba (lásd XXI., XXIII.; XXIV–XXV. és XXVI–XXVII. kép).

Az utak tisztítására, a „síutak" taposására azért is szükség van, mert a járművel, lóval alig rendelkező „osztjákok" elsősorban maguk hordták terheiket: nyáron hátizsákban cipelték felszerelésüket, télen pedig maguk készítette szánon húzták azt maguk után, a tiszta utakon pedig sokkal könnyebb teherrel közlekedni (lásd XXVIII. kép).

Fontos megjegyezni azt is, hogy az erdőben nemcsak az emberek járnak ösvényeken, hanem a vadállatok is gyakran saját, rendszeresen használt csapásokat taposnak maguknak. Ezekhez az ember másféleképpen viszonyul: a kisebb vadak csapásai elsősorban a vadászat számára szolgálnak hasznos információkkal az állat hollétére vonatkozóan, a jávorszarvas által taposott ösvényt maguk is használják, a medve útjait azonban nem követik, inkább csak keresztezik, ha muszáj. Szerintük a medve is így tesz: ha keresztezi az ember útját, megáll, megvizsgálja, hogy vadásznak-e rá, és ha nem, akkor nyugodtan megy tovább a saját útján (lásd XXIX. és XXX. kép).

Habár nem tartanak attól, hogy eltévednének, a kijárt ösvényeket gyakran megjelölik: faágakat törnek le, mohát tesznek az ágakra, véseteket vágnak a fába, különböző ott hagyott tárgyakkal jelölik az útjukat. Ugyanakkor az erdőben nemcsak ezért hagynak nyomokat, emlékeztetőket maguk után, hanem azért is, mert ezekkel belakják, sajáttá teszik a tájat, jelzik jelenlétüket. A feleslegessé váló szemetüket, vagyis üvegeket, cigarettásdobozokat, konzervdobozokat, kilőtt patronokat vagy éppen a teásfiltereket az út mellett jól látható helyen a fára akasztják, és ott hagyják (lásd XXXI–XXXII. és XXXIII–XXXV. kép).

Bevéséseket, „fafirkákat" is készítenek a fák törzsére, ahol rögzítik, hogy ki mit csinált az adott helyen.[571] Ezek a szövegek lehetnek egyszerű dátumok

[571] Vö. Leete 1997b; Mall 2001.

is, ami csak arra utal, hogy abban az időpontban valaki ott, az alatt a fa alatt megpihent, esetleg meg is aludt. De hosszabb szövegek is szerepelhetnek: „február 3-án mentem Vaszjugánból, teát ittam. (aláírás)."[572] Ahol az „osztjákok" jártak, aludtak, teát ittak, azok a helyek már a „saját" világ részei, ezekkel a vésetekkel nemcsak megjelölik őket, hanem kifejezik szoros kapcsolódásukat az adott helyhez. Behatárolják az erdő egyes helyeit azzal is, hogy az erdő és az út egyes részleteit saját, korábbi cselekedeteikhez kötik: *„ahol Kipre teázni szokott", „ahol Petró azt a siketfajdot lőtte", „ahol Ványkáék medvéje elvitte a hurkot", „ahol Száskát megölték".* Az erdő így mindig tele van „emberekkel": nemcsak ösvények, illetve állatok és emberek lábnyomai szövik át meg át, de történetek, emlékek is behálózzák: az erdőt járva nemcsak az utakat járják végig, hanem bebarangolják saját emlékezetüket, személyes élettörténetüket is. A jelek a fán tehát megjelölik, jelzik azt, hogy az erdő hozzájuk tartozik, de jelzik azt is, hogy ők pedig az erdőhöz tartoznak. Vagyis ezek a jelek az ember és a tajga összetartozásának, szövetségének metaforái is.[573]

Ezeknek a „fafirkáknak" előképei is ismertek a hanti kultúrában: vízszintes és függőleges, különböző hosszúságú rovátkákkal egy-egy medvevadászat emlékét róttták fel a fára, emlékeztetőül arra, hogy hány vadász hány medvét ejtett ott el.[574] Hasonló jeleket manapság nem látni fákon, az ismeretük és a használatuk eltűnt. Ha ma bárki bármit közölni akar az erdőben, azt a cirill ábécé jeleivel teszi, nem a korábbi jelrendszereket használja. Az „osztjákok" és az erdő összetartozása is a többségi társadalom jeleivel kerül megörökítésre, az ő számukra is olvasható módon, kifejezve talán azt is, hogy ez az összetartozás, az erdőben élés valójában nem ellenállási stratégia, nem kivonulás, nativista elhatárolódás, hanem a helyi társadalom kínálta lehetőségek elfogadása, elfogadása annak, hogy valójában visszaszorultak az erdőbe.

Nem az ember azonban az egyetlen élőlény, amely jeleket hagy az erdőben a fákon. Az emberhez hasonló jeleket, véseteket hagy a medve is, amivel a vadászterületét jelöli ki, és egyben azt is demonstrálja, hogy mekkora a magassága, ereje, el kívánván riasztani esetleges ellenfeleit. Ha ugyanis egy másik medve jelenik meg a területen, és nem tud a karomnyomoknál magasabbra karmolni, akkor elhagyja a területet, elismeri „gazdájának" elsőbbségét. Ezeket a medve-jeleket olvassák az „osztjákok" is, sőt szerintük a medve is olvassa az ő jeleiket. Egy „osztják" vadász szerint előfordul, hogy a medve és az ember vetélkedni kezd, hogy ki tud magasabbra jelzést vésni, és ha a medve látja, hogy az ember magasabbra tud érni, elhagyja korábbi

[572] Ez a szöveg 2001-ben Novüj Vaszjugán és Ozernoje között, az út mentén még olvasható volt egy fába faragva. A szöveg mellett kis rajz is látható volt: egy ember áll a kutyájával. 2012-ben a fa már nem állt a helyén, feltehetően kiszáradt, és elégették. Lefényképezni 2001-ben nem tudtam, az akkori 45° C alatti hidegben a fényképezőgépem átmenetileg egyszerűen befagyott.

[573] Szimonova 2015.

[574] Vö. Kulemzin – Lukina 1977: 121.

vadászterületét, elismerve ezzel a másik feljebbvalóságát. Ugyanakkor a vadász, aki belekezd ebbe a vetélkedőbe, szintén tiszteletben tartja, ha a medve magasabbra ér nála: nem ejtheti el, és el kell kerülnie azt az erdőszakaszt.[575] Azonban általában hibának tekintik az efféle vetélkedést, és történetekkel igazolják, hogy a medve kihívásnak veszi az ilyen provokációt, és megtorolja azt a vadászon(lásd XXXVI–XXXVIII. kép).[576]

A jelzésként az erdőben hagyott tárgyak kapcsán azonban látni kell azt is, hogy nem biztos, hogy ugyanazt tekintik szemétnek, mint mi, és azt is, hogy a „szemetelés" mögött gyakran nagyon racionális okok is meghúzódhatnak. Egy alkalommal a tajgából a faluba gyalogolva útitársam a kétliteres pillepalackját egy pihenőnél egyszerűen otthagyta a tábortűz mellé ülőalkalmatosságnak kidöntött fatörzs mellett. Ezt én felvettem, hogy ne hagyjunk magunk után szemetet, és éppen el akartam rakni a zsákomba, amikor rám szólt az útitársam, hogy hagyjam ott, mert *„ez nem szemét. Ha elfelejtesz üveget hozni, vagy nincs bögréd, akkor nagy segítség lehet."* Ugyanis a pihenő mellett egy kisebb, akkor éppen kiszáradt patak is volt, ahonnan vizet lehet meríteni, ha van az embernek edénye (lásd XXXIX. és XLVI–XLVII. kép).

A fenti történet az otthagyott pillepalackról arról is tanúskodik, hogy az „osztjákok" folyamatosan gondoskodni próbálnak az erdőben járó többi vadászról is. A vadászházak ajtajait soha nem zárják be, mert egyrészt a medve ellen úgysem védene semmilyen lakat, és a medve csak feldühödne, és még inkább tönkretenné az ajtót, másrészt pedig életet menthet, ha valaki esőben vagy hóviharban, átfagyva be tud menni. Ugyanezen okból szoktak száraz tűzifát, gyufát, esetleg petróleumot a lámpához, illetve némi ételt (cukor, teafilter, só) hagyni a vadászházakban: ha valaki megszorul, akkor a tűz, esetleg egy tea vagy egy leves életet menthet.[577] Ennek megfelelően

[575] Ehhez hasonló történetet jegyzett le meseként, ugyancsak a Vaszjugán mellől N. V. Lukina is: Kulemzin – Lukina 1978: 154.

[576] *„A medve a saját területét megjelöli, kaparással. Jelöli, ez az ő vadászterülete, rendszeresen körbejárja. Ő meg, a terület gazdája, a vadász, találta ezt a jó kis ösvényt, ezen ment, ő is jelöléseket tett, belekapart a fába, sokszor a medvéé fölé. Utána a medve magasabbra tette a maga jelöléseit. A vadász még feljebb csinált bevágásokat. Négyszer-ötször volt talán ilyen, aztán lesbe állt, és megölte a vadászt.*

– Azt jelenti, hogy egymás konkurenciájává váltak?

– Igen! Látod, ő a területét… érthetően tudomásul adta, hogy ez az én területem. Ő meg a bevágásait magasabbra tette. Ilyet nem lett volna szabad csinálnia. Ha ezek alá teszed, akkor semmi, a medve nem bánt téged. De látod, ő meg egyenesen ezek fölé a medve-jelek fölé csinálta."

[577] Talán nem véletlen, ha valakinek erről Akira Kuroszava filmjének, a *Derszu Uzalá*nak az ikonikus jelenete jut eszébe. És ahogy a filmben az oroszok nem értették igazán, miért gondoskodik Derszu olyanokról, akiket nem is ismer, úgy sokan ma már a Vaszjugán mellett sem törődnek az utánuk jövőkkel. Egy alkalommal például házigazdámmal egy üres favágóbarakkban éjszakáztunk meg az erdőben, télen, negyven fok alatti hőmérsékletben. A hideg ellenére annyi fát vágtunk, hogy az a mi éjszakai szükségletünkön kívül még körülbelül két napra elég legyen. Útitársam a kályha mellett hagyott gyújtósnak

nem számít bűnnek bárki házába bemenni, az ott talált élelmiszerből enni, tartalékait használni; de bűnnek számít a tartalékokat nem feltölteni. Egyes erdei pihenőhelyeken is ott szoktak hagyni teafőző edényeket, akár baltát is, hogy ha valakinek szüksége lesz rá legközelebb, mindenképpen kéznél legyen: *„hátha jön még valaki, és még akár én is jöhetek"*, mondta „osztják" ismerősöm egy alkalommal.

A kétféle – „osztják" és „orosz" – tájékozódási stratégia megléte azt is jelenti, hogy a maga stratégiáját mindenki megpróbálja átvinni a másik közegébe is. Nem nehéz felfedeznünk a nyiladékok vágásában azt a – feltehetően nem tudatosan megfogalmazott – törekvést, hogy az „oroszok" az erdőbe is importálják a falu térszerkezetét, amit alapvetően az utcás szerkezet, az utcák alapján való tájékozódás határoz meg. Az „osztjákok" pedig átmentik saját tájékozódási mintáikat a falu területére is: házigazdám a faluban közlekedve is igyekezett minden kanyart levágni, kerteken, házhelyeken átmenni, vagyis lehetőleg minél egyenesebben menni, nem követni az utak irányát. A faluba importált erdei viselkedésmintákra jó példa az, ahogyan házigazdám alkalmazta nyomolvasó tudását a faluban is. Ha egy ismerős házához érkeztünk, mindig megvizsgálta a ház előtti nyomokat, hogy megtudja, a háziak otthon vannak-e. Nemcsak azt nézte meg, hogy vannak-e kifelé vagy befelé vezető nyomok, hanem a nyomot megtapintva, a hó keménysége alapján azt is megmondta, mikor mentek el, mikor jöttek haza. Egy alkalommal, amikor unokahúgát látogatta meg, aki nem nyitott neki ajtót, szintén alaposan megvizsgálta a nyomokat. Így mesélte a történetet: *„Szergej reggel elment, voltak nyomok. Sok régi nyom, és egy friss. Még alig volt összeállva a hó. Lenkát Szergej vagy bezárta, mert lakat volt az ajtón, vagy egyáltalán nincs otthon. Csak napokkal korábban volt a boltban."* A beszélgetés közben felnézett, és látva csodálkozó arckifejezésemet, kiválóan ráérzett a szituáció helyzetkomikumára, és mintegy magát is mulattatva így folytatta a történetét: *„Megnéztem a nyomokat. Csak a hím coboly volt ott, de az is elment. A nőstény nincs sehol. Meglátni, kisebb a nyoma. Még régebben kijött a házából, éhes lehetett, mert elment vadászni. Sikeres volt a vadászata, mert itt már mélyebben süpped a hóba. Nyilván boltban volt."* De nyomok alapján tájékozódott akkor is, amikor egy éjszaka valaki a ház körül bolyongott. Reggel a bejáró úton levő nyomok alapján élénken magyarázta, honnan jött az illető, hol álldogált. Mutatta, hogy nő járt ott, aki biztosan megijedt a kutyától, mert visszafordult, megtorpant. De fontos

---

való nyírkérget is, és gyertyát is tett az asztalra. Mivel amikor mi megérkeztünk, nem volt egy darab fa sem a barakkban, mérgesen magyarázta, hogy ezt ő mennyire rossznak tartja, és milyen fontos, hogy ezeket ő itt hagyja. Abban, hogy nem volt előkészítve fa, ő generációs konfliktust látott, szerinte a fiatalok már nem figyelnek ezekre a fontos szabályokra. *„Ha mások egyszer bejönnek, és látják itt a fát és a nyírkérget, akkor tudni fogják, hogy igazi vadász járt itt. Aha, mondják majd, biztos Pjotr Mihajlovics volt itt. Ha az út mellett felállított tűzifát látnak, rögtön tudják majd, hogy Petya bácsi teázott itt előttük."*

ügyben jöhetett, mert ott toporgott még egy kicsit, fel is lépett a „tornácra", ahol megcsúszott, és majdnem elesett. Kiolvasta lépteiből azt is, hogy részeg lehetett, hisz bizonytalanok voltak a nyomai. Ismerőseit végiggondolva tippelt arra is, hogy ki és mi járatban járhatott nálunk. Néhány héttel később véletlenül derült ki, hogy pontosan rekonstruálta nemcsak a történteket, de a feltételezett motivációt is. Az eset után napokig felszórta friss hóval a ház elejét, hogy meglássa, ha az illető újra arra járna.

Számára ez a tájékozódás kézenfekvő volt, sőt abból indult ki, hogy mindenki hasonlóan közlekedik, mint ő. Ez akkor vált nyilvánvalóvá, amikor együtt jártuk a falut, beszélgetőtársakat keresve. Bár a falut ő ismerte jobban, mégis úgy alakult, hogy mindig én mentem elöl, ő pedig mögöttem. Nyilván véletlenül, gondoltam akkor. Útközben szerettem volna vele néhány dolgot megbeszélni, egyre azon igyekeztem, hogy bevárjam, és felvegyem a lépései ritmusát, hogy egymás mellett lépve beszélgethessünk. Minden igyekezetem kudarcba fulladt, ő folyamatosan lemaradt, és mögöttem járt. Többször hátratekintve végül megláttam, hogy pontosan a nyomaimban lépked, időnként kényelmetlenül hosszúra nyújtva a lépéseit. Rákérdeztem, hogy miért teszi ezt, mire elnevette magát: *„Csak úgy, viccből. Ha valaki jön utánunk, csak a te nyomaidat látja, és nem veszi észre, hogy én is veled voltam."* Miután kiderült csínytevése, utána már gyakran rám is szólt, hogy ne lépjek olyan hosszúakat, mert úgy nem tud a nyomomban járni. Hasonlóan komikus helyzetet szült nyomolvasása akkor is, amikor egyszer a faluban, a házunktól távolabb járva, felismerni vélte korábbi nyomaimat. Vidáman bökött rájuk: *„Ez a te nyomod. Nagy, hatalmas nyom. Külföldi nyom."*

Házigazdám a falusi életre amúgy is folyamatosan „erdei" metaforákat hozott, falusi eseményeket interpretált úgy, mintha azok az erdőben történtek volna. Egy szögesdrót kerítéstől óvott úgy, hogy vigyázz, mert *„fennakadsz rajta, mint az állítóhorgon"*. Egy alkalommal azt kérdeztem tőle, mi volt az a nagy zaj az udvaron, amire így felelt: *„Csak a kutya ugatja a bikát. Én meg nézem, épp olyan, mintha jávorszarvast ugatna."* A kutya volt amúgy is az a szál, ami időskorában még az erdőhöz kötötte, arra emlékeztette: *„Kutya nélkül rettenetesen unatkoznék. Így olyan, mintha még vadász lennék."* És valóban, napjait utolsó találkozásunkkor a kutyákkal való foglalkozás tagolta: többórás program volt számára a kutyák ételének elkészítése, az etetés és utána az elpakolás – ezen és a fűtésen kívül más dolga alig akadt. Ugyancsak a vadászat szókincsét használva, viccesen folyamatosan kommentálta „vadászatát" egy este, amikor legyeket csapkodott a konyhában: a legyeket nagyság szerint siketfajdnak, fogolynak vagy császármadárnak nevezte. Abban az időben, amikor már nem járt vadászni, kinevetve saját magát is, vadászatnak nevezte az elszaporodott egerekre kitett egércsapdákat is, sőt többször azt is megjegyezte, hogy neki már csak ez a vadászat maradt, de lám, ebben is mennyire sikeres. Hasonló, metaforikus gondolkodásra vezethető vissza az is, amikor elégedetten kommentálta egy interjúra való készülődésemet:

„A pisztoly [a fényképezőgépem] *megvan, a patrontáska* [az igazolványtartó oldaltáskám] *tele, a hátizsák is tele, mehetsz a vadászatra*."

Az „osztjákok" viselkedése abban is jóval „otthonosabb" az erdőben az „oroszokénál", hogy ők általában nem visznek magukkal vizet, bármekkora útra indulnak is. Nyaranta azért nem, mert ismerik annyira a tájat, hogy tudják, hol vannak a közelben tavak, patakok és források. Ha esetleg ilyen nincs elérhető közelben, akkor a mocsárból merítenek vizet, vagy alacsony vízszint esetén gödröt ásnak a mocsárba, és az ott felgyülemlő vizet forralják fel teának. Telente pedig egyszerűen havat olvasztanak maguknak. Ezért volt feltűnő az, amikor egy „osztják" család „orosz" szomszédaival ment télen az erdőbe, a vadászházukba. Első pihenőjük alkalmával az „orosz" hölgy sajnálkozni kezdett, hogy nem hoztak magukkal vizet, pedig szívesen teázna már. „Osztják" szomszédja rámordult: *„A vízen állsz, és mégis szomjas vagy?"* – majd havat mert, és feltette teavíznek.

Az „oroszok" és az „osztjákok" közötti különbségekre az „oroszok" is egyértelműen reflektálnak. Amellett, hogy általában elismerik az „osztjákok" otthonosságát az erdőben, ezt gyakran bestializálják, állatias tulajdonságnak tartják, és az „osztjákok" barbárságának, „vadságának" bizonyítékát látják benne. Számtalanszor fakadnak ki, nem értve, hogy bizonyos dolgokat miért tudnak eleve jobban az „osztjákok". Egy vadászat alkalmával például „osztjákok", „oroszok" és jómagam együtt mentünk síléceinken. Egy pihenőnél fiatal „osztják" ismerősöm lecsatolta sílécét, és bokáig a hóba süppedve vágott a lábunk alá fenyőágakat. „Orosz" útitársunk ezt látva, szintén lecsatolta lécét, hogy utánainduljon, de csaknem derékig szakadt a hóba. Dühösen morogta: *„Én nem értem ezt a Száskát! Pihenünk, levetjük a síléceket, megteázunk, aztán látom, hogy megy a havon, a hó tetején. Mennék utána én is, de ha letérek az útról, rögtön derékig süllyedek. Pont úgy megy, mint a róka. Fennmarad a havon. Nem tudom, hogy csinálják. Hiába élek itt évtizedek óta, soha nem fogok úgy járni, mint ez a nyavalyás. De még a léptei is olyanok: egyvonalban vannak a nyomai. Pont, mint a róka*." Korábban, az egyik történetben pedig azt láthattuk, hogy a jó tájékozódás kifejezésére a *„mint a vadrén*" kifejezést használták. De amiatt is panaszkodott már „orosz" vadász, hogy az „osztjákok" máshogy látnak, mint ők, mert nemcsak előrefele látnak, hanem *„egyszerre oldalt is, minden irányban*". Ezzel a történettel egybecseng házigazdám okítása, amikor az erdőt jártuk: *„Az utat csak a lábad lássa*" – vagyis a vadásznak folyamatosan figyelnie kell, nem töltheti azzal az idejét, hogy a lába elé néz.

Arra is volt eset, hogy az „orosz" vadászok rosszul viselték Ozernojéban az erdei élet igen szerény életkörülményeit, ami az „osztjákok" számára egészen természetes volt. Hosszabb kinn-tartózkodás után már erősen vágyakoztak a falusi élet kényelmeire: *„Elegem van már teljesen. Itt nem jár az égvilágon senki, teljesen a világ végén vagy. Tisztára elvadulok. Elosztjákosodom."*

A vadászat: életforma, megélhetési forma vagy hobbi?

Az erdei élet emblematikus megélhetési módja a vadászat. Ez annak ellenére van így, hogy a Vaszjugán mentén a halászat volt a legfontosabb gazdasági tevékenység, a legállandóbb élelmiszerforrás. A közbeszédben mégis a vadászat az a gazdálkodási ág, amit mindig megneveznek, ha az erdőről szó esik.

Ma gyakorlatilag bárki vadászhat, és sokan meg is teszik. Nincs ebben semmiféle etnikai vagy kvázietnikai megoszlás: mind az „oroszok", mind az „osztjákok" rendszeresen vadásznak. Igaz, abban már van különbség, hogy ezt hogyan teszik. Az „osztjákok" és az „oroszok" vadászata között a helyiek szerint sok különbség van. Itt hangsúlyosan nem technológiai különbségekre gondolok, hanem arra, hogy az „oroszok" és az „osztjákok" vadászatát hogyan értékelik.

Az egyik igen gyakori gondolat azt sugallja, hogy az „osztjákoknak" a vadászat elsősorban életforma. Ahogy már említettem, az „osztjákok" benne élnek az erdőben, a vadászat az életük: *„…ez egy életforma, én ezt élem"*. Összetartozásuk az erdővel immanens, megkérdőjelezhetetlen, ahogyan vadásztehetségük is: *„nekünk a vadászat a vérünkben van"*. Házigazdám egy alkalommal arról gondolkodott, hogy miért nem vállalt soha más munkát, miért volt egész életében vadász: *„az én szívem mindig csak az erdőben rejtezett"*. Szerinte egyébként is az az igazi vadász, *„aki nem jön ki az erdőből"*. Hasonlóan érvelt egy másik „osztják" beszélgetőtársam is, amikor arról kérdeztem, hogy miért íratta az „osztják" nemzetiség-megnevezést az útlevelébe, amikor valójában a család felmenői között több az „orosz", mint az „osztják". *„Nem tudom, tán azért, mert amióta az eszemet tudom, fegyverrel voltam. Már legényként az erdőt jártam. Mondom, még egy év nem volt… csak a hadseregnél voltam, és ahogy a hadseregtől hazatértem, kész, egy őszt nem hagytam ki. Mindig vadászaton, vadászaton, vadászaton. Akár dolgoztam valahol máshol, akár nem dolgoztam, csak a tajgában, a tajgában, a tajgában. Oda húz a szívem."* Az „osztják" vadász magától értetődően vadász, ebbe született bele, ezt éli. *„Nem az, hogy megéljenek belőle, hogy keressenek rajta, hanem csak hogy vadásszanak. Egyszerűen él az erdőben. Ez okoz örömet neki."*

Amíg tehát az „osztjákok" számára a vadászat életforma, addig az „oroszok" számára inkább csak megélhetési forma. Az „oroszok" vadászatát a haszonmaximálás gondolata határozza meg. Az „orosz" annyit zsákmányol, amennyit csak tud. A vadász is addig megy, ameddig cobolyt tud a közelében, ugyanígy a halász is addig meri a léknél az oxigéndús vízhez tömörülő halakat, ameddig van mit kimeríteni. Egy alkalommal egy „orosz" ismerősöm a társaival egy folyószakaszon, egy lék mellett, egyszerre százhúsz zsák halat merített ki. Ennek egy részét hazavitték magukkal, a másik részét azonban ott kellett hagyniuk, nem bírták el a kététű járművükkel sem. Később azonban már nem tudtak visszamenni, a halak ott rohadtak bele a zsákokba. Erre visszagondolva sosem a hiábavaló munkát vagy a halak pusztulását bánták,

hanem azt, hogy mekkora gazdasági kár érte őket azzal, hogy nem sikerült értékesíteniük a fennmaradt mennyiséget.

Az „orosz" vadászok elsődleges célja tehát az, hogy minél nagyobb haszonra tegyenek szert a vadászattal. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy abban az évben, amikor az időjárásnak, a bogyómennyiségnek vagy éppen az egerek számának köszönhetően a vadászterületükön sok coboly van, akkor az egész lehetséges téli szezont vadászattal töltik. Akkor azonban, ha kevés vagy kevesebb a coboly, azonnal otthagyják az erdőt, és más munkába vágnak. Az imént idézett „orosz" vadász 2008-ban például egy nap után otthagyta a vadászterületét, és azon a télen csak fakitermeléssel foglalkozott, nem is ment többet az erdőbe. *„Volt olyan, hogy százegy cobolyt ejtettünk el egy idényben. Valami olyasmi. Mindenesetre tudom, hogy száznál több cobolyt ejtettünk el. Az idén a fiammal elmentünk vadászni, [az első napon] egy cobolyt ejtettünk el. Elmentünk a vadászházba, csak egy cobolyt vittünk magunkkal, és megértettük, hogy nincs coboly. A coboly mostanában egyes helyeken gyűlik össze. Bár nekünk elég sokszínű a területünk, hogy ha itt nincs, majd ott lesz. De nem volt sehol. Ljohánál meg sok volt. Rögtön haza is jöttünk. Elkezdtünk dolgozni. Nincs értelme."*

Az amúgy is fontos jellemzője az „oroszok" vadászatának, hogy szinte csak a cobolyokat ejtik el. Helyesebben, leginkább csak azokra az állatokra vadásznak, amelyeket könnyen lehet értékesíteni: húsát átveszik, gereznájáért megfelelően magas összeget lehet kapni. Mind a 2008-as, mind a 2012-es terepmunkám idején azt tapasztaltam, hogy annyira nyomott volt a prémek ára, illetve annyira nem vettek át semmi egyebet, hogy kereskedelmi értéke kizárólag a coboly gereznájának volt, ennek köszönhetően az „orosz" vadászok szinte kizárólag erre vadásztak ekkoriban. Ezen morfondírozott házigazdám is: *„Az oroszok csak a cobolyért mennek, ezt ők maguk mondják. Minek kellene nekik a mókus. Nem csinálnak vele semmit. Persze jávort is vadásznak. Főleg nyáron, azt megeszik. Majd ha a cobolyra nem adnak engedélyt, megint nem fognak [vadászni] menni. A coboly a farkához kötötte őket."*[578]

Ez az egy fajra korlátozódó vadászat különösen akkor szembeszökő, ha tudjuk, hogy az „osztják" vadászok sokkal több állatfajt ejtenek el. Vadásznak értékesítési céllal is, még akkor is, ha tudják, hogy alig kapnak valamit azért a vadért. Vadásznak táplálkozási céllal is: sokuknak nincs másik állása, nincs másik lehetősége jövedelemszerzésre – vagy nem akar élni vele –, ezért a vadászzsákmány kiemelt jelentőségű élelemforrás. Ahogy láttuk, az „oroszok" nem vadásznak mókusra, mert az egy mókus prémjéért kapható összeg alig haladja meg az elhasznált patron értékét. Ugyanakkor a mókus kifejezetten finom hús, amit a helybeliek mind fogyasztanak, és ez a kettős érték az „osztjákok" számára már elégséges érv arra, hogy lelőjék őket.

[578] A szólás jelentése az, hogy túlzottan csak azzal foglalkoznak, túlzottan arra koncentrálnak.

Az „osztjákok" emellett akkor is az erdőben maradnak, ha rossz a vadászzsákmány, ha nem igazán éri meg a munka. Nincs tényleges alternatívája ennek az életmódnak.

A vadászat az „oroszok" számára tehát egyértelműen gazdasági hasznot hajtó tevékenységet jelent. Ebből a szempontból kifejezetten érthető a helyi erdész véleménye, aki a vadászterületek bérlését is kizárólag arra az időre tenné lehetővé, amíg a vadászidény tart. Szerinte a szezonon kívül az embereknek semmi szüksége az adott területre, *„a föld csak áll"*, így szükségtelen is a bérletek egy egész évre való kiadása.

Ezzel szemben az „osztjákok" vadászatát egészen máshogy értékelik. Mind az „oroszok", mind az „osztjákok" azt mondják, hogy az „osztják" egy idő után abbahagyja a vadak elejtését, és csak annyit zsákmányol, amennyi neki kell, *„nem ölnek többet, mint amire szükségük van"*. Az egyik „orosz" vadász szerint ők *„csak úgy maguknak"* vadászgatnak, egyáltalán nem hajtja őket a teljesítménykényszer. Érdekes ellentét szerinte, hogy bár az „osztjákokat" tartják az igazi vadászoknak, a vadásznépnek, de a vadászszövetkezet működése idején az „oroszok" általában több vadat ejtettek el, mint az „osztjákok". Ennek okát abban látta, hogy *„nincs meg bennük az az ösztönzés, hogy egyre többet ejtsenek el"*.

Ezt a hajtóerőt tartotta két másik „orosz" beszélgetőtársam is az igazi különbségnek a kétféle vadász között. *„Az osztjákoknál van valami saját, természetes dolog, ami hajtja őket a vadászatra. Az oroszok azonban szenvedélyes vadászok. És a halászok, azok is szenvedélyesek."* Majd továbbszőve gondolatát, személyes síkra terelve is megfogalmazta véleményét: *„Nekem nem tetszett velük vadászni soha. Tudja, ők, hogy is mondjam magának, nem készek arra, hogy annyit menjenek. Ha elejtettek egy vadat, mintha megnyugodtak volna, mintha nekik már nem kellene több. Nem fogja már ő magát törni azért az újabb madárért, egyszerűen nincs bennük ilyen láz, vadászláz vagy micsoda."* Bár ez a vélemény alapvetően negatív, hisz dichotómikus logika áll a hátterében, mégis van másik oldala is az értékelésnek. Ugyanebben a beszélgetésben később a beszélgetőtárs már máshogy fogalmazta meg:

„Az orosz vadászoknak az a lényeg, hogy még és még; a harácsolás. A vadászszenvedély, hogy megölni, és kész. Az osztják megölte, no, akkor mára ez elég is.

– Igen. Kész. Rendben, azt mondja, majd holnap is elejtek egyet.

– Ja, nem kell sietni sehova."

Természetesen nem arról van szó, hogy ténylegesen ne tudnának sok vadat egyszerre elejteni, hanem arról, hogy erre nincsen indíttatásuk. Jó példa erre az a történet, amikor az egyik „osztják" vadásznak komoly szüksége volt egy nagyobb összegre. *„Szpiridon kért engedélyt rénszarvasra, és csak tízet akartak neki adni az egész idényre. Kevesellte, erre mondták neki, hogy lőjön csak, amennyit tud, majd utólag adnak engedélyt. Nem hitték, hogy majd most olyan sokat lelő. Egy hét múlva bejött huszonöt rénnel."*

Az „oroszok" a motivációik közötti különbséget többféle módon magyarázzák, de alapvetően két meghatározó diskurzus van. Az egyik ilyen értelmezési keret szerint az „osztjákok" lusták, és egyszerűen ostobák ahhoz, hogy megfontolt és kifizetődő gazdasági tevékenységet folytassanak, *„nincs hozzá elég eszük"*. Ráadásul egyszerűen nem szeretnek dolgozni, illetve végtelenül igénytelenek is: *„olyanok, mint a grizlik"*.

Ez a sztereotip, irodalmi forrásokra visszavezethető vélemény igen gyakran kerül elő az „oroszok" között, ha az „osztjákokról" beszélnek. A területen hosszú ideig szolgálatot teljesítő lelkész, Pjotr Krasznov[579] a 19. század második felében az „osztjákok" jellemhibáit taglalva hosszasan beszél a mohóságról is, ami a gondolatmenetében az „osztják" vadászok lustaságának végső oka. Szerinte az „osztjákok" csak akkor mennek vadászni, ha már nincs egy falat ennivalójuk sem, és ha sikerrel járnak, akkor azonnal abba is hagyják. *„Az isten ad nekünk újra, ha megesszük, de ha elkezdünk vele spórolni, és csak egy kicsit eszünk belőle, akkor minek adjon nekünk az isten? Nem ad nekünk semmit a vadászaton azért, mert tudja, hogy otthon van, nem ettünk meg mindent, hanem spóroltunk vele."*[580]

A motivációk közti különbség másik értelmezési kerete szerint azonban az „osztjákok" mérsékelt, mértéket ismerő vadászata a természeti ember „primitív ökológiai" szemléletére vezethető vissza, és a „nemes vadember" ideológiájába burkolva az ő vélt természeti gondolkodásukat a harácsoló, a természetnek kárt okozó modern vadászattal állítják szembe. A környék vadőre szerint az „oroszok" megjelenése előtt *„itt is okosan ment a vadászat: csak annyit, amennyi mindenképpen kellett, mert tudták, hogy ha ma levadásszák őket, a következő évben éhen fognak halni. Csak annyit ejtettek el, amennyit a család felhasznált."* Majd így folytatta gondolatmenetét: *„…ők gazdálkodtak a vaddal, okosan, ahogy mások a kertben gazdálkodnak, úgy gazdálkodtak ők az erdőben."*

Valójában ez az oka annak, hogy igen sok „orosz" szerint az „osztjákok" nem is tudnak orvvadászok lenni, mert az ő vadászatuk a természettel való harmonikus együttélésen alapul. Ebből kiindulva *„az igazi vadász az, aki soha nem ejt el feleslegesen egy vadat sem. Régen hallal beetették őket, mert ősszel nehéz volt ennivalót találniuk. Jó lett az állomány, erre lehetett vadászni. Az ilyen coboly ott maradt, ott rakott fészket. Most ilyen vadász nincs. Nincsen igazán jó vadász, akinek ez a lelkében lenne, aki egyszerre védené is az állatokat, és egyszerre el is ejtené őket."* Az orvvadász megjelölést más okból is idegennek tartják az „osztjákoktól", hiszen valójában mindenki tisztában van vele, hogy ez a terület az övék volt korábban. Egy „orosz" férfi mondta azt, hogy hogyan lehetne egy hanti orvvadász, amikor *„az összes őse itt vadászott ezen a területen"*.

[579] Ozseredov 1996.
[580] Krasznov 1877: 4.

Az orvvadász szó a köznyelvben amúgy is mást jelent, mint annak a hivatalos törvényi meghatározása. Az „osztjákokat", mint láttuk, nem tekintik orvvadásznak, függetlenül attól, hogy gyakorlatilag néhány kivételtől eltekintve nincsen vadászengedélyük, fegyverviselési engedélyük, és nem fizetik be a szükséges előleget sem egy-egy vad kilövésére. Mint szó volt róla, hétköznapi ellenállási stratégiákat dolgoztak ki arra, hogy kikerüljék ezeket a szabályokat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy akár az „oroszok", akár az „osztjákok" általában orvvadásznak tartanák a többségi társadalom képviselőit. Még akkor sem, ha az „oroszok" gyakran tréfásan orvvadásznak nevezik magukat, vadászatukat pedig orvvadászatnak.

Az orvvadászat szónak létezik egy értékalapú meghatározása is. Ebben az összefüggésben orvvadásznak általában azt nevezik, aki megengedhetetlen, etikátlan módszerekkel vadászik. Vannak olyan helyzetek, amikor a megítélés eléggé egyértelmű: a helyi gazdasági és politikai elit „mészárlásait", amikor helikopterekről automata fegyverekkel vadásznak jávorszarvasra, és az így leölt jávorszarvasokból csak a legértékesebb húsdarabokat viszik el, minden helyi egyöntetűen orvvadászatnak tartja.[581] De például azt, amikor az erdőkön keresztül járó kétéltűk és teherautók sofőrjei az út mellett, az autóból kiugorva lövik le a vadmadarakat, azt már messze nem ennyire egyértelműen ítélik meg. A dolog attól is függhet, hogy ki milyen vadra vadászik, ki milyen vadat tart vadászhatónak. Például egy „osztják" vadász sosem lőne le egy hattyút, hiszen azt isten madarának tartja.[582] Egy mítosz szerint a helyi hantik eredete összekapcsolódik egy hattyúvá változott hős történetével.[583] Erről nem vesznek tudomást azok a velük egy tajgai faluban élő „oroszok", akik nyíltan áhítoznak a szomszédos tavon hosszú ideje zavartalanul élő hattyú lelövésére. Arra a kérdésre, hogy miért akarják lelőni, azt válaszolták: *„Az is csak hús, és még milyen sok és finom!"*

A természettel együtt élőnek gondolt vadászt általában ügyesebbnek is tartják. Sok „orosz" is úgy gondolja, hogy az „osztjákok" voltak az igazi vadászok, akik sokkal jobban értettek mindenhez, és akiktől az „oroszok" is eltanulták a módszereket. *„Azért igazából ők* [az »osztjákok«] *a jobb vadászok. Bár persze az oroszok között is vannak már ászok."* Egy orosz ismerősöm egy helyi szólással támasztotta ezt alá: *„Az erdőben a legjobb a tábortűz, a legokosabb az osztják."*[584] A kiemelkedő vadászügyességet ezekben az esetekben

[581] 1999 tavaszán balesetet szenvedett egy helikopter, amely ismeretlen okokból leszállt egy olyan helyen is, ami nem volt az útitervben előirányozva, a fedélzetén több civillel, akiknek ottlétére semmifajta magyarázatot nem tudtak adni. Minden bizonnyal illegális vadászatról volt szó, bizonyítani azonban nem lehetett.

[582] Gyakran mondják, hogy még a kezüket sem mozdítanák érte, sőt arról is tudunk, hogy egy sebesült hattyút egy hanti család felnevelt, meggyógyított. A házba is bejáratos madarat végül egy alkalommal a kutyák zavarták el a háztól.

[583] Nagy Z. 2007a: 154–172.

[584] A fordítás nem adja vissza az eredeti dallamát, rímelését: *„В лесу самый лучший – костёр, а самый умный – остяк".*

általában azzal szokták igazolni, hogy leginkább csak az „osztjákok" között voltak olyanok, akik be tudták cserkészni a jávorszarvast vagy a rénszarvast, és sokszor csak öt-tíz méterről lőttek rájuk, hogy semmiképpen el ne vétsék a lövést. A vad becserkészésének képessége rengeteg beszélgetésben került elő, és komoly tisztelet övezte azt, aki képes volt erre. Bár leginkább azt gondolják, hogy ma ilyenre már nem képes senki sem. A cserkészés és a vadászügyesség netovábbja az az „osztják" család volt, amelyről többen is azt mesélték, hogy *„rént tudtak ölni puska nélkül. Megtalálta a rén nyomát, és ment utána. Ment utána addig, amíg a rén össze nem esett. Ilyen vadászok voltak. Mondtam neki, hát »hogyhogy nem menekül el előled«? Azt felelte, »hova tűnne el a saját nyoma elől? A saját nyomától nem fut el senki.«"*

Talán nem lényegtelen ebből a szempontból az sem, hogy bár az „osztjákoknál" nem volt sosem kimondott férfiavató rítus, ennek szerepét a 20. század első felében még a fiúgyerek első vadászata, azon belül is az első jávorszarvas elejtése töltötte be. Ez volt az egyetlen alkalom, amikor valaki közvetlenül áldozhatott az Égistennek.[585] Valójában máig megőrződött a nagyvadak megölésének ez a szerepe, ha nem is férfi-, de vadászavató eseményként. Egyetlen férfit sem tekintenek addig igazi vadásznak, amíg meg nem ölt egy jávorszarvast vagy egy medvét: *„Milyen vadász az, aki életében még nem ejtett el egy jávorszarvast sem?"* – fakadtak ki, amikor egyik társuk vadásztehetsége felől érdeklődtem.[586]

Ezekben a diskurzusokban a tehetséges, a természettel összhangban élő vadász ellenpontja a modern, az „orosz" vadász, aki elszakadt a természettől, és vadászata során annyi technikai eszközt használ, amennyit csak tud. Egy „orosz" férfivel beszélgettem erről, amikor azt a példát hozta fel, hogy az „orosz" vadászok mindenhez gépeket használtak, és helikopterrel, kétéltűvel vitték az ellátmányukat. *„Az osztjákok meg micsoda: szánok. Egy zsák kétszersültet oda, zacskó só, dohány, gyufa. Minden mást ott ejt el magának. Az orosz meg vodkát szed össze, és mindent, mindent, mindent, mindenféle konzerveket, és elrepül. Az osztják meg: »Minek nekem fölösleges teher?« Az erdő táplálja. »Halat mindenképpen fogok néhányat, cimbora, mondja, haver, halat fogok, a jávor is hová tűnne, elejtek egyet magamnak ennivalónak, minek cipeljek otthonról bármit is.«"*

A motorizáció hatása egyértelműen megmutatkozik a vadászati eljárásokban is. Azok a vadászok – magyarázta a Novüj Vaszjugán-i vadőr –, akiknek motoros szánjuk van, még síléceken sem nagyon járnak, mert a szánnal egészen közel mennek a csapdához, és nincs sílécre szükségük. Ez szerinte erősen hat az állatokra is, mert a motoros szán büdös, aminek a nyomától szinte minden vad fél. Ezzel szemben a síléc szagától szinte csak a farkas

[585] Nagy Z. 1999: 77–78.
[586] Nagy Z. 2007b.

és a róka tart, mert ezek a legóvatosabb állatok a tajgában. Mivel a vadászat hatékonysága csökken, ezek a vadászok egy idényben öt-hat száz csapdát is kitesznek. *„Ez így nem vadászat. Egy csomót el is felejtenek."* A kétféle közlekedési mód kétféle vadásztechnikát is eredményezett, illetve az erdőhöz való viszonyulást is alapjaiban határozza meg. *„Ha gyalog mész, megfigyeled az állatok mozgását is. Motoros szánnal ezt nem tudod megcsinálni, tippre teszed le a csapdát. Ahogy sikerül. Ezért sok állat elpusztul. Sílécen ennyi csapdát nem is lehetne kitenni. Régen a vadászok nyomok alapján tették ki a csapdákat. Most a motoros szánnal átrepül a tájon, és kész. Gyalog tudja az ember, hogy hol él az állat, ismeri őket személyesen, tudja, hogy fiú-e, vagy lány, és azt is tudja, hogy ez itt volt tavaly is, az meg most került ide. Azt is tudták, hogy itt császármadár él, ott meg siketfajd. Az egész tajgát számon tartották, mint otthon. Most bezzeg motoros szánnal kirepül, aztán hlopp, bah, és kész, repül tovább. Milyen vadászat ez? Én ezt nem tartom vadászatnak."* Szerinte a motoros szánt csak ritkán kellene használni, annak csak segítenie kellene az embert, elsősorban abban, hogy a faluból eljusson a vadászterületére, másodsorban abban, hogy ha elejtett valami nagyvadat, akkor szánnal könnyen haza tudja vinni a húst. Most azonban szerinte megfordult a dolog, és a motoros szán nem egyszerűen segíti a vadászatot, hanem mind a technikáját, mind a morálját meghatározza. A motorizáció a nagyvadak vadászatára is hatással volt. Ma már azokat is elsősorban motoros szánokkal keresik, és valójában akkor tudják őket elejteni, ha az utak mellett felbukkannak.

Az „osztják" vadászok motorizációhoz való viszonya kissé más. A vízi közlekedéshez a tavakon, mint a Tuh Emtor is, elsősorban bödönhajót, egyetlen rezgőnyár törzséből faragott csónakot használnak. A bödönhajónak tőkesúlya nincsen, így erősen imbolyog, a gyakorlatlan utazó nem könnyen tartja meg benne az egyensúlyt. Saját készítésű, madártoll formájú evezőikkel csak az egyik oldalon eveznek és egyben kormányoznak is. Az „igazi osztják férfi" nem ül a csónakban, hanem beletérdel, majd a sarkára helyezi a testsúlyát, úgy utazik benne akár órákon át is. Az asszonyoknak és az idegeneknek zsákokból raknak ülőhelyet. Egy csónak elkészítése egy-két napig tart, három–öt évig lehet használni, utána újat kell készíteni. A könnyű csónakokon egyedül könnyebb evezni, a nagyobbakban ketten kényelmesebben elférnek. Ezeknek magasabb az oldala is, így adott esetben több húst, halat is lehet szállítani bennük. Nagyobb bödönhajókkal hullámzó vízre is kimerészkednek, de általában megvárják, amíg elül a szél, hiszen a víz könnyen átcsap a csónak alacsony peremén. A mai napig ragaszkodnak a bödönhajók használatához könnyűsége, csöndessége, egyszerű elkészíthetősége miatt. Nem szívesen próbálják ki a saját készítésű bödönhajó boltban vásárolható alternatíváit: a felfújható gumicsónakot, amely elég könnyű, de túl sérülékenynek tartják; és a bolti műanyag kenut sem igazán szeretik, mert hangos: kopog rajta az evező, kong benne a lépés, és a háló nehezékei is hangosan zörögnek, ha leteszik

őket. Márpedig a könnyűség mellett a csendesség alapvető szempont: a zajt a halak sem szeretik, és nemcsak halászni, hanem sokszor jávorszarvasra vadászni is csónakkal mennek.

A tavaszi vadkacsaszezonban alkalmanként felbukkanó nem „osztják" vadászok gyakran hoznak magukkal motorcsónakot is a tópartra, ezt azonban a helybeli „osztjákok" nem szeretik, ha tehetik, megakadályozzák a használatát. Egyik oka ennek az, hogy a motorcsónakokon száguldva gyakran nem lehet észrevenni, hol állítottak mások hálót: több konfliktusnak is tanúja voltam, amikor az „osztjákok" hálóit „idegenek" összeszabdalták a csónakjuk propellerével. Másrészt a motorcsónak hangos is, megzavarja az ebben az időszakban a tóra ívni járó halakat. Idős „osztják" ismerősöm mesélte, hogy gyerekkorukban ívási időszakban még csak hangosan evezni sem volt szabad a bödönhajóban, nehogy elriasszák a halakat. Korábban az egyik „osztjáknak" is volt motorcsónakja, azonban egy idő után nem használta, mert felismerte, hogy az igen kényes és érzékeny halakat megzavarja vele ívási időszakukban.

Az „oroszok" és az „osztjákok" eltérő viszonya a motorizációhoz abban is megjelenik, hogy miről álmodoznak. Idős „osztják" házigazdámnak abban az időben, amikor még vadászott, az volt a vágya, hogy valaki rendszeresen vigye őt ki Novüj Vaszjugánból Ozernojéba, és sikerüljön annyi halat és vadat elejtenie, hogy a családjának elég legyen. Soha nem akart sem motorcsónakot, sem motoros szánt. Nem is tudta volna használni, nem tudta volna megszerelni sem, ha történt volna vele valami. Egy alkalommal például, amikor „orosz" ismerősének motoros szánja nem indult be, őt ültették a kormányhoz, és csak úgy tudott megállni a hirtelen beindult szánnal, hogy belevezette a part menti bozótosba. Ezzel szemben „orosz" veje 2008-ban komolyan álmodozott arról, hogy felszereli magát, és úgy lesz igazi vadász. Vágyakozott egy távcsőre, egy távcsöves puskára, egy műholdas telefonra, egy benzinforralóra és egy halradarra is, amivel a halak víz alatti mozgását lehet monitorozni. Álmodozott egy lassú, motoros szánnak nem minősülő lánctalpas hójáróról is: azért nem motoros szánt akart venni, mert jogosítványa nem volt, és nem is lehetett, a kisebbik hójáróhoz viszont nem kell semmilyen vezetői engedély. Az eltérő vágyakban az etnikus mintázat mellett azért nyilván szerepe volt a generációs különbségeknek is.

E kétféle viszonyulás rajzolódik ki egy másik orosz fiatalember mondataiból is: *„Most már ideje hozzászokni a civilizációhoz. Van áramfejlesztő, van lámpa, telefon, tévé. Beülsz a csónakba, berántod a motort, másfél liter benzinnel több mint egy órát száguldozhatsz. Hullám van vagy nincs, mindegy. Elég volt az evezővel hadonászni."*

A motorizáció kapcsán feltétlenül meg kell említeni azt is, hogy az ozernojei „osztjákoknak" komoly nehézséget jelent a település távolsága Novüj Vaszjugántól, ahol laknak. Az „osztjákok" saját erejükből a harminckilenc

kilométeres távon elsősorban gyalog vagy sílécen járnak. Az utat a huszadik század harmincas évei előtt rendszeresen lovas szánon tették meg, sőt a második világháborúig ez volt az egyetlen szárazföldi lehetőségük a hosszabb utazásokra is: rokonaikat így látogatták, a kupecek lovas karavánokkal jártak téli csereútjaikra. Azonban a kolhozosítás idején lovaikat be kellett szolgáltatniuk, és csak néhány Novüj Vaszjugán-i „osztják" és „orosz" család vásárolt újból lovat, használta tovább szánjait. Ozernojéban azonban már évtizedek óta senki nem fordult meg lovas szánnal, a falusiak is legfeljebb csak a Novüj Vaszjugán melletti, közeli legelőiket keresték fel vele.

Ozernojéba korábban nemcsak gyalog lehetett eljutni, hanem – elsősorban télen, amikor az utak, a mocsarak megfagytak – járművekkel is. Amikor a hatvanas évek végén olajbányászok dolgoztak a szálláson, eszközeiket, vontatható barakkjaikat lánctalpas kétéltű jármű *(vezgyehód – вездеход)* szállította. Amíg Novüj Vaszjuganban sokan tartottak marhát, a kaszálóínségben szenvedő falusiak akár Ozernojéból is megvásárolták a szénát, amit kétéltű vontatta hatalmas fémszánokon húztak el a faluba. Ma nincsenek Ozernojéban olajbányászok, már a szénát sem éri meg beszállítani, hiszen alig tartanak marhát, és az út is egyre veszélyesebb lett, mert az összedőlt, beszakadt hidat a Csebacsija folyón senki nem akarja megjavítani. Így az utóbbi években kétéltűk már nem jutnak el idáig,[587] az „osztjákok" nem támaszkodhatnak a segítségükre. Az utolsó alkalommal, amikor kétéltű ment a faluba szénáért, végül két másik lánctalpast is ki kellett hívni, hogy a mély és puha hóban haza tudják szállítani – immáron sokszoros áron – a takarmányt (lásd XL. és XLI. kép).

Burán ('Hóvihar') márkájú motoros szánok ugyanakkor fel-felbukkannak ma is Ozernojéban: az út velük gyorsabb, a mögé kötött szánokon haza lehet szállítani a kifogott halat, amit sem gyalogszánon hazahúzni, sem hátizsákban hazacipelni nem lehet kereskedelmi mennyiségben; kifele pedig tartós élelmiszereket tudnak magukkal vinni (lásd XLII. és XLIII. kép).

Az „osztjákoknak" gépeik ritkán vannak, anyagi helyzetük nem teszi lehetővé, hiszen helyi viszonylatban is szegénynek számítanak. Ezért minden „osztjáknak" megvannak azok az „orosz" ismerősei, akiknek motoros szánjuk van, szeretnek az erdőbe járni, és hajlandóak magukkal vinni „osztják" ismerőseiket is. Az utakért természetesen ellenszolgáltatás jár: gyakran az „osztjákok" fizetik a benzint, lehetőséget adnak az őket vivőknek arra, hogy házaikban lakjanak, vadászterületükön vadásszanak, sőt általában maguk is adnak nekik halat, húst is. Ezek az útitársak gyakran hamarabb akarnak visszautazni, mint az „osztjákok", ezért rendkívül fontos, hogy kedvük legyen maradni: *„Kényeztetni kell őket, nehogy korán hazafele tekintgessenek."* Egy ilyen alkalommal házigazdám friss kenyeret sütött nekik, meg akarta őket hívni a fürdőházba, és *bragá*t (vízből, élesztőből és cukorból készül gyenge

[587] Tudomásom szerint az utolsó kétéltű 2000-ben járt Ozernojéban.

alkoholos ital) is készített volna, ha lett volna elég élesztője. Az ilyen „oroszokkal" szoros kapcsolatot igyekeznek fenntartani, rendszeresen látogatják őket, szándékaikat kipuhatolandó: barátnak nevezik egymást, bár ez a szó itt inkább patrónus-kliens viszonyokat takar.

A szovjet időszakban az „osztjákoknak" lehetőségük volt arra is, hogy Ozernojéba helikopterrel repüljenek ki. Ahogy a kétéltűeknél vagy a motoros szánoknál, úgy a helikoptereknél is a személyes kapcsolatokon múlott minden, amiket pedig a felek kölcsönös érdekeltsége tartott fenn. Egyrészt helikopterrel végtelenül rövid idő, maximum tizenöt perc alatt meg lehetett járni a gyalog sokszor kétnapos utat, és ténylegesen kereskedelmi mennyiségben lehetett szállítani az eladható javakat: húst, halat. Másrészt a pilótáknak is érdekük volt Ozernoje útba ejtése: egy-egy fuvarért több zsák halat, cirbolyamagot, több vödör áfonyát, több tíz kiló húst kaphattak, sőt még prémet is adtak nekik „sapkára". Saját megfogalmazásuk szerint igyekeztek „beetetni" a pilótákat, rendszeresen ajándékokkal elhalmozni őket, hogy minél többször legyen kedvük kitérőt tenni. Az egyik „osztják" asszony a cirbolya megtisztítását egyenesen „menetjegycsinálásnak" nevezte. Néhány pilóta nevére ma is élénken emlékeznek, történeteket mesélnek róluk. Egyikőjük megbeszélte házigazdámmal, hogy ha Ozernoje felett leír egy kört, akkor kezdje el a halakat hordani, mert le fog szállni. A pilóta ment Novüj Vaszjuganba, leírt egy kört, és ment tovább, és csak visszafele szállt le az áruért. *„Előre mondta, hogy ezen és ezen a napon legyél otthon, és ha kört írok le, az én leszek."* Általában a tó jegére szállt le, ezért ő mindig készített előre is halat a tóra, a jégre, hátha akkor száll le a gép, amikor ő nincs otthon, nehogy leszokjon arról, hogy leszálljon. A szoros kapcsolatok miatt az egyik „osztják" férfi, aki csak néhány éve hunyt el, haláláig viselte a „repülőtér-igazgató" becenevet, mert a helikopter legtöbbször az ő háza mellett szállt le.

A rendszerváltás, a privatizálás óta azonban a helikopterek pilótáinak szigorúan el kell számolniuk minden megtett kilométerrel, így hiábavaló lenne a „kényeztetés", „menetjegycsinálás", akár a pénzbeli, hivatalos fizetség is, a pilótáknak nincs lehetőségük magáncélú leszállásokra. Az olajbányász cégek kezében lévő helikoptereken az „osztjákok" ma már nem utazhatnak, sőt – hiába látnak el önkormányzati feladatokat is – betegekért, halottakért sem repülnek ki. Ozernoje ezzel végleg kiszakadt minden közellátásból (lásd XLIV. és XLV. kép).

A helikopteren való utazás tehát mára ellehetetlenedett, ám egyre több autó van a környéken. Ez lehetőséget ad az „osztjákoknak" arra, hogy „taxin" vagy „autóstoppal" tegyék meg útjuknak azt a részét, amit egyébként is a betonúton kellene végigjárni. A „taxi" bármilyen kocsival rendelkező ismerős lehet, aki szokásjogon alapuló áron elviszi őket az elágazóig; vagy a hazafele úton a betonútra érve felhívják őt mobiltelefonjaikkal, hogy jöjjön ki elébük. Az „autóstop" az itt járó teherautókra való felkéretőzést jelenti, amiért ellenszolgáltatás nem jár, ám ami rendkívül bizonytalan. Azok

az „osztjákok", akiknek vadászterülete még messzebb van Novüj Vaszjugántól, mint Ozernoje, akiknek a betonúton akár 50–100 km-t is meg kell tenniük, csak stoppal tudnak közlekedni. Vadászútjaik vége beletorkollik a betonútba. Az ösvénynek egy, az úttól 100–300 méterre levő pontján pihenőpontot építenek ki maguknak. Itt veszik elő az autóban szétszedve vitt puskájukat, itt veszik fel elrejtett csapdáikat, illetve visszafele itt rejtik el fegyverüket, itt rendezik ruhájukat, hogy az útra érve ne riadjanak el tőlük a sofőrök. A zord időjárás miatt a stoppolás közben tábortüzet raknak, ahol száradhatnak, melegedhetnek – a rendkívül gyér forgalom miatt van rá idejük.

„Az oroszok mintha csak pihenést és kiegészítő jövedelmet látnának ebben, ennyi, más semmi" – mondta a vadászatról a Novüj Vaszjugán-i erdész. Állítása azért is fontos, mert felhívja a figyelmünket arra, hogy az „oroszok" gyakran egyszerűen nyaralási, pihenési alkalomnak használják a vadászatot vagy akár a halászatot is. Ez egy hobbitevékenység, aminek szinte minden helybeli férfi hódol valamilyen szinten: vagy vadászik, vagy halászik, horgászik, vagy mind a kettőt előszeretettel űzi. Annyira elfogadott és általános, hogy az őszi vadászszezon, vagyis a cobolyvadászidény kezdetén a férfiak kitódulnak az erdőbe, amire még a helybeli cégek is számítanak, és ekkorra időzítik a szabadságoltatásokat. Az „oroszok" azt, hogy ősszel minden férfi vére elkezd pezsegni, és alig várják az indulást, „őszi betegségnek" is nevezik. Ezt a vadászlázat az asszonyok is elfogadják és próbálják megérteni. Egy „orosz" nőismerősöm így beszélt erről: *„Sokáig nem értettem a férfiakat, hogy miért van az, hogy ősszel mindent itt hagynak, és mennek vadászni. De rájöttem, ez olyan, mint a tavasz. Ahogy olvad a hó, viszketni kezd a kezem, hogy végre a kertben dolgozhassak."*

Ugyan egyértelműen az őszi vadászszezon a legfontosabb az „orosz" hobbivadászok számára, hasonlóan intenzív időszak az erdőben a tavasz is, amikor a délről megérkező vízimadarak vadászatának szezonja kezdődik, illetve ezzel egy időben van egy nagy halászati szezon is. Gazdasági jelentősége azonban inkább az őszinek van.

Ezek az „orosz" vadászatok és halászatok messze többet jelentenek egyszerű gazdasági tevékenységnél. Afféle férfimulatságok is, bár a női szerepek átalakulásával egyre gyakoribbá válik, hogy asszonyok is elkísérik férjeiket, igaz, leginkább csak tavasszal. Az őszi, férfitársaságban tartott vadászatok előkészületei között az egyik legfontosabb, hogy minél nagyobb mennyiségű vodkát szerezzenek be, amit már útközben, illetve az első napokon nagy mennyiségben fogyasztanak. Ennek köszönhetően a vadászatok első napjai többek számára ki is esnek a munka szempontjából, és vagy ivással, vagy másnaposággal telnek. Egy-két nap után azonban mindenkinél beáll a napok normális rendje, és a napközbeni munka után esténként a megmaradt vodkából általában csak diszkréten fogyasztanak. Érdemes a Novüj Vaszjugán-i Jurij Zonov versét idézni erről:

Ezeket a másnapos pofákat
Nem szánom egy percig sem.
Sosem elég a kisüsti,
Vigy’ magaddal bármennyit.
Néha esztelen ötlet
fut át az agyadon:
„A tavaszi táborba utazva
Tán egyáltalán nem kéne vinni?”
De elmúlik a másnapos kór,
Átszenvedte a szervezet,
A tréfák és a vigalom
helyreállítják optimizmusom.

Nem szeretnék a túláltalánosítás hibájába esni, nem állítom, hogy minden „orosz” vadász iwászattal, részegeskedéssel tölti az idejét, de azt ki merem jelenteni, hogy a vadászatokban legalább annyira fontos motiváló erő annak – akár csak diszkrét ivás kíséretében – a szórakozás jellege, és az erdő sokkal inkább az ivás terepe számukra, mint a falu.[588]

Az „orosz” vadászok számára tehát az erdő a falusi világ ellenpólusa, ellenvilága, abból a szempontból, hogy a faluban, a napi munka mellett, a család jelenlétében „nem lehet” vodkát inni. Ez természetesen csak elvi korlátozás, a faluban is megvannak a maga alkalmai vagy okai az alkoholfogyasztásnak. Egy orosz ismerősöm így magyarázta ezt: *„Tudod, én otthon nem iszom. Csak a vadászatokon. Otthon csak ünnepekkor ihatok.”* Kiszabadulva tehát a szabályok, a falu és a család ellenőrzése alól, a férfiak gyakran komoly iwászatokat rendeznek. A vadászatoknak ezt a rendjét gyakorlatilag mindenki ismeri és elfogadja. A vadászatok előtti vodkabeszerzéseket elfogadják még az asszonyok is, a kötelező zsörtölődés mellett. A férfiak általában egy-két kétéltűt szerveznek össze, vagy motorosszán-karavánokat alkotnak, és ilyenkor mindenkinek kötelessége illendő mennyiségű vodkát vinni, függetlenül attól, hogy utas-e, vagy ő vezet. Az illendő mennyiség ismereteim szerint a vadászatra fordított naponként és fejenként legalább egy, de inkább két üveg vodka volt a kétezres évek fordulóján.

Ugyanakkor a feleségekkel kialkudott mennyiség nem mindig elégséges a férfiaknak, akik megpróbálnak kerülőutakon is vodkához jutni. A férfiak közötti segítségnyújtások, cserék komoly része ezt az igényt hivatott kielégíteni, hiszen ellenszolgáltatásként a kölcsönadott szerszámokért, az ajándékba adott halért vagy húsért,[589] vagy éppen az elvégzett szívességekért nagyon sok esetben vodkát adnak egymásnak. Általában tudják egymásról, hogy melyikük hol szokta tartani az elrejtett üvegeket, és a vodkát eleve oda szok-

[588] Ez a hozzáállás nem teljesen idegen az európai vadászattól sem.
[589] *„Hát most meghaláltuk a halat.”*

ták tenni. A rejtekhely az egyik „orosz" ismerősömnél egyszerűen a farakás mögötti hó egy pontja volt, ahova be kellett szúrni az üvegeket, míg nyáron a fészerbe kellett vinni a bödönhajó alá. Egy másik ismerősömnek pedig télen-nyáron a garázsában volt a rejtekhelye. Ezeket az üveg vodkákat nem is a házban szokták átadni, az asszonyok rosszalló pillantásai előtt, hanem vagy megmondják, hogy *„hoztam ám neked valamit"*, vagy egyszerűen csak sokatmondóan intenek a szemükkel az udvar felé.[590]

Ezeket az elrejtett üvegeket általában a vadászatok idejére rejtegették, oda vitték ki magukkal. De voltak olyanok is, akik a faluban is meg-megitták az elrejtett vodkát. Egyik kedves orosz ismerősöm anyósa panaszkodott rendszeresen a vőjére: *„Csak kimegy az udvarra, de részegen jön vissza."*

Talán nem véletlen, hogy egy „osztják" ismerősöm maliciózusan csak annyit mondott erről, hogy *„az oroszok mindig visznek magukkal vodkát halászni vagy vadászni, enélkül nem mennek sehova sem"*. Ugyanő így meditált arról, hogy két „orosz" ismerőse mit csinálhat az erdőben: *„Lehet, hogy nem is lőttek semmit. Lehet, hogy csak aludni meg pihenni járnak oda."*

Az „oroszoknak" tehát a vadászat ürügyén az erdő az a hely, ahová mulatni, szórakozni vagy éppen iszogatni járnak, és az erdő ebből a szempontból a falu éles ellentéte, hiszen ott az alkoholfogyasztás sokkal nagyobb társadalmi kontrollnak van kitéve. Ebből a szempontból az „oroszok" világa, vadászati – és ivási – szokásai gyakorlatilag tükörképei az „osztjákok" szokásainak. Mint a következő fejezetben majd látni fogjuk, az „osztjákok" számára is egyfajta ellenvilágai egymásnak a falu és az erdő, de az ő esetükben az erdő inkább a józanság, a szárazság és a munka terepe, míg a falu a munka hiányának, az ivászatnak és a részegségnek a világa.

Az erdő, mint láthattuk a fentiekben, kifejezetten értelmezhető a falusi élet ellenpólusaként, de egyáltalán nem csak abban a szűk értelemben, hogy a falusi, viszonylagos józansággal és decens életvitellel szemben a relatív magas alkoholfogyasztás és a szórakozás területe lenne. Sokkal inkább arról van szó, hogy az erdő mintegy „antitere" a társadalomnak abban az értelemben, hogy menedéket nyújt azoknak, akik kiszorulnak vagy ki akarnak vonulni a hétköznapi élet falusi keretei közül. Számtalan olyan történet kering a Vaszjugán mentén, ami arról szól, hogy az emberek az erdőbe menekülnek általában a hatalom vagy éppen konkrétan a rendőrség elől. Emlékeztetnék újra arra a vaszjugáni férfira, aki egy év alatt szökött haza börtönéből a szülőhelyére, de hasonló története volt egyik közeli ismerősömnek is, aki kilenc hónapig élt és vadászott-halászott az erdőben, miután megszökött a börtönből, mígnem édesanyja meglátogatása közben elfogták Novüj Vaszjugánban.

A fenti két példa történetesen „osztjákokkal" esett meg, de nem gondolom, hogy ebben az esetben ennek érdemi jelentése lenne, hiszen szép számmal ismerünk olyan „oroszokat" is, akik az erdőben húzták meg magukat azért,

[590] A vodkáról mint a férfiak közötti ügyletek valutájáról lásd még: Rogers 2005.

hogy ne legyenek szem előtt. Igen eklatáns példája ennek Szányka, aki Ozernojében élt másfél éven keresztül a kilencvenes évek végén. Szányka Csuvasföldről származott, gyermekkorát Szrédnyij Vaszjugánban töltötte, ahonnan a kilencvenes évek közepén költözött az addigra gyakorlatilag megszűntnek nyilvánított Katilga faluba. Már ez a költözése is arra vezethető vissza, hogy Szrédnyij Vaszjugánban rendszeres összeütközésbe került a rendőrséggel. Innen járt az olajkutakhoz dolgozni, emellett rendszeresen vadászott is. Vadászterületeit falujától egyre messzebb tolta ki, olyan helyekre, amelyek a lakott helyektől a lehető legtávolabb voltak. Ennek is az volt az oka, hogy *„túl sokat jártak oda a rendőrök":* rendszeresen elkobozták a puskáját, a zsákmányát, és többször meg is verték. A Tuh Szigatba torkolló Kalatuska folyó mellett vadászott akkor, amikor megismerkedett az egyik ozernojei családdal, akiknek a Tuh Szigaton volt a vadászterületük, és 1998-ban be is költözött ozernojei házukba. Elvileg innen is a saját vadászterületére járt, de gyakorlatilag egyre többet vadászott a befogadó család területein is. Sőt, folyamatosan az ő vadászszerszámaikat, csónakjaikat használta. Szányka megítélése Ozernojében igen szélsőséges volt. A befogadó családon kívül, ahol elfogadták őt, általában mindenki igen nagy bizalmatlansággal állt hozzá, amit a vele való beszélgetések hűvös és gyakran leereszkedő stílusában is érzékeltettek vele. A háta mögött megszólták azért, mert élősködik a befogadó családon, de a legnagyobb problémájuk az volt, hogy egyáltalán nem lehetett tudni, hogy ki ő. Szrédnyij és Novüj Vaszjugán között alig van kapcsolat, ezért az emberek nem ismerték az előéletét. Különböző mendemondák kerengtek arról, hogy állandóan verekedésekbe keveredett, és többek között felgyújtotta a főnöke autóját is, és emiatt voltak folyamatosan konfliktusai a rendőrséggel. Gúnyneve is volt, „Megégettnek" (Garelin) hívták, mert egyszer részegen belelógott a lába a tábortűzbe, és komoly sérüléseket szenvedett. Szányka Novüj Vaszjuganba is mindig csak éjszaka ment be, ott alig hagyta el a befogadó család házát, a rendőrségtől tartva. A helyi vadászokkal egyre több konfliktusa lett, rendszeresen került velük „elszámolási vitába", és egyszer a rendőrségen is brutálisan összeverték. Elfogyhatott körülötte a levegő, mert a második ott töltött idénye során egy napon váratlanul eltűnt, és soha többé nem tért vissza. Igaz, már nem is tehette volna meg, hiszen házigazdája minden prémjét elvitte magával, és ennivalót, töltényeket, hálókat, ruhákat is lopott tőlük. Néhány nappal az eltűnése után felbukkant Ozernojében a rendőrség, amire akkor már hosszú évek óta nem volt példa, és szinte mindenkinek elkobozták a fegyverét, engedély nélkül ejtett zsákmányát, ami abban az évben igen gazdag volt. Kétféle módon magyarázták ezt a helyiek: az egyik részük szerint a rendőrök valójában Szánykát keresték, és őket csak mintegy mellékesen büntették meg, míg a többiek szerint viszont ő volt az, aki „feldobta" őket, hogy érdemes náluk razziát tartani.

A másik, hasonlóan az erdőbe visszavonult, idős férfi Grigorij, aki egy kalandos és meglehetősen szabálytalan életút végén élt Ozernojétól

egy napi járóföldre egy magányos erdei házban. Családja (felesége, gyermekei) Novüj Vaszjugánban éltek, ahová ő is haza-hazatért, de alapvetően a tajgában lakott, egyedül. Valahonnan Ukrajnából származott, maga sem tudta pontosan, hogy honnan, mert szüleit gyermekkorában a nép ellenségének titulálták, és a családot szétszakították. Postás apja lovon szállította a leveleket, csomagokat, és nem volt hajandó beadni lovát a kolhozba, ez volt a büntetésük oka. Grigorij hároméves sem volt, amikor elvitték a szüleit, és akkor látta őket, illetve csecsemő húgát utoljára. Bátyjával együtt Vologdába vitték árvaházba. A fiúk egymáshoz közel, de más-más otthonban nőttek fel. Szüleiről a mai napig nem tud semmit, sőt a bátyja anyakönyvi kivonatába a Szidorovics apai nevet írták be, az övébe pedig a Jakovlevicset, szülei adatainál pedig mindkettőjük esetében azt tüntették fel, hogy „ismeretlen". Születési dátumát sem tudja, az árvaház orvosának becslése alapján adták meg az 1927-es évet. 1942-ben az idősebb testvére írt neki, hogy szökjön el hozzá, mert be fog vonulni, és soha többet nem láthatják egymást. El is szökött, találkoztak is, ám ennek az lett a vége, hogy két évre bezárták a fiatalkorúak börtönébe. Az ítélet letöltése után újra megszökött, és végigcsavarogta Ukrajnát és Belorussziát, családját keresve, ami valójában eleve kudarcra volt ítélve, mert még azt sem tudta, melyik megyében született. Télire a Kaukázusba vándorolt, és Abháziában, Grúziában, Oszétiában csavargott. A rendőrség rendszeresen letartóztatta, de elítélni ekkor még nem tudták, hiszen a 18-at sem töltötte be, márpedig csavargásért akkor csak 18 év felettieket lehetett elítélni. Ahogy betöltötte, el is fogták, és újabb két évre börtönbe került, amire később még egyszer sor került. Grigorij dolgozott az Uralban rabként egy atomerőmű építésén, téeszben Kubanyban, építkezésen Bakuban, élt a kalmük sztyeppén, majd medvevadászatból és geológusok expedícióinak vezetéséből tartotta el magát az Altáj hegységben, mígnem az Ob mellé keveredett. Innen már feleségével vándorolt Szibéria és az Altáj között, és 1965-ben Novüj Vaszjugán környékén kötött ki. Sokáig nem maradt meg egyetlen munkahelyen sem, nem bírta a kötöttségeket. Abból a házból például, ahol gyermekei születtek, azért zavarta el télvíz idején a családjával együtt a település vezetése, mert az 1959-es népszámlálás során munkahelyként azt tüntette fel, hogy munkanélküli. Mivel a munkanélküliséget addigra hivatalosan megszűntnek tekintették a Szovjetunióban, ez akkora vihart kavart, hogy a falu vezetőit is meghurcolták, mondván, nekik kellett volna munkát biztosítaniuk a családnak. A Vaszjugán mellett Novüj Vaszjugánban (pontosabban a mára megszűnt Volkovóban), a vadászszövetkezetben dolgozott, és ha tehette, nem ment be a faluba. Hivatásos vadász volt, de nyaranta is a tajgában élt, gyógynövényeket és bogyókat gyűjtött hatalmas mennyiségben, és azokat adta le. Ez a beszolgáltatási sikeresség mentette meg attól, hogy rendszeres konfliktusai ellenére kirúgják az állásából. Grigorij 2007-ig a tajgában élt, egészen addig, amíg egy medvetámadásban annyira meg nem sérült,

hogy fél évig volt kórházban. Egyik kezét ettől kezdve nem tudta rendesen használni, sőt a félig megskalpolt feje is rengeteg fájdalmat okozott neki. Néhány évvel később meg is halt (lásd XLVIII és XLIX. kép).

Az alkohol

Száska emlékének

„Valóban érdekes, hogy az iszákosság felőli vélekedéseket áthatja valami sajátos színezet, ami elnéző humorral telített leginkább, mintha a lerészegedés holmi csínytevés vagy kedélyes férfiszórakozás lenne, nem pedig kín, gyötrelem és rettegés, s ami a legfurcsább: ezt a kedélyeskedő hangvételt maguk az alkoholisták szítják és ápolják, akikből valami különös kielégülést vált ki a szenvedéseikre való aprólékos visszaemlékezés, miután szerencsésen elmúltak."[591]

A Sarkvidék „alkohollal telített terület", mondja Natalia Struchkova és Aimar Ventsel,[592] és ez teljes egészében igaz a Vaszjugán-mentére is. Az alkohol, a vodka meghatározó szerepet játszik a Vaszjugán mentén az „osztjákok" életében nemcsak a külső szemlélő, hanem saját meghatározásuk szerint is. „Meghatározó", mert az alkoholfogyasztással eltöltött idő igen nagy százalékát teszi ki életüknek, a róla való beszéd is igen fontos témája kommunikációjuknak, és eluralja motivációikat, törekvéseiket, életcéljukat, meghatározó szerepet játszik identitásuk kialakításában. Elképzelhetetlen úgy gondolni erre a területre, hogy az alkohol semmiféle módon nem jut eszünkbe, hiszen a vodka mindent áthat a hétköznapoktól az ünnepekig, vagyis a munkától és a pihenéstől a magán-, az állami és a vallási rítusokig. Az ivás – távolabbról nézve – ráadásul nemi, munkaköri, vallási és életkori különbségektől eltekintve eluralja az élet szinte minden területét.

Ebben a vodkával teli világban az „oroszok", a többségi társadalom tagjai úgy gondolnak a szibériai kisnépekre – a mi esetükben az „osztjákokra" –, mint akik rabjai az alkoholnak, míg ők, az oroszok az urai. Az alkohol az „osztjákok lumpenizációjának" egyik elsődleges bizonyítéka, míg az „oroszok" ivása inkább csak szabadidő-eltöltési forma, a kulturált szórakozás eszköztárának a része. Magyarországról pedig egész Oroszország olybá tűnik, mintha folyamatos alkoholmámorban úszna: erősen alátámasztják ezt a képet az orosz irodalom és az orosz filmművészet Magyarországon is olvasható-látható művei, amelyek az orosz nép egyik legfontosabb problémá-

591 Hajnóczy 1993: 11–12.
592 Struchkova – Ventsel 2015: 183.

jaként ábrázolják a vodkát akkor is, ha drámaian, és akkor is, ha komikusan beszélnek róla.

Meglepő módon a statisztikák ezeknek a sztereotip, mélyen berögzült képeknek zömükben ellentmondanak. Mert egyrészt az derült ki, hogy bár a szibériai őslakos népek tagjai általában a teljes részegségig isszák le magukat, éves átlagban mégis többet isznak náluk az oroszok.[593] Másrészt az országos alkoholfogyasztási statisztikákat böngészve az is kiderül, hogy a tizenöt éven felüli lakosságot figyelembe véve az egy főre jutó, tisztaszeszben számolt éves alkoholfogyasztás mennyisége literben megadva Magyarországon alig kevesebb (11,4), mint a vodkamámorosnak gondolt Oroszországban (11,7). Vagyis nem a tények állnak a vélemények mögött, hanem a tényeknél sokkal mélyebben megbúvó mozgatóerők. A túlzott alkoholfogyasztás ugyanis Európában az alsóbb osztályokkal, a szegénységgel, a marginalizálódottakkal kapcsolódik össze, és tisztátalanságnak, barbárságnak számít. Az alkoholizmusról való beszéd a társadalom peremén élők bestializálásának egyik legfontosabb eszköze, választóvonal a civilizáltság és a civilizálatlanság között.[594] Ez az „egészségügyi imperializmus"[595] arra az álszent alapállásra épül, hogy a közép- és felső osztályok alkoholfogyasztása nemhogy nem problematikus, de kifejezetten az elit kultúra integráns része: elég csak a borfogyasztást kísérő finomkodó, a sznobizmus határát súroló beszélgetésekre gondolni.[596] De ugyanígy ennek az álszentségnek a része az is, hogy nemcsak az alkoholizmus, de az absztinencia is alkalmas egyes társadalmak barbárnak, primitívnek bélyegzésére, mint az előfordul az iszlámmal kapcsolatos diskurzusokban is.[597]

A kisebbségek alkoholizmusának tematizálása – ami Oroszországban egyértelműen része a közbeszédnek, a politikai beszédnek, a média diskurzusainak – nemcsak kedvez a marginalizálásnak, nemcsak az egyik legfontosabb negatív sztereotípia lehet, hanem a politikai színtéren szolgálhatja akár az állami legitimáció megszerzését is az őslakosok önkormányzatának eltörléséhez, kollektív jogaik el nem ismeréséhez, megszüntetéséhez is. A kisebbségi politikusok kezében pedig fegyver lehet éppen a kollektív jogok bővítéséért vagy az önkormányzat kivívásáért folytatott harcban, amennyiben sikerül mindezt a kolonializáció, a gyors iparosítás és az asszimilációs nyomás egyik legsúlyosabb következményeként felmutatniuk.[598]

Ha a vodka ennyire része a szibériai hétköznapoknak, ha Szibéria valóban „alkohollal telített terület", akkor nyilvánvaló, hogy folyamatosan része kell hogy legyen annak a valóságnak is, amit az antropológus megtapasztal

[593] Muhacsev 2001; Mikeshin 2016.
[594] Vö. Strukhova – Ventsel 2015.
[595] Heather – Robertson 1989.
[596] Shapin 2012.
[597] Struchkova – Ventsel 2015.
[598] Dudeck 2015.

a terepen. A terepen mozgó kutató nemcsak folyamatosan találkozik részeg emberekkel, hanem folyamatosan szembesül azzal, hogy bizonyos helyzetek elképzelhetetlenek Szibériában anélkül, hogy az emberek vodkát innának. Ez nyilvánvalóan számtalan problémát vet fel a terepkutatások során. Vegyünk-e részt ezeken az eseményeken, vagy ne? Megtehetjük-e, hogy nem veszünk rajtuk részt, ha az a célunk, hogy magunkat minél jobban elfogadtassuk, hogy megteremtsük a bizalomnak azt a körét, amely lehetővé teszi számunkra az adott emberek, közösségek megismerését? És ha jelen is vagyunk, igyunk-e együtt az ott italozó emberekkel, vagy kerüljük ezt el? Egyáltalán, jelen lehetünk-e úgy egy ivással együtt járó társadalmi eseményen, hogy mi magunk nem iszunk? Illetve az, hogy egy tivornyán tartózkodunk az ivástól, mennyire kelt ellenszenvet irántunk, mennyire rekeszt ki minket az adott közösség bizalmi köreiből? És mennyire von be minket az, ha résztvevővé válunk? Végül pedig mennyire lehet úgy részesének lenni az iváázatoknak, hogy bár a helyiekkel iszunk mi magunk is, mégse veszítsük el annyira az önkontrollt, hogy még dolgozni tudjunk ezeken az eseményeken is?

Briggs, Golobov és Ventsel közös írásukban a kérdést az akadémiai tudományosság felől közelítették meg. Ez egyrészt azt a kérdést jelentette számukra, hogy vajon az, hogy maguk is együtt isznak a vizsgált közösségekkel – adott esetben ifjúsági kultúrákkal –, nem kockáztatja-e akadémiai hitelességüket? Másrészt az akadémiai tudományosság intézményei mennyire tolerálnák azt, ha kiderülne, hogy a tudomány végzésének egy fontos, elengedhetetlen fázisában, magyarán munkavégzés közben alkoholt fogyasztottak? Ennek a dilemmának ellenére mindegyikük úgy döntött, hogy részt kell vennie az ivásban is. Döntésük hátterében három alapvető felismerés állt. Az első az, hogy a vizsgált kultúrákban az ivási, lerészegedési alkalmak mindennek ellenére olyan társadalmi aktusok, amelyek az adott közösséget közösséggé teszik, és amelyekből kimaradva képtelenek lennének kutatást – a munkájukat – végezni. A második felismerésük az volt, hogy bár nyilvánvalóan nem értettek mindennel egyet, ami egy-egy iváázat alatt a szemük előtt zajlott, egyszerűen nem voltak abban a helyzetben, hogy ítélkezzenek, esetleg tegyenek ellene. Az egyetlen lehetőségük az maradt, hogy véleménynyilvánítás nélkül részesei legyenek a helyzetnek, hozzájáruljanak a szituációhoz, azért, hogy meg tudják figyelni az eseményeket irányító szabályokat. A harmadik pedig az, hogy a csoporton belüli hitelességüket képtelenség lett volna úgy fenntartani, hogy kirekesztik magukat ezekből a helyzetekből.[599] Azt gondolom, ezek a gondolatok egyértelműen igazak a szibériai, falusi környezetben végzett vizsgálatokra is.

Távolabbról nézve a helyzetet, dilemmánkat úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a kérdést, mely szerint az ivási alkalmakon részt veszünk-e, vagy sem, végeredményben morális problémának tartjuk, vagy pedig inkább metodikai-

[599] Briggs – Golobov – Ventsel 2015.

nak, episztemológiainak. Ha pedig morális kérdésnek tekintjük, akkor milyen morál szerint ítéljük azt meg: a minket „kibocsátó társadalom" szabályai szerint, vagy a megismerni kívánt csoport szabályai szerint?

Az antropológus lehetősége talán leginkább az lehet, hogy megpróbál nem döntést hozni abban a kérdésben, hogy bármilyen – társadalmi, pszichológiai, egészségmegőrzési, morális – szempontból helyes-e vagy sem az adott társadalmi esemény, mert ezeknek a kérdéseknek a feltétele alapvetően elfedné azokat a diskurzusokat, amelyek ugyanezekről a kérdésekről az adott társadalmon belül folynak. Ezért meg kell próbálnia az adott eseményeket nem normatív módon vizsgálni. A „nem normatív kutatás" – amit én is üdvözítőnek tartottam a magam számára – kilép a moralizáló keretből, „ami nem jelenti azt, hogy vak lenne a negatív vagy a pozitív következmények irányában, vagy ne látná meg, hogy mi a destruktív és mi a funkcionális, hanem felfedi az ivás mintázatait és a belső diskurzusokat, amik az embert ivásra motiválják".[600]

A fenti dilemmát kitűnően fogalmazza meg Natalia Stuchkova és Aimar Ventsel közös tanulmányában: „Ha a szibérianistákról beszélünk, a többségünk egy évtizede vagy hosszabb ideje végzi terepmunkáját Szibériában, és ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy részt kellett vennünk számos ivászattal egybekötött bulin, fogadáson, vagy csak olyan hétköznapi alkalmakon, mint egy születésnap. Összességében több tucat liternyi tisztaszeszt meg kellett igyunk annak minden következményével együtt, amik a másnapokon jelentkeztek. Ugyanakkor ez a sok liternyi alkohol azt is jelenti, hogy mi tudjuk, hogyan fogyasztanak az emberek alkoholt, és milyen rítusok veszik körül az ivást."[601]

Természetesen felvetődhet az a dilemma is, hogy valójában azt tekintjük-e az alapvető morális kérdésnek, hogy az alkoholfogyasztás témáját egyáltalán kutatás tárgyává tesszük-e. Mert megteheti azt is az antropológus, hogy félrenéz akkor, ha ivászatot lát, és nem teszi céljává, hogy megértse, miért, hogyan, hol, kivel, meddig isznak az emberek. Ebben az esetben ugyanis a korábban megnevezett, morálisnak feltételezett dilemmában (részt vehetek-e az eseményen) nem hivatkozhatna arra, hogy az adott társadalmi jelenség megértéséhez szükségszerűen részt kell vennie rajta. De ez a kérdés is csak látszólag morális: ha az ivászat az adott társadalom, csoport életének egyik gócpontja, akkor vajon megtehetjük-e, hogy nem veszünk róla tudomást? Mennyivel kevésbé alkalmas ugyanis az alkoholfogyasztás egy csoport életének megértésére, mint bármilyen más társadalmi aktus, és mennyire helyes az módszertanilag, hogy a kultúra egyik lényegi szegmensét egyszerűen kirekesztjük a vizsgálatok köréből? Meggyőződésem szerint az alkoholfogyasztási kultúra megértése az egyik legpontosabb képet festi egy olyan társadalomról, amely „alkohollal van átitatva".

600 Dudeck 2015: 92.
601 Stuchkova – Ventsel 2015: 182.

Szibériában tehát az ivászatokban való részvétel hozzájárul a „bennfentes" státus eléréséhez: ha a kívülálló hajlandó inni, ha részt vesz az ivászattal egybekötött beszélgetéseken, akkor kiérdemli az *„egyszerű ember, akárcsak mi"* rangot. Az alkoholfogyasztás a szibériai terepeken tehát a kutató számára csaknem kötelező, egyfajta beavatási rítus, aminek a lényege az, hogy az adott közösség be- és elfogadja az idegent azáltal, hogy „közösen arculatot" veszítenek, miáltal a kívülálló is bűnrészes lesz, tehát *„egy közülünk"*. A közös ivás bevonja egy bizalmi körbe a kutatót, ahol az alkohol az egyik legfontosabb bizonyítéka a befogadásnak: ha meghívnak egy ivással kapcsolatos eseményre, akár rítusra, az azt jelenti, hogy bizalmi viszonyba kerültél a résztvevőkkel.[602] Ismerek olyan kutatót, akivel megitattak egy pohár tiszta szeszt, és miután hajlandó volt meginni, és nem is esett le a székről, onnantól kezdve megváltozott a megítélése: elegáns idegenből *„a mi emberünk"* lett.

Semmiképpen nem lenne azonban az helyes ezeken az ivászatokon való részvételünket a mottóban jelzett módon „elnéző humorral" tálalnunk, hiszen egyáltalán nem teremt könnyű helyzetet mindez az antropológus számára. Jómagam végtelenül nehezen kezeltem, hogy folyamatosan szembesültem a mértéktelen vodkafogyasztás következményeivel. Kiábrándító és terhes volt az ismerőseimet rendkívül gyakran magukból kivetkőzöttnek, szánalmasan gyengének és/vagy nyilvánvalóan agresszívnek látni. Nyomasztó és fárasztó volt folyamatosan lavírozni az ital elfogadása és elutasítása között, miközben a kínálás meglehetősen agresszív formában zajlott, ahol az ivásban való részvételemet vagy a visszautasításomat a tisztelet jeleként vagy hiányaként értelmezték.[603] És végtelenül deprimáló volt szembesülni az alkohol okozta hosszú távú következményekkel: azzal, hogy a hozzám közel álló családok élettörténete nem más, mint az alkohol okozta tragédiák végtelen láncolata, vagy – személyesebben megfogalmazva – hogy ismerőseim túlnyomó többsége előbb-utóbb áldozata vagy kezdeményezője lesz/lett olyan tragédiáknak, amelyek brutalitása magyarországi középosztálybeli szocializációm alapján elképzelhetetlennek és elviselhetetlennek tűnt. És itt jutottunk vissza a „szabad-e" kérdés újbóli feltételéhez, amit most már úgy szeretnék megfogalmazni, hogy lehetséges-e, hogy az ember ne tegye fel a maga tudományos kérdéseit egy olyan jelenséggel kapcsolatban, amely emberileg mélyen megviseli, amely a hosszú távú állomásozó terepmunka során

[602] Dudeck 2015: 97–99.

[603] Mint oly sok mindenben a terepmunkám során, itt is az ott töltött hosszú idő, illetve a „visszatérés" volt az, ami segítségemre sietett. 1998–99-es hosszú terepmunkám után visszatérve a Vaszjugánra, már nem okozott gondot az, hogy adott esetben visszautasítsak egy-egy pohár vodkát, sokkal könnyebbé vált az elvárások közötti egyensúlyozás. Hiszen az a támadó kérdés, hogy *„nem tisztelsz minket?"*, a visszatérésemmel – számukra is megnyugtató módon – elvesztette érvényét, és a hasonló jellegű *„mi van, undorodsz tőlünk?"* kérdést pedig könnyen meg lehetett válaszolni azzal, hogy pl. *„hogyan undorodnék, amikor az erdőben egy tányérból ettünk, és az ágyunkat is megosztottuk"*.

komoly pszichológiai gyötrelmekkel jár? Számomra az alkoholfogyasztás, a folyamatos részegeskedés tudományos kérdéssé távolítása, objektiválása volt az az út, az az eszköz, amely elviselhetővé tette az ottlétemet. Vagyis számomra nem lehetséges, hanem szükségszerű volt az alkoholfogyasztási habitusok megértésére való törekvés.[604]

Az alkohol és a társadalomtudományok

Tág társadalomtudományos keretben az alkoholfogyasztás, az alkoholizmus megítélésében évtizedek óta komoly vita folyik a kulturális antropológusok és a pszichológusok, addiktológusok között. A vita alapkérdése az, hogy az alkoholizmus valóban akkora probléma-e az egyes népeknél, mint ahogy azt az orvosi statisztikák ábrázolják, vagy nem; illetve tágabban értelmezve a vita arról folyik, hogy az alkoholizmus kulturális vagy pedig pszichobiológiai jelenség-e.[605]

A vitapartnerek hozzáállása ellentétes. Az antropológusok túldimenzionáltnak tartják az alkoholizmus problémáját, szerintük az „a misszionáriusok és nőegyletek előítéletét tükrözi".[606] Az orvostudomány felől érkezők viszont az alkoholizmus problémájának tendenciózus bagatellizálásáról írnak. Robin Room szerint „van egy szisztematikus tendencia az alkoholról szóló modern néprajzi irodalomban a »probléma elfedésére« mind a feltevések, mind a módszerek, mind az elméleti hangsúlyok tekintetében".[607] Room az antropológiai vizsgálatok egyik fő problémáját a funkcionalista megközelítésben látja. Eszerint az antropológusok, akik a társadalmat, a kultúrát alapvetően az organizmusok mintájára képzelik el, elvesztik azt a perspektívát, ami felől az alkoholizmus egyéni problémaként jelenne meg. Az „organizmus" szükségszerűen működőképes, prosperáló szerkezet, ezért az antropológusok nem figyelnek fel a diszfunkcionális jelenségekre, és az alkoholizmusnak is egyfajta funkcionális értelmet kívánnak adni azzal, hogy benne a társadalom szolidaritását létrehozó és fenntartó intézményt látnak, vagyis nem figyelnek eléggé az ivás dezintegratív szerepére. Room szerint az antropológusok téves hozzáállása metodikájukból is következik: az antropológiai terepmunkában alapvetően benne rejlenek bizonyos problémák. Egyrészt ezek meghatározóan

[604] Magyarán: jómagam is terepmunkaeszközként használtam a vodkát, a vodkafogyasztást. Ezt azonban semmiképpen nem lehet összetéveszteni azzal, amit pl. Jankó János tett, amikor a Jugánon járva a hantik tudatos leitatásával szerzett meg magának tudományos információkat, néprajzi tárgyakat (Jankó 2001: 80–84; erről lásd még: Hála 2003). Hasonló példákat hoz Leete és Khakhovskaya is arról, hogy az utazók, a kutatók a vodkát afféle „szibériai talizmánnak" tekintették, amivel mindent el lehet érni a helyiek között (Leete 2019: 246–248; Khakhovskaya 2016: 57).

[605] Lásd pl.: Heath 1987; Douglas 1987b; Mandelbaum 1965; Room 1984; Szeljak 2001.

[606] Room 1984: 169.

[607] Uo. 171.

vidéki terepeken készültek, ahol valószínűsíthetően kisebbek az alkoholból származó problémák, mint a városokban, ami viszont az epidemiológusok preferált terepe.[608] Az antropológus ugyanis a terepen elsősorban a mindennapokra, a mindennapi normákra koncentrál, ezért nem értékeli megfelelően azoknak a vélekedését, akik a normától eltérő véleményen vannak (pl. bagatellizálják az absztinensek perspektíváját), illetve nem tulajdonít elég jelentőséget olyan kirívó jelenségeknek (pl. a szélsőséges alkoholizmus, az alkohol okozta halálesetek stb.), amik viszont az epidemiológusok számára kitüntetett fontosságú információk. Room az alkoholizmus problémájának degradálása mögött személyes okokat is sejt: eszerint az antropológusok zömében annak a liberális középosztálybeli értelmiségnek lennének a képviselői, amelyek megengedők a hasonló társadalmi problémák értékelésében; illetve reakciójukat az alkoholizmus problémáját eltúlzó propagandával szembeni visszahatásnak, túlreagálásnak tartja.[609]

Az antropológusok alapállásának lényege Room szerint az émikus megközelítésben keresendő. Az ivás – akár a mértéktelen ivás – az antropológus számára csak akkortól kezd probléma lenni, amikortól a vizsgált közösség is annak tekinti. Vagyis szerintük az alkoholizmus nem objektív szempontok alapján leírható vizsgálati állandó, pszichobiológiai valóság, hanem kultúraspecifikus fogalom, társadalmi konstrukció. Dwight Heath az antropológusok szemszögéből így fogalmazta meg a dilemmát: A „problematikus ivás” vajon mit is jelent pontosan? Milyen súlyosnak kell lennie egy problémának ahhoz, hogy a statisztikák számításba vegyék? Mit értünk alkoholizmuson vagy az „alkohol okozta problémákon”? Számításba kell-e vennünk a probléma népi meghatározását?[610]

A két kutatási perspektíva között szemmelláthatóan nehéz az átjárás. Az antropológus értékítélete belső látásmódon, émikus megközelítésen alapul, míg az epidemiológusok külső, étikus ismérvek alapján ítélnek. Az antropológusok a társadalom felől szemlélik az alkohollal kapcsolatos viselkedésformákat, míg az epidemiológusok meghatározóan az egyén felől közelítenek. Ez a szemlélet – mint azt Room helyesen észlelte[611] – nemcsak az ítéletekben jelenik meg, hanem metodikai szinten is: más adatokat használnak, amelyeket más szempontok alapján csoportosítanak. A vizsgálati fókuszok paradox viszonya talán úgy foglalható leginkább össze, hogy az alkohol attól még nem árt kevésbé, hogy kulturálisan elfogadott.

Nem lenne azonban helyes, ha a két perspektíva ellentétét antagonisztikusnak állítanánk be, mint amilyennek az 1980-as évekig tűnt, hiszen az utóbbi időben számos olyan irányzat jelent meg az addiktológiai kutatások

[608] Room állítása ma kevésbé értelmezhető, de írásának megjelenése idején még elfogadható állítás volt az antropológiai gyakorlatot illetően.

[609] Room 1984.

[610] Heath 1987: 19.

[611] Room 1984.

között, amelyek eltávolodtak a kizárólagos egyéni megközelítéstől, és erősen figyelembe vették a szociális környezetet is, illetve a pszichológián belül is megszülettek azok a kritikai irányzatok, amelyek felismerték az alkoholproblémák konstruált voltát. De addiktológiai környezetben folytatott antropológiai kutatásokat is ismerünk már szép számmal.[612]

Konstruktív ivás – ezzel a címmel jelent meg Mary Douglas szerkesztésében egy kötet, mely összegzése kívánt lenni az alkohol, az ivás antropológiai megközelítési lehetőségeinek. A kötet szerkezetét, problematikáját Douglas így foglalta össze: „A fenomenológusok szerint a világ társadalmilag felépített. Ahol az italok jelen vannak, ott legalább három különböző módon jelennek meg. Először is, az italok olyan pontosan jelzik a társadalmi élet aktuális felépítését, mintha megnevezéseik címkeként tartoznának a viselkedés elvárt formáihoz. Másrészt, az alkoholkészítés gazdasági jelentőségű tevékenység. Harmadszor pedig, az ivás szertartásai egyfajta ideális világot jelenítenek meg."[613] Douglas megfogalmazása felöleli a lehetséges szempontok legtöbbjét: a társadalmi megítélés, a gazdaság és a rítusok felőli megközelítés lehetőségét.

Tanulmányomban magam is az alkoholfogyasztás, nem pedig az alkoholizmus problematikáját kívánom antropológiai módon megközelíteni. Ezt a különbségtételt nagyon fontos hangsúlyozni: a továbbiakban egy *„kulturális alkotásról"*[614] lesz szó, nem pedig egy betegség analíziséről. Vagyis Mary Douglashez hasonlóan az ivást társadalmi aktusnak tartom, amelynek vizsgálata elsősorban arra a társadalmi szabályrendszerre irányul, amely meghatározza, hogy az adott közösségben hol, mikor, mit és kivel lehet inni.[615]

Annak megfelelően, hogy az alkohol szibériai jelenléte hosszú történeti múltra tekint vissza, a kérdés már igen rég felbukkant a Szibériáról szóló leírásokban is. Mindenekelőtt Art Leete az, aki a Szibéria-irodalomnak elsősorban az orosz, finn, észt és német szövegeit vizsgálva próbálta meg feltárni azt a folyamatot, ahogyan az irodalomban kialakult a „részeges szibériai őslakos" toposza, illetve megvizsgálta azt is, hogy ez a toposz milyen filozófiai előzményekre vezethető vissza. Eszerint két meghatározó magyarázati modell létezett az északi népek túlzott alkoholfogyasztására. Az első Arisztotelész és Hippokratész nézeteire megy vissza, mely szerint az alkoholfogyasztás elsősorban a klíma hatása lenne. A felvilágosodás és az azt követő időszak utazói számára Montesquieu közvetített hasonló gondolatot, aki szerint a környezet meghatározza az ember fiziológiai funkcióit, többek között azt is, hogy milyen italokat fogyaszt. Ez alapján ő az északi népek esetében elkerülhetetlennek látta az alkoholizmust. Ugyan a 19–20. században tudományos

[612] Madácsy 2010; 2009; 2013; Kelemen – B. Erdős 2004; Rácz 1988; Antze 1987; Bateson 1971; Mikeshin 2016.

[613] Douglas 1987b: 8.

[614] Mandelbaum 1965.

[615] Douglas 1987b: 4.

tézisként ez ritkán fogalmazódott meg, és csak burkoltan rejlett benne egyes utazók leírásaiban, a közvéleményben vitathatatlan magyarázó erővel bír a mai napig is az, hogy a hideg és a hosszú téli éjszakák elviselésének egyetlen eszköze a vodka lenne. A másik, a kereszténységből eredeztethető gondolat a fejlettnek és a kevésbé fejlettnek gondolt népek, kultúrák közötti különbségen alapul. A keresztény világvége-elképzelések északot a bűnök földjeként írták le, ahol az odavezető út egyszerre volt veszélyes, és egyszerre ért fel vezekléssel. Ez a gondolat – kultúrafejlődési, evolúciós modellbe helyezve – vezetett el végső soron oda, hogy az alkoholfogyasztást civilizációs problémának kezdték tekinteni, vagyis a civilizációt hibáztatták érte.[616] Ezek az írások a civilizáció leginkább alkoholizmushoz vezető faktoraiként a gyarmatosításról, a kereskedelemről beszéltek, az őslakosok eredendő hajlama mellett.[617]

A korai néprajzi leírások az alkoholfogyasztást mindent eluraló kulturális jelenségként jelenítik meg, bár Leete szerint a kutatók ismeretei torzítóak voltak: az adataik az utazás módjának köszönhetően töredékesek maradtak; elsősorban a városokból és azok környékéről származtak, ami közismerten a vodkafogyasztás elsődleges terepe; ráadásul az alkohol által fertőzöttebb déli területeket ismerték elsősorban. Az így kialakult képből következett az a narratíva is, amely szerint az északi népek nem tudnak integrálódni a többségi kultúrába, és elkerülhetetlenül kihalnak, aminek egyik, mégpedig a leggyakrabban emlegetett faktora az alkoholizmusuk.[618]

A civilizáció pusztító hatásának gondolata határozta meg nemcsak a 19. századi, de valójában a 20. századi orosz-szovjet kutatásokat is.[619] Ez azt jelenti, hogy „az arktikus régióban az alkoholt az erőszakkal, az öngyilkossággal, az őslakos hagyományok pusztulásával, a kulturális sokkal és az ital mértéktelen fogyasztásából következő más csapásokkal hozzák kapcsolatba. A kutatók feladata itt az, hogy figyelmeztessenek az alkohol okozta károkra, és intézkedéseket követeljenek az alkoholhoz jutás korlátozásának érdekében."[620] Ezek a vizsgálatok a 20. században általában kvantitatív kutatásokra támaszkodtak.[621]

Az ilyesfajta kutatásokra tökéletes példa Jelena Pivnyeva 2005-ös tanulmánya. Ebben az alkoholizmust az egyik legnagyobb szibériai problémának

616 Leete 2019. A Leete által két eltérő forrásra visszavezetett szemlélet együttes megjelenésére kiváló példa Zsirai Miklós kézikönyve, amelyben itt a manysikról ír: „…a súlyos népi hibák a természettel és a hódító idegenekkel folytatott egyenlőtlen harc sebei, amelyeknek elüszkösödését siettette aztán az átmenet nélküli hirtelenséggel reájuk zúdított fölszínes európai civilizáció egy és más mérge, mindenekfölött pedig a drága és gyilkos szesz, amelynek tehetetlen rabszolgáivá aljasultak nemcsak a férfiak, hanem a nők, sőt a gyermekek is" (Zsirai 1994: 200).

617 A gyarmatosítás és az alkoholfogyasztás kapcsolatának modern elemzését lásd pl.: Koestler 2003; Ssorin-Chaikov 2000.

618 Leete 2005a; 2015.

619 Leete 2019.

620 Leete – Ventsel 2015: 7.

621 Isztomin 2015.

tekinti, amely egyértelműen csökkenti az ott élők életszínvonalát. Statisztikai elemzései szerint az északi területek (főleg a Tajmiri, a Korják körzetek és a JaNAO) előkelő helyen állnak Oroszországban a regisztrált alkoholisták[622] számában, hiszen adataik az országos adatok 12–20-szorosát mutatják, és különösen nagy az eltérés a nők tekintetében. Ennek egyik elsődleges következménye, hogy messze az országos adatok fölött állnak az északi területek halandósági mutatói. Itt ugyanis a kétezres évek elején általában a második leggyakoribb halál-ok az úgynevezett szerencsétlenség volt, amelynek kategóriája magában foglalta a mérgezéseket, a baleseteket, a gyilkosságokat és az öngyilkosságokat is.[623] Az északi területeken az efféle erőszakos halálesetek aránya az országos 11%-kal szemben 30% volt. A HMAO területéhez tartozó Berjozovói járás adatai különösen kiugrók: itt a férfiak között 55,9%, a nők között 32,1% volt az erőszakos halálesetek száma, ezen belül a hatóságok által bizonyítottan az alkohol hatására bekövetkezett erőszakos halálozások aránya 10,6% a férfiak és 9,8% a nők között. Különösen árulkodók ezek az adatok akkor, ha a járás adatain belül úgy is differenciálunk, hogy különválasztjuk az ott élő őslakosok adatait a nem őslakosokétól. Így azt az eredményt kapjuk, hogy az őslakosok között a férfiaknál 33,6%, a nőknél 11,2% a bizonyosan az alkohol hatására bekövetkezett erőszakos halálesetek száma, míg a nem őslakosok között ez „csak" 5,3% és 0,5%. Az alkoholizmust össze szokták kapcsolni az öngyilkossági hajlandósággal is, amely az északi területen az országos átlag három-négyszerese. Mindezek hatására az itt várható életkor 10–15 évvel alacsonyabb, mint Oroszországban általában, a férfiak itt átlagosan körülbelül 45, a nők pedig 55 éves korukig élnek. Pivnyeva a magukért beszélő adatok mögött az okokat is igyekezett feltárni, melyek közül kiemelte a genetikus okot, az alkohollebontó enzim (alkohol-dehidrogenáz) hiányát; a kolonializációt, melyben a gyarmatosítók egyik legsikeresebb fegyvere volt az északi népek leitatása; az őslakosok számára kedvezőtlen kereskedelmi viszonyokat; az alkohollal való késői találkozást, amely nem tette lehetővé annak sikeres integrálását; a szociális dezadaptációt, vagyis azt, hogy nem tudtak elég gyorsan alkalmazkodni a szovjet rendszer kihívásaihoz; illetve a szociális helyzet és a feleslegesség érzése által okozott stresszt. Más kutatók még az északi népek erőszakos letelepítését,[624] a kollektivizációt és a családi gazdaságok felbomlását,[625] az urbanizációt és az új betelepedők hatását,[626] a nemi szerepek megváltozását,[627] a többségi társadalom nyomását[628] és

[622] Akik az alkoholizmusuk miatt orvosi kezelés alatt állnak vagy álltak valaha.

[623] Az országokat tekintve ebben eleve Oroszországban a legmagasabb az arány (Larsen – Fondahl 2014: 308).

[624] Pika 1987.

[625] Bogolavyenski – Pika 1991.

[626] Kozlov – Versubszkaja – Kozlova – Shmit 2002.

[627] Vitebsky – Wolfe 2001.

[628] Isztomin 2015.

a tradicionális értékek degradációját[629] szokták emellett kiemelni. Tanulmánya végén Pivnyeva még lehetséges megoldási lehetőségeket is kínál.[630]

A szibériai terepen végzett, az alkoholfogyasztás mintázataira koncentráló antropológiai kutatások azonban meglehetősen ritkának mondhatók, 2015-ben Stephan Dudeck egyenesen terra incognitának nevezte a Sarkvidéket az alkoholfogyasztás irodalmában. Szerinte ezek a kutatások Oroszország városias területein csak a peresztrojka után indultak meg, míg az őshonos népekkel való foglalkozást abszolút hiánynak tartotta.[631] 2015-től szaporodtak meg gombamód azok a szövegek, amelyek az alkoholfogyasztás funkcióival foglalkoztak. Leete és Ventsel ezekben a szövegekben azt tekinti közös pontnak, hogy az alkohol „vidám" oldalát is beemelik a kutatásokba, vagyis kiemelik, hogy mindenfajta negatív hatása ellenére az emberek tovább isznak, és összekapcsolják ezt a hétköznapi gyakorlatukat a pihenéssel, az örömmel és az ünneppel.[632] Dudeck pedig az alkoholról mint társadalmi katalizátorról beszél, ami olyan dolgokat segít elő, amelyek nem történtek volna meg (vagy nem ilyen gyorsan) az alkohol nélkül, és amelyeknek nincs morális felhangja: lehet konstruktív és destruktív is, egyesíthet és oszthat is, barátokat és ellenségeket is teremthet.[633] Saját kutatásaimat magam is ezek közé a „nem normatív kutatások közé" sorolom, amelyekben az alkohol fogyasztásának társadalmi aspektusai mellett, a részegeskedés fogalmának mindenféle dekonstrukciója ellenére is, szükségesnek látom a jelenség destruktívnak nevezett oldalait is bemutatni. A kép ugyanis csak így lehet teljes, a kutatónak pedig semmiféle módon nem feladata az, hogy ezek fölött a gyakorlatok fölött bármilyen előjellel pálcát törjön.

A vodka és a galóca

Nehéz lenne pontosan feltárni a vodka megjelenésének történetét a Vaszjugán mentén, elsősorban azért, mert vajmi kevés forrással rendelkezünk a 19. század elejéről és az azt megelőző évtizedekről, évszázadokról. Feltételezhető ugyanakkor, hogy a szibériai gyakorlatnak megfelelően az oroszok közvetítésével ismerkedhettek meg a vodkával. Egyértelműen erre utal a vodka hanti neve is: *kan jiŋk*, vagyis 'cári víz'. N.P. Grigorovszkij, aki 1882-ben utazta végig a Vaszjugánt, úgy vélte, hogy a vodkát az 1860-as években ismerték meg a Vaszjugán mentén, köszönhetően a tarai kereskedőknek: „…a tarai

629 Abryutina 1999.
630 Pivnyeva 2005.
631 Dudeck 2015. Hasonló állítást tartalmaz Struchkova – Ventsel 2015: 182. Az állítás tendenciáiban igaz, de részleteiben kevésbé, hiszen Magyarországon is jelent már meg erről tanulmány a kétezres évek legelején is (Nagy Z. 2000).
632 Leete – Ventsel 2015: 7.
633 Dudeck 2015: 93.

parasztok vodkát is kezdtek szállítani a vaszjugáni őslakosoknak, amivel felébresztették iránta a vágyukat".[634] Hihetően hangzik, hogy a tarai oldal irányából ebben az időszakban nyíltak a kereskedelmi útvonalak, de az kevésbé valószínű, hogy ez lett volna az első találkozásuk az alkohollal. Mindenesetre a 19. század vége felé már az „osztják" kultúra kifejezetten integráns részét kell benne látnunk. 1877-ben, az egyik legkorábbi írásos feljegyzésben már azt írta a Vaszjugán mellett élő „osztjákokról" P.V. Krasznov,[635] Vaszjugán falu lelkésze, hogy ez lenne a helybeli őslakosok egyik legnagyobb problémája, gyengesége, morális degradációjuknak és elszegényedésüknek legfőbb oka. „Minden osztják iszik vodkát: férfiak és nők, felnőttek és gyerekek. Az osztjákok még a csecsszopóknak is adnak vodkát, és gyönyörködnek és örömet találnak abban, hogy hogyan hat a vodka a gyerekek viselkedésére."[636]

A Vaszjugán mentén élő őslakosok vodkafogyasztása kapcsán a 19. századi források elsősorban arról számolnak be, hogy az itallal a helyieknek periodikus a találkozása, mert csak akkor tudnak hozzájutni, ha valaki behozza a területre: „Itt az őslakosoknál kocsmák és egyéb italozóhelyek soha nem voltak, és most sincsenek. Ha bármikor, bárki által, bárhonnan vodkát hoznak be, akkor az osztjákok mindent félbehagyva igyekeznek vodkát venni, mit sem törődve a magas árral, amit a vodkáért kérnek, amit behoztak valahonnan messzi tájról."[637] Ez alapján a részegeskedésre csak néhány alkalommal nyílott lehetőségük: vagy akkor, amikor kereskedők jártak a folyó mellett telente, vagy pedig a vásárok idején.

Joggal vetődik fel a kérdés, hogy az osztjákoknak abban a szokásában, hogy a közelükbe került alkoholt minél előbb megigyák, láthatunk-e valamiféle tudatos fogyasztási mintát,[638] ami kapcsolatba hozható akár a gyarmatosítással is. A Szibériát gyarmatosító orosz állam ugyanis tudatosan használta a vodkát hódítási politikájában. A vodkával kínálás, a vodka erőszakos ajándékozása része volt az őslakosok és a hódítók közötti hierarchia megteremtésének és fenntartásának. Az alkohol elfogadása a hatalom, a gyarmatosított státusz elfogadását is jelentette, amit a legtökéletesebben az bizonyít, hogy a vodkát elutasítók ellen gyakran léptek fel erőszakkal.[639] Abban az esetben tehát,

[634] Grigorovszkij 1884: 57.

[635] Krasznov lelkészkarrierjének lefele szálló ágában volt – az anyakönyvi kivonatok bejegyzései alapján évtizedekig – Vaszjugán faluban. Sikeresnek induló karrierje felesége halála után szenvedett többszörös törést, és vezette a büntetésnek is felérő állomáshelyre. Találkozott vele 1882-ben Grigorovszkij, akinek hanti–orosz szójegyzéket állított össze, de 1899-ben Sirelius is, aki egyenesen azt írja, hogy „feltehetőleg az alkohol mértéken felüli élvezete volt az az ok, ami miatt ezen az Isten háta mögötti vidéken kapott helyet" (Sirelius 2001: 42). Krasznov életéről lásd: Ozseredov 1996.

[636] Krasznov 1877: 3.

[637] Uo.

[638] Ennek egy lehetséges értelmezéséről, szabályozó szerepéről lásd kötetünk 308–312. oldalait.

[639] Koestler 2003.

amikor az állam nyílt politikai eszközként használta a vodkát, és ezáltal legitimálta a hierarchiát, könnyen elképzelhető, hogy az „osztjákok" a közös, minél gyorsabb lerészegedéssel, az ital minél előbbi elfogyasztásával valójában a köztük levő szálakat erősítették meg: a közös nyomorban „egyenlővé itták magukat", hangsúlyozva a köztük levő egyenlőségi viszonyokat, a közös nyomort, szemben a külvilág, a birodalom szigorúan hierarchikus rendszerével. A gondolatmenet[640] nem több egyelőre, mint feltételezés, aminek látszólag ellent is mond az, hogy az obi-ugorok társadalmi berendezkedése nem egalitárius rendszer volt, a gyarmatosítás korai időszakát kifejezetten a „fejedelmek" világaként, feudalisztikus rendszerként írják le,[641] sőt minden valószínűség szerint a gyarmatosítás előtti időszakot is ilyesféleképpen kell elképzelnünk.[642] Mégsem elképzelhetetlen, hogy amikor az orosz állam megszilárdulásának hatására az „osztják" társadalom belső hierarchiája, vagyis a neki közvetítő helyi méltóságok megléte feleslegessé vált, az ivás a belső egyenlőség jelévé válhatott, az egymás iránti tisztelet kifejezésének eszközévé. Így az ivászatok alkalmával teremtették meg a maguk ideális világát egy olyan rendszerben, ahol tiszteletre valójában a külvilág felől egyáltalán nem is számíthattak.[643] Talán a tiszteletnek ez a szerepe is tetten érhető azokban a ma is elhangzó kérdésekben, amelyek az ivászataikat kísérik, illetve amelyeket a közös ivást elutasítóknak tesznek fel, és amelyek a közös ivást kifejezetten a tisztelet fogalmával kapcsolják össze: *„Talán nem tisztelsz minket?"*

A források alapján bizonyosan nem tudható, hogy az alkohol bármely más módon szerepelt volna-e az „osztjákok" politikai indíttatású mozgalmaiban. Az viszont igen, hogy 1896-ban a Vah folyó mellett egy hanti specialista, egy „álomlátó asszony" látomásának hatására revitalizációs vallási mozgalom indult, amelynek céljai között szerepelt az oroszoktól való óvakodás, az oroszok hatásainak minimálisra csökkentése. Ennek elérését erkölcsi megújulás és intenzív áldozati gyakorlatok formájában képzelték el, amelynek igen fontos eleme volt az oroszos életmódot képviselő dohányról és alkoholról való lemondás. A vahi és a vaszjugáni hantik közötti házassági kapcsolatok ebben az időben intenzívek voltak, mégsem tudunk arról, hogy a mozgalom a Vaszjugán mellett is megjelent volna, sőt kifejezetten úgy tűnik, hogy elsősorban északi irányban terjedt tovább az Ob folyó mentén.[644]

A folyó mellett vásárt tartottak a Vaszjugán nevű templomos faluban, a mai Szrédnyij Vaszjugánban a hóolvadás után, május elején, illetve Kargaszokban nyár elején, ahol a vásárral egyidőben zajlott az adóbefizetés is. A Vaszjugán felső folyásának még egy hasonló gyülekezési alkalma volt, ami-

640 Amelynek elindítója Pisztora Zsófia volt.

641 Bahrusin 1966; 1975.

642 Patkanov 1999; Munkácsi 1894; Golovnyev 1995.

643 Vö. a roma mulatságok analógiáját Stewart leírásában (Stewart 1993: 167–173). Az ideális világokról lásd: Douglas 1987b: 4.

644 Mandelstam Balzer 1999: 84–98; Dunyin-Gorkavics 1904.

kor a sztaroszta Ajpolovóban évente egyszer ítélkezési napokat tartott. A folyó alsó folyásának ítélethozó helye Vaszjugán falu volt, ennek ideje egybeesett a vásárral. Ezeken a nagy eseményeken jellemző volt, hogy „mindenki bort iszik".[645] A Vaszjugán faluban rendezett vásárról Grigorovszkij közölt leírást: „A Vaszjugán egész magas partja a falu szélén tele van emberrel, morajlik a részegek beszédétől, kiáltások sora, sőt verekedés hallatszik. Éjszaka ugyanaz zajlik, bár a már teljesen elázott őslakos lefekszik valahol az emberek hangoskodása közepette. Így hát reggelre minden elcsendesedik, mindenki ott alszik a parton délig, csak nagy ritkán hangzik fel egy-egy hangos horkantás, vagy egy részeg dörmög valamit a bajusza alá álmában. Így tart ez egy héten át, és ha már a kereskedők közül egynek sem marad egyetlen csepp vodkája sem, akkor mind elutaznak haza. És így az őslakosok évről évre elisszák a teljes zsákmányukat, és tavasszal újrakezdik a halfogást és szárítást, télen pedig a vadászatot."[646] A kargaszoki vásárt Sirelius írta le, aki szerint a vele utazó ülnöknek „itt sok dolga volt. Egy osztják asszony, aki beutazott a vásárra, túl sok alkoholt ivott meg, ebben az állapotban elment fürdőzni, és belefulladt a vízbe." [647] Leírása igen érzékletes a vásárról: „A vásár látogatóinak legnagyobb része részeg volt. A vásártérhez közel állt egy italmérés, amelynek az ajtaja mindenki előtt nyitva állt. A vásár idején, ami néhány napig tartott, a szerencsétlen osztjákok csak vodkára ebben az italmérésben elvesztegettek feltehetően több mint 1000 rubelt. Meg kell jegyezni azt is, hogy a kupecek is használják ezt a folyadékot csereeszközként."[648]

A vaszjugáni vodkakereskedelem minden általam ismert szövegének visszatérő motívuma az, hogy a kereskedők nemcsak eladták az őslakosoknak a vodkát, hanem befolyásolták is vele a kereskedelmi kapcsolataikat, az árucikkeik árát is. Talán nem véletlenül maradt fenn a mai napig az az előírás az „osztjákok" emlékezetében, hogy ha árusok jelennek meg a faluban, nem szabad vodkát inni.

A kereskedők technikáját rendkívül érzékletesen, mély empátiával írja le Grigorovszkij, aki hosszasan értekezik arról, hogy a részegeskedés hogyan vezet a helyiek teljes elszegényedéséhez. Érdemesnek látom hosszan idézni a leírását: „A kereskedők gátlás nélkül törekszenek arra, hogy kicsalják az őslakosoktól a vadat, ezért leitatják őket vodkával, a vadért cserébe pedig odaadják nekik a saját romlott árujukat, háromszoros áron felszámolva. Minden kereskedő idehoz elég sok vodkát magának is és a fű alatti árusításra is, noha valójában egyáltalán nem titokban árulják, és a lerészegedett őslakostól, mintha adó lenne, egy üvegért akár másfél rubelt is elvesznek. Az őslakosok borzasztóan rajonganak az italért, iszik mindenki, a férfiak és a nők és a kicsi gyerekek is. Az egyik még a *jaszak*ot (adót) sem tudja leadni, és máris

[645] Sirelius 201: 44.
[646] Grigorovszkij 1884: 55.
[647] Sirelius 2001: 29.
[648] Uo.

a kereskedő kezébe kerül, és elissza nála egész vadászzsákmányát, még az állami gabonáért járó tartozását sem fizeti ki, ami nélkül pedig már nincs joga arra, hogy gabonát vegyen az állami letéti boltból. Ezért kenyér nélkül marad, és a szerencsétlennek megint csak ugyanahhoz a kereskedőhöz kell mennie, aki kisemmizte, és kenyeret kell kérnie, hogy a családját etethesse, kegyelemből, de persze a következő vadászatig eladósodva ezáltal. A másik őslakos átadja valamelyik kereskedőnek az egész téli vadászszezon prémjeit, de nem pénzt kap érte, hanem árukat, és átvesz tőle olyan dolgokat, amelyek egyáltalán nem kellenek sem neki, sem a családjának, aztán eliszik mindent ugyancsak nála, és ezeket a nem szükséges dolgokat is elissza, értelemszerűen fele áron. Ha a kereskedő idehoz öt vödör vodkát harminc rubelért, és eladja üvegenként egy rubelért, akkor csak a vodka esetében harminc rubelből száz rubelt csinál, ráadásul ezeket a saját, már eladott, az őslakosok számára haszontalan áruit visszaveszi ugyanattól féláron, vodkáért cserébe, akkor a harmincért cserébe keres végeredményben kétszáz rubelt. Nem csoda, hogy az ilyen kereskedők-harácsolók elárasztják a Vaszjugánt, ahol híznak és tollasodnak, és nem véletlen, hogy az összes vaszjugáni őslakos szegény, és a maga mértéktelen ivászatáért és a vodkarajongásáért cserébe az erkölcsi és értelmi fejlődés alacsony fokán marad.”[649] Grigorovszkij meggyőződése szerint az „osztjákok” akár relatív jólétben is élhetnének, ha nem zsákmányolnák ki őket a kupecek. „Nagyon-nagyon ritka közülük, akit jómódúnak lehet nevezni, a többiek mind nincstelenek és szegények, annak ellenére, hogy a halászatuk és vadászatuk, még egy közepes évben is, lehetővé tenné mindegyikük számára, hogy jómódban éljenek. Ha nem lenne a vodkafüggőségük, és nem zsákmányolnák ki őket a kereskedők, egyikőjük sem élne szegényen.”[650] Más helyütt Grigorovszkij azt is kiszámolta, hogy körülbelül mennyi a Vaszjugán mellett élő őslakosok teljes bevétele a prémjeik, halaik és gyűjtögetett áruik eladása után, és azt elosztotta az általa megszámolt családok számával. Így jutott arra az eredményre, hogy családonként hozzávetőlegesen 275 rubel jövedelmük volt, amiből szerinte igen szépen meg lehetett volna élni.[651] Az adatait szerinte árnyalja az, hogy egyrészt ez nem arányosan oszlik el a családok között, mert mindenki másként vesz részt a kereskedelemben, másrészt nem egyformán sikeres a vadászatuk sem. Ráadásul – írja – sok család nemcsak a teljes jövedelmét issza el, de még a ruhája is rámegy a vodkára.[652]

Kicsit korábban Krasznov is arra a következtetésre jutott, hogy a vodka az őslakosok nyomorának elsődleges oka. „És milyen állapotban vannak

[649] Grigorovszkij 1884: 54–55.

[650] Uo. 56.

[651] Az összeg nagyságának érzékeltetéséhez talán elég annyi viszonyítási pontként, hogy ebben az időszakban a gyakran emlegetett Krasznovnak a lelkészi jövedelme 360 rubel volt, míg a kántor csak 120 rubelt kapott (Ozseredov 1996: 65).

[652] Grigorovszkij 1884: 63–64.

az osztjákok a családjaikkal egy rövid részegeskedés és lakoma után, materiális értelemben? Amikor bort isznak vagy lakomáznak, akkor elmondható, hogy ebben az időben az utolsó kopejkájukat is elköltik borra és különböző lakomákra. Ilyenkor az osztjákok kevéssé fordítanak figyelmet olyan létfontosságú dolgokra, hogy például a következő időszakra marad-e kenyérre való lisztjük. Van-e bárkinek a családból szüksége ruhára vagy cipőre? Ők ebben az esetben nem törődnek ezzel, és így beszélnek: ahogy elmegyünk újra az erdőbe vadászni, lesz minden újból mindenre: adóra, kenyérre, ruhára, cipőre és minden egyébre. És ha szerencsétlenségére valamelyik osztják, aki bízott a jó vadászszerencsében, aki sok mindenre számított, egyszer csak hazatér a vadászatról, ahogy mondani szokták, üres kézzel? A sorsa ezután rosszra fordul: a sztarsina a közösséggel együtt botütésekre ítéli azért, mert elitta és elette a pénzét a lakomákon, és nem tett félre adóra, a családja pedig éhezik és fázik, vodka, hús és szalonna és egyebek helyett a családjával most már csak vízben főzött liszten éldegélnek."[653] Hasonló következtetésre jutott Orlova is, aki szerint „a szamogonka[654] az osztjákok számára helyrehozhatatlan szerencsétlenség".[655]

Vodkát az „osztjákok" nemcsak az itt járó kupecektől vettek, hanem gyakran maguk is beszereztek. Gyakran hallottam olyan történeteket idős emberektől, melyek arról számoltak be, hogy a 19. század végén az „osztják" férfiak jelentős prém- és egyéb árukészletekkel megrakottan vodkavásárlási útra indultak. Ezek az utak gyakran fél évig tartottak: a téli közlekedési lehetőségek megnyílásával elindultak Tara vagy Omszk felé, ahol bevásárolva, ott egy kis időt eltöltve, még a tavasz előtt vissza tudtak érkezni a Vaszjugán mellé. Ismert olyan példa is, ahol egy „osztják" nem a közelebbi Omszk felé, hanem Tomszkba ment vodkáért, így viszont útja két évet vett igénybe: egyik télen tudott eljutni Tomszkba, de csak a következő télen tudott visszaindulni vaszjugáni falujába, ahova már csak tavasszal érkezett meg. Ezek a bevásárlóutak természetesen nemcsak kereskedelmi célúak voltak, hiszen legalább ilyen nagy szerepük volt az „osztjákok" közötti családi, rokoni és ismerősi kapcsolatok ápolásában. A vodkát hazafelé szállító utas minden faluban megpihent, minden faluban megvendégelte a háziakat vodkával, „vendégeskedett". Ez is az oka annak, hogy sokszor indokolatlanul hosszúra nyúltak beszerzőútjaik, és annak is, hogy a megvásárolt, általában egy hordó (száz liter) vodkának gyakran csak a negyede ért haza.

„Szamogonkát", vodkát a 20. század elején, az oroszok folyamatos betelepedésével párhuzamosan egyre gyakrabban főztek a Vaszjugán mellett is. Fontos tudni, hogy a vodkafőzésnek a 19. század második felétől már bizonyosan komoly hagyománya volt a Narümi Határterület orosz lakossága

[653] Krasznov 1877: 4.
[654] Házi pálinka.
[655] Orlova 1926: 79.

körében.[656] Orlova szerint a húszas években a Vaszjugán mentén már a helyi oroszok is ellátták az „osztjákokat" saját készítésű vodkával, sőt már maguk az „osztjákok" is főztek. Ez – a korábbi vodkakereskedelemhez hasonlóan – ugyancsak a helyiek elszegényedéséhez vezetett, hiszen a termelőszövetkezetek által biztosított gabonamennyiségnek átlagosan a felét vodkakészítésre használták fel, ami miatt tavasz felé gyakran már nem volt mit enniük. Saját bevallásuk szerint a kenyéradagjuk felét fordították „braska", illetve „szamogonka" készítésére. A Vaszjugán mentén a „szamogonkát" készítő „oroszok" és „osztjákok" voltak azok, akik a környék alkoholt nem készítő evenkijeit ellátták itallal. Sokan egyenesen szakosodtak a „szamogonka" főzésére.[657]

A huszadik század eleji történésekben csak rövid epizódnak tűnik a forradalom, illetve a polgárháború utáni alkoholtilalom. Az állam a szesztilalom után is kiemelt feladatának tekintette a részegeskedés és a vodkafőzés elleni harcot, és megtiltotta „az állami, szövetkezeti és magánszemélyek általi vodkaárusítást, illetve az áruk cseréjét vodkára vagy borra, és ugyanígy tilos volt vodkát árusítani, vagy pedig pótlékot fizetni vodka formájában".[658] De mint láttuk, ez nem járt különösebben nagy sikerrel, a harmincas évektől pedig a legfontosabb feladattá már a kitelepítések levezénylése vált.

Az 1950-es évektől kezdve egyre könnyebben lehetett hozzájutni az alkoholhoz, hiszen az állami boltok is nagy mennyiségben árulták. Ráadásul a vodka ekkoriban állami monopólium volt, ezért meg lehet kockáztatni azt a kijelentést, hogy az alkoholellenes retorika ellenére a szovjet állam is a vodkára épült.[659] A hetvenes években pedig megváltozott a szövetkezetek juttatásszolgáltatási gyakorlata: addig a járandóság nagy részét „természetben" fizették ki, így addig nem volt lehetősége az embereknek a teljes jövedelmüket elinni. A pénzbeli juttatások azonban ezt megkönnyítették, bármiféle paternalista gondoskodás lehetetlenné vált ennek következtében. Nem hoztak pozitív változást a „szuhoj zakon" (сухой закон – 'száraz törvény'), vagyis az 1985-ben életbe lépett gorbacsovi alkoholkorlátozások sem. Ez a törvény meghatározta az alkohol vásárlásának engedélyezett idejét; korlátozta, csökkentette a forgalomba kerülő alkohol mennyiségét a boltok korlátozása mellett például azzal is, hogy a Szovjetunió déli területein kivágásra ítéltek nagy hagyományokra visszatekintő szőlőterületeket is (a bor termelése ekkor az ötödére esett vissza). A vodka árát pedig háromszorosára emelték meg. A törvény – azóta tudjuk – sikertelen volt, több negatív hatása lett, mint pozitív. Azzal, hogy csökkentette a legálisan elérhető alkohol mennyiségét (ez 1985 és 87 között a korábbi 10,4 liter/fő számról 3,8 literre esett vissza) az alkoholt túlnyomó többségében a fekete- vagy szürkegazdaságba sodorta

[656] Grigorovszkij hosszú fejezeten keresztül, részletesen ír a terület orosz lakosságának házipálinka-főzési gyakorlatáról (Grigorovszkij 1882: 32–38).
[657] Orlova 1926: 79–80.
[658] Kulemzin 1996: 237.
[659] Schard 2014.

át, az ellenőrzött boltok helyett az ellenőrizetlen házi árusítást lendítette fel.[660] A zugfőzdék virágzása mellett a legfontosabb következménye az volt, hogy rengeteg vodkapótló ital ivására késztette az embereket, amelyek a vodkánál sokkalta nagyobb veszélyt jelentettek az egészségre. Ezáltal sokszorosára emelkedett a metilalkohol-mérgezések száma is. Annak pedig, hogy mérgezési esetek később talán még nagyobb arányban fordultak elő, az volt az oka, hogy a „szuhoj zakon" bukása után néhány évvel, 1992-ben feloldották a vodkafőzés állami monopóliumát is, ami a jövedéki adó irreális megemelésével együtt oda vezetett, hogy a piacot elárasztotta az olcsó, ám silány minőségű, gyakran kifejezetten veszélyes vodka. Az azóta „lihije gyivinosztüjé"-nek (лихие девяностые – 'súlyos, gonosz kilencvenes évek') nevezett évtized végén az elfogyasztott vodka mennyiségének bizonyos becslések szerint a 60%-a került ki illegális szeszfőzdékből. Ez tovább növelte a mérgezések számát is: 1991-ben országos viszonylatban 16 100 ember halt meg Oroszországban alkoholmérgezésben, 1994-ben ez 55 000 főnél tetőzött, majd lassú csökkenésnek indult.[661] A kilencvenes években szinte teljesen eltűnő állami kontroll az iváSzatok, az alkoholizmus exponenciális növekedését eredményezte, amit ráadásul egyre fiatalabb korban kezdtek el az emberek. Ebben az időszakban vált végképp az oroszországi – és a szibériai – életmód meghatározójává a vodka, amely ekkor a rubelcsőd hatására gyakran a pénz helyettesítőjévé lépett elő.[662]

Érdemes a vodka elterjedését tágabb perspektívában is megvizsgálni. Bár azt túlzásnak kell tartanunk, hogy mindenfajta ivászat, amit már pusztítónak nevezhetünk, külső hatás eredménye,[663] mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül az idegen bódítószerek hatását egyes társadalmakra, amelyek az új szerek megismerésével együtt nem feltétlenül integrálták a fogyasztás szabályozási stratégiáit is. Vagyis a konstruktív ivás, amely erősíti a társadalmi kapcsolatokat a közös öröm jegyében, és emlékezetessé teszi a fontos alkalmakat,[664] bizonyos új alkoholfajták felbukkanásával hétköznapi ivássá vagy egyenesen problematikus ivássá válik. Hasonlóan kell értelmeznünk az alkohol megjelenését a hanti – közte a vaszjugáni hanti – kultúrában is.

A vaszjugáni hantik által használt bódítószer hagyományosan ugyanis csaknem kizárólag a légyölő galóca volt. A légyölő galóca sok más szibériai kultúrához hasonlóan a hantik számára is kitüntetett jelentőségű növény volt, amelynek szakrális tulajdonságai domináltak profán tulajdonságai felett. Szoros kapcsolata volt a vaszjugáni hanti panteonnal, hiszen közvetlenül az Ég-atya, a legfelsőbb isten nyálából keletkezett. Az égben élő istenek számára

660 Zaigraev 2010.
661 Uo.
662 Struchkova – Ventsel 2015.
663 Vö. Room 1984; Kelemen 1989: 198.
664 Sárkány 1997: 215.

a légyölő galóca kifejezetten csemegének számított, ínyencségként fogyasztották: az Ég-atya legkisebb fia, a kultúrhérosz szerepkörű Világügyelő-férfi leírásaiban rendszeresen megjelenik a gombafogyasztás motívuma, amit a hantik a hatalom és a jólét szimbólumaként értelmeztek. A galóca megítélése egyértelműen pozitív volt: csak égi, alapvetően segítő szándékú istenek fogyaszthatták: egyszer megpróbálta az Alvilág-ura is, de egy hétig eszméletlen volt a hatására. Az istenekhez hasonlóan a hantik szerint a szintén isteninek – isteni eredetűnek és képességűnek – tartott medve is rendszeresen fogyaszt galócát az üzekedési időszakban, bátorságának növelése céljából.[665]

A galóca az istenvilág és az emberek világa közti kommunikáció szempontjából is igen fontos volt. Bizonyos vallási specialisták – akiket a néprajztudomány szóhasználata alapján egységesen sámánnak nevezünk annak ellenére, hogy a hantik közt több különböző szerepkörű és képességű vallási specialista volt ismert – kifejezetten galócát fogyasztottak azért, hogy kapcsolatba tudjanak lépni az istenvilággal. Ilyen volt a vaszjugáni hantiknál a *paŋkal ku*, a 'galócás ember', aki a galóca segítségével jutott el az istenek világába, amiről „galócaénekeiben" még a transz alatt be is számolt, közölve az istenek szándékait is. A specialista galócafogyasztása több szinten szigorúan szabályozott volt. Technikai előírásai alapján nyersen kellett fogyasztani; csak a gomba felső részét ehették meg – egész gombát tilos volt; meghatározták az elfogyasztható darabok számát; és a fogyasztást rengeteg előírás, rituális cselekedet, speciális böjt kísérte. A gomba fogyasztásának morális szabálya szerint a specialista kizárólag valami elérésére használhatta a gombát, vagyis soha nem kedvtelésből, hanem mások kérésére ette meg: megtudakolta az istenektől a beteg gyógyulásának lehetőségeit és módját; megkérdezte, hogyan lehetnének sikeresebbek a vadászatban, illetve ki a hibás az eddigi sikertelenségért. Ennek megfelelően a galóca fogyasztása a vallási specialisták előjoga és feladata volt: hétköznapi ember nem fogyaszthatta, ellenkező esetben azt kockáztatta volna, hogy elveszti az eszét. Vagyis a galóca fogyasztása a hantiknál szigorú társadalmi kontroll és korlátozás alatt állt, kizárólag a közösség érdekében fogyaszthatták, vagyis egyértelműen társadalmi hasznosságú, integráló erejű bódítószer volt.[666]

Ezzel szemben a viszonylag későn megismert vodka integrációja a hanti kultúrába kifejezetten sikertelennek nevezhető. Bár kialakult egy sajátos vodkakultúra a hantik között, amely mára át- és átszövi a kultúra csaknem minden egyéb intézményét, a vodka mégis alapvetően kicsúszott a társadalmi kontroll alól. Ennek egyik oka az ajzószerek hétköznapi, öncélú fogyasztásának hiánya lehetett: nem volt kulturális modell, gyakorlat, amit alkalmazni lehetett volna rá. Hogy a kétféle ajzószer-fogyasztás lényegileg eltérő volt, arra az is bizonyíték, hogy a vodka megismerése és elterjedése után bizonyos

[665] Lásd elsősorban: Kulemzin 2000: 196–197; Vértes 1990: 195–197.

[666] Kulemzin 1976; Karjalainen 1922; Kulemzin 2000: 196–197; Vértes 1990: 195–197.

esetekben a galóca fogyasztása is kicsúszott a társadalmi kontroll alól: ha nem jutottak megfelelő mennyiségű alkoholhoz, akkor az 1880-as évektől[667] időnként kifejezetten saját célra, örömokozás miatt nyúltak a galócához.

A szabályozott extázis tehát része volt a hanti kultúrának már az oroszok megjelenése előtt is. Ez a szabályozott extázis a társadalom számára építő jellegű, teremtő volt: a társadalmi struktúra helyreállítására törekedtek, a sámán extázisának gyógyító szerepe is erre irányult.[668] A szabályozatlan extázis, vagyis mai, hétköznapi alkoholfogyasztásuk, részegeskedésük azonban pusztító jellegű, eredménye a társadalmi struktúra rombolása, rombolódása. A szabályozott extázis a társadalmi rendnek olyan megbomlása, mely új rendet eredményez, melyben a kontrollvesztés – Turner[669] rendszere szerint – communitas jellegű; ezzel szemben hétköznapi alkoholizmusuk a társadalmi rendszer olyan bomlása, melyben az extázis nem communitas jellegű, hanem anómiás. Az anómia fogalmát, a deviáns viselkedésben játszott szerepét Durkheim ismerte fel,[670] aki szerint az anómia a társadalom krízishelyzete, definiálatlan, szabályozatlan állapota. Ezt az állapotot a társadalom morális rendjének felbomlása, felborulása jellemzi: a közösségi normák elveszítik abszolút jellegüket, az egyénnek lehetősége van mérlegelésre a határozott szabályok helyett, elbizonytalanodik, ennek következtében csökken a társadalom egysége, a társadalmi szolidaritás.

A galóca fogyasztása Szibériában széles körben elterjedt gyakorlat volt, ami mindenütt szigorúan kontrolláltan zajlott. Az is általánosnak tekinthető, hogy bár a vodkafogyasztás gyakorlata erre épülhetett volna rá, mégsem tudták sehol átvinni a kontrollált fogyasztás gyakorlatát. A korjákok példáját elemezve, a galóca- és a vodkafogyasztás közötti különbséget értelmezve Khakhovskaya ugyancsak az anómia fogalmát hívta segítségül. Szerinte a különbség abban rejlik, hogy a gombának kézzel fogható fizikai alakja is van, és így gyakorol hatást az emberre, így van ágenciája az emberre, vele kapcsolatban minden mindig misztikus, mindig szituatív, és a gomba saját akaratából cselekszik jót és rosszat is. Ám a vodka – a vodka szellemének – aktivitása csak a testen látható, amikor fogyasztják, a vodka amorf, és nincsenek hozzá kapcsolódó szabályok. Vagyis szerinte a vodkának ez a szenzoros és kognitív tulajdonsága vezet a társadalmi normák degradációjához és az anómiához, a megoldatlan társadalmi és vallási regulációhoz.[671]

Andrei Tutorsky, az észak-európai Oroszország alkoholfogyasztási szokásainak változását vizsgálva a korábbi falusi sörfőzésen alapuló, eseményekhez kötött iváazat és a késő szocializmus ideje alatt kialakuló mindennapos,

[667] Grigorovszkij 1884.

[668] A sámán által gyógyított betegségek társadalmi konfliktusként való felfogásához lásd: Wilhelm 1996.

[669] Turner 1997: 692–693.

[670] Durkheim 1982.

[671] Khakhovskaya 2016.

mértéktelen ivászat közötti különbséget hasonló módon értelmezte, bár megmaradt a turneri kategóriarendszerben. Szerinte a „tradicionális" ivás a rítusok liminalitásának feleltethető meg, míg a mindennapos részegeskedés egyfajta totális, permanens liminalitást hoz létre.[672]

A vodkaivás gyakorlata

A következő fejezetekben az 1992-es és elsősorban az 1998–99-es terepmunkám adataira támaszkodom, amelyeket csak árnyalok esetleges későbbi tapasztalatokkal. A „vodka" kérdéskörének taglalása után így és ezért került kutatásaim fókuszába a „sör" kérdésköre is, ami felhívja a figyelmet a „vodkakultúra" folyamatosan változó jellegére, amiben a kétezres évek elején fontos változás állt be.

A vodka fogyasztásának 1998–99-es terepmunkám idején – de valójában azóta is minden egyes alkalommal ezt tapasztaltam – igen ambivalens volt a megítélése, mert az „osztjákok" túlnyomó többsége alapvetően elítélte, annak ellenére, hogy élt vele: *„disznó módon élünk"*. Távollevők jellemzésében minden esetben negatív jelzőnek számított az iszákos szó, akár azok szájából is, akik hasonlóan sokat ittak. Ha szóba került bárhol az alkoholfogyasztás, szinte mindenki problémaként, sőt katasztrófaként beszélt róla. Ugyanakkor voltak olyan esetek is – más körben, más beszélgetések során, más helyzetben –, amikor kifejezetten erénynek számított az, ha valaki ivott, ha bírta az italt. Egy-egy nagyobb berúgás, híres részegség nemhogy nem csökkentette az illető társadalmi státusát, sokkal inkább emelte azt.

Ennek az ambivalenciának a hátterében a férfiidentitás sajátossága áll. A férfi egyrészt a család fenntartója, akinek elsődleges feladata, hogy megszerezze azokat a javakat, amelyek révén családtagjait eltartja. Így megítélésének egyik domináns eleme az, hogy az adott személynek milyen a viszonya a munkához. A dolgosság, az ügyesség, a kitartás a vadászatban és a halászatban egyaránt fontos férfierények. E kontextusban az alkohol romboló hatású, elfogadhatatlan dolog, ami lehetetlenné teszi vagy legalábbis megnehezíti a munka, a férfiúi kötelesség teljesítését. Más szempontból viszont a férfiidentitás integráns része az alkohol: a mulatás, a duhajkodás, a „belevalóság" legalább annyira fontos férfiattribútumok. Ráadásul úgy tűnik, mintha a vadászathoz hasonlóan az alkohol fogyasztásának is lenne valamiféle férfiavató szerepe: a legénnyé válás útjára lépett fiút úgy jellemzik, mint aki *„már megissza a vodkát is"*. Minden férfinak fel kell tudnia mutatni legalább egy nagy részegséget is ahhoz, hogy elfogadják a férfitársadalomban. A férfiak beszélgetéseiben a vadászat mellett nem véletlenül a leggyakoribb beszédtéma az alkohol, a lerészegedés.

[672] Tutorsky 2016.

Bár a férfiidentitás nagy szerepet játszik az alkohol kettős megítélésében, a Vaszjugán mellett a nők is hasonlóan magas arányban ittak, mint a férfiak. Ez ráadásul nemcsak a kilencvenes évekre volt jellemző, hanem a forrásokkal elérhető történelmi időkben is mindig így volt.[673]

Ez annak ellenére így van, hogy a társadalmi norma szerint a nők nem vagy csak ritkán ihatnának vodkát. Ahogy a konzervatív, normát tartó asszonyok nem gyújtottak, nem gyújthattak rá – elsősorban idegen – férfi jelenlétében cigarettára, úgy igazából nem is ihattak volna előttük. Ezért az idős asszonyok eleinte nagy szabódások közepette fogadták csak el a kínálást, majd egyre jobban megmámorosodva ez később egyre kevésbé okozott bármilyen problémát. A női viselkedési normák közt tehát valójában nincs helye az ivásnak, ezért a női alkoholfogyasztás öndefiníciós válsággal is jár. Az ivás ugyanis szemben áll a legfontosabb asszonyi feladatokkal: a család ellátásával, a gyermekek nevelésével. Mert bár tradicionális életformát folytató családok esetében a férfiak vodkafogyasztása is súlyos gazdasági károkkal jár, a nők ivászata rövid távon is veszélyezteti a család életben maradását. A nemek közötti munkamegosztás szabályai szerint az étel biztosítása, a vízhordás, a tűzifa beszerzése és a lakóhely fűtése női feladat volt, márpedig ezek nélkül a kemény szibériai télben elképzelhetetlen egy család életben maradása.[674] A női szerep és a részegeskedés közti antagonisztikus viszony a kérdéses időszakban több családnál oda vezetett, hogy gyermekeiket elhanyagolták, nem gondoskodtak róluk, ezért ki kellett emelni őket a családból, az asszony lánytestvérénél vagy egy gyermekotthonban helyezve el őket. Ezek az esetek minden alkalommal az asszony gyengeségeként lettek interpretálva, hiszen a férfiak részéről egyrészt jobban elfogadják a túlzott alkoholfogyasztást, másrészt a család összetartását alapvetően az asszonyok feladatának tekintették.

A vodkához kapcsolódó nemi normák pregnánsan jelentek meg annál az asszonynál, aki elmondta: amikor gyereket várt, mindig azt akarta, hogy lánygyereke szülessen: *„Ne adja ég, hogy fiú legyen, mert az mind bűnöző és alkoholista."*[675]

Az alkoholnak van még egy tulajdonsága, ami valamelyes pozitív szerepet tud neki tulajdonítani: a komikum.[676] A részeg ember ugyanis mindenkor viccek tárgya, tréfák gyártója és szenvedő alanya. Erre volt visszavezethető az is, amikor egy – kivételesen – absztinens család időnként maga is meghívott, megvendégelt egy alkoholistát, csak azért, hogy *„hadd röhögjünk*

673 Vö. Krasznov 1877: 3.

674 Vö. Istomin 2015: 37.

675 A későbbiekben szó lesz a bűn és az alkohol kapcsolatáról is, elég legyen itt annyi, hogy míg a részegség a férfiaknál igen gyakran bűnesetekhez vezet, addig ez a nők esetében nincs így. A rendelkezésemre álló statisztikákban, amelyek 4 év bűneseteit foglalják magukban, elenyésző az „osztják" nők aránya.

676 Erre később még visszatérek.

rajta egy kicsit". Az ilyen megítélés, az ilyen népszerűség azonban egyben alacsony társadalmi státuszt is jelent, gyakorlatilag mindenki megszólja azt, aki eddig jutott.

Az ivás célja sokszor kimondottan a felejtés, az, hogy *„elfeledjek mindent, fél méterrel repüljek a föld felett".* Arra azonban különböző válaszokat lehetett kapni, hogy ki mit szeretne elfelejteni. Az egyik lehetséges válasz az egyéni életutakkal volt kapcsolatos: egyéni bánatok elfeledése, halottak évfordulói, illetve betegségek. Ahogy azt egy tuberkulózisos ismerősöm mondta: *„Ha iszom, nem vagyok beteg. Ha nem iszom, rögtön elkezdek köhögni, nehezen lélegezni."*

A másik lehetséges magyarázatként általában az ország helyzetére, a politikára, hazájuk történelmére hivatkoztak.[677] 1998 még igen közel volt a Szovjetunió széteséséhez, ami az „osztjákok" számára is komoly traumát jelentett. Az erő mítoszára épülő társadalomban a politikában mérsékelten jártas szemlélő számára szinte önmagától szétesni látszó birodalom űrt, bizonytalanságot hagyott maga után. Egyik Novüj Vaszjugán-i orosz ismerősöm fogalmazta ezt meg abban a formában, amelyben később az „osztjákok" is idézték: *„Oroszország? Mi az? Nem hangzik ez sehogy. Nem érzel semmit, ha ezt mondják. A Szovjetunió az más volt, ott lehetett tudni. Nézd meg, mi lett ebből az országból azóta. Ez már nem a hazám, ez csak az ország, ahol élek. Az én hazám a Szovjetunió volt!"* Egy másik, „osztják" ismerősöm ugyanezt hasonlóan traumatizáltan fogalmazta meg: *„Reggel felébredsz, és nem tudod, hogy milyen országban ébredsz fel."* Ő minden miatt a „súlyos kilencvenes" éveket hibáztatta, amikor *„minden szétesett",* amikor az élet elvesztette a célját, és *„az emberek elvesztették a hitüket a holnapi napban".* A kilencvenes éveket totális szétesésként, értelmetlenségként élte meg, aminek az „osztjákok" is áldozatául estek, ami lumpenizációjukhoz, deklasszálódásukhoz vezetett: *„munka nincs – iszik, az iváshoz pénz kell – lopni fog, börtönbe kerül – ott vége is lesz".*

A Szovjetunió szétesése, az iránta megnyilvánuló nosztalgia oda vezetett, hogy a szocialista berendezkedést, rendszert a szülőhaza mintájára „szülő-rendszerükként" nevezték meg. A haza fogalmára oroszul leggyakrabban a „szülni" *(rogyity – родить)* szóból képzett rogyina (родина) szót használják, és ennek mintájára beszélnek radnoj vlasztyról (*родной власть*[678]), vagyis 'szülő-rendszerről'.[679] Ehhez a „szülő-rendszerhez" meglehetős nosztalgiával viszonyultak, és – a történelemszemléletüket egyértelműen meghatá-

[677] Az ivás és a szocializmus iránti nosztalgia kapcsolatához lásd: Tulbure 2006.

[678] A szópár használata oroszul hibás, hiszen a nőnemű főnévhez hímnemű melléknevet használnak, azonban az idősebb „osztjákok", akik nem anyanyelvként tanulták meg az oroszt, gyakran elhibázzák ezt, hiszen a hanti nyelvben – miként a magyarban – nincs grammatikai nem.

[679] Lásd: Nagy Z. 2004.

rozó „hanyatló idő"[680] gondolatának megfelelően – az azt követő történelmi korszaknál egyértelműen pozitívabbnak értékelték: *„A szovjet rendszer a »szülő-rendszerünk«, amikor végeredményben minden megvolt, bármit is mondjanak. De ma? Disznó módon élünk, nincs semmi, ami pedig van, az rossz."* Ennek a rendszernek az alkoholfogyasztás szempontjából is fontos szerepet tulajdonítottak, mert akkor szerintük jóval kevesebbet ittak az emberek: *„régen, a »szülő-rendszerünkben« minden rendben volt, az emberek nem ittak, mert normális életet lehetett élni".*

A túlzott alkoholfogyasztás egyik lehetséges magyarázata tehát a személyes és a társadalmi sérelmek elfedése. Valójában azonban sokkal inkább arról van szó, hogy az „osztjákok" között a részegség, a részegesség nem is igényelt különösebb magyarázatot. Olyannyira természetes, elkerülhetetlen része volt ez az életüknek, hogy fel sem merült kérdésként, hogy ki miért lett iszákos. Sokkal inkább az váltott ki megdöbbenést, értelmezési zavart, amikor valaki – főleg ha férfi volt – nem vett részt az ivászatokban.[681] Amennyiben az absztinens egyén valamennyire is kívülálló volt a társadalmukban, az egyetlen magyarázati lehetőség az absztinenciájára az lehetett, hogy absztinenciájával megvetését, lenézését fejezi ki, hisz máskor, másokkal nyilvánvalóan szokott inni. Ha viszont az absztinens közülük való volt, arra nem volt kész magyarázat, és tartózkodását furcsaságnak, csodabogárságnak tartották. Egy italról leszokott férfit így jellemeztek: *„Régen nagyon jó ember volt. Vidám volt, viccelt, ha ivott is, békés volt. Most viszont… Elrontották."*

A nem ivást – mint a fenti esetben is – vagy a sajátosan oroszországi gyógyítási módra, a „kódolásra"[682] vezetik vissza, vagy pedig elhatárolódásként értelmezik. Minden „nem-ivást" az ivás fogalomkészletével magyaráznak: a nem-ivás nem egy önmagában vett cselekvés, hanem csak az iváshoz képest van értelme – mondja Struchkova és Ventsel a Vaszjugán mentére is érvényesen. A nem-ivás szerintük politikai szimbólum, önkéntes kivonódás a társadalmi, vallási életből, az alkohol társadalmi jelentésének tagadása.[683] Ennek ideológiai háttere a Vaszjugán mellett elsősorban a neoprotestáns egyházakhoz való megtérés volt, ami elsősorban az Obhoz közeli településeken volt gyakori az „osztjákok" között.[684] Éppen ezért járt a fenti idézetben szereplő férfi absztinenciája – hiszen a Vaszjugán felső folyása mentén akkor a protestáns egyházaknak, illetve a szervezett absztinenciának nyoma sem volt – ebben a környezetben komoly értelmezési nehézségekkel.

[680] Vö. Nagy Z. 2006a.
[681] Egy absztinenssé váló férfiről lásd később.
[682] A kódolásról részletesen lásd kötetünk 321–322. oldalát.
[683] Struchkova – Ventsel 2015: 182.
[684] A neoprotestáns egyházak szerepéről lásd pl.: Dudeck 2015: 100; Khakhovskaya 2016: 59; Vallikivi 2001; 2003; 2004; Wiget – Balalaeva 2011; Leete – Koosa – Vallikivi 2015; Tyerjohina 2011.

Az alkohol fogyasztásának lényeges kérdése az, hogy mit isznak. Azt lehet mondani, hogy 1998–99-ben szinte csak vodkát ittak, illetve emellett annak házi főzésű változatát, a „szamogonkát". A vodkát boltokban lehetett venni, illetve nagyobb városokba utazóktól feketén is hozzá lehetett jutni. A minősége nem volt egyenletes, de legalább a zárjegyek bevezetése óta a bolti vodka viszonylag biztonságosnak számított. Azért csak viszonylag, mert sokszor a zárjegyet is hamisították, és a vodka helyett ipari alkoholt terjesztettek. Nem véletlen, hogy rengeteg szó esett a tévében is a hamis alkoholról, az adórendőrségnek volt is egy közérdekű hirdetése arról, hogyan lehet felismerni a hamis zárjegyeket. 1999-ben is többször felmerült halálesetek kapcsán, hogy hamis vodka okozta. Novüj Vaszjugánban az 1980-as évek végén történt a legnagyobb mérgezés: körülbelül negyvenen haltak meg tőle.

A „szamogonka" többnyire tisztának számított, bár néhányan azt is hamisították. Házi zugfőzdékben, zugárusoknál, bögrecsárdákban lehetett hozzájutni. Ezek némelyikét éjszaka is bátran fel lehetett keresni: a felzörgetett háziak kiszolgálták a vásárlókat, amit azzal is jeleztek, hogy ablakukba égő lámpát tettek ki. Zugfőzde olyan sok működött, hogy hétvégi estéken az elektromos lepárlók miatt gyakran olyan gyengének bizonyult az áramerősség, hogy a tévéadást átjátszó állomás működésképtelenné vált. A „szamogonka" minősége viszont egyáltalán nem volt állandó: a józan vevőnek igyekeztek a legtisztábbat, a legjobb minőségűt adni, míg a részegekre a zugárusok rá tudták sózni a rosszabb minőségű italukat is, illetve lerészegedésükkel párhuzamosan egyre vizesebb, egyre gyengébb árut adtak el nekik.

Ínséges időben, olyan helyeken, ahol nem lehetett vodkához jutni, gyakran készítettek egy „braga", „braska" nevű vodkapótlékot. Az elkészítése igen egyszerű: egy vödörnyi (10 liter) forralt vízhez egy pohárnyi porélesztőt adnak, belekevernek 3 kg cukrot, az edényt lecsukják, állni, erjedni hagyják. Már három-öt nap múlva fogyasztható, ha valakinek nincs türelme várni, de állhat akár kettő–négy hétig is. Ha savanyú az elkészült ital, akkor lehet még cukrot beletenni: erre akkor van szükség, ha sokat állt, mert az élesztő „megeszi" a cukrot. Ízesítésnek krumplit, krumplihéjat, kenyérszeletet használtak, de néhányan rafináltabb italt készítettek belőle: bogyókat szórtak bele, cirbolyamaggal „bolondították meg", esetleg nyírfalével tették föl erjedni. Az így nyert ital alapesetben fehéres színű, habos, gyakorlatilag sör jellegű folyadék, az alkoholfoka is a söréhez hasonló. Ebből az italból is készíthető „szamogonka", ha lepárolják. A braska nem számított presztízzsel bíró italnak, sőt sokan egyenesen restellték, ha azt ittak. Éppen ezért nevezték nem minden irónia nélkül „az istenek itókájának".

Ittak ebben az időszakban néha sört is, de ez inkább csak a vodka, illetve a „szamogonka" kísérője lehetett. A felsorolt italokon kívül összefoglaló néven mindent bornak neveztek. Együttes kezelésük oka nyilvánvaló: egyrészt nem szerepelt a mindennapi ivási gyakorlatukban, másrészt ezekre együttesen

jellemzőnek tartották a többi italtól oly idegen édes ízt, harmadrészt pedig gyengébbnek tekintették a vodkánál.

A „szuhoj zakon”, a durva gorbacsovi alkoholkorlátozások ellenére a Vaszjugán mentén akkor is mindenki be tudta szerezni a számára szükséges mennyiségű alkoholt, ha volt hozzá bátorsága és leleményessége. Az egyik legegyszerűbb az volt, ha valaki tisztaszeszhez jutott. A tisztaszeszt nem tartották veszélyesnek, és belesimult a vodka kategóriájába. A férfiak sosem hígították, a nők esetleg valamiyen édes itallal keverték: szörppel, kompótlével. Rengeteg arcszeszt, kölnit is megittak, és sokoldalú technikákat alkalmaztak alkoholtartalmú italok házilagos készítésére. A Diklafosz nevű rovarirtó spray tartalmát egyrészt egyszerűen megitták, másrészt sálra fújták, a sálat a szájuk elé tették, és belélegezték. Ragasztóból is lehetett alkoholt nyerni: sokáig kellett kevergetni, hogy iható legyen. Egy másik módszer volt, hogy ablaktisztító folyadékot vízzel felöntöttek, háromliteres üvegben érlelték, majd rövidesen megitták. De ittak üvegtisztítót hígítás és plusz érlelés nélkül is. Az üvegtisztító igen veszélyesnek számított, könnyen deliráltak, *„meghülyültek”* tőle, mint azt a következő történetből is láthatjuk. Egy „osztják” vadász még Novüj Vaszjugánban berúgott feketén vásárolt vodkától, majd Ozernojében ablaktisztítóval folytatta. Másnap csak feküdni volt képes, harmadnap viszont már elkezdett mozgolódni, járkálni. Elment nagybátyjához, szatyorral a hóna alatt, és elküldte vodkáért. Az mondta is neki, hogy ő menne, de nem Novüj Vaszjugánban vannak, hanem Ozernojében, ahol nincsen bolt. A vadász közben egyre láthatatlan, képzelt lények elől menekült. Állítása szerint be-bekopogtak hozzá, meg akarták ölni, integettek neki, és hívogatták. E földönkívüli lényeket igyekezett rábeszélni, hogy menjenek a nagybátyjához is, de azt felelték neki, hogy őt sajnos nem ismerik. A falubéliek eldugtak előle mindent, amit meg lehetett volna inni. Negyednapra eltűnt. Nagybátyja kereste mindenhol a falu körül, ám végül mások találták meg. Féltek tőle, mert puska volt nála, ezért fejszét fogtak. A férfi egy bozótosban aludt, kabát és cipő nélkül, csoda, hogy nem csípték halálra az éppen akkor rajzó púposlegyek. Utólag mindenre pontosan emlékezett, arra is, hogy keresték, és arra is, hogy hol járt a delíriuma alatt.

Egy „osztják” vadász, aki mestere volt a hamis alkohol készítésének, tisztázatlan okokból, megmagyarázhatatlan hirtelenséggel halt meg ugyancsak ebben az időszakban, amit mindenki a ragasztó és az ablaktisztító folyadék ivásával magyarázott.

Egy korábbi, 1993-as terepmunkám alatt az obi szölkupoktól sikerült megtudni több vodkapótló ital készítésének receptjét, amelyek közül néhány megegyezik a korábban leírtakkal. Az ablaktisztító folyadékot nagy befőttesüvegbe kell önteni, meg kell sózni, és fél órán keresztül fakanállal keverni, hogy a massza szárazanyag-tartalma ráragadjon a kanálra, és a fennmaradó folyadékot már meg lehet inni. Mások szerint cipőpasztát kell kenyérre kenni, állni hagyni rajta néhány órán keresztül, majd kicsavarni

a megpimpósodott kenyeret, és az így nyert folyadékot kell meginni. Kölnit „zavarkával", sűrű teaalapanyaggal kell elkeverni, ezt tűz fölött melegíteni, majd azon melegében fogyasztani.

Néhányan az „osztjákok" közül ajzószerként „csefirt" ittak, rendkívül sűrű teát, ami egyrészt frissítő hatású, másrészt megfelelő erősségűre főzve és így fogyasztva hallucinogén hatása is lehet. A „csefirt" úgy készítették, hogy egy fél bögre forralt vízbe rengeteg teát öntöttek (ha filteres teából készítették, akkor három-négy filter tartalmát szórták bele), és három-öt percig tovább forralták. Rendszeres fogyasztói napi két-három alkalommal is ittak belőle. Hiánya elvonási tünetekkel jár, gyakran egy „csefirért" is megtesznek annyit, mint a vodkáért. A csefirt ritkán fogyasztókra kifejezetten negatívan is hathat: hányást, émelygést, eszméletvesztést is okozhat. Egy „osztják" ismerősöm járt úgy, hogy „orosz" társaságban teával kínálták, amit egy bögrében adtak körbe. Nem értette a helyzetet, hiszen nem ismerte a csefirt, ezért a többiek nevetése sem tette gyanakvóvá. A bögre csefirt egy húzásra megitta, amitől rettenetesen rosszul lett. Elmondása szerint úgy érezte, hogy meg fog halni, egy napon keresztül hányt folyamatosan. A csefir egyébként a börtönök itala, ahol valójában mindent ez helyettesít: a drogot és az alkoholt is. Jellemzően a börtönöket megjárt emberek fogyasztották a Vaszjugán mellett is.

A „mit iszunk?" kérdése mellett legalább annyira fontos volt a mennyiség problémája is. Az „osztjákok" sajátos mértékegységrendszert alkalmaztak a vodkára vonatkozóan. A vodka legkisebb egysége – nyilvánvalóan orosz mintát követve – a „100 gramm", vagyis az 1 deci volt. Ennek megfelelően vodkáspoharakat, kupicákat nem is igen használtak, rendszerint vizespoharakba mérték ki az adagokat.

A boltokban kapható legkisebb kiszerelés félliteres volt, ez volt számukra is a természetes. Amikor elővettem a Magyarországról hozott kétdecis pálinkásüveget, az egyikük rémülten kiáltott fel: *„Úristen, csak nem megint kölnit fogunk inni?"* Vendégségbe, egyszerű rokonlátogatáskor egy üveget illett vinni, de ha tudták, hogy ünnepi vacsora készül, két üveggel illett menni. Az ivászatok közben általában többször is elmentek újabb üveg vodkáért, amit szintén kettesével szereztek be. Ilyenkor csak abban az esetben vásároltak egy üveggel, ha többre nem volt elég pénzük.

Az alkoholfogyasztás egyik igen fontos jellemzője, mennyiségének mércéje az ivászat időtartama is. Egy-egy „buli" (hantiul „para", oroszul „гулянка"), ivászat szinte sosem tartott egy napig, rendszeresen több napot vett igénybe. A többnapos ivászatok egyik kulcsszava, megkockáztatom, hogy ideológiája, a másnaposság. Másnaposságnak, macskajajnak lehet fordítani az orosz pohmelje (похмелье) szót, viszont már nincs pontos fordítása az ebből képzett opohmeljatyszja (опохмеляться) igének, melyet a hanti nyelv is változatlanul vett át. Leginkább az fejezi ki a jelentését, amit a fejezet mottójában idézett

Hajnóczy Péter „folyamatos kijózanodásnak" nevezett, de szokás az így megivott alkoholt például „gyógysörnek" is nevezni. Az opohmeljatyszja szó lényegéhez tartozik, hogy egy-egy részegség másnapján rendkívül betegek, szenvednek, és ezt a betegséget csak újbóli ivással lehet gyógyítani. A cél először csak a kínzó érzés megszüntetése, de az első „gyógypoharak" után igen gyorsan megérkezik a mámor, vagyis a kör újrakezdődik. Egy „osztják" ismerősöm pontos megfogalmazása szerint *„az elmúlt két hétben csak egyszer rúgtam be, de 14 napra volt szükségem, hogy kigyógyuljak belőle"*.

A többnapos, esetleg többhetes iväszatoknak általában az szokott véget vetni, hogy elfogy a vodka, vagyis a vodkára fordítható pénz, bármiféle érték; rosszabb esetben egy-egy nagyobb verekedés, baleset vagy tragédia szakíthatja félbe.[685] Nem ismerek olyan esetet, amikor saját elhatározásból hagytak abba iszászatot.

A másnaposság fogalma, illetve az ezt gyógyító „másnaposság-poharak" szerves részét képezték – és képezik – kultúrájuknak, és nagy tekintéllyel bírnak. Ezt tiszteletben tartották a részeg férfiak feleségei is, akik általában elrejtettek egy kis pénzt vagy egy kis vodkát, hogy párjuk a tivornya után másnap ennek segítségével kigyógyulhasson. Ilyenkor, ha nem volt már sem vodka, sem ráfordítható pénz, összetöltötték az üvegek alján megmaradt utolsó cseppeket, illetve körbejárták ismerőseiket, akik általában meg is szánták a szenvedőt. Részeg embernek ugyanis ritkán adtak idegen háznál inni, de másnaposnak nem illett nem adni. Ennek megfelelően két olyan időszak volt, amikor a vodkát vagy a vodkára pénzt kérők felkerestek ismerősöket és idegeneket is: reggel, amikor „gyógyulni" akartak, és este, kora éjszaka, amikor újabb ivási lehetőségeket kerestek. És míg a reggeli alkalom gyakran sikeresnek bizonyult, az esti annál kevésbé, leginkább csak attól kaptak pénzt, aki velük kívánt tartani az ivászatban.

Vajon mi magyarázza ezt a végtelenül együtt érző, csaknem cinkos viszonyulást a másnapos emberhez? Otto Habeck a másnaposság legfontosabb pszichológiai következményei között a bűntudatot, valamint a sebezhetőség és a bűnrészesség érzését említi. Az egyén bűntudata egy-egy részegség után szerinte elsősorban az aszketikus beállítottságú társadalmakban jellemző, például a protestáns társadalmakban, ahol a racionalitás, az önkontroll és az önmérséklet a legfontosabb erények. A sebezhetőségen azt az érzést érti, hogy az ember fel merte fedni gyengeségeit, megmutatta emberi arcát. Ezt az oroszországi társadalom bátorságként értelmezi: az egyén meg merte mutatni a tökéletesség látszatára ösztönző társadalmi normák közt azt, hogy a részeg ember „mer ember lenni". A bűnrészesség érzése pedig az emlékezés arra, hogy az emberek mertek az eufóriában osztozni, a visszaemlékezés a saját részegségeikre, és annak az ünneplése, hogy az emberek részeg tö-

[685] Hasonló következtetésekre jutott a tundrai réntartó nyenyecek esetében Isztomin is (Istomin 2015: 35).

kéletlenségükben „hasonlóvá itták magukat". Az oroszországi társadalom megbocsátó a részegekkel szemben, részegségüket alapvetően egy külső erő uralomra jutásának, megszállottságnak tekintik, így a részegség valójában az ember sérülékenységének, gyámoltalanságának bizonyítéka. Az oroszországi társadalomban a másnaposság kapcsán egyértelműen a két utóbbi, tehát a sebezhetőség és a bűnrészesség gondolata, ezáltal a cselekvőképesség, az ágencia hiányának az érzése a meghatározó, és ez az, ami indokolja a részegek és a másnaposok irányában érzett végtelen irgalmat, toleranciát, tehát a „másnaposság-poharak" kétségbevonhatatlan tekintélyét is.[686]

A másnaposságot egyértelműen betegségként értelmezték, amibe súlyos esetben akár bele is lehet halni. Egy Novüj Vaszjugán-i férfiről terjedt el az a történet, hogy a hetvenes években, Brezsnyevnek a boltok nyitva tartását korlátozó rendelete idejében, amikor csak tizenegy óra után szolgáltak ki alkoholt, megpróbált korábban kikönyörögni a boltostól legalább egy üveggel. Mivel a boltos nem szánta meg, letelepedett az ajtaja elé, de a tizenegy órát már nem élte meg: meghalt másnaposságban. A „másnapos halált" általában úgy magyarázták, hogy a szív egyszerűen megáll, felmondja a szolgálatot.

Az „osztjákok" is tisztában voltak azzal, hogy ez a periodikus alkoholfogyasztási szokásuk – Jellinek szóhasználatában gamma-alkoholizmus[687] – élesen eltér az európai szokásoktól. Meggyőződésük szerint azonban valójában ők isznak kevesebbet az európai normáknál: *„Szerintem a magyarok többet isznak nálunk: azok rendszeresen isznak keveset, én viszont ritkán iszom, de akkor sokat."* Hasonló következtetésekre jutottak más kutatók is akkor, amikor a tradicionális életformában élő szibériai őslakos kisebbségek és az oroszok ivási gyakorlatát vetették össze. Kiderült ugyanis, hogy míg az őslakos kisebbségek látszólag rengeteget isznak, sokszor és nagyon részegek, addig valójában éves átlagban kevesebbet isznak, mint az oroszok. A különbség pedig éppen az ivás gyakoriságában van: ritka, de nagyszabású részegeskedéseik alatt kevesebb ital fogy el, mint az oroszok sokkal kontrolláltabb, ám rendszeresebb ivási gyakorlatában.[688] Ez természetesen csak a tradicionális életformát folytatókra igaz, a faluba betelepült, ott az alkoholhoz korlátlanul hozzájutó őslakosok esetében, tehát például a Vaszjugán mentén sem az.

Az alkoholfogyasztási szokások kapcsán szót kell ejteni az ivás udvariassági szabályairól is. Italt a vendégeskedés során nem tölthetett akárki: vagy a házigazda tölt, vagy az, akit a házigazda ezzel megbízott, illetve a tulajdonos jogán tölthet esetleg az is, aki az italt előteremtette, hozta. A kínálást gyakorlatilag nem lehetett, nem illett visszautasítani.

686 Habeck 2015.
687 Idézi Keller 1981: 96.
688 Muhacsev 2001.

Pohárköszöntőt hosszan csak az első pohár előtt mondtak, de később is minden pohárral koccintottak, röviden megnevezve, hogy kire, illetve mire isznak. A későbbi ivások alkalmával került sor a tréfás pohárköszöntőkre is, melyeket gyakran és nagy változatossággal alkalmaztak. Néhány példa a tréfás pohárköszöntőkre 1998–99-es terepmunkám idejéről: *„Arra, hogy ez ne legyen az utolsó.”* Gyakran szerepelt a következő köszöntési sor is: *„Azért, hogy az előző ne unatkozzon”,* majd a következő alkalommal: *„Azért, hogy az előzők ne veszekedjenek”,* még később pedig: *„Azért, hogy megnézzem, az előzőek mit csinálnak”.* Ismert volt az „osztjákok" közt az a versike is, amely igazán jól csak oroszul hangzik, és amely előtt az asztalon kopogtattak: *„Kto tam? Szto gramm. Zahogyi! hammm (Кто там? Сто грамм. Заходи. Хамм)”,* vagyis: *„Ki van ott? Száz gramm. Gyere be! hammm.”*

Mindezeket a tréfás tósztokat legalább annyit hallottam „orosz" ismerőseimtől is, mint az „osztjákoktól", tehát alapvetően orosz köszöntőkről van szó, amiket az „osztjákok" is átvettek. Emlékezzünk rá, hogy a hanti nyelvet a Vaszjugán mentén gyakorlatilag nem használták már ekkor sem, kevesen beszélték kommunikációképes szinten. Ennek megfelelően a pohárköszöntők is minden esetben oroszul hangzottak el. A hanti nyelvben – ismereteim, vagyis az ismerőseim visszaemlékezései szerint – korábban sem volt olyan udvariassági formula, amely kifejezetten pohárköszöntő szereppel bírt volna. Ilyen esetekben is a *„jimeki”* (‘rendben van, jól van’) formulát használták, ami igen gyakran, több funkcióban előforduló szó: ‘köszönöm’ jelentésben, de búcsúzáskor elköszönési formulaként is használatos.

Koccintani csak pohárral lehetett, üveggel nem, mint ahogy inni sem lehetett közvetlenül az üvegből. Nem láttam egyetlenszer sem olyan „osztjákot", aki üvegből ivott volna. Erdőjáró emberekként mindig van náluk bögre, amiben adott esetben teát is főzhetnek; de tanúja voltam olyan esetnek is, amikor a magukkal vitt vodkát azért nem itták meg, mert elfelejtettek poharat vinni.

Mint láttuk, az esetek meghatározó többségében szinte minden alkalommal koccintottak. Ez azonban kifejezetten tilos volt akkor, ha halottak emlékére ittak.

Nyilvánvalóan orosz mintára az „osztjákok" is rendkívül fontosnak tartották, hogy ivás közben mindig egyenek is *(zakuszity – закусить)* néhány falatot – valamilyen főtt ételt, savanyúságot vagy kenyeret –, vagy legalább nagyokat szippantsanak *(zanyuhaty – занюхать)* az étel illatából. Ha valaki ezt elmulasztotta, megszólták, és vagy ügyetlen ivónak, vagy menthetetlen alkoholistának tartották.

Az „osztjákok" szakrális kultúrájában korábban igen nagy szerepet kapott a vodka, mint ahogy igaz ez általában a hantik kultúrájára is. A források a 18–19. századtól kezdve írnak arról, hogy a vodkának mekkora szerepe volt a hantik rítusaiban. Abban azonban eltér a források véleménye, hogy

vajon a vodka rögtön a szibériai meghonosodása után része lett-e a rituális kultúrának – hiszen az isteneiknek is mindig azt adták, ami önmaguknak is fontos volt –, vagy pedig csak fokozatosan hódított teret, eleinte például a lakodalmakban, és csak később szivárgott be az áldozathozatalok világába is.[689]

Az általam behatóbban ismert Vaszjugán mellett – az emberi világgal részben analógnak felfogott – transzcendens világban is egyértelmű szükségletnek tekintették az alkoholt, a vodkát. Ennek megfelelően a források által visszakövethető időben a vodka áldozati szertartásaikban is szerepet kapott, minden áldozat nélkülözhetetlen része volt. Vodkát kaptak az istenek közvetlenül is, bálványaik elé kitett poharakban, de részesültek belőle közvetetten, a szertartás alatti ivás formájában, más áldozati mód részeként, vagy önállóan, italáldozatként is.[690]

Mivel a Vaszjugán mellett élő „osztjákok" kultúrájában a vallási élet igen leegyszerűsödött, terepmunkám idején már nem voltak olyan áldozati szertartásaik, amelyeknek az ivás, az ivászat része lett volna. Áldozati rítusaik közül kizárólag a tárgyáldozatok maradtak meg, amelyek egyéni kapcsolatteremtési formák, így a közösségteremtő ivás nem részük. A szomszédos Jugán folyó mentén azonban tapasztalhattam, hogy a hantiknál az isteneknek szánt ajándékok között a leggyakoribb a vodka, de tapasztalhattam azt is, hogy a lerészegedés, az esetenként többnapos tivornya mi módon vált az áldozati szertartások szükségszerű elemévé. Mészáros Csaba hívja fel a figyelmet jakutiai példájával arra az itt is érvényes igazságra, hogy az áldozati szertartásokban mennyire „nem különül el az áldozás és az italozás mozzanata".[691] Szerinte az áldozat és a lerészegedés különösen összeforrt egymással „abban a posztszovjet közegben [...] ahol a szakralitás létét feltételező vallásosság szinkretizálódott a szovjet időszak szekuláris vallásosságával, és ahol a rituálék egyik legfontosabb velejárója, keretezője a közös és a közösséget erősítő italozás".[692]

A vodka a halál körüli szertartásokban is gyakran előkerült, mert a halottaktól sem idegen, nekik is alapvető szükségletük. Gyakran előfordult sírmellékletként, esetenként a haldokló külön kérésére. A halott eltemetése utáni toron halotti ételt tettek félre, ami egy nagy pohár vodka, melyre egy szelet kenyeret és egy palacsintát tettek, és amelyet csak a negyvenedik napi tor után vehettek el a helyéről, és önthettek ki, illetve dobhattak a kutyáknak.

Az „osztjákok" véleménye szerint a halott kéri azt a vodkát is, ami véletlenül az asztalra ömlik, mint ahogy a leesett ételt is a holtak eszik meg, ezért azokat nem szabad sosem felvenni és megenni, hanem a kutyának kellett adni őket. A visszakézzel töltött ital is a halottaké lesz.[693] A kiömlött

[689] Leete 2019: 244–246.

[690] Az italáldozatokról legrészletesebben lásd: Munkácsi 1892–1921: II/1.

[691] Mészáros 2012a: 130.

[692] Uo. 130–131.

[693] Hasonló szokást figyelhetünk meg pl. az udmurtoknál is (Anyiszimov 2019).

vodkának egyébként gyógyító hatását is ismerték: ha bekenik vele kezüket, fagyási sérüléseiket gyógyítják, illetve megelőzik, hogy a kezük megfagyjon.

A temetésig minden éjszaka virrasztottak a halott mellett. A virrasztásokon mindig fogyasztottak alkoholt is. Egy általam megfigyelt és máshol részletesen leírt[694] virrasztásnak három domináns beszédtémája volt: korábbi halálesetek és régi halottak, az özvegy jövője, illetve az alkohol. Igaz, ebben az esetben a vodkának mint beszédtémának a jelentőségét emelte az is, hogy az elhunyt halálában a vodka jelentős szerepet játszott. Ugyanezen a temetésen a sírásókat nem pénzért, hanem vodkáért fogadták meg, akik a temetésen már határozottan részegek voltak, és röhögcséltek a halott mellett, viccelődni próbáltak az özveggyel.

A halotti torokon is szükségszerűen szerepelt a vodka, olyannyira, hogy voltak olyan alkoholisták, akik az ingyen vodka reményében minden házat felkerestek, egy éjszaka akár többször is, ahol virrasztás volt. Mivel a vodka hatása nem kontrollálható, nem volt ritka, hogy a torok is hatalmas ivászatokba fordultak, és nem egy esetben verekedéssel végződtek.[695]

Vodkát nemcsak a virrasztásokon, a temetéseken vagy a torokon ittak rendszeresen, hanem minden más ünnepnek is része volt. Részegségig tartó ivással ünnepelték az újévet (január 1.), a „régi újévet" (január 13.), a férfiünnep szerepét betöltő „honvédek napját" (február 23.), a Nők napját (március 8.), valamint a húsvétot is. Ez olyannyira általános és kiszámítható volt, hogy az egyik férfi újév előtti napon kiment az erdőbe, saját bevallása szerint is azért, mert a faluban csak berúgott volna, amit nem akart.

Az alkoholnak komoly ráhatása volt a jóslási alkalmakra is. Egy „osztják" kártyajós asszony nem volt hajlandó jósolni olyannak, aki részeg volt, ugyanakkor voltak olyan előjelek, amelyek kifejezetten a vodkához kapcsolódtak: ha valakinek viszket az orra, az azt jelenti, hogy valaki vodkát fog hozni.[696]

A vodka és a gazdaság

Az 1998-as rubelcsőd után a Vaszjugán mentén is összeomlott a pénzforgalom. A nyugdíjakat kettő, uszkve négy hónapos, a fizetéseket pedig időnként hat hónapos késéssel fizették ki. Ebben a gazdasági helyzetben a pénznek csak az értékmérő funkciója maradt érintetlenül, a piaci pénzforgalmat cseregazdaság váltotta fel. A cseregazdaságban fontos, csaknem kiemelkedő szerep jutott az alkoholnak.

A vodka a csereértékek sorrendjében igen magas helyen állt. Vodkára bármit be lehetett cserélni a prémektől a gyűjtögetett termékekig, a halig,

[694] Nagy Z. 2007a: 246–257.
[695] Az említett temetés és a torok mentén kialakult konfliktusokról, verekedésekről lásd: uo.
[696] Az alkoholnak a szibériai nanajok sámánisztikus gyakorlatában betöltött szerepéről lásd: Bulgakova 2016.

de sok esetben használati tárgyakat, ruhákat is alkoholra cseréltek. Másrészt magas értékét igazolja az is, hogy voltak bizonyos termékek, amelyeket csak pénzért vagy vodkáért lehetett eladni. Ilyen áru volt a prém, de ilyenek voltak a tartós fogyasztási cikkek is: használt háztartási gépek, bútorok. Nem láttam egyetlen olyan esetet sem a terepmunkám során, ahol vodkán vagy pénzen kívül bármire elcseréltek volna egy prémet: semmilyen élelemre nem lehetett beváltani, még lisztre vagy cukorra sem.

A vodka magas presztízsét bizonyította a javak közötti sorrendisége is. A vodka volt az az árucikk, amit mindig meg tudtak venni, még az olyan időszakokban is, amikor gyakorlatilag éheztek. Egy igen népszerű szólás szerint *„vodkára mindig telik"*.

Nagy szerepe volt a vodkának a jövedelmek tervezett elköltésében is. Az egyik „osztják" vadász minden jövedelmével szigorúan előre szokott tervezni: pénzhez jutva első útja a boltba vezetett, ahol miután megvett minden feltétlen szükséges élelmiszert vagy egyéb árut, amit előzetesen összeírt, a maradékot mind vodkára költötte. 1998 nyarán például készített két bödönhajót, melyek egyikéért vett egy zsák lisztet és egy zsák cukrot, a másikat pedig elitta egy ismerősével. Ez a beosztási technika, hogy először minden szükséges árut megvesznek, majd a maradékot elisszák, egyrészt gazdaságilag racionális, hiszen lehetővé teszi az iválszat utáni normális működést, másrészt pedig szabályozza azt is, hogy mennyi vodkát van lehetőségük meginni, tehát csökkenti az elfogyasztható ital mennyiségét.[697]

A fent említett vadász a helyi megítélés szerint józanul gazdálkodott, előrelátó, ügyes volt. Mások kevesebb gyakorlatiasságról tettek tanúbizonyságot, és jövedelmüket teljes egészében vodkára költötték. Egy másik vadász például szinte minden zsákmányát italra szokta költeni. Ezért, mivel – joggal – nem bízott magában, nyugdíját orosz szomszédjával kezeltette: ő vette át a pénzt a postástól, és tőle kért rendszeresen kölcsön a saját pénzéből. A szomszéd nem is mindig adott neki, mondván, hogy először vásároljon valamilyen árucikket, élelmet, amire szüksége van. Gyakran, ha ő vette fel, egy-két nap alatt elitta egyhavi nyugdíját, majd kijózanodva, önmagát szidva, készletek nélkül ment vissza a tajgába, ahol mások segítségére szorult, illetve nélkülözött. Rokonai sokat veszekedtek vele, hogy először legalább vegye meg a legfontosabbakat, utána igyon – minden eredmény nélkül. Egy alkalommal pénzének kezelői bevásároltak neki lisztet, cukrot, élesztőt, cigarettát (a mindig szükséges alapélelmiszereket, alapárukat), amit azonban a vadász kikért magának, és ettől kezdve megtiltotta nekik, hogy beleegyezése nélkül költsenek a pénzéből. Ugyanő egy másik alkalommal minden maradék kenyeréből „braskát" készített (a kenyér az élesztőt helyettesíti), mert már nem bírta alkohol nélkül, majd pedig napokig várakozott, hogy valahonnan élesztőhöz juthasson, kenyeret süthessen.

[697] Vö. Istomin 2015: 41.

Természetesen komoly különbségek voltak abban, hogy egy-egy család a jövedelme hány százalékát költötte alkoholra.[698] Egy háromtagú család, amely mindkét szülő után nyugdíjat kapott, a nyugdíjából vásárolta meg a szükséges élelmiszereket, de annak is igen nagy százalékát vodkára fizette ki. Ellenben fiuk, az abban az évben elejtett harminc coboly préméjéért nem vásárolt semmit, nem fordított a megélhetésre semmit, minden jövedelmét vodkára költötte. Egy másik családban a megöregedett családfő panaszkodott, hogy újra neki kellene halásznia, hiszen fiai a zsákmánnyal sokszor haza sem mentek, hanem már az úton eladták, vodkára cserélve.

Mint láttuk, a vodkának kiemelkedő presztízse volt a csereáruk rendszerében, az áruk magasabb rangú osztályába tartozott. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy csereértéke is kimagaslóan magas lett volna. Hogy értékét viszonyítani tudjuk más árucikkekhez, nézzük meg a következő táblázatokat!

árucikk	mennyiség	ár (rubel)
liszt (legmagasabb osztályú)	1 zsák = 50 kg	160
cukor	1 zsák = 50 kg	750
burgonya	1 vödör = 8–10 kg	25
tea	200–250 g	15–20
vaj	1 kg	65–80
étolaj	1 liter	16–18
gyufa	1 csomag = 10 doboz	3
kenyér	1 kg	5,50
„Príma" cigaretta	1 doboz	3–3,50
hagyma	1 kg	8
keksz	1 kg	11
cukorkák	1 kg	18–35

Azon árucikkeknek ára, melyeket az „osztjákok" általában boltban vásárolnak (1999. január 13. Novüj Vaszjugán)

[698] A tiszta jövedelem és a vodkára fordított összeg pontos arányának megállapítása igen nehéz, és visszatetszést nem keltő módon nem lehet felmérni, ezért álljon helyette ez a néhány példa. Ugyanígy sajnos lehetetlen pontosan megállapítani egy személy vodkafogyasztásának pontos mennyiségét egy adott időszakaszban, holott ez is érdekes lehetne.

árucikk	mennyiség	ár (rubel)
liszt (első osztályú)	1 zsák (50 kg)	130
liszt (legmagasabb osztályú)	1 zsák (50 kg)	150
cukor	1 zsák (50 kg)	700
táp (disznóknak, kutyáknak)	1 zsák (kb. 25 kg)	50

Az utcán, omszki kereskedőktől vásárolható árucikkek ára (1999. január 14. Novüj Vaszjugán)

árucikk	mennyiség	ár (rubel)
coboly	1 prém	150
mókus	1 prém	15

A leggyakoribb prémek hivatalos átvételi árfolyama (1999. január, Novüj Vaszjugán)

árucikk	mennyiség	ár (rubel)
vodka	1 üveg (0,5 liter)	30
„szamogonka"	1 üveg (0,5 liter)	25

A tömény alkoholok árfolyama (1999. január, Novüj Vaszjugán)

A fenti adatokból jól látszik, hogy a bolti vodka ára relatíve magas volt az összes többi áruhoz képest, még az omszki kereskedők által behozott, tisztázatlan eredetű árukhoz viszonyítva is. Egy zsák lisztet 4–6 üveg vodka árán lehetett kapni, míg a cukor zsákja 22–25, egy zsák táp pedig már 2 üveg vodka ára alatt is megkapható volt. Mivel az „osztjákok" elsősorban vadászatból éltek, kiemelt jelentősége volt elsődleges pénzbevételi forrásuknak, a prémek árának. Egy cobolyprém ára 5 üveg vodkára lett volna elég, míg a mókus prémjéből kettő kellett volna ahhoz, hogy egy üveg vodkát vehessenek rajta. Mint látható, a prémek ára ekkor igen nyomott volt. A szamogonka a vodkánál valamivel kevesebbet ért.

A fenti, alkoholra vonatkozó árak a vodkának a tervezhető, becsülhető, reális árát jelentették. Létezett azonban a vodkának egy nem tervezhető, irreális ára is. A két árfekvés közötti különbség oka a vásárló józanságában, illetve részegségében rejlett. A részeg ember ugyanis az újabb és újabb üveg vodkáért, alkoholért gyakorlatilag képes volt bármilyen árat megadni. Az 1998–1999-es télen a következő cserék jelentették a leginkább irreális értékkülönbségeket: egy üveg vodkáért egy cobolyprém (reális ára öt üveg lett volna); egy színes tévé négy üveg vodkáért (az elcserélő haszna körülbelül húszszoros). A legnagyobb vihart kavart csere során három liter „braskáért" a részeg vásárló két coboly- és egy rókaprémet adott, aminek köszönhetően az eladó haszna hozzávetőlegesen harmincszoros–ötvenszeres lett, bár egészen pontosan nem lehet megbecsülni, mert a „braska", mint házilag készített gyenge ital, egyáltalán nem szerepelt a pénzforgalomban, sőt még a csereforgalomban sem.

A vodka árának két különböző lehetséges árfolyama természetesen rengeteg konfliktus forrása volt. Maguk a vásárlók kijózanodva megbánták cseréjüket, és nemegyszer – minden esetben hasztalanul – próbálták visszakövetelni prémjüket. Azt az imént említett eladót, aki a három liter „braskát" adta el, fel is akarták jelenteni a rendőrségen. Tenni ezek ellen azonban nem tudtak semmit, mert az alkoholra vágyó, már régen nem józan vevők a vodkáért szinte bármit hajlandóak voltak odaadni. Mint azt egy harminchat zsák halat tíz üveg vodkáért eladó „osztják" férfi megfogalmazta: *„Mit lehet tenni, az ember gyarló."*

Ezek az árviszonyok, ezek a csereviszonyok felidézik azt a helyzetet, amit szinte minden korabeli utazó leírt a kereskedők, kupecek és az „osztjákok" kapcsolatáról a cári korszakban: előnytelen csereviszonyok, a leitatott „osztjákok" kifosztása, következő évi zsákmányuk előre felvásárlása. A kilencvenes évek közepén megjelenő helyi tőkések, az ún. „újoroszok", múlt századi elődeik technikáját hasonlóan sikeresen alkalmazták. Ennek a következménye az lett, hogy a maguk cserelehetőségeire, a helyi közvetítőkre hagyott vadászok és halászok nyilvánvaló veszteségként élték meg a szovjet, központi gazdasági irányítás szétesését. A vadászati szövetkezetek rögzített átvételi árai, valamint az átvett árucikkek sokkal szélesebb skálája kiszámítható, stabil megélhetést jelentettek, ami a kilencvenes évek végén teljességgel hiányzott.

A vodka vagy a „szamogonka" beszerzésének ebben az időszakban nem volt semmiféle gátja, a helyi boltosoknak és zugárusoknak köszönhetően bármikor alkoholhoz lehetett jutni. A kilencvenes évek végén a vodkához jutás egyetlen bizonytalansági tényezője pusztán az volt, hogy rendelkeznek-e a szükséges pénzzel, csereeszközzel. Ennek megfelelően a vodka beszerzése kapcsán leginkább a vodkára szánt pénzhez jutás módjairól kell beszélnünk.

Mint már említettem, vodkára gyakorlatilag bármit el lehetett cserélni, ám ha nem volt saját forrásuk, más módszerekkel próbálták meg előteremteni a pénzt. Az egyik ilyen mód a hitel intézménye volt. Az „osztjákok" gyakran hitelre ittak a kereskedőnél, majd ha megszerezték vadászzsákmányukat, azt tartozásuk törlesztésére kellett fordítaniuk. Ez gyakorlatilag ugyanolyan lekötelezettségi rendszerré vált, mint amilyen a 19–20. század fordulóján működött a kupecekkel. A különbség a kilencvenes évek rendszeréhez képest az volt, hogy ekkor a hitelezők is jelentős kockázatot vállaltak, hiszen míg a kupecek monopolhelyzetükkel élve minden probléma nélkül be tudták hajtani követeléseiket, addig a kilencvenes években, amikor Novüj Vaszjugánban is közel ötven kisbolt működött, senkinek sem volt monopolhelyzete, következésképpen pénzbehajtási lehetősége sem. Az eladósodott „osztjákok" időnként le is tagadták tartozásaikat, mondván, hogy nem emlékeznek, mikor vitték el azt a vodkát, és nem hisznek az eladónak. De az is előfordult, hogy egyszerűen nem jártak többet ahhoz a kereskedőhöz, akinek tartoztak, és lehetőség szerint elkerülték még a találkozást is vele. A kereskedők ennek

ellenére minden esetben kísérletet tettek követeléseik behajtására. Volt arra is példa, hogy a kereskedő olyan tartozást próbált meg behajtani, amiről végül kiderült, hogy valójában nem a tartozással megvádolt férfi, hanem annak testvére volt az adós, csak a kereskedő összekeverte őket. A családokon belül azonban csak korlátozott érvényben vállaltak egymásért – akár anyagi – felelősséget. Ismertem olyan esetet, amikor közeli rokonok egymás tartozását egyenlítették ki, megvédve ezzel a család jó hírét. De arra is volt példa, hogy elhunyt férje tartozásait még a korábban mindig vele ivó felesége sem vállalta magára. Az, hogy ki hogyan viselkedett ebben a helyzetben, nem a kulturális mintázattól függött, ami egyébként a felelősségvállalást tartotta normának, hanem az egyének moráljától.

A pénzügyi forrásokkal nem rendelkezők másik lehetősége a vodkához jutásra a kölcsön volt. Bárki bárkihez fordulhatott kölcsönért. Ha egymással közeli kapcsolatban állókról volt szó, a kölcsönadási feltételek egyértelműek voltak: mindkét fél tisztában volt az ügylet bizonytalanságával, de épp kapcsolatuk jellege miatt elvileg lehetőségük volt követelésük behajtására. Az idegenekkel, távoli ismerősökkel szemben azonban mindenféle trükköt bevetettek: beteg családtagra, halaszthatatlan utazásra, éhezésre hivatkoztak. Nem meglepő ezért, hogy amikor egy „osztják” férfi értesült sógora haláláról, először arra gondolt, hogy a hír talán nem is igaz, csak ezzel a trükkel akarnak tőle pénzt kicsalni. Sokan olyannyira eladósodtak, hogy nem is tudták számon tartani kölcsönzőik körét: szemtanúja voltam, amikor egy asszony jelentős összegű tartozást akart kifizetni annak, akinek valójában nem is tartozott.

Az én terepmunkámnak is természetes velejárója volt az, hogy tőlem, az idegentől, kisebb-nagyobb összegeket kértek ismerősök vagy akár ismeretlenek is. Ez feltehetően a terepmunka kötelező velejárója, az antropológus – vagy egyáltalán a kívülről jött ember – a helyiek számára rendszerint potenciális pénzforrásként jelenik meg, főleg olyan terepeken, ahol kevés pénz forog közkézen. A rendszeres pénzkérések szinte egyetlen célja az volt, hogy vodkára valót szerezzenek, függetlenül attól, hogy kérésüket milyen fedőtörténet kíséretében adták elő. A játékszabályokkal magam is tisztában voltam, tudtam, hogy a pénz visszakapásának vajmi kevés a valószínűsége. Jómagam egyensúlyozni próbáltam ebben a helyzetben, hogy ne merítsem ki túl hamar a pénztárcámat, de ne is szigetelődjek el, ne kerüljek a zsugoriság itt (is) meglehetősen negatív kategóriájába. A kért összegek egyébként általában csekélyek, mindössze kétvodkányiak voltak.[699]

A pénzhez jutás további lehetősége volt még a lopás. Előfordult, hogy egyszerűen vodkát loptak, de bármi más értéket is eltulajdoníthattak: prémeket, használati tárgyakat stb. A különböző pénzhez jutási lehetőségek, amelyeket feljebb ismertettem, különösen a lopás, annak ellenére léteztek, hogy társadalmi megítélésük kétséget kizáróan negatív volt. Megszólták, hírbe hozták

[699] A kölcsönökről és az ezáltal kiváltott terepmunka-konfliktusokról lásd: Nagy Z. 2017b.

azokat, akik nem fizettek vissza hitelt vagy kölcsönt, és ugyanígy rossz híre kélt annak is, aki lopott.[700]

A vodka tehát jelentős szerepet játszott az „osztjákok" eladósodásában. A vodka oly módon is vezethetett elszegényedéshez, hogy gyakorlatilag bármikor, bármiféle felhalmozott vagyont elkótyavetyélhettek, elkölthettek egy-egy hosszabb részegségi periódusban. Így például az egyik férfi megtakarított pénzén motoros szánt vett, amit még a pénz kifizetése előtt elvezethetett a házához. A szán megszerzése feletti örömében inni kezdett, és elitta a szánra szánt pénzt. Tartozását ezek után két év alatt tudta csak rendezni, és vissza kellett fizetnie annak ellenére, hogy szánját egy másik italozás alkalmával egyszerűen elveszítette. Ugyanígy esett áldozatul a vodkának egy másik vadásznál egy motorcsónak, amelyet az olajbányászoktól kapott ajándékba. De olyan történetet is meséltek, amelyben az „osztják" férfi a kamrában felhalmozott összes élelmiszert, valamint minden prémet elivott addigra, amikorra a felesége és a lánya visszatértek Tomszkból, ahol kórházban voltak.

Az alkohol természetes módon kapcsolatban áll a munkával is. Szerepet játszik a munkára fordított, a munkára fordítható idő mennyiségében is.[701] A faluhoz képest a tajga „száraz", alkoholmentes helynek tekinthető. Amint már volt róla szó, vodkát Novüj Vaszjugánban gyakorlatilag bármikor be lehetett szerezni, egyetlen feltétele az volt, hogy tudjanak érte valamilyen formában fizetni. A faluban éppen ezért szinte folyamatosan ittak az ott tartózkodó „osztjákok". Ezzel a falusi léttel helyeződött szembe a tajga, mely egyrészt a hagyományoshoz közelebbi megélhetési modellt kínált a számunkra, a halászatot és a vadászatot, másodsorban pedig természetes szabályozója volt az alkohol fogyasztásának. A tajgába hátizsákban vagy kéziszánon korlátlan mennyiségben nem lehetett és nem lehet vodkát vinni, így a tajga az akart vagy akaratlan „szárazságot", józanságot és a munkát jelentette számukra, míg a város az alkoholt, az utána való hajszát, a semmittevést. Ez a különbség tökéletesen kifejeződik egy „osztják" vadász szavaiban, aki a Novüj Vaszjugán-i életet így minősítette: *„Nagyon hamar eleged lesz belőle. Az embereknek csak egy problémája van: hogy hol lehet piára pénzt találni. A beszédtémák is mindig ugyanazok. Nincs pénz, amitől minden rossz, mindenki rosszkedvű. Visszajössz az erdőbe, és kiderül, hogy minden rendben. Az erdő szép, még ha vad alig van is. Novüj Vaszjugánban az emberek nem nagyon akarnak dolgozni, csak várják azt, hogy valaki adjon nekik pénzt."* Vagyis az alkoholfogyasztás különböző szociális tereket, életvezetési modelleket határol el egymástól.

[700] A bűnök megítéléséről részletesen lásd később.

[701] Gyakran nem határozható meg pontosan, hogy mi az, ami munkának számít megítélésük szerint, és mi az, ami nem, ezért az arányokat nem munkaórákban fogom kifejezni, hanem munkanapokban.

A tajga és a falu szembenállása a vodkához való viszonyban annak ellenére rendkívül fontos, hogy sokszor tettek kísérleteket arra, hogy a tajgában is gyakrabban ihassanak. Egyrészt az akkoriban még a környékükön közlekedő helikopteresekkel próbálták megbeszélni, hogy időnként hozzanak nekik vodkát, amiért cserébe halat kínáltak. Másrészt akkoriban, amikor az olajbányászok is Ozernojéban éltek, az ő éttermükben viszonylag szabadon lehetett vodkát vásárolni. Harmadrészt többször maguk mentek be Novüj Vaszjugánba csak azért, hogy alkoholhoz juthassanak. Mivel ez az út hosszú, és a megjárásához legalább egy egész napra szükség volt, erre ritkán szánták rá magukat. A hetvenes–nyolcvanas években, amikor a legkönnyebben lehetett helikopterrel utazni, volt, hogy csak azért ültek fel a gépre, hogy bemenjenek a városba vodkát venni, és már fordultak is vissza, haza sem mentek. Negyedrészt pedig gyakran előfordult az is, hogy egy-egy ínségesebb, túlzottan hosszúra nyúló száraz periódusban maguk készítettek braskát a tajgában, hogy azzal helyettesítsék a komolyabb alkoholokat.

Az „osztjákok" maguk is teljesen tisztában voltak azzal, hogy a városban töltött idő részegséggel, munka nélkül fog telni, ha bemennek, így alkoholfogyasztásukat a városba menetel időpontjának kiválasztásával, halogatásával szabályozták. Ahogy egyikük értékelte: a faluban *„csak megy az idő, és romlik az egészség"*. És legalább ennyire tudatában voltak annak is, hogy a részegség összeegyeztethetetlen a vadászattal. Egy idős „osztják" ismerősöm mondta, hogy ő igyekezett sosem inni vadászat közben. Mindössze egyszer történt ilyen; nem is ejtett el egyetlen vadat sem. Szerinte a részeg vadászt elkerülik a vadak.

Ennek a körülmények adta szabályozásnak köszönhető, hogy a kiemelt gazdálkodási periódusokban (téli vadászidény, a halak tavaszi ívásához kapcsolódó halászidény, a bogyó- és cirbolyagyűjtögetés időszaka) viszonylag kevés munkanapot veszítettek, ilyenkor próbáltak minél kevesebbet bent lenni a városban. Az imént idézett „osztják" vadász az 1998–1999-es vadászidény december elejétől március végéig tartó négy hónapos időszakában hozzávetőlegesen mindössze 15–20 napot veszített el az ivás miatt.[702] Három alkalommal, összesen 11 napot töltött Novüj Vaszjugánban, és egy alkalommal Ozernojéban is eltöltött három napot ivással. A 15 és a 20 közötti különbség abból adódik, hogy hozzászámoljuk-e a minden ivászat után szükséges minimum egy nap tétlen kijózanodási időszakot.

Ismételten fel kell hívni a figyelmet arra, hogy az erdő és a falu közötti különbségtétel nem véletlenszerű szabályozódás, hanem szemmel láthatóan tudatos szabályozás eredménye volt. Erdőbe vonulásuk révén gazdasági lehetőségeiket befolyásolták, megpróbálták kivonni magukat problematikus helyzetekből, illetve saját egészségüket akarták vele biztosítani. Ezt azért szük-

[702] Ez az adat kevésnek tekinthető a más időszakokban tapasztalhatókhoz képest, amikor ennyi idő alatt ennek hozzávetőlegesen másfélszeresét tölti ivással.

séges hangsúlyozni, mert a szibériai népeket a szakirodalom szereti passzív áldozatokként leírni, akik szenvednek saját alkoholfogyasztásuk terhétől. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a helyieknek is megvoltak a maguk stratégiái az alkoholfogyasztás szabályozására. Kirill Isztomin az ivás kordában tartásának hasonló módját a nomádoknál „a (nem)ivás gyakorlatának" nevezi.[703] Ennek lényege, hogy a szibériai népek alkoholfogyasztása korlátozhatatlannak tűnik, amennyiben elérhető számukra az alkohol. Megfékezhetetlenül vágynak rá, és gyakorlatilag addig isznak, ameddig elérhető számukra az ital, illetve amíg teljesen be nem rúgnak: „nincs értelme alkoholt inni, ha nem rúgsz be".[704] Felismerve ugyanakkor, hogy a „nem-ivás" elképzelhetetlen számukra, megpróbálják megtanulni, hogy mit jelent „inni tudni". Vagyis úgy szabályozzák az ivászataikat, hogy az minél kevésbé legyen káros az egyénre, hogy minél jobban ellenőrzés alatt tudják tartani a gazdasági következményeket. Limitálni próbálják tehát az alkoholfogyasztásra fordított idő hosszát és az elérhető vodka mennyiségét egyaránt. Egyrészt soha nem vesznek későbbi fogyasztásra alkoholt, hanem mindent megisznak olyan gyorsan, ahogy csak lehet. Ezért igyekeznek soha nem egyedül inni, hanem a kezük ügyében levő vodkamennyiség elfogyasztására minél nagyobb társaságot összehívni, hogy minél hamarabb fogyjon el az ital, hiszen „minél hamarabb iszol meg mindent, annál több időd marad utána másra". Másrészt tudatosan olyan módon települnek le a központi települések körül, hogy az ott beszerezhető vodka minél messzebb legyen tőlük, ne legyen annyira közel, hogy éjszaka, amikor vágynak az alkoholra, könnyen be lehessen utazni a faluba. Ez meghatározza a tundra tipikus településszerkezetét is, amikor a központi település körül két koncentrikus körben helyezkednek el az őslakosok szállásai. A központi falu körüli szűk körben azok a szegény nyenyecek laknak, akik rénfogattal járnak, tehát a bejutásuk meglehetősen lassú, a távolabbi körben pedig azok, akik motoros szánnal bírnak, hiszen nekik a szán gyorsasága miatt messzebb kell lenniük ahhoz, hogy a falu ne legyen egy nap alatt elérhető, tekintettel arra, hogy „a falu az alkoholizmussal és a morális degradációval asszociálódik".[705] Harmadrészt pedig tudatosan csökkentik a motoros szánon levő helyet fölöslegesen magukkal hurcolt tárgyak segítségével, hogy hazafele minél kevesebb vodkát vihessenek.[706]

A tajga és a falu közötti távolságnak, az út hosszának az egyik helyről a másikra – mint láttuk – kiemelt jelentősége volt a Vaszjugán mellett is az ivás szabályozásában. Például a faluba befele vezető út a vodka ígéretével kecsegtetett, ezért minél hamarabb próbálták megtenni. Házigazdám mesélte, hogy fiatalkorában valakit, a legfürgébbet, aki a leggyorsabban tudott síelni, általában előreküldték úgy, hogy a csomagjait a többiek cipelték he-

[703] Istomin 2015.
[704] Dudeck 2015: 94.
[705] Dudeck 2015.
[706] Istomin 2015.

lyette. Így a „futár" hamarabb beért a faluba, és mire ők odaértek, már meg tudta venni a vodkát. Az aggodalom oka az volt, hogy a boltok, ahol vodkát lehetett kapni, már kettőkor bezártak, és nem volt biztos, hogy addigra be tudnak érni. A tajgába menet viszont az út a részegeskedésből való kiszakadást jelentette, szinte átmenetként működött a részegség és a józanság terei között. Az egyik ozernojei ismerősöm mesélte hosszasan azt a történetet, amikor a Novüj Vaszjugán és Ozernoje közötti utat két családtagjával egy alkalommal négy nap alatt tették meg. Többször is az erdőben éjszakáztak, tábortűz mellett, várva, hogy kijózanodjanak. Csakhogy ezt nehezítette az, hogy az egyik részeg férfi rendszeresen elveszett, és meg kellett keresni, másrészt a magukkal vitt több liter tisztaszeszt is apránként megitták, sőt útközben egy orosz ismerősükkel is találkoztak, és az ő vodkáját is elfogyasztották. A hosszas és kaotikus utazás alatt többször fölmerült bennük is, de másokban is, akikkel az átkelőnél vagy az erdőben találkoztak, hogy inkább haza kellene menniük Novüj Vaszjugánba. Ezt azonban semmiképpen nem akarták, mert mindannyian tudták, hogy ha visszamennének, újrakezdenék az iváshoz, márpedig vadászszezon volt, és el kellett volna kezdeni a csapdák felállítását. A történet mesélője különösen drámaian mesélt arról az éjszakáról, amikor neki jutott az a szerep, hogy részeg társai mellett virrasszon éjszaka, mert valakinek mindig feltétlenül ébren kellett maradnia, nehogy a tábortűz kialudjon, hiszen az a halálukat jelentette volna. Éppen ezért mondta mindig a házigazdám is, hogy a két település közötti úton ő sosem ivott, ha egyedül ment, mert félt attól, hogy részegen elalszik valahol útközben tábortűz nélkül, és megfagy.

Akik fiatalok voltak, és jól bírták a két falu közötti távolságot gyalog is, nem voltak közlekedési eszközökre utalva, maguk határozták meg ki- és bejutásuk időpontját. Viszont az idősebbek rászorultak a járművekre, a járművek vezetőire, a korábban leírt kapcsolatrendszerekre. Ez pedig újabb összefüggéssel egészíti ki a munkára fordítható idő és a vodkafogyasztás kapcsolatrendszerét. Mivel a Novüj Vaszjugán-i „oroszok" is hasonlóan sokat ittak, az ő részegségük is befolyásolhatta a „osztjákok" munkára fordított idejét. Az 1998–1999-es téli vadászidény említett szakaszában egy amúgy absztinens „osztják" húsz munkanapot veszített el azért, mert potenciális szállítói részegek voltak. Egy másik „osztják" család egy alkalommal két hetet várakozott, mire járművet kapott, ekkor azonban már csak a fiú tudott kiutazni Ozernojéba, édesanyja nem. Az asszony otthonmaradásának oka, hogy a várakozás alatt – a potenciális sofőrrel közösen – folyamatosan ittak, és az útra beszerzett lisztet és krumplit is eladták. A fiú eladta anyja ruháinak egy részét is, így csak ő tudott kimenni, gyakorlatilag minden élelem és áru nélkül.

A faluban élők munkájában is igen fontos szerepet játszott az alkohol. Az egyik ozernojei férfi, aki Novüj Vaszjugánban is dolgozott, 1999 első négy hónapjában előírt munkanapjainak mindössze szűk harmadát dolgozta le

különböző ivászatok miatt. Nem meglepő tehát, hogy májusban főnöke kérésére „felmondott". Ha ezt nem tette volna meg, elbocsátották volna, ami későbbi munkához jutási esélyeit jelentősen csökkentette volna.

A vodka azonban nem csak a munka akadályaként jelent meg. Kifejezetten munkaserkentő hatása volt azokban az esetekben, amikor bizonyos munkák ellenértékeként ajánlották fel. Ez vagy úgy történt, hogy a munka elvégzéséért felajánlottak bizonyos mennyiségű italt, vagy úgy, hogy a munka végzése közben, illetve annak befejeztével a megrendelőnél vendégeskedve, vacsorázva, annak terhére korlátlan mennyiségű alkoholt ihattak. Ha valaki ilyen esetben nem megfelelő mennyiségű vodkát kínált fel, azt kikezdte a közvélemény: egy temetésen a sírásóknak vodkában „fizettek", és elterjedt a faluban, nagy visszhangot keltve, hogy a hat ember mindössze három üveg vodkát kapott.

A vodka más értelemben is serkentője a munkavégzésnek: a vadászó „osztjákok" kultúrájától idegen a javak felhalmozása, a gyűjtés, és mivel igényeik köre is behatárolt, ha nem isznak, sokkal kevesebb zsákmányra van szükségük. Házigazdám korábban kemény alkoholista volt, viszont rengeteget dolgozott, állandóan az erdőt járta, számtalan csapdát állított; miután absztinenssé vált, gyakorlatilag csak a közvetlen megélhetéshez szükséges javakat termelte meg. Minden ozernojei közül ő tartózkodott a legkevesebbet a tajgában, és az ivásról való leszokása óta egyre kevesebb csapdát állított, mígnem 1998-ban már egyet sem. A vadászat számára szinte feleslegessé vált, hiszen nyugdíjából a legfontosabb élelmiszereket meg tudta venni, a halászat révén pedig előteremtette azt a húsmennyiséget, amire szüksége volt, sőt még cserélni és ajándékozni is tudott belőle. Egy barátja szavaival: *„Nincs szüksége rá, hogy sokat rohangáljon. Kap nyugdíjat, ami elég, aztán ha hal kell, egyszer egy hónapban kijön, hazavisz két zsák halat. Míg ivott, addig mászkált ő is, szüksége volt a prémre. Most nem iszik, hála a feleségének."*

A vodka és az életsorsok

„Kibaszott egy fajta a miénk. Mindenki a vodkától pusztul el. Megfullad, megég, elgázolják, megfagy. Nem tudunk normálisan élni" – fakadt ki egy „osztják" asszony a vodka miatt bekövetkezett legújabb haláleset hírére. *„Alkohol, alkohol, alkohol. Úgy tetszik, ez a legnagyobb problémánk."* Hasonlóan feldúltan korholta magukat egy „osztják" férfi ismerősöm is: *„Itt mi egymás torkát vágjuk el, magunkat tesszük tönkre."* Jóslata önbeteljesítőnek bizonyult, néhány évvel később valóban agyonszúrta saját öccsét.

Az egyes családok élettörténetét végignézve hajlok magam is arra a következtetésre, hogy igazuk volt. Tragédia tragédiát követett és követ, és ezek mozgatórugója leggyakrabban az alkohol, a részegség. Csak egyetlen asszonynak életét véve példának, 1998-ig, mindössze 1993-tól számolva

alkohol okozta betegségben meghalt a férje; a veje traktorral belefordult egy tóba és vízbe fúlt; a legnagyobb fia letöltötte harmadik börtönbüntetését, amit azért kapott, mert részegen verekedett; a testvére egy részegen vadászó társaság áldozata lett, akik brutálisan megölték; a másik fia elutazásom után nem sokkal részegen belefordult a vízbe, megfulladt, és végül nem sokkal később a már említett legidősebb fia megölte a másik, harmadik fiát is. Egy másik családban pedig két év alatt, fiatalon, huszadik és harmincadik életévük között meghalt mind a három gyerek. Az egyik részegen belecsúszott a jég alá a folyóba egy traktorral, és odaveszett; a másik megölte a feleségét részegen, és még mielőtt letartóztatták volna, felkötötte magát; a harmadik, a lánytestvér pedig úgy halt meg, hogy a férje féltékenységében – részegen – leöntötte benzinnel, és felgyújtotta.

Az „osztjákok" halálokai között tehát magas arányban szerepelt az alkohol.[707] Igaz ez nemcsak az „osztjákokra", hanem magára Novüj Vaszjugánra is, ahol az 1999-es év első két hónapjában 11 haláleset történt, és ezek közül csak egynél nem merült fel az alkohol mint közvetett vagy közvetlen ok.

Az alkohol fogyasztása nemcsak gyakori halálokként szerepelt, hanem a bűn okaként is. Részegen történtek a késelések, gyilkosságok, verekedések; az alkohol megszerzéséért sokan és sokszor betörtek, loptak, raboltak. A város „orosz" lakosságának sztereotípiája szerint a településen elkövetett bűnesetek több mint felét „osztjákok" követték el, szinte minden esetben az alkohol miatt. Még a rendőrségi elöljáró véleménye szerint is az „osztjákok" követték el a súlyos bűnesetek 100 százalékát, a könnyű bűneseteknek pedig a felét. A kép persze árnyalódik, ha megnézzük a hivatalos statisztikákat. Az 1999-ből rendelkezésemre álló, négy évre visszamenő bűnügyi krónika szerint – melyben ugyan nem tüntették fel a bűnelkövetők nemzetiségét, de a nevük alapján már nem volt nehéz beazonosítani őket – a következő képet kapjuk:

Év	Súlyos bűnesetek		Könnyű bűnesetek	
	összes	„osztják"	összes	„osztják"
1996	1	1	35	8 (22,8%)
1997	–	–	34	8 (23,5%)
1998	1	1	34	9 (26,5%)
1999 (05.23-ig)	1	1	8	1 (12,5%)

Az 1996 és 1999 közötti időszak bűnügyi statisztikája Novüj Vaszjugánban

A fenti táblázatból kitűnik, hogy erre a négy évre a bizonyított súlyos bűneseteket illetően igaz a sztereotip statisztika. A három fényre derült eset mindegyikében – volt köztük egy halált okozó késelés, egy halállal végződő

[707] Pontos adatokat azért nem lehet mondani, mert nem minden esetben deríthető ki a halál oka, illetve nem mindenről vannak írásos források.

verekedés és egy másik dulakodás, amelyben egy férfi meghalt, a felesége pedig majdnem – „osztjákok" voltak az elkövetők (és az áldozatok is), és mindhárom gyilkosságot részegen követték el.

A könnyű bűnesetek százalékos megoszlása azonban nem igazolja az „orosz" és a rendőrségi sztereotípiákat: a négy évben ez utóbbiaknak 12,5–26,5 százalékát követték csak el „osztjákok". Ezekről az esetektől nem mindig deríthető ki egyértelműen, hogy kapcsolatban voltak-e az alkohollal. Az arányszámok még így is igen magasak, hiszen újra hangsúlyoznom kell, hogy 1998-ban az akkor 3247 lakosú Novüj Vaszjugánban a hivatalos statisztikák szerint mindössze 108 „őslakos" volt. Igaz, saját adataim szerint a lakosság hozzávetőlegesen 10 százalékát tekintette a közvélemény „osztjáknak".

Az „oroszok" sztereotípiái szerint az „osztjákok" kiszámíthatatlanná, esetenként agresszívakká válnak az alkoholtól. Már Orlova azt írja 1926-ban, hogy „az osztjákok érzelmei részegségük idején egyáltalán nem maradandók, hanem változékonyak: ugyanabban a körben, ugyanazok az emberek veszekednek és verekednek, és kis idő múlva elkezdenek egymás közt kedvesen beszélgetni, csókolgatják egymást, dalokat énekelnek, táncolnak, aztán, látod, újra veszekednek és verekednek, újra kibékülnek – és így megy ez megszakítás nélkül, amíg el nem alszanak".[708] Ez saját tapasztalatom szerint is nagyon sok esetben így volt. Az ivászatok a leggyakrabban békésen kezdődtek, ám gyakran értek véget erőszakosan, verekedésekkel,[709] és nem mindig volt egyszerű elkerülni, hogy az antropológus maga ne keveredjen bele ezekbe.[710] De valójában az „osztjákok" és „oroszok" viselkedése között az agresszió szempontjából lényegi különbséget alig lehetett felfedezni.[711] Talán csak annyit, hogy az „osztjákok" hamarabb váltak részeggé, hamarabb kezdtek dühöngeni.

Az „osztjákok" között előforduló rengeteg tragédia okát sokan abban látták, hogy vadászok lévén a puska, illetve a vadászkés mindig a kezük ügyében

[708] Krasznov 1877: 4.

[709] Ez több helyütt igaz az őshonos társadalmakra Szibériában (Dudeck 2015: 97), Észak-Amerikában (Lemert 1980; Hammer – Steinbring 1980) és Ausztráliában egyaránt (McKnight 2002).

[710] Hasonlókat tapasztalt Stephan Dudeck is (Dudeck 2015: 101).

[711] Hangsúlyozom, hogy csak az agresszió szempontjából nem lehet különbséget tenni az „orosz" és az „osztják" ivási gyakorlat között. Ugyanis a Vaszjugán mellett is felismerhető az a két ivási mintázat, amit Dudeck az őslakosok és az oroszok ivási gyakorlata közötti különbségnek tekint: az őslakosok ivászatának a lényege a „közös arculatvesztés", vagyis a bizalmassági körök kijelölése; míg az oroszokra a „versengő ivás", vagyis a felek közötti erősorrend kijelölése a jellemző. Az előbbiben a berúgás bennfentességet jelez, befogadást eredményez, egalitárius viszonyokat teremt, az utóbbiban azonban gyengeséget jelent, és akár státusvesztéssel is járhat, és hierarchikus viszonyokat teremt (Dudeck 2015). Ezzel szemben Tutorsky szerint az orosz ivók tényleges célja ugyancsak egy ideális egalitárius társadalom képének megjelenítése mind a hétköznapi, mind az ünnepi ivások alkalmával. Vagyis szerinte az ivás Oroszországban nem a hatalmi viszonyok kifejezése, sem egyfajta vakság vagy elnézés az ivók részéről, hanem törekvés arra, hogy leplezzék, elfedjék a hatalmi viszonyoknak és az egyenlőtlenségnek a tényét (Tutorsky 2016: 10).

van, amit ilyen esetekben könnyen használnak is. A kérdés feltehetően nem ilyen egyszerű. Egyrészt azért nem, mert nyilvánvalóan nem maga a fegyver tehető felelőssé a gyilkosságokért. De annyi bizonyos, hogy egy egyszerű konfliktus, egy vita, egy élcelődés könnyedén tud halállal végződő leszámolássá, gyilkossággá fajulni amiatt, hogy a szereplőknek a kezük ügyében van egy fegyver, még pontosabban amiatt, hogy egy fegyver is szereplőjévé válik az eseményeknek. Ahogy Bruno Latour írja híres példájában, „más vagy, ha egy fegyvert fogsz a kezedben, és a fegyver is más lesz azáltal, hogy a kezedben tartod".[712] Másrészt azért sem ennyire egyszerű az „osztjákok" agressziójának, a gyakori gyilkosságoknak a magyarázatára a kezük ügyében lévő fegyver, mert ebben a helyi többségi társadalom családjai sem különböznek tőlük jelentősen: az „orosz" férfiak túlnyomó többsége is vadászik, ha másra nem, hát tavasszal vízimadarakra, így értelemszerűen fegyver is van mindegyik keze ügyében. Ennek ellenére kevesebb köztük az alkohollal kapcsolatba hozható erőszakos haláleset.

Gyakori tragédiát jelentett az „osztjákok" között az eltűnés is. Tapasztalataim szerint ez az alkohol miatt bekövetkezett haláleseteknek az a fajtája, melyben a holttest meg nem találása miatt rengeteg szóbeszéd, vádaskodás és történet keletkezik.

1998. december 23-án például eltűnt egy „osztják" asszony, akit hónapokon keresztül kerestek hiába. Csak a hóolvadás után, május 11-én találták meg a falu szélén, természetesen holtan. Az 1998–1999-es tél ennek megfelelően az ő eltűnésének, keresésének jegyében telt el. Volt, aki szerint felült részegen egy autóra, amit fiatalok vezettek, akik aztán kilökték őt valahol az út szélén, miután elvették minden vagyonát. Mások szerint az autó nem véletlenül jelentkezett érte, megbeszélte egy férfival, aki miatt a gyerekeit is nyugodtan elhagyta, hogy az majd elviszi magával Tomszkba, és új életet kezdenek. Egy újabb történet szerint olajbányászok vitték el magukkal egy olajfúrásra, ahol egy ivászat során megölték. Egy újabb történet hasonló sémára épült, eszerint egy férfival és annak ivócimboráival elment Ajpolovóba, de útközben összevesztek, kilökték a szánból, és megfagyott valahol. Gyakran konkrét személyeket vádoltak meg a meggyilkolásával. Több falu szóba került esetleges tartózkodási helyeként, mert sokan beszéltek arról, hogy az eltűnése után látták valahol: egy olajkútnál, Ajpolovóban, Tomszkban, Müldzsinóban. Néhány szóbeszéd nyomán rendőrségi nyomozást is folytattak, természetesen sikertelenül. Holttestének tavaszi megtalálása megcáfolt minden addigi történetet, viszont újat is szült: a falu – annak ellenére, hogy a rendőrség idegenkezűségre utaló jeleket nem talált – egyértelműen tudni vélte, ki ölte meg.

A vád, vagyis mások összekapcsolása a bűn elkövetésével az „osztjákok" között a halálesetek magyarázatában igen nagy jelentőséggel bírt. Gyakorlatilag nem volt olyan haláleset, főleg ha azt kapcsolatba lehetett hozni

[712] Latour 1999: 179.

valamilyen formában a vodkával, amelyről ne kelt volna szárnyra néhány történet, amelyben konkrétan megnevezett emberek konkrétan meghatározott okokból gyilkolták volna meg az elhunytat. Ezek a történetek egyrészt magyarázatul szolgáltak a megmagyarázhatatlan, „véletlen" halálesetekre, másrészt pedig kimondták, megnevezték azokat a konfliktusokat, amelyek az elhunyt – illetve gyakran a hírkeltő – és a bevádolt között (a közösség megítélése szerint) megvoltak. A vád nemcsak azokhoz kapcsolódhatott, akikkel az áldozatok létező/feltételezett konfliktusban álltak, hanem azokhoz is, akiket hírhedt verekedőnek, duhajnak tartottak, illetve akik már szerepeltek más gyilkosságok résztvevőjeként.

Példának okáért 1999. január 2-án egy ozernojei férfi meghalt, nem Ozernojéban, hanem Novüj Vaszjugánban. Halálának körülményei a mai napig nem egészen tisztázottak. Annyit lehet biztosan tudni, hogy halálát több napos részegség előzte meg. A fia vadászzsákmányából meglehetősen nagy összegre tettek szert, amit elég gyorsan el is ittak. Halála napján vette fel a nyugdíját is, amiből eleinte egy-egy üveg vodkát vett, amit feleségével, fiával és annak barátjával együtt ittak meg. Négy üveg vodka után a fiú újra elment italért, és egyszerre hozott újabb négy üveggel. Egyre részegebbek lettek, egyre nagyobb poharakban itták az alkoholt, míg – a legelfogadottabb verzió szerint – az utolsó, vizespohárnyi vodka után az apa felállt, megkérdezte a feleségét, hogy van-e víz a kézmosóban, kezet mosott, lefeküdt a földre, és úgy maradt. A szíve nem bírta a megterhelést. A szintén teljesen részeg család nem vette észre a halálát, ittak tovább, azt gondolva, hogy elaludt a konyha padlóján. Az is biztosnak tűnik, hogy az este – egyéb, most nem tárgyalandó okokból – beállító rendőrség már holtan találta a földön, amit családja még nem vett észre. Az akkor jelenlevők közül a vendéget, a fia barátját bekísérték az őrszobára, ahonnan csak másnap reggel engedték ki. Mikor visszaért az ivászat színhelyére, a földön találta az egymás mellett fekvő apát és fiát. Először – semmire nem emlékezvén – az idősebbet akarta felsegíteni, mikor megérezte, hogy hideg a keze. Hasonlóan járt az egyik unokaöcs is, aki reggel bement hozzájuk melegedni, és rászólt a halott fiára, hogy töltsön már az apjának is vodkát. Csak akkor vette észre, hogy a földön fekvő férfi nem egyszerűen részeg, amikor a fiú visszafelelt: *„milyen vodkát, apám halott".*

Ez a haláleset legelfogadottabb változata, de más magyarázatok is szárnyra keltek. A különböző magyarázatok oka lehet az is, hogy senki nem emlékezett pontosan a történtekre, hiszen részegek voltak. Pontosabban senki sem akart emlékezni mindenre, legalábbis a falu közvéleménye szerint. Nem volt egyértelmű, hogy pontosan kik is voltak jelen, illetve a már említett három emberen kívül volt-e ott még valaki. Nem találtak elfogadható magyarázatot a halott testét borító véraláfutásokra sem, amikről a halottmosó asszony számolt be nekik. Sokan ezért valószínűnek tartották, hogy az áldozat dulakodás közben halt meg. A halálával több embert is megvádolt a közvélemény. Leggyakrabban a náluk vendégeskedő, otthontalan orosz férfit,

a fiú cimboráját. Őrá terelte az is a gyanút, hogy a rendőrségi kihallgatásról komoly zúzódásokkal, egész testét beborító véraláfutásokkal tért vissza a házba. Az akkor kerengő hírek szerint egyrészt valami komoly előzménye lehetett annak, hogy a rendőrök *„leverték a veséjét"*, másrészt pedig a rendőrség is bűnösnek vélhette a halálesetben. Mellette még a halott fiát is gyanúba keverték: korábban már ő is több erőszakos bűncselekménnyel kapcsolatban került szóba, hírhedt iszákos volt. Többen állították, hogy valójában az apja nyugdíját akarta megszerezni.

Egészen más okokról is sokat beszéltek akkoriban. A sokak által terjesztett – ám a hivatalos rendőrségi vizsgálat által meg nem erősített – pletyka arról szólt, hogy a férfi rossz, acetontartalmú vodkát ivott, és mérgezésben halt meg. Mérgezéssel vádolták meg ennek kapcsán azt a kereskedőt is, akitől a vodkát vehették. Olyan hírek is szárnyra kaptak, hogy a rendőrség is nyomoz utána, és le is foglalták a nála raktáron levő vodkát. Ezt azonban semmi nem támasztotta alá, a gyanú alaptalannak bizonyult. A megvádolt férfi mindenesetre kikérte magának a gyanúsítgatást.

A tragédiák és a bűnesetek az „osztjákok" felfogásában is szorosan összekapcsolódtak a részegséggel. Sőt valójában a tragédia és a bűneset fogalma nem mindig választható el számukra. Az emlékezetükben élő súlyos bűnök, gyilkosságok, gyilkossági kísérletek, verekedések okozója minden esetben a vodka, az alkoholmámor volt. A részegséget passzív állapotnak tartják, amelyet elszenvednek, amikor egy külső, náluk erősebb hatalom szállja meg őket,[713] cselekedeteiket csak elszenvedik, nem maguk indítják, tehát megítélésük szerint nem is hibáztathatók azokért. Isztomin mindezt a fatalizmust az alkoholizmus (és az öngyilkosság) kapcsán egyes etnikumokra jellemző pszichológiai mintázatokra vezeti vissza, úgymint az erős külső kontrolláltság, valamint az „önérdeket szolgáló részrehajlás" (Self-serving attributive bias) alacsony foka, vagyis az, hogy nem vállalják a felelősséget sem a pozitív, sem a negatív események bekövetkezéséért.[714] A bűnök így váltak elkerülhetetlen balesetekké, az elkövetők pedig ugyanúgy áldozattá, mint azok, akik szenvedtek, meghaltak miatta. És így válik értelmetlenné az – erkölcsi – ítélet is: „Másnap az az osztják, akit előtte este összevertek, nem haragszik és nem keresi a maga igazát azzal szemben, aki megverte, mert így véli: részegek voltunk, semmire nem emlékszünk, ezek után hát milyen ítélet lehetne!"[715]

Ez az oka annak is, hogy gyakorlatilag nem volt megbocsáthatatlan bűn az „osztjákok" felfogásában. Sem a testvérgyilkosságok, sem az anyagyilkosságok, sem más gyilkosságok nem vonták maguk után a közösségből való kizárást, kiközösítést. Ezeket a bűnöket természetesen elítélték, megengedhetetlennek tartották, de mivel az elkövetőket magukat is áldozatoknak vélték, bünteté-

[713] Habeck 2015: 57.
[714] Isztomin 2016.
[715] Krasznov 1877: 4.

sük letöltése után lehetőségük volt a beilleszkedésre. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem esett csorba társadalmi státusukon, hiszen bűnüket többször a fejükre olvasták, de az „osztjákok" mikroközössége megbocsátóbbnak bizonyult, mint Novüj Vaszjugán „orosz" társadalma.[716]

Bármilyen meglepő is, a bűnök közül súlyosabb társadalmi következménnyel jártak azok, melyeket vagyon ellen követnek el. Akiket lopáson kaptak, többet veszítettek társadalmi státusukból, mint azok, akiket gyilkosságért ítéltek el. Ennek oka az, hogy az „osztják" kultúra alapnormája volt a másokért vállalt felelősség, a másokról – akár idegenekről – való gondoskodás. Egy tajgai vadásztársadalom – mint láttuk azt a vadászházakban hagyott étel példáján is – nem működőképes a szolidaritás ilyetén megnyilvánulásai nélkül. Bár ezt a normát már nem mindenki tartotta be, sőt, a lopás egyre gyakrabban szerepelt elkövetett bűneik között, terepmunkám idején még határozottan elítélték, függetlenül attól, hogy kapcsolatban volt-e a cselekedet az alkohollal, vagy sem.

Hasonlóan ítélték meg és el a lopáson kívül minden olyan egyéb viselkedést is, amely a fent leírt szolidaritást, kölcsönösséget sértette. Az ozernojeiek közösségének marginális tagja volt egy egyedülálló férfi, aki kivonta magát családtagjai, falubelijei közösségéből. Ő ugyan elfogadott bármiféle támogatást, viszont elmulasztotta azok viszonzását. Hiába lakott unokabátyjánál hosszú ideig, amikor más esetben rokonai kéredzkedtek be hozzá, elküldte őket; minden zsákmányból elfogadta a neki járó részt,[717] ő azonban titokban tartotta vadászsikereit, és rejtőzve ette meg zsákmányát; vagy – hogy kapcsolódjunk az alkoholhoz – számtalanszor fordult elő, hogy „segített" a mások által beszerzett vodkát meginni, míg ő maga zárt ajtók mögött itta a sajátját. Nem véletlen, hogy az „osztjákok" között oly dehonesztálónak számító „rozsomák" csúfnevet érdemelte ki, amit azonban értelemszerűen csak a háta mögött használtak. A fentiekből következik, hogy a kapzsiság – amely jelzővel e férfit is illették – az egyik legnegatívabb emberi tulajdonságnak számít az „osztják" felfogás szerint.

Az alkohol a bűnesetek bizonyos típusait tehát tragédiává minősítette át, más bűneseteknek viszont komikus színt kölcsönzött. Voltak ugyanis tipikusan részegséghez kapcsolódó esetek, melyeket a rendőrség büntetett, ám amelyek hosszú évekig állandó viccként vagy beszédtémaként szolgáltak. Ilyen az a történet is, melyben egy ozernojei vadász bement Novüj Vaszjuganba, az úton már berúgott, és a faluban olyan erővel jött rá a szükség, hogy a tanácsházával szemben kezdett el vizelni. Épp ott volt egy elöljáró a

[716] A hantikhoz hasonlóan a nahua indiánok között is enyhítő körülménynek számít a bűnök és kihágások megítélésében az, ha az elkövető alkoholt fogyasztott. Cselekedetét azzal magyarázzák, hogy nem tudta, mit csinál, nem tudta felmérni cselekedete következményeit (Szeljak 2001: 24).

[717] Hagyományosan minden család- és faluközösségben az elejtett nagyvad húsából mindenki részesült.

járási központból, aki botrányt csinált a dologból, így a férfit lecsukatták 15 napra. Ezt a kargaszoki börtönben töltötte le. A történetet minden esetben anekdotikus csattanóval adták elő: *„Pisálni Novüj Vaszjugánba jár, szarni viszont már Kargaszokba ment."* Az „igaztörténet" szabályainak megfelelően mára nem csak egy emberrel kapcsolatban mesélik el ugyanezt a történetet, ugyanezzel a csattanóval.

Nemcsak a ténylegesen komikus eseteket mesélték viccesként, hanem a nagyobb verekedéseket, duhaj ivászatokat is. Ilyenkor a történet vezérmotívuma egy-egy humoros esemény volt, mint például: ha valaki arccal belesik a tábortűzbe, és megpörköli haját és szakállát; ha valaki hadonászik egy fadarabbal, majd ráesik az asztalra, és ott elalszik; ha miután elalszik az utcán, az éppen rajzó púposlegyek majdnem halálra marják.

De nézzünk egy konkrét esetet is: egy férfi berúgott és az alkoholtól megvadult, mint annyiszor máskor is. Kizavarta a házból a gyerekeit, a kutyáját majdnem agyonverte. Később a vele veszekedő feleségét verte össze, majd egy fahasábot felkapva sógornőjét kergette a ház körül, illetve az arra járó szomszédasszonyát verte fejbe vele. A fahasáb helyett később fejszét is fogott, mindenkit elűzve háza környékéről. Miközben baltával kereste sógornőjét, nekiment egy hordónak. Megtántorodott, elkezdett hadonászni, rávágott a baltával, és azt kiáltotta: *„Megállni!"* Majd felismerve, hogy nincs ott senki, továbbment. Ezt a történetet már másnap az egész falu mesélte kacagva, közülük is leginkább a sértettek: a sógornő és a szomszédasszony, de velük mulatott maga a történet „hőse" is.

Mindannak szemléletes ábrázolására, ami az alkohol és az alkoholizmus kapcsán elhangzott az „osztjákokról", álljon itt a továbbiakban két példa. Két férfinak és családjaiknak az életét rajzolom fel röviden, azt és csak azt leírva róluk, ami az alkohollal való kapcsolatukról tudható, illetve ami a családon belül beszédtéma. A családok történetének kimerevített pillanata 1999, az akkori időpillanat az, amiről beszámolok. Az ekkor szóba kerülő emberek kapcsán azonban mindig leírom azt is, amit azóta eltelt életükről megtudtam. Mindössze három generációról beszélek: a vizsgált személyekről, azok szüleinek, illetve gyerekeinek a generációjáról. Így is kerek képet kaphatunk, ha viszont tovább bővítenénk vizsgálatunk kereteit, a felmerülő, egyre szélesebb információhiány deformálhatná eredményeinket. Természetesen még így is vannak olyan adatok, melyek nem állnak rendelkezésünkre. Ennek több oka van: egyrészt az „adatközlők" emlékezetének, illetve ismeretének határai, másrészt pedig a rendelkezésre álló források korántsem teljes volta. Ennek ellenére a két példa segít felmérni alkoholfogyasztásuk mértékét, az életutakra gyakorolt hatását és szerepét a halálozási statisztikákban.[718]

[718] Az 1999 óta bekövetkezett változásokat már nem vezettem fel az ábrába, mert vizsgálatom kifejezetten erre az időszakra vonatkozott.

Az első férfi, hívjuk Száskának, hányatott sorsú „osztják" vadász. Kétszer ült már börtönben, és többször is a véletlen folytán menekült meg tőle. Az első, hároméves börtönbüntetését sokak szerint részeg garázdaságért kapta, de saját felfogása szerint azért, mert nem fizette élettársának a gyerektartást. Börtönévei után házasodott össze feleségével, akit négyévi házasság után megölt. Lelőtte. Felesége halálának is különböző magyarázatai merültek fel. Csak annyi bizonyos, hogy együtt mulattak másokkal Ozernojéban, rengeteget ittak, és mikor reggel Száska felkelt, a felesége átlőtt vállal, már kivérezve feküdt mellette. Hogy hogyan történt, azt ő sem igazából tudta. A bíróság előtt azt vallotta, hogy részegségében nem ismerte fel a feleségét, medvének nézte, ezért lőtt rá. Gyakran arról beszélt, hogy valójában abban sem lehet biztos, hogy ő tette, nem pedig a vele mulató ismerősei, mert igazából semmire sem emlékszik. Volt, aki szerint puskát tisztított, ami véletlenül elsült, és szerencsétlenségére eltalálta a feleségét. Mások szerint az ajtón keresztül lőtte le, véletlenül. Megint mások azonban azt mondták, hogy Száska féltékeny volt – joggal – a nála tíz évvel fiatalabb feleségére, akit ezért végül részegen le is lőtt. A gyilkosság után lefeküdt felesége mellé, és elaludt. Reggel semmire sem emlékezvén keltegette társát, amikor a többiek mondták neki, hogy ne bántsa, hagyja békén, mert már halott. Száska ekkor hét év börtönbüntetést kapott, melynek jelentős részét pszichiátrián, kezelés alatt töltötte le, hiszen állítása szerint azt ölte meg, akit a legjobban szeretett, és akit a mai napig szeret. Tuberkulotikusan, betegen tért vissza a Vaszjugánra a büntetés végeztével.

Újra hazatérve eleinte ismerősöknél, majd egy munkásszállón lakott, az olajbányákhoz állt be őrnek. Azonban rendszeresen – általában részegen – összetűzésbe került a rendőrséggel. Egy alkalommal az őt szerinte megrövidítő főnökénél kívánt baltával érvényt szerezni az igazának, majd eltűnt hátizsákja miatt rendezett hajtóvadászatot a munkásszállón. Volt, amikor a rendőrség részeg duhajkodásért ültette le egy barátjával együtt, máskor részegen, félmeztelenül követelt magának lakást az önkormányzatnál, illetve volt, amikor „jogosulatlan" vadászkésviselés miatt kapott hat hónap felfüggesztettet. Ekkor mérte fel, hogy nincs sok lehetősége a szabadon maradásra, ha büntetett előéletűként folyamatosan összeütközésbe kerül a rendőrséggel. Azóta Ozernojéban élt, Novüj Vaszjugánba csak alkalmanként ment be, akkor viszont kifejezetten azzal a céllal, hogy vodkakészleteket szerezzen be, illetve hogy rendesen berúgjon.

Száska családjában a három generáció 1999-ben összesen 14 embert jelentett. Ezek közül négyen akkorra már halottak voltak, három ember halála pedig egyértelműen kapcsolatba volt hozható az alkohollal. Édesapja részegen vízbe fúlt, bátyja részegen ment hazafele, és egyszerűen elesett, megfagyott a hóban. Második feleségét pedig, mint láttuk, ő maga ölte meg. Édesanyja is alkoholista volt, de az ő halála nem volt ezzel semmiféle közvetlen kapcsolatban. 1999-ben idősebb bátyja éppen börtönbüntetését töltötte, amit részeg

verekedés, garázdaság miatt kapott. Első felesége (élettársa) egyértelműen az ivócimborája volt, rengeteget ittak közösen, az alkohol volt az, ami összehozta, majd el is szakította őket egymástól.

Családja életének statisztikái az alábbi ábrán figyelhetők meg:

meghalt		él		
biztosan az alkoholtól halt meg	biztosan nem az alkoholtól halt meg	alkoholista	biztosan nem iszik	nem tudni, iszik-e vagy sem
3	1	2	1	7

A. V. I. családjának statisztikája az alkoholra vonatkozóan

Száska azóta meghalt. Novüj Vaszjuganból ment vissza egy több napos részegeskedés után egy ugyancsak ozernojei „osztják" vadásszal. Az úton a társa lelőtte. A gyilkosságot azóta többen többféleképpen magyarázzák. Van, aki szerint a gyilkos azért ölte meg, mert abban az évben különösen szerencsés volt a prémvadászata, és meg akarta szerezni tőle a prémeket. A gyilkos állítása szerint pedig Száska volt az, aki – feltehetően a másnaposság hatására – megtámadta, és ő csak önvédelemből lőtte le. Ezt a verziót fogadta el a rendőrség is, amely rövid fogva tartás után szabadon engedte a gyilkost. A falubeli szóbeszéd szerint erre el is ment az összes megszerzett cobolyprém.

Ezt a fejezetet Száska emlékének dedikáltam.

A másik férfi – hívjuk Petrónak – fiatalkorában saját bevallása szerint is keményen ivott. Még egészen kisgyermek volt, amikor megismerte az alkoholt, egy vendégségben itatták le először braskával a nagynénjei. Életében mindösszeegyszer volt dolga a rendőrséggel, akkor is azért, mert részegen fetrengett a városban. Számtalan történetet mesélt arról, hogy hogyan tévedt el fiatalon, részegen a saját falujában, és hogyan kellett másoknak hazavinnie őt, vagy éppen hogyan ment be másokhoz, hogy elüldögéljen és kicsit kijózanodjon. Leendő felesége kezét is úgy kérte meg, hogy majd mindenben együttműködnek, rengeteget fog dolgozni, a keresetét hazaadja, de inni ugyanúgy fog, mint ahogy addig. Valóban így is volt: rengeteg munkája mellett is folyamatosan anyagi gondjaik voltak, hiszen keresetének jelentős részét elitta.

Változást az hozott az életében, hogy 1994 áprilisában meghalt a testvére. Ezzel a testvérével volt leginkább bensőséges kapcsolata, és szoros gazdasági kapcsolatban is álltak: rengeteget segítettek egymásnak. Testvére halála egy közös részegség után következett be, ahol a balesetbe torkolló végzetes útra majdnem elment ő is. A halálhírre a hír átadója szerint Petró *„a szemem előtt, percek alatt öregember lett"*. Sokáig nem is ment ki azokra a vadászterületekre, ahol közösen vadásztak, sőt vodkát is egyre kevesebbet ivott.

A végső lökést az adta meg, amikor falujukba 1994 júliusában meghívtak egy moszkvai „professzort", aki hipnotikus erővel, néhány csepp állító-

lagos méreg nyelvre csepegtetésével vele együtt sok embert kigyógyított, „kikódolt" alkoholizmusából. A „méreg" tiszta szesz volt. A „professzor" azt mondta, hogy ha két éven belül bármennyi alkoholt is isznak, akkor meghalnak. Petró felesége, aki rábeszélte őt erre a kezelésre, megbeszélte a „professzorral", hogy a férjének három évet mondjon, sőt, mire a szeánszról hazaértek, elhitette férjével, hogy nem is három, hanem öt év hangzott el. Petróra hihetetlen hatással volt a moszkvai ember megjelenése, hiszen számára azt a tekintélyt testesítette meg, melytől egész életében félt, mellyel mindig megalkudott. Valójában éppen a tekintély a kódolás technikájának lényege. A Dovzsenkó által kidolgozott technika abból indul ki, hogy az alkohol felett Oroszországban mindig erős külső hatalom, általában maga az állam rendelkezett, ráadásul minden, ami az alkoholizmussal kapcsolatba hozható, a „gyengeség" kategóriáján belül került értelmezésre, ezért a részegeskedést mindig nagyon erős „autoritás – alávetett személy" keretbe helyezve élték meg az emberek. A módszer éppen erre épül: egy erősebb külső, kvázivallásos hatalomra hivatkozik, a kódolás segítségével ennek a jelentősebb erőnek rendeli alá az alkoholistát.[719] A kódolás több okból lehetett ennyire sikeres Petró esetében. A tekintély szerepe mellett figyelembe kell venni azt is, hogy ő hívő, vallásos ember volt, tartotta vallásának ünnepeit. Érthető tehát, hogy egy kvázi „szent ember" parancsa, egy kvázi „szent erőre" való hivatkozás nála gyakorlatilag a vallás, a vallási tabuk és az azok megszegéséért járó bűnhődés keretébe csúszott át. Így hát a kvázivallási szabályozás és felesége hathatós segítsége révén absztinens maradt akkor is, amikor már régen letelt a kijelölt időszakasz. Meg kell jegyezni, hogy a kezelésen részt vett közel harminc emberből 1999-ben rajta kívül már csak egy bányamérnök volt, aki egyáltalán nem ivott, mindenki más újra visszaszokott az alkoholra. Ez a visszaesés igen gyakori a kódoltak esetében. Mint fentebb is láthattuk, az alkoholisták erős bűnösség- és tekintély-viszonyban találják magukat, túldominált személyiségek. Az újbóli alkoholfogyasztás viszont éppen ez ellen lázad: a kódtöréssel az ember kitör a hierarchikus rendszerből, cselekvőképességét mutatja meg, az autonómiáját próbálja ki, egyfajta „ellenágenciát" gyakorol.[720]

Petró a kilencvenes évek végén szívesen vett részt ivászatokban csendes megfigyelőként, rendkívül jókat szórakozva a részegeken, de nem ivott már egy csepp alkoholt sem. Eleinte nagyon nehezen fogadták el absztinenciáját, később azonban már csak udvariasságból kínálták meg olykor-olykor, de semmiképpen nem erőltették. Egyszer ivott mindössze – véletlenül – vodkát: egy ismerőse az erdőben termoszból teával kínálta, és azt „erősítették meg" egy kis vodkával. Petró kétségbeesett, amikor megérezte a vodka ízét, és sokáig aggódott amiatt, hogy mi fogja őt emiatt érni.

719 Argunowa-Low – Sleptsov 2015.

720 Uo.

Petró maga kedélyesen, örömmel nyugtázta, hogy absztinenssé vált. Örült, hogy már nem ivott, de nem bánta azt sem, hogy az alkohol régebben az élete része volt, szívesen mesélt fiatalkora részeg kalandjairól. Viszonya az ivászatokhoz egyszerre volt elítélő és elfogadó: az ivást az élet természetes részének tekintette, viszont a hosszas részegeskedéseket – főleg ha a családja is érintett volt benne – elítélte: *„Mondja, hogy este isznak. Isznak néha. Naná, természetes, hogy isznak. Az emberek este inni szoktak. De sokat mégsem kellene."* Egy másik alkalommal pedig így elmélkedett ugyanerről: *„Az rendben van, hogy az ember iszik egy-két napot, vagy, na jó, egy hetet. De hogy hónapokon keresztül igyon, az már nincs rendben."*

Életében az alkohol szerepét igazából azóta sem vette át semmi: a korábban ivásra fordított időt passzivitásban tölti, otthon marad, vagy sorra járja ismerőseit.

A fenti magyarázatok ellenére is megválaszolatlan a kérdés, miért válik valaki absztinenssé az „osztják" kultúrában. Ennek oka nem feltétlenül Petró személyiségében keresendő, hanem sokkal inkább felesége élettörténetében és életfelfogásában. Az asszony a Vaszjugán egy ma már lakatlan mellékfolyója, a Csertala mellett született, édesanyja halála miatt gyermekkorában nevelőotthonba került. Fiatal korára Tomszk melletti otthonok lakója volt: neveltetése és környezete városiassá tette, többféle középfokú végzettséget is szerzett. Sokáig élt és dolgozott Tomszkban, majd Krasznojarszkban. Ebből a környezetből lépett be Ozernoje, illetve Novüj Vaszjugán életébe, és pontosan fel tudta mérni annak helyzetét, esélyeit. Meglátta és megfogalmazta férje és általában az „osztjákok" alkoholizmusának következményeit, szerepét. Ezért amikor módja nyílt rá, hogy kihasználja a körülmények adta lehetőséget, és legalább férjét leszoktassa a vodkáról, kihasználta minden ravaszságát és tekintélyét, és valóban absztinenssé tette őt.

Egyetlen lányuk sokáig élt Tomszkban, ahol egy ideig főiskolai hallgató is volt, majd kofaként dolgozott. Sokáig munkásszállón lakott, majd vőlegénye szüleinél éltek mindaddig, míg vőlegénye egy munkahelyi balesetben meg nem halt. Ezután újból munkásszállón élt, egyre többet ivott, és végül édesanyja hatására hazatért Novüj Vaszjugánba. Munkát csak a közeli olajvárosban kapott takarítónőként. Ez a munkásszállói lét is hozzájárulhatott ahhoz, hogy egyre többet ivott, mígnem jó hírét végleg elveszítve alkoholistának, züllöttnek titulálta a falu közvéleménye. Igazi törést viszont csak az jelentett, amikor egy otthoni, magányos lerészegedése után szülei is megbizonyosodtak életmódjáról. Sikertelen öngyilkossággal próbált változtatni helyzetén, majd a traumát kiheverve minden folytatódott tovább.

Petró és felesége ma már nem élnek. Haláluk okai koruk, illetve betegségeik voltak. Lányuk férjhez ment és el is vált, gyermekével él, életmódján egyáltalán nem változtatott.

A család három generációjának 62 tagjából – az alábbi táblázatban nyomon követhetően – 23 családtag bizonyítottan szoros kapcsolatban állt vagy áll

az alkohollal, attól halt meg, illetve tudni lehet, hogy alkoholistaként él(t) 1999-ben. Ez az adat önmagában is 37%-ot tesz ki, azonban az adatokat jelentősen árnyalja az, hogy az élők és a holtak között is sokan (14 fő, 23%) voltak olyanok, akikről nem lehetett tudni, hogy mennyire voltak az alkohol rabjai. Az információ hiányának sok esetben egyszerűen az volt az oka, hogy jómagam nem rendelkeztem elég ismerettel róluk, de sokszor a visszaemlékezések voltak hiányosak. Azok között, akikről mindezek alapján biztosan tudjuk, hogy nem az alkoholtól haltak meg, vagy nem számítottak helyi megítélés szerint alkoholistának (25 fő, 40%), egy leszokott alkoholista volt, 12 fő pedig vagy gyerekként halt meg, vagy pedig 1999-ben, a statisztika készítésekor még gyerek volt. Vagyis azoknak a száma, akik a mérés pillanatában nem számítottak alkoholistának, és felnőttek voltak vagy felnőttként haltak meg, mindössze 12 fő, vagyis 19% volt.

Összesen	62 fő
Meghalt	**36**
közvetlen haláloka az alkohol	10
bár felnőttként halt meg, a halál oka nem volt kapcsolatban az alkohollal	8
gyerekként halt meg	8
nincs pontos információ a halál okára vagy arra, hogy valaha ivott-e	10
Él	**26**
alkoholista	13
leszokott alkoholista	1
gyerek	4
felnőtt, aki biztosan nem iszik	4
felnőtt, akiről nem tudni, iszik-e vagy sem	4

P. M. M. családjának statisztikája az alkoholra vonatkozóan

A továbbiakban csak azoknak az életútjába pillantunk bele, akik 1999-ben szoros kapcsolatban álltak az alkohollal, a részegeskedéssel, vagy bizonyosan a vodka miatt haltak meg.

Petró apja híresen szerette az italt, fiatal korában egyéves bevásárlóutakra is felkerekedett, hogy beszerezze, sőt sírjába is tetetett vodkásüveget. Nem lehet tudni, hogy halálának közvetlen oka kapcsolatos volt-e a vodkával, vagy sem.

Petró legidősebb bátyja szintén duhaj hírében állt. Tudni lehet, hogy első élettársa, egy 16 éves lány két hét együttélés után visszamenekült a szüleihez a férfi iszákossága és agresszivitása miatt. Halála oka nem tudható, azt leszámítva, hogy részegen halt meg. Az ő fiai közül az egyik 33 évesen halt meg: részegen megégett az olajbányában. A másik fia az egyike volt azoknak, akik terepmunkám idején is Ozernojéban éltek. Talán ő volt a leginkább az alkohol rabja, rendszeresen elitta gyakorlatilag minden jövedelmét. Több balesete is

volt már: majdnem belehalt delírium tremensbe; illetve egy hosszú ivászat után részegen felgyújtotta a házát, és ellőtte puskával a száját, nyilvánvalóan – bár nem bevallottan – öngyilkossági szándékkal. Az ő felesége is az alkohol áldozata lett. A hivatalos verzió szerint télen részegen és felöltözetlenül kiment az utcára, ott elaludt, és reggelre megfagyott, a vele együtt ivó férje csak reggel fedezte fel a holttestét. Mások szerint az sem elképzelhetetlen, hogy a részeg férj és annak nagynénje végzett vele. A férfi élettársa 1999-ben egy orosz asszony volt, aki gyerekeivel élt Novüj Vaszjuganban. Kapcsolatukra leginkább az „ivócimboraság” fogalma volt a jellemző, általában a férfi pénzén, jövedelmén ittak. Mára ez a férfi is meghalt.

Petró egyik nővére 1999-ben már nyolcvanadik évében járt, be kellett költöznie Novüj Vaszjuganba. Napjai céltalanul teltek, idejét egyedül a rendszertelenül érkező nyugdíj tagolta. A pénz felvétele után néhány napig folyamatosan részegeskedett a fiával, elitta a jövedelmét, majd kezdődtek újra a pénztelen hétköznapok. Nem sokkal 1999-es terepmunkám után meghalt. Férje az a férfi volt, akinek haláláról, annak vitatott körülményeiről korábban írtam.[721] Fiai híresek voltak Novüj Vaszjugán környékén: egyrészt kitűntek szépségükkel, remek vadászok voltak, másrészt iszákos hírében álltak. Haláluk kivétel nélkül a vodka következménye volt. A legidősebb fiút egy ivászat alkalmával hajdani iskolatársa lőtte le, aki emlékezett rá, hogy annak idején a kollégiumban egy magnólopás alkalmával feladta őt a felügyelő tanárnak. A középső fiút a bátyja késelte halálra egy családi vodkázás közben. A harmadik fiú részegen – és epilepsziásan – belefordult csónakjával a tóba, és megfulladt. A legkisebb, 1999-ben még élő fiú soha nem házasodott meg. 1999-ben partnere egy férjes asszony volt, akivel általában együtt ittak. Kapcsolatuk az alkoholnak megfelelően viharosnak bizonyult, 1999 tavaszán a nő késsel megsebezte. A rokonai egyformán elítélték a férfit, mert elhanyagolta családja vadászterületeit, tajgai házait, elkótyavetyélte annak értékeit. Mára ő is meghalt, hosszas részegeskedés után indult vissza Ozernojéba, és útközben, egy fatönkre ülve megállt a szíve – a helyiek magyarázata szerint ez tipikusan „másnaposság-halálnak” számít. Korábban őt is kapcsolatba hozták egy halálesettel, gyilkossággal. Ma már csak az egyik lánytestvér él Ukrajnában, és a hírek szerint hasonlóan intenzíven iszik alkoholt, mint családjának többi tagja.

Petró egyik húga betegen halt meg. Nem tudott járni, és férjétől elhagyatva egyedül élt, a rokonok ápolták. Egy ivászat alkalmával felborult a házban a villanyrezsó, amitől a ház kigyulladt: a nem csak részegsége miatt mozgásképtelen asszony benn égett a házban. A halála mögött sokan egyik unokaöccsét sejtették. A lánytestvér férje egy egyedül élő, házát rendszeresen zárva tartó öregember volt, aki csak rendszeres és hosszantartó részegségei alatt tartotta a kapcsolatot ismerőseivel.

[721] Lásd kötetünk 316–317. oldalát.

Petró öccse volt a hozzá legközelebb álló testvér életkorban, habitusban, munkaszokásokban és -morálban, rendszeresen segítették is egymást. 1994-ben is együtt ittak az öccse vejével hármasban, de – mint már volt róla szó – Petró elszakadt tőlük. Öccse a vejével annak munkahelyére, egy olajkúthoz akart menni motoros szánnal, de részegen leesett a szánról és egy csőszállító teherautó gázolta el. Szörnyethalt, maradványait nagy körzetben elszórva találták meg, és sosem derült ki, ki gázolta el. Természetesen ebben az esetben is felmerült a szándékosság gyanúja, a közvélemény egy része a vejét vádolta, hiszen lehetetlennek tartották, hogy nem vette észre, hogy leesett a szánról. Petró öccse maga is készült arra a kijózanító szeánszra, amelyen bátyja absztinenssé vált, és melyet halála után három hónappal rendeztek meg. Az ő legidősebb lánya egy félig kozák férfi felesége volt. A férj 1999-ben rengeteget ivott, amiből számos munkahelyi konfliktusa támadt. Felesége összehasonlíthatatlanul kevesebbet ivott nála, hiszen ekkor két kicsi gyermeke volt, így csak férje otthoni ivászataiban vett részt, akkor azonban ő is rendszeresen a lerészegedésig. Mára csak a férj él, az asszony alkoholistává vált, és az emiatt kialakuló betegségek okozták halálát. A középső lány férje volt az, aki apósa halálában szerepet játszott. Ez a férfi is sokat ivott, ennek ellenére sokat szenvedett a nála is többet ivó, kikapós feleségétől. Végül elitták az addig felhalmozott javaikat, majd két évvel a férfi sikertelen öngyilkossága után, mikor is nyakon lőtte magát, megfojtotta őt a felesége szeretője, aki az 1999-ben már együtt élt. Míg a szeretőjére rá nem bizonyították a gyilkosságot – három másikkal együtt –, addig együtt éltek, annak ellenére, hogy őt is rendszeresen verte, állkapcsát törte. Az asszony sokáig nem dolgozott, gyermekeit is elvették tőle. Mindezek ellenére ma is él, második férje mellett egyáltalán nem iszik: a két gyilkosság miatt börtönviselt, ám absztinens férfi megfenyegette, hogy megöli, ha folytatja az iválszatait. Petró öccsének legkisebb lánya Tomszkban dolgozott, és ott is ment férjhez egy orosz fiúhoz. Házasságkötésük után, tizenkilenc éves korában a fiú korábbi szerelme részegen, féltékenységtől fűtve megmérgezte.

A család fekete báránya Petrónak mindenki által alkoholistának, züllöttnek titulált legfiatalabb húga volt. Ő nem Novüj Vaszjugánban él, hanem a járási központban, Kargaszokban, és a családdal semmilyen kapcsolatot nem tart. Alkoholizmusa gyakori beszédtémát adott, kizárólag megvetéssel vagy gunyorosan emlegették, és ellenpéldának hozták fel példás életet élő fiát, aki elszakadt tőle. Kedvezőtlen megítélésének oka minden bizonnyal nem annyira alkoholizmusára visszavezethető – hiszen, mint láttuk, iszákos több is volt a családban –, hanem arra, hogy a családtól határozottan elszakadt, és a nála időnként megjelenő rokonokat sem vendégelte meg megfelelően.

1998–99-es terepmunkám során tehát azt tapasztaltam, hogy az alkohol letagadhatatlanul része volt az „osztjákok" kultúrájának. Része, mert az élet minden szintjén jelen volt: az egyének öndefiníciójában, identitásában;

a szakrális kultúrában, a profán kultúra viselkedési normáiban, a folklórban; a gazdálkodás preferenciáiban, értékdominanciájában és szerveződésében, a munkaidő-beosztásban; bűnfelfogásukban, életsorsuk vezérelveként, haláluk gyakori okaként; a településszerkezetet befolyásoló erőként. Az alkohol abszolutizálódott, sajátos, alkoholközpontú értékrendszer alakult ki, amelyben mindig lesz indok az ivásra, az egyén mindig felmentést nyer: kialakul az alkoholkultúra, esetünkben a vodkakultúra.

A sör

„A liberális nézőpont: »A haza a szabadság.«
Ennek egy változata: »A haza ott van, ahol az ember magára talál.«
Egyik ismerősömet a barátai búcsúztatták, amikor emigrált:
– Ne feledd, öreg! Ahol a vodka, ott a haza!”[722]

Az előző fejezetekben elsősorban az 1998–99-es terepmunkám anyagait dolgoztam fel. Igyekeztem az ún. alkoholkultúra minél több aspektusát körbejárni. Viszont feltűnően keveset foglalkoztam – mind az előző fejezetekben, mind a kilencvenes években végzett terepmunkáimon – az alkoholfogyasztásnak a társadalom szerveződésében betöltött szerepével. Pedig az alkoholfogyasztás és a társadalomszerkezet kapcsolata alapvető kutatási téma az alkohol antropológiai vizsgálatában. Mary Douglas korábban már idézett gondolata szerint „az italok olyan pontosan jelzik a társadalmi élet aktuális felépítését, mintha megnevezésük címkeként tartozna a viselkedés elvárt formáihoz”.[723] Vagyis: az iváshoz való viszony, az ivásban való részvétel, illetve az abból való kizártság újra- és újraalkotja (és tükrözi) a társadalmi valóságot, azokat a társadalmi kategóriákat, amelyeket az adott társadalom elkülöníteni, definiálni kíván. Az alkoholhoz, az iváshoz való viszony adott esetben tehát a nemi, a korosztály- és az etnikus csoportoknak is meghatározó eleme lehet. Újra Douglast idézve, „az italok jelzik a személyes identitást, de a befogadás és kiközösítés határait is”.[724] Az alkohol fogyasztásának mind a mennyisége, mind a minősége elhatárol egymástól presztízscsoportokat: minőségi szemponton az egyes alkoholfajták csoportképző szerepét, mennyiségi szemponton pedig a deviáns–normakövető szembeállítás adott társadalomra jellemző módját kell érteni. 1998–99-es terepmunkám során úgy

[722] Szergej Dovlatov (*Szóló IBM-re*. In Dovlatov 2010: 360. Abonyi Réka fordítása) mintha csak James Cliffordnak arra a kérdésére kívánna választ adni a fenti idézetében, hogy „Mit jelent a huszadik század végén, ha azt mondjuk, hogy szülőföld?” (Clifford 1988: 275).

[723] Douglas 1987b: 8.

[724] Uo.

láttam, hogy csak a mennyiségi szempont volt jelen (illetve meghatározóan jelen) konstitutív tényezőként az „osztjákok" fogyasztási gyakorlatában.[725]

Mi lehetett annak az oka, hogy kilencvenes évekbeli terepmunkáim során nem tűnt föl az alkohol fajtáinak ez a társadalmi csoportokat konstituáló szerepe? Az, hogy az 1998–99-es terepmunkám idején a kutatott közösségben nem volt markánsan ilyen szerepe egyetlen alkoholfajtának sem. Mint láttuk, a vodka – és a szamogonka – kizárólagossága az italok között egyértelmű volt, hiszen minden más ital csak ehhez képest volt értelmezhető. Például a bragát, a braskát csak akkor itták, ha nem jutottak vodkához, mert vagy nem volt pénzük rá, vagy éppen az erdőben voltak, ahonnan nem lett volna egyszerű boltba menni. Ugyanígy vodkapótlék volt minden, amit a „szuhoj zakon" alatt ittak, a tisztaszesztől az ablaktisztító folyadékig. A sör szintén csak kísérő lehetett, önmagában soha nem vették, mindig csak kiegészítette a vodkaivászatokat. Ahogy akkoriban ezt egy közmondással mindig megerősítették: *„A sör vodka nélkül olyan, mintha pénzt szórnál a szélbe."*[726] Az egyetlen önálló, vodkától független alkoholkategória a „bor" vagy a – tapasztalataim szerint vele ekvivalens jelentésű – „konyak" volt. Ezek egyáltalán nem csak a ténylegesen bornak vagy konyaknak nevezhető italokat takarták a helyi nyelvhasználatban, hanem összefoglaló terminusként voltak használatosak: minden, ami boltban kapható, de nem vodka vagy sör, csak bor vagy konyak lehet. Az „osztjákok" számára közömbös kategória volt, gyakorlatilag nem itták az ebbe a kategóriába tartozó italokat. Magas presztízsű italnak számított, ami számukra nem volt elérhető. Mivel akkor szinte kizárólagosan csak a helyi „osztjákokra" koncentráltam kutatásomban, a település „orosz" lakosságára alig, nem tulajdonítottam nagy jelentőséget ennek a kategóriának, kategorizáló szerepnek.

Vagyis: a kilencvenes években úgy tűnt, hogy az „osztjákok" között az alkoholfajták nem jelentettek kategorizációs eszközt. Nem tulajdonítottak neki csoportkijelölő szimbolikus szerepet, a benne rejlő megkülönböztetések csak szituációkat jelöltek ki, nem csoportokat, kivéve persze a csoport határain kívülre mutató „bor" kategóriát. Ahogy Mary Douglas is írja: „Ahol a kultúra csak egy italt ismer, ott az a barátság jelzője. Ahol a kultúra már két itallal rendelkezik, ott az egyik a bennfentesség, a másik pedig a kívülállás tartozéka. Amint az ital és ivás táborokat oszt meg, a megkülönböztetésnek nagy fontosságot tulajdonítanak."[727]

2008-as terepmunkámon azonban már alapvetően más szituációval találtam szemben magam. Szembeszökő volt, hogy időközben a sör óriási jelentőségre tett szert a helyi „osztjákok" alkoholfogyasztási repertoárjában is. Jelentősen megváltozott a megítélése, számtalan tivornya kizárólag sör

[725] A minőségi szempont érvényesüléséhez lásd pl.: Thornton 1987; Mars 1987; Sárkány 1997.

[726] Пиво без водки – деньги на ветер.

[727] Douglas 1987b: 10.

fogyasztására épült. Ezzel párhuzamosan megváltozott a vodka szerepe is, amely így kirekedt bizonyos helyzetekből, bizonyos csoportok ivási szokásaiból. Mi lehetett ennek az oka? Megítélésem szerint egyértelműen a sör jelentéseinek megváltozása országos és lokális szinten is.

Korábban – legalábbis az általam jobban ismert Nyugat-Szibériában – a sör relatíve idegen italnak számított. Amit igazán hazai, „orosz" italnak tekintettek, az a vodka volt. A vodka erőteljes nemzeti jelleget kapott, igen jellemző volt nemzeti szimbólumként való használata. Emellett regionális szimbólumként is működött, hiszen gyakorlatilag minden régiónak, városnak, járásnak, megyének megvolt a maga vodkája. Ezek marketingje erősen épített a nemzeti és a lokális szimbólumokra: így például neves személyekről elnevezett vodkák kerültek piacra (rendszeresen neveznek el vodkákat az ország vezető politikusairól) a címkéken nemzetinek vagy lokálisnak tartott szimbólumokra utaltak: a trojkára[728] vagy a *Tri bogatür*[729] című festményre; Tomszkban pedig, hogy az általam vizsgált megye központjára utaljak, a város szimbólumának tekintett, eredettörténetében is szereplő Fehér tó *(Bjeloje ozero – Белое озеро)* vagy a központban fekvő Novoszobornaja tér jelenik meg mind a vodka nevében, mind címkéjén.

Vodkacímkék 1. Kis 20. századi történelem a vodkacímkéken: Gorbacsovról, Jelcinről, Putyinról és Medvegyevről elnevezett vodkák. Források: http://www.de-online.ru/novosti/2012/wodka_gorbatschow.jpg (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.); http://u.jimdo.com/www52/o/s66b54ae43d420934/img/if8adb27a538df854/1361719476/orig/image.jpg (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.); http://upload.rb.ru/upload/archive/img/content/officelife/jghg.jpg (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.); http://pics.drinktime.ru/drinktime_pics/uniora/63/1232963335_0063.436x327.jpeg (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.).

[728] Тройка – háromlovas fogat, Oroszország szimbóluma, mind az oroszok, mind pedig nem oroszok számára; festményeken, filmekben, irodalmi alkotásokban a *couleur local* megteremtésének fontos eszköze.

[729] V. M. Vasznyecov festménye: *A három hős* (Три богатыри). Vasznyecov az orosz romantika kiemelkedő festője, falusi életképek mellett gyakran festette meg az orosz folklór híres jeleneteit. A három hős az orosz mondák (bülinák) három jelentős hősét ábrázolja egy festményen: Ilja Muromecet, Dobrünja Nyikiticset és Aljoska Popovicsot. A festmény rendkívül népszerű Oroszországban, másolatai gyakran díszítik a falusi házak falát.

Vodkacímkék 2. Nemzeti, regionális szimbólumok: „A három hős", a hármasfogat, valamint a tomszki „Fehér tó" és a „Novoszobornaja tér" a vodkacímkéken. Források: http://www.compuart.ru/Archive/CA/2012/8/9/Ris_1.jpg (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.); https://st.free-lance.ru/users/DenWert/upload/f_4a21aa33a1eaf.jpg (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.); http://www.stopalko.info/_images/20110307125506_beloe_ozerotomskiy.jpg (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.); http://tempire.tomsk.ru/18yes/catalog/1/5/item%5B63%5D.xml (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.).

A vodka, az alkoholfogyasztás – mint ahogy ezt korábban említettem – vitathatatlanul eleme az oroszországi identitásnak, hiszen rengeteg vicc szól a részegeskedésről, a kabaréjelenetek „russzkaja Ványkája"[730] is részeges, de elég talán olyan kultuszfilmekre utalni, mint *A nemzeti vadászat sajátosságai* és sorozata, de lehetne idézni a mémek világát is.

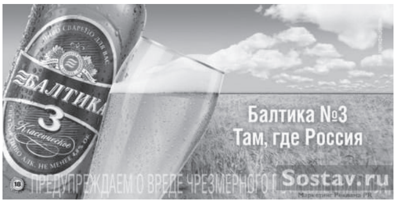
Az „Особенности национальной охоты" (A nemzeti vadászat sajátosságai) c. film profilképe és egy jelenet a filmből (Források: http://www.kinofaza.com/image22/osobennosti_nazionalnoi_ohoty.jpg (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.); http://3.bp.blogspot.com/-zphc_RoWu2c/UZ4ITZ27ZOI/AAAAAAAAfo8/-xU1lDEpyyA/s400/b3744e9ed14922d47b88ed7fd1f.jpg (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.), valamint egy politikai mém: „Ha nem Putyin, akkor kicsoda? Ha nem vodka, akkor micsoda?"(Forrás: http://demotivation.me/images/20121007/wxammxff90l3.jpg (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.).

A sör nyugat-szibériai jelentőségének megváltozása mögött erős marketingmunka áll. Sok sörreklámot végignézve[731] kitűnik, hogy a marketing irányítói megpróbálták a sört beilleszteni abba a keretbe, amelyben a vodka a 19.

[730] Русская Ванька, 'Orosz Pistike' – az „egyszeri ember" prototípusa.
[731] Elsődleges forrás: http://corporate.baltika.ru/video (utolsó letöltés: 2011.02.06.); lásd még: http://www.propivo.com/rus/brands/26/ (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.).

század óta benne volt, ugyanazokat az értékeket próbálták hozzákapcsolni, mint amelyek a vodkához kapcsolódtak.[732]

A nemzeti jelleg kihangsúlyozásának tökéletes példái a Baltyika és a Jarpivo[733] reklámjai. A Baltyika3 reklámja például sikeres összemosása a sörnek és a hazának („Baltyika3 – Ott van, ahol Oroszország van"). Ezt hangsúlyozandó, az egyik reklámban Oroszország térképe szépen lassan megtelik Baltyikával, köszönhetően tizenegy sörfőzdéjének.

Ott, ahol Oroszország van (http://www.sostav.ru/articles/rus/2007/05.10/news/images/1baltika.jpg (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.); és a sörökkel Oroszországot kitöltő Baltyika 3-reklám (Forrás: http://www.youtube.com/watch?v=Okn2K7T5Uvc (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.).

De a Jarpivo reklámja is erre épít. Egy nagyon beszédes reklámfilmben a televízióból áradó, a modern életről szóló hírekkel a Jarpivo a hagyományos orosz értékeket állítja szembe: a városi toronyházépítés ellenpólusa a saját dácsa, a formális üzleti találkozó ellentéte a fürdőházban való gőzölgés a barátokkal, az aukción kalapács alá kerülő igen régi borral pedig a sör újdonsága kerül szembe, ami – a pohárban habzó friss sörből ítélve – hamar elfogyasztásra kerül.

A Jarpivo Jantar[734] minden reklámja „régi orosz mondával" magyarázza az elnevezését, az eredetét, míg a Jarpivo Hlebnoje[735] reklámszövege egyszerűen ennyi: „Hűen a hagyományokhoz".[736]

A nemzeti szimbolika mellett a lokalitás is markánsan megjelenik a sörreklámokban. Már sörben is megjeleníti magát minden regionális egység, szinte minden város. Jó példa erre a Szibirszkij bocsonok[737] reklámja, amely szerint „ilyet csak nálunk, Szibériában találsz".[738] Ez a reklám arra épít, amit Robert C. Ulin[739] naturalizációnak nevez: arra a törekvésre, hogy „természetivé

[732] A reklámok és a nemzetépítés kapcsolatához lásd: Morris 2005.
[733] Orosz sörmárkák: Балтика, Ярпиво.
[734] Ярпиво Янтар: a Jarpivo-sorozat borostyánsöre.
[735] Ярпиво Хлебное: a Jarpivo-sorozat gabonasöre.
[736] традициям верное – 'hűen a hagyományokhoz'
[737] Сибирский бочонок – 'Szibériai hordócska', orosz sörmárka.
[738] Такого только у нас, в Сибири наидёш.
[739] Ulin 1998.

Részletek a Jarpivo reklámfilmjéből. A videót lásd: http://www.videosostav.ru/video/f01475507bcdc33fc4f37c7bc449c1c0/ (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.).

tegyük, naturalizáljuk azt, ami valójában társadalmi, kulturális, történeti", vagyis adott esetben a sör természeti értékként való megjelenítése a tőkéje a helyi sör egyediként, kuriozitásként való bemutatásának.

Nagyon fontos eleme a sörreklámoknak a férfiasság, az erő hangsúlyozása, ami – talán nem vitatható – ma Oroszország, az oroszság egyik kulcsszimbóluma. Több sörmárka egyértelműen erre épít, mint például az Arszenalnoje is, amelynek jelmondata: „sör férfias karakterrel".[740]

Gyakorlatilag a férfiasságra, annak minden elképzelhető elemére utal az Arszenalnoje összes reklámja is. Egyik újévi reklám-különkiadásukban ez hangzott el: „Az Arszenalnoje sör köszönti újév alkalmából az igazi férfia-

[740] „Пиво с мужским характером."

Jarpivo Hlebnoje (http://www.sostav.ru/articles/rus/2009/19.06/news/images/ya.jpg (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.) és Jarpivo Legendarnoje Jantarnoje (http://www.bankoboev.ru/images/MTY4NDU1/Bankoboev.Ru_yarpivo_legendarnoe_yantarnoe.jpg (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.)

Szibirszkij Bocsonok, képek a reklámból (A videót lásd: http://video-sostav.ru/video/c6b38727d0a0111c916df47fc48b92b0/ (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.).

kat”.[741] Vagy: „Azoknak, akik hisznek a saját erejükben.”[742] Illetve: „A ringben mindent az erő, a karakter és a megbízható védelem határoz meg. Köszöntjük a győzteseket. Arszenalnoje – sör férfias karakterrel.”[743] Vagy álljon itt még egy idézet példaként: „Törekedni a győzelemre – ez minden férfi jellemében benne van. Ha győztünk, akkor mi azt Arszenalnoje sörrel ünnepeljük meg.”[744] Kifejezetten a férfiasságot hangsúlyozza az a szexistának is nevezhető reklám, amelyben az igazi férfi az aznapi jelentősebb tettei után (nem aludt el – reggeli tornázott – benézett a barátnőjéhez, „tűzzel a szívében”[745] egyszer, kétszer és háromszor…) végre megkapja az igazi jutalmat a barátai körében: természetesen az Arszenalnoje sört.

741 „Пиво «Арсенальное» поздравляет настоящих мужчин с Новым годом!”

742 „для тех, кто уверен в своих силах”

743 „На ринге всё решают сыло, характер и надёжная зашита. Приветсвуем победителья. Пиво с мужским характером.”

744 „Стремление к победе – в характере каждого мужчины. Когда мы добиваемся своего, мы отмечаем это пивом «Арсенальное»”.

745 „сердце на огонёк”

Megítélésem szerint Oroszországban a férfiasságnak fontos eleme az ügyesség, a kézügyesség, hiszen a működő szocializmus alapvető életstratégiája volt az ún. „buhera”,[746] az, hogy az emberek mindent össze tudtak tákolni, buherálni mindenből,

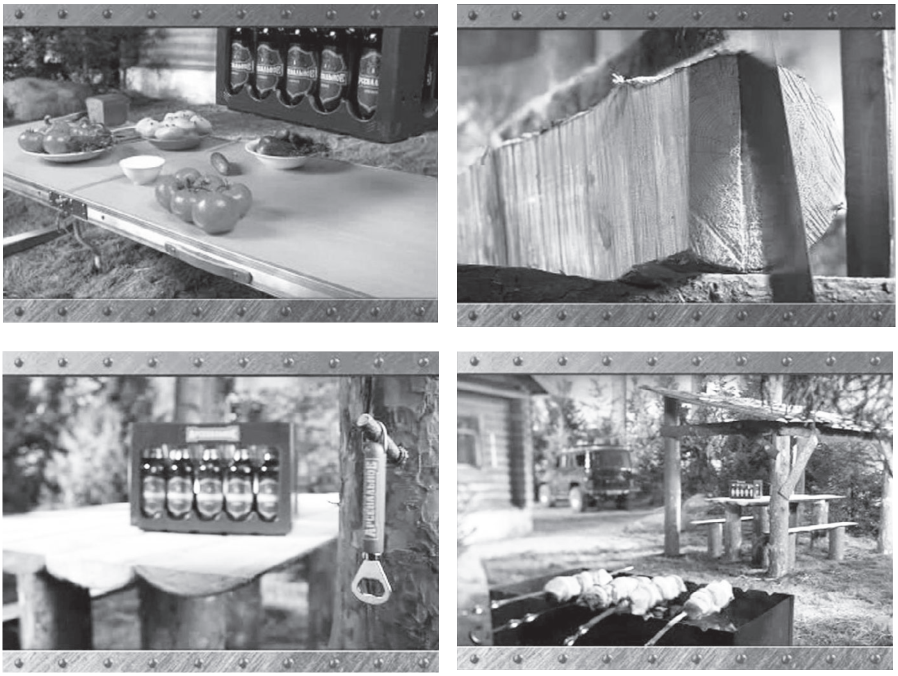
Fenn jobbra: „Arszenalnoje – sör férfias karakterrel” (http://files.adme.ru/files/news/part_3/31136/31136_301825.jpg (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.).
Lenti négy kép: Jelenetek a „férfias” Arszenalnoje reklámjából: a széttört vekker, a reggeli edzés nyomai, háromszoros „győzelem” a barátnőnél – majd a megérdemelt jutalom, a baráti társaságot váró söröskriglik

mindent képesek voltak maguk megcsinálni. Erre is erősen épít a sörök reklámkampánya. Tipikus példa erre az Uralszkij Masztyer sörnek „A munka és a pihenés mestere” című reklámfilmje, ahol szövegszerűen is megjelenik: „az, aki sok mindent meg tud csinálni sajátkezűleg”.[747]

[746] A szót társadalomtudományi terminussá tette: Kuti 2008.
[747] „это тот, кто своими руками может многое сделать”

Kiváló példa a fentiek összefoglalására az Arszenalnoje Krepkoje egyik ismert reklámja: egy baráti társaság kiutazik a dácsára, éppen kipakolnák a söresládákat a kempingasztalra, de rájönnek, hogy – idézem – „egy ilyen arzenálnak ez

Fenn balra: Az Uralszkij Masztyer-reklám záró képe. A videót lásd: http://www.youtube.com/watch?v=TQNdHm2x81Q (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.)
Lenti négy kép: Jelenetek az Arszenalnoje Krepkoje sör reklámjából: a gyenge asztalka, a deszkák fűrészelése, a megfelelően erős asztal és végül a fürdőház a terepjáróval, a sasliksütővel és a sörrel. A videót lásd: http://smotri.com/video/view/?id=v2842103e85 (utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.)

az asztal nagyon satnya”.[748] Gyorsan stílfűrésszel összeraknak egy gerendaasztalt, amire végre rátehetik a sört. A geg a reklám végén így szól: „Legközelebb hozzánk megyünk fürdőházat[749] építeni!”[750] A reklám közben feltűnnek azok

[748] „для такого арсенала стол хлипковат”
[749] Bánya, azaz fürdőház, „orosz szauna”.
[750] „В следующий раз ко мне – баню достраивать!”

a „tipikus" kellékek, amelyek a vitathatatlan orosz élet szimbólumaiként idéződnek be: erdő, tábortűz, saslik,[751] dácsa, bánya.
A sör annak a marketingstratégiának is köszönhetően, amit e reklámok segítségével próbáltam felvillantani, harmonikusan be tudott épülni az alkoholfogyasztási kultúrába. A reklámok nem újszerűségét hangsúlyozzák, hanem épp ellenkezőleg, hétköznapiságát, azt, hogy a sör is „saját" ital. Ennek egyértelmű történeti okai vannak, a mézsör, a medovuha fontos itala volt az újkori Oroszországnak, a vodka nemzeti italként való megfogalmazása a 19. században szorította háttérbe a jelentőségét.[752] Nyugat-Szibériában azonban a boltban kapható sör fogyasztása csak jóval később tett szert komoly jelentőségre.

A sör szerepének erősödése az alkoholfajták között makroszintű okokra vezethető vissza. Míg a „súlyos kilencvenes éveket" az alkoholkereskedelemnek az állami kontroll alóli csaknem teljes – az adópolitika nagyobb hasznot célzó intézkedéseitől eltekintve – kikerülése és általánosságban is a központi hatalom gyengülése jellemezte, addig a kétezres években a politika Vlagyimir Putyin hatalomra kerülésével száznyolcvan fokos fordulatot vett. Az állam szerepe – azóta is folyamatosan – egyre erősödött, és már 2000-ben a vodkakereskedelmet és a vodkafogyasztást is erős kontroll alá vonták. Az emberek alkoholizmusa újra az ország egyik alapvető problémájaként lett megnevezve, és elindultak állami és helyi szinten is az „Egészséges Életmód"[753] programok, illetve a célzottan alkoholellenes kampányok. Emellett az állam újra jövedéki termékké tette a vodkát. Az „Egészséges Életmód" mozgalom arca maga Putyin volt, aki a televízió nyilvánossága előtt is gyakran kapatosan megjelenő Jelcinnel szemben a józan, sportos, egészséges férfit testesítette meg. Tette mindezt úgy, hogy imázsában annak ellenére tudott meghatározó szerepe lenni az Oroszországban oly fontos férfiasság eszményének, hogy az egyébként – mint láttuk – az abban fontos szerepet játszó vodkafogyasztást határozottan és nyíltan elutasította, magát absztinensnek mutatta.[754]

A kétezres évek elejének alkoholfogyasztással foglalkozó, az egészségügyből kiinduló kutatói a részegeskedés nagyfokú elterjedésében két alapvető problémát láttak. Egyrészt azt, hogy olyan ivási kultúra alakult ki, amely a vodka fogyasztását szinte minden társadalmi (családi, kulturális, állami) eseményeken kötelező elemnek tekinti. Másrészt pedig azt, hogy a korábbi gyakorlattal szemben országos szinten is aránytalanul eltolódott a fogyasztott italfajták százalékos megoszlása a vodka és általában a tömény italok felé: míg 1980-ban az elfogyasztott alkoholmennyiség 49%-a volt a vodka, addig a kilencvenes években ez már 80%-ra ugrott. Az elsőt az alkoholmentes rendezvények meghonosításával, a másodikat pedig egy olyan kampánnyal

[751] A saslikozás rendkívül népszerű orosz szórakozási forma, gyakorlatilag a piknik megfelelője.
[752] Vö. McKee 1997.
[753] ZOZS: Zdarovüj obraz zsiznyi (Здоровый образ жизни).
[754] Struchkova – Ventsel 2015: 180; Peers – Kolodeznikov 2015: 126.

kívánták megváltoztatni, amely azt sugallta, hogy a sör sokkal kevésbé ártalmas az egészségre, mint a vodka. Gazdasági módszerekkel ugyancsak maximalizálni szerették volna a sörtermelést. Ezt a kettős célt szolgálta például az is, hogy betiltották az égetett szeszek reklámját a televízióban, míg a sör reklámozását továbbra is engedélyezték. Ezek az új kampányok tehát nem az alkoholfogyasztás ellen irányultak általánosságban, hiszen a korabeli felmérések szerint komoly társadalmi ellenszenvet váltott ki a gorbacsovi „szuhoj zakon” óta minden alkoholellenes kampány, és ez ellenhatással fenyegetett volna; ehelyett az alkoholfogyasztás mintázatainak megváltoztatása, és a káros következmények minimalizálása volt a cél.[755] Ráadásul a kétezres évek átalakuló gazdasági, cégirányítási modellje egyértelműen az alkoholfogyasztás csökkenésének irányába hatott. Az új üzletpolitikai modellekbe nem fért bele az, hogy az alkalmazottak munkaidőben részegeskedjenek, így a nagyobb cégeknél elhelyezkedők félteni kezdték állásaikat, és csökkentették vodkafogyasztásukat.[756]

A sörfogyasztás térhódítása a fent már említett politikai okok mellett sokféle egyéb okra is visszavezethető: magyarázható az árviszonyokkal (olcsóbb, mint a vodka); a fiatalabb generációk új divatjával, modernizmusával; és beleilleszthető abba a tendenciába, ízlésirány-változásba is, hogy a sör fogyasztása a világ számos pontján a helyi italok rovására terjed intenzíven. Ennek ellenére jelentékeny szerepe volt mindebben a reklámok hatásának is.

Ha a sörnek ezt a jelentésváltoztatását összevetjük a globalizációs és lokalizációs folyamatokkal, akkor azzal a speciális jelenséggel szembesülhetünk, amit Caldwell[757] a „nás” (’miénk, sajátunk’) szóból képezve „násifikációnak” nevezett. Szerinte a násifikáció az a folyamat, amiben „az árucikkek és értékek elérik azt az állapotot, amelyben természetesnek és mindennapinak tűnnek”. A honosítás, násifikáció által a jelenségek elveszítik idegenségüket, észrevehetőségüket, és a mindennapi élet részévé, Rosaldo terminológiájával „láthatatlanná válnak”.[758] A közösség nemcsak átalakítja értelmezését, hanem saját attitűdjeit is megváltoztatja ahhoz, hogy sajátjaként értelmezhesse ezeket a jelenségeket, árukat. Vagyis nem egyszerűen elfogadja, mint új elemet, hanem magától értetődőnek tekinti; nem egyszerűen helyi jelleget is hordozó transznacionális, globális jelenségként, hanem helyi szinten keletkezett jelenségként kezeli, és ezzel újrateremti a lokalitását. Vagyis: a sör vitathatatlanul be tudott lépni a vodka mellé a nemzeti italok színpadára.

A kérdés már csak az, hogy ez az oroszországi folyamat milyen módon jelent meg Nyugat-Szibériában, vagyis konkrétan az, hogy mi történt a sör násifikációjának hatására a Vaszjugán mellett.

[755] Zaigraev 2010.
[756] Vö. Dudeck 2015: 108.
[757] Caldwell 2006.
[758] Rosaldo 1993.

Nyugat-Szibériára, azon belül az engem legjobban érdeklő Vaszjugán mentére nyilvánvaló hatással volt a sör marketingje, akárcsak az, hogy a polcok a boltokban tele voltak sörrel. Novüj Vaszjugán is vitathatatlanul része volt annak a posztmodern világnak, amelyben Beck szerint új társadalmi rend alakult ki: nem a korábbi adott, változatlannak tűnő kategóriák határozzák meg a társadalmat, mint pl. a rokonság, hanem hasonló fontossággal bírnak a fogyasztási csoportok, az életstílus-csoportok is.[759] Giddens szerint eltűnnek az egyéni identitásokat meghatározó külső szabályok, így az egyénnek magának kell koherens identitást kialakítania,[760] és ha hiszünk Baumann-nak, akkor ebben kiemelkedő szerepe van a fogyasztásnak is, hiszen fogyasztói szerepünk meghatározza társadalmi státuszunkat.[761] Érdemes végiggondolni Mary Douglas és Baron Isherwood elméletét is a fogyasztásról és a kultúráról.[762] Eszerint a kultúra egyfajta speciális világlátás és ennek megfelelő életmód, aminek lényege a közös jelentésadás, a közös értelmezés, a közös kategorizálás. Ebben a rendszerben a fogyasztás szimbolikus, kulturális teljesítmény, ahol a fogyasztott javak elsődleges szerepe az, hogy jelentéseket kommunikálnak: például a társadalomról alkotott képünket. Vagyis: a javak használatán keresztül termeljük újra a kultúrát, azokat az értelmezési rendszereket és gyakorlatokat, amelyek alapján a világot, a társadalmat és magunkat elképzeljük, elhelyezzük. Vagyis azzal, hogy milyen alkoholt fogyasztunk, egyben azt is kommunikáljuk, hogy a lokális társadalomban hol helyezzük el magunkat.[763]

A szituáció pontos értékeléséhez ismerni kell azt a vaszjugáni helyzetet, amelybe a sör betagozódott. 2008-as terepmunkám során minden kétséget kizáróan azt tapasztaltam, hogy bizonyos alkoholfajták társadalmi csoportokat jelöltek ki. Mint korábban is említettem, a fogyasztott italok közül eleve kimaradt az „osztjákok" számára a „bor", illetve a „konyak" kategóriája, ami el nem érhető – és túl költséges – identitást takart. A „bor", a „konyak" egyértelműen a helyi orosz elit, a helyi értelmiség által fogyasztott italcsoportot jelölte, és igen ritkán nyílt rá alkalom, hogy „osztják" találkozzon vele közelebbről. De valójában nem is törekedtek a fogyasztására. Hasonlóan hierarchizáló ereje volt a vodka különböző fajtáinak is. A helyi falusi lakosság a tiszta vodka fogyasztása által határolta el magát az „erdőben rekedt", háziszeszt ivó, lumpenizálódó rétegtől. A helyi „oroszok" gyakran mentek mulatni, inni a szomszédos, hajdani „osztják" településekre, amelyek ekkora már meghatározóan a marginalizálódott, lecsúszott családok, emberek menedékhelyévé váltak. Így az „osztják" szó a bűnöző, az alkoholista szinonimája lett.

[759] Beck 1999.
[760] Giddens 1991.
[761] Baumann 2001.
[762] Douglas – Isherwood 1996.
[763] Vö. pl.: Mandelbaum 1965; Douglas 1987b; Ngokwey 1987; Thornton 1987.

Az alkoholizmus és az „osztják falvak" fogalmainak összekapcsolódását erősítette az is, hogy a Novüj Vaszjugán-i fiatalok rendszeres „buliutakat" szerveztek például a hajdani „osztják" központba, Ajpolovóba. Sajátos cserekapcsolat alakult ki az ajpolovóiak és a kiutazó fiatalok között, hiszen Ajpolovóban a Novüj Vaszjugán-iak a szülők és a rendőrség pillantásától távol, ellenőrizhetetlenül ihattak, és ezért cserébe velük italozhattak a nekik „nyugalmat" biztosító ajpolovóiak is. Az egyik fél az italt, a másik a diszkréciót biztosította.

Vajon mi volt az oka annak, hogy a Novüj Vaszjugán mulatni vágyó ifjai rendszeresen látogatták Ajpolovót, annak ellenére, hogy a falu lenézett helynek, szinte gettónak számított? Ennek megértéséhez tudni kell, hogy Novüj Vaszjugánban ekkoriban a nappal nyitva tartó, elsősorban a helyi munkásokat ellátó étkezdéken kívül egy „kávézó" volt, ahol esténként vacsorázni, alkoholt inni, esetleg táncolni lehetett. Volt még egy „klub", a Kulturális Központ, ahol időnként zenés-táncos eseményeket is szerveztek. Ezenkívül csak arra volt lehetőség, hogy egy-egy háznál összegyűljenek, és ott iszogassanak. Ebben a helyzetben az, hogy motoros szánra pattannak, és kitódulnak Ajpolovóba bulizni, a kontrollnélküliségen túl kizökkenést jelent a mindennapos szórakozási lehetőségekből, és azt is közvetítette, hogy ők ezt megtehetik, mert van motoros szánjuk, és meg is engedhetik maguknak az esetenként többnapos távollétet. Ez változtatta a gettóba járást elegáns vagy legalábbis kivagyi szórakozási formává.

A Novüj Vaszjugán-i fiatalok egy-egy ilyen bulira differenciáltan készültek: maguknak minőségi, ellenőrzött bolti vodkát vásároltak, az ajpolovóiaknak azonban silány minőségű, olcsó szamogonkát vittek. A bulik alatt végig ügyeltek arra, hogy ők maguk ne igyanak ebből, a helyiek viszont inkább csak azt igyák. Hasonló jelentése volt ekkoriban annak is, hogy Novüj Vaszjugánban az emberek mit fogyasztottak: vodkát inni ugyanis presztízst jelentett, míg a szamogonka alapvetően a lumpenek, a csavargók, vagyis – a gyakran hozzá kapcsolt jelentés szerint – az „osztjákok" itala volt.

A násifikáció hatására a sör ekkorra már képes volt a vodka alternatívájaként megjelenni, képessé vált ugyanazokat az értékeket felmutatni. Ugyanakkor sajátos színt adott ennek az, hogy a sört – az állami kampányoknak köszönhetően – kevésbé tartották veszélyesnek, mint a vodkát. A Vaszjugán mellett a vodka és az alkoholizmus gondolata szorosan összekapcsolódott: ha vodkát az alkoholisták isszák, akkor az is igaz, hogy az alkoholisták mind vodkát isznak. Sört inni ezek szerint tehát nem alkoholizmus, hiszen a sör gyengébb, nem olyan káros. Ahogyan egy ismerősöm megfogalmazta: én nem vagyok alkoholista, *„én csak sört iszom"*. Egy hölgy ismerősöm pedig, aki éppen terhes volt, ám ennek ellenére rengetegszer a totális kidőlésig berúgott, így válaszolt kérdésemre: *„dehogy árt, ez nem vodka, ez csak sör"*. A vélt veszélytelensége mellett a sör az alkoholizmus egyfajta elegáns ellentétének számított, hiszen a helyiek szerint modern, városi dolognak számított sört inni.

Tehát a sör alkalmassá vált új jelentések, új közösségek kialakítására. A sörivók – akkori tapasztalataim szerint – önálló ivócsoportokat alkottak Novüj Vaszjugánban, akik külön szoktak összejárni, iväszataikon csak sört fogyasztottak, lenézték a szamogonkaivókat, és elutasították a vodkaivókat. A sör ivása így egyszerre két irányban is meghatározta a fogyasztóját, felfelé és lefelé is pozicionált. Felfelé elhatárolt a vodka fogyasztásától, fogyasztóitól, hiszen azt részegeskedésnek tartották, ugyanakkor fel sem merült, hogy „bort" igyanak. Lefelé pedig elhatárolt a szamogonka ivásától is, ami a lumpenizmussal, a lecsúszottsággal volt azonos számukra, és ehhez képest ők, a sörivók úgynevezett szolid életstílust követtek. A sör preferálása tehát hierarchikus rendszert teremtett, ahol a sörivók csoportja fogyasztóit e hierarchiában középre helyezte el.

Ez a fajta elhatárolódás, kasztosodás sajátos „etnikus" jelleget is kapott. A sörfogyasztók zöme „osztják"–„orosz" vegyes házasságban élt, illetve vegyes házasságból származott. Az „orosz"–„osztják" oppozícióból, ami számukra egyértelműen alacsony státuszt biztosított, azáltal vélték kiragadni magukat, hogy hangsúlyozták, nem etnikus alapon szerveződnek. Szakítani próbáltak az etnikus diskurzussal, semmissé kívánták azt tenni, túl akartak lépni rajta, és fogyasztási csoportként élték meg önmagukat. Ezért volt annyira fontos, hogy a sör nemzeti és lokális szimbólumként is megjelent, hiszen ezzel lehetővé tette a vele való azonosulást, alkalmasnak tűnt erős, közös identitás építésére, mint amilyen a rosszijányin, illetve a lokális identitás.

A vodka és a sör oppozíciója tehát számukra az iszákos – nem iszákos ellentét megfogalmazásaként is megjelent, így a kétféle vodka, a bolti és a szamogonka mellett úgy tűnt, a sör egyfajta harmadik utat tud biztosítani.

A kérdés már csak az, hogy ez a fogyasztási stratégia sikeres tudott-e lenni. Azt kell mondanom, hogy bár ők egyértelműen működőnek tekintették ezt a szimbolikát, mások nem ismerték fel vagy nem fogadták el sem a változást, sem az új kategorizációt. A helyi „oroszok" nyugodtan itták tovább a vodkát, és továbbra is magas presztízsűnek ítélték meg; az „osztjákok" pedig tovább itták a szamogonkát, és nevetségesnek tartották a gondolatot, hogy amiatt, hogy mások sört isznak, különbekké válhatnának. Vagyis a sör fogyasztása általi felemelkedés puszta illúziónak bizonyult, és inkább stigmatizációt jelentett: sem a benne megmutatkozó „eleganciát", sem az etnikum feletti jelleget

„Baltyika 3" sör doboza a hóban, Novüj Vaszjugánban (2008)

nem ismerte fel benne a helyi többség, és ugyanúgy az alkoholizmus, az iszákosság jelét látták benne, mint a vodka ivásában. A helyi meghatározó diskurzusban, az etnikus kategorizációban továbbra is a leszármazási logika maradt uralkodó, és nem engedte átírni azt a fogyasztási csoportok által.

Mindeddig utolsó, 2012-es terepmunkám eredményei is alátámasztották, hogy az új identitás kialakítására, a társadalmi szerkezet újragondolására és az etnikus diskurzusból való kilépésre irányuló törekvés kudarcot vallott, működésképtelennek bizonyult. Ez gyakorlatilag oda vezetett, hogy a fentebb elemzett csoport felhagyott új fogyasztási szokásával, és visszatért a vodkához: ugyan 2012-ben is gyakran ittak sört, de az esetek túlnyomó többségében mégis sokkal inkább a vodkához nyúltak.

Az erdő vagy a vodka

Az iménti fejezetekben azt tekintettük át, hogy a többségi társadalom hogyan gondolkodik az „osztjákokról” mint etnikus tartalommal megtöltött életmód-kategóriáról. A kategória két legfontosabb markere az erdő és az alkohol. Az erdő fogalmán keresztüli kategorizációnak van pozitív felhangja is, amennyiben az „osztjákokat” az erdő immanens részének tekintik, született vadászoknak, akiktől idegen az orvvadászat gondolata is, és akik bizonyos beszédhelyzetekben a nemes vadember ideológiájának megfelelő módon helyi „Derszu Uzalákká” válnak. Az alkohol, mint az „osztják” fogalom másik markere, viszont már semmi pozitívumot nem jelent, egyértelműen dehonesztáló a jelentéstartalma. E szerint a gondolatmenet szerint az „osztjákok” az „oroszok” mértékletes, kulturált alkoholfogyasztási szokásaival szemben a mértéktelenséget, a kontroll teljes hiányát jelenítik meg. Ez az ivási habitus egyértelműen a lezüllés, a marginalizáció, a lumpenizáció irányába mutat, és kiválóan alkalmas az „osztjákok” stigmatizációjára.

A két marker között azonban sokkal több a kapcsolat, mint az első pillantásra tűnhet. Az „oroszok” egy részével beszélgetve nyilvánvalóvá vált, hogy a helyi „osztjákoktól” megtagadnak bármiféle pozitív tulajdonságot, és leplezetlenül negatívan, már-már a rasszizmus határát súrolva beszélnek róluk. Szerintük mindaz, amit a természetes életről és a természettel harmóniában élő emberről mondanak, az „osztjákokra” egyáltalán nem igaz. Legalábbis manapság már nem. Nem vonják ugyan kétségbe azt, hogy az őseik, akik az oroszok betelepedése előtt itt éltek, ilyenek lehettek, de a ma köztük élő utódokat züllött, lecsúszott, gyenge embereknek tartják, akik az erdőben is sokkal ügyetlenebbek, lustábbak, mint az „oroszok”. *„Most nálunk nincsenek már olyan osztjákok, hogy vadászni járnának. Lehet, hogy egyszerűen okosabbak lettek. (nevet) Már nem vadásznak. Látják, hogy ez egy nehéz munka. El kell ejteni [a vadat], menni a tajgában, jobb talán, ha*

inkább alkalmazkodnak a faluhoz, ahol gyakrabban lehet beinni, berúgni. Most ez a fontos nekik. Az ital, és kész.” Egy másik beszélgetésben pedig egy középkorú „osztják” férfiról beszéltek így: *„Utolsónak megmaradt ő. Kódorog a faluban, semmit sem csinál. Amíg élt az anyja Ozernojében, addig az anyjának köszönhetően még létezett. Most nincs az anyja, kész. Neki csak egy útja és egy munkája van: hol talál olcsóbb szamogonkát.”* Az „osztjákok” lumpenizációja végérvényesnek tűnik számukra: *„Már kész. Most már igen. Már egyáltalán nem járnak az erdőbe.”*

Ennek a gondolatmenetnek, az „osztjákok” végleges marginalizálódásának egyik legpregnánsabb példái a korábban többször említett hajdani „osztják” falvak, amelyek mára elsősorban a városokból kiszorult lumpen rétegek gyűjtőhelyévé váltak.

Csak a példa kedvéért nézzük meg konkrétan Ajpolovo (äj pöχ puγol – ‘kis ér falu’) esetét. A falu a Vaszjugán legnépesebb települése volt a 19–20. század fordulóján, hiszen míg a legtöbb „osztják” szálláson egy, maximum öt ház állt, addig itt több tíz háztartásban éltek az emberek. A forrásokból úgy tűnik, hogy a folyó felső folyásának politikai és vallási központja is volt. Ebben a faluban élt a könyék sztarosztája, vagyis apróbb ügyekben bírói jogkörrel megbízott helyi vezetője, ide utazott felévente egyszer a Vaszjugán falui (ma Szrédnyij Vaszjugán) pap, hogy az előző év házasságait, születéseit és halálozásait összeírja, itt állt a Vaszjugán falui templom mellett egyedül kápolna majd templom, és a folyó legfontosabb hanti istenasszonyának szent helye is az erről a településről leszakadó, önállósodó Ozernojéban volt. Ajpolovo volt az egyik központja a sztálini kitelepítésekig az önkéntes, szabad betelepülőknek is. A kitelepülések után a falu – és a később vele összeolvadó Dalnüj Jar település – annak ellenére megmaradt központnak, hogy a járásszékhely a közel húsz km-re fekvő Novüj Vaszjugán lett. Több százan laktak itt, a kitelepítések idején két kolhoz működött benne, egy a helyiek (szabad oroszok és „osztjákok”), egy pedig a kitelepítettek számára alapítva. Állattartó telepet hoztak létre, ahol ezüstrókát tenyésztettek. Ez a telep vette át a környék halászzsákmányának komoly részét: a rókákat elsősorban szárított hallal táplálták. A rókák mellett nyulat és természetesen marhát és lovat is tartottak. A kolhozokban jelentős volumenű mezőgazdasági termelés folyt, a visszaemlékezések szerint elsősorban gabonát (rozst, zabot, sőt búzával is kísérleteztek) és borsót termesztettek. A gabona feldolgozására malmot is működtettek, eleinte lovak hajtotta szárazmalmot, amit gőzmalommá alakították át. Volt fűrésztelep is, ami a helyi fakitermelő telep nyersanyagát dolgozta fel, de működött prémes vadak és más erdei termékek átvételére specializálódott szövetkezet is. A 19–20. század fordulóján megépített templomból kórházat alakítottak ki, itt működött az árvaház, de a környékbeliek bentlakásos iskolája (internátus) is itt kapott helyet. A visszaemlékezésekben sokat emlegetik a postát, a boltot, a közösségi fürdőházat, az elektromos állomást, sőt a mozit is.

A település a nyolcvanas évekig működött, amíg perspektívátlannak nem titulálták. Ezután leépítették a helyi infrastruktúrát, a lakosoknak kedvezményes hiteleket, támogatást és lakást biztosítottak, hogy költözzenek be Novüj Vaszjugánba. A falu rohamosan néptelenedett el, de még 2002-ben is húsz állandó, bejelentett lakosa volt. Korábban tehát Ajpolovo egyértelműen a környékbeli „osztjákok" központja volt, Novüj Vaszjugánban a mai napig rengetegen emlékeznek úgy vissza a falura, mint virágzó településre, ahol minden volt, kiválóan lehetett halászni és vadászni, és egy tömbben élték „tradicionális" (ezt is rendszeresen hangsúlyozzák) életüket az „osztjákok". Ehhez képest 2008-ban már csak körülbelül tíz ház állt a faluban, ám zömük lakatlan volt, és már csak három „osztják" lakott itt. Voltak ezenkívül olyan családok is, akik korábbi lakóhelyük jogán visszajártak a faluba, megszálltak az itt lakóknál, hogy halászhassanak-vadászhassanak. Ezeknek a családoknak a száma is öt alá zuhant a kétezres évek elején. A falu többi lakosa úgynevezett kiköltözött volt, vagyis olyan „orosz", akinek nem volt maradása Novüj Vaszjugánban, mert nem volt semmilyen megélhetési forrása, esetleg összetűzésbe került a hatóságokkal, vagy már maga is fenntarthatatlannak érezte Novüj Vaszjugán-i életét. [764] A faluban ma az emberek az egyik napról a másikra élnek: halászni csak ritkán járnak el, akkor is csak a falu közvetlen környezetében, a korábbi leggazdagabb – esetenként a falutól távolabb fekvő – halászhelyeket elvétve keresik csak fel, így alig tudják biztosítani saját megélhetésüket. A legfontosabb jövedelmük a nyugdíj, illetve a különböző segélyek, amiből Novüj Vaszjugánban vásárolják meg a legszükségesebb élelmiszereket. Kevesen járnak az erdőbe fát vágni, leginkább a mára lakatlanná vált házakat, melléképületeket fűrészelik fel tűzifának.

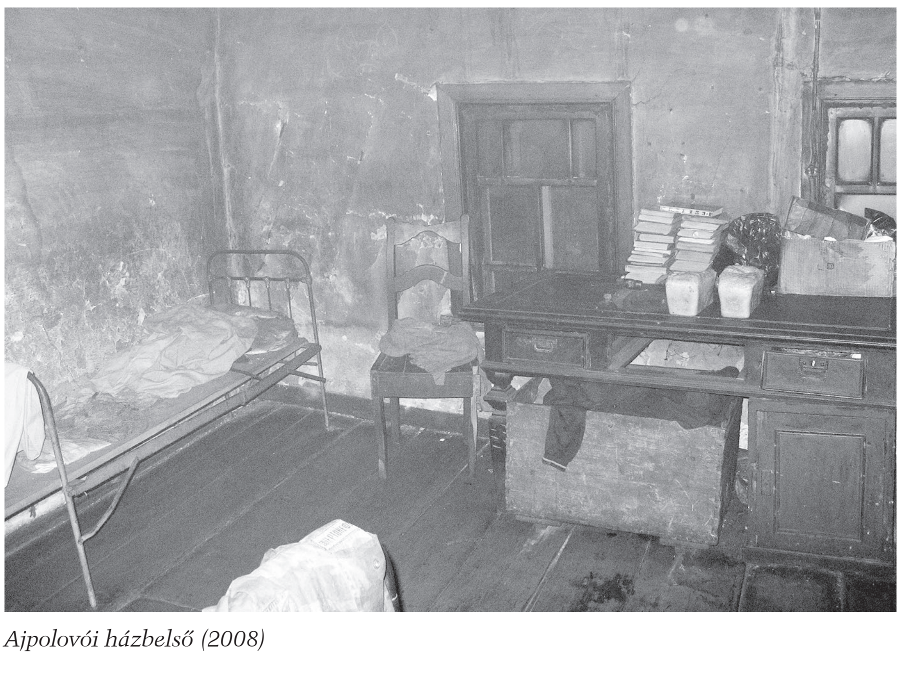
Ezek az „orosz" férfiak – a faluban az egyetlen „osztják" származású asszonyon kívül kizárólag férfiak élnek – korábbi kapcsolataikat, baráti társaságaikat, életvitelüket is átmentették ide. Ennek köszönhetően a falu életének ritmusát az határozza meg, hogy mikor utaznak ki oda Novüj Vaszjugánból, ugyanis – mint korábban láttuk – az odavalósi ifjúság rendszeresen úgynevezett „buliutakat" szervezett Ajpolovóba. Ráadásul ezekre az utakra rendszeresen ételt is vittek magukkal, amiből megvendégelték az ajpolovóiakat is, illetve gyakran a felesleget ott is hagyták nekik. És valójában ez lett a helyiek egyik legfontosabb megélhetési forrása: a fiataloktól kapott étellel hosszú napokat kihúztak akkor is, ha elfogyott a nyugdíjuk, illetve a gyakran több napra kiutazó Novüj Vaszjugán-iak voltak azok, akik rávették őket, hogy menjenek halászni.

A falu értelemszerűen csekély tekintélynek örvendett, gettósodott. Ráadásul nemcsak az „oroszok", hanem az „osztjákok" is így gondolkodtak róla. Az ott

[764] *„Csak azok mennek Ajpolovóba, akik az alkohol elől menekülnek, mert ott legalább van miből fenntartani magukat. Italt maximum braskát lehet csinálni, egyszerre maximum egy hordóval. Aki maga nem tud ellenállni az alkoholnak, az megy oda. Aki élni akar, az nem megy ki."*

Ajpolovói ház (2008)

Ajpolovói házbelső (2008)

Ajpolovo utolsó három „osztják" állandó lakosa (2012)

élőket gyakran maguk is *„a Vaszjugán csecsenei"* jelzővel illették, utalva ezzel arra, hogy ott gyakoriak az ivászatok, a verekedések, lövöldözések.[765] Egy „osztják" férfi szerint az ajpolovóiak manapság csak *„lopnak egymástól, veszekszenek, és nem akarnak dolgozni".* Szerinte *„Ajpolovo nem szép hely, furcsák a lakók is, mindent ki lehet nézni belőlük".*

A hasonló, gettósodott falvaknak a megítélése egyértelműen áttolódott az „osztjákokról" alkotott ítéletre is: igazi osztjákok *„már nincsenek, már kihaltak. Akik Ajpolovóban élnek, mind nőtlenek, és csak várják a Novüj Vaszjugán-iakat, hogy ihassanak"*. Eszerint a gondolatmenet szerint az „osztjákok" elhagyták az erdőt, bejöttek a „faluba", az „oroszok" területére, és ezzel elhagytak mindent, ami korábban esetleg érték volt bennük. Az új környezethez azonban nem sikerült alkalmazkodniuk, kizárólag a részegeskedést, a vodkát vették át. Sorsukért, a társadalom peremére szorultságukért – a többség vitathatatlan gőgjével – egyértelműen őket hibáztatják. Ugyanarról a családról, akinek utolsó férfi tagjáról beszéltek az iménti idézetben, mondták azt is, hogy *„négyen voltak fiúk. Ha csak mindennap mindenki egy cobolyt elejtett volna, lehetett volna mindenük. Hús volt, prém volt. De mindent elittak. Az öreg az még dolgos volt."*

[765] Az 1990-es években, a csecsen háborúk idején minden negatív tulajdonságot, összeférhetetlenséget a csecseneknek tulajdonítottak, velük jellemeztek.

Az erdő és a vodka ebben a gondolatmenetben tulajdonképpen egymással ellentétes életstratégiák szimbólumaként, illetőleg egymást kölcsönösen kizáró értékekként jelennek meg. A vodka valójában az erdőnek, a vadászatnak az ellentéte. A vadászatot hagyták el az „osztjákok" a vodkáért: *„Ugyanúgy élnek ma is, mint az őseik, csak nem vadásznak. Munkahelyen dolgozni ugyanúgy nem járnak sehova. A vodka. Most az a vadászösvényük. A legrövidebb út a szamogonkához."*

A fenti vélekedés mindazonáltal nem gátolja meg abban az így gondolkodó „oroszokat", hogy az „osztjákokat" munkaerőként alkalmazzák. Gyakran bízzák meg őket azzal, hogy vadászterületeiket ellenőrizzék akkor, amikor ők nem érnek rá. Szaktudásukat és munkaerejüket is felhasználják, amikor olyan munkákkal bízzák meg őket, mint bödönhajó készítése, illetve vadászház építése. A munkáért igen gyakran vodkával fizetnek, és maguk is gyakran isznak együtt az „osztjákokkal". Tehát éppen azokra a képességeikre számítanak, amelyeket megtagadnak tőlük a beszélgetésekben, amiknek az elvesztésével, elkótyavetyélésével vádolják őket; és éppen azzal fizetnek, amit züllöttségük elsődleges okának tartanak. Ezzel a patrónus-kliens viszonnyal nemcsak stigmatizálják az „osztjákokat", hanem maguk is életben tartják a stigmatizációt megalapozó rendszert. Az „osztják" fogalom tehát ugyanúgy gettósította a helyi őslakosokat, mint ahogy a hajdani településeik gettósítják őket.

• A „HANTIK" FOLYÓJA

A Szovjetunió szétesése komoly politikai, gazdasági, társadalmi és ideológiai krízist hozott. Az addig megbonthatatlannak látszó birodalom szétesett, a központi hatalom meggyengült, a központosított gazdaság rendszere összeomlott, és magára hagyta az egyéneket, az uralkodó ideológia – minden továbbélése ellenére is – megbukott. Az emberek egyfajta „időszakadékban"[766] találták magukat. Korábbi tapasztalataik, stratégiáik már alkalmatlanok voltak arra, hogy a jelent értelmezzék, a jövő pedig teljesen előre láthatatlanná vált, és ugyancsak nem nyújtott segítséget a helyzet értelmezésében. A szocialista ideológia futurizmusa kudarcot vallott, a jövőbe vetett hit megrendült, a múlt és az emlékezet szerepe felértékelődött.[767] A megváltozott politikai-társadalmi rendben arra volt szükség, hogy újrafogalmazzák az államot, az államot alkotó szubjektumokat és a közösségeket is.

A szocializmus osztályideológiájának bukásával az etnikai csoportok a nacionalizmus, az etnonacionalizmus ideológiájában találták meg azt a kapaszkodót,[768] aminek segítségével megerősíthették, újrafogalmazhatták önazonosságukat.[769] Azonban az újjászülető Oroszország matrjoska-identitásában[770] nemcsak az etnikaiként is értelmezhető identitásoknak volt jelentősége, hanem az egyes területi egységekhez fűződő azonosságtudatnak is. Az új politikai helyzetben tehát nemcsak a többségi társadalom orosz/rosszijányin identitása versengett az etnikus identitásokkal, hanem a központtal szemben fellépni kívánó régiók is megpróbálták kialakítani saját lokális identitásaikat. Mivel az államok, a régiók elsősorban a múlt monopolizálásával teremthetik meg a területükön élők képzelt közösségét[771] vagy emlékezetközösségét,[772] ebben a történeti helyzetben új emlékezetpolitikát kellett kialakítani.[773] Akárcsak a 19. század végi Európában, úgy a 20. század végi Oroszországban is megindult a tömeges hagyománytermelés. Ugyancsak „a korszakban végbement mély és gyors társadalmi változások"[774]

766 Arendt 1995.
767 Hartog 2006.
768 Niedermüller 2000.
769 Letnjakov 2016; Tyitov 2017.
770 Bremmer 1993.
771 Anderson, B. 2006.
772 Nora 1999.
773 Connerton 1997; Jakab 2012.
774 Hobsbawm 1987: 127.

következtében „a társadalmi csoportoknak, környezeteknek és társadalmi helyzeteknek új eszközökre volt szükségük, hogy biztosítsák vagy kifejezzék a társadalmi kohéziót és identitást, és strukturálják a társadalmi kapcsolatokat".[775] Bár valójában nehéz elválasztani a kitalált hagyományt a nem kitalált hagyománytól,[776] a hagyománytermelés tömegességére kell felhívni ebben az esetben is a figyelmet, amikor is gyakorlatilag az adminisztratív egységek mindegyike – a föderális államtól a tagállamokon, a megyéken és az autonóm körzeteken keresztül a településekig – és az etnikai csoportok is hagyományok termelésével fogalmazták újra identitásukat. Jelen esetben nemcsak az etnikai csoportok etnonacionalizmusának előretörésére kívánok koncentrálni, hanem az egymással sokszor ellentétes érdekeket megfogalmazó államalkotó szubjektumok szimbolikus vetélkedésére, szimbolikus elhatárolódására is.[777] Ennek terepe lehet egy-egy közigazgatási terület brandjeinek kiválasztása is, vagyis annak eldöntése, hogy mi az a „hagyomány", embléma, mi az az örökség, ami felmutatható, és akár politikai, gazdasági és szimbolikus tőkévé konvertálható az adminisztratív egység érdekében.[778] A brandesítés, a múlt kisajátításának folyamata által bevonódnak, illetve kiszorulnak társadalmi csoportok, akár etnikumok is a közösség emlékezetéből, illetve magából a közösségből.[779]

Diskurzusok közt vergődve

Az „osztják" szó legfontosabb jelentéstartalmainak, a „természetközeli" és a „lumpenizálódott osztják" fogalmainak áttekintése után újra időszerű kitérnünk az „osztják" és a „hanti" szavak használatában, jelentéstartalmában tapasztalható különbségekre.

Ahogy eddig láttuk, a helyi orosz szóhasználatban az „osztják" mindenekelőtt életmód-kategória, míg a „hanti" ezzel szemben inkább etnikumot jelentő fogalom. A kettő ilyesféle szétválasztása azonban egyáltalán nem egyértelmű dolog. Az „osztják" terminus kizárólag köznyelvi használatban él, politikai diskurzusokban nem jelenik meg sem a társadalmi, sem a kulturális kérdésekkel kapcsolatban. A „hanti" – és mellette a „szölkup" – azonban etnikus kategória mind az összoroszországi statisztikákban, mind a törvénykezési szóhasználatban. Az ún. „őslakos" etnikumok, amelyek közé e kettő tartozik, sajátos jogi státuszt töltenek be, és a jogi/gazdasági/oktatási kedvezmények annyira fontos szerepet kaptak a megítélésükben, felismerésükben, hogy

[775] Uo.
[776] Balatonyi 2017: 25–28; Eriksen 2008: 104 és 113–135.
[777] Bíró 2002: 257.
[778] Lowenthal 1996-ot idézi: Fejős 2005.
[779] Assmann 1999.

Sahovcov a kedvezményeket egyenesen etnikus megkülönböztető jegynek tekinti.[780] Ugyanakkor a többségi társadalom szóhasználatától eltérően a magukat „osztjáknak" nevezők a fogalmat elsősorban etnikus kategóriának tekintik, amely nemcsak a többségi társadalomtól, hanem – mint láttuk – az északabbra lakó hantiktól is elkülöníti őket. A fogalomhasználatnak ez a kétféle gyakorlata, hogy ugyanazt a szót hol etnikus, hol életmód-kategóriaként használják, fontos oka az egyéni és csoportos érdekérvényesítés gyengeségének, a két fél egymás mellett való elbeszélésének.

Az a tény pedig, hogy az oroszok az „osztjákokat" a szegénységi kultúra, a valóságos deviancia képviselőinek tekintik, lehetetlenné teszi azt is, hogy ez utóbbiak saját sorsukat, problémáikat etnikus diskurzusba helyezzék, hogy önmagukat csoportként jelenítsék meg, ami pedig az egyetlen lehetséges útja lenne annak, hogy bármiféle érdeket megfogalmazzanak. Mindez megnehezíti azt is, hogy a politikai, gazdasági és kulturális erőforrásokhoz hozzáférhessenek, hiszen ezek elosztása a Tomszki megye területén is etnikus alapon történik. Az egyedüli lehetséges kitörési pont, amit ebben a helyzetben az etnikus vállalkozók felismerni vélnek, az egzotizmus városi fogalmának felvállalása, vagyis az, hogy az egzotizmuson keresztül úgy mutassák fel magukat, hogy a többségi lakosság észrevegye és esetleg szimpátiával, érdeklődéssel is kísérje őket.

Az egzotizmus fogalmához kapcsolódás jogát azonban az „osztjákoknak" ki kellene vívniuk, ugyanis azt alapvetően nem velük szokták kapcsolatba hozni. Az „osztjákoknak" már a 20. század elején is erősen eloroszosodott kultúrájuk volt, az egzotizmus iránti igénynek már akkor sem feleltek meg. A „szibériaiság", a „bennszülöttség" prototipikus képét– amit az országos média is erőteljesen közvetít – a helybeli többség számára az itt csak elszórtan előforduló, ám markánsan „más" életmódú és viseletű evenkik testesítik és testesítették meg mind a szépirodalomban, mind a populáris kultúrában. Az evenkik – helyi szóhasználattal a „tunguzok" – jóval archaikusabbnak tűntek, mint az ezen a területen élő többi őshonos nép, hiszen nomádok voltak, elsősorban vadászattal foglalkoztak, és rénszarvasokon közlekedtek. Ezzel szemben az „osztjákok" réneket itt – ismereteink szerint – soha nem tartottak, letelepedett életet éltek, és elsősorban halászatból éltek. Az evenkik egzotizmusában fontos szerepe volt markáns és „különleges" viseletüknek is, amit jóval tovább őriztek meg, mint a korán, a 20. század elején „kivetkőző" „osztjákok". Viseletük reprezentáns darabja az oroszok által „tunguz frakk"-nak nevezett, rénbőrből készült ruhadarab, aminek első része rövidebb volt, mint a hátsó, és a hátsó része hegyesen végződött. Külön érdekességnek számított, hogy az evenkik a tizenkilencedik század közepéig még tetoválták az arcukat, ami a hantiknál és a szölkupoknál is ismeretlen szokás volt.

[780] Sahovcov 2006.

Melihov képeslapjai 1938-ból: „Evenki asszony" és „Evenki halász". Trofimenko 1997: 216.

Ennek a felfogásnak jó példája egy 1938-as, N. Melihov által készített képeslapsorozat idealisztikus hangvétele a népviseletbe öltözött, „archaikus" és vidám életet élő evenkikről.

A Tomszk megyei oroszok evenkiromantikájának egyik legszebb megnyilvánulása M.B. Satyilov *Osztják-szamojédek és tunguzok a Narümi Határterületen* című, 1924-ben megjelent terepmunka-naplója, amelyben Satyilov beszámolt az evenkik között tett háromnapos kirándulásáról is.[781] A tanulmányban az evenkik használati tárgyairól szóló, hagyományos leírások is találhatók, de számunkra érdekesebbek azok a sztereotípiák, amelyek velük kapcsolatban folyamatosan felbukkannak nála. Az evenkik még ebben a néprajzi leírásban is a „vadember" hol pozitív, hol negatív univerzális szimbólumaiként jelentek meg. A szöveget olvasva kiderül, hogy Satyilov nem feltétlenül a néprajzkutató szemével látta és láttatta őket, hanem inkább az olvasóközönség által elvárt sztereotípiáknak felelt meg benne.

Satyilov írásában felismerhetjük a természettel tökéletes összhangban élő „vadember" pozitív mítoszát, aki olyan tudással rendelkezik, amely az elpuhult civilizált emberben nincs meg. A szövegben folyamatosan konfrontálódik a városi ember esetlensége és elveszettsége az erdőt tökéletesen ismerő evenki

[781] Satyilov 1993.

Melihov képeslapja 1938-ból: „Narüm. Evenki vadász". Trofimenko 1997: 215.

biztonságérzetével, tájékozódó képességével. Egynapi „borzalmas" út vezetett az erdőn és mocsáron át a Pajdugin folyó környéki mocsárban lakó evenki szálláshoz. Satyilov folyamatosan rettegett attól, hogy eltévednek, aggodalmaira evenki kísérője mindig azzal felelt: „Mit gondolsz, barátom, miért ne mennénk magabiztosan, hiszen erdőben vagyunk!"[782] Ezt a mondatot maga Satyilov is az erdőben való teljes biztonság bizonyítékaként értékelte. A „vadember" emblémái közé misztikus, titokzatos vallásuk, a sámánizmus is beletartozott, amire Satyilov is reflektált. Leírta, hogy ha evenki útitársai valamire nem akartak válaszolni, rögtön azzal utasították el, hogy „az isten, kedvesem, nem szereti",[783] ha erről beszélnek. Ennek ellenére részletesen leírt egy sámánszertartást is, amelyet – kísérőjét meggyógyítandó – végzett egy öreg evenki, Soleul.

Ugyanakkor a szövegben feltűnnek a vadember negatív emblémái is. Az evenkik ennek megfelelően koszosak, mert bár mosakodnak, szappant is használtak, de úgy, hogy az undorral töltötte el Satyilovot: „a végtelen víz birodalmában takarékoskodnak a vízzel".[784] Ezért szerzőnk inkább egy mocsári tócsában mosakodott meg, mintsem hogy házigazdái tisztálkodási eszközeit használta volna. Az ételeik is primitívek, visszataszítóak voltak

[782] Uo. 106.
[783] Uo. 108.
[784] Uo. 107.

a számára, hiszen „undorító" teát ittak nyírgubacsból, igaz, hogy réntejjel, ami kicsit ihatóbbá tette a „löttyöt". [785]

A legérdekesebb azonban Satyilov számára az volt, hogy az evenkiknek mennyire „furcsa" képük volt a világról, aminek érzékeltetésére az öreg evenki sámánnal folytatott beszélgetését idézte és elemezte. Soleul elmondta, milyennek képzeli el Tomszkot, a megyeközpontot: „Várj csak, sok medvét tartanak, gazdag mindenki, az utcán medvéket sétáltatnak."[786] Vagyis a gazdagság netovábbja számára az volt, hogy sok medvét tudnak tartani. Amikor Satyilov magyarázni próbálta, hogy ez nem így van, a sámán nem hitt neki: „Ne dumálj! Várj csak, tartanak."[787] Majd még hozzátette: „Az utcán komisszárok is sétálnak."[788] Számára a város mindig fenyegetést jelentett az onnan érkező politikai tisztek képében, ezért a város félelmetességének szimbólumaként is az utcán korzózó politikai tisztek tűntek fel. Nem sokkal később Satyilov a Szovjetunióról kérdezte beszélgetőtársát – ne feledjük, 1924-ben –, aki így válaszolt: „A cárnál valami hatalmas folyó van, egy bizonyos »Raszej«,[789] rossz nép él ott, mindig harcolnak, aki az erősebb, az visz mindent."[790] Vagyis a politikai felhangoktól sem mentes írásban szomorúan kellett konstatálnia Satyilovnak, hogy egy tajgalakó evenkinek ilyen véleménye van a forradalomról és arról az államról, amiben él. Ebből azonban nemcsak az az érdekes számunkra, hogy mit tudott Soleul a Szovjetunióról, hanem az is, hogy mennyire ismerhetünk rá belőle az evenkik világlátására. Minden, ami az állammal kapcsolatos, számukra a folyóval függ össze, hisz a víz, a folyó számukra *minden:* az orientáció legfontosabb viszonyítási pontja, ami társadalmi és földrajzi csoportokat jelöl ki. Satyilov szavaival: „személyes élete, minden emléke a nagy folyók mentén differenciálódik; a nagy folyó mindennek a kezdete és a vége, ez egy szellem, egy isten – és ezzel magyarázható, hogy az a bizonyos »Raszej« szintén nem más, mint egy nagy folyó".[791]

Hasonló szerepet töltenek be az evenkik a helyi szépirodalomban is. Példaként álljon itt a tomszki szerző, Alexander Seludjakov, aki a mai napig sikeres, sokat olvasott könyvet írt, amelynek cselekménye javarészt a Vaszjugán mellett zajlik. A regényből igen sajátos kép olvasható ki a helyi őslakos népekről. A könyv egyik főszereplője egy evenki asszony, Jugana. A szerző annak ellenére nevezi evenkinek, hogy maga a név is hanti eredetű, hiszen a Vaszjugán folyót Seludjakov „Jugánnak" nevezi a regényben, ami hanti nyelven „folyót" jelent. Ennek a nőnemesített alakja a Jugána. Jugána

[785] Uo.
[786] Uo. 108.
[787] Uo.
[788] Satyilov 1993: 108.
[789] Vö. orosz *Rossija* – 'Oroszország'.
[790] Satyilov 1993: 108.
[791] Uo. 109.

evenkisége annak ellenére sem kérdőjeleződik meg, hogy például a háziszellemét „Tuget"-nek nevezik, ami viszont a hanti 'tűz' jelentésű szóra megy vissza. Hogy az etimológia felidézése nem felesleges nyelvészkedés, igazolja, hogy Tuget a regényben is „a Tűz és a Szerencse" istene.

Bár a főhős tehát evenki, van egy olyan fontos szereplője is a regénynek, aki „hanti", ami pedig nem lényegtelen sajátja, hanem jellemének lényegi eleme: „Ilja igen jó ember volt, igen elkényeztette őt a természet. Az ő hanti vére elkeveredett az apaival, az orosszal, és ebből a két vérből új embert öntött a természet. Iljának szeme fekete volt, de egyáltalán nem keskeny vágású. Az orra sem volt lapos. De a járomcsont szélességét és az egyedülállóan jó természetét anyai ágon örökölte."[792] A szereplő hantisága tehát jóságának a metaforájaként jelenik meg, erősen rájátszva ezzel a „nemes vadember" sztereotípiájára, ami mélyen áthatja a könyvet.

Emellett sok szó esik a regényben arról is, hogy a Vaszjugán mellett hajdanában „osztjákok" éltek. Az „osztjákokat" nemcsak szóhasználatában különbözteti meg mind az evenkiktől, mind a „hantiktól", hanem azzal is, hogy őket a területről eltűnt, kihalt népként állítja be: „A folyó keskeny torkolatánál valaha osztjákok állítottak rekesztéket…"[793] Az „osztjákok" csak múltjukkal részesei a regénynek, mindig csak emlékük kerül szóba: „A repülő a szántalpain odasiklott a tó omladozó partjánál fekvő kis agyagos szigethez. Valamikor réges-régen a nomád osztjákok ezt a tavat Tuh Emtornak evezték, ami Szentet jelent. Tányának a tó valóban szentnek és titokzatosnak tűnt. […] Az embernek az az érzése volt, hogy egy titokzatos lény él a tóban."[794]

A fenti idézetből is kiviláglik, hogy Seludjakov kutatásokat végzett regénye megírása előtt, nyilvánvalóan ismerte a szakirodalom egy részét. A Tuh Emtor tó ugyanis, mint tudjuk, valóban létezik a Vaszjugán mellett, bár nevének regénybeli etimológiája nem helytálló. Ugyanakkor a regénybeli tó leírása arra enged következtetni, hogy a szerző összekeveri, összemossa azt a Tuh Emtor melletti Wes Emtorral. A tó regénybeli jellemzése az előbbire nem, az utóbbira viszont vitathatatlanul találó: a tó feneketlen mélysége, a tóba meredeken beszakadó part, a víz alkalmankénti bugyborékolása, vagy éppen az, hogy szinte csak csukák élnek benne. Hasonlóan nem ismerhette volna szakirodalmi kutatások nélkül a regényben utalásként megjelenő Wes természetfeletti lényt sem,[795] vagy éppen azt az „osztják" áldozóhelyet, ahol – kiemelve a regénybeli, ám szakirodalmilag is pontos jellemzést – egy cirbolyafenyő mellett fából készült, szarvasfejet mintázó kalapácsokat áldoznak a halak urának, aki éjszakánként ezekkel erősíti meg a halrekesztékek karóit. Még a szent hely „Kegipei" elnevezése is közel pontosan adja vissza

[792] Seludjakov 1981: 15.
[793] Uo. 50.
[794] Uo. 40–41.
[795] Uo. 40–41. A Wesről és a Wes Emtorról lásd: Nagy Z. 2007a: 184–187.

a szentély „osztják" nevét.[796] Terepmunkám központja, Ozernoje település is szerepel a regényben, ugyancsak kihalt „osztják" faluként, amelyhez csónakon közeledve Jugána így énekel:

> *A halott falu partjához ember érkezett.*
> *Ki foglalta el a Sámán házát?…*
> *Ki idézte fel az őseit?*
> *Vagy épp egy rossz szellem rejtőzött el az emberek elől?*[797]

Regényében Seludjakov tehát – annak ellenére, hogy rengeteg ismeretet belecsempészett regényébe róluk – eltűnt, múltbéli népként írja le az „osztjákokat", és megkülönbözteti a ma is itt élő „hantiktól" és evenkiktől. E mögött feltehetően egyrészt az evenkik nagyobb elfogadottsága, fokozott egzotizmusa áll, másrészt pedig az „osztják" és a „hanti" szavak közti kettősség, ami fontos szerepet tölt be az „osztjákokról" kialakuló képben. Az evenkik kiemelkedő szerepét kell sejtenünk amögött is, hogy a Vaszjugánra gyerekként kitelepített Valentin Resetko ugyancsak az evenkikről mintázta meg Agafját, *Csernovodje* című regényének főszereplőjét.[798]

Fontos párhuzam, hogy a vaszjugáni „hantik" között a „tunguzoknak", az evenkiknek a regénybelihez hasonlóan fontos szerepük volt. A Vaszjugán mellett is fel-felbukkanó evenkik a szimi evenkihez tartoznak,[799] és a Vaszjugánra a tizenkilencedik század végén, a huszadik század elején vándoroltak át az Ob keleti oldaláról.[800] Ma a Vaszjugán régiójában igen kevesen vannak, 1998-ban a Kargaszoki járásban 34 evenki, kifejezetten a Vaszjugán mellett pedig 7 fő élt. 2018-ban azonban már meg sem jelentek a statisztikákban,[801] sőt az egész Tomszki megyében elenyésző a számuk, a 2010-es népszámlálás adatai szerint a teljes megye területén összesen 95-en nevezték magukat evenkinek.[802] Amikor az Obnak a Vaszjugánhoz közeli régiójában megjelentek, a terület már sűrűn lakott volt szölkupok, illetve hantik által, akik elsősorban a folyók mentén telepedtek le, mert legfontosabb gazdálkodási ágazatuk a halászat volt. Az evenkik beilleszkedtek ebbe a letelepedési rendbe, és a hantik és szölkupok által alig lakott sűrű erdőségeket foglalták el, ahol rénnyájaiknak elég rénzuzmó nőtt. A folyó menti területeken is meg-megjelentek,

[796] Uo. 50. A regény kis, kerek tó partjára helyezi a szent helyet, ami – a többi leírással együtt – megkönnyíti forrásának beazonosítását: nagy valószínűséggel Grigorovszkij (1882) és a Kulemzin–Lukina szerzőpáros könyvét (1977) forgatta.

[797] Seludjakov 1981: 53.

[798] Resetko 2007.

[799] A leíráshoz lásd: Trofimenko 1997; Makszimova 2001.

[800] Vasziljevics 1969: 6.

[801] A Kargaszoki járás népesség-nyilvántartási statisztikája, 1998; www.kargasok.ru (utolsó letöltés: 2020.08.30.).

[802] Информационные материалы об окончательных итогах Всероссийской переписи населения 2010 года.

gyakran a szölkupokkal közösen birtokoltak halászterületeket. A huszadik század elejéig az evenkik gazdasága a réntartáson, a vadászaton és kisebb mértékben a halászaton alapult. Nomadizáló életmódjuknak megfelelően gyakran költözködtek, újabb legelőket keresve rénjeiknek.

A vaszjugáni hantik a mai napig emlékeznek az evenkik hajdani jelenlétére. Házigazdám többször mesélt a *tunkisz*ok megjelenéseiről, akikről kellemes emlékeket őrzött. Ha Ozernoje mellett haladtak el csordáikkal, náluk, bent a házban aludtak meg, a rének pedig a település mellett, az erdőben kószáltak éjszaka is. Csak egy különleges kérésük volt, hogy a kutyákat kössék meg, nehogy bántsák vagy elzavarják a réneket.

A nomád életmód, az állandó vándorlás a vaszjugáni hantik számára a szabadság szimbólumává tette az evenkiket. Elbeszéléseik szerint az evenkik talán a huszadik század harmincas éveiben, szabadságszeretetük miatt, a kolhozosítás elől menekülve tűntek el a környékről délebbre, a ritkábban lakott Kjonga és Parabel folyók környékére húzódva. Ez a vándorlási irány a Vaszjugán melletti hantik között is ismert volt, ők is gyakran menekültek a Parabel és mellékfolyói vidékére az orosz hatalom elől. Az evenkik végső eltűnését azonban mások a közeli rénzuzmós területeknek a háború utáni leégésével magyarázzák.

Amellett, hogy a vaszjugáni hantik a szabadság és a „be nem illeszkedés" szimbólumát látják és látták az evenkikben, sokkal „ősibb", „vadabb" népnek is tartották őket maguknál. Ennek az „ősiségnek, őskoriságnak" elsősorban pozitív aspektusait hangsúlyozták. Az evenkik szerintük jobb képességekkel bírtak; jobban tájékozódtak, hiszen összevissza kóboroltak a tajgában úgy, hogy soha nem tévedtek el; jobb vadászok voltak, még az igen jó vadásznak tekintett jugáni hantiknál is ügyesebbnek tartották őket a vaszjugániak: *„Ahogy az apósom mondta, mindenki jó vadász tud lenni, de a legjobb a tunguz. Az, mint a vadrén, úgy megy. Neki nem kell tájoló."*[803] Sőt transzcendens erejüket is kimagaslónak, a hantikénál erősebbnek ismerték el. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a vaszjugáni hantik között gyűjtött egyetlen sámándob, ami a Tomszk megyei Helytörténeti Múzeum gyűjteményében található,[804] bizonyítottan evenki eredetű.[805] Alátámasztani látszanak mindezt Pápai Károly vaszjugáni naplójegyzetei is 1888-ból. Nehezen kiolvasható, töredékes feljegyzései között többször említ egy Iván nevű tunguzt, aki „hantikat tanított szent dolgokra",[806] sőt ki is mondja: „itt a tungizokat [sic!] tekintik a sámán fő képviselőjének".[807] Az erős evenki

803 Ez a gondolat feltűnik már az 1920-as évek irodalmában is: *„Kevés osztják kockáztatja meg, hogy felkeresse azokat a helyeket, ahol a tunguzok vándorolnak jávort és vad rénszarvast keresve."* (Orlov 1926: 72.)

804 Tucskova 2001.

805 Erről a sámándobról lásd: Kulemzin 1976; Nagy Z. 2006b.

806 Pápai 1890: 6. füzet: 359.

807 Uo. 310.

Evenki tánccsoport a Tomszki Városi Parkban a „Kisebbségek Napján", evenkinek mondott viseletben, evenkinek nevezett néptáncokat előadva (2012)

hatásra bizonyítékként Pápai vaszjugáni tárgygyűjteményében tunguznak mondott sámántárgyakat is találhatunk: egy melldíszt, egy dobverőt és egy sámándobtartót.[808]

A „hantik" alapvetően pogánynak tartották őket, akik – velük szemben – igazából soha nem vették fel a kereszténységet. Állításuk ezúttal sem teljesen légből kapott, hiszen tény, hogy a környéken a legkésőbb az evenkiket sikerült teljes létszámban megkeresztelni. Az egyházi anyakönyvek tanúsága szerint a vaszjugáni hantik lakóterületét lefedő Vaszjugáni egyházkerület területén az utolsó felnőttkeresztelés 1916-ban volt, amikor az evenki Natalja Lihacsova és négy családtagja kapta meg a szentséget, hogy a nő megkereszteltethesse, bejegyeztethesse törvénytelen gyermekét, Szimeont.[809]

Ez a békés, rokonszenvező kapcsolat később, az evenkik eltűnése után is megmaradt. 1998-ban házigazdám leplezetlen szimpátiával nézte a tévében az evenkik életét bemutató filmet. Ezt kommentálva mondta azt, amit más

[808] A tárgyakra hivatkozást lásd: Pápai Károly „Jegyzéke a m. kir. vallás és közoktatás-ügyi minisztérium megbízásából Északnyugat-Szibiriában gyűjtött néprajzi tárgyaknak": „240. tunguz sámán melldísz; 241. tunguz varázsdob tartó; 242. tunguz varázsdob verő" (Pápai 1888: 6. füzet).

[809] Метрическая книга Васюганской крестовоздвиженской церквы 1916.

esetekben is hangsúlyozott: az evenkik és a hantik rokonok, nagyon szorosak köztük a kapcsolatok. Ez a felvállalt hasonlóság kapott tréfás színezetet akkor, amikor egy vaszjugáni hanti házaspár eljutott Krasznojarszkba, és bement az evenkik életét bemutató kiállításra. A férj, aki a tajgát élete során mindössze 4-5 esetben hagyta el, és a városban addig teljesen idegenül viselkedett, itt azonnal fellelkesült, kinyílt. Felesége, akitől viszont nem volt idegen a városi élet, megkérdezte a teremőrt: *„Az öreget itt lehet hagyni? Beültetjük ebbe a csumba, és meglesz itt szépen.”*

Az evenkik tehát kisajátították maguknak az „egzotikus” jelzőt és az egzotizmus fogalmát. Ennek ellenére a megye területén sem ismeretlen az egzotizmus igényét kielégítő „hantik” fogalma, akikről alkalmanként az országos tévéadásokban is markáns képet közvetítenek. Csakhogy ezeket a „hantikat” a többségi társadalom nem a helyi „osztjákokkal”, hanem minden kétséget kizáróan a HMAO őslakosaival azonosítja! Így például Sztrezsevoj városának múzeumában[810] feltűnnek ugyan a „hantik”, sőt a kiállítás egyik termében önálló teret is kaptak, de a bemutatott anyag nem a szomszédos Vaszjugán mellől, még csak nem is a Tomszki *megye* területéről, hanem az ugyancsak közeli Nyizsnevartovszki *járásból*, a HMAO-ból származik. Sőt a helyi sajtó kulturális rovatában is gyakrabban kerültek szóba a HMAO területéről a Tomszki megye területén fekvő Pionyernüj olajvárosba – kereskedni, húst és „népművészeti tárgyakat”, valamint oroszoknak is jól használható ruhadarabokat cserélni – bejáró, viseletet hordó hantik, mint a saját megye „osztjákjai”. A saját megye kisebbségének életmódja, kultúrája számukra nem eléggé archaikus, egzotikus, nem eléggé látványos ahhoz, hogy a kiállításokban megjelenhessen, cikkekben érdeklődést kelthessen.

Láthatatlanokból láthatók

Utolsó terepmunkáim során újabb folyamatokra is fel lehetett figyelni. Elsősorban a járás és Novüj Vaszjugán területén tapasztaltam, hogy a kitelepítés, a represszió emlékezetét irányító aktivisták, akikkel szoros kapcsolatom alakult ki, felfedezték maguk számára az „osztjákokat”. Helyesebben nem annyira az „osztjákokat” fedezték fel, mint inkább felismerték ebben a marginalizálódott, lumpenizálódott életmódcsoportban az idealizálható, egzotizálható „hantit”. Emiatt innentől kezdve nekem is újra „hantikként” kell megneveznem őket.

2012-ben már azt tapasztaltam, hogy a „hantik” fel-feltűnnek a Novüj Vaszjugán-i iskola helytörténeti programjaiban. A helyi honismeretet tanító

[810] Муниципальный историко-краеведческий музей г.Стрежевого. www.museum.ru/M613 (utolsó letöltés: 2015.01.18.).

pedagógus szerint akkor fordult figyelme a helybeli kisebbség, a „hantik" felé, amikor látott egy – történetesen velem készült – interjút a rövid ideig létező helyi, Novüj Vaszjugán-i tévében. Ebben a vaszjugáni hantikról beszélve elmondtam, hogy mennyire zavarba ejtőnek találom azt a helyzetet, hogy nekem, több ezer kilométerről ideérkezőnek kell beszélnem a helyi tévében nekik azokról az emberekről, akik valójában az ő szomszédaik. Ettől a gondolattól, bevallása szerint, szégyenérzete támadt, és a továbbiakban bevonta a honismeret feldolgozandó témái közé a „hantik" kultúráját, történetét is

2011-ben elkészítettek a vezetésével egy honismereti projektet az iskolában,[811] amellyel a rá következő évben egy járási „tudományos-gyakorlati konferencia"[812] helytörténeti szekciójában 103 versenyző között értek el első helyezést. A húszoldalas, több mellékletet is tartalmazó album címe „A vaszjugáni hantik életmódja. Az életmód átörökítése a betelepedő népeknek". A projekt rövid földrajzi és történeti bevezető után a következő célt tűzte ki maga elé: „Munkánk célja: az őslakos népesség hosszú évek során kialakított életmódjának megismertetése és annak megmutatása, hogy hogyan jelentkezik ez a betelepült népeknél."[813] Kiindulási pontjuk az, hogy a helybeli őslakos népek (akiket a statisztikai hivatkozásukban hantiknak és szölkupoknak neveznek, ám később – helyesen – csak hantikként hivatkoznak rájuk) gyakorlatilag kihaltak; akik ma is Novüj Vaszjugánban élnek, azok „alapjában véve csak leszármazottai az őslakos népeknek".[814] Ezzel magyarázható a projekt célja is, a „hanti" életmód továbbélésének kutatása. Így forrásként nyugodtan fordulhatnak a település „orosz" lakosaihoz is, nem szükséges „hantikkal" kapcsolatot keresniük. „Projektünkben lehetőséget teremtünk arra, hogy megismerkedjünk településünk azon lakóival, akik a tevékenységük révén hozzáférhetővé teszik a betelepedő népek számára az őslakos népek életmódjának örökségét."[815]

A továbbiakban öt témakört dolgoznak fel, ezek az építkezés, a közlekedés, a táplálkozás, a használati tárgyak és a viselet. Itt írott forrásokra[816] és néhány „még elkészíthető" fotóra alapozva mutatják be a hantik életmódját, majd interjúkra támaszkodva beszélnek röviden arról, hogy mi az, amit a helyi többségi társadalom a mai napig – szerintük a „hantiktól" átvéve – használ ezek közül.

[811] Lásd: Burmatova – Martünova 2011.

[812] Научно-практическая конференция – 'tudományos-gyakorlati konferencia': az oroszországi konferenciák igen gyakori elnevezése, mely már címében is reflektál a tudományok felé támasztott alkalmazhatósági, „hasznossági" elvárásokra. Ez a konferencia a járási iskolák évente megrendezett tudományos seregszemléje, ahol a projekteket általában album, rövidfilm vagy ppt-előadás formájában mutatják be a hallgatók.

[813] Burmatova – Martünova 2011: 3.

[814] Uo.

[815] Uo.

[816] N. V. Lukina egyik műve, a Tomszk megyei Helytörténeti Múzeum hanti tárgykatalógusa, két regionális földrajzkönyv, egy, a megyét bemutató képes album és internetes források.

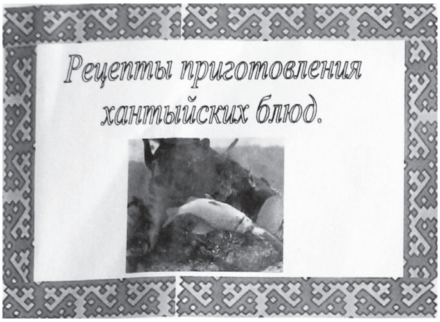
	„hantik" kapcsán bemutatott témák	a többségi társadalom körében tovább élő jelenségek
építkezés	veremház, nyírkéreg sátor (csum), lábaskamra, „hanti" kemence	fotók orosz vadászok által használt lábaskamrákról az erdőben, illetve a faluban; a faluban felállított „hanti" kemence
közlekedés	csónakok, közte a bödönhajó, síléc, szán	fotók a bödönhajóról, amit a mai napig sokan használnak, felidézi a bödönhajót készíteni tudó „oroszokat"; sílécek – annak felsorolásával, melyik „orosz" tud „hanti" lécet készíteni
táplálkozás	hal, bogyók, vadmadarak, vadak mint alapanyagok	a vadhús és az erdei bogyók szeretete; szárított hal készítése
használati tárgyak	fa evőeszközök és tányérok, nyírkéreg edények, cirbolya- és zelnicegyökérből készült dobozok, szőnyegek	nyírkéreg edények, megneveznek egy helyi „orosz" specialistát is; bogyószedésre mindenki által használt nyírkéreg edény, „kün"
viselet	prém-, nemez- és vászonruhák, különlegesen „hanti" bőrcsizmák, gyöngykészítési technikák	a vadászok által télen használt lábbeli, a „cserki", ami szerintük a „hanti" csizma modern változata; telefontartó gyöngyszövésből

A témák leírása mellett kifejezetten gyakorlati céllal készítettek mellékleteket is, vagyis több prospektust összeállítottak, ami segítségére lehet a mai embereknek, vadászoknak. Ilyen a „hanti" bödönhajó készítésének fotódokumentációja, néhány „hanti" étel receptjének leírása, „hanti" gyöngyszövési motívumok bemutatása.

Emellett a projekt részeként összeállítottak egy térképet arról is, hogy Novüj Vaszjugánban hol laknak azok a mesterek, akik a többségi társadalom tagjai közül a „hanti" technikákat ismerik.

Mivel sok esetben a helyi „hantik" között nem találtak ezekről régi fényképeket, és nem tudtak a projektnek megfelelő új fotókat készíteni, elégséges anyagot gyűjteni, gyakran meglehetősen bátran nyúltak más forrásokhoz is. A bödönhajó készítését egy, a 2010-es évek elején Novüj Vaszjugán lakosai között rendkívül népszerű film, a *Boldog emberek*[817] oroszokról szóló képkockáival mutatták be. A vaszjugáni hantik gyöngyszövési motívumai helyett, mivel ilyenek ma már nem léteznek, olyan képeket mutattak be, amelyeket a Tomszki megye területén levő olajbányász városba, Pionyernüjbe a Jugán folyó mellett élő hantik által csereáruként behozott gyöngyöket ábrázolták.

[817] Счастливые люди. Dmitrij Vaszjukov 2008-ban forgalomba hozott négyrészes dokumentumfilmsorozata, amely a Jenyiszej menti halászatból és vadászatból élő oroszok egy évét mutatja be, évszakonként epizódokba tagolva munkájukat.

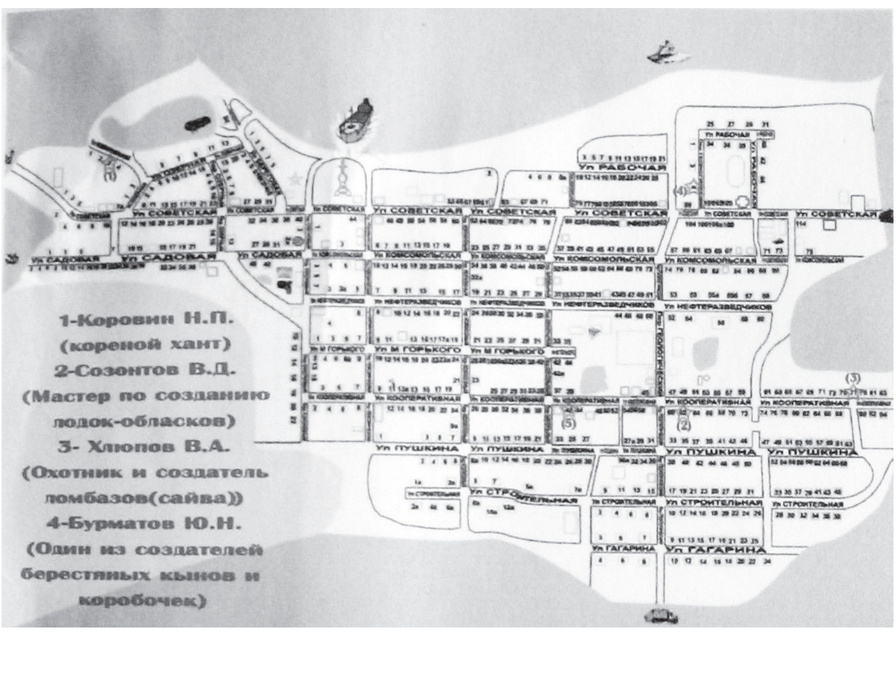

A projekt mellékleteinek kezdőoldalai: „Hanti ételek készítésének receptjei”, „Hanti díszítőmotívumok”, „Ajánlások bödönhajó készítéséhez”. Burmatova – Martünova 2011

Térkép a Novüj Vaszjugán-i „mesterek” lakhelyének bejelölésével. Burmatova – Martünova 2011: 21.

A mű zárszavában komoly következtetéseket fogalmaztak meg:

„A projekt készítése közben az alábbi következtetésekre jutottunk:

1. A Vaszjugán őslakos népeinek életmódja bölcs volt és maradt is. Képesek voltak arra, hogy megéljenek Szibéria kegyetlen körülményei között is.

2. E népek életét, annak minden korszakában a természethez való bölcs és félénk viszony jellemezte.

3. A harmonikus együttélés a természettel, olyan ornamentika megteremtése, amelyben a flórra és a fauna bizonyos értékei tükröződtek, lehetővé tette számukra egy sajátos önellátó kultúra létezését.

4. A századok alatt apránként összeállt életbölcsességből, ami szükséges volt a tajgai élethez, sok mindent nem tudtak átadni a betelepült népeknek.

5. Örömteli, hogy mindennek ellenére az őslakos népek néhány fogása, képessége napjainkban is működőképes.”

A következtetések a vaszjugáni „hantikat” a már jól ismert sztereotípiának megfelelően a „természet gyermekeiként” mutatják fel, tanulságul a természetközeli élettől eltávolodott többségi társadalom számára. Ahogyan máshol megfogalmazzák: „A hanti nép önellátó volt és maradt is, ami lehetővé teszi a kegyetlen tajgában a túlélést, nem leigázva a természetet, nem tréfálkozva rajta, hanem felhasználva azt az ésszerűség és a lehetőségek keretein belül. Éppen ez az, amit el kell tanulnunk az őslakos népektől.” Ezzel a gondolattal enyhe disszonanciában a projekt készítői, akik egyike sem rendelkezik „hanti” felmenőkkel, kizárólag helyi „oroszok” között végeztek tényleges empirikus kutatást. És, mint láttuk, ha a helyi „hantik” kultúrája nem felelt meg az egzotikum követelményeinek, azon könnyedén túllépve máshonnan vontak be illusztrációs anyagot.

Az általános iskolai – amúgy üdvözlendő – honismereti pályázat kritikus bemutatásakor nem a tudományos módszertant kívánom számon kérni, nem a szakmai hitelességet keresem, hanem azt tartom kiemelendőnek, hogy a helyi őslakosokról szóló elemzés számára sem találták alkalmasnak, „elég egzotikusnak” a ténylegesen a szomszédjukban élőket, és inkább párhuzamok bevonásával helyettesítették őket. Ez mindennél plasztikusabban tanúskodik arról, hogy az „osztjákok” kiszorultak a nyilvános diskurzusokból, és oda bekerülni csak a „hantiknak” van esélye.

A „hanti” családok történetei az utóbbi évtizedben megjelennek a járás emlékezetét ápoló, korábban már említett „Megbocsátás és Emlékezés” nevű helytörténeti projekt konferenciáin, kiadványaiban is. Az egyik legeklatánsabb példa egy tizenhárom perces film, amit a Müldzsinóban többek között honismerettanárként dolgozó Szvetlana Rustijevna Keredzsi-Ogli készített három diákja segítségével, egy honismereti projekt keretében. A film elvben egy helybeli hanti nemzetségről szól, de felidézi a Nyurolka folyó, Müldzsinó falu és az itt élő hantik történetét is. A film a folyamatos narráció mellett

képeket mutat a forrásként felhasznált könyvek[818] illusztrációi közül, valamint azokból a fotókból, amiket jómagam adományoztam a tomszki múzeumnak, illetőleg más internetes forrásokból. A projekt része volt, hogy a diákoknak interjút kellett készíteniük, illetve megpróbálták egy „hanti" bödönhajó makettjét is elkészíteni. A szöveg hol általános néprajzi áttekintés, hol pedig szenvedélyes kiállás a „hantik" mellett. Mint alább láthatjuk, a korábban is megszokott sztereotipikus képeken túl, mint a természet gyermekeiként beállított őslakosok, komolyan tematizálódtak benne olyan, korábban elképzelhetetlen témák, mint a „hantik" hatása a helyi oroszok mai életére, szerepük a kitelepítettek életben maradásában, illetve a második világháborúban hozott áldozataik, veszteségeik. A filmben a hantik mindvégig a terület olyan őslakóiként jelennek meg, akiknek joguk van a területhez, hiszen egyrészt azzal mindvégig – vélt – harmóniában éltek, ráadásul komoly áldozatokat hoztak az őket megtagadó, múltjukat elfeledő hazájukért a kitelepítések idején is, de elsősorban a világháborús frontokon. Emellett a jelenben megfigyelhető minden nehézségükért az orosz betelepülők felelősek: áttekintésükben a szegénységet, a jogfosztottságot, vadászterületeik kisajátítását és az alkoholizmusba taszítottságot vonultatták fel. Ugyan ezek mindegyike gyakran kerül szóba – különböző felhangokkal – a helyi orosz közbeszédben is, ezeknek a beállítása, értelmezése, a „hantik" melletti egyértelműen deklarált kiállás, a szöveg minden tagadhatatlan egzotizálása ellenére is,[819] egészen meglepő, szinte példa nélküli újdonság. Következzék maga a szöveg:

A Pernjangin nemzetség[820]

Tomszktól északra fekvő terület, széles térségek. Tomszktól északra folyók és tajga – pillantással nem tekintheted át, szemmel át nem láthatod. Ez a vidék, ezek a partok végeérhetetlenek. Tomszktól Müldzsinó 700 kilométerre van. Amit akkor láthatunk, ha helikopterrel repülünk a Kargaszoki járásban, ahol élünk, az éppen ez: a tajga és a mocsár váltogatják egymást. A végeérhetetlen Vaszjugáni mocsár. A tajga zöld tengere, bozótosok, alacsony erdő a mocsárban, tőzegmocsár és a kis tajgai folyók ezrei.

818 A kimutathatóan használt források: Sirelius 2001; Kulemzin – Lukina 1977.

819 A tematikus egzotizálás (ők a természetnek a világ dolgain bölcselkedő tiszta gyermekei) és szövegszerű birtokba vétel (pl. a birtokos személyjeles szóhasználat: „a mi Pernjanginjaink") mellett elsősorban arra gondolok, hogy az illusztrációul használt képek egy része, illetve az aláfestő zene is egyértelműen az északabbi hantikról szól, tőlük származik. A képeket, rajzokat a viseletbe öltözött hantikról nyilvánvalóan érdekesebbnek találták a helyi „hantiknál", illetve zenét máshonnan lehetetlen is lett volna használniuk, hiszen egyetlen, orosz hatásokat mutató hanti nyelvű csasztuskán kívül a vaszjugáni hantik zenéjéről, dalairól gyakorlatilag nem tudunk semmit, azt leszámítva, hogy milyen hangszereket használtak.

820 Novikov et al. Három, a szövegben megnevezett diák készítette a filmet Szvetlana Keredzsi-Ogli segítségével.

A Nyurolka folyó, amelyről most éppen szó esik, a Vaszjugán jobb oldali mellékfolyója, amely pedig az Ob bal oldali mellékfolyója. Hantiul a „jugán" folyót jelent. A Nyurolka hanti folyó, amit Lápos folyónak lehet fordítani. A szölkup „nyur" szó lápot jelent. A hantik „jargan jugannak", Szamojéd folyónak nevezik ezt a folyót. A Nyurolka hossza négyszázötven-ötszáz kilométer.

1930-ig kivétel nélkül csak hantik éltek mellette. A folyó torkolatától hatvannégy kilométerre felfele volt „Müldzsi puhol", Jurti Müldzsini. A Müldzsin nemzetség a nevét a „müldzsi" szóról kapta, ami egy éles pengéből és egy méternél hosszabb nyírfanyélből álló fegyver neve volt, amit dárdának neveznek az oroszok. Ezzel a „müldzsivel" mentek medvére vadászni a hantik, és ezzel vágtak jeleket maguknak a vadászútjaikon, ösvényt irtottak maguknak a bozótosban.

Mi, müldzsinóiak, Novikov Alekszandr, Haliulin Nyikolaj és Novikov Manszur itt születtünk és itt élünk a hanti nevű Müldzsinóban, amit 1943-ban alapítottak kitelepített kulákok számára, akiket 1931-ben telepítettek a Kargaszoki járásba. Jurti Müldzsini a Nyurolka bal partján állt, ám a mi településünket a folyó jobb oldalán alapították meg. Zajlott a háború, és a hazának fára volt szüksége, ezért alapították ezt az új fakitermelő telepet. A nagyszüleink száműzöttként éltek itt. A hantiknak köszönhetően maradtak életben közülük sokan, mert azok megtanították őket halat fogni, elejteni az erdőben elérhető élelmet, összegyűjteni a gombát, bogyókat és a cirbolyamagot. Csak 2005-ben tudtuk meg, hogy ők is résztvevői voltak a Nagy Honvédő Háborúnak.

Sajnos a Müldzsin nemzetségből senki nem maradt a faluban, egyesek meghaltak, mások elestek a háborúban, mások áttelepültek új lakóhelyeikre. De a Perjangin nemzetség utolsó tagjai még köztünk élnek, akikről nem kívánunk tovább hallgatni. A tizenkilencedik század végén, a huszadik század elején a Pernjangin nemzetség nagyon gazdagon élt. Kétemeletes házuk és módos háztartásuk volt. Ahogy minden hanti, így ők is a tajga és a folyó ajándékaiból éltek, ezenkívül rengeteg marhát, lovat tartottak. A birtokuk csaknem a Nyurolka torkolatáig tartott, ameddig vízjárta rétjeik és zöld mezőik nyúltak. A folyó felső folyásánál marhát tartani igen nehéz volt igazi rétek híján. Bár a Nyurolka mellett, nehezen megközelíthető helyen éltek, mégis kapcsolatot tartottak a távoli világgal is a kupeceken keresztül, akik januártól márciusig jártak köztük, amikor végre befagyott a híres Vaszjugáni mocsár.

Kemény és veszélyekkel teli volt a hantik élete. Ilyen körülmények között csak a legerősebbek, a legkikezdhetetlenebb egészségűek tudtak életben maradni, és tartották fenn nemzetségüket. Ilyenek voltak a mi Pernjanginjaink is. Pontosan ilyen[821] *veremházakban laktak a cári időkben – ahogy a hantik hívják ezt a korszakot. Később a hantik is házakat kezdtek építeni maguknak.*

Az oroszoknak a Nyurolkára érkezésével a hantik életében hatalmas változások álltak be, de nem a javukra. A hantik a természet gyermekei, köztük az ember nem lehetett magányos. A tajga, ahol a hantik éltek, az élet iskolája volt, és ennek

[821] Itt a szöveg a prezentáció illusztrációjára utal.

az iskolának a pedagógusai a természet, az öregek és a szóbeli néphagyomány voltak, amelyet továbbadtak a fiatalabb generációnak. A gyermek, akit így neveltek, tisztelte az életformájukat, és ennek köszönhetően érte el az önállóságát.

A vadász szoros kapcsolatban van a kutyájával, míg a halász a maga csónakjával, bödönhajójával. A bödönhajóban telt el a hanti nemzetségek életének java része. A bödönhajójuknak köszönhetően nem szakadtak el családjaiktól a halászati szezon alatt sem.

Érdekes, hogy a hantik mértékletesen éltek, mindig sok időt fordítottak arra, hogy az élet értelmén elmélkedjenek. A hosszú utazások alatt, sietség nélkül csónakázva, összekapcsolták életüket a környező természettel, a szellemekkel.

A legfontosabb élelmük a hal volt. Leggyakrabban rekesztékekkel halásztak, amelyek megállították a gyors folyókat. A folyókat keresztben elkerítve egy rést, átjárót hagytak csak, amelybe egy vékony vesszőszálakból font csapdát, varsát állítottak. Pontosan ebbe kellett belemennie a halaknak, mivel nem volt más lehetséges útjuk. Ez nagyon megbízható, sikeres formája volt a halászatnak.

És 2008. december 13-án Müldzsinó lakói újra rekesztéket állítottak a Müldzsinka folyón, amelyik a Nyurolkába éppen a falu mellett ömlik. A falu minden lakója továbbra is hanti módra halászik, csak a varsát nem hajlékony vesszőből, hanem vashuzalból készítik. A hanti halászat minden cselfogására már kiskoruk óta tanítjuk a gyermekeinket, hiszen kora gyerekkora óta futkos itt mindenki a Müldzsinkára és a Nyurolkára horgászbotokkal. A szülők magukkal viszik gyerekeiket a tavaszi halászatra és vadászatra.

Ahogy már említettük, a hantik legfontosabb tápláléka a hal volt. Ezért a falvaik mindig a víz mellett voltak, folyók, tavak, mellékágak partján. Ilyen körülmények között a hantik nem élhettek meg csónaképítés és csónakhasználat nélkül. Ennek több fajtáját is ismerték. A hantik első bödönhajói nyírkéregből voltak, de ahogy megjelentek a fejszék, a hantik élete igen megváltozott. Így már tudtak maguknak csónakokat építeni, és elutazni a jó halász- és vadászhelyekre, bármily messze legyenek is. A legelterjedtebb csónak a bödönhajó volt, amit „oblaszoknak" neveznek. Ez a rezgőnyár négy–nyolc méteres törzséből készült, és akár három mázsa teher szállítására is alkalmas volt. Hogy miért éppen a rezgőnyár? Azért, mert ez a fa igen puha, engedelmeskedik az ember különböző cselekedeteinek, könnyű vele dolgozni. Nyáron az egész család bepakolta a szükséges felszerelést, szerszámokat, ruhát, és elindultak a Nyurolka folyón halászni. Ott álltak meg, ahol az megfelelő volt a halászat számára. Rögtön nem túl bonyolult hajlékot, nyírkéreggel borított sátrat építettek maguknak.

Ma is mindegyikünk tudja használni a bödönhajót, de hogy megtanuljuk megcsinálni, ez volt a feladatunk. Szerencsére köztünk élnek még őslakosok, ezért Valentyin Fedotovics Pernjanginhoz fordultunk. Nem a bödönhajó méretét akartuk pontosan lemásolni, hanem a készítés módját akartuk megismerni. Íme, a saját kezünkkel készített bödönhajó. Most már csak ki kell szárítani.[822]

[822] A filmben közben a projekt tagjai által készített bödönhajó modelljéről mutatnak fényképeket.

Körülbelül 25 évvel ezelőtt Jurij Szinatyekó megérkezett Müldzsinóba, és itt is maradt örökre. A vadászat és halászat sok titkát tanulta meg Valentyin Fedotovicstól. És mi, akik felkerestük őt a házában, sok érdekeset fedeztünk fel, amit ő maga készített saját kezűleg, hanti minták alapján. Ahogyan ezt az amulettet is. És megtanulta a vadász-sílécek készítését is.

A találkozásaink Valentyin Fedotoviccsal tovább folytatódtak, és sokat mesélt immár a saját nemzetségéről, a Pernjanginokról is. Télen a hantik szánokkal közlekedtek. A szán talpát cirbolya- vagy erdeifenyőből készítették, az ülését erdeifenyőből, a borítását nyírkéregből, kötéseit zelnicegyökérből. A hámot az emberek a válluk alatt vetették át, a kutyák hámját az állatok nyakára kötötték, és a hám mellett zsinegek voltak, amiket a kutya melle alatt kötöttek meg: az állat a mellével húzott.

Az 1941-es év. Megkezdődött a Nagy Honvédő Háború, amely kegyetlen tanítója volt hazánk minden népének, közte a hantiknak is. Csak a Kargaszoki járásból 6161 ember ment a frontra, köztük a mi Pernjanginjaink is. A Pernjanginok közül heten mentek a frontra. Hatan 1941 szeptemberében hunytak el, Fjodor Jelemjanovics 1942 májusában. Egyik Pernjangin sem tudott írni, így a rokonok egy levelet sem kaptak. Fedot Szemjonovics gyermekei egészen a hetvenes évekig semmit nem tudtak az apjukról, amikor is a hadseregparancsnokságtól értesítés érkezett, hogy eltűnt minden további hír nélkül. Egyáltalán nem igazán értették, hogy lehetséges ez. Ezen túl őket, „hantikat”, akik nem tértek haza a véres harcmezőről, sosem említették meg még a Győzelem Napján sem. És a Pernjanginok hallgattak.

2003-ban, amikor helytörténeti szakkört alapítottunk, adatokat kezdtünk gyűjteni mindenkiről, aki a Nyurolkáról elment a frontra. És csak 2005-ben találtunk híradást hanti földijeinkről. Csak egy fotó van az 1911-ben született Vaszilij Szemjonovics Pernjanginról, amit féltve őriz az unokahúga. 1941 májusában Ulán Udéban szolgált.[823]

Amikor 2005. május kilencedikén megünnepeltük a Nagy Győzelem hatvanadik évfordulóját, megjelöltük a harci cselekmények, illetve az elhalálozásuk helyét, és a falu kultúrházának színpadjáról felolvastuk a Pernjanginok, Müldzsinek, Angalinok nevét, akkor lehetett csak látni a rokonaik felderülő arcát. A hála és a büszkeség könnyeivel a szemükben emlékeztek családtagjaikra. Ez a falu minden lakosát mélyen megrendítette.

2008. szeptember elsején a falunkban emléktáblát avattunk a Nagy Honvédő Háborúban elesett harcosaink-földijeink tiszteletére. Ezen olvasható a Pernjangin testvérek, az Angalinok, a Müldzsinek, Karaulovok, Igljakovok, Kucsukovok neve – mindegyikük hanti. És itt van a kitelepítettek névsora is: Bocskarjov, Lavrusenkó, Karjagin és mások.

Úgy tűnhet, hogy a Pernjanginok semmi különöset nem csináltak az életükben, halat és vadat ejtettek el, leadva azt az államnak, ám életüket is

[823] Mutatják a képet a filmben.

Emlékpark Müldzsinóban: balra a Nagy Honvédő Háború áldozatainak emléktáblájával, jobbra pedig a sztálini kitelepítések emléktáblájával (2012). Ez utóbbi szövege Alekszandr Vertyinszkij sanzonénekes és költő 1917-es То, что я должен сказать (Amit el kell mondanom) c. románcának híres, eredetileg háborúellenes részlete: „Вы скажите, зачем и кому это нужно, / Кто послал их на смерть не дрожашей рукой. / Только так беспощадно так зло и не нужно / Опустили их в вечный покой.” (Mondják meg, miért és kinek kell ez, / Ki küldte őket rezzenéstelen kézzel a halálba. / Ily könyörtelenül, vadul és szükségtelenül egyszerűen / végső nyugalomba helyezték őket.)

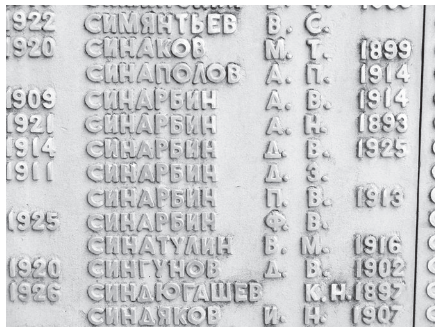
feláldozták a hazájuk védelmében. És rájuk nézve, örökké fáradozókra, látva, hogy annyira szerényen élnek, fájdalmas azt még csak látni is, nem hiába gondolunk arra, hogy micsoda lelki gazdagsággal bírtak a hantik. Most már alig néhányan maradtak közülük. Nem kapnak semmiféle kedvezményt, mint az északi kis lélekszámú népek tagjai, és bizony, vannak olyanok is, akik az alkohol rabságába estek, hála azoknak az oroszoknak, akik megtanították őket a „tüzes víz” ivására. Meg vannak fosztva azoktól a vadászterületektől, amelyeken az őseik éltek, az utódok pedig szégyellik a saját nemzetiségüket. De a lelkük tiszta, és tiszta szívvel átadják nekünk tapasztalataikat arról, hogy hogyan kell túlélni a tajgában.

Úgy tűnik tehát, hogy kialakítható olyan narratíva is, amely a „hantikat” is beemeli a régió emlékezetébe, annak ellenére, hogy korábbi kirekesztett-

A tomszki hősi emlékpark, a Лагерный Сад a második világháborúban elesett katonák nevét feltüntető táblákkal, valamint az egyik tábla részlete a minden bizonnyal vaszjugáni „hanti" Szinarbin család áldozatainak nevével (2012 és 2014)

ségük legalább ennyire logikus volt. A „hantik" bevonása a lokális emlékezetbe ugyancsak a régió történetének két alapmomentumára épít: a szenvedéstörténetre, vagyis a kitelepítésekre; és a dicsőséges múltra, vagyis a Nagy Honvédő Háborúra. Egyre gyakrabban hallani arról, amit korábban részletesen elemeztem,[824] hogy a „hantik" tapasztalata, segítsége nélkül a kitelepítetteknek alig lett volna esélyük a túlélésre, hogy szökési kísérleteiket is támogatták, és hogy rendszeressé, meghatározóvá váltak a vegyes házasságok is. Egyre gyakrabban hangzik el, hogy a kitelepítettek és a „hantik" annak ellenére tanultak meg együtt élni, hogy mindkét felet ijesztgették, fenyegették a másikkal: a politikai tisztek a kitelepítetteknek vadakként írták le a „hantikat", míg a „hantiknak" köztörvényes bűnözőkként festették le a kitelepítetteket. Ugyanakkor egyre gyakrabban kerül szóba az is, hogy a „hantik" is áldozatai voltak a kitelepítéseknek, még ha közvetetten is, mert az ő életüket is teljes mértékben átírta a 20. század két meghatározó évtizede: az ő falvaikat is feldúlták, később ezeket meg is szüntették, sőt elvesztették vadászterületeiket is. Arról is egyre gyakrabban emlékeznek meg, hogy a „hantik" is részt vettek a második világháborúban, hogy ők is megnevezhetők a háború „hősei" között, hiszen amiatt, hogy mesterlövészként alkalmazták őket, az oroszokénál talán jelentősebb arányban is haltak meg a harcokban.

Így mind a két – ténylegesen és egyformán tragikus – személyes tapasztalat, a kitelepítetteknek a szülőkörnyezetből való egyidejű fizikai és morális kite-

[824] Lásd kötetünk 146–153. oldalait.

lepítése, illetve a saját tájból való szimbolikus kiszakíttatás, a „hantik" sorsa egyaránt része lehet a sztálini megtorlások mesternarratívájának; egymást kiegészítő, nem pedig kizáró viszonyban állnak egymással. Sőt a kitelepítettek és a „hantik" egyszerre, egymás mellett szerepelnek Oroszország, a megye és a járás emlékezeti munkájában, az összoroszországi identitást alapvetően meghatározó Nagy Honvédő Háború narratívájában is.

Osztjákokból hantik

A fenti projektekből leszűrhető tanulságok fényében nyilvánvaló, hogy a helyi őslakos népek felhasználása elsősorban a többségi társadalom elvárásainak, sztereotípiáinak felel meg: a „hantikat" a „természetes élet", egyfajta kimerevített etnikus népi kultúra, illetve népművészet élő hordozóiként, afféle kulturális tárolóedényként kezelik. Ez a folyamat nem választható el a kisebbségi szervezetek „kulturális brókereinek" hagyományteremtő, örökségesítő *(patrimonizáló)* törekvéseitől, az őslakos, közte a „hanti" kultúrát piaci fogyasztásra felkínáló gyakorlattól.

Az „osztjákok" láthatóvá, vagyis „hantivá" válása egyenesen vezetett oda, hogy a járás nyilvánosságában egyre gyakrabban bukkannak fel. Az alábbiakban egy ilyen esetről fogok beszámolni. Ugyan a járás büszkesége, brandje a korábban már említett, a kitelepítés éveit a Vaszjugán mellett töltő, 2019-ben elhunyt Vadim Maksejev, az észtországi orosz író, de a járás és a megye „színpadán" az utóbbi évtizedben felbukkant Nagyezsda Broniszlavovna Vjalova is. 2015-ben Andrej Petrovics Aseulov, a Kargaszoki járás adminisztratív vezetője úgy mutatta be Vjalovát a megye kultúrpolitikáért felelős vezető politikusainak, hogy „ő nemcsak a Kargaszoki járás, de talán az egész Tomszki megye leghíresebb embere".[825] Ez már csak azért is meglepő, mert Vjalovát egy olyan járásban nevezték a „leghíresebb embernek", amelyben egy alacsony presztízsű, csekély lélekszámú kisebbséget képvisel. Ki is hát ez a „hanti" asszony?

Nagyezsda Broniszlavovna Vjalova 1952-ben született a Tomszki megyében, a Vaszjugán melletti Zabegalovkában. Számára családjának anyai ága a meghatározó, etnikus identitásának is ez az alapja. Anyai nagyapja ugyanis „hanti" volt, a Muraszov *nemzetségből,*[826] tudomása szerint a Szinjáról származtak a Vaszjugánra.[827] Úgy tudja, nagyapjáék eredetileg jól éltek, halásztak

[825] Egy megyei hírportál idézi a járás elsőszámú vezetőjét: http://tomsk-novosti.ru/master-sibirskih-vyrezanok/ (utolsó letöltés: 2020.08.31.).

[826] Vjalova szóhasználata.

[827] A Muraszovok valóban nem sorolódnak az eredendően vaszjugáni hanti családok közé (Nagy Z. 2007a), ugyanakkor az anyakönyvi feljegyzések szerint a 19–20. század fordulóján már többen éltek közülük a Vaszjugán mellett, különösen Uszty-Csizsapka telepü-

és vadásztak, de amikor egyre több orosz települt a közelükbe, a drasztikusan lecsökkent halász- és vadászterület miatt a Timre költöztek. Ismeretei szerint ott halt meg nagyapjának az első felesége és két fia is, feketehimlőben, ezért megmaradt három fiával a nagyapa visszaköltözött a Vaszjugánra. Itt találkozott össze az erdőben későbbi feleségével és annak fiútestvéreivel, akik akkorra már árvaságra jutottak. A két legidősebb fiú megállapodott a nagyapjával, hogy húgukat elveszi feleségül, és együtt fogják nevelni az ő három fiával együtt az öccsüket is.

Anyai nagyanyjának családja hosszú utat járt be, mire a Vaszjugánra került. Az Omszki megyéből származó félig orosz, félig csuvas család az Amur mellett próbálkozott – sikertelenül – aranymosással, majd onnan utaztak Tomszkba, ahonnan a remélt halász- és vadászzsákmány vonzotta őket a Vaszjugán mellé. Itt haltak meg Vjalova dédszülei, és itt adták nagyanyját férjhez a bátyjai.

Vjalova nagyapját 1942-ben letartóztatták, mert a családja számára titokban halászott, és nem is tért többet haza. Édesanyja gyerek volt még, amikor a család férfi nélkül maradt. Vjalova – akárcsak húga és unokatestvérei is – törvénytelen gyerekként született. Nemzőapja orosz volt, a járásközponthoz közeli településről, de egyáltalán nem tartották vele a kapcsolatot. Anyja végül férjhez ment egy fehéroroszországi lengyel férfihoz, akinek a nevét Vjalova később családi és apai névként fel is vette. A nevelőapja szülei a németek által megszállt területen voltak partizánok: egy házkutatás során őt gyerekként a németek úgy összerugdosták, hogy élete végéig mozgássérült lett. Fejsérülését, ami miatt fémlemez volt a koponyájában, akkor szerezte, amikor az árvaház felé utazva – nevelőapja szüleit végül a német katonák kivégezték – kiugrott a vonatból, és megszökött.

Vjalova tízévesen kezdett iskolába járni az uszty-csizsapkai internátusba. A faluban két bentlakásos iskola volt, egy a kitelepítettek gyerekeinek, egy pedig az őshonos „osztják" gyerekeknek, illetve a csonka családokból származóknak. A két iskola közül az „osztják" internátusnak volt kisebb presztízse, a másik iskolában tanulók sokat csúfolták az itt lakó gyerekeket, Vjalováékat pedig különösen sokat bántották, mert törvénytelen gyerekek voltak. Ekkor Zabegalovkából már átköltöztek Uralkába, ahol ugyancsak sok bántás érte őt osztjáksága miatt, hiszen a faluban rajtuk kívül csak kitelepített családok éltek.

Mivel igen későn kezdte az iskolát, húszéves volt, mire az akkor kötelező tíz osztályt befejezte. Szeretett volna felvételizni Tomszkba matematika–fizika szakos tanárnak, de összeesett az utcán, másfél hónapra kórházba került, lemaradt az egyetemről. Először szülei falujának művelődési házában,

lésen. Vjalova saját készítésű családfája szerint már az ükapja is itt született, 1867-ben. A család minden bizonnyal alexandrovói hanti, egy Muraszovo nevű település volt is az Alexandrovói járás területén.

a klubban kezdett dolgozni, majd hajdani internátusa iskolájában kezdett el matematikát tanítani. Nyugdíjazásáig különböző iskolákban tanított elsősorban készség- és természettudományos tárgyakat, illetve dolgozott művelődési házakban népművelőként és még mozigépészként is, valamint könyvtáros is volt – ehhez végzettséget is szerzett.

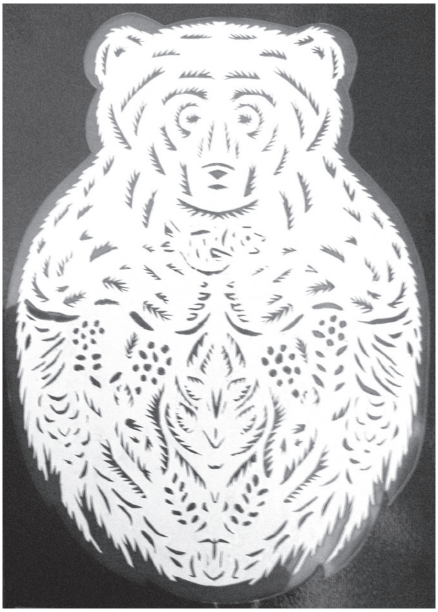
Az orosz és lett ősöket is számon tartó Viktor Vjalovval Naunakban házasodott össze 1970-ben. Viktor családját a sztálini időkben kétszer is kulákká nyilvánították, és ide telepítették. Öt gyermekük született; jelenleg tíz unokájuk van. Bondarkában élnek, a járásközponttól, Kargaszoktól hat kilométerre, egy immáron közösségi szolgáltatás nélküli faluban. Gyerekeik, unokáik különköltöztek. Férje is és ő is nyugdíjasok.

Igen korán, 46 évesen vonult nyugdíjba: az északi területeken korengedménnyel nyugdíjazzák az embereket. Ehhez a korai időponthoz az is hozzájárult, hogy az iskoláját megszüntették. Idejét kitöltő elfoglaltságot keresve kezdett el kézművességgel foglalkozni. Különböző mesterségeket próbált ki: fára vésett képeket, nyírkéreg edényeket készített, vesszőkosarakat font, gyöngyöt szőtt, horgolt, varrt, babákat készített. Ez egybeesett azzal, hogy „2000-ben aktivizálódtak az északi népek mozgalmai”,[828] ezért feltámadt érdeklődése a vaszjugáni hantik kultúrája iránt, és a helyben elérhető könyvekből utánaolvasott a témának. Egyre aktívabban kapcsolódott be a „hanti” nemzetiségi kulturális csoportok életébe: a járásközpontban obscsinát alapítottak, majd 2004-ben megalapították az Aj-Pjajah[829] klubot, amelynek célja a „hanti” hagyományok feltárása, kutatása és propagálása volt. A klub közel tíz évig működött.

2002-ben talált rá arra a műfajra, amelyben igazán megtalálta önmagát, a papírkivágásra. Egyszerű fehér papírból kisolló segítségével, mindenféle előrajzolás és tervezés nélkül képeket vág ki, amiket ma már általában színes háttér elé ragaszt, és fóliával is bevon. Képei egyediek, még önmaga számára is megismételhetetlenek, *„minden másolás mintha önmaga paródiája lett volna”*, így fel is hagyott ezzel. Kivágásai aprók, légiesen könnyedek, ritmusosak, igen sűrűn sorakoznak egymás mellett. A keretben „hanti” motívumokra emlékeztető díszítés fut, ami stilizált állatokat és növényeket ábrázol. A figurákat hol „negatívban”, hol „pozitívban” mutatja. Pengével is próbált dolgozni, de az eljárás túlságosan szögletes kivágásokat eredményezett, nem tudta kellő aprólékossággal követni a figurák sziluettjét. Kivágásai egyre híresebbé tették, az áttörést a 2010-es kargaszoki kiállítása hozta meg. Ekkor, a kiállítás látogatottságának, illetve az őt felkapó sajtó egymás után megjelenő cikkeinek köszönhetően, gyakorlatilag az egész járás megismerte a nevét.

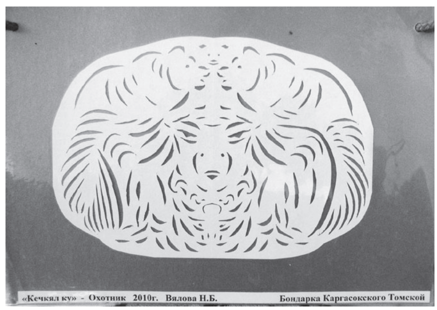
[828] Vjalova 2015: 5.

[829] Jelentése Vjalova szerint ’mindent egy rakásba’. (Vö. Mogutajev 1996: 35: ӓй пяях – в одну кучу – ’egy rakásba, halomba’.)

Papírkivágások színes háttérre ragasztva: „A medve", „A rokon" és „A vadász" (2012)

Már 2010 előtt hozzáfogott ismeretterjesztő munkájához is. Óvodákat, iskolákat keresett fel a gyerekek életkorának megfelelő hosszúságú előadásokkal, amelyekben a „hantik" életéről, a természetről mesélt, illetve rövid, az idő előrehaladtával egyre inkább versbe öntött történeteket mondott nekik. A „hantinak" mondott történetekbe eleinte csak néhány „hanti" szót csempészett, ma azonban már két nyelven mondja el őket, párhuzamosan hantiul és oroszul. Az előadások közben tematikus kivágásai segítségével mutatja be, magyarázza a történetet, illetve fából, ruhaanyagból készült bábokkal játssza el őket. Az ismeretterjesztő előadásokat alkalmanként fényképek kivetítésével kíséri, és a maga által készített használati tárgyakat is megmutatja, körbeadja. Minden előadását úgy vezeti be, hogy dorombján néhány dallamot eljátszik. Előadásainak témája a helyi természet mellett a vaszjugáni „hantik" életéről szól, a maga készítette tárgyakat, meséket „hanti" örökségként tálalja, illetve „hanti" ruhába is beöltözik minden alkalommal, hogy ezzel is kifejezze etnikus hovatartozását.

Vjalova történetet mesél maga készítette babákkal, illetve kivágásaival (2012)

Vjalovának feltett szándéka volt, hogy a „hantik" kultúráját megismertesse, elismertesse. Ennek eszközéül a népművészetet választotta,[830] mert a gyerekek szerinte alapvetően a tárgyakon keresztül ismerik meg a világot[831] – márpedig ő elsősorban a gyerekekhez kívánt szólni. Éppen ezért tartja olyan fontosnak azt, hogy az előadásai szórakoztatóak legyenek, hiszen a fiatalok csak így hajlandóak tanulni. „Azt szeretném, hogy a következő generáció ne felejtse el a történelmünket, hagyományainkat, a régi életmódot. Az újtól nem elzárkózva felidézni és tisztelni kell a régit is."[832] Óráit éppen ezért általában a következő figyelemfelkeltő frázissal szokta kezdeni: *Srácok, most valami olyat mesélek nektek, ami nincs az interneten.*

A népművészet és a „hanti" kultúra felemelése Vjalovánál oly szorosan kapcsolódik egymáshoz, hogy kézműveskedésének indulását is az őslakos népek mozgalmainak kezdetéhez kapcsolta.[833] Magát megmentőnek, őrzőnek tartja:

Őrző, őrző,
Gyökereim megőrzöm.
Őrző, őrző,
Az embereknek megmutatom.[834]

Vjalova mára a Kargaszoki járás brandje,[835] védjegye lett. Kivágásaiból képeslapsorozatokat, hűtőmágneseket készítenek, kis példányszámú helyi kiadásokban megjelentetik illusztrált verseit, pólókra, ingekre felfestve árulják kivágásait, amelyeket még az autó hátsó ablakára vagy éppen a ház homlokzatára ragasztható matricákon is fel lehet fedezni. *Szibériai papírkivágások*[836] címmel önálló albuma jelent meg, illetve egy mesekönyvhöz[837] is készített illusztrációkat. Kiállításaival, előadásaival bejárta az egész járást, megyét, de szerepelt Moszkvában, Abakánban, Novoszibirszkben, Szurgutban, Hanti-Manyszijszkban és természetesen Tomszkban, sőt meghívták Kínába, Harbinba is. A Tomszki Pedagógiai Egyetemen tanfolyamot is tartott, de kiállításaival, előadásaival állandó szereplője a környék szinte minden nemzetiségi fesztiváljának, kézművestáborának, -vásárának. Számtalan elismerésben, kitüntetésben részesült.[838] 2013-ban művészete felkerült a „Szellemi Örökség

[830] Vjalova 2011: 91.
[831] Vjalova é. n.: 1.
[832] Petrucsenko 2010: 135.
[833] Vjalova 2006: 46.
[834] Vjalova 2011: 91.
[835] Elliot – Davies 2006.
[836] Vjalova 2013.
[837] Mejko 2014.
[838] Ezeket önálló fejezetben sorolja fel albumában is.

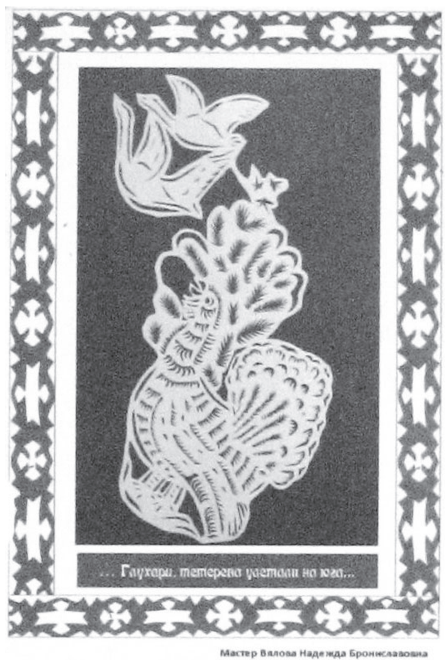
Vjalova gyerekekkel egy óvodai bemutatón, illetve egy projektbemutatón a Vjalova által kézzel varrt „hanti", pontosabban saját készítésű ruhában (Anna Gennagyjevna Vjalova felvételei)

Tomszk megyei Listájára",[839] 2014-ben pedig a Tomszk megyei közgyűlés az „alkotó személyiség" kategóriában ítélte neki „Az év asszonya" titulust, az indoklás szerint „az északi őshonos népek kultúrájának és tradícióinak

[839] Наследие… http://www.sokik.ru/vyalova_n_b_v_smi-3003.html (utolsó letöltés: 2020.08.31.).

Szuvenírboltban kapható tárgyak Vjalova motívumaival: lenvászon táska („Siketfajd", 2012), lenvászon ing („A medve", 2016) és hűtőmágnes („A siketfajdok elrepültek délre", 2016)

feltámasztásáért és népszerűsítéséért és a felnövekvő nemzedékeknek a szülőföld története szeretetére való neveléséért".[840] Ugyancsak ebben az évben nyerte el „A kultúra területén tanúsított önfeláldozó munkáért" kitüntető címet is a járási közgyűléstől.

Vjalova ma a legismertebb vaszjugáni „hanti". A már említett járási vezető szavai szerint „Nagyezsda Vjalova képei tették híressé a vaszjugáni »hantikat«, ha nem is az egész világon, de számos szegletében mindenképpen".[841] Őt tekintik a „hantik" nagykövetének, „neki köszönhetően

[840] Поздравляем и гордимся!!! http://www.sokik.ru/news-5961.html (utolsó letöltés: 2020.08.31.).

[841] Мастер сибирских вырезанок http://tomsk-novosti.ru/master-sibirskih-vyrezanok/ (utolsó letöltés: 2020.08.31.).

tudnak ma már sokan a vaszjugáni hantikról". Vjalova szerepét igazából akkor tudjuk igazán felbecsülni, ha összevetjük azzal, hogy – mint láttuk – korábban a járásban lényegében lumpenizálódott, marginalizálódott szegénységi csoportként viszonyultak a hantikhoz. Ebben a helyzetben vált Vjalova neves művésszé, hírességgé, aki öndefiníciójában elsősorban „hantiságára" hivatkozott, magát a „hantik" képviselőjének, zászlóvivőjének tekintette, ráadásul a helyi nyilvánosság fórumain talán még inkább annak tekintették őt. A járás közvéleménye ráismert benne a köztük élő egzotikus etnikai kisebbségre, aki felkeltette a figyelmüket, és érdeklődésüket *saját népük* felé irányította.

Mindezek ismeretében nem meglepő, hogy Vjalova munkásságát környezete autentikus vaszjugáni „hanti" művészetnek tekinti. Maga Vjalova is így reflektál magára, ámbár az ő megfogalmazása sokszor jóval óvatosabb. Elsődleges hivatkozási alapja éppen ezért szinte mindig az, hogy az ihlet, a motívumok, a technikák és a történetek elsősorban a gyerekkorából jönnek *(„gyerekkoromból jól emlékszem").* Egész munkásságát azzal indokolja, hogy *„gyerekkoromban is azt láttam, hogy körülöttem mindig mindenki csinál, alkot valamit".*[842] Megfogalmazásának óvatossága érthető is, hiszen szülei nem „hanti" közegben, nem „hanti" módon éltek, a család egyetlen „hanti" felmenője, anyai nagyapja Vjalova születése előtt éppen 10 évvel halt meg, így nem volt lehetősége az akkoriban gyökeres változáson átmenő vaszjugáni „hanti" kultúrát belülről megismerni. Forrásai felvillanó gyermekkori emlékei mellett elsősorban irodalmiak: nyugdíjba vonulása után kezdett el olvasni a vaszjugáni „hantikról"; képzőművészeti motívumokat, mintákat Lukina keleti „hantik" ornamentikájáról szóló albumában[843] talált; sokat forgatta Sirelius naplóját is, amiben egy őse fényképét is felismerni vélte;[844] történeteinek pedig – amelyekről azt mondja, hogy *„a gyerekkorom emlékei közül úsznak elő"* – fontos forrása egy folklórgyűjtemény.[845]

Érdemes néhány témára részletesebben is kitérni, amit alkotásai vetnek fel. Eddig körülbelül hetven babát készített, de egy részüket már elajándékozta. Ezek az *amulett-babák* viszonylag nagyok, dísztelen ruhába vannak öltöztetve, a belsejükben egy ruhaanyagból készített henger segíti azt, hogy megálljanak a lábukon. Hogy a vaszjugáni „hantik" milyen babákat készítettek, források hiányában ma már nem tudjuk, de a hanti babák általában jóval kisebbek, mint az általa készítettek, belül üresek, kívül pedig díszes ruhát kapnak. Dorombjátéka sem emlékeztet a vaszjugáni hantikéra, hiszen az általa használt doromb az Altáj vidékéről származó fém hangszer, míg a vaszjugániaké elsősorban csontból, esetleg fából készült, az alakja és a megszólaltatási módja is más volt: nem ujjal kellett megpengetni, hanem

[842] Vjalova 2010: 126.
[843] Lukina 1979.
[844] Sirelius 2001: 39.
[845] Kulemzin – Lukina 1973.

egy zsineget kellett húzogatni.[846] Az általa készített „hanti" táska, hátizsák hímzésének köszönhetően elsősorban az ajándékboltok szuvenírtárgyaira hasonlít, az általa használt „hanti" elnevezés pedig nem hátizsákot, hanem tűtartó táskát jelent.[847] Ezenkívül táskákat és takarókat is készít foltvarrásos technikával: *„Az amerikaiak azt mondják rá, patchwork. De a »hantik« is mindig foglalkoztak ezzel, hagyományosan."*

Az a művészeti ág, ami igazán híressé teszi őt, az egyedinek tartott papírkivágási technikája. Ennek semmiféle „hanti" előzménye nincsen,[848] ezt Vjalova maga sem állítja. A technika egyértelműen gyerekkorára emlékezteti: édesanyja újságpapírból vágott ki függönyöket, amiket állat- és faágmintákkal díszítettek, a polcokat csipkésre kivágott papírokkal fedték le, maga pedig sok szalvétát, poháralátétet vágott, az ablakokra hópihéket készített. Sokkal előbb ismerte meg a papírkivágást, mint a rajzolást, bevallása szerint ceruzát először csak az iskolában látott. Megjelent interjúiban, a vele készített beszélgetésben azt hangsúlyozta, hogy technikája egyedi, nincs analógiája sehol a világon,[849] előképei pedig csak ezek a halvány gyerekkori emlékek. Míg korábban arról beszélt, hogy megpróbálta a technikát nyírfakéregre is átvinni, sikertelenül,[850] ma egyre gyakrabban úgy interpretálja, mintha a kivágás eredetileg „hanti" nyírfakéreg-díszítési technika lett volna, ezt ismerte volna meg először, ezzel kezdett volna dolgozni, és később ökológiai okokból vitte volna át papírra, hogy ne kelljen emiatt a fákat bántania.[851]

A sajtó azonban hajlandó volt ezt a technikát „hantiként" elismerni: „ez egy sajátos díszítőművészeti forma, ami a »hantik« között szélesen elterjedt".[852] Sőt technikájának a hanti díszítőművészeti hagyományokkal való rokonítása a néprajzi szakirodalomban is felbukkant. Rüngyina[853] szerint

846 Tucskova 2001: 126.

847 „Кавлак – сумка с отделениями для хранения иголок, ниток и другой мелочи" (Mogutajev 1996: 93).

848 Hacsak arra nem gondolunk, hogy Sirelius a nyírkéreg-díszítés öt lehetséges módja közül az egyiknek a kivágást nevezi (Lukina – Szokolova – Szjázi 2005: 193).

849 A papírkivágás Kínában igen elterjedt művészeti ág, 2009 óta része az UNESCO világörökségi listájának (vö. McCormick 2011: 285; *Terebess Ázsia Lexikon:* http://terebess.hu/keletkultinfo/lexikon/papirkivagas.html (utolsó letöltés: 2020.08.28.); Tóth 2010). A világ más pontjain is ismert technika a papírkivágás, Európában legismertebb formája a 18. századtól igen népszerű árnykép-technika, melyek közül minden bizonnyal a Hans Christian Andersen készítette „sziluettek" a leghíresebbek: Hans Christian Andersen's Paper Cuts in The Royal Library – http://wayback-01.kb.dk/wayback/20101108104614/ (utolsó letöltés: 2016.11.12.); http://www2.kb.dk/elib/mss/hcaklip/index-en.htm (utolsó letöltés: 2016.11.12.).

850 Vjalova 2006: 47.

851 ТГПУ учится у Надежды Вяловой http://www.sokik.ru/news-4243.html (utolsó letöltés: 2016.11.12.).

852 Каргасокская делегация приняла участие в VII международном конкурсе-фестивале „Праздник Топора" http://www.sokik.ru/news-5297.html (utolsó letöltés: 2016.11.12.).

853 Rüngyina 2013a.

papírkivágásai ténylegesen rokoníthatók a hanti nyírkéreg-technikával. E kapcsolat mellett szólnak azok az érvek, amelyek szerint mindkét technikában sablon nélkül dolgoznak; a formákat kiadó vonalak nem egyenesek; az általános kompozíciós elvek létezése ellenére minden motívum megismételhetetlen, komoly szerepe van benne az improvizációnak. A szerző a hasonlóságnak kompozíciós elemeit is felismerni véli: a vaszjugáni hanti nyírkéreg-díszítés mindhárom kánonja (cikcakk-vonalak aszimmetrikus kiágazásokkal, rombuszsorok, stilizált állat-, elsősorban medveábrázolások) felfedezhető Vjalova művészetében, sőt Rüngyina a szüzsészerű ábrázolások technikáját – kerekded keretben bonyolult, gyakran szimmetrikus formák adják ki a történetet – is azonosnak látja. Magyarázata szerint ennek oka a tradicionális világlátás, ami Vjalovára ugyanúgy jellemző, mint a vaszjugáni hantikra. Ugyan Vjalova meghatározóan nem „hanti" környezetben nőtt fel, Rüngyina lehetségesnek véli a hagyományok átörökítését tudatalatti módon, és nem veti fel annak lehetőségét, hogy akár a vaszjugáni hanti motívumok gyakori tanulmányozása – amit Vjalova sarokkőnek tekint művészete kialakulásában – is lehet oka a vitathatatlannak tűnő hasonlóságoknak. Vagyis az eredendően maga által sem „hantinak" tartott technikát egyre inkább maga Vjalova is, a sajtó is, sőt a szakirodalom is autentikus „hanti" technikaként kezdi el értelmezni, ami alapvetően befolyásolja művészetének recepcióját.

Hasonló utat lehet nyomon követni előadásainak „hanti" nyelvében. Mint említettem, eleinte csak egyes szavakat illesztett be az orosz szövegbe, ma azonban már egyértelműen kétnyelvűek az előadásai. A nyelvhasználat önmagában is meglepő, hiszen ma a Vaszjugán mellett már csak egy-két idős „hanti" él (vagy csak nem értesültem a halálukról), aki kommunikációs szinten beszéli a „hanti" nyelvet. A középgeneráció tagjai között vannak olyanok, akik passzívan tudják a nyelvet, sok mindent megértenek, néhány kifejezést használnak is – de már nem beszélnek szabadon hantiul. A nyelvcsere, a nyelvvesztés gyakorlatilag lezajlott a Vaszjugán mentén. Vjalova nem tartozik azon kevesek közé, akik értik a „hanti" nyelvet, különösen nem azok közé, akik beszélik is. Erre nem is volt lehetősége. Az ellenkezőjét persze maga sem állítja: *„Azt lehet mondani, hogy nem beszélek »hantiul«."* Amikor meghalt a nagyapja, megszakadt a kapcsolata a Muraszov családdal, így nem volt kitől „hanti" beszédet hallania. Naunakban volt egy idős asszony, akit az anyjával együtt néha meglátogattak, ilyenkor anyjáék időnként „hantiul" beszélgettek, de őt ilyenkor mindig kizavarták a konyhából. „Hanti" beszédének az alapja az 1996-ban kiadott Mogutajev-féle hanti–orosz szótár, amit Markel Kondratyevics, Ajpolovóból származó „hanti" férfi állított össze öregkorában. A meglehetősen sajátos szótárból, ami csak „hantiról" fordítja oroszra a szavakat, Vjalova fáradtságos munkával keresgélte ki a kívánt szavakat, és ezeket egymás mögé illesztve kapja meg azt a szöveget, amit „hantinak" nevez. Ennek a szövegnek nem is az értelme a fontos számára, hiszen elmond mindent oroszul is, hanem a nyelv zenéje. Gyerekkorából

emlékezni vélt a „hanti" nyelv hangzására, ezt próbálta meg imitálni. Egy idős rokona, amikor hallotta a beszédét, büszkén meg is erősítette: *„Nagyezsda, te már tisztára elosztjákosodtál."* Számára az a lényeg, hogy azok a gyerekek – akár oroszok, akár „hantik" –, akik egyáltalán nem találkoztak eddig még a „hanti" nyelvvel, „megérezzék a szépségét és unikális dallamát ennek az eltűnő nyelvnek".[854] Sikeresnek érzi magát, ha a gyerekek kezdeti kuncogását legyőzi,[855] és örömmel fogadja, hogy nyitottak arra, amit hallanak,[856] megtetszik nekik a „hanti" nyelv.

A fentiek alapján bizton állítható, hogy az a művészeti világ, nyelv, amit Nagyezsda Broniszlavovna Vjalova színre visz, alig van kapcsolatban azzal, amit a korabeli, illetve a retrospektív néprajzi leírásokból a vaszjugáni „hanti" kultúráról, nyelvről tudunk, gondolunk. A jelenség azonban annál sokkal érdekesebb, fontosabb annál, semmint hogy az autentikusságot érdemes lenne számon kérni rajta.

Egyáltalán nem egyedülálló, hogy egy olyan helyen – Szibériában mindenképpen[857] –, ahol az etnikus kultúra felmutatása fontossá válik, ám gyakorlatilag nincsen olyan művészeti ág, tevékenység, narratív műfaj, ami ténylegesen tradicionálisként felmutatható lenne, az etnikus vállalkozók felújításokhoz, újításokhoz, kölcsönzésekhez nyúlnak. Ezeket a megalkotott kulturális termékeket – elsősorban saját tekintélyük által – autenticizálják, hiszen a publikum őket tekinti az adott kultúra hiteles közvetítőinek. Következésképpen amit *ők* közvetítenek, *az* lesz a hiteles etnikus kultúra. De az autenticizálásban ugyanilyen fontos szerepe van a publikumnak is: ami elnyeri a tetszésüket, ami megfelel az egzotikus iránti elvárásaiknak, az adott etnikus kultúráról bennük élő sztereotípiáknak, azt örömmel fogadják el autentikusnak, ünnepelve eredetiségét, különlegességét, egyben hagyományosságát, régiségét. Mindez természetesen visszahat az adott csoportra is, erősíti identitásuk etnicizálódását, hosszabb távon a gazdasági, politikai erőforrásokért vívott harcban is tőkét lehet kovácsolni belőle.

Vjalova esetéhez rendkívül hasonló példákat láthatunk a Tomszki megye területén élő szölkupok színre vitt népies életképeiben, mondafeldolgozásaiban, a szölkup tánccsoport repertoárjában, a fesztiválokon és állami ünnepségeken is megjelenő sámánszeánszaiban, a rendszeresen megrendezett

[854] http://www.sokik.ru/news-3568.html (utolsó letöltés: 2016.11.12.).

[855] *„És a legfontosabb, hogy amikor az elején elkezdek beszélni, mind nevetnek. Mondom nekik, srácok, milyen különleges emberek is vagyunk mi, hiszen ha angolt, amerikait hallunk a tévében, nem csodálkozunk, nem mosolygunk rajta. De mosolygunk azokon, azon a nyelven, amelyen az őseink beszéltek, amin az öreg emberek beszéltek. És mi ezen mosolygunk."*

[856] *„Amikor beszélek, mesélek a gyerekeknek, akkor sokan közülük: »kérem«, jönnek ezekkel a mobiltelefonjaikkal, »kérem, mondjon még valamit, még valamit«."*

[857] Burükin 2002.

szölkup ünnepségeken.[858] De ugyanígy Vjalova nyelvhasználatának – amit csak megkötésekkel nevezhetünk örökségnyelvi nyelvhasználatnak[859] – is vannak analógiái, akár a Tomszki megye területén is, hiszen például a szölkup Irina Korobejnyikova, aki kiválóan beszél és ír szölkupul, orosz nyelvű, ám szölkup tematikájú szövegeket fordít vissza szölkupra.[860] Igen hasonló Vjalova nyelvhez való viszonyához az is, amit a Kemerovói megye területén élő sórok nyelvhasználatról tudhatunk. A sórok nyelvhasználati preferenciáit vizsgálva kiderült, hogy a városi fiatalok a „saját" nyelv ismeretét ugyan kívánatosnak tartják, ám az orosz beszélését kötelezőnek tekintik, a világnyelvek tudását pedig fontosabbnak a sór nyelvnél. Ennek ellenére fontos szimbolikus jelentőséget tulajdonítanak neki, anyanyelvüknek nevezik, és mindegyikük szeretné, ha az ő gyereke majd beszélne ezen a nyelven. Saját nyelvük ugyan megszűnt kommunikációs nyelv lenni, viszont a városi fesztiválokon megjelenítve az ünnepi, színpadi kultúra része lett.[861]

Szibériában tehát most, a Szovjetunió szétesése utáni helyzetre jellemző a tömeges hagyománytermelés, a hagyományok megalkotása, aminek jelentősége nem a vélt vagy valós múltban van; tényszerűségük vagy fikció voltuk tulajdonképpen lényegtelen, lényegük éppen az, ahogyan a jelenre hatnak.[862] A megalkotott hagyomány kapcsán pedig nem a hitelesség, hanem a hatékonyság kérdését érdemes felvetni. Márpedig Vjalova tevékenysége hatásos, legalábbis a többségi társadalom felől nézve bizonyosan az, hiszen beemelte a „hantikat" a nyilvános színterekre, láthatóvá tette őket. Fontos szerepe van ebben annak, ahogyan témáit megjeleníti. Egyrészt az uralkodó emlékezeti narratívákkal szemben, amelyek a „hantikat" kihagyják a régió történetéből, a „hantik" örökségét általános emberi örökséggé, közös kulturális kinccsé próbálja tenni.[863] Vagyis eltekint attól, hogy a többségi társadalom története valójában nem azonos a „hantik" történetével, és előadásaiban összemossa a kettőt. *„A gyerekek tudni akarják, hogyan éltek az őseik"* – mondja, és azért beszél az előadásain két nyelven, „hogy a gyerekek megismerjék az anyanyelvük melódiáját".[864] Másrészt előadásaiban fontos szerepe van egyfajta ökológiai tudatosságnak is – az ökológiai szemléletmód, a természettel való harmonikus együttélés, a természetközeliség, a tajgához való immanens hozzátartozás azok a markerek, amelyek a többségi társadalom számára kiemelten fontosak az őslakos kisebbségek kapcsán. Vjalova többször megfo-

[858] Koseljova 2007; 2012; Ignatyenko 2005; Tucskova 2015; Kim – Kudrjasova – Kudrjasova 1996.
[859] Horváth 2014.
[860] Korobejnyikova 2001.
[861] Funk 2011.
[862] Hobsbawm 1987; Kovács 2006.
[863] Állandóan hangoztatott célja művészetének az, hogy a hantik és a szölkupok eltűnő kultúráját megőrizze, felélessze, a népművészetet felvirágoztassa.
[864] Petrucsenko 2010: 131.

galmazta, hogy mennyire aggódik a természetért, mennyire aggasztja a környezetszennyezés, az erdőirtás, a halak és a vadak mértéktelen pusztítása. Ez különösen fontossá teszi szerinte a „hanti” kultúra megismertetését, hiszen régen az emberek – értsd: a „hantik” – harmóniában éltek a természettel, mindig igyekeztek minél kevésbé károsítani a természetet, mindig pontosan csak annyit vettek el tőle, amennyi a közvetlen megélhetésükhöz kellett.[865]

Az elmúlt évtizedekben senkinek sem sikerült ilyen erővel megjelenítenie, beszédtémává tennie a vaszjugáni „hantikat”, mint neki. Sőt, mint láttuk, a személye nemcsak etnikus, de lokális brand is lett, elsősorban papírkivágásai révén vált „a Kargaszoki járás és az egész megye brandjévé”,[866] ami komoly politikai tőkét jelenthet, amennyiben lesz olyan etnikus vállalkozó, (etno)politikus, aki felvállalja, avagy a politikai színtéren is felhasználja majd a „hantikat”. Jelenleg úgy tűnik, e lehetőség etnopolitikai felhasználása várat magára, sokkal erősebb a rá épített regionális diskurzus. Vjalova, a „2014-es év asszonya” ugyanis az egész járást jeleníti meg sajátos népművészetével. Ez fontos a helyi politikusoknak, hiszen Vjalova fontos megyei fórumokon jelenik meg kiállításaival, sőt értékes ajándékot küld a megyei kormányzónak;[867] és fontosnak tűnik Vjalova számára is, aki a Dialog nevű nemzetiségi klub megnyitóünnepségén egyenesen úgy nyilatkozott, hogy „régóta ábrándoztam arról, hogy legyen nálunk a nemzetiségi kultúráknak egy ilyen klubja. És lehet, hogy nem egy nemzetiségre fogunk koncentrálni, mint ahogy azt én csinálom. Mi mind orosz nyelvűek vagyunk, hát miért lenne az elképzelhetetlen, hogy az új klub keretein belül éppen orosz ruhát készítsünk, nem színpadra valót, hanem igazi népit…”[868]

Mindenképpen érdemes lenne megvizsgálni, hogy magára a vaszjugáni „hantikra” identitásképző hatással van-e Vjalova művészete, illetve hogy egyáltalán hogyan viszonyulnak hozzá, a művészetét sajátjuknak ismerik-e el. Erre vonatkozó vizsgálatokat azonban nem folytattam, jóllehet benyomásaim szerint a Kargaszok környékén élő „hantik” azonosulnak vele, felvilágosító tevékenységében esélyt látnak helyzetük javítására.

Nagyezsda Broniszlavovna Vjalova, mint korábban többször is írtam, történeteket ad elő, amelyeket maga ír. Dramatizálja is, vagyis papírkivágásai, bábjai, babái segítségével eljátssza, végigmutogatja őket. A verseket általában

[865] Uo. 130. Ha előadásainak címeit megnézzük, vitathatatlanul ez a kettősség jelenik meg nála: a „hanti” kultúra, a népművészet – hallgatólagosan közös – örökségként való bemutatása, illetve az erdő mint tematika. Néhány példa az előadások címei közül: „Az északi népek életmódja és hagyományai”; „Népművészet és modernitás”; „A világ szimbólumai a népművészeti alkotásokban”; illetve „A folyó emberei”; „A tajga emberei”.

[866] Мастер сибирских вырезанок http://tomsk-novosti.ru/master-sibirskih-vyrezanok/ (utolsó letöltés: 2016.11.12.).

[867] Главам районов рассказали как действовать, если все-таки придется затягивать пояса. http://www.sokik.ru/news-6228.html (utolsó letöltés: 2016.11.12.).

[868] Живем одной семьей http://www.sokik.ru/news-7025.html (utolsó letöltés: 2016.11.12.).

„hantiul" és oroszul is megírja, egyszerű rímes, ritmikus szövegben. Verselése inkább naivan bájos, esetlen, semmint professzionális.[869]

Vjalova életműve elsősorban autobiografikus, alapvetően a helyi hagyományokra épít. Olyan történeteket dolgoz fel, amelyeket gyerekkorában hallott, amelyek azokon a hiedelmeken alapulnak, amelyekkel akkoriban találkozott. Saját történetei mellett tudatosan gyűjti előadásaihoz a meséket, mondákat: egyrészt a könyvtárban keresi az északi népek folklórgyűjteményeit, másrészt beszélget ismerősökkel, meséltet őket.

Verseinek szereplői „hanti" hiedelemalakok, istenségek, szellemek, szörnyek, egyszerű emberek, erdei állatok. Ugyanezek szerepelnek a szövegeket illusztráló kivágásokban is: állatok, növények, az erdő, halászó és vadászó emberek, „hanti" istenségek. Az előadások alapjának tekinthető történetek, hiedelemmondák azok, amelyeknek a legtöbb kapcsolata van a vaszjugáni hantik kultúrájával, ennek ellenére a barkács-technika[870] a hiedelmekhez való viszonyában is erőteljesen megjelenik. Világképe változékony, kialakulatlan, alapja egy idealizált természeti vallás, ahol minden mindennel összefügg, semmi sincsen véletlenül, semmi sem csak önmaga helyén áll, „a tárgyaknak mágikus tartalmuk is van".[871] Bátor asszociációk kapcsolják össze a világot, a kultúrákat. Ezt a világot olyan Erdei szellemek, Vízi szellemek, Erdei asszonyok, Tűz úrnők népesítik be, akik bármely más vallásban szerepelhetnének. „Amulettek" című képeslapsorozatában[872] olyan elemeket ötvöz, amelyeket talán kapcsolatba hozhatunk a hantikkal vagy más, Szibériában, Oroszországban általánosan elterjedt hiedelmekkel, de bátran bevon olyan motívumokat is, amelyeknek vajmi kevés kapcsolódásuk van Szibériához: a méh Diána szimbóluma, míg a madártollban Ré és Thot szimbólumára ismer rá.

Filológiai pontosságot nem vár el magától. Ez nemcsak barkácsolásában érhető tetten, hanem esetleges tévedéseiben is. Csak egy példát kiemelve: a Nap, amely a hantiknál kifejezetten női princípium, történeteiben férfiként szerepel.

[869] Jönk-junk és Jarjak (A Vízi-szellem és a durbincs) (2009). „Jönk-junk vigyáz a folyóra" – / Mondták hajdanában. / Jönk – víz, junk – szent szellem. / Valóban ez a szóbeszéd járt. // A Vaszjugánban Jarjak, a durbincs / éldegélt, de nem csak úgy. // A kis halakat megette, / A nagyobbakat szétkergette. // Ezt az egész felbolydulást / Vont-junk éberen figyelte. / Jarjak büntetése mellett döntött. / Az örvénybe kergette a gonoszt. // Nincs ott fény, nincs étel. / Tüskéket növesztett Jarik. / A folyóban a halacskák megnőttek. / A partot gázlómadarak tapodják. // A tüskés durbincs felbukkant a folyóban. / Még mindig a helyzet magaslatán, / Úrnak szólítják őt. / Elismerő hódolattal illetik. // Hogy a durbincs hatalmát megízlelhessük, / Csontok halmát kell összerakni. / Micsoda finom halleves! (halászlé) / És ráadásnak ott az ikrája! // Beveted a horgod a folyóba. / Várod a kapást a parton. / Nicsak, hatalmas fodrok. / Siess a horgod kikapni. // Nagy halak helyett / A mi urunk a bátor, / Bekapta a horgot, de lám, / Nem adja meg nekünk magát.

[870] Lévi-Strauss 1966.

[871] Vjalova é. n.

[872] Vjalova 2014.

Előadásainak fontos eleme, hogy „hanti" ruhában, pontosabban saját készítésű ruhában lép fel. Gyakran el is magyarázza annak szigorú szimbolikáját, hiszen *„mindig minden jelent valamit, nem csak úgy díszítgették a ruhákat"*. A gombok a ruhán a madár lábnyomára utalnak; a piros kendő a fején nem más, mint óvó amulett; a piros csík a ruha ujján azért van ott, hogy a keze ne betegedjék meg; a piros szalag a lábán ugyancsak amulett, míg a cipője mintái a vizet, az eget és a világot jeleníti meg.

Történeteiben a madarak nemcsak egyszerű állatok, hanem lélekhordozók, a boldogság madarai is. Az erdő pedig egyszerre barátságos és félelmetes, hiszen állandó szereplője a medve, az „Erdő ura", az „Örökéletű", aki egyszerre tűnik állatnak és istenségnek, illetve magának a világmindenségnek. „Bemész az erdőbe, Ő ott van a fenyők mögött, feletted, előtted, mögötted."[873]

Vjalova tehát amatőr, autodidakta verselő, tipikus példája a „betolakodó írónak".[874] Kívülről, hátrányos helyzetből érkezett szerző, aki hatalmas munkával próbál megfelelni annak a műveltségi, irodalmi ideálnak, amit maga elé tűzött. Mivel felvállalja a helyi hagyományokat, felkéréseket, közéleti szerepet, saját közösségében komoly elismerésre számíthat, fontos szerepet tölt be.

Vjalova a tudomány területén is „betolakodó", hiszen egyre több tudományos konferenciára hívják, ahol kiállításai mellett előadóként is szerepel. Házának egyik szobáját múzeumnak rendezte be. És bár tanulmányokat is ír, érzi, hogy igazi műfaja nem a tudományos szöveg: „Előadást írok, de a kezem magától nyúl papírért és ollóért. Alkotni, alkotni!"[875] Témája elsősorban saját papírkivágó művészete, annak szerepe az oktatásban, de írt már leíró néprajzi tanulmányt is.[876]

Tudományos szövegeit olvasva ráismerünk arra a szövegtípusra, amit Réger Zita és Kovalcsik Katalin „naiv tudománynak" nevez, amikor a cigányokról, cigányok által írt, tudományosnak szánt szövegeket értelmezték naiv művészetként.[877] Vjalova történetalkotási stratégiájára is (1) a mesealkotásra jellemző tér és időkeret a jellemző, amiben bármit bármivel össze lehet kapcsolni, és amiben akár helyben élő több ezer éves kultúrának is nevezheti a hantikat.[878] Ezek az írások is (2) nélkülözik a tudományos problémát, eszköztárat, taxonómiája esetleges, következetlen, és bár próbálja alkalmazni a tudományos szövegek eszköztárának formális elemeit, valójában argumentáció helyett történeteket mesél, elemzések helyett ismeretet terjeszt.[879] Bevon bármilyen tudományos gondolatot, amit alkalmazhatónak gondol, és ahelyett,

[873] Petrucsenko 2010.
[874] Lyons 2001; Keszeg é. n.; 2008.
[875] Vjalova 2010: 128.
[876] Vjalova é. n.
[877] Kovalcsik – Réger 1995.
[878] Vjalova 2011: 90.
[879] Vö. a vaszjugáni hantik matriarchátusáról írottakat: Vjalova 2006: 48.

hogy szükségét érezné annak, hogy e gondolat alkalmazása mellett érveljen, azt tekinti mondandója abszolút bizonyítékának.[880] Fogalomhasználata esetleges (3), eltér a tudományostól. Elsősorban az etimológiák terén engedi szabadon fantáziáját, felszíni hasonlóságokból von le meglepő következtetéseket.[881] Vjalova érvelése is leegyszerűsítő (4), a tudományos hitelesség helyett szubjektív hitelességre törekszik. Szinte minden tudományos szövegébe betolul személyes életútja, állításait élettörténete legitimálja.

Vjalova számára a tudományos szöveg csak egyfajta kaland, tényleges kifejezési formájának a művészetet tekinti. De ez előbbivel is ugyanaz a célja: a „hanti" kultúra feltámasztása és színre vitele. Tudományos tevékenysége hátterében mindenképpen látnunk kell a szibériai kisnépek nemzetiségpolitikai szerepvállalását, nyilvánvaló kapcsolatát saját etnikus kultúrájuk felfedezésével.

Vjalova csak kalandozó a tudomány területén, ám tevékenysége értelmezhetetlen a „bennszülött antropológusok" oroszországi szerepének ismerete nélkül.[882] Balzer[883] hívja fel a figyelmet arra, hogy a néprajztudomány a „bennszülött antropológusok" számára nem egyszerűen tudomány, hanem politikai, közéleti aktivitás is, a nemzeti létért folytatott harc eszköze. Bevallottan küldetéstudatuk van, célközönségük elsősorban saját etnikumuk közössége. Saját kultúrájuk tudományos megismertetésén túl alapvetően fontosnak tartják, hogy azokkal is megismertessék és megértessék azt, akik ettől az – etnikusnak tekintett – kultúrától esetleg eltávolodtak, hogy büszkévé tegyék őket „saját" kultúrájukra. Emellett a kultúrmisszió mellett egyéb célokat is megfogalmaznak, Szibériában elsősorban az ökológiai károkkal szembeni küzdelmet, illetve a vallási élet felpezsdítését. Etnopolitikai céljaikat elsősorban akkor érhetik el, ha az élet más területein szerzett tőkéjüket konvertálják – sokszor direkt – politikai tőkévé. A tudományos titulus nagyobb politikai súlyt kölcsönöz, nagyobb közéleti mozgásteret teremt az aktivista számára, ami miatt sokan kifejezetten politikai célokból szereznek maguknak tudományos fokozatokat. A „laikus" és a „szakértő" közötti mezsgye keskeny, könnyen átjárható, az élet bármely területén szerzett legitimitás könnyedén konvertálható tekintéllyé az élet más területein is, és mindezek hátterében etnopolitikai célok húzódnak meg.

A „bennszülött kutató" – akárcsak Vjalova – saját kultúráját úgymond „autentikus" módon, születési alapon ismeri, ezért bátran értelmezi magát kultúrakutatóként is: konferenciákra jár, hozzászól tudományos vitákhoz is.[884] Legitimitását az oroszországi „akadémikus tudományosság" részben

[880] Vö. a színek pszichológiájának az alkalmazását a saját színszimbolika-értelmezéséhez: Vjalova é. n.

[881] Vö. a Muraszov családnév megfejtése, mint 'szinjai ember' (Vjalova 2006: 46).

[882] Nagy Z. 2014a.

[883] Balzer 1995.

[884] A Gyáni Gábor által használt „public history", „nyilvános történelem" fogalom értelmében

– a szibériai biztosan – elismeri, aminek mozgatórugója e kutatóknál a kisebbségpolitikához való viszony. Ennek köszönhetőek a konferenciameghívások és az is, hogy hatásukra immár a közvélemény sem vonja kétségbe tudós voltukat. Vjalova is egyre gyakrabban jelenik meg a sajtó hasábjain tudósként, honismeret- és néprajzkutatóként,[885] aki a szölkupokat és a hantikat tanulmányozza.[886]

Nagyezsda Broniszlavovna Vjalova életét és művészetét megismerve már nem teljesen meglepő, hogy a már említett Aseulov őt a járás és a megye leghíresebb embereként említette. Felfedezésében egyébként ugyanazok a kulturális aktorok játszanak komoly szerepet, akik a már említett „Megbocsátás és Emlékezés" projektet is irányították. Vagyis a „hantikat" láthatóvá tevő, látszólag két külön szálon futó tendencia – a trauma-diskurzusba való bevonásuk és az örökségesítés – egymástól elválaszthatatlan.

A megye színpadára lépve…

A „hantik" etnopolitikai színtéren való megjelenésével kapcsolatban szólni kell arról is, hogy ha nem is a hantik, de az „északi kis lélekszámú őslakos népek" az utóbbi évtizedben egyre inkább részévé kezdenek válni a Tomszk megyei nyilvánosságnak. Korábban a megye hivatalos emlékezete elsősorban a kitelepítésekre, a kitelepítettekre épült, újabban azonban egyre több szerepet kapnak benne az őslakos népek is. Feltehetően szerepe van ebben annak is, hogy az utóbbi évtizedben erőteljes újraértékelése, restauralizációja zajlik a Szovjetuniónak, a szovjetrendszernek, amellyel egyre nehezebben egyeztethető össze a kitelepítések történetének feltárása, nyilvánossá tétele. Az e témában kutatókat újfent egyre gyakrabban korlátozások érik. A „hantiknak" a megye politikai színpadán való megjelenésében nem elhanyagolható valószínűleg az a tény sem, hogy 1991 és 2012 közötti a Tomszki megye vezetője, kormányzója Viktor Kresz volt, aki maga is kitelepített családból származik: neki a nagyszüleit telepítették ki a közép-oroszországi Kosztromai megyéből a Tomszktól közvetlenül délre fekvő Kemerovói megyébe. Utódja Szergej Zsvacskin, aki a kőolajbányászatban befutott karrierjét konvertálta politikai tőkévé. Ő a Permi Területről való, és alaposan ismeri a megye északi járásait, ahol az őslakos népek a legnagyobb számban élnek. A mai

vett „nyilvános tudományról", „nyilvános kultúratudományról" beszélhetünk (Gyáni 2012).

[885] Сибирские вырезанки = http://www.sokik.ru/news-3568.html (utolsó letöltés: 2016.11.12.).

[886] Мастер сибирских вырезанок http://tomsk-novosti.ru/master-sibirskih-vyrezanok/ (utolsó letöltés: 2016.11.12.).

napig gazdasági érdekeltsége van egy kőolajbányászatban működő, Kargaszok központú cégben.

Zsvacskin többször is kifejtette, hogy a Tomszki megye történelmi öröksége részeként tekint az őslakos népek történelmére is. Egy 2019-es programcikkében többnemzetiségű régióként írja le a Tomszki megyét, és ennek a többnemzetiségűségnek nyilvánvaló mintája az anyaország, az Orosz Föderáció felépítése is.

A tomszki megye soknemzetiségű régió. Földünket az idők kezdete óta Szibéria őslakos népei népesítették be, a szölkupok, hantik, evenkik, ketek, csulimiak, tatárok és sokan mások.

A múlt század elején szivárogtak ide élelemre vágyva az európai népek. Régiónk életmódját és kultúráját saját hagyományaikkal és szokásaikkal gazdagították. Erejüket abba fektették, hogy jobbá és gazdagabbá tegyék a Tomszki megye földjeit.

Sajnos a megye sok lakosának ősei nem saját akaratukból kerültek a mi tajgai világunkba. De a helyi lakosok vendégszeretően fogadtak mindenkit, segítettek alkalmazkodni nekik, túlélni a nehézségeket.

Ma a Tomszki megye több mint 140 nemzetiség szülőhazája. Tomszknak csak az egyetemein a világ 79 országából tanulnak fiatalok. És ha megalapítjuk a világszínvonalú tudományos-képzési centrumot, még többen lesznek![887]

Zsvacskin fenti programcikkében a soknemzetiségűség erényként jelenik meg, sőt elérendő célként fogalmazza meg a még nagyobb kulturális sokszínűséget. Ne gondoljuk azonban, hogy emiatt újabban tényleges politikai potenciál rejlene például az őslakosok kérdésében! Minden velük kapcsolatos kérdés a mai napig kizárólag kulturális problémaként merül fel, erényük a kulturális sokszínűségben rejlik: „Szibéria őslakos népei hatalmas szerepet játszottak Oroszország kulturális örökségének formálódásában, és történelmük ma is folytatódik. Az északiak hozzájárulása szellemi kincseinkhez felbecsülhetetlen értékű."[888] Tudni kell azt is, hogy a megye közigazgatásában minden probléma, ami az őslakosokkal összefügg, a kulturális tárcához tartozik, függetlenül attól, hogy gazdasági, jóléti vagy ténylegesen kulturális kérdésről van-e szó. Érdemes itt felidézni a kormányzó 2016-ban, az északi népek „Északi Etűdök" nevű fesztiválján elmondott szavait: „Keveset segít nekik az, hogy lakást vagy földet adunk nekik. Úgy kell nekik segíteni, hogy fontosnak érezzék magukat. És az ilyen segítség lehetőséget ad rá nekik. Nem a lakás,

[887] Журнал «МОЙ НАРОД» № 2 (18) | ноябрь 2019; 7. oldal; Желаю сохранять межнациональный мир… Сергей Жвачкин.

[888] Губернатор пожелал вдохновения участникам «Этюдов Севера». https://tomsk.gov.ru/news/front/view/id/3300 (utolsó letöltés: 2019.12.08.).

nem az óvoda, nem valami listára felkerülés valahova, hanem éppen ez."[889] Az őslakoskérdés tehát nem szociális, nem gazdasági és főleg nem politikai probléma, nem képviselhet más célokat, mint amik megegyeznek a megye központilag megfogalmazott érdekeivel. A gazdasági és szociális problémák közül kiszorulva a helyi őslakosokat tömörítő szervezetek politikai súlya elenyésző, ők maguk is elsősorban kulturális intézményként tekintenek magukra, tevékenységük legfontosabb terepe a színpadi kultúra, illetőleg az etnoturizmus. Stratégiájuk lényege, hogy kihasználják azokat a lehetőségeket, amik a fesztivalizált „népi kultúrával" elérhetők, hogy megszerezzék az ezen a téren elérhető támogatásokat, cserében pedig elfogadják azt, hogy a politika más területein nem érdemes érdekképviselettel próbálkozniuk.

Kulturális téren azonban az északi kisnépek kétségbevonhatatlanul egyre inkább előtérbe kerülnek. Ennek elsődleges terepe az „Északi Etűdök" fesztivál, amit évről évre Parabel városában rendeznek meg.[890] Az ünnepség időpontja minden évben egy augusztus elejei hétvégére esik, ami önmagában is az északi kisnépekre utal, hiszen augusztus 9-e „Az őslakos népek világnapja".

A fesztivál születése 2003-ra megy vissza, amikor a helyi kisebbségi szervezetek két aktivistája egy olyan rendezvényt szervezett, amelyen a kisnépek problémájára akarták felhívni a figyelmet. A fesztivál címe, „Minden jurtából gyertek hozzánk vendégségbe",[891] a megye területén élő őslakos népeket szólította meg. A fesztivál legnagyobb újítása az volt, hogy a kulturális műsor szinte teljes egészében a helyi szölkup kultúra színrevitelébôl állt.

A fesztivál sikerén fellelkesedve 2004-től más régiók résztvevőit is meghívták, így az egyre szélesebb körűvé, egyre ismertebbé vált. A neve 2004-től eleinte „Észak legendái" volt, majd hamarosan „Északi Etűdök" címen hirdették meg, és ezt a nevet viseli a mai napig is. Egyre nagyobb támogatottságot tudtak elérni: 2009-ben és 2010-ben egy pályázat révén föderális forrásokhoz is hozzájutottak, egyébként a finanszírozásban a megye is egyre markánsabban kivette a részét.[892]

A fesztivál programja folyamatosan szélesedett, egyre sokszínűbbé vált. Az utóbbi években rengeteg állandó műsorszám ismétlődik. Fontos, a fesztivál hangulatát meghatározó elem a szölkup vallás és rítusok rendszeres színrevitele. Nyilvánvalóan revitalizált szertartásokról van szó, amelyek jobban illeszkednek az oroszországi neopogány, mint a néprajzi forrásokból megismerhető helyi szölkup rítusokhoz, ez azonban nem változtat azon, hogy

889 http://www.sokik.ru/videonews-5303.html (utolsó letöltés: 2016.11.12.).

890 A fesztiválról lásd elsősorban: Томская область, с. Парабель http://eventsinrussia.com/event/17056 (utolsó letöltés: 2020.08.31.); „17 августа парабельцы приглашают каргасокцев" http://www.sokik.ru/news-3435.html (utolsó letöltés: 2020.08.31.).

891 Все юрты в гости к нам.

892 Lásd pl.: Отчет о результатах деятельности исполнительных органов государственной власти Томской области за 2018 год https://duma.tomsk.ru/upload/files/report2018.pdf (utolsó letöltés: 2020.08.31.).

az általuk teremtett misztikus hangulatot ma mindenki a szölkupokhoz köti, és a rítusokon annak tudatában vesz részt, hogy komolyan vételük a szölkup kultúra elismerését is jelenti. A fesztivál területére tisztító ceremónia után lehet bejutni, amit füstöléssel végeznek, és ugyanígy a program végét is egy rítussal szentesítik. A be- és kilépés a szervezők céljai szerint tehát afféle átmenet a profán világból a szakralitásba, ahova a szölkup kultúra – felfogásuk szerint – eleve tartozik. A fesztivál állandó része a sámánszertartás is. A sámánolást Jurij Toboldzsin végzi évről évre, aki évekig volt a helyi kisebbségi szervezet vezetője. Ez a színpadi vallásos szerep annyira összeforrt vele, hogy gyakran a megye fősámánjaként hivatkoznak rá.

A fesztivál üzenetének megfogalmazásában legalább ennyire fontos a megnyitó ünnepség is. Ezt a város, a járás vezetői szokták felvezetni, de az utóbbi években a megyei közigazgatási vezetők is rendre megjelennek. Az utóbbi nyolc évben vagy maga a kormányzó látogatott el a fesztiválra, vagy levélben üdvözölte a résztvevőket, illetve a kormányzóhelyetteseket küldte el maga helyett. Gyakran adnak át a megnyitón magas megyei és járási kitüntetéseket, sőt gyakran ezeket a látogatásokat használja fel a kormányzó arra, hogy a járás fejlődését szolgáló újabb címzett pénzösszegek kiutalását bejelentse. Ez a magas szintű politikai elismertség meggyőződésem szerint igen fontos záloga a fesztivál sikerének. 2015-ben a kormányzó egyenesen a megye brandjének nevezte az eseményt,[893] 2017 óta az „Északi Etűdök" a megye „Nemzeti eseménynaptárban"[894] a kiemelt fesztiválok közé tartozik. A szervezésben ma is részt vevő kisebbségi szervezet képviselői szerint a fesztivál sikere egyben a szölkupok sikere is, és a 2017-ben a fesztivál szervezéséért odaítélt elismerő oklevél a szölkupok elismerése is.[895]

A fesztivál elmaradhatatlan része a kirakodóvásár, ahol elsősorban népművészeti jellegű tárgyakat kínálnak zömében helyi mesterek. A kínálatban fontos szerepe van a gasztronómiának, ami az itt megjelenő ételpultok mellett a „Szibériai halleves" nevű főzőverseny formájában is megmutatkozik.

Évről évre bővül a versenyek, vetélkedők száma is. Ma már nemcsak gyerekjátékokkal találkozunk, hanem „szibériai népi sportversenyekkel" is: bödönhajó-versennyel, bödönhajó-átugró versennyel, súlycipeléssel, íjászattal, birkózással, tábortűzrakási versennyel vagy éppen halpucoló vagy

[893] Губернатор пожелал вдохновения участникам «Этюдов Севера». https://tomsk.gov.ru/news/front/view/id/3300 (utolsó letöltés: 2019.12.03.).

[894] Национальный календарь событий https://chslovo.com/2018/01/10/puls-dnya-tomska-42/ (utolsó letöltés: 2020.08.31.). A fesztiválokról a kormányzó így nyilatkozott: „A mi népi ünnepeink a Tomszki megye, sőt az ország határain messze túl is ismertek. A legfontosabbak közülük a népi kézművesség fesztiválja, »A balta ünnepe«, a kozák kultúrát ünneplő »Szibériai ivócsanak«, az őshonos szibériai kisnépek ünnepe, a »Szibériai Etűdök«, és az észtek »Iván napja«. A valódi népiesség és lelkiség különbözteti meg ezeket más ünnepektől, és ezzel több tíz ezer embert vonzanak." (Журнал «МОЙ НАРОД» № 2 (18) | ноябрь 2019; 7. o.; Желаю сохранять межнациональный мир… Сергей Жвачкин).

[895] http://www.parabel.tomsk.ru/news-3712.html (utolsó letöltés: 2020.08.31.).

madárkopasztó gyorsasági vetélkedővel. Legújabban pedig már a saját készítésű, barkácsolt terepjárműveknek is szerveznek seregszemlét, ahol két kategóriában (lánctalpas, keréken guruló) versenyeznek a résztvevők. Igen népszerű elem az etno-divatbemutató, illetve az „Észak Szépe" elnevezésű szépségverseny is.

A legfontosabb programpont azonban mégiscsak a folklórfesztivál. Egyre messzebbről, egyre nagyobb számban érkeznek az északi kisnépeket képviselő folklóregyüttesek, amelyek figyelemfelkeltő, színes ruhákba öltözve népies énekeket, táncokat és rövid életképeket mutatnak be. Sok együttes érkezik a Tomszki megyéből is, hiszen a fesztivál egyik legfontosabb célja máig az, hogy a helyi kisebbségeket megjelenítse, de rendszeresen vannak résztvevők a JaNAO és a HMAO területéről, Burjátiából, Tuvából, az Altájból vagy éppen a Tajmír félszigetről. Ez a folklórfesztivál általában közös tánccal zárul, amit a „Barátság tüze" mellett járnak el a résztvevők és a bekapcsolódni kívánó nézők.

2019-ben új programpontként jelent meg a fesztiválon egy tudományos konferencia, amely „A Tomszki megye őshonos lakossága kulturális örökségének és nyelvének megőrzése, fejlesztése és népszerűsítése" címet viselte. A konferencia kezdeményezője a Kolta Kup kisebbségi szervezet volt, tudományos támogatást pedig a Tomszki Pedagógiai Egyetem Néprajz Tanszéke, illetve az egyetem Északi Nyelvek és Népek Intézete nyújtott.

A fesztiválnak 2013 óta saját himnusza is van, amit minden évben előadnak.

Mi, őslakosok[896]

A zord tajgát és a határtalan tundrát
Századok óta egyesítette a Rusz.
Soknyelvű beszédünket a dobok hangjával
A felhők mögé hordja a tábortüzek ólmos füstje.

refrén: Nagy családként élünk
Oroszország védőszárnya alatt
Nevünket pedig a sors rótta ránk:
Őslakosoknak hívnak minket.

Hagyományaink éltetnek és juttatnak lélegzethez,
És kivételes hitünket is őrizzük.
A természetre figyelve teremtjük világunkat,
S a minket szülő földdel kevesen beszélgetünk.

[896] http://teksti-pesenok.ru/3/Vera-Tuzakova/tekst-pesni-Gimn-My---korennye (utolsó letöltés: 2020.08.31.).

Refrén:

Szoros barátságunk soknemzetségű szövetségébe
egyenlőként tartozunk, hisz éppen ez a lényegünk.
És a modern szabadság ragyogó világában
Mindenkivel békességben építjük a következő nemzedékek útját.

refrén: …

A dal szövegét és zenéjét is az egyik szölkup szervező, Vera Tuzakova írta. A szöveg egyszerre deklarálja az „északi kis lélekszámú népek" összetartozását és Oroszország iránti hűségét, dicsőítve a soknemzetiségű államberendezkedést. Önmaguk jellemzésére pedig a velük kapcsolatban leggyakrabban megjelenő sztereotípiákra utal: a természetre és a vele kialakított szoros kapcsolatra, valamint a különleges vallásra. Az is feltűnő benne, hogy a megye és a kormányzó törekvéseivel összhangban saját különállóságukat minden kétéget kizáróan mindössze kulturális önállóságként fogalmazza meg.

A fesztivál sikerétől nem elválasztható, hogy az Oszkino tó mellett, ahol a fesztivál minden évben zajlik, 2016-ban létrehoztak egy szabadtéri múzeumot a helyben élő őshonos kisebbség, a szölkupok kultúrájának szentelve. Különböző történeti korokat képviselő épületeket és melléképületeket állítottak fel benne, aminek megfelelően az egyik épületcsoport az oroszok betelepedése előtti szölkup veremházat, a második a 17–18. századi boronaházakat, a harmadik pedig a 19. század vége után a szölkupok között is általánossá váló orosz típusú gerendaházakat mutatja be. Emellett a szölkupokra jellemzőnek tartott életmódot, a halászatot és a vadászatot jelenítették meg benne egy halásztanyával, egy vadásztanyával, vadászházzal, amelyhez egy „vadászösvényt" is kialakítottak, bemutatva rajta a különböző csapdatípusokat.[897]

A mai napig sikeresen működő skanzent érdemes összevetni egy korábbi projekttel, azzal, amelynek keretében 1996-ban Tyuhtyerevo falu mellett, egy kihalt szölkup település helyén hoztak létre egy szabadtéri néprajzi múzeumot a „Szölkup falu – Csvorolj Ed" ('tóparti falu') néven. A múzeumfaluban egy veremházat, egy utcai kemencét és egy füstölőt építettek. Az alapítók a szölkup érdekvédelmi szervezet, a Kolta-kup aktivistái voltak, magát az építkezést helyi szölkup férfiak, illetve a Tomszki Helytörténeti Múzeum néhány munkatársa végezték. Bár volt rá szándék, hogy a megye erre a kezdeményezésre alapozva nagyobb területű múzeumot hozzon létre, az később

[897] Томская область, Парабельский район, с. Парабель (вблизи д. Нестерово «Музей под открытым небом селькупской традиционной культуры и быта» территория Оськино озеро) http://eventsinrussia.com/event/19983 (utolsó letöltés: 2020.10.25.).

lekerült a napirendről.[898] Központi finanszírozás, a megyei szervezetek felkarolása, központi politikai szándék hiányában a magára hagyott veremház és melléképületei mára gyakorlatilag amortizálódtak.

Ezzel szemben a Parabel melletti „Csumel Csvecs – Osztják Föld"[899] szabadtéri néprajzi múzeum központi kezdeményezésre, a Föderális Kisebbségi Ügynökség támogatásával született 2016-ban. A múzeum folyamatos működése nyilvánvalóan ma is csak önkormányzati finanszírozásból oldható meg, ami folyamatosan rendelkezésre is áll. Megalapítása ugyanis pontosan illeszkedett a járás (és a megye) 2010-ben elfogadott turisztikai programjába. A járásvezetés programja ugyanis a kőolajbányászat mellett egyre nagyobb szerepet kíván biztosítani a belföldi turizmusnak. A projekt több lábon áll, építeni kíván a járás három kiemelkedő múzeumára, amelyek közül kettő Parabelben található (a szabadtéri múzeum ezek egyikének, a Helytörténeti Múzeumnak a filiáléja), a harmadik pedig Narüm városában (ma a Kitelepítések Múzeuma, a korábban a század elején itt raboskodó Sztálinról elnevezett múzeum[900]). Emellett a turisztikai projekt része a parabeli „Urunk Színeváltozása" templom, az „Északi Etűdök" fesztivál, valamint egy termálvízforrás és egy Ob melletti nyaralóhely.[901]

A múzeumok sorsában nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a „Csvorolj Ed" múzeum rendkívül nehezen megközelíthető, hiszen Tyuhtyerevo, egy Narümtől is tizenöt kilométerre található, állandó lakos nélküli falu mellett fekszik, ráadásul kiépített út sem vezet oda. Narüm pedig maga is – bár a megye első orosz alapítású települése 1596-ból – egyre elhagyatottabb település, amelynek hanyatlása többek között a rossz útviszonyoknak köszönhető. Ezzel szemben a „Csumel Csvecs" múzeum Parabel mellett

[898] И. А. Сизова, музеи как опорные точки культурного ландшафта: на примере Томской области In Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. 2014. № 4 (16): 44–50. (46); 28 февраля 2011 – Газета „Нарымский вестник" Выбираем «7 чудес Парабельского района» http://www.parabel.tomsk.ru/publication-1404.html (utolsó letöltés: 2020.08.31.); Павел Рачковский, томская область: проблемы социокультурного развития территории в контексте современного сельского ландшафта, 2. o. (https://docplayer.ru/38672972-Tomskaya-oblast-problemy-sociokulturnogo-razvitiya-territorii-v-kontekste-sovremennogo-selskogo-landshafta.html) (utolsó letöltés: 2020.08.31.).

[899] «Чумыл чвэч» – «Остяцкая земля».

[900] Sztálin 1912 nyarán, sorrendben az ötödik száműzetése idején került Narümba, ahonnan 38 nap után szökött meg. Szállásadójának fia segítette, aki bödönhajón egy Tyumenybe tartó hajóhoz szöktette. Narümi lakóházát 1938-ban nyilvánították múzeummá, de a kiállítás megnyitója tíz évet késett. 1991-ben a múzeumon belül megnyílt az új részleg, amely a sztálini idők kitelepítettjeinek állít emléket, ennek alkalmából másodszor nevezték át az intézményt. Első neve Sztálin Múzeum volt, majd 1960-ben kapta a Száműzött Bolsevikok Narümi Emlékmúzeuma nevet, míg 1991 óta a Politikai Kitelepítések Narümi Múzeumának hívják. A kiállítás ma tehát egyszerre ad otthont Sztálin, valamint az ő utasítására kitelepítettek emlékezetének.

[901] Vesznyina 2011.

épült, amely olajbányászatának köszönhetően nemcsak virágzó járásközpont, kiváló hajóközlekedéssel, reptérrel, de az Ob Narümmal ellentétes oldalán fekszik, tehát a megye észak-dél irányú fő autóútja is áthalad rajta. A folyamatosan rendelkezésre álló finanszírozás mellett a jó közlekedési viszonyok, valamint az állandó látogatottságot biztosító fesztivál garantálják azt, hogy a múzeum hosszú távon is turisztikai célpontként működhessen. Mindennek köszönhetően a múzeum a megalakulása óta eltelt minden évben kétezer feletti látogatószámot produkált, ami helyi viszonyok között kifejezetten magasnak mondható.

Foglaljuk össze az eddig elhangzottakat! A megye kisebbségi szervezeteinek elsőszámú stratégiája, mint láttuk, szükségszerűen csak az lehet, hogy az egzotizmus diskurzusába helyezve a színpadi kultúra és a népművészeti emléktárgytermelés által tegyék láthatóvá önmagukat, ily módon egy másik lehetséges értelmezést kínálva fel a lumpenizálódott kultúra helyett. Erre ugyanis ténylegesen van érdeklődés, erre alapozva lehet projekteket szervezni, támogatásokat lehívni, az ilyen színpadi etno-esztrád kultúrának van piaca Oroszország és a Tomszki megye területén. A diskurzus átetnicizálásának egy másik lehetősége az etnoturizmus, amely újfent erdei, természeti kultúraként jeleníti meg a helyi őslakosokat, immár etnikus kategóriák mentén.[902] Ebben a keretben ők azok, akik összhangban élnek a természettel, akik a modern ökológiai gondolatok mintái lehetnek, és akik emellett kalandokat, kikapcsolódást is nyújtanak az érdeklődőknek.[903]

Ezt az átetnicizálási törekvést megkönnyíti, hogyha a helyben élő őslakos kisebbségek, vagyis a „hantik", a szölkupok, a ketek, az evenkik és a csulimiak között elmossák a különbségeket, és egységesen, afféle általános őslakos kisebbségként jelenítik meg őket. Ebbe a fesztivalizálódott kulturális konglomerátumba szabadon emelnek be aztán elemeket egy meglehetősen heterogén kulturális tárházból: beépítik a Tomszki megye szölkupjainak és a vaszjugáni „hantiknak" az etnográfiai leírásokból kiolvasható „érdekes" szokásait, folklórszövegeit, de ugyanígy bevonják az északi szölkupok és „hantik" folklorizálódott kultúrájának leglátványosabb, máshol már bevált elemeit is. Ennek a felkínált identitáslehetőségnek a megnevezésére tapasztalatom szerint ma a Tomszki megye területén a „szölkup" szót használják. Ennek egyik oka az, hogy a szölkup a legnagyobb lélekszámú őslakos kisebbség a megye területén, másrészt pedig szervesen következik abból, hogy a *„Kolta Kup"*,[904] a régió

[902] Aborigennüj…

[903] A szöveg írása idején tudtam meg, hogy egy sztrezsevoji, belföldi turizmussal foglalkozó cég felvette a kapcsolatot házigazdám vejével is, hogy fogadjon turistákat, akiknek meg tudja mutatni Ozernojét. A sztrezsevoji látogatóknak sikeres utat szervezett, és további felkérésekre is számít.

[904] Ассоциация Коренных Малочисленных Народов Севера Томской Области „Колта-Куп", Томская Региональная Общественная Организация.

legerősebb, minden más őslakos etnikum képviseletét felvállaló kisebbségi szervezete eredetileg szölkup szervezet volt.

…de a nagyszínpadról leszorulva

A fentiek azt sugallhatják, hogy a Tomszki megye területén élő őslakos kisebbségek kétségbevonhatatlanul felkerültek a megye nyilvános diskurzusainak nagyszínpadára, ahol zavartalanul elfoglalták a helyüket. A kép azonban egyáltalán nem ennyire egyértelmű. A megye hivatalos emlékezetpolitikájában, brandesítési törekvéseiben ugyanis egymással versengő diskurzusok ütköznek, különböző célok és szándékok jelennek meg, aminek eredményeképp egy folyamatosan változó, disszonáns, önellentmondásoktól sem mentes, áramlásban lévő helyzetet láthatunk, ahol különböző szituációkhoz kapcsolódóan különböző diskurzusok törnek előtérbe. A helyzet megértéséhez érdemes végigelemeznünk egy kiállítás és a mögötte megbúvó törekvések történetét.

Az M.B. Satyilovról elnevezett Tomszki megyei Helytörténeti Múzeum 2015-ben rendezte meg „A Jávorszarvas csillakép alatt: a kulaji világmindenség titkai”[905] című kiállítását. A nagy sikerű, komoly visszhangot kiváltó kiállítás az úgynevezett kulaji kultúra bemutatását tűzte ki céljául.

A kiállítás plakátja. Forrás: http://gorodskoyportal.ru/tomsk/afisha/poster/282159/ (utolsó letöltés: 2019.11.07.)

A kulaji régészeti kultúra az i. e. 5. századtól az i. sz. 5. századig virágzott a narümi-szurguti Ob-vidéken. Az i. e. 1. – i. sz. 1. évszázad között lezajló klimatikus változás hatására megnőtt a mocsaras területek nagysága, csökkent a terület eltartóképessége, ami azt jelentette, hogy a terület lakossága a szélrózsa minden irányába kirajzott: északon a mai Szalehard környékéig, keleten a Jenyiszejig, délen az Ob forrásáig, illetve nyugaton az Uralig, az Irtisig. Ez azt jelenti, hogy történetileg az egész Ob-medence e kultúra hatása alatt állt a folyó forrásától egészen a torkolatáig. A régészeti kultúra a Csaja folyó menti – a mai Podgornoje település közvetlen közelében fekvő – Kulajka hegyről kapta a nevét, arról a lelőhelyről, ahol I.M. Mjagkov elsőként

[905] Под созвездием Большого лося: тайны кулайского миросоздания.

azonosította a hozzá köthető régészeti leleteket.[906] Azóta számtalan hozzá kapcsolódó lelőhely került elő (falvak, temetők, erődök, raktárak), amelyek sorra tárták fel kincseiket: agyagedényeket, fémeszközöket és -fegyvereket. Mivel írásos emlékek nem maradtak fenn, csak a régészeti leletekből lehet következtetni bármire. Sok fegyvert hátrahagyó, harcos kultúra lehetett, feltehetően ennek köszönhetően terjedt el olyan nagy területen. Az egységes kulturális zóna semmiképpen sem tekinthető azonban egységes birodalomnak, nagy valószínűséggel kisebb csoportok – az orosz szakirodalom szerint törzsek vagy nemzetségek – éltek a területen. Életmódjuk alapvetően zsákmányoló volt, de az állattartás és a földművelés nyomait is kimutatták. A legismertebb leletek a fémművességhez kapcsolódnak: állatokat, embereket, feltehetően mitológiai lényeket – sokszor ezeket bonyolult kompozíciókban együttesen – ábrázoló sárga és fehér bronzöntvények. Mind közül a leghíresebbek a jávorszarvas-ábrázolások, az emberfejet a karmai között tartó madarak és a csónakban utazó emberek. A fémfigurák az úgynevezett röntgen stílusban készültek, vagyis láthatjuk az ábrázolt lények csontozatát, belső szerveit is, akár a vemhes jávorszarvasban annak borját is. Sokszor nem teljes alakokat öntöttek, hanem csak testrészeiket: elsősorban arcokat, kezeket. A kutatók a leletek alapján rekonstruálni próbálták vallásukat is, és megpróbálták kimutatni a háromosztatú világkép, a totemizmus vagy akár az emberáldozat létezését. A kulaji kultúrát az i. sz. 5–6. században váltotta fel a Molcsanovói járásban levő Rjolka településről elnevezett rjolkinszkajai kultúra, ami egyértelműen sokat vett át a kulaji kultúrától.[907] E kultúrák örökösének leginkább a szölkupokat szokás tekinteni, bár kapcsolatba hozták az obi-ugorok vagy a ketek eredetével is.[908]

Érdemes feltenni a kérdést, hogy a Tomszki megye területén feltárt régészeti kultúrák közül miért éppen a kulaji lett az, amelynek önálló kiállítást szenteltek? A válasz az, hogy ez elsősorban a művészeti és politikai elit döntése volt, a régészeket nem feltétlenül vonták be a döntéshozatalba. A szaktudósok közül sokan nem is nézték jó szemmel a kulaji kultúra ilyetén kiemelését, sőt voltak olyanok is, akik más régészeti kultúra mellett tették le a voksukat.[909] A választásban komoly szerepet játszott, hogy a kulaji sokkal „fogyaszthatóbb" a többinél a mai közönség számára, hiszen sokkal markánsabb művészetet tud felmutatni a semmi mással össze nem keverhető bronzöntvényeknek köszönhetően, amelyek ráadásul a mai esztétikai ízlés szerint is szépnek, ízlésesnek mondhatók.

[906] Mjagkov 1927.

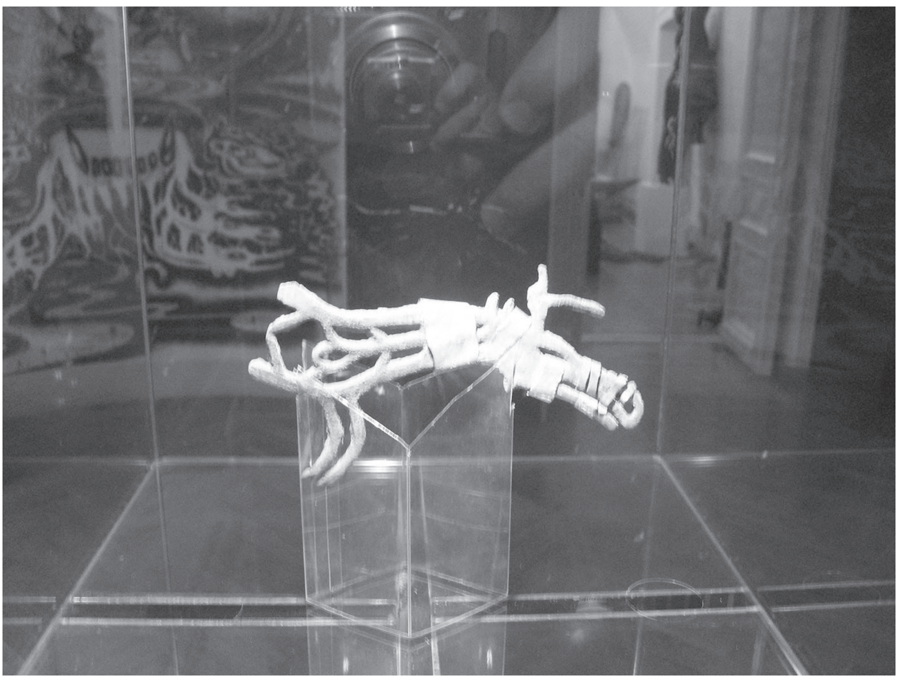
[907] A rjolkinói kultúráról lásd többek között: Csingyina 1991; Troickaja – Novikov 2004.

[908] A kulaji kultúráról lásd többek közt: Bagasev – Drjomov – Kim – Rükun 1998; Balakin 1998; Csernyecov 1953; Csingyina 1984; Mologyin 1995; Rüngyina 1995; Troickaja – Mologyin 1979; Urajev 1959b.

[909] Pl. a szamúszi kultúra (i. e. 17–13. század) mellett érvelt E. A. Vasziljev is (személyes közlés).

A kulaji kultúrába sorolható tárgyak a Tomszki Helytörténeti Múzeum kiállításán 2008-ban

Már a kiállítás címe („A Jávorszarvas csillakép alatt: a kulaji világmindenség titkai") is sokat elárul a projekt főbb üzeneteiről. A cím első tagmondata arra a – nyugat-szibériai népek között igen elterjedt – mítoszra utal, amely szerint a Nagymedve csillagkép, vagyis a Göncölszekér a Jávorszarvas nevet viseli. A jávorszarvas a mítosz szerint hatlábú volt, az emberek számára elérhetetlen, emiatt az égi vadász hosszas üldözés után levágta két lábát, hogy az emberek is vadászhassanak majd rá.[910] Mivel a jávorszarvas az egyik leggyakoribb motívum a kulaji bronzöntvények között, a kiállítás rendezői szerint nagy valószínűség szerint jelentős tiszteletben részesítették, és mivel a kulaji kultúra legvalószínűbb örökösei, a szölkupok is ismerik ezt a mítoszt, feltehetően létez(het)ett a kulajiaknál is. Az első tagmondat rejtett utalása az esetleges kulaji mitológiára, valamint a második tagmondat együttesen arra utal, hogy a kiállítás több akart lenni, mint egy egyszerű régészeti kiállítás, és megpróbálta a kulaji kultúra emberének világképét („világmindenségének titkait") feltárni. Ez különösen fontos annak ismeretében, hogy milyen egyéb programok kísérték a kiállítást.

A kiállítás sok szempontból klasszikus régészeti kiállítás: vitrinek, benne a Tomszki megye területén talált, kulaji kultúrához köthető népszerű fémtárgyak, bronzfigurák, ékszerek, emellett fegyverek, kerámiák, munkaeszközök, elbeszélve mindazt, amit az akkori emberek életéről mondani tud a régészet. Szövegek szólnak a kulaji kultúra feltárásáról, általános jellemzőiről, sőt kikövetkeztetett világképe, vallása is igen nagy súllyal szerepel benne. Installációk idézik fel a világfát és a tüzet is, melyeknek központi szerepet tulajdonítanak a kulaji emberek világlátásában. Térképek, ábrák is segítik a tájékozódást. Helyenként interaktív elemei is vannak a kiállításnak, sőt annak szerves részét képezik a tomszki neoarchaista képzőművészek (pl. Alexandr Dmitrijevics Tyimofejev) képei is. A kiállítás eredetit hűen felidéző virtuális verziója mindenki számára elérhető az interneten.[911]

A kiállítás önmagán messze túlmutató programsorozatot, komplex projektet is szült.[912] A projekt egyik legsikeresebb eleme az „Én – a kulaji" program volt.[913] A kurátor, Aljona Safer alapötlete az volt, hogy a kulaji kultúra motívumait felhasználva művészi ruhadarabokat készít. A Tomszki Állami Egyetem dizájn szakos hallgatóival több mint egy éven át dolgozott együtt, hogy a teljes kollekciót elkészítsék. Egy fémlap (tükör) ábráit mintául véve elkészítették a rajta ábrázolt fejdíszeket, a ruhadarabok forrásai viszont a kurátor szölkupok viseletéről szerzett ismeretei voltak. Annak oka, hogy a

910 Kim 1997: 159–164; Lusnyikova 2002; Nagy Z. 1999; Prokofjeva 1961.

911 Forrás: https://tomskmuseum.ru/content/addon/virtual/Big_Elk/big-elk.html (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

912 A projekt részletes leírásakor személyes interjúim mellett internetes források sorára is támaszkodom.

913 A program – és a legtöbb hozzá kapcsolódó program – hivatalos oldala: https://vk.com/kulaec (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

Képek a kiállításról. Forrás: https://www.facebook.com/pg/TomskKulaika/posts/ (utolsó letöltés: 2019.11.07.)

fejdíszek voltak a projekt kiemelt darabjai, az volt, hogy a szibériai sámánizmus egyik legismertebb tárgyi kelléke a sámánfejdísz, ami a kurátort is megihlette, illetve a közönségben is asszociációkat keltett. Ezekbe a ruhaegyüttesekbe tomszki hírességeket, celebeket öltöztettek be, akikről előtte-utána képeket készítettek neves tomszki fényképészek.[914]

Összesen 48 fotópár készült el, többek között bemondókról, műsorvezetőkről, politikusokról, rendezőkről, színészekről, szobrászokról, stylistokról, zenészekről. A hírességek kiválasztása természetesen a minél nagyobb hírverést szolgálta, minél népszerűbbé akarták tenni az egész programsorozatot. Ez egyébként a kitalált hagyományok visszatérő sajátossága: „általában nemcsak a múltban, de a jelenben is keresik a legitimitás különböző forrásait".[915] A fényképek alanyainak arcát is kifestették, amivel egyrészt a Nyugat-Szibériában a 19. századig élő tetoválásokra, másrészt pedig a kulaji emberábrázolások arcán látható karcolatokra, vésetekre utaltak.

A fejdíszekkel és az arcfestéssel egyaránt a kulaji világképet kívánták megidézni. Ezzel a tervvel összecsengett – és kiváló marketingelemnek is bizonyult – az is, hogy a fejfedőknek tényleges természetfeletti erőt kezdtek tulajdonítani azok, aki fényképezkedtek benne. Állításuk szerint a fejdíszeknek saját karaktere van, és hatnak az emberekre, megváltoztatják őket: például a „csepűrágó-harcos fejdísz"-ben mindenki színészkedni, bohóckodni kezdett, míg mások komolyságot, méltóságot sugároztak. Ezek a történetek is a projekt fontos elemeivé váltak.

[914] Dmitrij Karpusev, Szergej Bakanov, Valerij Kaszatkin, Elena Asztafjeva, Tatyjana Csernova.

[915] Pusztai 2003: 19.

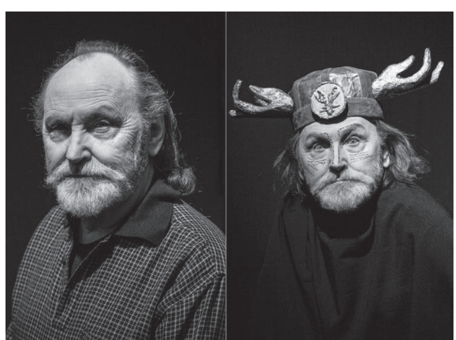
A program plakátja; fotói közül Natalja Nyeljubova zenész és Galina Nyemcova képviselő. Forrás: https://www.wday.ru/stil-zhizny/vibor-redakcii/izvestnyie-tomichi-stali-uchastnikami-smelogo-proekta/ (utolsó letöltés: 2019.11.07.)

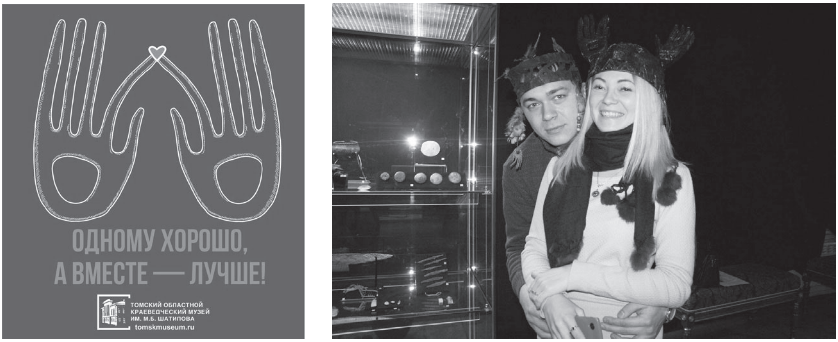

A projekt fotói közül Irina Klimova tévébemondó, Dmitrij Baki színész és Leontyij Uszov szobrász. Forrás: https://www.wday.ru/stil-zhizny/vibor-redakcii/izvestnyie-tomichi-stali-uchastnikami-smelogo-proekta/ (utolsó letöltés: 2019.11.07.)

A szerelmeseknek szóló program egyik reklámja és egy részt vevő pár fotója. Forrás: https://www.facebook.com/pg/TomskKulaika/posts/ (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

A projekt minden szempontból alaposan megtervezett, felépített volt. Az „Én – a kulaji” egy következő projektelem felvezetéséül is szolgált, hiszen a „Légy világhírű pár” verseny valójában ennek a nyilvános verziója volt: a kiállítást meglátogató szerelmespárok magukra ölthették az „Én – a kulaji” projektből jól ismert fejdíszeket, néhány ruhadarabot, és ebben készítettek róluk fényképeket. Az internetre feltöltött fotók közönségszavazáson vettek részt, és a legtöbb szavazatot kapó pár a végén díjat nyert.[916]

Képek a gasztronómiai programról. Forrás: https://www.facebook.com/pg/TomskKulaika/posts/ (utolsó letöltés: 2019.11.07.)

[916] Forrás: https://vk.com/kulaec?z=album-37917081_241709347 (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

Ugyancsak nagyszabású volt a kiállításhoz kapcsolódó gasztronómiai projekt, amelynek címe „Ízletes történelem. Kulináris fantáziák a kulaji ételekre”, szlogenje pedig a „Kóstold meg a történelmet!” mondat volt. A projekt kurátora a tomszki „Loft” étterem séfjével közösen elképzelte, milyen lehetett a kulaji kultúra emberének étele. Komoly rekonstrukcióra nem lehet gondolni – a szervezők sem gondolták így –, hiszen azonkívül, hogy üstöket használtak, és hogy tudjuk, milyen állatok éltek akkoriban a területen, sokkal több reális fogódzója nem volt és nem is lehetett a fantáziájuknak. Képzeletüket szabadon engedve tehát egy levest (jávorszarvas-húsleves zöldfűszerekkel) és egy édességet (mézes mousse) alkottak meg, amit a múzeumban is több rendezvényen elkészítettek, illetve ami a vendéglőnek is hosszasan az étlapján volt.

Több más kiegészítő eleme is volt a programsorozatnak. Színházi előadást tartottak „A kulaj dombjának legendája” címmel; ékszereket, kulaji ihletésű ajándéktárgyakat, pólókat dobtak a piacra; illetve a design legkülönbözőbb területein használták fel a kulaji művészet motívumait: a múzeum előtt például egy kulaji stílusú jávorszarvast ábrázoló biciklitároló díszeleg. A „Múzeumok éjszakája” rendezvények is gyakran kapcsolódnak a programsorozathoz. A 2016-os rendezvény részeként a múzeum udvarában „kulaji falut” rendeztek be, ahol egy tábortűz mellett gyógynövényekből és bogyókból készült főzeteket, teákat lehetett inni, szölkup dalokat adtak elő,

Felvétel a színházi előadásról, biciklitároló kulaji motívummal és kulaji mintára készült ékszerek. Forrás: https://www.facebook.com/pg/TomskKulaika/posts/ (utolsó letöltés: 2019.11.07.)

Kulaji motívumok pólókon. Forrás: https://www.facebook.com/pg/TomskKulaika/posts/ (utolsó letöltés: 2019.11.07.)

arcfestési és beöltözési lehetőségek voltak, illetve íjászversenyt is rendeztek. Ezen az éjszakán a kiállítás termeiben a projekthez kapcsolódó koncert volt „A Halak ideje” címmel.

Ez utóbbi átvezet minket a kulaji kulturális programok legismertebb, legnépszerűbb eleméhez, a kulaji kultúra modern környezetbe ágyazásának apoteózisához, a „kulaji jazz” (cool-eye-jazz) koncertekhez. Az első kulaji jazzkoncert egy újságcikk szerint ugyancsak a kurátor, Aljona Safer hirtelen ötlete volt, amikor az „Én – a kulaji” fényképezkedés keretében Natalja Nyeljubova és Andrej Inozemcev tomszki énekesek egyszerre vették fel magukra a „jelmezeket”.[917] Ez azonban, mint majd látni fogjuk, életszerűtlenül hangzik.

A koncertet adó zenekar frontemberei Natalja Nyeljubova – akiről később részletesebben is szólok – és Andrej Inozemcev, Tomszk leghíresebb jazz-kávéházának tulajdonosa, aki maga is híres jazzénekes és koncertszervező. A zenekar tagjai voltak továbbá: Pável Piszanko trombitás, Grigorij Loszenkov basszusgitáros, Georgij Fefelov billentyűs, Borisz Jeremejev ütőhangszeres, és a zenekar körül dolgozott még Anna Seveleva. Az első előadásra 2016 áprilisában került sor a múzeumban, egészen pontosan a kulaji kultúráról szóló kiállításon.[918] Az élmény komplexitását

A „Kulaji jazz” koncert plakátja. Forrás: https://www.facebook.com/pg/TomskKulaika/posts/ (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

[917] Forrás: https://obzor.city/article/486621 (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

[918] Az egyik ismertetés szerint nemcsak a nézők, hanem a tárgyak is szerették a koncertet,

a már jól ismert kosztümös show is fokozta. Zeneileg mindkét kiemelt előadó ízléséhez kötődött a műsor, amelyben Nyeljubova minden kötöttségektől mentes zenéjét klasszikus jazzdalok ellenpontozták, mint a „Summertime" vagy a „Cry me a river". Később a műsorral többször felléptek a múzeumban és azon kívül is, többek közt az év júniusában az Inozemcev tulajdonában levő Underground Caféban. A koncert a szervezők szerint a kulaji kultúra világképét megidéző zenei kísérletezés volt, „lehetőség, hogy igazi kulajinak érezzük magunkat"[919] a zene segítségével. Sokkal többre nem is vállalkozhattak, hiszen semmit nem tudunk arról, hogy milyen volt a zene a kulaji kultúra idejében – ha volt, mint ahogy azt sem tudjuk, hogy voltak-e hangszereik, és ha igen, milyenek. A műsor csak avantgarde közelítés lehetett, rögtönzés, „zene az ősi kulaji civilizáció motívumaira, amely tetszett volna Szibéria ősi lakóinak is, csak éppen nem találkoztak vele."[920]

Később a formáció felbomlott, és Nyeljubova új műsort állított össze tomszki zenészekkel, MC-kkel együttműködve, ugyancsak a kiállítás ihletésére, illetve azt díszletként használva. Ez volt a „HalakIdeje" (ЭраРыб) koncert, ami a beharangozó szerint ugyancsak „zenei elmélkedés nemcsak a teljes ősi kulaji mitológiáról, hanem annak alvilágáról is, ahol khtonikus lények, a HALAK laknak."[921] 2018-tól Nyeljubova újabb előadás-sorozatba kezdett, ahol tuvai, altáji, evenki és más szibériai népek meséit adja elő zenés formában. A sorozat címe „Bolond mesék hasonló zene kíséretében": amivel arra utal, hogy e mesék logikája ugyanúgy különbözik a ma normálisnak tartott logikától, mint ahogyan Nyeljubova zenéje a normálisnak tartott zenétől.

De mi is valójában a kulaji jazz, és ki az a Natalja Nyeljubova? A kérdést átfordítva: miből nőtte ki magát ez a kulaji kultúrára megálmodott komplex programsorozat és azon belül a kulaji jazz? Ennek megválaszolásához 1998-ig kell visszamennünk az időben, amikor megalakult Tomszkban egy művészeti csoport, a Szomana KuKuN, amelynek célja a kulaji kultúra megismertetése, valamint művészetének modern újraértelmezése volt. Helyesebben nemcsak újrafelfedezni kívánták ezt a kultúrát, hanem a modern művészet minél több műfajában megmutatni is. Célkitűzésük szerint az „ősi szimbólumokat" kívánták modern művészi nyelvre lefordítani, kísérletet tettek arra, hogy kevés forrás alapján rekonstruáljanak egy művészeti stílust, világlátást. Az art projekt alapja a díszítőművészet volt, a textil-, ékszer- és designművészet.

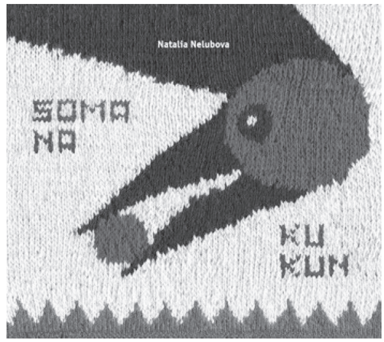
mert bár az előadás a kiállítótérben volt, a tárgyak nem mozdultak el a vitrinekben. Forrás: https://obzor.city/article/486621 (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

919 Forrás: http://novarock.tomsk.ru/post/34996 (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

920 Forrás: https://md-eksperiment.org/afisha/russia/tomsk/strashnye-skazki-pro-zhenshin-tomskij-tyuz-20180217131321 (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

921 Kiemelés az eredetiben. Forrás: http://novarock.tomsk.ru/post/34673 (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

A Szomana KuKuN név mozaikszó. Első tagja a sámán szót idézi föl, de nőneműsítve,[922] a csoport tagjai ugyanis művésznők voltak. A sámánizmusra utalás a modern világlátással ellentétesnek gondolt pogány, irracionális gondolkodásmód, környezetérzékelés iránti rokonszenvüket fejezi ki. A mozaikszó második fele, a KuKuN az orosz Kulajszkoje Kulturnoje Naszlédije,[923] vagyis a 'kulaji kulturális örökség' kifejezés mozaikszavasítása, ami nyilvánvalóan a kulaji kultúra iránti elkötelezettséget jelzi.[924]

Lemezborító. Forrás: http://novarock.tomsk.ru/post/1562 (utolsó letöltés: 2019.11.07.)

A csoport azóta törölt honlapja szerint[925] a tagok a szibériai purizmushoz kötik magukat. Vagyis a modern (orosz) kultúrától, a fogyasztói társadalom hamisságaitól elszakadni kívánó helyi orosz értelmiségi csoport célja az ősi kultúrákhoz, az „erdőhöz való visszafordulás" volt. A kulaji kultúra afféle idealizált kultúrát jelent számukra, ahol az emberek még a „természettel azonos ritmusban" éltek, és művészetük is egyenes kifejezése volt a „világmindenség szívverésé"-nek. „Titokfejtőknek" tartják magukat, hiszen a mai ember már nem tudja helyesen értelmezni azt, hogy a tárgyak nem egyszerűen csak tárgyak, hanem mágikus, samanisztikus tartalmuk is van, és hogy ezek a tárgyak őseinknek a körforgásba, az élet és a halál ciklusába vetett végső hitét is ábrázolják.[926] Ahhoz, hogy mindezt megérthessük, szerintük úgy kell gondolkodnunk, ahogyan azt az egykori emberek tették, tehát élőnek kell tekintenünk az egész világot, benne a tárgyakat is. Egy elemző szerint például az állatábrázolások azért fontosak, mert ezáltal újjáélednek az állatok, hiszen a kulajiak gondolkodásának az „állatok ura"-képzet is része volt.[927] A kerámiaedények ugyanakkor a bőséget és a termékenységet jelenítik meg. Egy szórólapjuk szerint „a kulaji kultúra jelképei unikálisak és gyakorlatilag nincsen analógiájuk a világ vizuális terében. Az állatok és egyéb fantasztikus lények ábrázolása a kulaji kultúrában nemcsak esztétikai jelenség, hanem sokkal inkább a szibériai világmindenség térképe is, ahol az istenek Felső

[922] A sámán szó nőnemesítésére nemcsak az orosz nyelvben van példa, angolul is egyre elterjedtebb a „sha-woman" kifejezés.

[923] Кулайское культурное наследие.

[924] Forrás: https://news.rusrek.com/ru/russkaya-obshina/sobytiya-russkaya-obshina/77254-somana-ku-ku.pdf (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

[925] Forrás http://www.kukun.ru (utolsó letöltés: 2012.01.26.), idézi: Nagy Z. 2015b.

[926] Forrás: https://news.rusrek.com/ru/russkaya-obshina/sobytiya-russkaya-obshina/77254-somana-ku-ku.pdf (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

[927] Forrás: https://news.rusrek.com/ru/russkaya-obshina/sobytiya-russkaya-obshina/77254-somana-ku-ku.pdf (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

Világa mellett ott van az emberek középső világa és az Alsó Világ is, ami a halottak, illetve hatalmas és erős lélekkísérők lakhelye."[928] Vagyis annak ellenére, hogy titokfejtőnek tartják magukat, valójában éppen a titokzatosság auráját teremtik meg, idézik fel modern környezetben.

A Szomana KuKuN nevének létezik egy sokkal egyszerűbb megfejtése is, amely szerint ez valójában az alapítók nevéből összeállított mozaikszó:

SZOfia	MÁsa	NAtasa
KUgajevszkaja	KUhta	Nyeljubova

Az alapítók közé tartozik tehát Szofia Kugajevszkaja keramikus és festőművész, Marija Kuhta, aki bár a filozófia doktora, de ma rádióelektronikai mérnök-professzorként dolgozik, és kulturológiát is oktat. Az alapítók között van továbbá Natalja Nyeljubova is, a kulaji jazz megteremtője, „a kulaji kultúra hangja", akinek köszönhetően megszólalhatott „a tajgai civilizáció néma kultúrája".[929]

Natalja (Aszhatovna) Nyeljubova 1967. március 8-án született az akkori Frunzéban (ma Biskek), Kirgizisztánban. Tomszkban végzett a Politechnikai Egyetemen, és eleinte eredeti szakmájában, geológusként dolgozott anyaintézményében és a frunzei egyetemen. Egyetemista kora óta zenélt az Oroszországban olyannyira népszerű „bárd" stílusban,[930] és ebben a műfajban lemeze is jelent meg „A déli provinciák dalai"[931] címen 1997-ben. Nyeljubova 1999-ben saját zenekart alapított Nyeljubova & Co. néven, majd 2010-ben Nyeljubova Bandre változtatták a nevüket, aminek Nyeljubova mellett tagjai ma Sztyepan Ponomarjov (hegedű), Grigorij Loszenkov (basszusgitár), Borisz Jeremejev (ütősök). Több önálló lemezt adtak ki: 2001: Kis etnikus táncok,[932] 2005: Szomana KuKuN, 2007: Az ezüstkor kabaréja,[933] 2008: Utolsó koncert a kukuskában.[934] Rendszeresen koncerteznek Oroszországban és külföldön is, többek között Dániában, Észtországban, Franciaországban, Lengyelországban, Németországban és az Egyesült Államokban léptek fel. Dalaik interneten is hozzáférhetők.[935] Koncertfelvételeik és videoklipjeik is elérhetők internetes videoközvetítőkön.

[928] Forrás: https://www.riatomsk.ru/article/20190912/afisha-tomsk-12-%E2%80%93-18-sentyabrya/ (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

[929] Forrás: https://afisha.yandex.ru/tomsk/free/otkrytie-vystavki-dmitriia-karpusheva-somana-kukun (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

[930] Más néven szerzői dalok, авторские песни. A beazonosíthatóság végett a stílus legismertebb előadói pl. Viszockij, Rozenbaum, Okudzsava.

[931] Pesznyi juzsnüh provincij – Песни южных провинций.

[932] Malüje etnicseszkije pljaszki – Малые этнические пляски.

[933] Kabare szerebrjanogo veka – Кабаре серебряного века.

[934] Poszlednüj koncert vnutri kukuski – Последний концерт внутри кукушки.

[935] Pl. http://www.bard.ru.com/php/bards_song.php?name=%CD%E5%EB%FE%E1%EE%E2%E0_%CD (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

Natalja Nyeljubova portréja és CD-jének borítója.
Forrás: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B5%D0%BB%D1%8E%D0%B1%D0%BE%D0%B2%D0%B0,_%D0%9D%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D1%8F_%D0%90%D1%81%D1%85%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0 (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

Nyeljubova zenei ízlésében a pátoszos bárddaloktól való elfordulást a kilencvenes évek végén egy másik tomszki zenekar, az 1998 és 2004 között működő art-punkot, post-punkot játszó Budnyi Leprozorija[936] megismerése, valamint a tuvai folk-rock és a szaharoga, a jakut népzene alapú könnyűzene[937] felfedezése jelentette. Új stílusát nehéz beazonosítani, kritikusai a legkülönbözőbb elnevezésekkel illetik, melyek közül a teljesség igénye nélkül álljon itt néhány: sámán-jazz, szibériai acid-jazz, etno-jazz, art-folk, art-folk-rock, folk-rock, etno-rock, world music, pszicho-rock, etno-avantgarde, kulaji minimalizmus. Talán a legsajátosabb stílusjegye az, ahogyan énekel. Az éneklés közben gyakran vált élesen hangmagasságot, aminek köszönhetően gyakran nevezik szibériai jódlinak is, de bevonja a torokéneklés elemeit is, és a természet hangjait utánzó hangzó elemeket. Ezekkel egyértelmű célja a szibériai népek éneklésének, akár a sámánénekeknek a felidézése, sőt hasonló okokból énekel egyre több nyelven is: míg eleinte csak oroszul, később egyre többször énekelt tuvai és evenki nyelven, ma pedig arabul és héberül is. Az igazi cél azonban az, hogy megalkossa a kulaji zenét, a kulaji jazzt, vagyis megidézze zeneileg a kulaji korszak világát. Egy méltatója szerint „A kulaji civilizáció igazi Atlantisz, ami elrejtőzött a tajga mocsaraiba, de végleg nem veszett el, sőt megtalálta saját nyelvét a Szomana KuKuN albumban”. Sőt, kiemelve a zene spiritualitását, ugyanaz a szerző úgy értékeli, hogy „ha a sámánok énekeltek volna jazzt, nekik is csak az sikeredhetett volna, amit ma Natalja Nyeljubova csinál a színpadon”.[938] Nyeljubova ma nagy valószínűséggel Tomszk legismertebb zenésze; ahogy egy interjújában elhangzik: „a tomszki

[936] Будни Лепрозория – 'A lepratelep hétköznapjai'.
[937] Vö. Ventsel 2004.
[938] Forrás: http://krsk.sibnovosti.ru/events/71179-kontsert-natali-nelyubovoy (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

kultúra névjegykártyája", „tomszki nemzeti kincs", vagy éppen „a zenei export legfőbb árucikke".[939]

A Szomana KuKuN olyannyira végiggondolt projekt volt, hogy 2004-ben kft.-t is alapítottak, ami három éven keresztül létezett. Ennek elnöke Valerij Nyikolajevics Kugajevszkij volt, alapítója pedig a három eddig megnevezett művész mellett – mindannyian azonos összeget fektettek be – Margarita Anatoljevna Kuznyecova volt.

A Szomana KuKuN alkotóinak elbeszélése szerint a társaságnak fontos szerepe volt a kulaji kultúra brandesítésében. A társaság 1998-as megalakulása óta folyamatosan próbálta népszerűsíteni a mintaként kiválasztott régészeti kultúrát, és az ő kérésük, lobbizásuk és feltehetően pénzük is benne volt abban, hogy a kulaji kultúra 2004-ben hivatalosan is a Tomszki megye brandjévé vált.[940] Saját elmondásuk szerint folyamatosan tárgyaltak az önkormányzat és a múzeum vezetőivel, hogy az addig csak a raktárakban őrzött kulaji anyagot a szélesebb közönségnek is megmutassák. Ennek eredményeként nyílt meg 2007-ben az első kiállítás a kulaji kultúráról, „A kulaji tajgai civilizáció" címen a Tomszki Megyei Helytörténeti Múzeumban.[941]

A kulaji kultúrára alapozott projektjükkel folyamatosan járták Oroszországot, bár eleinte a határon túli területeket célozták meg. Az igazi áttörés a visszaemlékezések szerint a 2010-es év volt. Ekkor rendezte meg New Yorkban az USA-beli oroszok szervezete a 8. hivatalos fesztiválját június 20–27. között, „Russian Heritage" ('Orosz örökség') vagy „Наше наследие" ('A mi örökségünk') címen. A Tomszki megye hivatalosan képviseltette magát „Az orosz föld arculatai és arcai, a szibériai samanizmus" című kiállításával.

A kiállítási tárgyak között szerepeltek a Szomana KuKuN ékszerei, bronz-, ezüst- és csonttárgyai, stilizált ruhái kulaji motívumokkal, valamint színes üvegtárgyak, és Varlamova szölkup motívumokat alkalmazó nyírkéreg dísztárgyai. Több mint kétszáz grafikával, festménnyel szerepeltek a tomszki neoarchaizmus híres festői, Tyimofejev, Varlamov, Sumilkin, Popov, Panov vagy Jakovlev, akik a szibériai népek életének képeit, művészeti stílusát használták fel álomszerű képeikben, jeleneteikben. A program részeként koncerteket adott Natalja Nyeljubova is. Emellett kiállítottak és megvételre is kínáltak szibériai tearitkaságokat, illetve a kulaji kultúra motívumára utaló formákban kivágott gyümölcszselét is, amit a legnépszerűbb orosz csokoládégyár, a „Vörös Csillag" készített.

[939] Forrás: https://news.vtomske.ru/interview/84304-natalya-nelyubova-vlasti-oni-kak-dengi-ih-prosto-nado-umet-gotovit (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

[940] Szemjonova 2014: 253.

[941] Forrás: http://iik.tsu.ru/nastoyashhee-i-budushhee-kuratorskix-proektov-v-tomske-konspekt-diskussii-s-zametkami/ (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

A „Kulaji tajgai civilizáció” és a „Kulaji arcok” kiállítások plakátjai. Forrás: https://www.riatomsk.ru/article/20190912/afisha-tomsk-12-%E2%80%93-18-sentyabrya/ (utolsó letöltés: 2019.11.07.); és https://www.tomsk.kp.ru/online/news/3600165/ (utolsó letöltés: 2019.11.07.)

A New York-i kiállítás kiemelt programja volt a manhattani National Arts Clubban kiállított „Kulaji arcok”[942] fotósorozat, aminek keretében idős asszonyok arcát fotózzák kulaji mintájú díszekben, ékszerekben. Az ötlet Natalja Nyeljubovától jött, a megvalósítás Szofia Kugajevszkaja, valamint a fotós, Dmitrij Karusev munkáját dicsérte. Ezt a kiállítást 2019. szeptember 12-én újranyitották Tomszkban. Valójában ez a fotóprojekt volt az ihletője, direkt ötletadója az „Én – a kulaji” programnak is. A 2019-es tomszki kiállítás prospektusa szerint New Yorkban „a látogatók azt hitték, hogy szibériai sámánok fotóit látják. Eltelt 10 év, és idővel úgy tűnik, hogy az amerikaiaknak igazuk volt. A fotókról azok néznek le ránk, akik mindent tudnak erről a világról, sőt még talán a másvilágokról is.”[943]

A kiállításnak hatalmas sikere volt az amerikai látogatók között, csak első nap több mint ezer ember kereste fel. A projekt felépítése szerencsés volt: a sámánok, Szibéria és a Tomszki megye egyaránt egzotikumként jelent meg a New York-i közönség számára, akik az orosz kultúrához nem feltétlenül ezeket a képeket asszociálták. A sikerben része volt az akkor már igen divatos természetes életmód mozgalmaknak is, akik a szibériai életben egyfajta természetes előzményt láttak. A látogatók közt aratott siker mellett a szer-

942 Лики кулая: az itt szereplő лики szó egyaránt használatos arcok és ikonok értelemben is.

943 Forrás: https://www.riatomsk.ru/article/20190912/afisha-tomsk-12-%E2%80%93-18-sentyabrya/ (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

vezők is komoly potenciált láttak a programban, és az Egyesült Államok több helyére is elvitték azt, igaz, elsősorban csak a legkönnyebben mobilizálható kulaji jazzműsort.

Tagadhatatlan, hogy a fesztivál sikere vezetett oda, hogy a megye önkormányzata a már hat éve a brandek között szereplő kulaji kultúrában meglátta azt a lehetőséget, hogy a megye igazi emblémájává váljon. Andrej Kuzicskin, a Tomszk megyei Önkormányzat Művelődési Osztályának vezetője a kulaji kultúrára épülő projektek összefogásáról, koordinálásáról beszélt, Szofia Kugajevszkaja, a Szomana KuKuN csoport vezetője pedig nagyratörő terveket fogalmazott meg művészeti iskolák bevonásával, illetve egy nagy, szórakoztató Kulaji Park felépítésének az ötletével. Feltehetően közös tárgyalásaik eredménye lett az is, hogy mindketten hasonlóan nyilatkoztak a kulaji projektek jelentőségéről. Kugajevszkaja szerint „azt akarjuk, hogy a kulaji civilizáció kétséget kizáróan a Tomszki megyével asszociálódjon, hogy a megye brandjévé váljon".[944] Később pedig maga Kuzicskin mondta el azóta sokat idézett mondatát: „Azt szeretnénk, hogy a Tomszki megye az emberek képzeletében a kulaji kultúrával asszociálódjon, ugyanúgy, ahogyan például Vologda a csipkével, Gzsel a porcelánnal, Hohloma a festett faművességgel."[945] Nem sokkal később, 2011-ben a másodjára megrendezett Múzeumok Éjszakája program keretében lezajlott a tomszki főpróba, a III. Múzeumi Fórum: „Tomszk brandjei". Itt Szergej Lazarev festményei mellett elsősorban a Szomana KuKuN ékszereit és kerámiáit mutatták be. A projekt távlati tervei sejlenek fel a múzeum egyik vezetőjének mondataiból is, amit a 2015-ös kiállítás kapcsán fogalmazott meg: „A kiállítás segít eltüntetni a tudásbéli fehér foltokat, és megteremti annak a lehetőségét, hogy a kulaji kultúrát elhelyezzük a világ kulturális örökségeinek térképén."[946]

A megyei önkormányzat brandesítési projektje azóta is burjánzik. A tomszki kiállítás ugyanis ma is áll, gyakorlatilag állandó kiállítás lett belőle, sőt, mint láthattuk, virtuálisan is látogatható. Ugyancsak önálló múzeuma lett a kulaji kultúrának Podgornüjben, vagyis abban a városkában, aminek szomszédságában található a Kulajka domb, ahol először tártak fel kulaji leleteket. A brandesítés része az is, hogy egyre több reprezentatív, színes könyv vagy éppen szakkönyv jelenik meg a kulaji kultúráról. A branddé válás sikerét mutatja az is, hogy az Oroszországban oly népszerű fantasy műfajába is bevonult a kulaji kultúra mint téma. Alekszandr Kosztozsihin *És majd istenné leszel* című könyvének[947] misztikus történetében a kulaji nép (és a kulaji nyelv) tényleges etnikummá konvertálva olyan népek mellett jelenik meg, mint az osztjákok, az oroszok, a khorezmiek vagy éppen a kirgizek.

[944] Forrás: http://www.interfax-russia.ru/Siberia/report.asp?id=156401&p=7 (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

[945] Zaiceva 2018.

[946] Forrás: https://depkult.tomsk.gov.ru/news/front/view/id/6288 (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

[947] Kosztozsihin 2014.

Mielőtt a kulaji kultúra bekerült volna a megye és a város tudatosan használt brandjei közé, a 20. században a város elsősorban méltán híres faépítészetére és az egyetemeire építette arculatát, együttesen kifejezve, hogy „a város régi is és örökké fiatal is",[948] majd magát 2010-től elsősorban a kreativitás városaként fogalmazta meg. A megye arculatának kialakításakor pedig a kőolaj mellett elsősorban a cirbolyafenyőre,[949] a sztálini kitelepítésekre és a Vaszjugáni mocsárra[950] építettek. A brandesítés folyamatában ugyanakkor lényeges szempont, hogy a Tomszki megye területén élők igen fontosnak tartják a régészetet mint tudományt, még akkor is, ha tényleges ismereteik vajmi csekélyek is a helyi régészeti lelőhelyekről.[951] Mint tudjuk, a régészetnek kiemelkedő szerepe lehet az (etnikus, lokális) identitás kialakításában, és szoros szálakkal kapcsolódik a nacionalizmushoz is, elsősorban annak köszönhetően, hogy mély történeti távlatokat ad a jelenkor elképzelt közösségeinek, megerősítve a primordialitásukba vetett hitet, legitimálva létüket és politikai szándékaikat.[952] Ennek köszönhetően régészeti emlékek gyakran lesznek szimbolikus erőforrásai egy-egy város, terület emlékezetpolitikájának is,[953] válnak ezek brandjévé.

A kulaji kultúra brandesítése valójában leginkább e gondolat mentén magyarázható. Rekonstruálva a mögötte megbúvó ötletet, a kiindulási pont az lehetett, hogy a kulaji kultúra a megye hivatalos örökségének tekinthető, tehát területi alapon a kulaji kultúra örököse a megye mai lakossága, vagyis a többségi társadalom, az itt élő oroszok is. Amennyiben tehát ez az „oroszok"[954] öröksége is, az kifejezi az ő jogukat is az adott területhez. Érdekes körkörös legitimációs logika rajzolódik ki a szemünk előtt: a többségi társadalmat területi alapon egy régészeti kultúra örökösének tekintjük, ezzel egyidőben pedig ezzel az örökössé tétellel legitimáljuk a területhez való jogukat is.

Fontos hangsúlyozni azt is, hogy a Szomana KuKuN projektben a gyökerekhez való visszanyúlás lényege elsősorban a kulaji kultúra újjáélesztése, nem pedig a helyi, őslakos népek kultúrájának bevonása a modern művészeti színtér folyamataiba. Az „ősihez", az „igazihoz" visszatérve elfogadták ugyan az őslakos kultúrákat az ideálként megjelenített kulaji kultúra közvetítői-

[948] Vesznyina 2011.

[949] A cirbolyafenyő az alapanyaga a megye reprezentatív bonbonjának, gyomorkeserűjének, címadója a megyéről szóló reprezentatív kiadványnak, sőt Putyin elnök hatvanadik születésnapjára is két cirbolyafenyő-csemetét ajándékoztak.

[950] A „Nagy Vaszjugáni Mocsár" 2007-ben felkerült az UNESCO világörökségi listájának várományosai közé a természet kategóriában. http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5114 (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

[951] Vodjaszov 2015. Ha ma készítenék el ugyanezt a szociológiai felmérést, már feltehetően sokkal nagyobb lenne a kulaji kultúra ismertsége, mint a 2015-ös kiállítás és a hozzá kapcsolódó kulturális projekt előtt.

[952] Snirelman 2013a; 2013b; Atkinson – Banks – O'Sullivan 1996.

[953] Zaiceva 2018.

[954] A fogalom használatához lásd: Nagy Z. 2016.

ként, de művészetüket e magas rendű kultúra degradációjaként értelmezik, amelyben az őslakosok csak torzító képviselői lehetnek az ősi teljességnek és harmóniának. Vagyis – visszatérve az előző gondolatmenethez – a brandesítés során a múlt egy elemének háziasításával szimbolikusan megpróbálják kisajátítani a területet, ellényegtelenítve más, lehetséges diskurzusokat szimbolikus birtoklásával kapcsolatban. Ezzel nemcsak hogy elfedik többek között az őslakos népeknek a helyhez kapcsolódó jogait, de ki is szorítják őket a régió emlékezetéből, múltjából.

Ez a gondolatmenet – a régészeti kultúrák domesztikálása a többség számára, valamint az őslakos népek kiszorítása a terület kulturális örökségéből – nem csak itt érhető tetten, hiszen például a Tomszki megyei Puskin Könyvtár által gondozott helytörténeti honlapon is a következőt olvashatjuk: „Az itt bemutatott ősi népek így vagy úgy részt vettek szinte minden nyugat-szibériai nép etnogenezisében, kivéve talán az evenkiket, akik nemrégen érkeztek ide a Jenyiszej mellől. Az indoeurópai nyelvű orosz etnoszban ugyancsak jól láthatóak nemcsak a szláv, hanem az indoiráni, a szkíta, finnugor, török etnokulturális rétegek is. Ezért beszélhetünk a kőkorszakban etnikus egység létezéséről, Észak-Eurázsia minden modern népének közös gyökereiről. MI BENNÜK gyökerezünk, és ŐK élnek MIBENNÜNK.[955] E szubkontinens minden modern nyelve a svédtől és a finntől a csukcsig, illetve az eszkimóig közös ősnyelvvel bír"[956] – állítják. Kicsit később már egyenesen így írnak: „Néhány népnek, akik a középkorban Nyugat-Szibériában laktak, ma is itt élnek a leszármazottai."[957] Vagyis az ősi kultúrák genetikai állománya mindenkiben benne kering, tulajdonképpen kivétel nélkül mindenki igényt tarthat arra, hogy a terület őslakosának tekintse magát. Így az őslakos népek időbeli elsőbbségének jogát kérdőjelezik meg, ássák alá azzal, hogy az „őslakos népek" fogalmát két alcsoportra osztják: „ősi helyi népekre", akiknek mindenki, így az oroszok is örökösei; és „középkori helyi kultúrákra", akiknek azonban csak a ma ismert szibériai népek az örökösei. Így mindenkinek, köztük az oroszoknak is legalább annyi joguk van a területhez, mint az őslakos népeknek, ha nem több.

Hasonló „őstörténeti" érveken alapul az „árjaelmélet" is, ami ugyancsak az oroszok eredendő jogait fejezi ki azokhoz a területekhez, ahol a helyi nacionalizmusok felerősödésének hatására a Szovjetunió szétesése utáni időben az oroszok kezdték magukat idegennek érezni. Az „árjaelmélet" szerint ugyanis az árják (indoeurópaiak, indoirániak) a szlávok, a mai oroszok ősei, akik az őskorban hatalmas birodalma(ka)t hoztak létre, mígnem letelepedtek a mai Oroszország területén. Ezért az oroszok a cári

[955] Kiemelés az eredetiben.

[956] Народы Западной Сибири в древности. Forrás: http://kraeved.lib.tomsk.ru/page/212/ (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

[957] Народы Западной Сибири в средневековье. Forrás: http://kraeved.lib.tomsk.ru/page/213/ (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

Oroszország terjeszkedése idején valójában nem *meghódították* ezeket az eurázsiai területeket, hanem *visszahódították*. Egyes orosz szélsőjobboldali mozgalmak éppen ezért igényt tartanak a mai Szibériára (is), hiszen a „hüperboreális elmélet" szerint az ősi árják (egyes – már a rasszizmusig sodródó – megfogalmazások szerint a „fehér emberfaj") bölcsője az eurázsiai Északon volt, ahonnan folyamatosan vándoroltak délre az eljegesedés hatására. Ez az ősi árja világ, illetve a későbbi birodalmak, mint pl. az úgynevezett „Uráli Rusz", felbecsülhetetlen kulturális értékekkel árasztották el a barbár világot. Szibéria gyarmatosítása tehát valójában az anyaterületek jogos visszafoglalása volt, az ún. őslakos népek történelme pedig csak múló epizód a szláv Szibéria történetében.[958]

Az, hogy az őslakos kisnépek emlékezetét elfedik a kulaji kultúra brandesítésével, azért is fontos lépés, mert amennyiben az ő emlékezetük komoly szerepet kapna a megye hivatalos emlékezetében, konkurensévé válhatna a megyei emlékezet másik sarokkövének, a kitelepítések emlékezetének is. Ez azonban az őslakos népek kultúrája iránt történt bármiféle nyitás ellenére sem lenne elfogadható, ismerve a kitelepítettek leszármazottainak demográfiai súlyát a megyében. Ezért is kell a mai történelem egyedüli előzményeként a kulaji kultúrát feltüntetni, elhallgatva az őslakosok történelmét.

A fenti esetleírás rámutatott arra is, hogy a hajdani Szovjetunió területén, Szibériában a helyi politikának milyen lehetőségei vannak a terület brandjének kiválasztásakor. Szibériában, a tituláris nemzet korábban működő jogintézményének köszönhetően megszokott jelenség az, hogy adminisztratív egységek az ott élő őslakos népeket brandesítik, és rajtuk keresztül fogalmazzák meg regionális politikai célkitűzésüket. A Tomszki megye azonban nem egészen ezt az utat választotta. A területén élő őslakos népeket – annak ellenére, hogy kulturális, de nem politikai síkon egyre fontosabb szerepet szánnak nekik is – nem találták elég erős brandnek, egyrészt amiatt, mert elenyésző kisebbséget jelentenek csak, másrészt amiatt, mert az északról szomszédos HMAO az egyik itt élő kisebbséget már felhasználta arculatépítésre.

A megye hivatalos emlékezetének egyik alappillérével, a sztálini kitelepítések mesternarratívájával ráadásul nehezen összeegyeztethető az itt élő őslakos népek hivatalos elismerése. Az általam bemutatott brandesítési törekvés arra szolgáltatott példát, hogy a brandesített régészeti kultúra hogyan járult hozzá ahhoz, hogy az őslakos népek kiszoruljanak a hivatalos emlékezetből, és a többségi társadalom legitimálja jogát az adott terület birtoklásához. A kulaji kultúra, mint a megye kitalált hagyománya, eredetileg egy értelmiségi közösség antiglobalista, alternatív gondolkodási rendszere, önironikusan nativista művészeti mozgalma volt, amely a hivatalos politika befolyása alá kerülve a megye önértelmezésének játékterületévé vált.

958 Snirelman 2011; 2015; Zaiceva 2017; 2018.

Az itt bemutatott események ugyan egyedinek tűnhetnek, mégis rámutatnak arra, hogy a régészeti kultúrák és a művészeti csoportok hogyan használhatóak egy terület regionális emlékezetpolitikájának alakításában, illetve arra is, hogy az őslakos népeknek milyen lehetőségei vannak, illetve mennyire nincsenek esélyeik Szibériában ott, ahol a regionális politika nem tud kellő erejű tőkét kovácsolni emblematikus felmutatásukból. A Tomszki megye hivatalos emlékezetében tehát egymással versengő diskurzusok jelennek meg: egyrészt fontos szerepe van a soknemzetiségűség ideológiájának, ami a helyi őshonos kisebbségeket egyre inkább beengedi a megye nyilvános diskurzusaiba, és a megye legfontosabb ünnepei között szerepelteti az „Északi Etűdöket"; másrészt viszont történetükben, időbeli elsőbbségükben a megye demográfiai többségét jelentő kitelepítettek történetét elfedni képes konkurenciát lát, így azt, ősiségüket kisajátítva, egy régészeti kultúrán alapuló kitalált hagyománnyal kívánja elnémítani. A Tomszki megye őslakos népei tehát az „Északi Etűdökkel" felléptek ugyan a megye nyilvánosságának színpadára, a kulaji kultúra azonban leszorította őket a nagyszínpadról.

• VÉGÜL: „HOSSZAN MESÉLIK A MESÉT, VAGY RÖVIDEN…”[959]

Tanulmányomban a Vaszjugán, vagyis egy folyó több életét kívántam végigkövetni oly módon, hogy megpróbáljam visszaadni annak tényleges bonyolultságát, összetettségét. Ehhez szükség volt arra, hogy jómagam is, mint kutató, hosszú utat járjak be, amit tudatosan erősen önreflexív módon mutatok be, nyilvánvalóvá téve a dolgozat értelmezési kereteit.

Ez az út a finnugor néprajztudományi megközelítéstől vezetett egy régió teljes lakosságának antropológiai vizsgálatáig. Ehhez szükség volt arra, hogy az etnikumközpontú vizsgálatból kilépve egy komplex társadalom tanulmányozását tűzzem ki célul. Az etnikum-központúság csapdája az, hogy egy – ezen a területen valójában elenyésző – kisebbség életét hajlamos úgy bemutatni, mintha az önmagában, kompakt rendszerként, homogén kultúraként működne, így esszencializálja és kiragadja azt annak tágabb környezetéből. Pedig a Vaszjugán mentén élő hantik (vagy „osztjákok”), akik tagadhatatlanul érdeklődésem középpontjában állnak, vitathatatlanul együtt élnek a többségi társadalommal. Nem mellettük, tőlük függetlenül, tér- és időhasználat segítségével elkülönítve, hanem velük sűrű szövetűen összefonódva. Még akkor is, ha a helyi társadalom – ugyancsak etnicizáló – gondolkodása dichotomikusan működik, és elsősorban ellentétekről beszél.

Nem is lett volna egyszerű megragadni az embereknek azt a csoportját, amely kutatásaim fókuszában állna, hiszen mint láttuk, a tudományos megközelítés, a belső kategorizáció és a többségi társadalom sztereotipizáló véleménye is más-más körökben jelöli ki őket, gyakorlatilag lehetetlenné téve a csoportalapú megközelítést. Így nem is állhatott egy csoport a kutatásaim központjában, hanem inkább a kategorizáció mögötti logikát kívántam megérteni: milyen történelmi események határozzák meg a helyi társadalom (ön)képét, ebben milyen szerepe van az általam vizsgált kisebbségnek, illetve milyen lehetőségei vannak arra, hogy hatással bírjanak saját megítélésükre.

Az esszencializáló, csoportalapú megközelítés, a tiszta etnikus kultúrában gondolkodás a vaszjugáni hantik kapcsán több gondolatra vezethető vissza. Az egyik a finnugor néprajztudomány rokonságalapú megközelítése, amely az ebből a szemléletből szükségszerűen következő archaizálás, illetőleg a finnugor kutatások átpolitizáltsága révén zárja be a kutatottakat egy múl-

[959] A vaszjugáni hanti mesékben gyakori szófordulat, amellyel egy-egy történetszálat lezárnak, esetleg egy újat el is kezdenek.

torientált kultúrába. A másik pedig a klasszikus antropológia vitathatatlan vonzódása a távoliság és a markáns másság iránt, amely az egzotizálás hatására zárja körbe a vizsgálata tárgyát. Harmadrészt nem elhanyagolható a klasszikus orosz néprajztudomány etnoszalapú szemléletének hatása sem, amely a Szibéria-kutatások egyik legjelentősebb forrása a mai napig.

Konkrétabban fogalmazva: a huszadik században lezajlott történelmi folyamatok és azok következményei lehetetlenné tették azt, hogy tanulmányomban kizárólag a vaszjugáni hantikkal foglalkozzam. Ők ugyanis vizsgálatom idején nehezen körülhatárolható, elenyésző kisebbsége voltak egy bonyolult társadalomnak. A helyi társadalom kialakulásának legfontosabb eseményei pedig a sztálini kitelepítések, megtorlások brutális negyedszázada, illetve az olajbányászoknak az ötvenes évek végén kezdődő betelepülési hulláma volt. Ahhoz tehát, hogy megérthessük a hantik helyzetét, elengedhetetlen volt e két témának a vizsgálata is.

Amellett, hogy kutatásomban a Vaszjugán mentének társadalmáról átfogó rajzot kívántam adni, fontos azt is látni, hogy az itt felrajzolt kép más irányba, más helyzetekre nem általánosítható. Ugyan az elemzések közben folyamatosan törekedtem arra, hogy a vaszjugáni történéseket tágabb oroszországi, szibériai vagy éppen arktikus keretbe helyezzem, azt mindenképpen látni kell, hogy az így kapott tabló részleteiben csak itt érvényes. A vaszjugáni helyzetet az a speciális politikaföldrajzi helyzet határozta meg, hogy a régió a Tomszki megyéhez, a hajdani Narümi Határterülethez tartozott, ami gyökeresen más politikai, történeti helyzetet eredményezett, mintha a HMAO területén éltek volna. Más történelmi tapasztalatok, más jogi helyzet, ami egyedi képet eredményezett.

A fentiekből következően nem tekinthető véletlennek az, hogy akár a magyar nyelvű szakirodalomban is az itt leírtaktól eltérő helyzetekről is olvashatunk. A magyar irodalomban az utóbbi évtizedekben leggyakrabban szereplő területeket, vagyis a szurguti hantik lakóhelyét, a Kazüm vagy a Szinja folyók mentét egészen máshogy érintette a kitelepítés vagy akár az olajbányászat is, és nem összevethető az itteni hantik (és a manysik) politikai potenciálja a vaszjugáni hantikéval. Más és más a kisebbségek jogállása is, mások a szerveződési lehetőségeik. A fentiek érvényességi köre tehát – minden általános oroszországi és szibériai tendencia ellenére – a Tomszki megyére, a Vaszjugán völgyére korlátozódik.

Fontos még azt is látni, hogy tanulmányom annak ellenére, hogy bizonyos esetekben, például a kitelepítések leírásánál vagy az alkoholfogyasztás megértése kapcsán, kifejezetten történeti fejtegetéseket is tartalmaz, alapvetően jelenorientált. A múlt annyiban tárgya a szövegnek, amennyiben a mai helyzet megértését elősegíti. Ez a megközelítés nem egyezik a magyarországi finnugor néprajzi kutatások sajátos, gyakran ahistorikus múltorientáltságával, sokkal

több kapcsolata van az utóbbi évtizedek nemzetközi és hazai Szibéria-kutatásának mind a jelenorientáltságával, mind a történelemszemléletével.

Tanulmányom központjában ráadásul elsősorban az a kérdés állt, hogy milyen szerepet töltenek be a vaszjugáni hantik a terület nyilvános diskurzusaiban, és mi az oka ennek a szerepnek. Alapállításom pedig az, hogy a vaszjugáni hantik gyakorlatilag láthatatlanokká váltak, alig szerepelnek a megye és a járás nyilvánosságának színterein. Ennek a láthatatlanságnak az elsődleges oka az, hogy mind a helyi társadalom meghatározó többségét kitevő kitelepítetteknek (és leszármazottaiknak), mind pedig a terület mai életét elementárisan meghatározó olajbányászatnak a logikája kizárja őket a nagy diskurzusokból. E logikák mentén ugyanis (a kitelepítettek esetében) a szenvedésre és (az olajbányászok esetében) a hősiességre alapozva, a terület első betelepülőinek tartják magukat, megjelenésüket pedig a nyers természeti táj kényszerűen vagy önkéntesen heroikus civilizálásaként értelmezik. Következésképpen e hősies gondolatmenet keretei között nem ismerhetik el, hogy az emberek egy csoportja már az ő megjelenésük előtt is életterének tekintette és lakta e tájat.

Az intézményes emlékezetpolitikában és a populáris emlékezetben – amit semmiképpen nem szabad összekeverni a tudományos történetírás fórumaival – ezért szinte csak a régészeti kultúrákat említik az „igazi” orosz történelem előzményeként. Vagyis a terület oroszok általi meghódítása előtti történelemnek nem a helyi „őshonos” népek a hordozói, hanem a régészeti kultúrák. Amennyiben a helyi orosz többség beépítené az őslakosokat a nyilvános történelembe, az komoly dilemmák elé állítaná őket. Azért szerepelnek a bronzkori kultúrák az oroszok előtti történelem reprezentánsaiként, mert hatalmas az időbeli távolság. Ez a múlt biztosan véget ért, ennek biztosan nem voltak részesei, így át nem élhető, semleges, vagyis nem jelent semmifajta kötelezettséget a jelen számára. Az „osztjákokkal” teli múlt sokkal nehezebben lenne vállalható. Ha beillesztenék őket a hivatalos emlékezetbe, akkor nehéz lenne elkerülni a gyarmati múlttal való szembenézést, ami a morális következmények mellett például a földterületekhez, vadászterületekhez való jog szükségszerű újragondolását is jelent(h)e(t)né. Ez azonban szinte megoldhatatlan helyzet elé állítaná a helyi orosz lakosságot.

Mindez a láthatatlanná tevés még akkor is vitathatatlan tendencia a nyilvánosság nagy köreit vizsgálva, ha kisebb körökben nem is feltétlenül igaz ugyanez. A személyes emlékezet terén ugyanis nincs szükségszerű ellentét a kitelepítések emlékezete és a helyi őslakosok történelmi emlékezete között. Ugyanis mindkettő zavartalanul beépíthető a megye emlékezetét meghatározó mártír-diskurzusokba: a sztálini kitelepítések közös traumát jelentenek az őslakos kisebbségi és a kitelepített többségi társadalom számára is, mindketten részesei a „vaszjugáni Golgotának”; illetve mindketten beilleszthetők az oroszországi identitást meghatározó Nagy Honvédő Háború

történetébe, hiszen abban az őslakosok is jelentős számban vettek részt. Az olajbányászat pedig minden ténylegesen okozott természeti és társadalmi kár ellenére sem diabolizálódott az őslakosok szemében. Megakadályozta ezt a reflektálás a szénhidrogén üzletág lokális jelentőségére, illetve még inkább az, hogy itt a Vaszjugán mellett a kitermelések megindulásának idejére az őslakos kisebbség már felolvadt a kitelepítettek társadalmában, ami felszámolt minden politikai tőkét, amely az őslakos érdekek megfogalmazódását lehetővé tette volna.

Ebben a helyzetben az őslakosok helyét a nyilvánosság színterein az „osztják" kategóriába zártság határozza meg. Az „osztjákok" a helyi dichotómikus gondolkodás „markánsan más" kategóriája, amit meghatározóan két marker, az erdei és a lumpenizálódott, alkoholista életmód mentén különítenek el. Az erdő a kisebbségek számára is különállóságuk elsődleges fogalma: ma az erdő az, ami háttérbe tolta akár a vérségen alapuló gondolkodást is, és az „osztjákok" számára saját közösségük meghatározó szimbólumává vált. Az erdő fogalma a többségi társadalom számára pedig a természeti ember, a nemes vadember képéhez köti az „osztjákokat" azzal, hogy az oroszokat kívülállónak tekinti annak ellenére, hogy használják az erdőt, őket pedig immanens módon az erdőhöz tartozóként jeleníti meg, másrészt pedig az oroszok gazdasági alapú és szórakozási célú erdőhasználatával szemben a hantik vadászatát életmódként ábrázolja.

Az erdő (és a mocsár) a többségi társadalom számára a világ távoliságára, a lakosok kirekesztettségére utal, az embernélküliségre: az erdő számukra a civilizáció ellentéteként fogható fel. Ebből a szempontból valójában lényegtelen az „osztjákok" ittléte, hiszen ők a modern orosz emberrel szemben nem civilizálták, nem humanizálták a tajgát, hanem sokkal inkább a táj naturalizálta őket. Az „osztjákok" a betelepítések előtt sokkal inkább a természet, semmint a modern emberi társadalom részének számítottak. Természetközeli életük, a termelés hiánya, a szovjet társadalomfelfogás szerinti „ősemberségük" ha nem is bestializálta, de mindenképpen az erdő inherens részeként, a civilizációtól idegenként jelenítette meg őket. Így tehát az embernélküliség szempontjából a jelenlétük elhanyagolható.

Az „osztják" körülhatárolásának másik markere az alkohol. Az „osztjákok" az oroszok normálisnak tekintett, hétköznapi alkoholfogyasztási gyakorlatával szemben a deviáns, szélsőséges ivászatot, az alkoholizmust képviselik a helyi diskurzusokban. Ez, valamint a hajdani hanti települések vitathatatlan gettósodása az, ami az „osztjákra" végérvényesen rásüti a társadalom peremére szorultság, a lumpenizálódás stigmáját. Ráadásul erőteljes tendencia az is, hogy az „osztjákokról" beszélve e két markert egymással összeegyeztethetetlenként ábrázolják, és az alkoholizmus bélyege által az erdő fogalmáról is leválasztanák, fogalmilag is végérvényesen gettósítva őket.

Ebben a helyzetben az „osztják" fogalomban nem rejlik semmiféle politikai potenciál, így ha az őslakos kisebbség szeretné magát mégis megjeleníteni

a nyilvánosság szélesebb körei előtt, akkor egyetlen lehetősége az, hogy egy másik kategória segítségével teszik láthatóvá magukat. Ez a „hanti” kategória, amely az őslakosokat az „osztják” életmódcsoportból az Oroszországban oly fontos etnikus diskurzusba tudja áthelyezni. Ennek egyértelműen az egzotikum fogalmának elhódítása lehet az egyetlen útja. Az utolsó évtizedekben ténylegesen meg is jelentek azok az őslakos aktorok, akik a többségi társadalom számára is értelmezhető, fogyasztható módon voltak hajlandóak megjeleníteni a helyi kisebbségeket – fesztivalizálódott, ünnepi etnikus kultúrává konvertálva életüket. Ezzel párhuzamosan a lokális (települési, járási) diskurzusokat meghatározó értelmiségi csoportok is elkezdték felfedezni a vállalhatatlan „osztjákokban” a vállalható „hantikat”, és megpróbálták őket bevonni helyi traumadiskurzusokba (kitelepítés, a Nagy Honvédő Háború). Emellett a megyei politikai helyzet változása is azt eredményezte, hogy megteremtődött az igény, és megteremtődtek a fórumai is annak, hogy az őslakos kisebbségek is megjelenjenek a lokális közösség nagy színterein. Ennek ellenére a meghatározó diskurzus, a megye brandesítési gyakorlatának alapja az az emlékezet maradt, amely továbbra is csak periférikus helyet biztosított az őslakosoknak a régió történetében. A Tomszki megye tehát lényegileg más utat választott regionális identitása megkonstruálásához, mint sok más szibériai régió, és a centrum–periféria helyzetben nem az őslakosokat, hanem a kitelepítetteket és egyes régészeti kultúrákat használ önállósága megfogalmazásához. Vagyis az őslakos kisebbségek „hantiként” felléphettek ugyan a megye nyilvánosságának színpadára, de a nagyszínpadról mégiscsak leszorultak.

Amellett, hogy a helyi őslakosoknak a nyilvánosság labirintusában futó útját nyomon követtem, a felmerülő markerek mentén nem kizárólag a „tulajdonított kultúra” elemeire figyeltem, hanem megpróbáltam feltárni azt is, hogy ezek a markerek ténylegesen milyen szerepet játszanak a vaszjugáni hantik életében. Vagyis sem az alkoholfogyasztást, sem az erdőben élést nemcsak etnikus megkülönböztető jegyként értelmeztem, hanem megpróbáltam feltárni az ezekhez kapcsolódó kulturális gyakorlatokat is. Ennek oka az, hogy végső célom minden esetben a vaszjugáni hantik életének megértése volt. Ez egyrészt azt jelenti, hogy minden tudományos kérdés addig és csak addig része a tanulmányban megjelenő érdeklődésemnek, amíg ehhez a megértéshez valóban hozzájárul. Másrészt azt is jelenti, hogy a Vaszjugán különböző „életeinek” felrajzolásában is az a cél vezetett, hogy ezáltal is a vaszjugáni hantik megértéséhez kerüljek közelebb. Ez okozza azt, hogy bár könyvem különböző utakon fut, mégis vállaltan egyfókuszú.

• KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Azt gondolom, rendkívül szerencsés ember vagyok, hiszen munkám, útjaim, kutatásaim során szinte csak segítséggel, támogatással találkoztam.

Szerencsés vagyok, hogy a családom mindig mindenben mögöttem állt! A szüleim, nagyszüleim, még amikor egyetemistaként először indultam útnak, legjobb meggyőződésük és minden aggodalmuk ellenére még anyagilag is támogattak, nem csak erkölcsileg. Feleségemnek, Katának, és lányaimnak, Annának és Julinak is – a tőlük kapott felbecsülhetetlen segítséget, támogatást kellően megfogalmazni itt nem tudván – csak annyit tudok mondani, hogy nagyon köszönöm!

Azért is szerencsés vagyok, hogy kiváló iskolákba járhattam. Ma is tudom, hogy írástechnikám mely mozzanatát köszönhetem általános iskolai magyartanáromnak, mindenki Babus nénijének, illetve hogy mely gondolatmenetemre bólogatna elgondolkodva gimnáziumi magyartanárom, Heilmann József. Az egyetemen a hajdani, a felsőoktatási rendszer változásainak áldozatul esett Finnugor Tanszék indított el az utamra, elsősorban Fancsaly Éva és Dobó Attila, illetve az első utazási lehetőség is innen talált meg, amit Pusztay Jánosnak köszönhetek. Tudományos világnézetemhez a leginkább a Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék járult hozzá, mely mindig biztos és inspiratív hátteret adott, akár úgy, hogy diákja – majd kollégája – lehettem azoknak a tanároknak, akikre mindig büszke leszek, akik meghatározták pályámat (Andrásfalvy Bertalanra, Filep Antalra, Kisbán Eszterre, Nagy Ilonára, Pócs Évára); akár úgy, hogy taníthatom hallgatóit, akik kérdéseikkel új és új ablakokat nyitnak számomra. Külön ki kell emelnem Vargyas Gábort, akit mesteremnek, és ami legalább ennyire fontos, igaz barátomnak is nevezhetek. Az ő – és felesége, Betti – segítségére mindig mindenben számíthattam.

Terepmunkát végezni támogatók nélkül lehetetlen. Sokszor, sokan látták fontosnak, támogatásra érdemesnek a munkámat, amiért hálával tartozom a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítványnak, a Soros Alapítványnak, a Tomszki Állami Pedagógiai Egyetem Északi Nyelvek és Népek Tanszékének, az ELTE BTK Anyagi Néprajzi Tanszékének, az Európai Folklór Intézetnek, a Janus Pannonius Alapítványnak, a PTE BTK Finnugor, valamint Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszékének, a Kümpers Greeve Alapítványnak, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának, személy szerint Rockenbauer Zoltánnak, a Magyarországi Orosz Kulturális Központnak, a Martin

György Alapítványnak, a Magyar Tudományos Akadémia Néprajztudományi Intézetének, a Néprajzi Múzeumnak, a Nemzeti Kulturális Alapprogramnak, a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíjnak és az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok támogatásainak.

Egy-egy kutatóút sok ember együttműködését igényli. Az utazások szervezésében mindig számíthattam, bármely cégnél dolgozott is, Csubrikova Mónikára. Fontos és önzetlen logisztikai segítséget adott a hajdani MALÉV-től Vető János és Tóth Alexander, valamint jó volt az Oroszországi Magyar Nagykövetség (különösen Keskeny Ernő nagykövet úr) támogatását is bírni. Az útjaimra való felkészüléshez a legtöbb segítséget, ötletet Vargyas Gábor mellett Filep Antaltól kaptam, technikai kérdésekben pedig Galambos Gergely (Gerzson), valamint Szendrő Szabolcs és Berényi Szabolcs adta a legtöbb támogatást.

Nehéz lett volna terepre utaznom, ha nem számíthattam volna mindig mindenkori kollégáimra, ha távollétemben a tanszéki munkámban nem helyettesítettek, segítettek volna sokan. Külön köszönöm Vargyas Gábor, Frazon Zsófia, Kuti Klára, Hesz Ágnes, Farkas Judit és Arató Diána helytállását! Egyben köszönöm egyetemem Bölcsészettudományi Karának, hogy lehetővé tette útjaimat, még az azóta sokszorosan elsiratott „alkotói félévvel" is megajándékozva, hogy ezalatt terepkutatásokat végezhessek.

Kutatási terepem Oroszországban található, ahol ugyancsak megtaláltam azokat az embereket, akikre bizton számíthattam. Kutatásaim „alaptábora" mindig Tomszk volt. Tárt kapukkal fogadtak a Tomszki Pedagógiai Egyetemen, különösen annak Északi Nyelvek és Népek, illetve Régészeti és Néprajzi Tanszékén, mellettük a ma már Mihail Bonifatyjevics Satyilov nevét viselő Tomszk megyei Helytörténeti Múzeumban is mindig otthonosan érezhettem magam. Az egyetemről külön ki kell emelnem Nagyezsda Vasziljevna Lukina, Ljudmilla Mihajlovna Pletnyeva és Jelena Alexandrovna Krjukova, a múzeumból pedig Zója Alekszejevna Ignatyenkó és Jurij Kuzmics Rasszamahin személyét.

Ahhoz, hogy Tomszk igazán második otthonommá vált, abban három családnak, kollégáimnak és barátaimnak van kiemelkedő szerepe. Natalja Anatoljevna Tucskova és férje, Alekszandr Gennagyjevics barátsága számomra felbecsülhetetlen biztos pont szakmailag és emberileg is. Első útjaimon útitársamként is velem volt Alexandra Arkagyjevna Kim, de rengeteget köszönhetnek feledhetetlen édesanyjának, a kiváló nyelvésznek, Olga Andrejevna Oszipovának, de befogadott házába Alexandra fia, Andrej, és lánya, Antonyina is. Hasonló biztonságot ad nyelvész kollégáim, Andrej Jurjevics Filcsenko és felesége, Olga Szergejevna Potanyina barátsága is.

Tomszkot elhagyva Valentyina Mihajlovna Zarubina volt az, akinek elévülhetetlen érdemei vannak abban, hogy a Kargaszoki járást megérthettem, és köszönöm férjének, Andrej Sztyepanovicsnak is, hogy befogadtak, segítettek.

Sokat köszönhetek a „Megbocsátás és Emlékezés” program résztvevői közül Nyina Gennagyjevna Mongolinának, Szeville Rustijevna Keredzsi-Oglünek, Tatyjana Ivanovna Fjodorovának és Margarita Andrejevna Martünjuknak. Kargaszokban fontos bázisaim voltak a Járási Levéltár, a Könyvtár és az Északi Népek Művészetének Múzeuma. Bátran felkereshettem útjaim során más múzeumokat is, mint például a sztrezsevojit, a narümit, a kolpasevóit és a parabelit.

Szerencsés voltam azért is, mert utam során a Tomszki megyében sokan befogadtak otthonukba. A fent már említett nevek mellett hadd emeljem ki elsősorban barátomat, Ászja Fjodorovna Sulbajevát és férjét, Vasszilijt, akiknek az ajtaja mindig nyitva állt előttem, függetlenül attól, hogy Novüj Vaszjugánban, Sztrezsevojban vagy Tomszkban kopogtam be hozzájuk. Hasonlóan meg kell említenem Nyina Mihajlovna Tyerentyevát (és unokáit, Irinát és Szvetlánát) Kargaszokban, Tamara Vasziljevna Kraszilnyikovát és férjét, Jurijt Müldzsinóban, Regina Vasziljevna Miroskinát Narümban, Qwerty és Diana Ovcsarova cimboraimat Tomszkban.

Terepmunkám központi települése Novüj Vaszjugán volt, a leghosszabb időt itt töltöttem. Munkámban sok támogatást kaptam helyi intézményektől, mint például az önkormányzattól (mindenekelőtt Rimma Nyikolajevna Laptyevától, aki ottlétem alatt végig az adminisztráció vezetője volt, Ljudmilla Alekszandrovna Suponyinától, valamint két polgármestertől, Alexandr Rudolfovics Kerganttól és Vaszilij Petrovics Halevtől). Saját gyűjteményeiket mindig rendelkezésemre bocsátották, és állandóan nyitottak voltak a beszélgetésekre a könyvtárban (Lilija Izotovna Nyesztyerova, Ljubov Konsztantyinovna Pautova, majd később Tatyjana Nyikolajevna Kalinyina), a klubban (elsősorban a kiváló zenész, Nyikolaj Valerjevics Jakusev, valamint Anzselika Kalinyina és Vjacseszav Gorbunov), illetve az általános iskolában (főleg Tatyjana Iljesna Martünova és Valenytina Pavlovna Jegorova). Az erdőről alkotott ismereteimet térképekkel, beszélgetésekkel is segítették az erdészet dolgozói (főleg Olga Izotovna Ovcsarova, Alexandr Mihajlovics Petrusin és a már említett A.R. Kergant) és a település egymást váltó vadőrei (Szergej Romanovics Butov és Pjotr Alexandrovics Kócsnyev).

Bátran felkereshettem Novüj Vaszjugánban Iván Guszevet és feleségét, Zóját, Grigorij Glatkihot és családját, valamint Anatolij Kanajevet, akik gyakran magukkal vittek kétéltű járműveiken, motoros szánjaikon. Köszönettel tartozom Alexandr Gorogyeckijnek, Jurij Vlagyimirovics Zonovnak és feleségének, Veronikának is.

A legtöbb időt azonban hanti („osztják”) ismerőseimmel, barátaimmal töltöttem. Végtelenül szerencsés vagyok, hogy családra leltem Pjotr Mihajlovics Milimovék házában, amiért mély hálával tartozom rajta kívül feleségének, Anyisza Jegorovnának, lányának, Tatyjánának, vőjének, Anatolij Nyikolajevics Mitjukovnak, és unokájának, Iljának. Mély barátság kötött még Alexandr Venjaminovics Igarmasevhez is. Felbecsülhetetlen segítséget

kaptam számos más hanti családtól is, akik közül néhányakat feltétlenül ki kell emelnem: a Milimovoktól (Szidor Mihajlovicstól, valamint lányaitól, Jelenától, Ljubovtól, Lariszától, és vőjétől, Szergej Szamszonovtól; rajtuk kívül Fedoszeja Tyimofejevnától és családjától: Alexandrtól, Andrejtól, Nagyezsda Makszimovnától, és unokájától, Szvetlana Vlagyimirovnától; illetve Kuprian Szmojlovicstól), a Csocserginektől (Vlagyimir Zaharovicstól és feleségétől, Anna Dmitrijevnától, illetve unokájuktól, Andrej Viktorovicstól), az Igljakovoktól (Flegont Taraszovics mellett feleségétől, Alexandrától, és fiától, Alexandrtól), a Polumoginoktól (elsősorban Vlagyimir Arsztyenovicstól és feleségétől, Galina Mihajlovnától, illetve Anfisza Afanaszjevna családjától, lányától, Tatyjána Nyikolajevna Kalinyinától, és unokájától, Anzselikától), a Kolmakovoktól (Pável Nyikitics mellett a feleségétől, Klavgyija Mihajlovnától, valamint fiától, Ivántól), a Szinarbinok közül Alekszej Grigorjevicstől és Ljudmilla Konsztantyinovnától, valamint Polina Sulbajeva családjától.

Szerencsés vagyok azért is, mert olyan emberek vesznek körül, folyamatosan olyan kollégákkal dolgozhatok, akik el-elolvassák szövegeimet, akik szívesen adnak tanácsokat is, és akikkel e mű megszületése kapcsán is sokat beszélgettem. Hálás vagyok nekik is: az egyetlen embernek, aki minden írásomat elolvasta, és bátran kritizálta azokat, vagyis feleségemnek, Szalay Katalinnak; rajta kívül a másik legszorgalmasabb olvasómnak, Vargyas Gábornak végeérhetetlen beszélgetéseinkért; Dobó Attilának, akivel éjszakákat vitatkoztunk végig, megkísértve a lehetetlent, vagyis „Oroszországot ésszel megérteni". Bármikor bátran számíthattam Hesz Ágnesre, Hauptman Gyöngyire, Mészáros Csabára, Farkas Juditra, Balatonyi Juditra, Pisztora Zsófiára, Horváth Csillára, Vincze Gabriellára, Mácsai Boglárkára és Dmitrij Funkra is. Szövegem kevesebb lenne, ha Pjotr Vasziljev nem rajzolta volna meg a térképeimet, vagy ha Kőszegi Gábor nem digitalizálta volna diára készített fényképeimet. Fordítással kapcsolatos kérdésekben Puskás Dianához és Marina Povarnyicinához fordulhattam. Ezt a szöveget végigolvasta, a szöveg gondozásában segítségemre volt Achs Ágnes, az enyémnél jóval nagyobb precizitásával a jegyzeteimet, bibliográfiámat gondozta Zombory Andrea – nekik is hálásan köszönöm a segítségüket!

A végtelenül alapos szöveggondozásért Tiszóczi Tamásnak, a tördelésért Csernák Krisztinának vagyok hálás. Végül pedig köszönöm a Néprajzi Múzeum segítségét a kötet kiadásában.

• KRONOLÓGIA

i. e. 17–13. század	szamúszi kultúra
i. e. 5 – i. sz. 5. század	kulaji kultúra
i. e. 2. évezred eleje – i. e. 1. évezred eleje	jelovói kultúra
13–14. sz	A hantik megjelenése a Vaszjugán folyó mellett
1582–85	Jermák meghódítja Szibériát, és életét is veszti ott
1596 (más adatok szerint 1598)	Narüm megalapítása
1604	Tomszk megalapítása
1640	Kargaszok első említése a forrásokban
1782–1804	A Vaszjugán a Tomszki megye Narümi Körzetéhez tartozik
1785	Az első templom megépülése a Vaszjugán mentén, a mai Szrédnyij Vaszjugán településen
1804–1925	A Vaszjugán a Tomszki Kormányzóság Narümi Körzetéhez tartozik
1835	A Narümi Körzetbe irányuló szisztematikus kitelepítések kezdete
1882	N.P. Grigorovszkij a Vaszjugánon
1888	Pápai Károly a Vaszjugánon
1898	U.T. Sirelius a Vaszjugánon
1917.11.07.	Az októberi forradalom kezdete Oroszországban
1920. január	Megszilárdul a szovjethatalom a Tomszki megye teljes területén
1930–37	A Vaszjugán a Szibériai Területhez tartozó Narümi Körzet része
1930	Az első betelepítések a Vaszjugánra, a Kulaji parancsnokságba
1931–32	A betelepítések kulákokat érintő első, legnagyobb hulláma

1933	A betelepítések második, köztörvényeseket is érintő hulláma
1933	A „nazinói tragédia”
1937–38	A „nagy terror” időszaka
1937–44	A Vaszjugán a Novoszibirszki megyéhez tartozó Narümi Határterület része
1939.04.27.	A Vaszjugáni járás megalapítása
1941.06.22. – 1945.05.09.	A „Nagy Honvédő Háború”
1941	Az orosz nemzetiségűeket elkezdik kivonni a parancsnokságok joghatálya alól
1944-től	A Vaszjugán az újjáalakuló Tomszki megye része
1945–46	A betelepítések negyedik, nemzetiségi alapú hulláma
1948–50	A betelepítések ötödik, nemzetiségi alapú hulláma
1954	Mindenkit kivonnak a parancsnokságok joghatálya alól
1955	Az első kutatófúrások Kolpasevo mellett
1955.12.20.	A ZNGRE (jogelődjének) megalapítása
1956.12.02.	Az első próbafúrások Novüj Vaszjugán mellett
1959.04.28.	A Vaszjugáni járást hozzácsatolják a Kargaszoki járáshoz, amelynek azóta is része
1962.04.15.	Az első termelést adó gázkút megnyitása Kolpasevo mellett
1962.08.16.	Az első termelést adó olajkút megnyitása a megye területén
1964.03.15.	Az első termelést adó olajkút megnyitása Novüj Vaszjugán mellett
1969–73	N.V. Lukina és V.M. Kulemzin terepmunkái a Vaszjugánon
1979–80	Az Ozernoje melletti olajkút működése
1991	A Szovjetunió felbomlása
1991–2012	V.M. Kresz Tomszk megye kormányzója
1992	Első terepmunkám a Vaszjugánon
1993	A Jukosz működésének kezdete
2000-től	V.V. Putyin Oroszország elnöke
2003	A Jukosz felszámolásának kezdete
2003.10.10.	A ZNGRE megszűnése
2004.06.07. – 2010.06.07.	A „Vaszjugán” őslakos gazdasági közösség (obscsina) működése

2006–09	A „Megbocsátás és Emlékezés" projekt működése
2012-től	Sz.A. Zsvacskin Tomszk megye kormányzója
2014	N.B. Vjalova elnyeri „Az év asszonya" címet
2015	„A Jávorszarvas csillagkép alatt: a kulaji világmindenség titkai" című kiállítás Tomszkban

• FELHASZNÁLT IRODALOM

Abrjutyina / Абрютина, Лариса И.

1999 *Народы Севера России: право на здаровье. Здоровье и доступное здравоохранение коренных малочисленных народ Севера, Сибири и Дальнего Востока Российской Федерации как элемент права, стратегия решения проблем физического, психического и социального возрождения*. Москва: Наука.

Albert Réka

2004 „Te a magyarnak képe vagy, nagy rónaságunk!", avagy a nemzeti tér táji reprezentációja. In Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére* II. Budapest: L'Harmattan, 81–95.

Alekszijevics, Szvetlana

2016a *Nők a tűzvonalban*. Budapest: Helikon.

2016b *Elhordott múltjaink*. Budapest: Európa.

2017 *Utolsó tanúk*. Budapest: Európa.

2018 *Fiúk cinkkoporsóban*. Budapest: Európa.

2019 *Csernobili ima*. Budapest: Európa.

Alexander, Jeffrey C.

2004 Toward a theory of Cultural Trauma. In Jeffrey C. Alexander – Ron Eyermann – Bernhard Giesen – Neil J. Smelser – Piotr Sztompka (eds.): *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press, 1–30.

Anderson, Benedict

2006 *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L'Harmattan – Atelier, Budapest.

Anderson, David / Андерсон, Д.

1998 *Тундровики. Экология и самосознание таймырских эвенков и долган*. Новосибирск: Издательство СО РАН.

2000 *Identity and Ecology in Arctic Siberia: The number one reindeer brigade*. Oxford: Oxford University Press.

Antze, Paul

1987 Symbolic action in Alcoholics Anonimous. In Mary Douglas (ed.): *Constructive Drinking. Perspectivities on Drink from Anthropology*. Cambridge: University Press, 149–181.

Anyiszimov / Анисимов, Н. В.
2019 Алкоголь в культуре удмуртов: открытый текцт и скрытый контекст. In Е. В. Попова (ред.): *Напитки в культуре народов Урало-Поволжья*. Ижевск: УдмФИЦ УрО РАН, 205–226.
Arendt, Hannah
1995 *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*. Budapest: Osiris.
Argounova-Low, Tatiana – Sleptsov, Platon
2015 Breaking the code: Strategies of alcohol-addicts. *Folklore* 61: 11–26.
Arszenyev, Vlagyimir Klavgyijevics
1976 *Derszu Uzala. A Távol-Kelet őserdeiben*. Budapest: Gondolat.
Arundhati, Roy
2017 *Az apró dolgok istene*. Budapest: Helikon.
Assmann, Aleida
1999 Funktionsgedächtnis und Speichergedächtnis. Zwei Modi der Erinnerung. In uő: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses.* München: C. H. Beck, 130–145.
Assmann, Jan
2004 *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz.
Atkinson, John A. – Banks, Ian – O'Sullivan, Jerry
1996 *Nationalism and Archeology.* Glasgow: Cruithne Press.
Bagasev – Drjomov – Kim – Rükun / Багашев, Анатолий Николаевич – Дремов, Владимир Анатольевич – Ким, А. Р. – Рыкун, Марина Петровна
1998 *Очерки культурогенеза народов Западной Сибири.* Т. 4. *Расогенез коренного населения.* Томск: Издательство Томского университета.
Bagurina / Багурина, Л. М. (ред.)
2002 *Славянская мифология. Словарь-справочник.* Москва: Международные Отношения.
Bahrusin, Sz. V.
1966 Az obi ugorok történetének alapvonásai. In Erdődi József (szerk.): *Az uráli népek története és műveltsége*. Budapest: Tankönyvkiadó, 413–443.
1975 Osztják és vogul fejedelemségek a XVI–XVII. században. In Gulya János (szerk.): *A vízimadarak népe*. Budapest: Európa, 35–68.
Bajtinger / Байтингер, В. Ф.
2012 *Судьба*. Томск: Дельтаплан.
Bakst, F. / Бакшт, Фёдор
2011 *Моя семя*. Томск: Тоян.
Bakst, T. / Бакшт, Тамара
2007 *Жизнь моя. Избранные стихи и проза.* Томск.
Balakin / Балакин, Ю. В.
1998 *Урало-сибирское культовое литьё в мифе и ритуале.* Новосибирск: Наука. Сиб. Предприятие РАН.

Balatonyi Judit
2017 *A gyimesi lakodalmak. Közös kultúra és különböző identitások?* (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából 5.) Budapest: Balassi.
Balogh Balázs
2017 „Appointment" és spontán terepszituáció – néprajzi terepmunka amerikai iparvárosok és bányatelepek magyar közösségeiben. In Balogh Balázs – Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán – Vargyas Gábor – Mészáros Csaba (szerk.): *Ethno-Lore* XXXIV. Budapest: Akadémiai, 301–324.
Balovnyeva / Баловнева, А. Н.
2011 *Немцы Томской области: этнос в условиях депортации 1941–1955 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук.* Томск.
https://drive.google.com/file/d/0B9RNfvdfVX7PNkwzaDQ2U3VXQVk/edit (utolsó letöltés: 2020.08.28.).
Balzer (Mandelstamm), Marjorie
1995 What's „Native" About Non-Russian Anthropology? In uő (ed.): *Culture Incarnate: Native Anthropology from Russia.* New York – London: Routledge.
1999 *The Tenacity of Ethnicity: A Siberian Saga in Global Perspective*. Princeton: Princeton University Press.
Barkalaja, Anzori
1996 The Abandoned World: On Changing Outlook of Young Khanty in Pim and Tromagan Regions, Brought about by Russian Colonialism. In Mare Koiva (ed.): *Contemporary Folklore: Changing World View and Tradition*. Tartu: Institute of Estonian Language – Estonian Museum of Literature, 51–60.
2002 On the Aspects of Space in the Khanty World Outlook. In uő: *Sketches towards a Theory of Shamanism: Associating the Belief System of the Pim River Khanties with the Western World View*. Tartu: Tartu University Press, 65–76.
Barley, Nigel
2009 *Egy zöldfülű antropológus kalandjai. Feljegyzések a sárkunyhóból*. Budapest: Typotex.
Barth, Frederik
1969 *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Boston: Little, Brown.
Bateson, Gregory
1971 The Cybernetics of „Self": A Theory of Alcoholism. *Psychiatry* 34 (February): 1–18.
Bauman, Zygmunt
2001 From Work Ethic to the Aesthetic of Consumption. In Peter Beilharz (ed.): *The Bauman Reader.* Malden – Oxford: Blackwell Publishers, 311–333.

Beck, Ulrich
1999 Túl renden és osztályon. In Angelusz Róbert (szerk.): *Társadalmi rétegződés.* Budapest: Új Mandátum, 383–418.

Behrends, Andrea – Reyna, Stephen P.
2011 The crazy curse and crude domination: Toward an anthropology of oil. In Andrea Behrends – Stephen P. Reyna – Günther Schlee (eds.): *Crude Domination: an Anthropology of Oil.* New York: Berghahn, 3–29.

Biczó Gábor
2017 Hol van a másik? A terepparadigma kritikai antropológiai elemzése. In Balogh Balázs – Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán – Vargyas Gábor – Mészáros Csaba (szerk.): *Ethno-Lore* XXXIV. Budapest: Akadémiai Kiadó, 147–180.

Birket-Smith, Kaj
1969 *A kultúra ösvényei*. Budapest: Gondolat.

Bíró A. Zoltán
2002 A regionális identitás szerveződésének új formái. *Kisebbségkutatás* XI (2): 253–259.

Bloch, Alexia
2005 *Red Ties and Residential Schools: Indigenous Siberians in a Post-Soviet State*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Bogojavlenszkij – Pika / Богоявленский, Дмитрий А. – Пика, Александер И.
1991 Насильственная смертность у народов Севера (на примере Камчатки и Чукотки). In А. И. Чистобаев (ред.): *География и хозяйство 4. Районы проживания малочисленных народов Севера*. Ленинград: ГО СССР, 162–182.

Bolsakova – Markov – Trenyin / Большакова, А. В. – Марков, В. И. – Тренин, Б. П.
2000 *Из истории земли томской. 1925–1929. Народ и власть. Сборник документов и материалов.* Томск: Государственный архив Томской области, Томское историко-просветительское, правозащитное и благотворительное общество „Мемориал”.
2001 *Из истории земли томской. 1930–1933. Народ и власть. Сборник документов и материалов.* Томск: Государственный архив Томской области, Томское историко-просветительское, правозащитное и благотворительное общество „Мемориал”.

Bondarenko – Markov – Trenyin / Бондаренко, А. А. – Марков, В. И. – Тренин Б. П.
1988 *Из истории земли томской. Год 1937. Сборник документов и материалов.* Томск: Государственный архив Томской области, Томское историко--просветительское, правозащитное и благотворительное общество „Мемориал”.

Borbély Sándor
2015 Informális gazdasági stratégiák a magyar–ukrán határvidéken. In Turai Tünde (szerk.): *Hármas határok néprajzi értelmezésben / An Ethnographic Interpretation of Tri-Border Areas*. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 217–245.

Borzecov / Борзецов, Василий Лаврентьевич
2004 *Сказания о лесном народе.* Красноярск: Поликом.
2005a *Горькие слезы.* Красноярск: Поликом.
2005b *Переселенцы*. Красноярск: Поликом.

Bourdieu, Pierre
2003 Participant Objectivation. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 9: 281–294.

Bremmer, Ian
1993 Reasserting Soviet Nationalities Theory. In Ian Bremmer – Ray Taras (eds.): *Nations, Politics in the Soviet Successor States*. Cambridge: Cambridge University Press, 3–26.

Briggs, Daniel – Gololobov, Ivan – Ventsel, Aimar
2015 Ethnographic research among drinking youth cultures: reflections from observing participants. *Folklore* 61: 157–176.

Bromlej, Julian Vlagyimirovics
1976 *Etnosz és néprajz*. Budapest: Gondolat.

Brubaker, Rogers
2005 Csoportok nélküli etnicitás. In Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest: Rejtjel.

Bulgakova, Tatiana
2016 Alcohol as a unifying force in the shamanic community: Nanai case study. *Journal of Ethnology and Folkloristics* 12 (2): 65–77.

Burmatova – Martünova / Бурматова, А. – Мартюнова, Т. И.
2011 Быт хантов Васюганья. Преемственность быта пришлыми народами. Новый Васюган. (Рукопись).

Burükin / Бурыкин, А. А.
2002 Некоторые проблемы социокультурного развития малочисленных народов Севера РФ в свете гендерного подхода. In З. П. Соколова – Д. А. Функ (ред.): *Расы и народы*. Вып. 28 / Отв. Москва: Наука, 188–213. http://static.iea.ras.ru/books/Rasy_i_narody_28.pdf (utolsó letöltés: 2020.08.28.).

Büdzsakov / Быджаков, В. И. (ред.)
2010 *Главные геологи нефтегазоваго комплекса Томской области, том1. (Геологоразведочные предприятия).* Новосибирск: Приобские ведомости.

Caldwell, Melissa L.
2006 A sült krumpli honosítása. McDonald's és konzumerizmus Moszkvában. *Café Babel* 52: 107–115.

Casimir, Michael
1992 The Determinants of Rights to Pasture: Territorial Organisation and Ecological Constraints. In Michael J. Casimir – Aparna Rao (eds.): *Mobility and Territoriality: Social and Spatial Boundaries among Foragers, Fishers, Pastoralists and Peripatetics.* Oxford – New York: Berg, 153–203.

Clifford, James
1988 *The Predicament of Culture: Twentieth-century Ethnography, Literature, and Art.* Cambridge: Harvard University Press.
1999 Az etnográfiai allegóriáról. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái.* Budapest: Kijárat Kiadó, 151–179.
Condominas, Georges
é. n. [1957] Megettük a Góo kőszellem erdejét. Egy közép-vietnami hegyi törzs, a mnong-gárok élete. Sar Luk falu krónikája. (Fordította: Vargyas Zoltán). Kézirat, kiadás alatt. [*Nous avons mangé la forêt de la pierre-génie gôo. Chronique de Sar Luk, village Mnong Gar (tribu proto-indochinoise des Hauts-Plateaux du Viet-Nam central).* Paris: Mercure de France, 1957.]
Connerton, Paul
1997 Megemlékezési szertartások. In Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia.* Budapest: Osiris, 64–82.
Considine, Jennifer I. – Kerr, William A.
2002 *The Russian Oil Economy*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar.
Cooper, J. F.
1976 *Nagy indiánkönyv*. Budapest: Móra Könyvkiadó.
Crapanzano, Vincent
é. n. Hermész dilemmája: a szubverzió álarca az etnográfiai leírásokban. In Kaiser Sára (szerk.): *A másik antropológiája: az antropológia allegóriája*. (Kézirat gyanánt megjelent.) H. n.: k. n., 11–41.
Cruikshank, Julie
2005 *Do Glaciers Listen? Local Knowledge, Colonial Encounters, and Social Imagination*. Vancouver – Toronto: UBC Press.
Csenyecov / Чернецов, В. Н.
1953 Усть-полуйское время в Приобье. МИА СССР 35: 221–241.
Csepregi Márta
1976 Ki volt Grigorovszkij? *Néprajz és nyelvtudomány* 19/20: 217–223.
Cserdjak – Belikova – Rümgyina – Mec / Чердяк, Е. И. – Беликова, О. Б. – Рындина, О. М. – Мец, Ф. И. (ред.)
2001 *Народы и культуры Томско-Нарымского Приобья. Материалы к Энциклопедии Томской Области*. Томск: Издательство Томского Университета.
Csidigezova / Чидигезова, Светлана
2019 Великие геологи России. In *Листает ветер летопись времён. 74-ий годовщине Победы Великой Отечественной войне, 75-летие образования Томской области посвяшается: сборник материалов Томской областной конференции, г. Томск, 26. апреля 2019. г.* Томск: ШТТ, 9–12.
Csingyina / Чиндина, Людмила Александровна
1984 *Древняя история Приобья в эпоху железа. Кулайская культура*. Томск: Издательство Томского университета.

1991 *История Среднего Приобья в эпоху раннего средневековья: релкинская культура.* Томск: Издательство Томского университета.

Dinamika…

Динамика численности постоянного населения на начало года, тыс.человек. http://admhmao.ru/obsved/index.htm (utolsó letöltés: 2012.04.27.).

Dizendorf / Дизендорф, В. Ф. (Сост.)

2006 *Немцы России: населенные пункты и места поселения: энциклопедический словарь.* Москва: „ЭРН".

Dolgin – Kolühalov / Долдин, Н. И. – Колыхалов, Вен. А. (сост.)

2018 *Васюгана дети.* Томск: Издание авторское. https://xn--90anbaj9ad0j.xn--80asehdb/documents/19-07-29-20-58-49-deti-vasyugana-sbornik/ (utolsó letöltés: 2020.08.28.).

Douglas, Mary

1987a (ed.): *Constructive Drinking. Perspectivities on Drink from Anthropology.* Cambridge: Cambridge University Press.

1987b A distinctive anthropological perspective. In uő (ed.): *Constructive Drinking. Perspectives on Drink from Anthropology.* Cambridge: Cambridge University Press, 3–15.

Douglas, Mary – Isherwood, Baron

1996 *The World of Goods: Toward an Anthropology of Consumption.* London: Routledge.

Dovlatov, Szergej

2010 *A kihelyezett tagozat. Válogatott elbeszélések.* Budapest: Európa.

Dömötör Tekla

1990 A magyar néphitkutatás története és főbb kérdései. In uő (szerk.): *Magyar Néprajz.* VII. *Népszokás, néphit, népi vallásosság.* Budapest: Akadémiai, 501–526.

Dudeck, Stephan

2015 „Do you respect me?" Drinking as a social catalyst in the reindeer herding communities of Europea Russia and Western Siberia. *Folklore* 61: 89–116.

Dunyin-Gorkavics / Дунин-Горкавич, А. А.

1904 *Тобольский Север: общий обзор страны, ее естественных богатств и промышленной деятельности населения.* Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума.

Duray, Zsuzsa – Horváth, Csilla – Várnai, Zsuzsa

2017 Visual multilingualism in the Arctic minority context of indigenous urban communities (Enontekiö, Dudinka and Khanty-Mansiysk). *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 96: 21–74.

Durheim, Émile

1982 *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Ef / Эф, Хамид
2016 *Кооператив SOS. Роман приключений и фантастики.* Publisher Ridero. https://www.litres.ru/hamid-ef/kooperativ-sos-roman-priklucheniy-i-fantastiki/chitat-onlayn/ (utolsó letöltés: 2020.08.30.); és https://reader.bookmate.com/jubUTCX9 (utolsó letöltés: 2020.08.28.).
Elliot, Richard – Davies, Andrea
2006 Symbolic brands and authenticity of identity performance. In Jonathan E. Schroeder – Miriam Salzer-Mörling (eds.): *Brand Culture*. London: Routledge, 155–170.
Eriksen, Thomas Hylland
2008 *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák.* Budapest – Pécs: Gondolat – PTE Kommunikációs és Médiatudományi Tanszék.
Evans-Pritchard, Edward Evan
1976 *Witchcraft, Oracles and Magic Among the Azande*. Oxford: Clarendon Press.
Fabre, Daniel
1997 *Par écrit: Ethnologie des écritures quotidiennes*. Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Ministère de la Culture.
Fejős Zoltán
2005 Néprajz, antropológia – kulturális örökség és az emlékezet kategóriái. In György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): *Kulturális örökség, társadalmi képzelet*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – Akadémiai Kiadó Rt., 69–76.
Fekete István
1957 *Tüskevár*. Budapest: Móra.
1959 *Téli berek*. Budapest: Móra.
Filippov / Филиппов, Василий Рудольфович
2010 *Советская теория этноса. Историографический очерк*. (История науки.) Москва: Институт Африки РАН.
Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula
1997 *Oroszország története*. Budapest: Maecenas.
Forsyth, James
1992 *A History of the Peoples of Siberia. Russia's North Asian Colony 1581–1990*. Cambridge: Cambridge University Press.
Freitag, Ulrike – von Oppen, Achim
2010 Introduction. 'Translocality': An approach to connection and transfer in area studies. In uők (eds.): *Translocality: the study of globalizing processes from a southern perspective. (Studies in Global Social History).* Leiden – Boston: BRILL Academic Publishers, 1–21.
Friedman, Hansen J.
1976 The Anthropologist in the Field: Scientist, friend, and voyeur. In Michael Allen Rynkiewich – James P. Spradley (eds.): *Ethics and Anthropology. Dilemmas in Fieldwork*. New York: Wiley, 123–134.

Funk, Dmitri Anatolievich / Функ, Дмитрий

2011 Городские и индигенные: дискурси новых тенденций в жизни арктических/северных народов. (Kézirat.)

2014 Коренные народы Севера – горожане арктических широт. *Сибирские исторические исследования* 2 (C): 8–125.

2016 „Néprajzi szakértés" a posztszovjet Oroszországban. *Ethnographia* CXXVII: 345–368.

2018 Siberia, Anthropology in. In Hilary Callan (ed.): *The International Encyclopedia of Anthropology*. New York: Wiley & Sons, Ltd. DOI: 10.1002/9781118924396.wbiea2359: 13.

Gagyi Ágnes

2009 A Kelet–Nyugat lejtő. *Korunk* 3. folyam, 20. évf. 2. sz. (február). http://epa.oszk.hu/00400/00458/00146/gagyia.html (utolsó letöltés: 2017.07.12.).

Galkina – Oszipova / Галкина, Т. В. – Осипова, О. А.

2000 А. П. Дульзон и его школа. *Вопросы языкознания* 3: 3–11.

Gergics Gábor

2009 Oroszország egyedülálló pozíciója az energiarendszerben. *Nemzet és biztonság* V: 19–29.

Giddens, Anthony

1991 *Modernity and Self Identity: Self and Society in the Late Modern Age.* Cambridge: Polity Press – Basil Blackwell.

Glesne, Corrine

1989 Rapport and friendship in ethnographic research. *Qualitative Studies in Education* 2 (1): 45–54.

Golesihin / Голешихин, И. К.

2015 *Нарымские были.* Томск: Иван Федоров.

Golovnyev, A. V. / Головнев, Андрей Владимирович

1995 *Говорящие культуры: Традиции самодийцев и угров*. Екатеринбург: ИИА УрО РАН.

2000 Wars and Chiefs among the Samoyeds and Ugrians of Western Siberia. In Peter P. Schweitzer – Megan Biesele – Robert K. Hitchcock (eds.): *Hunters and Gatherers in the Modern World: Conflict, Resistance, and Self-determination*. New York: Berghahn Books, 125–49.

Gray, Patty A. – Vakhtin, Nikolai – Schweitzer, Peter

2003 Who owns Siberian ethnography? A critical assessment of a re-internationalized field. *Sibirica* 3 (2): 194–216.

Grigorovszkij / Григоровский, Н. П.

1882 Очерки Нарымского Края. In *Записки Западно-Сибирского отделения Императорского Русского географического общества*. Томск.

1884 Описание васюганской тундры In *Записки Западносибирского Отдела Русского Географического Общества* VI. Томск.

Gulya János
1975 *A vízimadarak népe. Tanulmányok a finnugor rokon népek élete és műveltsége köréből*. Budapest: Európa.
Gumiljov, Lev Nyikolajevics
1975 *Tanulmányok az etnoszról.* Documentatio Ethnographica 5. Budapest–Szolnok: MTA Néprajzi Kutató Csoport – Damjanich János Múzeum.
Gusin / Гущин, Н. Я.
1996 *Раскулачивание в Сибири (1928–1934 гг.): методы, этапы, экономические и демографические последствия.* Новосибирск: Наука.
Gyáni Gábor
2012 Nemzet, kollektív emlékezet és public history. *Történelmi Szemle* LIV (3): 357–375.
Habeck, Joachim Otto
2006 Experience, Movement and Mobility: Komi Reindeer Herders' Perception of the Environment. *Nomadic Peoples* 10 (2): 123–141.
2015 Hangover. *Folklore* (61): 47–64.
Hajnóczy Péter
1993 A halál kilovagolt Perzsiából. In uő: *Összegyűjtött munkái. Kisregények és más írások*. Budapest: Századvég, 7–81.
Hajdú Péter
1975 *Uráli népek (nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai)*. Budapest: Corvina.
Hajdú Péter – Domokos Péter
1978 *Uráli nyelvrokonaink*. Budapest: Tankönyvkiadó.
Hahovszkaja / Хаховская, Людмилла Николаевна
2014 Аборигены в городе: этнокультурный облик жителей Магадана. *Сибирские исторические исследования* 2: 39–59.
Haknazarov / Хакназаров, С. Х.
2003 *Коренные малочисленные народы в условиях интенсивной эксплуатации энергетических ресурсов ХМАО: Состаяние и перспективы.* Томск: Издательство Томского Государственного Университета.
Hála József
2003 Hogyan gyűjtöttek elődeink? Anekdoták és történetek a magyar néprajztudomány klasszikusairól. In uő: *Hogyan gyűjtöttek elődeink? Néhány fejezet a magyar néprajztudomány történetéből*. Marosvásárhely: Mentor, 199–225.
Hale, Henry E.
2009 Mi az etnicitás? *Magyar Kisebbség* 3–4: 57–94.
Hammer, John H. – Steinbring, Jack
1980 Alcohol and native peoples of the North-American Indians: Examples from the Sub-Arctic. In uők (eds.): *Alcohol and native peoples of the north*. Washington: University Press of America, 1–29.

Handelman, Don

2005 The extended Case. Interactional foundations and prospective dimensions. *Social Analysis: The International Journal of Anthropology* 49 (3): 61–84.

Hann, Chris

2003 *The Anthropology of Eurasia in Eurasia*. (Working Paper 57.) Halle (Saale): Max Planck Institute for Social Anthropology.

2006 *„Not the Horse We Wanted". Postsocialism, Neoliberalism, and Eurasia.* Münster: Lit.

Hartog, François

2006 *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. Budapest: L'Harmattan – Atelier.

Hauptman Gyöngyi

2009 Élettörténet három „hangra". Veress Dezső 1896–1973. (Szakdolgozat.) Pécs: Pécsi Tudományegyetem Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék.

Heath, Dwight

1987 A decade of development in the anthropological study of alcohol use, 1970–1980. In Mary Douglas (ed.): *Constructive Drinking. Perspectives on Drink from Anthropology.* Cambridge: Cambridge University Press, 16–70.

Heather, Nick – Robertson, Ian

1989 *Problem Drinking.* Oxford: Oxford University Press.

Helimszkij / Хелимский, Е. А.

2001 «Этническая рознь» на Таймырском Севере. Кто ищет, тот всегда найдет. [Рец. на кн. Д. Дж. Андерсон. Тундровики: Экология и самосознание таймырских эвенков и долган (Авторизованный пер. с англ.). Новосибирск: Изд-во СО РАН, 1998. – 248 с.] *Сибирская Заимка. История Сибири в научных публикациях*.
https://zaimka.ru/helimski-anderson/ (utolsó letöltés: 2020.08.28.).

Heller, Mihail – Nyekrics, Alekszander

2003 *A Szovjetunió története*. Budapest: Osiris.

Hendry, Joy

1992 The paradox of friendship in the Field: Analysis of a long-term Anglo-Japanese relationship. In Judith Okely – Helen Callaway (eds.): *Anthropology and Autobiography.* London: Routledge, 161–171.

Herman Ottó

1898 *Az ősfoglalkozások. Halászat és pásztorélet*. *Az 1896-iki évi országos ezredéves kiállítás alkalmából*. Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság.

Hizrejeva / Хиреева, Г. А.

2008 Профессиональные сообщества мигрантов-мусульман в Западной Сибири. *Этнографическое Обозрение* 3: 82–88.

Hmeleva / Хмелева, А. П. (сост.)

2008 *Гуманитарная экспедиция Прошение и память 2006–2007 г.* Томск: Красное знамя.

Hobsbawm, Eric

1987 Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény.* (Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák 1.) Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 127–197.

Honti László

1986 *Chrestomathia ostjacica*. Budapest: Tankönyvkiadó.

2010 *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Budapest: Tinta.

2012 *Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak*. Budapest: Tinta.

Hoppál Mihály

2006 Jegyzetek a terepmunkáról. Módszer és technika. In Vargyas Gábor – Hoppál Mihály – Berta Péter (szerk.): *Ethno-lore* XXIII. Budapest: Akadémiai, 11–26.

Horváth Csilla

2014 Régi problémák, új megoldások: manysi nyelvtanítás az alternatív és közoktatási intézményekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 110: 67–78.

2017 The Mona Lisa of Khanty-Mansiysk. Expanded urban linguistic landscape from Siberia: written and visual, online and offline. In Dejan Pralica – Norbert Šinković (eds.): *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene* 7. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, 93–103.

Hrisztoforova / Христофорова, Ольга Б.

1998 Особенности коммуникативного поведения народов Сибири и их роль в межкультурном общении. In Н. В. Уфимцева (ред.): *Языковое сознание: формировани и функционирование*. Москва: Изд. 2-е, 224–231.

2006 Интерпретации молчания: речевой этикет народов Севера в заметках путешественников и по данным фолклора. *Arbor Mundi. Международный журнал ппо теории и истории мировой культуры* 12: 82–104.

Hudobca / Худобца, М. Я.

2006 *Во власти долга. Очерки истории открытия и освоения нефтегазовых месторождений Западной Сибири и строительства г. Стрежевого в Томской области*. Томск: Проект Пресс Интеграл.

Hughes, James

2003 *Stalin, Siberia and the crisis of the New Economic Policy.* (Cambridge Russian, Soviet and Post-Soviet Studies 81.) Cambridge: Cambridge University Press.

Humphrey, Caroline / Хамфри, Кэролайн

2002 *The Unmaking of Soviet Life: Everyday Economies after Socialism*. Ithaca: Cornell University Press.

Ignatyenko / Игнатенко, Зоя Алексеевна

2005 Культура современных селькупов Томской области In *Проблемы историко-культурного развития древних и традиционных обществ Западной Сибири и сопредельных территорий*. Томск, С. 249–251.

Iljinüh / Ильиных, В. А.

2002 Тенденции и этапы процесса раскрестьянивания в Сибири в советский период (к постановке вопроса). In В. А. Илйиных – В. М. Рынков (Сост.): *Политика раскрестьянивания в Сибири.* Новосибирск: Наука.

Ingold, Tim

1980 *Hunters, pastoralists and ranchers. Reindeer economies and their transformations.* (Cambridge studies in social anthropology.) Cambridge: Cambridge University Press.

2000 *The Perception of the Environment: Essays in Livelihood, Dwelling and Skill.* London: Routledge.

Istomin, Kirill

2015 The sooner you drink it all, the more time you will have thereafter. *Folklore* 61: 27–46.

2016 „Suddenly a binge drinking episode has happened to him": locus of control, notion of responsibility, alcoholism and suicide in the Taz Region, Yamal-Nenets Autonomouss Okrug. *Journal of ethnology and folkloristics* 10 (2): 33–46.

Itogi Perepiszi

2010 *Итоги переписи-2010: резкое сокращение финских народов, обские угры и ненцы процветают*.
http://finugor.ru/node/22478 (utolsó letöltés: 2020.08.28.).

Jadrincev, N. M / Ядринцев, Н. М.

1893 *Сибирь как колония. Къ юбилею трехстолетия. Современное положение Сибири. Ея нужды и потребности. Ея прошлое и будушее.* Санктпетербург: Типография М. М. Стасюлевича.

Jakab Albert Zsolt

2012 *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

Jakovlev – Rasszamahin / Яковлев, Я. А. – Рассамахин, Ю.

2000 К. У истоков Колпашевского Краеведческого Музея: Пётр Иванович Кутафьев In *Труды Томского краеведческого музея.* (Сборник Статей X.) Томск: Красное Знамя, 96–127.

Jankó János

1900a *A magyar halászat eredete. – Herkunft der magyarischen Fischerei. Zichy Jenő gróf előleges beszámolójával I–II. kötet.* (Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. I. kötet.) Budapest – Leipzig: Hornyánszky V. – Karl W. Hiersemann.

1900b Adatok a sámán vallás megismeréséhez. *Ethnographia* XI: 211–220, 257–268, 326–333, 345–352, 394–399, 446–450.

2000 II. jelentésem a Ministerhez. In Kodolányi János (szerk.): *Utazás Osztjákföldre 1898.* (Series Historica Ethnographiae 11.) Budapest: Néprajzi Múzeum, 25–29.

2001 *Úton a szibériai atyafiakhoz. Jankó János oroszországi levelei*. (Közreadja Hála József – ifj. Kodolányi János.) Budapest: L'Harmattan.

Jenkins, Timothy
1994 Fieldwork and the Perception of Everyday Life. *MAN* 29 (2): 433–455.

Jevszejeva / Евсеева, Н. С.
2001 *География Томской области. Природные условия и ресурсы*. Томск: Издательство Томского университета.

Jordan, Peter
2003 *Material Culture and Sacred Landscape: The Anthropology of the Siberian Khanty (Archaeology of Religion)*. Walnut Creek – Lanham – New York – Oxford: AltaMira Press.
2011 (ed.): *Landscape and Culture in Northern Eurasia*. Walnut Creek: Left Coast Press.

Kalinyina / Калинина, И. М.
1956–58 *Материалы Томского Педагогического Института, Угорские Языки (хантийский) I–V. Дневник Калинины.* Томск: Рукопись.

Karjalainen, Kuusta Fridrich
1921 *Die Religion der Jugra Völker* I. (FFC 41.) Helsinki – Porvoo: Suomalainen Tiedeakatemia.
1922 *Die Religion der Jugra Völker* II. (FFC 44.) Helsinki – Porvoo: Suomalainen Tiedeakatemia.
1927 *Die Religion der Jugra Völker* III. (FFC 63.) Helsinki – Porvoo: Suomalainen Tiedeakatemia.

Kelemen András
1989 Társadalmi beilleszkedési zavaraink – indián tükörben. In Babulka Péter – Borsányi László – Grynaeus Tamás (szerk.): *Síppal, dobbal… Hagyományos orvoslás az Európán kívüli népek körében*. Budapest, Mezőgazdasági, 197–210.

Kelemen Gábor – B. Erdős Márta
2004 *Craving for Sobriety. A Unique Therapeutic Community in Hungary*. Pécs: University of Pécs – Leo Amici 2002 Foundation.

Keller, Mark
1981 Újra az alkoholizmus betegségkoncepciójáról. In Bálint István (szerk.): *Az alkoholizmus főbb kérdései. Válogatás a nemzetközi alkohológia szakirodalmából*. (Alkohológiai Kiskönyvtár 4.) Budapest: Medicina, 81–102.

Kerezsi Ágnes
2001 A szurguti osztjákok hagyományos életmódja és változásai napjainkban. *Ethnographia* CXII: 371–389.
2009 *Az uráli népek néprajza.* Piliscsaba: PPKE BTK Finnugor Tanszék.
2012 Hanti stratégiák a társadalmi és kulturális változásokra. In Landgraf Ildikó – Nagy Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen: Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére.* Budapest: PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan – Könyvpont, 413–434.

Kergand / Керганд, Артур

é. n. *Рождение и гибель деревни Эстоно-Семеновки. Трагедия сибирских эстонцев.* https://drive.google.com/file/d/0B5EVzBhAaAbjcGZYakRGQnRsOVk/view (utolsó letöltés: 2020.08.28.).

Keszeg Vilmos

é. n. Csángó írástudók, csángó költészet. http://www.keszeg.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=3&p=2124 (utolsó letöltés: 2020.08.28.).

2005 Előszó. In uő (szerk.): *Specialisták, életpályák és élettörténetek.* Kolozsvár: Scientia, 7–30.

2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség.* Kolozsvár: KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 249–282.

2011 *A történetmondás antropológiája*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Néprajz és Antropológia Tanszék.

Khakhovskaya, Lyudmilla N.

2016 Alcohol consumption practices in the koryak community. *Journal of ethnology and folkloristics* 10 (2): 47–63.

Kim / Ким, Александра Аркадьевна

1997 *Очерки по селькупской культовой лексике.* Томск: Издательство научн-технической литературы.

Kim – Kudrjasova – Kudrjasova / Ким, Алехандра Аркадиевна – Кудряшова, Тамара Константиновна – Кудряшова, Дарья А.

1996 Селькупский праздник в Пиль-эд и культ лося. In *Материалы и исследования культурно-исторических проблем народов Сибири*. Томск: ТГУ, 219–212.

Kirjusin – Maloletko / Кирюшкин, Ю. Ф. – Малолетко, А. М.

1979 *Бронзовый век Васюганья.* Томск: Издательство Томского Государственного Унивеситета.

Klimov / Климов, Степан

2012 *Моршины времени. Избранное.* Томск: Графика.

Kodolányi János, ifj.

1965 Az obi-ugor népek állattartása a XIX. században. *Néprajzi Értesítő* 47: 67–86.

1966 A bőr az obi-ugor férfi ruházatban. *Néprajzi Értesítő* 48: 49–88.

1967 Az obi-ugor női ruházat. *Ethnographia* LXXVIII: 368–405.

1988 Az obi-ugor vadász íjak és nyilak. In Domokos Péter – Pusztai János (szerk.): *Uralisztikai Tanulmányok 2.* Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 231–241.

Koester, David

2003 Drink, drank, drunk: a social-political grammar of Russian drinking practices in a colonial context. *Anthropology of East-Europe Review* 2 (21): 41–46.

Korhonen, Mikko
1984 A finnugor nyelvtudomány kezdeti szakaszai. In Paivi Heikkila – Karig Sára (szerk.): *Barátok, rokonok. Tanulmányok a finn–magyar kulturális kapcsolatok történetéből.* Budapest: Európa, 25–45.
Korobejnyikova / Коробейникова, (Малькова) Ирина Анатольевна
2001 Проблема обратного перевода фольклорных текстов: с русского языка на селькупский. In А. В. Головнев (ред.): *Самодийцы. Мат-лы сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири» IV.* Тобольск: Омск, С. 274–280.
Korompay Bertalan
1989 *Finn nyomokon* I–II. Budapest: szerzői magánkiadás.
Koseljova / Кошелева, Елена Юревна
2007 Трансформационные процессы в духовной культуре селькупов и хантов Томской области в 1990–2000-е годы. *Вестник Томского Государственного Педагогического Университета* 3 (66): 168–173. http://vestnik.tspu.edu.ru/files/vestnik/PDF/articles/kosheleva_e._yu._168_173_3_66_2007.pdf (utolsó letöltés: 2020.08.28.).
2012 *Этнические движения коренных малочисленных народов Севера. Западносибирский регион, рубеж 20–21 веков.* Saarbruecken: Lambert Academic Publishing.
Kosztozsihin / Костожихин, Александр
2014 *И станешь ты богом*. Москва: ИП Ракитская Э. Б. (R) «Э.РА». https://www.rulit.me/books/i-stanesh-ty-bogom-read-361920-1.html (utolsó letöltés: 2019.11.07.).
Kosztrov / Костров, Н. А.
1872 *Нарымский Край.* Томск: В типографии губернского правления.
Kovács Ákos
2006 *A kitalált hagyomány*. Pozsony: Kalligram.
Kovalcsik Katalin – Réger Zita
1995 A tudomány mint naiv művészet. *Kritika* 2: 31–34.
Kozlov – Versubszkaja – Kozlova – Shmit / Козлов, А. И. – Вершубская, Г. Г. – Козлова, М. А. – Шмит, Л.
2002 *Модернизационный стресс у коренного населения севера Западной Сибири*. Москва: ИЭА РАНН.
Krajszman / Крайсман, И.В.
2008 *Помни имя свое*. Томск.
Kraszilnyikov / Красилников, С. А.
1992 *Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1930 — весна 1931 г.* Новосибирск: Наука.
1993 *Спецпереселенцы в Западной Сибири. Весна 1931 – начало 1933 гг.* Новосибирск: Наука.
1994 *Спецпереселенцы вЗападной Сибири. 1933–1938.* Новосибирск: Наука.
1996 *Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1939–1945.* Новосибирск: Наука.

2002 (Сост.) *1933 год: Назинская трагедия. Из истории земли Томской. Документальное научное издание.* Томск.

2003 *Серп и Молох. Крестьянская ссылка в Западной Сибири в 1930-е годы.* Москва: Росспэн.

2004 *Маргиналы в социуме. Маргиналы в социум. Сибирь (1920–30-е годы).* Новосибирск: Сибирский хронограф.

2010 Крестьянская ссылка как инструмент Сталнской репрессивной политики. In Красилников, С. А. (ред.): *Книга памяти жертв политических репрессий в Новосибирской области 3.* Новосибирск: Нонпарол, 7–38.

Krasznov / Краснов, П. В.

1877 Описание быта инородцев-остяков Томского округа 5-го участка Васюганской волости. Рукопись. Музей Археологии и этнографии Сибири Томского университета, дело No. 1062.

1996 Описание быта инородцев-остяков Томского округа 5-го участка Васюганской в A szakdolgozati szemináriumnak nem szokott időpontja lenni. олости. In Я. А. Яковлев (ред.): *Земля Каргасокская. Сборник научно--популярных очерков.* Томск: Издательство Томского университета, 50–59.

Krotenko / Кротенко, Л. Н.

2016 *Урман.* Санкт-Петербург: Информ-Навигатор.

Krupta – Vert – Pacsovszkij / Крупта, С. – Верт, Н.– Пачовский, А.

2001 *Чорная книга коммунизма. Преступления. Террор. Репрессии.* Москва: Три века истории.
https://scisne.net/a-1046?pg=4#9 (utolsó letöltés: 2020.08.28.).

Kulemzin / Кулемзин, Владислав Михаилович

1976 Шаманство васюганско-ваховских хантов в конце XIX – начале XX. вв. In Кулемзин, Владислав Михаилович (ред.): *Из истории шаманства.* Томск: Издательства Томского Педагогического Университета, 3–155.

1996 Понемногу о многом (Языком архива и глазами очевидца). In Яковлев Яков Александрович (ред.): *Земля Каргаокская. Сборник научно-популярных очерков.* Томск: Издательство Томского университета, 236–254.

1998 Пространственная ориентация охотничьих народов. (Материалы международного симпозиума) том.2. In В. И. Молодин (ред.): *Сибирь в панораме тысячелетий.* Новосибирск: Институт археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук, 242–244.

2000 (ред.): Мифология Хантов. *Энциклопедия ураских мифологий* 3. Томск: Издателство Томского Государственного Университета.

2012 Мои экспедиции и их резултаты. In *Труды Томского областного краеведческого музея* XVII. Томск: Издательство Ветер, 240–248.

Kulemzin – Lukina / Кулемзин, Владислав Михаилович – Лукина, Надежда Василевна

1973 *Легенды и сказки хантов.* Томск: ТГУ.

1977 *Васюганско-ваховские ханты в конце XIX – начале XX вв. Этнографические очерки.* Томск: ТГУ.

1978 (ред.): *Материалы по фольклору хантов*. Томск: TGU.
1992 *Знакомтесь: ханты*. Новосибирск: Наука.

Kutafjev / Кутафьев, П. И.
2000 О почитании медведя на р. Васюгане In Я. А. Яковлев (ред.): *Труды Томского Областного Краеведческого Музея* 10. Томск: Красное знамя, 128–129.

Kuti, Klára
2008 Zerrissene Vergangenheit. In *Begegnungen. Festschrift für Konrad Köstlin zur Emeritierung am 30. September 2008.* (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Ethnologie der Universität Wien 32.) Wien: Verlag des Instituts für Europäische Ethnologie der Universität Wien, 254–264.

Kuznyecov / Кузнецов, И. Н.
1991 *Репрессии 30–40-х годов в Томском крае*. Томск: Издательство Томского университета.

Larsen, Joan Nymand – Fondahl, Gail
2014 *Arctic Human Development Report. Regional Processes and Global Linkages*. Copenhagen: Nordic Council of Ministers.
http://norden.diva-portal.org/smash/get/diva2:788965/FULLTEXT03.pdf (utolsó letöltés: 2020.08.28.).

Latour, Bruno
1999 *Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies*. Cambridge – Massachusetts – London: Harvard University Press.

Leach, Edmund R.
1996 *Szociálantropológia*. Budapest: Osiris.

Leete, Art / Леэте, Арт
1997a Sacrifical Ceremony at Lake Num-to. *Pro Etnologia 5. Arctic Studies* 1: 35–55.
1997b Regarding the way-finding habits of the Siberian peoples, considering the khants as an example. *Folklore* 3: 75–92.
https://www.folklore.ee/folklore/vol3/soros4.htm (utolsó letöltés: 2020.08.28.).
1999 Ethnopolitical Comments About the Sacrifical Ceremony At Lake Num-to. *Pro Etnologia 7. Arctic Studies* 2: 21–26.
2004 *Казымская война: восстние хантов и леснюх ненцев против советской власти.* Тарту: Вали Пресс.
2005a Accounts of Cannibalism, Human Sacrifice, Alcohol-Addiction and Filthiness among Northern Peoples. *Acta Ethnographica Hungarica* 50 (1–3): 241–258.
2005b. Anti-Soviet Movements and Uprisings among the Siberian Indigenous Peoples during the 1920–40s. In A. Leete – Ü. Valk (eds.): *Studies in Folk Culture.* Tartu: Tartu University Press, 55−89.
2015 The historical-ethnographical image of the drinking peoples of the north. *Folklore* 61: 135–156.

2017 Landscape and gods among the khanty. *Journal of Ethnology and Folkloristics* 11 (1): 19–38.

2019 Полевой опыт и алькогол в Западной Сибири и на Русском Севере по этнографическим источникам с 18 до начала 20 века. In Е. В. Попова (ред.): *Напитки в культуре народов Урало-Поволжья*. Ижевск: УдмФИЦ УрО РАН, 239–250.

Leete, Art – Ventsel, Aimar

2015 Introducton: drinking and fun in the Artic. *Folklore* 61: 7–10.

Leete, Art – Koosa, Piret –Vallikivi, Laur

2015 Pentecostals and charismatic protestants in the republic of komi and nenets tundra. *Folklore* 61: 185–192.

Lehtinen, Ildikó

2017 The M. A. Castrén Collellection at the Museum of Cultures / the National Museum of Finland. In uő (ed.): *Collectiones museorum. Manuscripta Castreniana, Realia II, Ethnographica 1. Travaux ethnographiques de la Société Finno-Ougrienne XXII*. Helsinki: Finno-Ugrian Society, 96–119.

Lemert, Edwin M.

1980 Alcohol in the life of North-West Coast Indians. In John H. Hammer – Jack Steinbring (eds.): *Alcohol and native peoples of the north*. Washington: University Press of America, 49–71.

Letnjakov / Летняков, Денис Эдуардович

2016 Создавая нацию: политика идентичности в постсоветских государствах. *Мир России* 2: 144–167.

Letov – Djagileva – Rjabikov / Летов, Егор – Дягилева, Яна – Рябиков, Константин

1994 *Русское поле экспериментов*. Москва: Дюна.

Lévi-Strauss, Claude

1966 *The Savage Mind*. Chicago: University of Chicago Press.

Logunov / Логунов, Е. В.

1989 Роль миграции в формировании кадров Западно-Сибирского нефтегазового комплекса. In Гущин Николай Яковлевич (ред.): *Исторический опыт социально-демографического развития Советской Сибири*. Новосибирск: Тип. ГПНТБ СО АН СССР, 94–96.

Losonczy Anna

2001 *A szentek és az erdő. A Chocó-vidék negro-kolumbiai lakosságának rítusai, társadalma és cserekapcsolatai az emberá indiánokkal*. Budapest: Helikon.

Lowenthal, David

1996 *Possessed by the Past. The Heritage Crusade and the Spoils of History*. New York: The Free Press.

Lukina / Лукина, Надежда Василевна

1979 *Альбом хантыйских орнаментов (восточная группа).* Томск: ТГУ.

1985 *Формирование материальной культуры хантов.* Томск: Издательство Томского Государственного Университета.

Lukina – Szokolova – Szjázi / Лукина, Н. В. – Соколова, З. П. – Сязи, А. М.

2005 «Ханты». In В. И. Молодин – И. Н. Гемуев (соред.): *Декоративное искусство. Народы Западной Сибири*. Москва: Наука, 193–198.

Lusnyikova / Лушникова, А. В.

2002 Ранные представления о Большой Медведице у народов Евразии. In Андрей Карлович Дамбис (ред.): *Астрономия древных обшеств*. Москва: Наука, 254–261.

Lyons, Martin

2001 La culture littéraire des travailleurs. Autobiographies ouvriers dans l'Europe de XIXe siecle. *Annales*. HSS. 4–5: 927–946.

Mácsai Boglárka

2009 Az internacionalista hősök kultusza a posztszovjet Baskortosztánban. In Vargyas Gábor (szerk.): *Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig.* (Studia Ethnologica Hungarica XI.) Budapest: L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 397–414.

2012 Politikai vallás a posztszovjet Oroszországban. In Landgraf Ildikó – Nagy Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére.* Budapest: PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan, 209–242.

Madácsy József

2009 Gregory Bateson és az Anonim Alkoholisták. In Bene Krisztián – Sarlós István – Vitári Zsolt (szerk.): *Kutatási füzetek 15.* Pécs: PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola, 155–169.

2010 Közelítések és értelmezési keretek az Anonim Alkoholisták etnográfiai és kulturális antropológiai kutatásában. In Mészáros József – Harcsa István (szerk.): *A krízis mint esély. Andorka-konferencia.* Budapest: Barankovics Alapítvány – Gondolat, 158–168.

2013 A mélypont ünnepe. Az Anonim Alkoholisták közössége Magyarországon. (Doktori értekezés.) Pécs: PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola. https://docplayer.hu/37205185-A-melypont-unnepelye-az-anonim-alkoholistak-kozossege-magyarorszagon-cimu-doktori-ertekezes-tezisei-temavezeto-dr-habil-nagy-zoltan-ph-d.html (utolsó letöltés: 2020.08.28.).

Maksejev / Макшеев, В. Н.

1997 *Нарымская Хроника. 1930–1945 Трагедия спецпереселенцев. Документы и воспоминания.* Москва: Русский Путь.

2000 Венчальные свечи. In В. Н. Макшеев: *По Муромском дорожке… Повести и рассказы*. Томск: Мемориал, 153–162.

2007 *Спецы. Исследование*. Томск: СК-Сервис.

Makszimova / Максимова, И. Е.

2001 Евенки. In Е. И. Чердяк – О. Б. Беликова – О. М. Рындина (ред.): *Народы и культуры Томско-Нарымского Приобья. Материалы к Энциклопедии Томской Област*. Томск: Издательство Томского Педагогическог Университета.

Malceva / Мальцева, О. В.
2017 Пространственные ориентиры в профанном и сакральном мироустройстве у рыбаков и охотников Нижнего Приамурья. *Вестн. НГУ. Серия: История, филология. Археология и этнография* 16 (7): 167–177.
Malinowski, Bronislav
1922 *Argonauts of the Western Pacific: An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. London: Routledge & Kenan.
1989 *A Diary in the Strict Sense of the Term. With a new introduction by Raymond Firth*. Stanford: Stanford University Press.
Mall, H.
2001 Дерево как знак в ландшафте. In Tõnu Seilenthal (ed.): *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars VII. Dissertationes sectionum: Folkloristica & Ethnologia.* Tartu: Eesti Fennougristide Komitee, 46–50.
Mamontova / Мамонтова, Н. А.
2015 Коренные народы Сахалина и нефтедобываюшие компании. In Д. А. Функ (ред.): *Культура и ресурсы. Опыт этнологического обследования современного положения народов Севера Сахалина.* Москва: Демос, 108–158.
Mandelbaum, David G.
1965 Alcohol and culture. *Current Anthropology* 6: 281–293.
1982 Egy életrajzi tanulmány: Gandhi. In Küllős Imola (szerk.): *Az életrajzi módszer alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában. Tanulmánygyűjtemény.* (Documentatio Ethnographica 9.) Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 29–46.
Mars, Gerard
1987 Longshore drinking, economic security and union politics in Newfoundland. In Mary Douglas (ed.): *Constructive Drinking. Perspectives on Drink from Anthropology.* Cambridge: Cambridge University Press, 91–101.
Mars, Gerald – Mars, Valerie
2004 Doing it wrong: why bother to do imperfect research? In Helen Macbeth – Jeremy MacClancy (eds.): *Researching Food Habits: methods and problems*. Oxford: Berghahn, 75–85.
Martünjuk / Мартынюк, М. (ред.)
2012 *Оплаканы дождями Васюганья: стихи и проза.* Каргасок: МЦРБ.
2013 *Сказание о великом болоте: стихи, частушки, сказки, рассказы, очерки.* Каргасок: МЦРБ.
Marx, Emanuel
1967 *Bedouin of the Negev*. Manchester: Manchester University Press.
Marx, Karl
1972 *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* I–II. Budapest: Kossuth.
Mathews, Gordon
2000 *Global Culture/Individual Identity. Searching for home in the cultural supermarket*. London – New York: Routledge.

McCormick, Charlie T. – Kim, Kennedy White (eds.)
2011 *Folklore. An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music and Art 1*. Santa Barbara: ABC-CLIO.
McKee, William Arthur
1997 Taming the Green Serpent: Alcoholism, Autocracy and Russian Society, 1881–1914. (PhD dissertacion.) Berkeley: University of California. https://docs.google.com/file/d/0B7yMnY4gvp0aYXhKY2JqbW1kS28/edit?usp=drive_web (utolsó letöltés: 2020.08.28.).
McKnight, David
2002 *From Hunting to Drinking. The devastating effects of alcohol on an Australian Aboriginal community*. London – New York: Routledge.
Mejko / Мейко, Татьяна
2014 *Сказки среднего мира*. Томск: Красное Знамя.
Melegh, Attila
2006 *On the East/West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. New York – Budapest: CEU Press.
Mészáros Csaba
2007 Posztszocializmus és posztkolonializmus: Szibéria megértésének keretei Európában. *Tabula* X: 259–275.
2010 Résztvevő megfigyelés, befogadás és nyelvismeret. Az antropológiai terepmunka hitelességéről. *Tabula* 13 (2): 173–194.
2012a Az „országút szája". Alkohol és áldozás utazás idején Jakutiában. In Landgraf Ildikó – Nagy Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére*. Budapest: PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan– Könyvpont, 109–138.
2012b A környezetérzékelés változásai Szibériában az állami modernizációs törekvések tükrében (Jakutia példája). In Sárkány Mihály (szerk.): *Ethno-Lore* XXIX. Budapest: Akadémiai, 35–61.
2013a Irányzatok és módszerek Szibéria néprajzi kutatásában. *Ethnographia* CXXIV: 377–383.
2013b *Tekintély és bizalom. Kultúra és társadalom két szibériai faluközösségben*. (Kultúrák keresztútján 20.) Budapest: PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan.
2016 A néprajzi és az antropológiai terepmunka perspektívái a rokonság kutatásának tükrében. In Balogh Balázs – Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán – Mészáros Csaba – Vargyas Gábor (szerk.): *Ethno-Lore* XXXIII. Budapest: Akadémiai, 21–60.
Mészáros, Csaba – Krist, Stefan – Bashkuev, Vsevolod – Bělka, Luboš – Hacsek, Zsófia – Nagy, Zoltán – Sz. Kristóf, Ildikó – Sántha, István
2017 Ethnographic accounts of visitors from the Austro-Hungarian Monarchy on the Asian peripheries of Russia and their contribution to the development of systematic ethnological studies in the Monarchy: Preliminary

results and research perspectives. *Acta Ethnographica Hungarica* 62 (2): 465–498.

Mikeshin, Igor

2016 „I'm not like most of you here, I'm just an alcoholic": a russian baptist theory of addiction. *Journal of ethnology and folkloristics* 10 (2): 19–32.

Mjagkov / Мягков, Иван Михаилович

1927 Находка на горе Кулайке. In М. А. Слободский – М. Б. Шатилов (ред.): *Труды Томского Краеведческого Музея* 1. Томск: Красное знамя, 65–69.

Mogutajev / Могутаев, Маркел Кондратевич

1996 *Хантыйско-русский словарь (васюганский диалект).* Томск: ТГПУ.

Mohay Tamás

2000 Egyének és életutak. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben.* 8. *Társadalom*. Budapest: Akadémiai, 760–790.

Moldanova / Молданова, Т. А.

1995 Историческое и современное деление казымских хантов на различные группы по данным фольклора и современным представлениям. In *Проблемы административно-государственного регулирования межнациональных отношений в Тюменском регионе: исторический опыт и современность: Мат-лы Всерос. науч.-практич. конф*. Тобольск, 75–78.

Mologyin / Молодин, В. И.

1995 Этногенез. In Н. В. Лукина (ред.): *История и культура хантов.* Томск: Изд-во Томского университета, 3–44.

Mongolina / Монголина, Н. Г.

1996 Краткий очерк к истории каргасокского района. In Я. А. Яковлева (ред.): *Земля каргасокская: сборник научно-популярных очерков*. Томск: Издательство Томского университета, 148–203.

2007 Истрическая справка о репрессиях 30–40-х гг. XX-ого века. (Очерк по истории сталинских репрессий). In А. П. Хмелева (ред.): *Прошение и память (*гуманитарная экспедиция*)*. Томск: Красное знамя, 8–14.

2008 Историческая справка о репрессиях 30–40-х гг. XX. века. Очерк по истории сталинских репрессий. In А. П. Хмелева (сост.): *Гуманитарная экспедиция Прошение и память 2006–2007 г.* Томск: Красное знамя, 8–14.

Moore, Laurence R.

1994 *Selling God: American Religion in the Marketplace of Culture*. New York: Oxford University Press.

Morris, Jeremy

2005 The Empire Strikes Back: Projections of National Identity in Contemporary Russian Advertising. *Russian Review* 64 (4/Oct.): 642–660.

Muhacsev / Мухачев, Анатолий

2001 *Путешествие в мир оленеводов*. Новосибирск: Наука.

Munkácsi Bernát
1889 Nyelvészeti tanulmányutam a vogulok földjén. *Budapesti Szemle* 60: 206–238; 383–408.
1892–1921 *Vogul népköltési gyűjtemény* I–IV. Budapest: MTA.
1894 A régi osztják társadalom. *Ethnographia* V: 352–368.
1896 Déli osztják szójegyzék. (Pápai Károly gyűjtése alapján). *Nyelvtudományi Közlemények* 26: 9–66.
Mutschler, Helene
2011 *Julian V. Bromlejs „Theorie des Ethnos" und die Sowjetische Ethnographie 1966–1989. Traditionslinien und Transformationen, Grundbegriffe und politische Implikationen eines sowjetischen Ethnizitätskonzepts*. Inaugural-Dissertation. Bonn.
https://hss.ulb.uni-bonn.de/2011/2464/2464.pdf (utolsó letöltés: 2020.08.28.).
Müszkova / Мыскова, Елена Вячеславовна
2016 Левиафан: дискурсивная зависимость от нефти. От ресурса к метонимии и обратно. *Сибирские исторические исследования* 4: 83–107.
Nagy Zoltán
1997 A szölkupok. In Csepregi Márta (szerk.): *Finnugor kalauz*. Budapest: Panoráma, 235–246.
1999 A jávorszarvas: egy hanti áldozati tárgy ürügyén. In Benedek Katalin – Csonka-Takács Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 73–91.
2000 „Fél méterrel repülni a föld felett". A vodka a vaszjugáni hantik kultúrájában. *Tabula* 3 (2): 284–315.
2002 Egy vaszjugáni hanti mese és ami erről eszembe jut. *Magyar Napló* XIV (8): 59–62.
2003a Paganism, Christianity, and Science: Influences on the Changing Religion of the Vasyugan Khanties. In Art Leete – Ülo Valk (eds.): *Papers Delivered at the Symposium Sacred and Profane in the Dialogue of Cultures.* (Studies in Folk Culture I.) Tartu: Tartu University Press, 95–123.
2003b „Biztosan istenek, ha egyszer ilyen gépeik vannak." A televízió és a hantik kultúraértelmezési küzdelme. In Pócs Éva (szerk.): *Folyamatok és fordulópontok. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére.* (Studia Ethnologica Hungarica IV.) Budapest: L'Harmattan – PTE Néprajz Tanszék, 109–130.
2004 Родина и родная власть. Один из сегментов всязи между хантами и русскими. In Т. В. Волдина (ред.): *Сохранение традиционной культуры коренных малочисленных народов Севера и проблема устойчивого развития. Материалы Международной научной конференции.* Ханты-мансийск, 546–552.
2005 A vaszjugani hantik madárosztályozási rendszere. *Ethnographia* CXVI: 447–454.

2006a Az isten és az ördög huzakodása. A megrontott teremtés és a hanyatló idő gondolata a vaszjugani hantiknál. In Ekler Andrea – Mikos Éva – Vargyas Gábor (szerk.): *Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére.* (Studia Ethnologica Hungarica VII.) Budapest: L'Harmattan, 62–80.

2006b Egy vaszjugáni hanti sámándobról. In Hoppál Mihály – Szathmári Botond – Takács András (szerk.): *Sámánok és kultúrák*. Budapest: Gondolat, 158–169.

2006c A profán medve. Medvék, vadászok, vadásztörténetek a Vaszjugan folyó mellett. In Sipőcz Katalin – Szeverényi Sándor (szerk.): *Elmélkedések nyelvekről, népekről és a profán medvéről. Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére*. Szeged: SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, 107–152.

2007a *Az őseink még hittek az ördögökben. Vallási változások a vaszjugani hantiknál.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan.

2007b Korosztályváltó rítusok a hantiknál. In Pócs Éva (szerk.): *Maszk, átváltozás, beavatás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről 5.) Budapest: Balassi, 146–153.

2011a The Invisible „Ostjaks": The Khanty people in the Tomsk Oblast. In Riho Grünthal – Magdolna Kovács (eds.): *Ethnic and Linguistic Context of Identity: Finno-Ugric Minorities.* (Uralica Helsingiensa 5.) Helsinki: University of Helsinki, Finno-Ugrian Society, 359–384.

2011b *Васюганские ханты. Изменение религиозной системы в XIX – XXI веках*. Перевод с венгерского Дианы Пушкаш. (Отв. ред. Н. В. Лукина.) Томск: Изд-во Томского государственного педагогического университета.

2012 Карой Папаи: венгерский исследователь на территории Томской области. In А. Г. Тучков (ред.): *Труды Томского областного краеведческого музея им. М.Б. Шатилова: Материалы полевых исследований*. Том. XVII. Томск: Издательство Ветер, 187– 215.

2014a Sámántánc a konferencián: a néprajztudomány teologizálódása Oroszországban. *Ethnographia* CXXV: 234–249.

2014b „A medvétől mindenki reszket egy kicsit." A medvétől való félelem a szibériai Vaszjugán folyó mellett. *Ethnographia* CXXV: 333–360. http://ling.bibl.u-szeged.hu/erdekes/05-NagyZ.pdf (utolsó letöltés: 2020.08.28.).

2015a The forest: religious and narrative symbol of a disintegrating society. In Bela Mosia (ed.): *Shota Meskhia State Teaching University of Zugdidi. Annual Scientific Work. Book of Scientific Works of the Conference of Belief Narrative Network of ISFNR*. Zugdidi: Shota Meskhia State Teaching University, 121–125.

2015b The Labyrinth of Identity: Khanty Ethnic Identity, its Alternatives, and their Place in the Discourses of Identity. In Harri Mantila – Kaisa Leinonen et al. (eds.): *Congressus Duodecimus Internationalis Fenno-Ugristarum,*

Oulu 2015. Plenary Papers. (Studia Humaniora Ouluensia.) Oulu: University of Oulu, 87–108.

2015c Szibéria néprajza és a város. Akik kimaradtak az összefoglalókból. In Szeverényi Sándor – Szécsényi Tibor (szerk.): *Érdekes nyelvészet.* Szeged: JATEPress, 57–72.

2016 Osztjákok vagy hantik? Diskurzusok között vergődve. *Ethnographia* CXXVII: 369–390.

2017a Petró háza. In Bereczki Ibolya – Sári Zsolt (szerk.): *Ház és Ember*. (A Szabadtéri Néprajzi Múzeum évkönyve 28–29.) Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 365–383.

2017b Konfliktus és terepmunka. In Balogh Balázs – Mészáros Csaba – Vargyas Gábor (szerk.): *Ethno-Lore XXXIV.* Budapest: Akadémiai, 129–145.

2017c В поисках родных среди чужих. Венгерские исследователи в России в период Австро-Венгрии. *Ежегодник финно-угорских исследований* 11 (4): 139–148.

2017d Az őrző, aki híressé tette a vaszjugáni hantikat. In Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Aranyhíd. Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére.* Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 571–589.

Nam – Naumova – Trenyin / Нам, И. В. – Наумова, Н. И. – Тренин, Б. П.

2001 Невольные сибиряки. Из истории массовых депортаций народов СССР в Сибирь в 40—50-е годы XX века. In А. В. Большакова – И. В. Нам – Н. И. Наумова – Б. П. Тренин (ред.): *Из истории земли Томской 1940–1956. Невольные сибиряки. Сборник документов и материалов.* Томск: Государственный архив Томской области, Томское историко-просветительское, правозащитное и благотворительное общество „Мемориал”, 24–35.

Nanovfszky György

1996 *A finnugorok világa.* (A Magyarságkutatás könyvtára XIX.) Budapest – Moszkva: Teleki László Alapítvány.

Naples, Nancy A.

2003 *Feminism and Method: Ethnography, Discourse Analysis, and Activist Research*. New York: Routledge.

Napolszkih et al. / Напольских, С. В. – Соколовский, С. Н. – Абашин, К. В. – Истомин, Д. А. Функ, В. В.

2014 Дискуссия по книге А. А. Сириной „Эвенки и эвены в современном мире. Самосознание, природопользование, мировоззрение” (М., 2012). *Этнографическое Обозрение Online* 2: 193–220. http://journal.iea.ras.ru/online/2014/2014_2_193_220_Sirina.pdf (utolsó letöltés: 2020.08.28.).

Naszelenyije…

Население, учтенное при Всероссийской переписи населения 2010 года. In *Всероссийской переписи населения 2010 года*, Население, учтенное при Всероссийской переписи населения 2010 года.

http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm (utolsó letöltés: 2015.05.26.).

Ngokwey, Ndolamb

1987 Varieties of palm wine among the Lele of the Kasai. In Mary Douglas (ed.): *Constructive Drinking. Perspectivities on Drink from Anthropology.* Cambridge: Cambridge University Press, 113–122.

Niedermüller Péter

1994 Paradigmák és esélyek, avagy a kulturális antropológia esélyei Kelet-Európában. *Replika* 13–14: 89–129.

2000 A nacionalizmus kulturális logikája a posztszocializmusban. *Századvég* 16: 91–109.

Nora, Pierre

1984–1992 *Les lieux de mémoire* I–III. Paris: Quarto-Gallimard.

1999 Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája. *Aetas* 14 (3): 142–157.

Novikova / Новикова, Н. И.

2014a *Охотники и нефтянники. Исследовании по юридической антрополгии.* Москва: Наука.

2014b Rencontre du droit coutumier khanty et du droit des entreprises pétrolières. (Előadás, Journées khantyes konferencia, 2014.11.28. Párizs.)

Ochs, Elinor – Capps, Lisa

1996 Narrating the Self. *Annual Review of Anthropology* 25: 19–43.

Orlova / Орлова, Е. Н.

1926 Современное Васюганье. *Жизнь Сибири. Политика, экономика, краеведение* 4: 66–81. (Новониколаевск.)

Ottlik Géza

1980 A regényről. In uő: *Próza*. Budapest: Magvető.

Ozseredov / Ожередов, Ю. И.

1996 Комментарий к рукописи П. В. Краснова. In Я. А. Яковлев (ред.): *Земля Каргасокская. Сборник научно-популярных очерков*. Томск: Издательство Томского университета, 59–66.

Pápai Károly

1888 *Vogulok, osztjákok, zürjének és szamojédok*. EA3751.

1890 A vogulok és osztyákoknál. Pápai Károly jelentése anthropológiai és néprajzi tanulmányútjáról. *Ethnographia* I: 117–130.

Pápay József

1906 Az osztjákok földjén. *Földrajzi Közlemények* 34 (3): 77–96.; (5): 172–185.

Patkanov, Sz. K. / Патканов, С. К.

1999 Тип остяцкого богатыря по остяцким былинам и героическим сказаниям. In С. К. Патканов: *Очерк колонизации Сибири*. Тюмень: изд-во Ю. Манярики, 21–111.

Peers, Elanor – Kolodeznikov, Stepan

2015 How to enjoy a teetotal all-night party: abstinence and identity at sakha people's Yhyakh. *Folklore* 61: 117–134.

Peszikova / Песикова, А. С.
1997 Некоторые аспекты этнопсихологии обских угров (на прмере пимских ханты). *Научные труды Сургутского университета (СурГУ)* 3: 225–234.
Petrucsenko / Петрученко, А.
2010 Образ земли хантов. *Восточная Коллекция* 4: 130–135.
Pika, Alexander I. / Пика, Александер И.
1987 Демографическая политика в районах проживания народов Севера: проблемы и перспективы. In Б. Б. Прохоров (ред.): *Регионалные проблемы социально-демографического развития*. Москва: Наука, 43–55.
Pivnyeva / Пивнева, Елена Анатольевна
2005 Этнодемографические аспекты проблемы алкоголизма у малочисленных народов Севера. In Елена Анатольевна Пивнева – Д. А. Функ (ред.): *В поисках себя: Народы Севера и Сибири в постсоветских трансформациях*. Москва: Наука, 65–84.
2011 Этническая культура в условиях урбанизации (по материалам обских угров). *Ученые записки Петрозаводского Государственного Университета. Общественные и гуманитарные науки* 3 (116): 45–50.
Plotnyikov / Плотников, А. Ф.
1901 Нарымский Край. *Записки Русского Географического Общества* X/1. Санкт-Петербург: Императорское Русское Географическое Общество.
Poljan / Полян, П. М.
2001 *Не по своей воле… История и география принудительных миграций в СССР*. Москва: О. Г. И.
Povoroznyjuk / Поворознюк, Ольга Алексеевна
2007 Культурный ландшафт и адаптация в современных условиях Российского Севера (на примере читинских эвенков). *Расы и народы* 33: 188–208. (Москва: Наука).
Povoroznyjuk – Funk / Поворознюк, О. А. – Функ, Д. А.
2016 Урбанизация И Коренные Народы Севера: Введение К Теме Номера. *Этнографическое Обозрение* 1: 5–9.
Prokofjeva / Прокофьева, Е. Д.
1961 Представления селькупских шаманов о мире (по рисункам и акварелям). In *Сборник Музейа Археологии и Этнографии*. Москва – Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, 54–74.
Pusztai Bertalan
2003 Megalkotott hagyományok és falusi turizmus. In uő (szerk.): *Megalkotott hagyományok és falusi turizmus / Invented Traditions and Village Tourism: A pusztamérgesi eset / The Pusztamérges case.* Szeged: JATEPress, 9–21.
Pusztay János
1977 *Az ugor-török háború után*. Budapest: Magvető.
1978 A hun mondától a finnugor rokonságig. In Szombathy Viktor (szerk.): *Az őshazától a Kárpátokig*. Budapest: Panoráma, 27–71.
1995 *Nyelvrokonság és nemzettudat*. Szombathely: Savaria University Press.

Racsinszkij / Рачинский, Я. З. (ред.)
2016 *Жертвы политического террора в СССР*. http://lists.memo.ru/ (utolsó letöltés: 2020.08.28.).
Rácz József
1988 *A drogfogyasztó magatartás*. Budapest: Medicina.
Régi Tamás
2016 A terepmunka mint mágia. In Balogh Balázs – Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán – Mészáros Csaba – Vargyas Gábor (szerk.): *Ethno-Lore* XXXIII. Budapest: Akadémiai, 299–309.
Reina, Ruben E.
1959 Two patterns of friendship in a Guatemalan community. *American Anthropologist* 61: 44–50.
Renan, Ernst
1995 Mi a nemzet? In Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus.* Pécs: Tanulmány, 171–187.
Resetko / Решетко, В.
2007 *Черноводье*. Томск: Красное знамя.
Richards, Audrey Isabele
1939 The development of fieldwork methods in social anthropology. In Frederic C. Bartlett – Morris Ginsberg – E. J. Lindgren – Robert H. Thouless (eds.): *The study of society: Methods and problems*. London: Routedge and Kegan, 272–320.
Rogers, Douglas
2005 Moonshine, money, and the politics of liquidity in rural Russia. *American Ethnologist* 32 (1): 63–81.
Room, Robin
1984 Alcohol and Ethnography: A Case of Problem Deflectation? (whit CA comment). *Current Anthropology* 25: 169–192.
Rosaldo, Renato
1993 *Culture and Truth:The Remaking of Social Analysis*. Boston: Beacon Press.
Ruttkay-Miklián Eszter
2012 *Testi-lelki rokonság: a szinjai hantik rokonsági csoportjai.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan.
Rüngyina / Рындина, Ольга Михайловна
1995 *Очерки культурогенеза народов Западной Сибири том 3. Орнамент.* Томск: Издательство Томского университета,
2013a Я рисую ножницами… In Надежда Брониславовна Вялова (ред.): *Сибирские вырезанки*. Томск: D-Print, 3–7.
2013b (ред.): *Томский Север: Земля Каргасокская – боль и гордость России.* Томск: Издательство Томского Университета.
2014 (ред.): *Российские немцы в этнокультурной палитре Томского Севера: Александровский район.* Томск: Издательство Томского Университета.

Sahlins, Marshall
1972 *Stone Age Economics.* London: Tavistock.
Sahovcov / Шаховцов, К. Г.
2006 Льгота ли быть селькупом? In Д. Функ – Х. Бич – Л. Силланпяя (ред.): *Практика постсоветских адаптаций народов Сибири.* Москва: ИЭА РАН, 157–172.
Sangi, Vladimir et al.
1996 To the General Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union comrade M.S. Gorbachev. In Alexander Pika – Jens Dahl – Inge Larsen (eds.): *Anxious North. Indigenous peoples in Soviet and post-Soviet Russia: selected documents, letters, and articles.* Copenhagen: International Work Group for Indigenous Affairs, 47–51.
Sántha István
2016 A Napsugár története. Találkozásaink története. In Balogh Balázs – Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán – Mészáros Csaba – Vargyas Gábor (szerk.): *Ethno-Lore* XXXIII. Budapest: Akadémiai, 311–330.
Sántha István – Safonova, Tatiana
2011 *Az evenkik földjén – Kulturális kontaktusok a Bajkál-vidéken*. Budapest: Balassi.
Sapovalov / Шаповалов, П. П.
1997 *Ручей. Сборник стихотварений*. Томск: Знамя Мира.
Sárkány Mihály
1997 Mámorító muratina. (Erjesztett italok a kikujuknál). In Kuti Klára (szerk.): *Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 211–222.
2013 Néprajz és szociokulturális antropológia. *Ethnographia* CXXIV: 67–79.
2017 Célok és terepek. In Balogh Balázs – Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán – Mészáros Csaba – Vargyas Gábor (szerk.): *Ethno-Lore* XXXIV. Budapest: Akadémiai, 327–343.
Satyilov / Шатилов, М. Б.
1931 *Ваховские ханты (этнографические очерки)*. (Труды Томского Краеведческого Музея IV.) Томск: Красное Знамя.
1993 Из путевых заметок по Нарымскому Краю In Е. В. Осокин (ред.): *Северная книга*. Томск: Томский регионалный отдел по социално-економичесую развитию раёнов Севера, 102–116.
Schard, Mark Lawrence
2014 *Vodka Politics: Alcohol, Autocracy, and the Secret History of the Russian State*. Oxford – New York: Oxford University Press.
Schlee, Günther
2011 Suggestions for a second reading an alternative perspective on contested resources as an explanation for conflict. In Andrea Behrends – Stephen P. Reyna – Günther Schlee (eds.): *Crude Domination: an Anthropology of Oil*. New York: Berghahn, 298–302.

Schmidt Éva
1985 V. N. Csernyecov folklór hagyatéka. *Ethnographia* LXLVI: 562–571.
Scott, James C.
1985 *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven – London: Yale University Press.
1996 Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika* 23–24: 109–139.
Scserbakova / Щербакова, Ирина Л.
1999 *Наказанный народ. Репрессии против российских немцев.* Москва: Звенья.
Seludjakov / Шелудяков, А.
1981 *Из племени кедра*. Новосибирск: Зап.-Сиб. кн. изд-во.
1985 *Югана*. Новосибирск: Зап.-Сиб. кн. изд-во.
Shapin, Steven
2012 The tastes of wine: Towards a cultural history. *Wineworld: New esseys on wine, taste, philosophy and aesthetics* 45 (3): 49–94.
Shirokogorov / Широкогоров, Ш.
1923 *Этнос, Исследование основных принципов этнических и этнографических явлении*. Шанхай. http://www.kunstkamera.ru:8081/siberia/ShirokogorovEthnos.html (utolsó letöltés: 2020.08.29.).
Sicsanyina / Шичанина, Ю. В.
2006 *История Нового Васюгана.* (Szakdolgozat, kézirat.) Томск.
2011 Возникновение и изменение статуса поселения Новый Васюган в период с 1933 до конца 1960-х гг. *Вестник Томского государственного университета*. 353: 133–135.
2013 Западная нефтеразведка. Непроизводственная деятельность советского промышленного предприятия. In А. Г. Тучков (ред.): *Труды Томского областног краеведческого музея им. М. Б. Шатилова*. 18. Томск: Изд. Д'Принт, 394–399.
Sirelius, Uno Tavi / Сирелиус, Уно Тави
1906 *Über die Sperrfischerei bei den finnisch-ugrischen Völkern eine vergleicher-nde ethnographische Untersuchung*. Helsingfors: Druckerei der Finnischen Literatur-Gesellschaft.
1928 Vas-jugani jumalat. In *Eripainos kalevaseuran vuosikirjasta* No.8. Helsingfors, 166–189.
2001 *Путешествые к хантам*. Томск: ТГУ, 39.
Siskin / Шишкин, В. И.
2012 Кольцовская трагедия: из истории репрессий и реабилитации эстонского населения Сибири (1937–1959 гг.). In В. И. Шишкин (ред.): *Власть и общество в Сибири в XX веке. Сборник научных статей.* Вып. 3. Новосибирск: Параллель: 163–191.
Skulskiy, Dmitriy
2019 When Memorials Cease to Commemorate: The Museum of the History

of Political Repression in Tomsk as a Place of non-Patriotic Remembering. *Museum & Society* 17 (3): 408–422.

Slezkine, Yuri

1994 *Arctic Mirrors. Russia and the Small Peoples of the North*. Ithaca: Cornell University Press.

Snirelman / Шнирельман, В. А.

2011 Аркаим: археология, эзотерический туризм и национальная идея. *Антропологический Форум* 14: 133–167.

2013a Археология и общество – проблемные взаимоотношения. Введение к дискуссии. *Этнографическое обозрение* 1: 3–8.

2013b Национализм и археология. Этнографическое обозрение 1: 9–25.

2015 *Арийский миф в современном мире*. Москва: Новое Литературное Обозрение.

Sosztakovics / Шостакович, Б.

1877 Поездка по р. Васюгану и Чижапке в 1876 г. *Томские губернские ведомости* 46–48: 50–51.

Ssorin-Chaikov, Nikolai

2000 Bear skins and macaroni: the social life of things at the margins of a Siberian state collective. In Paul Seabrigh (ed.): *The Vanishing Ruble: Barter and Currency Substitution in Post-soviet Societies.* Cambridge: Cambridge University Press, 345–362.

Stammler, Florian

2005 Tradition als Entwicklungskonzeption für die indigenen Völker im Norden Russlands. In Stephan Bauer (Hrsg.): *Bruchlinien im Eis. Ethnologie des zirkumpolaren Nordens.* Wien: Lit, 184–207.

2010 „The City became the Homeland for its Inhabitants, but Nobody is Planning to die here" – Anthropological Reflections on Human Communities in the Northern City. In Florian Stammler – Gertrude Eilmsteiner-Saxinger (eds.): *Biography, Shift-labour and Socialisation in a Northern Industrial City.* Arctic Centre Rovaniemi & Tyumen State University: online edited volume, 33–42.
www.arcticcentre.org/anthropology (utolsó letöltés: 2020.08.30.).

2011 Oil without conflict? The anthropology of industrialisation in northern Russia. In Andrea Behrends – Stephen P. Reyna – Günther Schlee (eds.): *Crude domination: an anthropology of oil*. New York: Berghahn, 243–269.

Stewart, Michael Sinclair

1993 *Daltestvérek. Az oláhcigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon.* Budapest: T-Twins – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány.

Struchkova, Natalia – Ventsel, Aimar

2015 Reflections and toughts about the social and cultura role of alcohol. *Folklore* 61: 177–184.

Szabó Á. Töhötöm

2020 Hogyan (ne) gyűjtsünk fát az erdőben? Egy erdei „séta" tanulságairól. In Dobák Judit – R. Nagy József (szerk.): *Docendo Discimus. A 60 esztendős Kotics József köszöntése.* Miskolc: Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék, 363–371.

Szakszinger et al. / Саксингер, Гертруд – Эфнер, Элизавет – Шакирова, Эльвира – Иванова, Мария – Яковлев, Максим – Гареев, Эдуард

2014 „Я готов": Новое поколение мобилных кадров в российской нефтегазовой промышленности. *Сибирские Исторические исследования* 4: 73–103.

Szeljak György

2001 Alkoholfogyasztási minták egy mexikói nahua indián közösségben. *Tabula* 4 (1): 14–33.

2017 A beilleszkedés első időszaka egy mexikói terepmunka során. In Balogh Balázs – Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán – Mészáros Csaba – Vargyas Gábor (szerk.): *Ethno-Lore* XXXIV. Budapest: Akadémiai, 181–207.

Szemjonova / Семенова, О. В.

2014 Кулайская культура как объект туристского интереса. In П. А. Окишев (ред.): *Возможности развития краеведения и туризма Сибирского региона и сопредельных территорий. Сборник материалов XIV Международной научно-практической конференции.* Томск: Томский Государственный Университет, 251–253.

Szilágyi Zsombor

2015 A földgáz helye a világban. *Magyar Épületgépészet* LXIV (10): 3–5.

Szili Sándor

2000 A „kolonizáció" problematikája az orosz és a szovjet historiográfiában. *Világtörténet,* tavasz–nyár: 3–22.

2005 *Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és a szovjet történetírásban.* (Ruszisztikai Könyvek.) Budapest: Magyar Ruszisztikai Intézet.

Szimonova / Симонова, В. В.

2015 „Имя собственное" и таёжный альянс: об инициалах на деревьях, истории подписи и политике грамотности у эвенков Северного Байкала. *Журнал социологии и социальной антропологии* XVIII/2 (78): 193–208.

Szimonova – Davidov – Karbainov – Celiseva / Симонова, В. В. – Давыдов, В. Н. – Карбаинов, Н. И. – Целищева, В. Г.

2006 *Агинская street, танец с огнем и алюминиевые стрелы: присвоение культурных ландшафтов.* Хабаровск: ДВО РАН, издательство Гродековского музея.

Szirina – Jarlükapov – Funk / Сирина, А. А. – Ярлыкапов, Д. А. – Функ, Д. А.

2008 Предисловие. Антропология добываюшей промышленности. *Этнографическое обозрение* 3: 3–4.

Szmirnov / Смирнов, М. Б. (ред.)

1998 *Система исравительн-трудовых лагерей в СССР.* Москва: Звеня.

Szocialno-demograficseszkij portret…

2012 *Социально-демографический портрет России по итогам всероссийской переписи населения 2010 года. Официальное издание.* Москва: Статистика России.
http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/portret-russia.pdf (utolsó letöltés: 2020.08.30.).

Szokolova – Sztyepanov / Соколова, Зоя Петровна – Степанов, Валерий Владимирович.

2007 Коренные малочисленные народы Севера. Динамика численности по данным переписей населения. *Этнографическое Обозрение* 5: 75–95.

Szolzsenyicin, Alekszander

1989 *A Gulag szigetcsoport* 1–2. Budapest: Új idő.

Szvitnyev / Свитнев, Алексей Борисович

2001 *Поселения и усадьбы латышей и латгальцев Западной Сибири конца XIX – XX в.* (Тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 07.00.07.). Омск. https://www.dissercat.com/content/poseleniya-i-usadby-latyshei-i-latgaltsev-zapadnoi-sibiri-kontsa-xix-xx-v (utolsó letöltés: 2020.08.28.).

Taagepera, Rein

2000 *A finnugor népek az Orosz Államban*. Budapest: Osiris.

Tengelyi László

1998 Élettörténet és önazonosság. *Holmi* X (4): 525–543.

Thornton, Mary Anna

1987 *Sekt* versus *schnapps* in an Austrian village. In Mary Douglas (ed.): *Constructive Drinking. Perspectives on Drink from Anthropology.* Cambridge: Cambridge University Press, 102–112.

Tokarjev / Токарев, С. А.

2011 *История русской этнографии. Дооктрябский период.* Москва: Либроком.

Toporov, V. N.

1988 Domovoj. In S. A. Tokarev (szerk.): *Mitológiai enciklopédia* II. Budapest: Gondolat, 594.

Tóth Andrea Judit

2010 A papírkivágás művészete. *Konfuciusz Krónika* 2.
http://www.konfuciuszintezet.hu/index.php?menu=muveltseg&almenu=8&cikkszam=53 (utolsó letöltés: 2020.08.28.).

Trenyin / Тренин, Б. П.

1998 (ред.): *Из истории земли томской. Год 1937. Сборник документов и материалов.* Томск: Водолей.

2004 Рассекреченный коммунизм. In А. В. Большакова – Е. А. Кольчужкин – С. А. Красильников – Б. П. Т ренин – В. К. Филиппова (ред.): *1936 – 1937 гг. Конвейер НКВД. Из хроники „большого террора” на томской земле. Сборник документов и материалов.* (Архивы Сибири под грифом „Секретно.) Томск – Москва: Водолей – Publishers, 23–28.

2006 Скупая бюрократия террора. In А. В. Большакова – Е. А. Кольчужкин – С. А. Красильников – В. Н. Кутищев – В. А. Сергиенко – Б. П. Тренин – В. К.

Филиппова (ред.): *1937 – 1938 гг. Операции НКВД. Из хроники „большого террора" на томской земле. Сборник документов и материалов*. (Архивы Сибири под грифом „Секретно.) Томск – Москва: Водолей – Publishers, 20–28.

2007a Социалистическое раскрестьянивание на томской земле в годы „великого перелома". In А. В. Большакова – А. Г. Караваева – Е. А. Кольчужкин – С. А. Красильников – Б. П. Тренин – В. К. Филиппова (ред.): *1928 – 1933 гг. Мужикоборцы. Антикрестьянские репрессии на томской земле. Сборник документов и материалов.* (Архивы Сибири под грифом „Секретно.) Томск – Москва: Водолей, 21–26.

2007b Скупая бюрократия террора. In А. В. Большакова – Е. А. Кольчужкин – С. А. Красильников – В. Н. Кутищев – В. А. Сергиенко – Б. П. Тренин – В. К. Филиппова (ред.): *1940 – 1956 гг. В нарымской дальней стороне: этнические депортации в Томскую область. Сборник документов и материалов.* (Архивы Сибири под грифом „Секретно.) Томск – Москва: Водолей – Publishers, 25–32.

Troickaja – Mologyin / Троицкая, Т. Н. – Молодин, В. И.

1979 *Кулайская культура в Новосибирском Приобье*. Новосибирск: Наука.

Troickaja – Novikov / Троицкая, Т. Н. – Новиков, А. В.

2004 *Археология Западно-Сибирской равнины*. Новосибирск: Наука.

Trofimenko / Трофименко, С. В.

1997 Немного о кетских евенках. In Я. А. Яковлев (ред.): *Земля Верхнекетская*. Томск, 210–223.

Tucskov / Тучков, А. Г.

2008 О классовой борьбе у селькупов Нарымского края или как искали кулаков среди охотников и рыбаков. *Труды Томского областного краеведческого музея* XV: 252–262. (Томск: ТОКМ.)

Tucskov – Tucskova / Тчков, А. Г. – Тучкова, Н. А.

2011 Историографический обзор селькуповедческих работ Г. И. Пелих. In Н. В. Лукина (отв. ред.): *Археология и Этнография Приобья: материалы и исследования. Сборник Трудов Кафедры археологии и этнологии ТГПУ* 4. Томск: Томский Государственный Педагогический Университет, 31–52.

Tucskova / Тучкова, Н. А.

2001 (составление): *Каталог. Хантыйская коллекция ТОКМ*. Томск: Издательство Томского университета.

2015 Художественная самодеятельность и фольклоро-мифо-творческий процесс как этноконсолидирующие факторы, стимулирующие рост этнической идентичности (по материалам Парабельского района Томской области). *Томский журнал лингвистики и антропологии* 2 (8): 102–111.

Tulbure, Narcis S.

2006 Drinking and nostalgia: social imagination in postsocialist Romania. *Anthropology of East Europe Review* 24 (1): 85–93.

Turner, Victor

1997 Átmenetek, határok és szegénység: a communitas vallási szimbólumai. In Paul Bohannan – Mark Glazer (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest: Panem, 675–711.

Tutorsky, Andrei

2016 Drinking in the North of European Russia: From Traditional to Totalising Liminality. *Journal of ethnology and folkloristics* 10 (2): 7–18.

Tyerjohina / Терёхина, Александра Николаевна

2011 *Евангельские церкви как новый культурный контент коренных малочисленных народов Севера.* доклад: IX Конгресс этнографов и антропологов России г. Петрозаводск, 4 – 8 июля 2011 г.

Tyiskov / Тишков, В. А.

2003 *Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии.* Москва: Наука.

2013 *Российский народ: история и смысл национального самосознания*. Москва: Наука.

Tyitov / Титов, В. В.

2017 *Политика памяти и формирование национально-государственной идентичности: российский опыт и новые тенденции.* Москва: Типография «Ваш формат».

Ujmanov / Уйманов, В. Н. (ред.)

1992 *Боль людская: книга памяти томичей, репрессированных в 30 – 40-е и начале 50-х годов* [Вып. 2]. Томск: Управление МБ РФ по Томской области. http://nkvd.tomsk.ru/researches/publication/Bol_ludskaya_2/ (utolsó letöltés: 2020.08.31.).

2016 *Книга памяти жителей Томской области, репрессированных в 1920-х – начале 1950-х гг.* Том первый (А–И). (Составитель: В. Н. Уйманов.) Томск: Издательство Томского университета.

Ujmanov – Petruhin / Уйманов, В. Н. – Петрухин, Ю. А.

1991 *Боль людская.: Книга памяти томичей, репрессированных в 30-40-е и начале 50-х годов.* Кн.1. Томск: Управление КГБ СССР по Томской области. https://nkvd.tomsk.ru/researches/publication/Bol_ludskaya_1/ (utolsó letöltés: 2020.08.31.).

Ulin, Robert C.

1998 Hagyományalkotás és reprezentáció mint kulturális tőke. A délnyugat-francia borászat története. *Replika* 29: 185–197.

Urajev / Ураев, Рафаил Амирович

1959a Дневник. (Рукопись).

1959b Кулайская культура Среднего Приобья. In *Некоторые вопросы древней истории Западной Сибири*. Томск: Красное знамя, 22–24.

Vahtyin / Вахтин, Николай

1993 *Коренное население крайнего севера Русской Федерации.* Санкт-Петербург: Изд. Европейского дома.

2000 О синхронии и диахронии в этнографии, или о том, как поссорились Давид Гарриевич и Евгений Арнольдович. In *Сибирская Заимка. История Сибири в научных публикациях*.
https://zaimka.ru/vakhtin-tundroviki/ (utolsó letöltés: 2020.08.28.).

Vallikivi, Laur / Валликиви, Лаур

2001 Adaptation to the Other: Jamb-to Nenets in the 20th Century. *Pro Ethnologia. Latest Reports on Ethnology* 12: 49–62. (Tartu.)

2003 Minority and Mission: Christianisation of the European Nenets. *Pro Ethnologia Multiethnic Communities in the Past and Present* 15: 109–130. (Tartu.)

2004 Формирование и процессы адаптации группы ненцев Ямб-то в XX. In *Културное наследые народов Сибирии и Севера. Материалы Пятых Сибирских чтений. Санкт-Петербург. 17–19. октября 2001 г.* Санкт-Петербург, 199–202.

Vargyas Gábor

2002 „Bárki is jött ide uralkodni rajtunk, elfogadtuk a hatalmát". „Laza" politikai szervezetek és „puha" stratégiák az identitás fenntartására. Brú esettanulmány. In uő (szerk.): *Közösség és identitás*. (Studia Ethnologica Hungarica 3.) Budapest: L'Harmattan – PTE Néprajz Tanszék, 121–156.

2008 Az ősök és az erdő. Yiang Sũ: a brú földisten. In uő: *Dacolva az elkerülhetetlennel. Egy közép-vietnami hegyi törzs, a brúk kultúrája és vallása. (Válogatott tanulmányok).* (Kultúrák keresztútján 8.) Budapest: L'Harmattan, 107–122.

Vaszenykin / Васенькин, Н. В.

2000 Князь Николай Алексеевич Костров и его архив в фондах Научной библиотеки Томского государственного университета. *Труды Томского Областного Краеведческого Музея* 10: 35–47. (Томск: Красное знамя.)

Vasziljevics / Василевич, Г. М.

1969 *Эвенки. Историко-этнографические очерки (XVIII – начало XX в.).* Ленинград: Наука.

Ventsel, Aimar

2004 Sakha Pop Music and Ethnicity. In Erich Kasten (ed.): *Properties of Culture – Culture as Property. Pathways to Reform in Post-Soviet Siberia.* Berlin: Dietrich Reimar, 67–85.

Ventsel, Aimar – Struchkova, Natalia

2016 Can we talk about post-soviet science? *Folklore* 63: 121–126. (Estonia.)
http://www.folklore.ee/folklore/vol63/discussion.pdf (utolsó letöltés: 2020.08.28.).

Vermeulen, Han F.

2015 *Before Boas. The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment*. Lincoln – London: University of Nebraska Press.

Vértes Edit

1990 *Szibériai nyelvrokonaink hitvilága*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Vesznyina / Веснина, Татьяна Леонидовна

2011 Бендерский, Владимира. *Культурные места как бренд: опыт города и деревни.* http://www.gttp.ru/PC/pc_70.htm (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

Vilkuna, Kustaa

1964 A finnugor etnológia mai helyzete. In Gunda Béla (szerk.): *Műveltség és hagyomány.* (Studia Ethnologica Hungariae Et Centralis Ac Orientalis Europae 6.) Budapest: Tankönyvkiadó, 7–18.

Vitebsky, Piers – Wolfe, Sally

2001 The separation of the sexes among Siberian reindeer herders. In Alaine Low – Soraya Tremayne (eds.): *Sacred Custodians of the Earth? Women, Spirituality and Environmen*t. New York: Berghan.

Vjalova / Вялова, Надежда Брониславовна

é. n. *Из истории национального костюма хантов*. рукопись. H. n.

2006 Предания таежного края. In Н. М. Получина (ред.): *Проблемы изучения, сохранения и использования искусства вырезки. Материалы международного симпозиума, посвященного 95-летию со дня рождения Алексея Максимовича Петриченко*. Домодедово: Домодедовский историко-художественный музей, 46–49.

2010 О земле моей слово. In *Искусство вырезания из бумаги как способ общения. Материалы 3 Международного симпозиума, посвяшённого памяти Юлии Даниляускене*. Домодедово: Историко-художественный музей, 126–128.

2011 Роль декоративно-прикладного творчества в возрождении и сохранности культуры ханты. In *Научно-теоретические и методические основания организации профильно-профессионального обучения в сельской школе. Материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием г. Томск, 28–29 октября 2010 г*. Томск: ТГПУ, 90–94.

2013 *Сибирские вырезанки*. Томск: D-Print.

2014 *Обережка. Набор открыток*. Каргасок: Корг Сохи.

2015 *Жизнь в рифме. Стихи*. Каргасок: МБУК «Каргасокская центральная районная библиотека».

Vodjaszov / Водясов, Евгений Вячеславович

2015 Археологическое наследие в современном общественном сознании жителей Томска. *Сибирские исторические исследования* 2: 66–73.

Voronjanszkaja / Воронянская, О. В.

2002 *Зашита права коренных малочисленных народов России на традиционный образ жизни и исконную среду обитания: нформационный Бюллетень*. Томск: Издательство научно-течнической литератури.

Vszerosszijszkaja perepisz'…

2010 *Всероссийская перепись населения 2010 года. Официальные итоги с расширенными перечнями по национальному составу населения и по регионам.*

http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/results2.html (utolsó letöltés: 2020.08.28.).

Watts, Michael

2008 Blood oil: The anatomy of a petro-insurgency in the Niger delta. *Focaal* 52: 8–38.

Wiget, Andrew – Balalaeva, Olga / Вигет, Эндрю – Балалаева, Ольга

1997 Black Snow: Oil and the Khanty of Western Siberia. *Cultural Survival Quarterly* 20 (4): 2–31.

2011 *Khanty people of the taiga. Surviving the 20th century.* Faribanks: University of Alaska Press.

2014 Нефть, маргинализация и восточные ханты. *Сибирские исторические исследования* 4: 38–72.

Wilhelm Gábor

1996 Sámánok: jósok és gyógyítók. In Bereczki András – Klima László (szerk.): *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére.* (Uralisztikai Tanulmányok 7.) Budapest: ELTE Finnugor Tanszék, 271–275.

Wu Ming-Yi

2018 *Rovarszemű ember*. Budapest: Jelenkor.

Zaiceva / Зайцева, Ольга Викторовна

2017 Как звучит кулайский джаз? (Реинтерпретации археологического наследия политическими и творческими элитами Томской области). In А. Е. Загребин – М. Ю. Мартынова (ред.): *XII Конгресс антропологов и этнологов России: сб. материалов.* Ижевск, 3–6 июля 2017 г. Москва – Ижевск: ИЭА РАН, УИИЯЛ УрО РАН, 449–450.

2018 *Как история становится живой: кейс Томска*. http://region.gaidarfund.ru/articles/3186/tab1 (utolsó letöltés: 2019.11.07.).

Zaigraev, G. G.

2010 Alcoholism and Drunkenness in Russia. Ways to Come Out of the Crisis Situation. *Sociological Research* 49 (6): 3–18.

Zakon HMAO-Jugrü…

2001 Закон ХМАО-Югры „О традиционных видах деятельности коренных малочисленных народов Севера в Ханти-Мансийском автономном округе" от 4 декабря 2001 г. In *Статус коренных малочисленных народов России. Правовые акты. Книга Третья.* Москва: Издание Совета Федерации. https://admhmao.ru/dokumenty/pravovye-akty-gubernatora/300579/ (utolsó letöltés: 2020.08.30.).

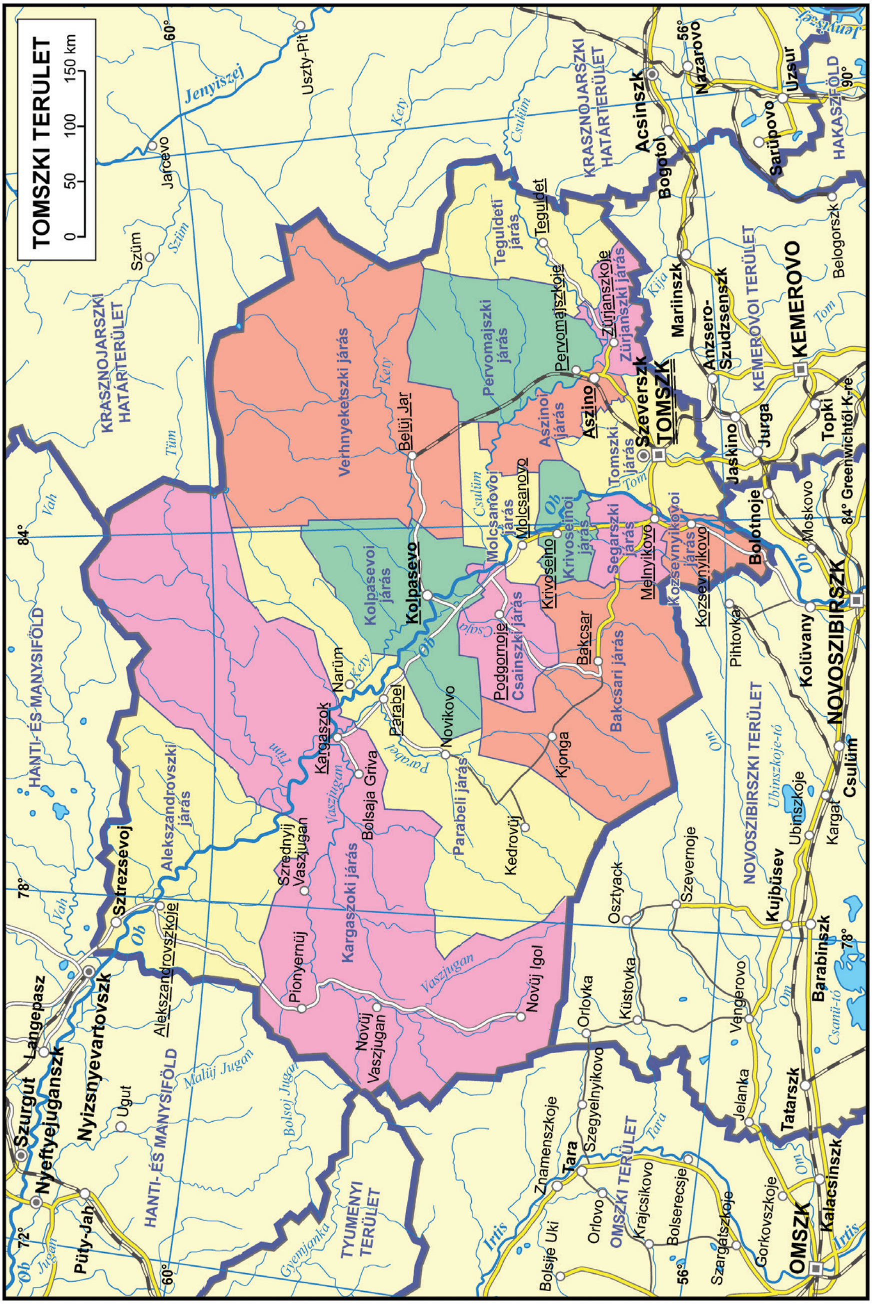
Zamyatin, Konstantin

2014 *An Official Status for Minority Languages? A Study of State Languages in Russia's Finno-Ugric Republics.* (Uralica Helsingiensia 6.) Helsinki: University of Helsinki: Department of Finnish, Finno-Ugrian and Scandinavian Studies – Finno-Ugrian Society.

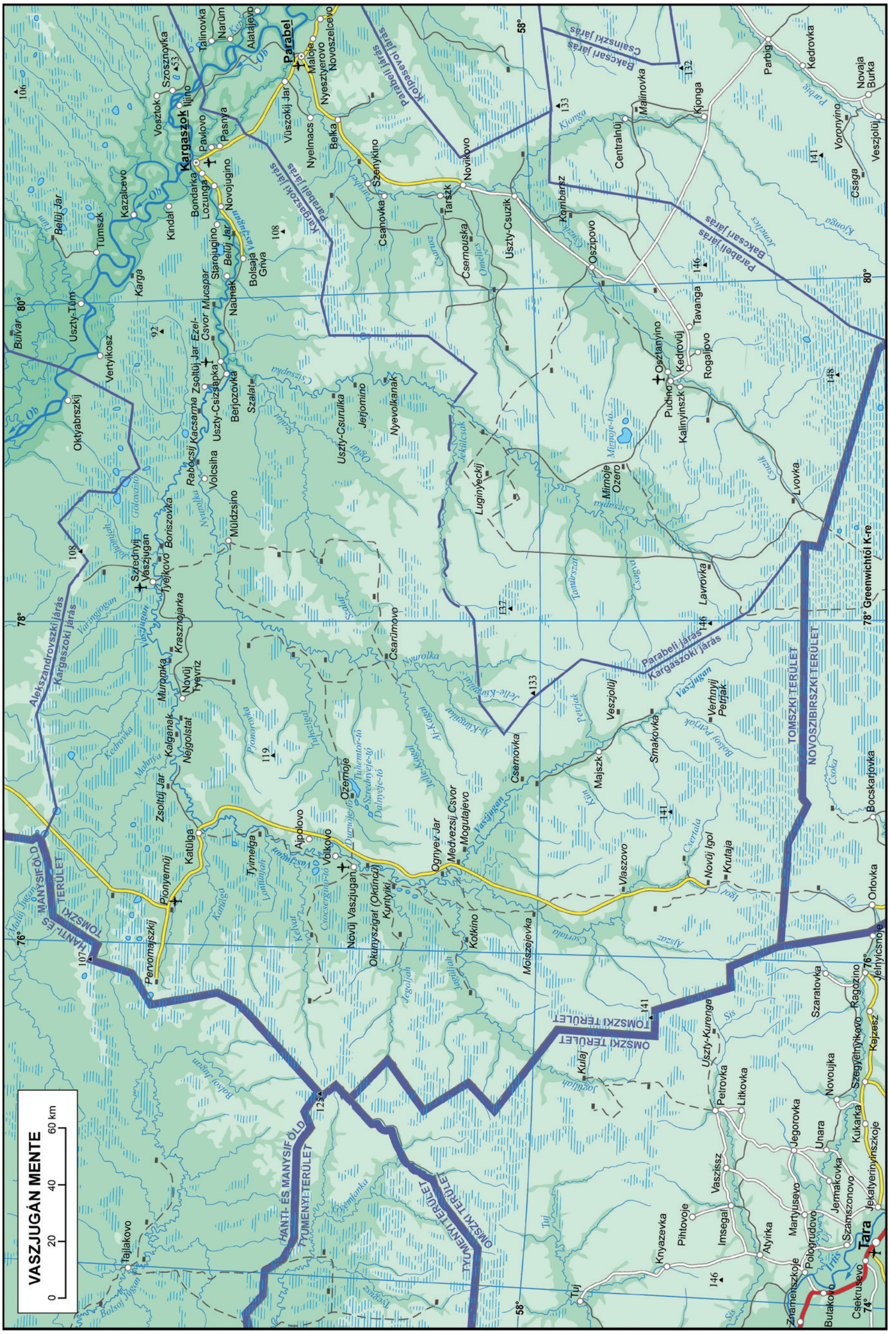
Zapeckij / Запецкий, В. М.

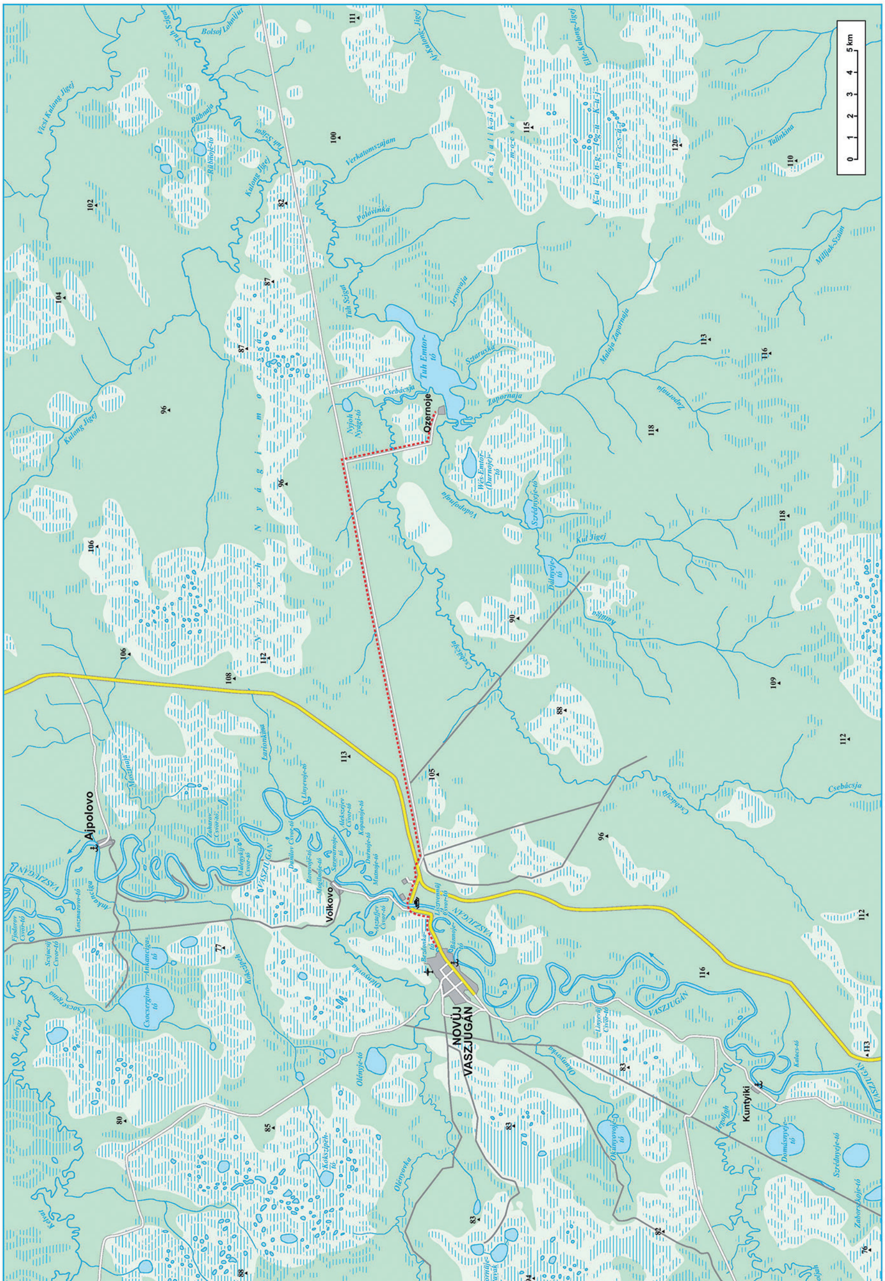
1992 *Колпашевский яр.* Новосибирск: Сибирская книга.

Zarubina / Зарубина, Валентина Михайловна (ред.)
2009 *Реки печали. По материалам проекта „Прошение и Память”.* Томск: Красное Знамя.
Zemszkov / Земсков, В. Н.
1991 «Кулацкая ссылка» в 30-е годы. *Социологические исследования* 10: 3–21.
1995 К вопросу о масштабах репрессий в СССР. *Социологические исследования* 9: 118–127.
2005 *Спецпоселенцы в СССР. 1930–1960: Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук.* Москва. http://cheloveknauka.com/spetsposelentsy-v-sssr-1930-1960 (utolsó letöltés: 2020.08.28.).
Zonov / Зонов, Ю. В.
2013 «*Мой Васюган*». Томск: Издательство: «Твердыня».
Zsirai Miklós
1994 *Finnugor rokonságunk*. Budapest: Trezor.

I. A Vaszjugán folyó és a Tomszki megye térképe (Pjotr Vasziljev munkája)

VASZJUGÁN MENTE
0 20 40 60 km
Kargaszok
Parabel
Novij Vaszjugan
Szrednyij Vaszjugan
Tara
Kargaszoki járás
Parabeli járás
Bakcsari járás
Alekszandrovszki járás
TOMSZKI TERÜLET
OMSZKI TERÜLET
NOVOSZIBIRSZKI TERÜLET
HANTI- ÉS MANYSIFÖLD
TYUMENYI TERÜLET
78° Greenwichtől K-re

II–III. Novüj Vaszjugán és Ozernoje térképe (Pjotr Vasziljev munkája)

IV. Novüj Vaszjugán 1992-ben

V. Novüj Vaszjugán 2012-ben

VI. Ozernoje 1992-ben

VII. Ozernoje 1999-ben

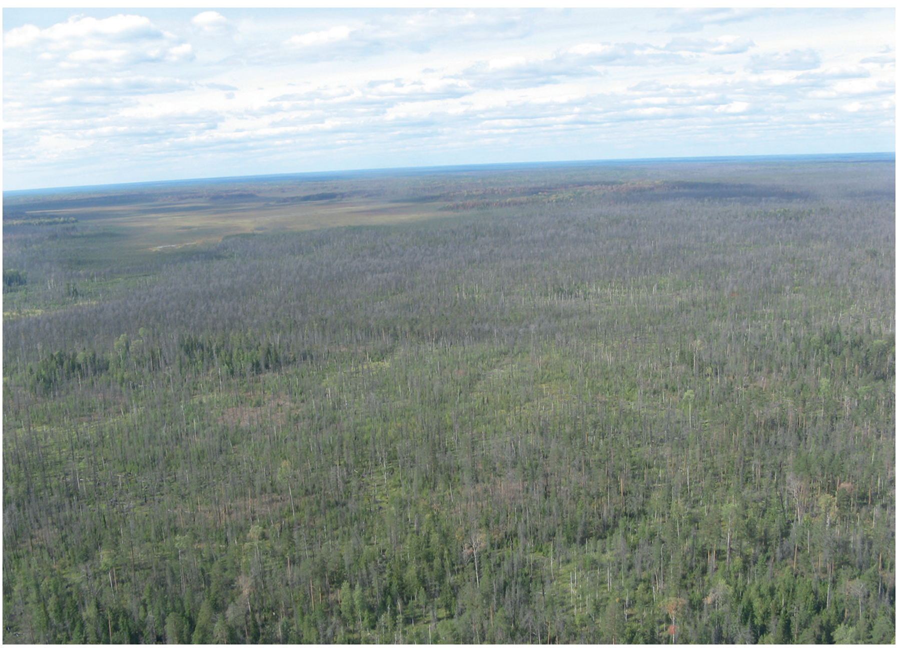
VIII. Házigazdám és én 2001-ben, Novüj Vaszjugánban

IX. Cigarettaszünet (1999)

X. Friss erdőtűz nyomai a Müldzsinó – Novüj Vaszjugán helikopterútról fotózva (2012)

XI. Évekkel korábbi erdőtűz nyomai a Müldzsinó – Novüj Vaszjugán helikopterútról fotózva (2012)

XII. Új kultuszhely a Pacselga folyó mellett, a szent hely „kitalálójával" (2012)

XIII. Új kultuszhely a Pacselga folyó mellett, az általam ajándékba adott inggel (2012)

XIV. Nyiladékút a mocsárban nyáron (2012)

XV. Nyiladékút az erdőben télen (2008)

XVI. Cigarettaszünet (2012)

XVII. Tábortűz az erdőben (2001)

XVIII. Nyiladékút az erdőben nyáron (2012)

XIX. Nyiladékút az erdőben télen (2008)

XX. Régi út az erdőben (2012)

XXI. A gyaloglást megkönnyítendő lefektetett rönkök (2012)

XXII. Régi út az erdőben (1999)

XXIII. Az ösvény tisztítása (1999)

XXIV. Átkelés a régi, romos hídon a Csebacsija folyónál (2012)

XXV. Partra kitett tutaj a Csebacsija folyónál (2012)

XXVI. Átkelés a vízen a parton hagyott bödönhajóban a Pacselga folyónál (2012)

XXVII. Útjelző botok a hóban a Tuh Emtor tavon (1999)

XXVIII. Kézi szán (1998)

XXIX. A vadászok által is használt, jávorszarvas által taposott ösvény, a jávor patája alatt beszakadt mohával (2012)

XXX. A medve és az ember útjának kereszteződése (a medve ösvénye a kép jobb alsó sarkától húzódik a kép bal oldalának közepe irányába) (2012)

XXXI. Útjelzések a Vaszjugán mentén: véset a fa törzsén egy útelágazónál (2012)

XXXII. Útjelzések a Vaszjugán mentén: útjelzőként felszögezett cobolyszárító fa (2012)

XXXIII. Faágra feltűzött vodkásüveg (2001)

XXXIV. *Faágra feltűzött cigarettásdoboz (1998)*

XXXV. A vadászház melletti fenyőre aggatott teafilterek (1999)

XXXVI. „Fafirkák" a Novüj Vaszjugánból Ozernojéba vezető út mentén: felvésték, hogy ott teát ittak (2012)

XXXVII. „Fafirkák" a Novüj Vaszjugánból Ozernojéba vezető út mentén: a feliratozó monogramja is olvasható a mindkét feliraton megjelenő dátum mellett (2012)

XXXVIII. Medvekarmolás-nyomok a fán (1998)

XXXIX. Az a bizonyos, az út mentén szándékosan ott hagyott műanyag palack (2012)

XL. Lánctalpas kétéltű (1999)

XLI. Egymást vontató, elakadt kétéltűek az úton (1999)

XLII. Motoros szán (1999)

XLIII. Motoros szán (2001)

XLIV. Helikopter Ozernojében (1999)

XLV. Autóstop a betonút mellett (2012)

XLVI. Vadászházban hagyott tartalékok: só, cukor, gyufa (1992)

XLVII. Vadászházban hagyott tartalékok: a kályha mellett hagyott hasábfák ugyanabban a veremházban (1992)

XLVIII. Szányka a fegyverét tisztítja Ozernojéban (1999)

XLIX. Grigorij (balra) az őt majdnem megölő medve bőrével pózol házigazdám társaságában (2008)